

20. ÉVFOLYAM

2008

1-2. SZÁM

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1989

A MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
FOLYÓIRATA

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Megjelenik 1993-tól évente négy számmal, két kötetben. A második Vatikáni Zsinat szellemében értett Egyház Magyarországon és egyéb magyar nyelvű közösségekben megélt hit történetével kapcsolatos tudományos tanulmányokat, forrásokat és módszertani kérdéseket közöl magyarul, angolul és más, a magyar történelemmel kapcsolatos nyelven.

Essays in Church history in Hungary, a scholarly review, appears beginning with 1993 twice a year with four issues. It publishes studies in Hungarian, English, French and German languages dealing with events, parishes, persons, institutions, monuments, Church activities and writings, as well as photocopies of unpublished documents and sources related to the Church's history in Hungary and to Hungarian linguistic communities.

Megrendelhető: **Magyar Egyháztörténeti Vázlatok**
6701 Pf. 245

6722 Szeged, Dáni u. 5.

Tel./fax: +36+62+426+043.

<p>Honlapunk: www.heh.hu E-mail: heh@t-online.hu</p>

Előfizetés: 1000 Ft.

Subscriptions and membership:

In Hungary: 1000 Ft.

Outside of Hungary:

Individual: Can\$ 20.00; Institutions: Can\$ 30.00.

Subscriptions and remittances should be sent to

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

2008/1–2

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
BUDAPEST

Kiadó – Publisher

**MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
(METEM)**

Pannonhalma–Budapest

**METEM INTERNATIONAL SOCIETY FOR ENCYCLOPEDIA
OF CHURCH HISTORY IN HUNGARY**

Toronto, Canada

HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY

Szeged

www.heh.hu

Főszerkesztő – General Editor

CSÓKA GÁSPÁR

Szerkesztőbizottság – Board of Editors

*HUNGARY: Barna Gábor, Beke Margit, Csóka Gáspár, Dóka Klára, Érszegi Géza,
Kiss Ulrich, Mészáros István, Rosdy Pál, Sill Ferenc, Solymosi László, Szabó Ferenc,
Török József, Várszegi Asztrik, Zombori István;*

*AUSTRIA: Valentiny Géza; CANADA: **Horváth Tibor** (alapító);*

GERMANY: Adriányi Gábor, Tempfli Imre

ITALY: Somorjai Ádám, Szilas László, Németh László;

USA: Steven Béla Várdy

Felelős szerkesztő – Editor

ZOMBORI ISTVÁN

A szerkesztő munkatársa

ZVARA EDINA

Felelős kiadó – Publisher

VÁRSZEGI ASZTRIK

Az angol nyelvű összefoglalókat fordította:

PUSZTAI-VARGA ILDIKÓ

ISSN 0865-5227

Nyomdai előkészítés:

SIGILLUM 2000 Bt. Szeged

Nyomás és kötés:

Juhász Nyomda Kft.

www.juhasznyomda.hu

TARTALOM

	In memoriam Horváth Tibor	5
MIKLÓSHÁZY Attila	P. Horváth Tibor, SJ. (1927–2008)	6

TANULMÁNYOK – ESSAYS

KEGLEVICH Kristóf	A ciszterci nagykáptalan és a magyar apátságok a középkorban <i>The Cistercian General Chapter and the Hungarian Abbeys in the Middle Ages</i>	9
BUZINKAY Péter	Főpapi műgyűjtőink a modern kor hajnalán (1895–1924) <i>Prelates as Art Collectors at the Beginning of Modern Age (1895–1924)</i>	
SZOLLÁTH Hunor	Egy erdélyi református egyházközség, Szováta küzdelme a templomépítésért <i>The Struggle for Building a Church in the Calvinist Diocese of Szováta</i>	63
CSÍKY Balázs	Alkalmazható-e a „klerikális fasizmus” fogalma Magyarországgal kapcsolatban? Észrevételek Bodó Béla cikkéhez <i>Can the Concept of “Clerical Fasism” Be Used in Connection with Hungary?</i>	77
BOHÁN Béla SJ.	Emlékezés Pásztor Ferenc beregszászi plébános, püspöki helynökre <i>Remembering Ferenc Pásztor, Vicar of Beregszász, Vicar-General of the Diocese</i>	87

MAGYAR-SZLÁV KAPCSOLATOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN* HUNGARIAN-SLAV RELATIONSHIP IN THE CARPATIAN BASIN

KOVÁCS Kálmán Árpád	Báró Koller és az illír politika berendezése az 1760–70-es években <i>Baron Koller and the Illyrian Policy in 1760s-70s</i>	99
MIKLÓS Péter	Stanislavich Miklós csanádi püspök politikai és kulturális tevékenysége <i>Political and Cultural Activity of Milós Stanislavich, Bishop of Csanád</i>	117

* Szegeden, 2007. december 6-án a SZAB Modernkori Egyháztörténeti Munkabizottság által rendezett konferencia anyaga

ORCSIK Károly	Federáció vagy központosítás? Válaszút előtt a születő délsláv állam <i>Federalism or Centralisation?</i>	123
SARNYAI Csaba Máté	Politikai és/vagy egyházkormányzati konfliktus? Megjegyzések a Muraköz zágrábi egyházmegyétől való elcsatolásának 1848-as történetéhez <i>Political and/or Jurisdictional Conflict?</i>	131
TÓTH István	Az alföldi evangélikus papság szerepe a szlovák értelmiség nevelésében <i>The Role of the Lutheran Clergy in Educating Ethnic Slovak Intellectuals on the Great Hungarian Plain</i>	145
ZAKAR Péter	A pozsonyi Hazafiúi Egylet <i>The Hazafiú Association of Pozsony</i>	149
PÁL József	Hamvas Endre csanádi püspök a felvidéki magyarokért (1945–1948) <i>Activity of Endre Hamvas, Bishop of Szeged-Csanád, to Support Highland Hungarians (1945-1948)</i>	159

FORRÁSOK – SOURCES

SOMORJAI Ádám, OSB	Egy hónap Mindszenty bíborosnak az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövetségén való tartózkodásából, a követségi dokumentumok tükrében <i>A Month of Cardinal Mindszenty at the American Embassy of Budapest</i>	167
-----------------------	--	-----

MÓDSZERTAN, ADATTÁR, SZEMLE METHODOLOGY, DATA STORE, SURVEYS

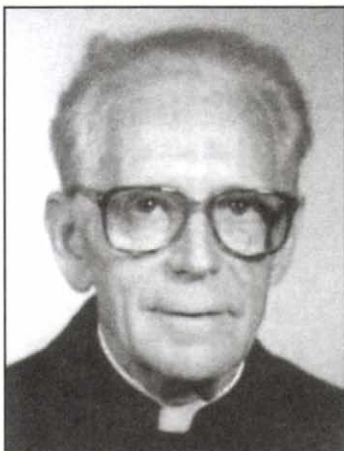
VIRT László	Mindig a kereszt fényében. Száz éve született Boros Béla érsek, temesvári titkos püspök <i>Béla Boros, the Secretly Ordained Bishop</i>	195
ZVARA Edina	Egyháztörténeti könyvek 2006/2007 <i>Books Concerning Ecclesiastic History 2006, 2007</i>	205

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK BOOK REVIEW

Deér József emlékezete (Ism.: Makó Gergő)	227
MIKLÓS Péter: Vallás, politika, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok. (Ism.: Pál József)	229

P. HORVÁTH TIBOR, SJ.
1927–2008

Egy évvel ezelőtt, 2007. július 28-án volt 80 éves Horváth Tibor SJ. Folyóiratunk 2007/1-2-es számában Őt köszöntöttük ebből az alkalomból, Ő e kiadvány létrehozója, mint ahogy a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) alapítója is. Születésnapjára köszöntőnkben jó egészséget és eredményes kutatómunkát kívántunk neki. Sajnálatos módon a Teremtő nem így gondolta, súlyos betegséggel küszködve 2008. május 17-én Horváth Tibor elhunyt.

Személyében a tudomány kiváló tudóst, az egyetem jeles professzort, egyházunk pedig nagy tudású jezsuitát, lelkiismeretes papot veszített. A METEM nem csak alapítóját, hanem az 1990-től újjászületett magyar egyháztörténet kutatás nagyvonalú támogatóját, igazi lelkesítő erejét veszítette el. Horváth Tibor személye, tekintélye mindig biztonságot és támogatást jelentett folyóiratunk és könyveink kiadásában. A magyar egyháztörténet írásban Horváth Tibor személye megkerülhetetlen, és a kommunista diktatúra utáni újjászületésben szerzett érdemei elévülhetetlenek.

Emlékét megőrizzük.

R. C. I. P.

A Szerkesztőség

P. HORVÁTH TIBOR, SJ.
1927-2008

Horváth Tibor 1927. július 28-án született Bánhidán. Édesapja, János, a MÁV-nál volt mozdony-vezető. Édesanyja Márkus Rozália. Egy fiútestvére volt. Gimnáziumi tanulmányait a tatai Esterházy Gimnáziumban végezte és ott érettségizett (1938-46). Jézustársaságba lépett 1946-ban és a budapesti Manrézában végezte a noviciátust. Filozófiai tanulmányait Szegeden kezdte el 1948-ban, és ezalatt nagy segítségére volt P. Fábrynak, aki a skolasztikusok külföldre szökését szervezte. Miután ő is külföldre kényszerült menni, Innsbruck-ban folytatta a filozófiát, és végül Chieri-ben, az Aloysianumban fejezte be (1949-51). Utána Louvain-ben, a College Philosophique St. Albert-ben M.A. és L. Phil. fokozatot szerzett (1952-54). Teológiai tanulmányait Granada-ban, Spanyolországban végezte 1954-58 között a Facultad Teologica-n s elnyerte az S.T.L. fokozatot. 1957.július 15-én szentelte őt pappá Granada-ban Emilio Bonavent Escuin, malagai segédpüspök. 1958-59-ben Murcia-ban, Spanyolországban, végezte el a tercia próbációt, 1959-60-ban Németországban, Aschaffenburg-ban volt magiszter. 1960-62 között Rómában a Gregorián Egyetemen doktorált S.T.D. fokozattal, disszertációjának címe: *Caritas est in ratione*.

1962-től a szisztematikus teológia professzora a torontói Regis College-ban, ami 1969-től kezdve a Toronto School of Theology federált tagja, és később a Torontói Egyetem része lett. Itt tanított Fundamentális Teológiát, Krisztológiát, a Házasság és a Papi Rend Szentségtanát, a Szentlélek ajándékait és a Teológiai erényeket, Egyházant, az Áldozat fogalmának fejlődését, a Szentlélek teológiáját, Theologia Africana-t, Apologetikát, Kegyelemtant, Eschatológiát, és egyéb sajátos kurzusokat. — 1967-69 között az ottawai St. Paul University-ben volt meghívott professzor. — A kanadai püspöki konferenciának 1967-ben teológiai szakértője (peritus) volt a diakonátus visszaállítással kapcsolatos kérdésekben. 1975-76-ban tanácsosa volt annak az tervezetnek, mely a Sioux Indiánok számára készített egy programot diakónusok előkészítésére, majd 1982-ben egy 5-éves programot segített kidolgozni pap-nevelés számára. —

1978-ban megalapította és szerkesztette éveken át az *Ultimate Reality and Meaning* (URAM) folyóiratot Torontóban, mely hivatva volt előkészíteni az *Encyclopedia of Ultimate Reality and Meaning*-et. 1985-87 között első elnöke volt az International Society-nak az *Encyclopedia* számára. — 1986-ban megalapította és irányította a Magyar Egyháztörténelmi Munkaközösség, (Church History in Hungary) szervezetet (METEM). 1989-ben megalapította a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* c. folyóiratot, melyet Budapesten adnak ki. — 1991-ben a Vatikán kinevezte a Nem-hívőkkel foglalkozó Dialógus konzultorává. — 1992-ben „professor emeritus” lett. — 1994-96 között a miskolci „Fényi Gyula” jezsuita gimnázium első igazgatója volt.

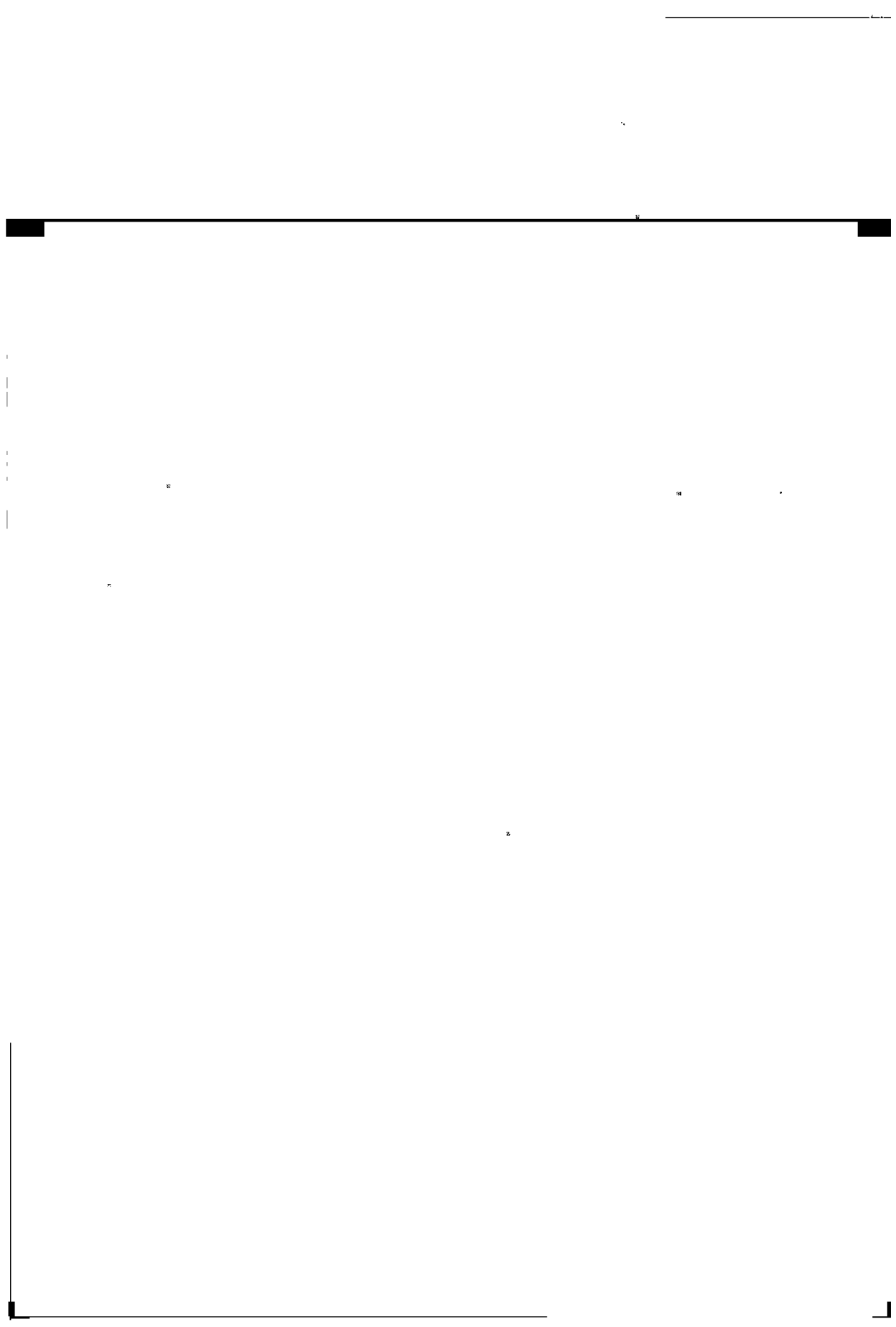
Számtalan teológiai cikket publikált különböző folyóiratokban: *Katolikus Szemle*, *Projección*, *Szív*, *Science Ecclesiastique*, *Revue de l'Université d'Ottawa*, *Magyar Papi Egység*, *Novum Testamentum*, *Heythrop Journal*, *Szolgálat*, *Rassegna di Teologia*, *Journal of Ecumenical Studies*, *Science et Esprit*, *Acta Congressus Mariologici* 1972, *Expository Times*, *Zeitschrift für Katholische Theologie*, *Ultimate Reality and Meaning*, *Lexikon der Psychologie*, *Studies in Religion*, *Studi Tomistici*, *The Thomist*, *Enciclopedia di Teologia Fundamentale*, *African Philosophical Inquiry*, *Vigilia*, *The Asian Journal of Theology*.

Publikált könyvei: *Caritas est in ratione*, 1966, – *Faith under Scrutiny*, 1975, – *A Kinyilatkoztatás Teológiája*, és *A Kinyilatkoztatás Kritikája*, 1975, 1977, – *The Sacrificial Interpretation of Jesus' Achievement*, 1979, – *Eschatology: Eternity and Eternal Life*, 1992. – *Jesus Christ as Ultimate Reality and meaning*, 1994. – *Thinking about Faith*, vol.1: *Love*, 2006. – Latin teológia jegyzetei: *De Christo Legato seu de Ingressu Personali Dei in Historiam Humanam*, 1962–63, – *De Gratia Christi Sanctificante seu de Vita in Christo Nova Hominis*, 1963–64, – *De Fide Virtutibusque Infusis*, 1963–64, – *De Matrimonio*, 1964–65, – *De Ordine*, 1964–65, – *De Revelatione Christi*, 1965–66.

Nyugdíjas tanárként is folytatta írói tevékenységét. Szív baja miatt egyre gyengült, de rendületlenül tovább dolgozott. 2008-ban a pickeringi jezsuita Infirmáriába költözött és ott halt meg 2008. május 17-én 81 éves korában, jezsuita életének 62., papságának 51. évében. Temetése Courtland-on lesz magyar jezsuita testvérei mellé.

P. Horváthnak már skolasztikus korában tüdő-betegsége miatt meg kellett szakítania tanulmányait, de németországi szanatórium pihenése után mégis befejezte azokat és hamarosan le is doktorált Rómában teológiából. Fáradhatatlanul tanított, írt, új terveket szőtt, enciklopédiát szervezett, megalapította a METEM-et, folyóiratot szerkesztett, kongresszusokat rendezett, amíg egészsége engedte. Teológia-tanári nyugdíjazása után lelkesen elvállalta Miskolcon az akkor induló jezsuita gimnázium igazgatói tisztségét az első két évre. Kitartó teológiai munkásságát a jövő fogja megítélni, de már tanítványai is sokat merítettek bölcsességéből. Mindig mosolygó arca hiven tükrözte a jezsuita élet örömeit, amit az Úr Jézussal való bensőséges kapcsolata biztosított számára.

Miklós házy Attila

KEGLEVICH KRISTÓF

A CISZTERCI NAGYKÁPTALAN ÉS A MAGYAR APÁTSÁGOK A KÖZÉPKORBAN

A ciszterci rend a bencések szigorított változata, amelyet Szent Bernát alapított – tartja a közvélemény. Cîteaux (latinul *Cistercium*) alapítását és a rend korai történetét a 20. század második felének kutatásai óta teljesen más fényben látjuk. A ciszterciek alapítója a molesme-i bencés apát, Szent Róbert, akit 1098-ban Molesme-ből a *novum monasterium*ba, Cîteaux-ba (többek között) Szent Alberik és az angol származású Harding Szent István is követett. Miután Róbert 1099-ben II. Orbán pápa (1088–1099) legátusa, Hugó lyoni érsek parancsára kénytelen volt visszatérni Molesme-be, Cîteaux apáti székeben Alberik (1099–1109) és Harding István (1109–1133, †1134) követte. Tágabb értelemben ők hárman a rendalapítók. Az alapítás életképesnek bizonyult, Cîteaux 5–6 éven belül grangiákat¹ hozott létre, majd 1113-ban megalapította első leányapátságát, La Fertét. Ugyancsak 1113-ban lépett a ciszterciek közé Szent Bernát, aki fiatal kora ellenére már 1115-ben a harmadik filia, Clairvaux (*Clara vallis*, világos völgy)² alapító apátja lett. A rend széleskörű elterjedése alapvetően Bernát karizmatikus személyiségének köszönhető, ezért ő vált a ciszterci szerzetes eszményképévé. Így lettek a ciszterciek „Szent Bernát fiai”. A bencés és ciszterci apátságok fekvésének különböző voltáról szóló szállóige: „*Benedictus amat montes, Bernardus amat valles*” (Benedek a hegyeket szereti, Bernát a völgyeket) is Bernáttal azonosítja a ciszterci rendet. Ne feledkezzünk meg azonban arról, hogy Cîteaux 1113-ban, amikor Bernát belépett, már új apátságot volt képes alapítani! Szent Bernát nem a kihalástól mentette meg a ciszterci rendet – amint ezt, legalábbis részben, maguk a ciszterci források is állítják³ –, csak sikerének kiteljesedéséhez járult hozzá. Ráadásul a rendalapítóknak a szerzetesletről alkotott elképzelései és Bernát eszméi nem is estek mindenben egybe; a vitás kérdésekben Bernát felfogása győzedelmeskedett, különösen Harding István halála, 1134 után. (Lehet, hogy Harding István 1133. évi lemondása ezzel függ össze.)⁴

1 A grangia a ciszterci monostor mezőgazdasági termeléssel foglalkozó birtokkegysége, amelyben a *conversusok* (laikustestvérek, régies szóhasználattal parasztfivérek) dolgoztak.

2 Cîteaux első négy alapítása: La Ferté, Pontigny, Clairvaux és Morimond a későbbiekben fontos rendkormányzati szerephez jutott. Protoapátságoknak nevezzük őket, és tőlük eredeztetjük a ciszterci rend négy ágát.

3 Az *Exordiumok* – ld. alább! – szerint Bernát 1112-ben, tehát a La Ferté alapítását megelőző évben lépett be a rendbe. Ezzel azt sugallják, hogy az expanzió kizárólag Bernátnak köszönhető.

4 A ciszterci rendre általánosságban ld.: LÉKAI 1991. A magyar ciszterci történet alapvető bibliográfiája és összefoglalása: Repertorium; tömörebben: HERVAY 1991. Népszerűsítő jellege ellenére hasznos továbbá: HERVAY 1997.

A ciszterciek Cîteaux megalapításának kérelmezésétől kezdve előszeretettel hangoztatták, hogy ők Szent Benedek Regulájának tisztaságához akarnak visszatérni. Ez annyiban igaz, amennyiben – szemben a clunyiekkal – valóban végeztek kétkezi munkát, amit a Regula 48. fejezete a monachus élete fontos sarokkövének tekint, továbbá (főképp kezdetben) evangéliumi szegénységben éltek. Másfelől viszont látnunk kell, hogy a ciszterciek sikerének, azaz a szerzet 12. századi gyors és széleskörű elterjedésének két fő rendkormányzati oka: az évenkénti nagykáptalan és a vizitációs rendszer nemcsak hogy nincsen meg Szent Benedek Regulájában, hanem kimondottan ellentétes azzal. Hiszen Benedek eszménye szerint az apátság független és teljesen önálló intézmény; márpedig a nagykáptalan és a vizitátor kötelező parancsai alaposan megnyírbálták az egyes apátságok szabadságát. Cîteaux alapítói valóban a Regula szigorúbb megtartásához akartak visszatérni, azonban 73. fejezetén – „Ez a regula nem foglalja magában a tökéletesség minden szabályát” – fölbuzdulva saját jogalkotásukban meglehetősen szabadon egészítették ki ezzel-azzal. A ciszterciek hittek a Regulában, de azért is hangsúlyozták iránta való hűségüket, mert ez jó érv volt a Clunyval szembeni, létjogosultságukat megkérdőjelező vitában. „Újításait” a Szent Benedek Regulájára való folytonos hivatkozással legitimálták. Valójában nem a Benedek-féle 6. századi monaszticizmus megvalósítására törekedett sem Harding István, sem Bernát; példájukul a Benedek előtti keleti szerzetesség és a remeték aszketikus ideáit tekintették.⁵

Mindennek előrebocsátása szükséges volt ahhoz, hogy megértsük, miért játszott Benedek Regulája olyan csekély szerepet a ciszterci jogban. A nagykáptalan alig hivatkozott rá. A monostorok napi életének fontos eleme volt – évente felolvasták Szent Benedek ünnepétől (március 21.) kezdve –, de a ciszterci törvénykezés szinte teljesen független volt tőle. Cîteaux alapítása körülményeinek ismerete pedig némely korai ciszterci irat datálásakor válik majd fontossá. A továbbiakban röviden áttekintjük, hogy milyen jogi dokumentumok szabályozták egy középkori ciszterci monostor életét. Ezután ismertetjük a cîteaux-i generális káptalan lefolyását, ahol a szabálygyűjtemények alapjául szolgáló határozatok megszülettek. Röviden szót ejtünk más rendek nagykáptalanjairól, végül a cîteaux-i generális káptalanok magyarországi vonatkozású statútumait elemezzük.

1. A CISZTERCI REND JOGGYŰJTEMÉNYEI

1.1. A legrégebb ciszterci okmányok

A korai ciszterci jogi iratok három csoportba oszthatóak. Az első csoportot a három *Exordium* alkotja, amelyek Cîteaux alapításának körülményeiről szólnak; a második csoportba a *Charta Caritatis* különböző redakciói tartoznak; a harmadikba pedig a nagykáptalanok statútumai és az ezekből összeállított tematizált gyűjtemények. A korai jogi iratok többségének pontos datálása többszöri átszerkesztésük miatt máig vitatott.⁶

5 Részletebben ld. LÉKAI 1991, 23–31., 33–35., 44–47.; ZAKAR 1998.

6 A fejezetre ld. ZAKAR 1964., valamint RÜFFER 1999, 105–113. A korai ciszterci dokumentumok legújabb kiadása: NLTC. Nyugaton ezen kívül elterjedt kiadás: PATC.

A rend alapításáról szóló első dokumentum az 1120–1130 között keletkezett *Exordium Cistercii*. Ennek bővített és némiképp más szemléletű változata az *Exordium Parvum* (1140–1150 körül). Mindkettő Harding Szent István apátságáig, pontosabban Szent Bernát belépéséig tárgyalja az eseményeket. Az *Exordium Parvum* tartalmaz bizonyos korabeli leveleket és okleveleket, amelyeket az *Exordium Cistercii* nem, és más-képpen ítéli meg Molesme szerepét. Felrója a molesme-i közösségnek, hogy bár feleskü-dött a Regula megtartására, mégsem tartotta azt meg, így „a tudatos fogadalomszegés bűnébe” esett. Ezzel a kemény ítélettel szemben az *Exordium Cistercii* még „igen jóhírű és szerzetesi buzgóságban egészen kiváló monostor”-nak minősítette Molesme-et.⁷ A Cîteaux kezdeteinek körülményeiről szóló harmadik mű a hosszú és sok csodás elem-mel átszőtt *Exordium Magnum* (központi alakja Szent Bernát és az őt követő clairvaux-i apátok), amelyet Konrád clairvaux-i szerzetes, későbbi eberbach-i apát (†1221) írt 1190 körül. Az *Exordium Magnum* még a *Parvumnál* is elitelőbb; Cîteaux felmagasztalásának érdekében Molesme mellett már Szent Róbertet is rossz fényben tünteti föl. Molesme-be való visszatérése miatt marasztalja el, amely azonban az *Exordium Cistercii* és *Parvum* szerint a molesme-iek pápai paranccsal megtámogatott kívánsága miatt követ-kezett be, nem Róbert saját akaratából. (Egyébként Róbert a *Magnum* szelleme szerint a 18. századig nem szerepelt a cîteaux-i apátok listáján.) Az *Exordium Magnum* olyan el-ítélő módon írt Róbertről, hogy annak 1222. évi szentté avatása után bizonyos fejezete-it kihagyták kézírataiból. A *Magnum* csupán ebben a csonka formájában volt ismeretes egészen 1908-ig, amikor Hümpfner Tibor magyar ciszterci kiadta a Róberttel szemben elfogult részeket is tartalmazó teljes szövegét. A három *Exordium* elbeszélő mű; azért minősíthetőek mégis jogi jellegűnek, mert – legalábbis a *Parvum* és a *Magnum* – fontos jogi dokumentumokat tartalmaznak, például II. Paschalis pápa (1099–1118) Cîteaux-nak szóló 1100-i kiváltságlevelét. Továbbá a korábbi *Exordium Cistercii* és *Parvum* nem önálló szövegek, a *Charta Caritatis* bevezetőjéül szolgálnak.⁸

A ciszterciek első és legfőbb szabályzata a *Charta Caritatis*, a Szeretet Kartája. Náluk ez játszotta azt a szerepet, amit a bencésekénél Szent Benedek Regulája, sőt még többet is, mert a monostorok belső életén kívül egymás közötti viszonyukat is meghatá-rozta. Többféle redakcióban ismert; eredeti szövegét Harding Szent István kezdemé-nyezésére jegyezték le, de évtizedeken keresztül formálódott. Először 1114-ben említik, ekkor az auxerre-i püspök fogadta el „a szeretet és az egyetértés okmányát, amely az Új Monostor és az általa alapított apátságok között létrejött.” II. Callixtus pápa (1119–1124) 1119. évi oklevelében bizonyos meg nem nevezett jogszabályokat erősített meg, ezekben is a *Charta Caritatis* valamely ősi változatát sejthetjük.⁹ Első két lejegyzé-se, a *Charta Caritatis prior* és a *Summa Chartae Caritatis* az 1120-as évekből való. Az előbbi szabályozza Cîteaux és leányapátságainak viszonyát és kommentárokat fűz Be-nedek Regulájához: például pontosítja a szerzetesek ruházatát és az étkezési szabályo-kat, s előírja, milyen liturgikus könyvekkel kell rendelkeznie egy új apátságnak. A *Sum-*

7 LÉKAI 1991, 421., 414.

8 RÜFFER 1999, 106., ZAKAR 1998. A szövegek kiadásai: *Exordium Cistercii*: NLTC 399–404.; magyar fordítása: LÉKAI 1991, 414–415. *Exordium Parvum*: NLTC 417–440.; magyar fordítása: LÉKAI 1991, 420–428. *Exordium Magnum*: EMC. Megemlítjük, hogy az *Exordium Cistercii* és a hozzá kapcsolt *Summa Chartae Caritatis* első kiadója is Hümpfner volt: EC.

9 1114: LÉKAI 1991, 38.; 1119: Uo., 31. NLTC 273. szerint II. Callixtus már a *Charta Caritatis priort* erő-sítette meg.

ma *Chartae Caritatis* már ismeri és szentesíti az apátok éves káptalanja és a vizitáció intézményét is. A végleges változat az 1165–1175 körül készült *Charta Caritatis posterior* lett, ez terjedt el a későbbiekben. Már tartalmazza a négy protoapát azon jogát, hogy (együttesen) elvégezhetik Cîteaux éves vizitációját. Ezt III. Sándor pápa (1159–1181) 1163. évi bullája engedélyezte,¹⁰ a *posterior*t ezután állították össze. A *Charta* különböző változataiban tehát jól nyomon követhető a ciszterci rend szervezetének fokozatos fejlődése. Első formáit nem szánták örök érvényűnek, a tapasztalatoknak megfelelően rugalmasan egészítették ki és alakították tovább. A *posterior* pár oldalas terjedelemben a rend kormányzatának már minden lényeges elemét magába foglalja. Hasonlóképpen a ciszterci monostorok autonómiájának, a területileg illetékes megyéspüspök joghatósága alóli *exemption*nak a kialakulását is megfigyelhetjük a *Charták* szövegében. A ciszterciek kiváltságait a 12. században a *Charta Caritatis*t megerősítő pápai bullák sora biztosította. Noha a rend alapokmányának számított, a generális káptalanok a *Charta Caritatis*ra még ritkábban hivatkoznak, mint a Regulára. Az 1201. évi káptalan viszont elrendelte, hogy a jövőben minden nagykáptalanon olvassák fel, az apátok pedig gondoskodjanak beszerzéséről.¹¹

A ciszterci szabálygyűjtemények harmadik csoportját a generális káptalanok határozatai, valamint ezek különböző szempontok szerint készült gyűjteményei alkotják. A nagy- vagy generális káptalan (*capitulum generale*) a rend apátjainak éves gyűlése Cîteaux-ban. Az első ilyenre valószínűleg 1119-ben került sor, de a nagykáptalan a kezdeti időszakban inkább egyszerű tanácskozás, megbeszélés lehetett, semmint hivatalos törvényhozó szerv. A korai káptalanokon meghatározó volt a cîteaux-i apát befolyása, hatalmának túlsúlya azonban a káptalanon résztvevő apátok számának növekedésével csökkent, a káptalan tekintélye megnőtt. Az egyfajta képviseleti rendszerré átalakuló nagykáptalan jogköre az 1150-es, 1160-as években szilárdult meg. A négy protoapátság 1163-ban nyerte el Cîteaux vizitálásának jogát, „egységfrontjuk” jelentősen hozzájárult a generális káptalan „demokratizálódásához”. A nagykáptalan lefolyásának körülményei kisebb-nagyobb mértékben folyamatosan változtak, megfelelően a rend már hangsúlyozott rugalmasságának. A korai káptalani határozatok kronológiája bizonytalan. Az 1119–1182 közötti gyűléseknek a *Charta Caritatis*t részletező és pontosító határozataiból végül összeállt egy szabálygyűjtemény, az *Instituta Generalis Capituli*. Ennek előzménye a rövidebb *Capitula*, amely az *Exordium Cisterciense*vel és a *Summa Chartae Caritatis*szal egy szöveget alkot.¹² Fejezetei a szerzetesek hétköznapi életében fölmerü-

10 ZAKAR 1964, 115.

11 A cîteaux-i nagykáptalan határozatainak Canivez-féle kiadása: SC. (A kötetek évek szerinti beosztása: I: 1116–1220; II: 1221–1261; III: 1262–1400; IV: 1401–1456; V: 1457–1490; VI: 1491–1542; VII: 1546–1786; VIII: Indices.) Az 1204. évi döntés: SC 1201/9. sz. Itt köszönjük meg Hervay Ferenc Levente zirci alperjel atyának, hogy rendelkezésünkre bocsátotta Canivez művét. A szövegkiadások: *Charta Caritatis prior*: NLTC 442–452. *Summa Chartae Caritatis*: NLTC 404–413.; magyar fordítása: LÉKAI 1991, 415–420. *Charta Caritatis posterior*: SC I. XXVI–XXXI. A *posterior* magyar fordítása: LÉKAI 1991, 428–432. (SC és LÉKAI számozása eltérő.) A bevezetésre: RÜFFER 1999, 106–107.

12 Legújabb kiadása: NLTC 454–497. Canivez vélekedése szerint a 92 statútum közül az első 85-öt még Harding Szent István készítette elő, de lemondása (1133) vagy halála (1134) után második utódja, Boldog Bar-i Rajnald cîteaux-i apát (1133/34–1150) hirdette ki őket az 1134. évi generális káptalanon. Canivez ezeket a cikkelyeket (*Statutorum annorum praecedentium prima collectio*) 1134-nél hozza: SC 1134/1–85. sz. Emiatt terjedt el az irodalomban az *Instituta* 1134-es keltezése, ám ennek nincsen alapja. Canivez az *Instituta* 86–92. cikkelyét az 1152-i év határozatai közé olvasztva közli, minden megjegy-

lő problémákkal kapcsolatosak, mint a liturgia, a vizitáció módja, az apátválasztás, a kiágások büntetése, gazdálkodási előírások, a betegek gondozása.¹³

Az *Institutához* hasonlóan a generális káptalan határozataiból állították össze a liturgiát és a rendház belső életét szabályozó *Ecclesiastica Officiát*, valamint a laikustestvérek életét megszabó *Usus conversorum*ot. Mindkettő első verziója az 1130-as években született, de az *Institutával* ellentétben a 12. század után is többször frissítették őket az új statútumok beledolgozásával, így ezek naprakészek és korszerűek maradtak. E két szabálygyűjteményt a 12. század végétől az *Institutával* együtt gyakran nevezték *Consuetudines*nek (Szokások) vagy *Liber Usuum*nak (Szokások könyve). A nagykáptalan döntései gyakran hivatkoznak a monostorok belső életének alapvető „kézikönyvévé” vált *Liber Usuum*ra. (Például: *poena in Usibus constituta, fiat secundum quod in Usibus continetur.*)¹⁴ Ezeknek a műveknek rövidített változatai is elterjedtek a rendben, például: *Abbreviatio Usuum*, *Abbreviatio Usuum Conversorum*, *Abbreviatio Institutorum Generalis Capituli*.¹⁵

1.2. Ciszterci jogi iratok a 13–14. században

Ugyancsak a nagykáptalanok statútumai alapján szerkesztették a *Libellus definitionum*ot (vagy *Libellus diffinitionum*; Határozatok könyve). Készítését Amauryi Arnold citeaux-i apát (1200–1212) rendelte el 1202-ben, így már nem a korai, hanem az érett ciszterci törvénykezéshez soroljuk. 1220-ban immár átdolgozott változata is adatható, 1237-ben elkészült harmadik, 1257-re negyedik verziója.¹⁶ A Határozatok könyve 15 fejezetbe osztotta a teljes ciszterci jogot, tartalmában túlmutatva a Szokások könyvén, amely elsősorban az apátságok belső életére vonatkozik. 1317-ben fogadta el a generális káptalan a későbbiekben *Libellus antiquarum definitionum*nak (Régi döntések könyve) nevezett határozatgyűjteményt, a *Libellus* továbbfejlesztett változatát. A *Libellus*ok szövegéből számos olyan káptalani határozat is kikövetkeztethető, amely mára elveszett.¹⁷

Meg kell még említenünk két pápai bullát is, amelyek jelentősen megváltoztatták az évi nagykáptalanok hatására egyébként is állandóan formálódó ciszterci jogot. IV. Kelemen (1265–1268) *Parvus Fons* kezdetű bullája – másik neve kibocsátójáról *Cle-*

zés nélkül: SC 1152/1., 6–7. sz. Az *Instituta* redakciói néhány cikkelyben és sorrendjükben különböznek egymástól, valamint 1152 utáni statútumokat is magukban foglalnak. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy korábbi verziója 1152 előtti, és Rajnald apáthoz köthető; második verziója 1152 és 1175 között, a harmadik pedig 1175 és 1182 között keletkezett. Ld. minderre: TURK 1948., ZAKAR 1964, 112–113.

13 LÉKAI 1991, 37., 39–40.

14 RÜFFER 1999, 107., LÉKAI 1991, 38., 320. A *Consuetudines (Ecclesiastica officia, Instituta Generalis Capituli, Usus Conversorum)* a régi, de alapvető ciszterci forráskiadásban található: Nomasticon 82–241.

15 LOUIS DUVAL-ARNOULD 1997. A kiadott montpellier-i kézirat a három főnti, az 1150-es, 1160-as években keletkezett *Abbreviatiót* tartalmazza.

16 Az 1202-i és az 1220 körüli *Libellus definitionum* kiadása: LD A. A *Libellus* 1237-es és 1257-es állapota: LD B.

17 A *Libellus antiquarum definitionum* kiadása: Nomasticon 368–470. A *Libellus definitionum*ra általánoságban ld.: LD A 3–20., LD B 1–73., LÉKAI 1991, 81–83.

mentina — egyebek mellett az apátválasztást, a vizitáció rendjét és a nagykáptalanok lefolyásának egy lényeges pontját (ld. alább!) szabályozta 1265-ben.¹⁸ Megszületésére a cîteaux-i és a clairvaux-i apát közötti viszálykodás miatt került sor. A korábban ciszterci szerzetes XII. Benedek (1334–1342) 1335. évi *Fulgens sicut stella* apostoli konstitúciója számos területen, így a ciszterci pecséthasználatban, a monostorok gazdálkodásának központosításában, az egyetemi tanulmányok kötelezővé tételében és további ügyrendi kérdésekben hozott változást.¹⁹ Ez az okmány, a *Benedictina*, szükségessé tette a *Libellus* újabb átdolgozását; maga a pápa is figyelemmel kísérte előkészítésének munkálatait. Így jött létre 1350-ben a *Libellus novellarum definitionum*, amely azonban a káptalani határozatoknak nem teljes gyűjteménye, mint a korábbi *Libellus*ok, csak az 1316–1350 közötti statútumokat tartalmazza. Kiegészítésként szánták az 1317-es törvénykönyvhöz. Ekképpen a Régi és az Új döntések könyvét párhuzamosan használták. Egyesítésük gondolata többször fölmerült, de nem vált valóra.²⁰

A középkori magyar ciszterci monostorok élete a fentebb ismertetett jogi keretek között zajlott. Természetesen 1526 csak a hazai rendtörténetben jelent éles határvonalat, az egyetemesben nem. A Régi és az Új határozatok könyve, ha alaposan átalakítva is, de 1789-ig érvényben maradt. Összefoglalásképpen tekintsük át, hogy a fenti joggyűjteményekből melyeket lehetett megtalálni egy átlagos középkori ciszterci apátságban! A generális káptalan erejét mutatja, egyben sikeres működésének záloga is volt, hogy határozatait az apátoknak haza kellett vinniük. 1204-ben elrendelte azt is, hogy az 1202-i *Libellus diffinitionum*ot minden apátnak be kell szereznie.²¹ A káptalan a 13. század elején többször leszögezte, hogy a friss statútumoknak is mindenhol meg kell lenniük, továbbá hogy a vizitátoroknak ellenőrizniük kell, megvannak-e ezek.²² Amint kérdés, hogy mennyire vették komolyan a magyar apátok a káptalan kötelező látogatását, úgy az is, hogy mennyire voltak tekintettel ezekre az előírásokra. Szinte kizárható, hogy évente beszerezték volna az azévi statútumokat. Néha azért nyilván frissítették álmányukat. Biztosan megvolt azonban az alapvető *Liber Usuum* (esetleg csak kivonata) és a *Libellus diffinitionum*, 1330 után ennek régi és új verziója. A *Liber Usuum* magába foglalta a *Charta Caritatis (posterior)*-t, amelyet 1201-től évente felolvastak, és amely minden ciszterci gyakorlat alapjának számított, továbbá az *Ecclesiastica officiát* és az *Usus conversorum*ot. Az apátságok könyvei között biztosan ott állt Szent Benedek Regulája és valószínűleg a rendi azonosságtudatot meghatározó *Exordium Magnum* is.

A magyar viszonyokról konkrét ismereteink nincsenek, mert egyetlen ciszterci apátság könyvei vagy könyvjegyzéke sem maradtak meg. Három apátság *inventariuma*

18 SC III. 22–30.

19 SC III. 410–436.

20 A *Libellus novellarum definitionum* kiadása: Nomasticon 497–536. A bekezdésre ld.: LÉKAI 1991, 76–83.

21 SC 1204/8. sz.

22 SC 1212/6–7. sz., 1222/8. sz., 1224/8. sz. A legutóbbi még a szöveg egységességének fontosságára is figyelmeztet: „*Diffinitiones Capituli generalis omni anno ab omnibus uniformiter habeantur, sicut fuerint ab originali Diffinitionum transcriptae.*” Elsősorban nem a szöveghibák elleni harcra van szó; az intézkedés arra vonatkozik, hogy mindig a legfrissebb döntések terjedjenek, a rendházak egymás között ne a régebbieket másolgassák. 1237-től a *Libellus definitionum*ba is belefoglalták, hogy a Cîteaux-ból hazatérő apátoknak meg kell szerezniük a határozatokat. Hazaérkezésük legelső napján, valamint évente legalább háromszor föl kellett őket olvasni a monostorok napi káptalanján. LD B 270.

maradt ránk a Jagelló-korból. Ezek szerint Pétervárad 1495-ben összesen 95 könyvet birt, ebből 26 liturgikus szerkönyv volt. A többi 69-ről semmit nem tudunk, csak azt, hogy igen öregnek számítottak („*libri diversi et aliqui in voluminibus antiquissimi et inveterati*”). Bélháromkút könyvállománya 1509-ben 88 kötetre rúgott, ami 3 misekönyvet és 85 egyéb könyvet (*libri communes*) jelentett. Zágrábnak 1516-ban 16 könyve volt, mind szerkönyv.²³ Ezek az adatok tehát nem adnak választ arra a kérdésre, milyen joggyűjteményei voltak a három rendháznak. Kizárt, hogy a középkor végi legjelentősebb (leggazdagabb) magyar ciszterci monostor, Pétervárad megnevezetlen 69 könyve között ne lettek volna ilyenek. Azt is feltételezhetjük, hogy a zágrábi apátságnak a szertartásokhoz használtakon kívül más könyve is voltak, amelyek azonban valamiért nem kerültek bele a leltárba. Továbbá tekintetbe kell vennünk, hogy egy adott év statútumainak gyűjteménye terjedelmileg közelebb áll egy hosszú oklevélhez, mint egy valódi kódexhez, így ha voltak is ilyenek a magyar apátságokban, könnyebben megsemmisültek.

2. A CÍTEAUX-I GENERÁLIS KÁPTALAN

2.1. A nagykáptalan lefolyása

A generális káptalan lefolyását a saját maga által kiadott határozatok szabályozták. Külsőségeit időről időre jól összefoglalták az éppen aktuális *Libellus definitionumok*. Szokásrendje 1265 után nagyjából megszilárdult, de menete a korábbi *Libellusok* alapján is áttekinthető. Az 1265. évi változás, a *definitorium* átszervezése a külsőségeket nem érintette. Tudnunk kell azonban, hogy az évszázadokon átívelő egységes összkép ellenére az érvényben lévő pontos szabályozás részleteiben szinte évente változott.²⁴

Eredetileg minden nagykáptalanra hivatalos volt az összes apát. A *Summa Chartae Caritatis* a távolmaradás két okát fogadja el: a betegséget, és ha az apát éppen egy noviciust vesz föl. Ilyenkor a perjelt kellett küldenie maga helyett. A *Charta Caritatis posterior* már csak a betegeket menti föl, akik „megfelelő képviselőt tartoznak küldeni”.²⁵ Az egész középkorban ez a szabályzás volt érvényben, tehát az apát egyik monachusát is küldhette maga helyett. A 12. század végétől a Cîteaux-tól (Burgundia) távol fekvő országok apátságai különböző kedvezményeket kaptak, az 1237-i *Libellus definitionum* szerint például a szíriai és palesztinai apátoknak csak minden hetedik évben kellett jönniük, a skóciai és szicíliai apátoknak négyévente, a magyarországiaknak háromévente, kivéve a kerci apátot, akinek minden ötödik évben kellett megjelennie. Ezek az időtartamok is gyakran változtak; az 1220-i *Libellusban* a szíriai és palesztinai

23 RASZTIK 1998, 204–205., 215.

24 A ciszterci generális káptalan eseményeinek szemléletes és jó áttekintése: BÉKEFI 1891–1892, I. 97–105. Békefi a nagykáptalan határozatainak egy Canivez előtti részleges kiadását használta, ezért hivatkozásai Canivez művétől eltérő számozásúak. Magyar nyelven ezen kívül csak LÉKAI 1991, olvasható a nagykáptalanról, de ez a könyv szétszórva közli a számunkra fontos információkat. Jelen tárgyalásunk alapját a *Libellus diffinitionumok* fent említett kiadásai, Békefi idézett műve, valamint LAWRENCE 1989, 189–192. jelentik.

25 LÉKAI 1991, 416. és 430.

26 LD B 261., LD A 63.

apátok még csak öt év távolmaradásra kaptak engedélyt.²⁶ A messze lakók, ha súlyos betegek voltak, levél útján is kimenthették magukat,²⁷ de a következő évben menniük kellett.²⁸ A 14. század végén a háborús állapot is felmentő okká vált.²⁹ A női monostorok apátnői nem voltak ott Cîteaux-ban.³⁰

A távolmaradó apátok szokásos büntetése egy 1157. évi statútum szerint: felfüggesztik őket apáti stallumukból és minden pénteken kenyéren és vízen kell böjtölniük, amíg el nem mennek Cîteaux-ba.³¹ 1194-től misézniük sem szabad.³² 1257 után a két egymást követő alkalommal hiányzó apátot leteszik hivatalából.³³

A káptalan idején minden cîteaux-i szerzetesnek el kellett hagynia monostorát, hogy ezáltal csökkenjen a zsúfoltság. (A környező grangiákba és majorságokba mentek.) Az érkező apátok kíséretét is szigorúan szabályozták, a viszonylag közletről induló – francia – apátok még ezt a csekély kíséretet is a négy protoapátság valamelyikében hagyták.³⁴ A nagykáptalan néha az úton történt kihágásokkal is kénytelen volt foglalkozni; 1182-ben például elrendelte, hogy ha több Cîteaux-ba tartó apát találkozik, az előkelőbbek ügyeljenek, hogy ne terheljék meg mértéktelenül az útba eső rendházakat bort követelve. Ebből arra kell következtetnünk, hogy 1182-ben némely apátok útja részeses tobzódásba fulladt.³⁵

A nagykáptalan a Szent Kereszt fölmagasztalása ünnepének vigíliáján, szeptember 13-án délben kezdődött, az apátok a zsolozsma déli imaóráját, a *terciát* már együtt énekeltek, ezután a Szentlélekről vett ünnepélyes misét hallgattak. Ezekben a napokban a többi ciszterci apátság is a nagykáptalanhoz kapcsolódó liturgiát végzett. A káptalan az érkezés napján kívül három napig tartott; végeztével – Cîteaux kiadásait csökkentendő – a résztvevőknek sürgősen távozniuk kellett.³⁶ A monostorok így is évente fizettek hozzájárulást (*contributio*) a rend kormányzásának költségeire. A nagykáptalan lefolyásának szabályait alapjaiban már az *Instituta* is tartalmazza. Ha minden apát egyetértett egy javaslattal, közfelkiáltással szavaztak róla. Vita esetén a cîteaux-i apát és négy erre alkalmas apát döntött.³⁷

A résztvevők számának növekedésével azonban az ügyintézés egyre inkább formálissá vált, hiszen a *Charta Caritatis* és az *Instituta* nem számolt azzal, hogy a 12. század végére a ciszterci apátságok száma meghaladja majd az ötszázat. (Ez minden apát részvételét feltételezve, fejenként egy parasztfáter kísérelével számolva körülbelül ezer főt

27 SC 1183/8. sz., 1184/1. sz. A levelek száma olyan nagy lehetett, hogy 1270-ben a nagykáptalan első ülésén kijelölendő két apátra bízta a nevek és az ürügyek összeírását és megvizsgálását, majd a lista ismertetését a *definitorok* előtt. A statútum felhívja a két apát figyelmét, hogy legyenek tömörek (*prout breviter poterit*). Ez a céltudatosság jellemző a ciszterciekre. SC 1270/2. sz.

28 LD A 67.

29 SC 1389/1. sz.

30 A XIII. század közepéig számos alakuló vagy már fennálló apácázárda kérte felvételét a rendbe. A nagykáptalan az 1198 és 1220 közötti éveket kivéve elutasító volt az apácákkal szemben, mert a zárdák lelki irányítása és vizitációja a férfi apátokat terhelte. LÉKAI 1991, 330–334.

31 SC 1157/13. sz. Ez a büntetés szerepel a *Liber Usuum*ban is.

32 SC 1194/54. sz. (Hasonló: 1195/88., 97. sz.; 1302/2. sz.)

33 LD B 266, SC 1258/14. sz. 1274 és 1282 között minden évben megismételték ezt a határozatot.

34 LD A 64.

35 SC 1182/1. sz.

36 SC 1195/3. sz., 1226/6. sz.

37 NLTC 469.

jelent – ennyiről kellett Cîteaux-nak gondoskodnia.) Szükségessé vált az ülések alapos előkészítése és vezetése. Ez 1197-től a *definitores* feladata lett,³⁸ akik az előkészületen kívül a statútumok megszövegezését is végezték. A *definitorium* jogköre és megválasztásának módja hosszú ideig körülhatárolatlan maradt, így a cîteaux-i apát és a protoapátok közötti viszály állandó forrását jelentette. Összetételét végül a *Clementina* szabályozta 1265-ben; a négy protoapát öt-öt jelöltjéből a cîteaux-i apát négyet-négyet kiválasztott, és hozzáadta a maga négy jelöltjét. Így a *definitorium*nak az öt első apáttal együtt 25 tagja lett.³⁹ Ennek a bizottságnak, afféle kormánytanácsnak a véleménye mind meghatározóbbá vált, lassan az ő kezükbe csúszott át a káptalan irányítása. Tehát a megnövekedett létszám az egyszerű tagok döntéshozatalból való kirekesztődését eredményezte.

2.2. A nagykáptalan jelentősége

A generális káptalan volt a rend törvényhozó és bírói testülete. Statútumai mindenkire nézve kötelezőek voltak, legfelső fellebbezési fórumként szükség esetén ítélkezett, megszabta a büntetés mértékét is. Részletkérdésekben és a legfontosabb ügyekben egyaránt illetékes volt.⁴⁰ Hircentrumként is működött, hiszen az apátok Európa legkülönbözőbb területeiről sereglettek össze, és bizonynyal tájékoztatták egymást hazájuk viszonyairól. A nagykáptalanon szerezte magyar vonatkozású híreinek jelentős részét Troisfontaines-i Alberik ciszterci szerzetes, krónikairó. A középkorban a 12. századig nyugaton csak a római egyház tartott – igen ritkán – hasonló módon „nemzetközi” zsinatokat. Az egyházi és világi méltóságok gyakran meg is ragadták azt a lehetőséget, hogy híreket terjeszthetnek a cîteaux-i nagykáptalanon keresztül. 1177-ben I. (Barbarossa) Frigyes (1152–1190), miután két ciszterci főpap közreműködésével korábbi ellenpápái helyett III. Sándort (1159–1181) fogadta el egyházfőnek, levelet küldött a békéről a káptalannak, így tájékoztatta döntéséről a nyugati kereszténységet. IV. Ince pápa (1243–1254) 1245-ben hosszú levélben fejtegette a káptalannak, miért közösisette ki II. Frigyes (1212–1250).

Kérdés, mennyire lehetett eredményes a nagykáptalan, mint a rend kormányzatának szerve. Hatékonyságának két legfőbb feltétele az apátok megjelenése és a statútumok megtartása volt. Mindkét téren nehéz felmérni a valós viszonyokat, de kétségtelen, hogy számos statútum szól a távolmaradók büntetéséről. Az apátokat többnyire nem tették le rögtön második igazolatlan hiányzásukkor, amint azt a statútumok előírták, csak több év után. A távolmaradás állandó probléma volt. Rengeteg esetben ugyanazt az intézkedést több egymást követő évben törvénybe foglalták. Ez a kudarc nyilvánvaló bizonyítéka. Az utóbbi évtizedek történetírása azt hangsúlyozza, hogy a cîteaux-i

38 SC 1197/57. sz.

39 SC III. 26–27. A gyakorlatban a protoapátoknak kissé kedvezőbb metóduš honosodott meg: öt jelöltjük-ből az általuk megjelölt kettő biztosan *definitor* lett, a cîteaux-i apát a fennmaradó háromból választotta ki kettőt. LÉKAI 1991, 78.

40 Példa a részletekbe menően konkrét szabályozásra: a nagykáptalan 1157-ben (tehát még a kezdeti időkben) elrendelte, hogy a csikókat akkor kell eladni, amikor már 4 fogat váltottak, de a további fogváltásuk még nem következett be. SC 1157/37. sz. (Ha a lovat idő előtt adják el, romlik a munkabírása, továbbá gyenge, tehát kevesebbet ér; az idősebb pedig túl makacs.)

nagykáptalan felvázolta eszmény nem esett egybe a ciszterci hétköznapiak valóságával. A magyar vonatkozású adatok: a sok hiányzás, a fegyelmi ügyek, az apátságok feltételezett, a megkövetelnél többnyire alacsonyabb létszáma, földesúri jellegű gazdasági életük stb. is azt bizonyítják, hogy monostoraink élete korántsem volt „ideális”. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a generális káptalan nagyfokú spirituális kohéziót valósított meg a rendben; az egység védőjeként jól bevált. A rend egységességének beszédes jele a ciszterci monostorok Európa-szerte egységes alaprajza. A nagykáptalan mai mércével mérve talán nem volt túlságosan hatékony szerv, a 12. században viszont a többi rend – illetve a pápa – szemében követésre méltó gyakorlatnak tűnt.⁴¹

A kései középkorban jelentős változások történtek. A 14. század a monasztikus rendek számára a hanyatlás kora volt. Ekkorra tehető a hivatások számának apadása, a gazdasági válság, a commendatúra-rendszer kialakulása. A francia központú ciszterci rend számára további megpróbáltatást jelentett a százéves háború (1337–1453), még inkább a nagy nyugati egyházszakadás (1378–1417). Cîteaux értelemszerűen az avignoni pápa oldalán állt, így elszigetelődött az egyház Rómához hű részeitől. A generális káptalanok Cîteaux helyett (pontosabban mellett) ebben az időszakban Rómában, Bécsben, Nürnbergben, Wormsban és Heilsbronnban zajlottak le.⁴² A látogatottság alacsony lehetett. A 15. században megszorodtak a káptalani határozatok között a meghatározott területre szóló, általános reformatori-vizitatori megbízatások, ami a rendházak zilált állapotára utal. 1439-ben a nagykáptalan kezdetének időpontját szeptember 13-áról áthelyezték az áldozócsütörtököt megelőző első (hétfői) keresztyáró napra. 1448-tól a káptalan ismét régi időpontjában zajlott. 1500-ban ismét a rogációs napokra tették. A generális káptalan 1667-ig (elvileg) évente ülésezett, 1667-től az 1666-i *In suprema* pápai bulla értelmében háromévente.⁴³

3. MÁS SZERZETESRENDEK NAGYKÁPTALANJAI

A ciszterci nagykáptalanokon kezdetben a cîteaux-i apát primátusa érvényesült. A 12. század közepétől – Jean Leclercq kifejezésével élve – a „ciszterci parlament” egy arisztokratikus csoportosulásra hasonlított, ahol voltak befolyásosabb és visszahúzó-dóbb résztvevők. A 13. században a káptalan tagjainak szerepe csökkenni kezdett, párhuzamosan nőtt a *definitorok* testületének hatalma. A rendszer egyik állapotában sem működött „demokratikusan”, hiszen Cîteaux-ban csak az apátok (vagy képviselőik) voltak ott, az egyszerű monachusok ki voltak rekesztve. Azonban szervezeti és egyéb hibái, intrikái, stb. ellenére a ciszterci nagykáptalan minden későbbi szerzetesrend számára mintául szolgált, és a székes- és társaskáptalanok, valamint a városi önkormányzatok, összefoglalóan: – ismét Leclercqet idézve: – a „kommunális jelenségek” kialakulásának és fejlődésének állomásaként is vizsgálható. A ciszterciek szerencsés egyensúlyt teremtettek a túlzott központosítás és a kelleténél lazább kapcsolatháló között.⁴⁴ A ciszterci szervezet (az éves nagykáptalan és a vizitációs rendszer) önmagában

41 LAWRENCE 1989, 191.

42 LÉKAI 1991, 99–100.

43 SC 1439/26. sz., 1500/7. sz.; LÉKAI 1991, 149–150.

44 LECLERCQ 1972, 523–524.

teljes, autonóm volt; tökéletes belső kontrollal rendelkezett. Külső behatásoktól viszonylag mentes maradt, a rend belső ügyeibe csak a pápák szóltak bele olykor. Ugyanakkor a ciszterci gyakorlat „hathatósabb volt a pápai szervezetnél is, mert célkitűzései szűkre szabottabbak voltak, és működési területe korlátozottabb.”⁴⁵

A ciszterciek előtt csak a 910-ben alapított Cluny valósított meg egységes rendkormányzatot; szervezete, a „clunyi monarchia” erősen központosított volt. Az egész rend tulajdonképpen egyetlen apát, a clunyi alatt állt. A többi monostor oly mértékben függött az anyaháztól, hogy apátjaik helyzete inkább perjelére emlékeztetett. Noha Petrus Venerabilis (1122–1156) 1132-ben és 1146-ban nagykáptalanra hívta kongregációjának apátjait, Clunytól idegen maradt a cîteaux-i minta. Cluny a 13. században pápai nyomásra kezdett generális káptalanokat tartani: elvileg 1200-tól, gyakorlatilag 1259-től, miután IV. Sándor pápa (1254–1261) enyhített a szentszéki ellenőrzésen. Az ezután majdnem minden évben megtartott clunyi nagykáptalan megőrizte a rend monarchikus jellegét.⁴⁶

Magyarországon a másik bencés modell érvényesült: bencés apátságaink egymástól teljesen különállóak voltak. A IV. Lateráni Zsinat (1215) 12. kánonja elrendelte, hogy a többi rendhez hasonlóan a bencések is tartsanak generális káptalant minden harmadik évben, ezenfölül az egyes érsekségek monostorai szervezzenek egyháztartományi káptalanokat is. Ezek lebonyolításában a bencéseknek két közeli ciszterci apát segítségét kellett kérniük. (Ez ellenérzéseket szülhetett.) 1217-ben Kapornakon meg is valósult egy ilyen tartományi káptalan István szentgotthárdi és Róbert pilisi apát közreműködésével.⁴⁷ III. Honorius (1216–1227) 1225-ben megrótta a magyarországi bencés apátokat, amiért nem hajtják végre a IV. Lateráni Zsinat reformjait, egyben felszólította őket, hogy még 1225-ben tartsanak káptalant Madocsán; meghatározta a káptalan tárgyát is. Nincs nyoma, hogy e káptalant összehívták volna. Nem tudjuk, hogy bencéseink a középkorban hányszor tartották meg az elvileg háromévenként kötelező tartományi zsinatot, noha ennek fontosságára a pápák számos alkalommal utaltak.⁴⁸ Az 1217-i alkalmon kívül a 14. századból négy tartományi káptalanról maradt feljegyzés: 1342-ben Visegrádon, 1348-ban ismeretlen helyszínen (itt választották meg Ulrik dombói apátot), 1366 előtt Garamszentbenedeken és 1366-ban a mogoródi apátságban biztosan tartottak káptalant. A bencés apátságok közötti valódi, az újkorban kiteljesedő egység Tolnai Máté pannonthalmi főapát (1500–1535) idején kezdett megvalósulni. Tolnai rendszeresen tartott káptalanokat (Pannonthalmán): 1501-ben, valószínűleg 1507-ben (itt választották meg a híres 1508. tavaszi vizitáció vizitátorait), 1515-ben, 1518-ban és 1528-ban.⁴⁹

45 SOUTHERN 1987, 313.

46 LECLERCQ 1972, 524–526.

47 HEIMB 1764, 51. P. Heimb Teofil Szentgotthárd akkori anyamonostora, Heiligenkreuz levéltárában talált forrásra hivatkozik. A magyar történeti irodalom ezt az adatot ismételteti, maga a forrás tudomásunk szerint kiadatlan.

48 PRT II. 5–40.; III. Honorius 1225. évi bullája: PRT I. 663–667.

49 Összefoglalóan ld. HERVAY 2001. A fenti adatok forrásai: 1342: PRT II. 395–397.; 1348: KOLLÁNYI 1906, 213.; 1366 előtt: PRT II. 511. („*precedens capitulum ... apud Sancti Benedicti monasterium de iuxta fluvium Gron celebratum*”); 1366: PRT II. 510–513.; 1501: PRT III. 570–571.; 1507: PRT III. 617–624. (Az 1508-as vizitáció jegyzőkönyve.); 1515: PRT III. 665.; 1518: PRT III. 699.; 1528: PRT III. 771–772. A szakirodalomban nem szerepel két további, okleveles adattal dokumentálható tartományi káptalan:

A IV. Lateráni Zsinat rendelkezése a generális káptalan kötelező bevezetéséről első sorban a bencésekre vonatkozott, hiszen a többi szerzetesrend magától átvette ezt a ciszterci újítást, vagy kezdettől nagykáptalannal szerveződött. A premonstreiek központi kormányzati rendszerük kidolgozásakor a *Charta Caritativae* vették alapul, kiforrt állapotában a ciszterciekéhez mindenben hasonló nagykáptalanjukat évente tartották Prémontré monostorában.⁵⁰ Évente gyűltek egybe Grande Chartreuse-ben a karthauzi perjelek is. Nagykáptalanjukat a *definitores* irányították, akik között első volt az anyamonostor perjele. Őt Grande Chartreuse szerzetesei választották, de a nagykáptalanak évente meg kellett erősítenie tisztségében (azaz megbízatása sem nem élethossziglan, sem nem előre meghatározott ideig szólt, hanem a mindenkori generális káptalan jóváhagyásához volt kötve). 1281 óta két szavazattal bírt. A káptalanon kívüli időben *generalis minister*ként, vagyis a rend egyetemes elöljárójaként működött. A karthauzi nagykáptalan rendelkezései akkor emelkedtek törvényerőre, ha a következő káptalan megismételte őket. A karthauziakhoz hasonlóan évente tartott generális káptalant több ágostonos regulájú és lovagrend is.⁵¹

A magyar pálosok Budaszentlőrincen gyűltek össze minden évben pünkösdkor. Sajátos kormányzati rendszerük nagy hatalmat adott a *diffinitores* választotta *generalis* kezébe. A *diffinitores*kat, akik a káptalanok közti időben mint *vicarius*ok ellenőrizték az alájuk tartozó rendházakat, a generális nevezte ki. A pünkösdi nagykáptalanon rajtuk kívül a kolostorok küldöttjei, a *discretus*ok vettek részt: őket a konventek a perjel (szintén a generális nevezte ki) és a *vicarius* beleszólása nélkül választották, a kisebb rendházak azonban többen összefogva csak egyet jelölhettek ki. A káptalanon nem szótöbbséggel határoztak: a *discretus*ok csak úgy szavazhatták le a *generalist* és a *diffinitores*kat, ha kétszeres szótöbbséget mutattak föl.⁵²

A ferences és a domonkos rend már a IV. Lateráni zsinat után alakult (noha Szent Ferenc elképzeléseit szóban már 1210-ben jóváhagyta III. Ince pápa), így konstitúcióikba automatikusan bekerült a generális káptalan. A kezdetben évente (később 2–4 éves időközönként) ülésező domonkos nagykáptalan szervezeti újdonsága volt, hogy minden rendtag részt vehetett rajta, nem csak a házfőnökök. Ilyen értelemben továbbfejlesztette Cîteaux megoldását. A nagykáptalan választotta meg a rend *generalis magister*ét, az ügyek vitelét itt is *definitores* irányították.⁵³ A domonkos nagykáptalanok közül helyszíne, a budavári Szent Miklós-kolostor okán kiemelendő az 1254. évi.⁵⁴ A ferences nagykáptalan csak háromévente gyűlt egybe, így vélhetően kevésbé volt hatékony, mint a domonkos. A domonkosok és a ferencesek a rendi nagykáptalanokon kívül tartományi közgyűléseket (*capitulum provinciale*) is tartottak, elvileg évente. A magyar provincia ferencesei a 14. században átlagosan másfél évente gyűltek össze, a 15. században –

1327: CD VIII/3. 248–250.; 1399: CD X/2. 707–709. 1449-ben 19 bencés apát tárgyalt Szekszárdon az esztergomi székesegyház felújítása kapcsán rájuk rótt adóról, tiltakozásukat közjegyzői oklevéllel foglalták. Erre az összejegyzetelre ld. KUBINYI 1999.

50 HERMANN 1940.

51 LÉKAI 1991, 40–41., TÖRÖK 2001, 20.

52 MÁLYUSZ 2007, 242–243.

53 LECLERCQ 1972, 526–527.

54 Kevésbé ismert, hogy a domonkos nagykáptalan 1273-ban Pesten volt, 1382-ben ismét Budán. Esztergom 1379-ben a ferences, 1385-ben pedig az ágostonos generális káptalannak adott otthont. MÁLYUSZ 2007, 259.

az Igali Fábían tartományfőnöksége (1452–1474) alatti aktívabb időszakról eltekintve – már lényegesen ritkábban, évtizedenként egyszer-kétszer.⁵⁵ A koldulórendek sokkal központosítottabbak voltak a monasztikus rendeknél, hiszen szerzeteseik nem egy apátsághoz kötődtek, hanem egy provinciához. Ezen belül a provinciális bárhová szabadon áthelyezhette őket, ez pedig növelte az egyes kolostorok közötti kohéziót.

4. A CISZTERCI NAGYKÁPTALAN MAGYARORSZÁGI VONATKOZÁSÚ STATÚTUMAI

4.1. A forrásokról

Tanulmányunk negyedik, lényegi részében a cîteaux-i generális káptalan és a magyarországi apátságok kapcsolatát vizsgáljuk meg a fennmaradt statútumok alapján. Az élénk táru előkép két szempontból is hiányos lesz. Egyrészt a statútumok véletlenszerűen, több kéziratban maradtak fenn. 1282-től a 14. század végéig nagyon hiányosak, csak az egyetemes jelentőségű ügyeket tárgyaló rendelkezések őrződtek meg, helyi illetékességű nagyon kevés.⁵⁶ 1298–1398 között egyetlen konkrét magyar adatunk sincsen – csak két általános –, 1423–1448 között is hallgatnak kútfőink. Forrásanyagunk tehát a 12. század végére, a 13., a 15. és a 16. századra vonatkozik (utóbbinak inkább az első felére). Másrészt, ha ezeket az adatokat kiszakítjuk eredeti környezetükből, töredékes és torz képet kaphatunk. Most azonban nincs módunk a nagykáptalan összes statútumát a maguk teljességében elemezni, csupán a magyar vonatkozású határozatok bemutatására szorítkozunk.⁵⁷ Ezek tekintetében a teljességre törekedtünk; az alábbiakban minden Magyarországgal kapcsolatos cîteaux-i rendelkezést ismertetünk.⁵⁸

A korai statútumok tömörek, a lényegre, vagyis a döntésre szorítkoznak. Az érintett apátokat csak monostorukról nevezik meg (*abbas de Egris*). A 15. századtól egyre hosszabbak lesznek, az okleveles gyakorlatból ismert *arengára* emlékeztető, bölcselkedő bevezetést és bő kifejtést kapnak. A késő középkori határozatok között több az általános, kevesebb az egy rendháznak szóló. Az apátokat gyakran nevükön nevezik.

Fentebb már említettük, hogy a hazai apátságokkal kapcsolatos káptalani határozatok időbeli eloszlása egyenetlen. A hiányok mellett érdemes azt is leszögeznünk, hogy a 13. század első felében és bizonyos későbbi esztendőkből, így 1272-ben, 1411-ben, 1413-ban és 1486-ban a figyelem a magyar apátokra terelődött, ezekben az években kiugróan sok statútum foglalkozott a magyarokkal.

55 KARÁCSONYI 1922–1924., I. 20., 28–107.

56 A SC-ot összeállító Canivez forrásait ld.: SC I. XIV–XXIV.

57 A témával összefoglaló jelleggel idáig csupán HERVAY 1997, 18–19. foglalkozott vázlatosan. Az adatok összegyűjtésében nagy segítségünkre volt a Repertorium, amely számos, alább tárgyalandó statútumot közöl kivonatos formában, felhasználva őket az egyes apátságok történetének bemutatásakor. 19, 1193 és 1282 közti magyar vonatkozású statútumot hoz: CFH III. 2161–2165.

58 Három statútum akad, amely csak nagyon halványan kapcsolódik Magyarországhoz, ezeket csupán a teljesség kedvéért említjük meg. 1238-ban két német, valamint a *de Sancto Godardo* apát megbízást kapott egy Trier környéki apácázárda ügyében; Canivez szerint a *de Sancto Godardo* XVII. századi elírás, a baumgarteni apátságot jelenti. SC 1238/34. sz. 1305-ben a nagykáptalan saját kápolnát adományozott Viola hesseni grófnőnek, Vencel magyar király feleségének Zwettl apátságában. SC 1305/8. sz. Cîteaux 1534-ben a magyar királynénak, Jagelló Annának és I. Ferdinándnak tett engedményt egy flandriai monostorral (*Les Dunes*) kapcsolatban. SC 1534/12. sz.

4.2. A magyar apátok részvétele

A magyar apátoknak háromévente kellett látogatniuk a generális káptalant. Nem tudjuk, mikor született az ezt engedélyező statútum, de az 1202. évi *Libellus diffinitionum*ban már megtalálható. A helyzet jó ideig nem változott, 1211-ben megengedték a krajnai Sittich apátjának, hogy ugyanabban az évben jöjjön, amikor a magyarországi apátok szoktak. A kerci apátnak, akinek útja a többi magyar apáténál lényegesen hosszabb volt, a nagykáptalan 1216-ban kelt döntése alapján négyévente kellett Cîteaux-ba mennie, ez szerepel a *Libellus* 1220 körüli változatában is. Az 1237-ben szerkesztett *Libellus* szerint viszont csak minden ötödik évben volt hivatalos; az 1257. évi *Libellus*ban a kerci apát nem szerepel külön.⁵⁹ Az 1183-i – 1184-ben részint visszavont, de Magyarország vonatkozásában megerősített – általános szabályozás szerint a magyar apátok, ha súlyos betegek lettek, levél útján kimenthették magukat, a következő évben viszont menniük kellett.⁶⁰ A magyarországi apátok 1413-ban engedélyt kaptak arra, hogy csak hétévente jöjjenek, ha az éves hozzájárulást egyébként is megfizetik.⁶¹ Valószínűleg minden évben voltak Cîteaux-ban a magyarok közül, hogy értesítsék a többieket. Ez a gyakorlat 1422-ben intézményesült, amikor a nagykáptalan a németországi részeknek (beleértve Magyarországot is) megengedte, hogy évente válasszanak néhány apátot, akik a többieket képviselik, azok adóit és kimentéseit elviszik.⁶² A statútumok végén gyakran szerepel is, hogy melyik jelen lévő apát vigye hírül a döntést az érintettnek (például *abbas de Cicador hoc ei denuntiet*).

Nem kevés statútum marasztalja el a hiányzó apátokat. Cikádor apátja 1196-ban nem ment el nagykáptalanra ezért büntetésképpen hat napot a bocsánatos bűn állapotában töltött és negyven napot apáti méltóságán kívül. 1196-ban a pilisi és az egresi apát is hiányzott; ők kisebb büntetésben részesültek (három nap a bocsánatos bűn állapotában, ebből egy nap kenyéren és vízen, és 1197-ben mindenképpen meg kell jelenniük), talán azért, mert Cikádorhoz képest újonnan létesültek.⁶³ 1199-ben a szentgotthárdi apát maradt távol; 1204-ben a cikádori apát nem ment, állítólag saját szerzetesei akadályozták meg.⁶⁴ A kerci apátot 1206-ban felszólította a nagykáptalan, hogy jöjjön, mert még soha nem jött. 1207-ben, majd 1208-ban a generális káptalan a kerci apátot azzal az indoklással, hogy 10 éve nem jött – Kercet 1202-ben alapították – ismételten a részvételre intette, letételével fenyegetve.⁶⁵ 1214-ben a toplicai apátot II. András kérésére a nagykáptalan megkímélte 1213. évi hiányzásának büntetésétől, az egresi apátot viszont hasonló miatt elítélték. Az egresi apát 1215-ben is hiányzott, azonban mégsem tették le, mivel csak nemrég nyerte el méltóságát; három napot kellett a bocsánatos bűn állapotában töltenie, egyet ezek közül kenyéren és vízen.⁶⁶ A szintén újonnan kine-

59 LD A 63.; SC 1211/36., 1216/42. sz.; LD B 261.

60 SC 1183/8., 1184/1. sz.

61 SC 1413/61. sz.

62 SC 1422/22. sz.

63 SC 1196/18., 19. sz. A „halálos bűn állapotában” és a „bocsánatos bűn állapotában” lenni erkölcstani fogalmak; az ilyen szerzetesek a napi káptalanon a bűnvallomáskor (*capitulum culparum*) különféle módokon bűnhődtek. Részletesen: LD B 275–276. (*De gravi culpa*, *De levi culpa*.)

64 SC 1199/34., 1204/26. sz.

65 SC 1206/21.; 1208/21. sz. (Ez utal az 1207-i statútumra is.)

66 SC 1214/17., 1214/28., 1215/14. sz.

vezett, 1217-ben távol maradó borsmonostori apátnak (részben szegénysége okán) megkegyelmeztek. Ugyanő – vagy hivatali utódja – 1229-ben hiányzásáért az *Usus*ban megszabott büntetést kapta, ugyanígy járt 1235-ben a pilisi, a pásztói és a kerci apát.⁶⁷ 1258-ban a magyar, a lengyel és a lívföldi apátok a tatár veszélyre hivatkozva nem jöttek; 1259-ben vizsgálatot rendeltek el emiatt.⁶⁸ A nagykáptalan 1266-ban a zirci apát, aki még sosem járt Cîteaux-ban, valamint a szintén hiányzó péterváradai apát ügyével megbízta atyaapátjaikat. A péterváradai apát 1268-ban harmadszor is hiányzott; ekkor a káptalan letette.⁶⁹ 1269-ben Acey apátját, Pilis atyaapátját bízták meg azzal, hogy nézzen utána Pilis ügyeinek, mert annak apátja nem jött, sőt, filiáinak apátjait sem küldte. 1271-ben az egresi apát ügyében indult vizsgálat.⁷⁰ 1272-ben a szentgotthárdi apátot felhatalmazták, ha a 10 éve hivatalban lévő ercsi apátnak nincs komoly mentsége, amiért eddig mindig hiányzott, tegye le. A szentgotthárdi apátot, aki sem 1275-ben (látogatása ekkor lett volna esedékes), sem az ezt követő évben, 1276-ban nem volt jelen a nagykáptalanon, ezért és egyéb vétségeiért megfosztották apáti méltóságától.⁷¹ 1279-ben a kerci apátot is letették, mert hiányzott, és a büntetésképpen kiszabott összeget sem fizette be. Ugyanezen két okból ugyanígy járt a szentgotthárdi apát 1281-ben. A szepesi apátnak 1281-ben engedélyezték, hogy egyszer távol maradjon a káptalantól.⁷² Hiányzó apátról a középkorból ezután csak egyszer, 1485-ből van adatunk: ekkor a mulasztó bélháromkúti apát kapott felmentést. 1408-ban a nagykáptalan sürgette, hogy a Rajnán túli területek apátjai is jöjjenek Cîteaux-ba.⁷³ 1439-ben a heiligenkreuzi apát értesítette a magyar apátokat és apátnőket a nagykáptalan időpontjának megváltozásáról. 1449-ben a magyar apátok a háborús helyzet miatt felmentést kaptak.⁷⁴

Ezekből az adatokból láthatjuk, hogy a nagykáptalan többnyire nem büntette rögtön a hiányzást, például az ercsi apátot 1272-ben csak 10 év elteltével róttá meg. Nem is mindig soroltak fel minden távol lévő apátot, így 1271-ben az Egresre mért fenyíték kapcsán ezt olvassuk: „Ugyanez történjék a többi apáttal is, akik idén szabályos kimenetés nélkül maradtak távol.”⁷⁵ Nincsen tehát dokumentálva *valamennyi* magyar apát *valamennyi* hiányzása, a rendelkezésekben – ráadásul csak azokban, amelyek megmaradtak – csupán a jéghegy csúcsát látjuk. Megállapíthatatlan, hogy a magyar apátok lelkiismeretesen vagy hanyagul látogatták a nagykáptalant; ismerve azonban az emberi természetet, valószínűbb, hogy hanyagul.⁷⁶ Ha az igazolatlanul hiányzó apátra nem a *Liber Usuum*ban foglalt büntetést mérték, a státútum ezt mindig jelezte.

67 SC 1217/22., 1229/27., 1235/37. sz.

68 SC 1259/4. sz.

69 SC 1266/25., 1268/70. sz.

70 SC 1269/32., 1271/31. sz.

71 SC 1272/37., 1276/25. sz.

72 SC 1279/29., 1281/78., 1281/58. sz.

73 SC 1485/96., 1408/17. sz.

74 SC 1439/36., 1449/20. sz. Az út békeidőben sem volt veszélytelen; 1197-ben a káptalanra igyekvő magyarországi apátokat megtámadták és elfogták; 1291-ben az ábrahám apátot rabolták ki (egy Baidnt nevű apácázárdában). SC 1197/50., 1291/12. sz.

75 „Idem fiat de aliis abbatibus, qui hoc anno sine excusatione legitima remanserunt.” SC 1271/31. sz.

76 HERVAY 1997, 18. szerint „ezek a negatív adatok mégis azt bizonyítják, hogy a magyarországi apátok többsége, hacsak tehette, eleget tett a káptalanon való megjelenés kötelezettségének.”

4.3. A magyarországi apátságok alapítása

A 18 magyarországi monostor közül 8 alapításáról olvashatunk a generális káptalan döntései között,⁷⁷ Borsmonostorról pedig azt tudjuk meg, hogy Heiligenkreuz engedély nélkül alapította; a morimondi apátot bízták meg az ügy kivizsgálásával.⁷⁸ A hiányzó 9 apátság első említése a statútumokban sokkal későbbi az alapításánál.⁷⁹ Ezek többnyire korai *fundatiók*; a 12. században a nagykáptalan még nem fektette írásba az alapítások engedélyezését. Fennmaradt 6 (az alább megtárgyaltak értelmében 7) további rendház alapítására vonatkozó kérelem, ezek azonban nem valósultak meg.⁸⁰ Ezek a félbeszakadt alapítások mind későiek, 1239 utániak. A 4 apácázárdából Pozsony és Veszprémvölgy inkorporációjával foglalkozott Cîteaux, Ivanicsével és Brassóéval nem.⁸¹

A nagykáptalan Borsmonostort és Zágrábot kivéve minden esetben megnevezte az alapítást kérelmező világi vagy egyházi méltóságot. (Magyarországon a ciszterci alapítások első, 1208 előtti sorozata az uralkodókhoz köthető, az ez utániak túlnyomórészt magánszemélyek kezdeményezésére jöttek létre.) A határozatok ezután kijelöltek két-három apátot, akiknek a helyszínen személyesen kellett megvizsgálniuk, teljesítette-e a kérelmező az alapítás föltételeit. A megbízott apátok, ha mindent jogszerűnek találtak, többnyire saját maguk engedélyezhették az alapítást, nem várva további utasítást a nagykáptalantól. (A rendi monostorjegyzékek tanúsága szerint az alapítás gyakran még ugyanazon évben megtörtént, máskor néhány év késéssel.) Az esetek nagyobb részében az atyapát is szerepel a rendelkezésekben.

A statútumokban említett alapítások közül három érdemel külön diszkussziót. Az első a szepesi apátságé. A szepesi alapító személyét a történeti irodalom vitatta, mert a generális káptalan 1223. évi statútuma szerint a magyar király kincstartója (*camerarius*) alapította, 1260-tól azonban királyi *fundatió*ként tűnik föl, IV. Béla egy oklevelében magát és testvérét, a boldogult Kálmán herceget tekinti alapítónak.⁸² A nagykáptalan valamennyi többi határozatában pontosan nevezte meg az alapítót, általánosságban jól értesültnek nevezhetjük. Bizonytalán Szepes esetében is a valódi fundátor, vagyis a „kincstartó”, Ampod fia Dénes tárnokmester (1216–1224 megszakitással) szerepel a

77 1. Toplica: SC 1205/48. (A tényleges alapításra csak 1208-ban került sor.); 2. Pornó: 1219/56. és 1233/21. (Inkorporációja két lépésben történt.); 3. Szepes: 1223/29.; 4. Gotó: 1231/48. (1232-ben alapult.); 5. Pétervárad: 1233/20.; 6. Bélháromkút: 1234/20.; 7. Ábrahám: 1270/70.; 8. Zágráb: 1272/41. sz.

78 SC 1197/31. sz.

79 Cikádor, Egres, Zirc, Pilis, Szentgotthárd, Pászló, Kerc, Vérteskeresztúr, Ercsi alapításáról a statútumok hallgatnak.

80 1. Dénesvölgy: SC 1239/26., 1240/63. (Tomaj nb. Dénes nádor 1235–1241 alapítási tervét a tatárjárás miatt nem tudta véghezvinni.); 2. Biharszentjános: 1249/28., 1250/36., 1259/36. (A bencés apátság inkorporációjának gondolata egy ideig foglalkoztatta a nagykáptalant.); 3. 1259/48. (IV. Béla kérelmével a pilisi és a zirci apátot bízta meg a káptalan; az ügyről többet nem tudunk.); 4. 1266/30. (IV. Béla Anna nevű leányának alapítási terve.); 5. Tihany: 1271/15. (V. István kérelmezte a ciszterci rendbe való átvételét.); 6. Kapornak: 1277/81., 1282/59. sz. (A szintén bencés monostor cisztercivé tétele Kőszegi Péter veszprémi püspök 1275–1288 szorgalmazta.) Repertorium 40–42.

81 Pozsony: SC 1235/48., Veszprémvölgy: 1240/62. sz.

82 SC 1223/29. sz.; CD IV/3. 21., RA 2109. sz.

statútumban. Szepes – korántsem egyedülálló módon – csak később került királyi joghatóság alá.

A második problémás eset a szerémségi *Montana Sancti Petri* nevű helyen tervbe vett alapítás. Csák nembeli Ugrin kalocsai érsek (1209–1241) 1233-ban kérelmezte a nagykáptalantól apátság alapítását, a körülmények kivizsgálásával a zirci és a szentgotthárdi apátot bízták meg. Minthogy feladatukat nem teljesítették, 1234-ben a káptalan ismételtlen meghagyta nekik. 1235-ben harmadszor is rájuk bízta *Montana Sancti Petri* megvizsgálását, megtoldva azzal, hogy ha jogszerűnek látják, saját döntéssel küldjenek oda konventet. Hervay Levente szerint *Montana Sancti Petri* Péterváraddal azonos, ahol végül nem a kalocsai érsek alapított monostort, hanem 1234-ben Béla ifjabb király. Ennek azonban ellentmond a kronológia: a péterváradai apátság Cîteaux 1233-as engedélye alapján 1234-ben létrejött; miért foglalkozott akkor a nagykáptalan az alapítás tervével még 1235-ben is? Továbbá – Takács Miklós meggyőző okfejtése szerint – Pétervárad ebben az időben a királyi család tulajdonában volt, így a kalocsai érseknek nem lett volna joga ott monostort alapítani. Nevét pedig az 1213-i összeesküvésből ismert Töre nembeli Péterről kapta, Pétervárad környékén nyoma sincs Szent Péter patrocíniumú templomnak. A „*montana*” szó a magyarországi latinban a hegyen kívül bányát is jelentett, Péterváradon azonban soha nem folyt érckitermelés. Takács szerint Béla ifjabb király és Ugrin érsek Szerém vármegye két különböző helyén akart monostort alapítani, de csak Béla szándéka valósult meg: Pétervárad. Ugrin érsek kérelmét ezek szerint a fentiek mellett egy új, hetedik meg nem valósult alapítási tervként kell tételeznünk.⁸³

Harmadikként vizsgáljuk meg a generális káptalan egyik 1235. évi rendelkezését! Ennek értelmében az egresi és a pásztói apát kapott megbízást, hogy küldjenek konventet Cherlieu-ből a már megépült rendházba, ha megvizsgálva a körülményeket megfelelőnek találják azokat. A vizsgálatot a magyar király kérelmezte. II. András azonban az 1230-as években nem alapított ciszterci monostort. Egyetlen hazai rendházunk sem származott Cherlieu-ből. Hervay Levente a statútumot a Bél nembeli Kilit egri püspök (1224–1245) nevéhez köthető bélháromkúti apátságra vonatkoztatja. Az 1230-as években alapult 4 monostorból – Gotó, Bélháromkút, Pétervárad, Pornó – valóban Bélháromkútra utalnak az adatok, mert Bélháromkút Pilisből alapult, Pilis pedig Cherlieu filiájának, Acey-nek volt a filiája. A másik három monostor semmilyen leszármazási kapcsolatban nem volt Cherlieu-vel. Bélháromkút a monostorjegyzékek szerint már 1232-ben megalapult, a nagykáptalan viszont csak 1234-ben bízta meg azzal Pilist, hogy küldjön oda konventet. 1235-ben a pilisi apát nem volt ott Cîteaux-ban (el is marasztalták emiatt), Hervay szerint a cherlieu-i apát ekkor meg akarta szerezni a konvent küldésének jogát, de elkésett. (Pilis már megelőzte.) Kérdéses marad, miként került a magyar király az ügyek folyásába.⁸⁴

Néhány hazai monostor megalapítását követően helyváltoztatáson gondolkodott. Toplica apátja 1219-ben kérte, hogy rendháza más helyre költözhessenek. Ügyét atyaapátjának, a clairvaux-i apátnak hagyták meg, akinek a következő nagykáptalanon kellett

83 SC 1233/65., 1234/36., 1235/53. sz.; Repertorium 133–134.; TAKÁCS 1989, 15. Repertorium 40–42. további három, a statútumokban nem vagy másként szereplő, elhalt kezdeményezést sorol föl: Esztergom, Telki, Szenttrinitás. Összesen tehát 10 véghez nem vitt tervről van tudomásunk.

84 SC 1235/51. sz.; Repertorium 53.

(volna) beszámolnia a tényállásról – erről azonban nincs tudomásunk. 1231-ben a borsmonostori apát rendháza helyett egy másikat akart építeni. 1237-ben a morimondi apátra bízta a szepesi apátság Lucsivnára való áthelyezésének irányítását. A valóságban egyik költözés sem valósult meg.⁸⁵ A pétervárad apátság új helyszínre költözésének gondolata már az 1240. évi nagykáptalanon fölmerült, 1246-ban megismétlődött. Ekkor IV. Béla kérelmezte a helyváltoztatást, valószínűleg azért, mert várat akart építtetni a pétervárad hegyre; a ciszterciek új helyének „*abbatia nigrorum*”-ot javasolta. Ez Pataki Vidor szerint egy hegyen fekvő (bencés jellegű) apátság épületét jelenheti, esetleg egy ismeretlen környékbeli bencés monostort. Mindenesetre ez a költözés is elmaradt.⁸⁶

4.4. Általános és liturgikus statútumok

A statútumok közül sok együttesen foglalkozik a magyar apátságokkal, vagy még általánosabban a német rendházakkal együtt említi a magyarországiakat. 1196-ban a nagykáptalan megparancsolta a magyar- és németországi apátoknak és szerzeteseknek, hogy ne tartsanak maguknál karddal és íjjal felfegyverzett szolgákat. 1197. évi útjukon mégsem ártott volna, ha tartanak, mert ekkor a káptalanra jövő magyar apátokat megsebesítették, kirabolták és elfogták. Ettől függetlenül a következő évben meg kellett jelenniük.⁸⁷ 1201-ben azokat a magyar, cseh és lengyel apátokat, akik szolgák kíséretét vették igénybe, ha kimentek monostorukból, egy világi általi megbotoztatásra ítélték. Ugyanebben az esztendőben tájékoztató jelleggel a pilisi apát közölte a távolmaradó apátokra kirótt szokásos, a *Liber Usuum*-ban szereplő büntetést magyar társaival.⁸⁸ A nagykáptalan kétszer is kérte a pápát, másodszer II. András királyt is, hogy ne bizzanak annyi feladatot a ciszterci apátokra.⁸⁹ 1217-ben arra intették a közép-európai apátokat, hogy a nagykáptalanra jövet parasztfértereiket lóháton hozzák magukkal.⁹⁰ 1275-ben a generális káptalan megtiltotta, hogy apátságából büntetésből eltávolított szerzetest Magyarországra küldjenek, hacsak olyan rendházba nem, ahol van konvent, és megtartják a rend szabályzatát.⁹¹ Ez az adat a hanyatlásra utal, holott az 1270-es évek még a hazai ciszterci történelem felfutó korszakához tartoznak, hiszen Ábrahám 1270-ben, Zágráb 1272-ben alapult.

1411-ben a generális káptalan elrendelte, hogy azon német és magyar apátok, akik a rendi határozatok szerint tanulókat kötelesek küldeni, küldjék ezeket a viennei *studium generale*-ra. A tanulmányok rendjét XII. Benedek 1335. évi bullája, a *Benedictina* szabályozta: a 40 fő fölötti apátságoknak 2, az ez alatti létszámúaknak 1 szerzetest kellett egyetemre küldeniük. A magyar rendházak nyilvánvalóan a második kategóriába tartoztak.⁹² Tanult magyar ciszterciről kevés adatunk van; ilyen például Lénárd

85 SC 1219/57., 1231/28., 1237/54. sz.; Repertorium 172., 181.

86 SC 1240/59., 1246/24. sz.; TAKÁCS 1989, 37.

87 SC 1196/33., 1197/50. sz.

88 SC 1201/46., 47. sz.

89 SC 1211/34., 1219/47. sz.

90 SC 1217/15. sz.

91 SC 1275/9. sz.

92 SC 1411/29. sz.; SC III. 430.

borsmonostori apát, akit 1471-ben egyenesen a nagykáptalan utasított, hogy öt év alatt végezze el a vienne-i egyetem teológiai fakultását. Egyszersmind figyelmeztette Lénárdot, hogy monostora méltó kormányzását se mulassza el.⁹³ A statútumok 1470-ben az újonnan kinevezett pilisi apátot, Enkanitani Ferencet műveltnek nevezték, 1411-ben a Reinben tartózkodó szepesi Lőrincet *Schulernek*.⁹⁴ 1518-ban a citeaux-i káptalan Skóciának küldött levelében egy konkrét eset kapcsán kifejtette, hogy sehol sem szabad az apátokat száműzni, mert sehol sem állnak fenn az ehhez szükséges okok, se Angliában, se más helyeken, így Magyarországon sem.⁹⁵

A ciszterci monostorok liturgiája egységes volt, az apátságok nem alakíthatták szertartásaikat tetszésük szerint. A generális káptalan statútumainak jelentős része liturgikus kérdéseket tárgyal, ám ezek többnyire általános érvényűek, az egész rendre vonatkoznak. Csupán öt olyan rendelkezés maradt fenn, amely a hazai liturgiáról szól. 1201-ben Egres és *Mons Sanctae Mariae* apátja, perjele, alperjele és egész háznépe három napig csupán kenyeret és vizet fogyaszthatott, mert az oltárt misén kívül három napig letakaratlanul hagyták.⁹⁶ 1204-ben arra intették a magyar és a lengyel apátokat, hogy az oltárokat ne díszítsék selymekkel, és ne misézzenek selyemből készült kazulákkal. Ha valaki mégis ilyennel misézett, nem csak ő, hanem a miseruhát kikészítő sekrestyés is három napig a bocsánatos bűn állapotába került, a három nap közül egyen kenyéren és vízen böjtölt. Ahol nem volt egyszerű kazula, húsvétig kellett beszerezni. Még 1204-ben a pilisi monostor hasonló büntetésben részesült a birtokában lévő ezüstözött stóla miatt.⁹⁷ 1222-ben az egresi apát kérésére a nagykáptalan engedélyezte a magyar apátságoknak, hogy megtarthassák Szent István király ünnepét – addig az egységes rendi liturgia miatt nem ünnepelhették. Saját szövegeket most sem kapott Szent István, a nem főpap hitvallók közös (*commune*) tételeit vették róla, ezek is csak Magyarországon voltak mondhatóak. Az 1486. évi káptalan hozzájárult, hogy a magyar ciszterciek Szent István ünnepét ünnepélyesen, 12 (de még mindig közös) olvasmánnyal üljék meg, ám nem augusztus 20-án, mert akkor Szent Bernát ünnepe van, hanem 21-én. Szent László és Erzsébet ünnepeit ugyanezen szabályozás szerint saját napjukon – június 27. és november 19. – tarthatták, Erzsébetét saját legendájának éneklésével.⁹⁸ Erzsébetről egyébként már szentté avatásának évében, 1235-ben – a zsolozsma és a mise bizonyos pontjaiba illesztendő – megemlékezést (*commemoratio*) rendelt el a nagykáptalan az egész rend számára.⁹⁹

93 SC 1471/46. sz. Nehéz elképzelni, hogy ez a perjel teljhatalmú megbízásán kívül miként volt megoldható. Ráadásul SC 1471/47. sz. a rátermettnek lefestett Lénárdot Magyarország, Szlavónia, Horvátország és Karintia vizitátorává is kinevezte három évre.

94 SC 1470/18., 1411/32. sz.

95 SC 1518/84. sz.

96 SC 1201/16. sz. Eldönthetetlen, hogy *Mons Sanctae Mariae* Borsmonostort vagy a besançon-i egyházmegyében lévő Mont Sainte Marie-t jelenti-e. A statútumban az egyazon vétséget elkövető francia apátságok, majd Egres, végül *Mons Sanctae Marie* neve szerepel, a sorrendiség Szűz Mária hegyének magyarországi lokalizációját támogatja. Az oltárok letakaratlanul hagyása az esetlegesen rajtuk lévő Oltáriszentség-fragmentumok iránti tisztelet elmulasztása miatt volt olyan súlyos véték, hogy az egész háznép bűnhődött miatta.

97 SC 1204/16., 23. sz.

98 SC 1222/36., 1486/91. sz.

99 SC 1235/1. sz. Ezt megerősíti 1236/1. sz.

4.5. Büntető statútumok

A magyar vonatkozású statútumok legjelentősebb részét a fegyelmi vétségek kivizsgálása teszi ki. A következőkben ezeket vesszük sorra monostoronkénti bontásban, az első határozatok megszabta időrendben. 1195-ben bizonyos szentgotthárdi parasztráterekeket a generális káptalan elűzött Magyarországról, mert hallatlan kegyetlenséggel és dühvel bántak el egy monachussal. A nyomozást a káptalan a clairvaux-i és a troisfontaines-i apátokra, tehát illusztris delegációra bízta, III. Bélát is értesítette. 1196-ban arra utasította a clairvaux-i apátot, mindegyik rendbontó szentgotthárdi *conversus*t más-más rendházban helyezze el, ott életük végéig utolsók legyenek, és (húsvét hetét és az életveszélyt kivéve) minden pénteken kenyéren-vízen böjtöljenek.¹⁰⁰ 1205-ben a szentgotthárdi apátot felszólították, hogy legkésőbb húsvétig bocsássa haza a moûtier-en-argonne-i monostor *conversus*ait, akiket atyaapátjuk akarata ellenére tart magánál. A gotthárdi apátnak föltehetően munkaerőre volt szüksége ezekben az években, mert 1206-ban hasonló módon a troisfontaines-i *conversus*ok elbocsátására kötelezték, akiket szintén szabálytalan módon fogadott be. Ezúttal meg is büntették.¹⁰¹ 1226-ban a szentgotthárdi monostorban zajló jóslások miatt indult vizsgálat. 1276-ban ugyanez a hír járta a gotthárdi apátról (a jóslásnak lehetett valamiféle hagyománya Szentgotthárdon), aki emellett három éven keresztül igazolatlanul elmaradt a káptalanról, esküt szeptett és eltékozolta rendháza javait; ezek miatt letették.¹⁰²

A középkorban a szabálytalanságok és bűnök számának, valamint sokszínűségének tekintetében a pilisi apátság járt élen. Érdekes módon más ügyekben ettől függetlenül sok megbízatást kapott a nagykáptalantól. 1199-ben a pilisi apát atyaapátját, Hugó acey-i apátot Pilisen tartóztatta Acey atyaapátja, a cherlieu-i apát tilalma ellenére. Ráadásul a cherlieu-i apát küldötteivel három pilisi szerzetes: Renaudus monachus, Guido Tempestis és Márton mesterember parasztráterek gorombán bántak. Ezért büntetésben részesültek: az apát otthon, szerzeteseinek pedig – csakúgy, mint Hugónak – a cherlieu-i apát büntetését magukra veendő Cherlieu-be kellett menniük. Furcsa, hogy e 12. század végi statútumok az acey-i apátot és a három bűnös pilisi cisztercit név szerint említik.¹⁰³ A következő súlyos kihágásról 1213-ból van adatunk: ekkor Pilis *conversus*ai élve eltemették egy társukat. A pilisi apátságban és egy hozzá tartozó grangiában 1222-ben is „embertelen tettet” követtek el a cikádori apát, valamint egy szerzetese, továbbá bizonyítottan sok más rendtag ellen.¹⁰⁴ 1225-ben a pilisi apát nagyszombat napján vett fürdőt, mi több, a fürdőben megborotváltatta magát; ezért negyven napot töltött apáti stallumán kívül, hatot a bocsánatos bűn állapotában, ezek közül kettőt kenyéren és vízen, továbbá húsvétig minden pénteken kenyéren és vízen böjtölt. (Ha megtartotta a büntetést.)¹⁰⁵ 1232-ben kiderült, hogy a pilisi apát az éves vi-

100 SC 1195/79–81., 1196/10. sz.

101 SC 1205/40., 1206/44. sz.

102 SC 1226/28., 1276/25. sz.

103 SC 1199/12., 13. sz. Az acey-i apát pilisi tartózkodása – hasonlóan a fent említett francia parasztráterek szentgotthárdi működése – a magyar és a francia apátságok közötti, a korai időkben főnálló szoros és élénk kapcsolatokra utal; ennek jellegzetes példája a clairvaux-i perjelből zirci apáttá lett Limoges-i János (1208–1218) személye.

104 SC 1213/46., 1222/25. sz.

105 SC 1225/22. sz.

zítációk alkalmával gyakran pénzzel váltotta meg a visszasságokat. Elsősorban atya-apátját, az acey-i apátot rótták meg emiatt. A nagykáptalan utasította a clairvaux-i és a troisfontaines-i apátot, hogy reformálják meg a pásztói és a pilisi rendházat, ahol a bűnök egyébként is burjánzanak. 1233-ban a káptalan élesebben fogalmazott: „olyan túrheterlen és szabálytalan kitéréseket hallottunk, amelyeket a szeméremre és a jóézésre való tekintettel nem is sorolunk elő.” Az acey-i és a pilisi apátokat, akik időközben lemondtak, száműzte Magyarországról, mindkettőjüket Clairvaux-ba rendelte – vagy ha az ottani apát máshová küldi őket, más rendházba –, hogy ott egy évig a papok között az utolsók legyenek; sohasem lehettek apátok a későbbiekben. A nagykáptalan Pilis rendbetételét az új acey-i apáttra bízta.¹⁰⁶ A többi apát 1269-ben is sok rosszat jelentett a pilisi apátságról Cîteaux-ban; atyaapátjának ezért néhány más apát társaságában személyesen kellett ellenőriznie Pilist filiájával, Pásztóval egyetemben.¹⁰⁷ 1272-ben a pilisi apát az acey-i és az ábrahám apátok segítségével önhatalmulag és igazságtalanul letette a pásztói apátot. A káptalan megbüntette őket, a pásztói apátot pedig visszahelyezte jogaiba.¹⁰⁸ 1275-ben a generális káptalan kiközösítette a pilisi apátot, mert az acey-i apáttól eltulajdonított egy aranykelyhet; 1276-ban kapott egy mentő lehetőséget: ha húsvét esztenkeddjéig (*quindena*) visszaadja a kelyhet vagy értékét, nem teszik le és nem közösítik ki örökre.¹⁰⁹ 1413-ban a reini apátnak kellett ítélnie Frederik és Brunelet-nek mondott István pilisi ciszterciek ügyében, akiknél először a test káros befolyását fedezték fel, majd István ördögi meggyőződésből monostorától engedély nélkül több évig távol maradt, és más rendházakban szedett-vedett öltözékben celebrált szertartást lelkének veszedelmére.¹¹⁰ Péter pilisi monachus az 1480-as évek táján „biztos rossztettei” miatt fogságba került, majd elszökött. A cîteaux-i káptalan azonban 1486-ban megkegyelmezett neki, és a rend bármely tisztsége betöltésére alkalmasnak nyilvánította. 1518-ban a nagykáptalan a heilsbronn apáttra bízta, akadályozza meg, hogy a pilisi monostor felvegye a rend hitehagyottait – Luther követőit – és ne rehabilitálja őket.¹¹¹

1199-ben asszonyok „hatoltak be” egyes magyar ciszterci apátságokba. A kiszabott büntetést az egresi apát adta hírül a többieknek, őt magát nem ítélték el. Cîteaux Imre királynak is megírta az esetet, hogy tartsa vissza a magyar apátokat az ilyesfajta tettektől. 1200-ban viszont Egres monostorába jártak be asszonyok, apátját a nagykáptalan megfenyítette és megidézte.¹¹² A probléma ezzel nem szűnt meg, 1207-ben az egresi apátot ugyanezért marasztalták el. Az egresi perjel a monostor refektóriumában (ebédlőjében) egy gyermektől asszony készítette *pitanciát* vett át – ez akkora bűnnek számított, amiért az anyaaapátságba, Pontignyba kellett mennie, hogy ott bűnhődjék.¹¹³ 1212-ben az egresi apátot azért fedték meg, mert konventjével együtt egy ispánné

106 SC 1232/45., 1233/51., 52. sz.

107 SC 1269/32. sz.

108 SC 1272/11. sz.

109 SC 1276/9. sz.

110 SC 1413/71. sz.

111 SC 1486/121., 1518/83. sz.

112 SC 1199/44., 1200/46. sz.

113 SC 1207/22. sz. A *pitancia* olyan ételt jelent, ami a szokott ételen kívül esik, azt mintegy kiegészíti, színesíti; halat, tojást, sajtot értettek rajta. Kérni nem lehetett, az apát rendelhette. Egresen tehát nem az volt a baj, hogy *pitanciát* fogyasztottak, hanem az, ahogyan megszerezték.

(*comitissa*) jelenlétében celebrált szentmisét – ráadásul munkaidőben –, és az ispánnét valamiféle szolgálatra kényszerítette a rendházban; ezenkívül egy monachusa 10 font pénzösszeget lopott.¹¹⁴ Az egresi apát 1230-ban monostorának jókora birtokát a vizitátor (az atyaapát) tanácsa és beleegyezése nélkül adta el, ezért büntetésben részesült.¹¹⁵ 1272-ben az egresi apát megválasztásának tisztasága kétségeket ébreszthetett, mert a nagykáptalan megbízta a kerci és a szentgotthárdi apátot, hogy Egresbe elmenve személyesen vizsgálják ki az ügyet.¹¹⁶

Szentgotthárdon, Pilisen és Egresen kívül a többi monostorból csak egy-két szabálysértésről van tudomásunk. Valószínűleg a cikádori apát volt az, aki 1204-ben nem vizitálta Egrest, holott ezzel meg volt bízva. Ugyancsak a cikádori apát 1214-ben hozzájárult ahhoz, hogy egyik szerzetesét a király bencés apáttá tegye, ezért a generális káptalan felelősségre vonta.¹¹⁷ 1226-ban a vértesskeresztúri apát halálra botoztatta egyik monachusát, majd az egresi monostoron keresztül megerősítést eszközölt ki tette a római kúriától.¹¹⁸ 1275-ben I. pásztói apátot botrányos körülmények között mondatták le; Cîteaux a pontignyi, a clairvaux-i és a troisfontaines-i apátot kijelölve vizsgálatot rendelt el, de az apát letételét előzetesen helybenhagyta.¹¹⁹ 1282 előtt Pétervárad „ártatlan kezű és tiszta szívű” apátját álnok szerzetesei egy ideig fogva tartották, erőszakkal és halálos fenyegetéssel pecsétjének átadására kényszerítették. A nagykáptalan ugyan védelmébe vette az apátot, de felszólította az atyaapátot is, hogy gondoskodjék Pétervárad apátjának törvényes megválasztásáról. Az eredeti apátot tehát nem helyezték vissza jogaiba. 1282-ben történt még egy hasonló eset: M. testvér a toplicai apátot halállal fenyegetve elérte, hogy félreálljon, ezután M. „viselkedett” toplicai apátként. A káptalan letette, az igazi apátot visszaállította Toplica élére.¹²⁰ 1486-ban Bélháromkút szerzetesei kezét emelték apátjukra, hogy börtönbe vessék; a péterváradiak is – lehet, hogy jogszerűen – elűzték Péter nevű apátjukat. Mindkét ügy kivizsgálását a pilisi apátnak hagyta meg a generális káptalan.¹²¹

Egy alkalommal Cîteaux szerzeteseit is érték atrocitások Magyarországon: a zwettli apátság házgondnoka elhíresztelte, hogy a pápának gyűjtött pénzt viszik el, így rablók fosztották ki őket. A pórul járt ciszterciek Zwettlre egyéb okokból is nehezteltek.¹²² A nagykáptalan 1211-ben megróttá Heiligenkreuz apátját, amiért szerzeteseivel „kevésbé tapintatos módon” elfoglalta a II. András adományaképpen Clairvaux birtokában lévő ercsi szigetet.¹²³

Folytatva a rendbontások fölött tartott szemlénket, következzenek most azok az esetek, amelyeket magyar ciszterciek követtek vagy szenvedtek el Magyarország határain túl! 1191-ben az egresi apát rossz értékű pénzt vitt Pontigny-be, ezt maga is elis-

114 SC 1212/1. sz.

115 SC 1230/34. sz. Nem tudjuk, melyik birtokról van szó.

116 SC 1272/36. sz.

117 SC 1204/27., 1214/26. sz.

118 SC 1226/27. sz.

119 SC 1275/25. sz.

120 SC 1282/9., 25. sz.

121 SC 1486/31. sz.

122 SC 1250/45. sz.

123 SC 1211/13. sz. II. András oklevele: ÁUO XI. 119. (1213-as kelettel); RA 389. sz. (1222 körüli datációval). Repertorium 98. a kelteztést 1207/1208-ra javítja.

merte. A dolgot rendezendő vissza kellett térnie Pontigny-be. 1193-ban a nagykáptalanon a cikádori apát – igaztalanul – bevádolta a signyi apátot, ezért hat napig volt a bocsánatos bűn állapotában, ezek közül egy napon kenyéren és vízen böjtölt.¹²⁴ 1197-ben megtámadták a citeaux-i káptalanra tartó magyar apátokat. 1241-ben a raitenhaslachi apát nem akarta befogadni a valószínűleg ugyancsak Cîteaux-ba igyekvő egresi apátot. 1291-ben az ábrahám apátot kirabolták a württembergi Baintd apácázárdájában.¹²⁵ A nagy nyugati egyházszakadás idején, 1389-ben az offlingeni apátság fogadta be a pilisi Henriket és rendtársait, mivel Pilis – és Magyarország – az eretneknek tekintett római pápa oldalán állt.¹²⁶

4.6. Más személyi ügyek

A 15. század elején a generális káptalan két évtizeden keresztül foglalkoztatta Lőrinc szepesi ciszterci hányattatott sorsa. 1399-ben hallunk róla először: Szepesről az ottani méltatlan életmód miatt Morimond-ba ment apátjának engedélye nélkül. A nagykáptalan ezt mégis „érdemeinek gyarapításaként” fogta föl, megengedte, hogy Morimond-ban maradjon, de Szepesre való visszatérésének lehetőségét is nyitva hagyta. 1402-ben Zeyfridisdorum Lőrinc szepesi monachus engedélyt kapott, hogy a rend bármelyik apátságában jelentkezzen. 1411-ben Schuler Lőrinc kérésére a nagykáptalan átírta az 1399. évi statútumot, valamint János egykor morimondi, 1411-ben citeaux-i apát (1405–1428) 1397-i levelét, amely szerint Lőrincet bármely apátság tagjai közé fogadhatja. Ezután Reinbe került; a reini apát 1411-ben a nagykáptalantól való felhatalmazása alapján Lőrincet ábrahám gubernátorrá akarta tenni, terve azonban nem valósult meg. 1413-ban a nagykáptalan ismét kijelentette, ha a szepesi monostor jogtalan katonai megszállása megszűnnék, javait visszaadnák, és törvényes apát kerülne oda, a reini apát engedje hazamenni Sorin Lőrinc volt szepesi apátot (!), ha haza akar menni. Lőrinc 1413-ban is Reinben élt. 1419-ben a nagykáptalan parancsára a szentgotthárdi apátnak – példátlan módon – mérsékelt életjáradékot kellett kicsikarnia Lőrinc reini fogadalmas számára a szepesi apáttól és konventtől. Lőrinc tehát Szepesről való távozásakor testvér volt; 1413-ban feltehetően a szepesi apátságot 1390-től kormányzó László tinini püspök 1412-es halála miatt nevezte szepesi apátnak a káptalan (mintegy apáttá nevezve ki őt), noha sose foglalta el Szepes apáti székét. 1399 előtt vagy elűzték, vagy önként menekült el, majd egy ideig apátságról apátságra vándorolt, míg Reinben végleg letelepedett, és elérte, hogy a szepesiek évente fizessenek neki kárpótlást. Melléknevei: Zeyfridisdorum, Sorin értelmezhetetlennek tűnnek; a Schuler arra utal, hogy tanult férfiú volt.¹²⁷

A citeaux-i káptalan az apátságok egymás közötti vitáinak elsímitásában is illetékes volt. 1236-ban felhatalmazta a szentgotthárdi és a pétérvárad apátot, hogy ítélkezzen Pásztó Egressel és Pilissel folytatott viszályában. Pásztó és Egres között még 1238-ban sem volt béke, a nagykáptalan ugyanazt a két apátot küldte ki, mint 1236-ban.¹²⁸ Az eg-

124 SC 1191/34., 1193/55. sz.

125 SC 1197/50., 1241/73., 1291/12. sz.

126 SC 1389/19. sz.

127 SC 1399/14., 1402/69., 1411/32. sz.; Repertorium 35–36.; SC 1413/79., 1419/28. sz.

128 SC 1236/46., 1238/61.-sz.

resi apátság ugyanebben az évben Csák nembeli Ugrin kalocsai érsekkel (1219–1241) is szembeállt; a cikádori és a zirci apátoknak kellett békét teremteniük. Egres apátja ellen 1268-ban a woseki apát nyújtott be panaszt. 1291-ben a zirci apát megyéspüspökét (Rád nembeli Benedek veszprémi püspököt [1290–1309]) vádolta be a káptalanon.¹²⁹ Cîteaux 1422-ben a Pál borsmonostori és János szentgotthárdi szerzetes közötti, a borsmonostori apáti címért folyó vita eldöntését a wilcheringi és a lilienfeldi apátoknak, valamint egy ebrachi szerzetesnek hagyta meg. Ha mindkettőjük megválasztása érvénytelen volt, a megbízottaknak egy harmadik apátról kellett gondoskodniuk. 1471-ben Lénárd borsmonostori apát – nem tudni, milyen ügyben – megidézte György szentgotthárdi apátot, Márton pétervárad perjelt és Huoter István gotthárdi szerzetest; ügyükben a heiligenkreuzi apát döntött.¹³⁰

Az apáti posztok betöltésének végső felelőse is a nagykáptalan volt. Nem habozott apátokat letenni, illetve újakat kinevezni, ha valamilyen okból úgy látta jónak; alkalmanként még a konkrét indokot se nevezte meg. Ebben a bekezdésben azokat az eseteket vesszük számba, amikor a generális káptalan nem vétséget megtorlandó intézkedett. 1212-ben nyomatékosan fölszólította (egyszersmind meg is büntette) a heiligenkreuzi apátot, aki három évig apát nélkül hagyta Borsmonostort, hogy húsvétig gondoskodják apátról, vagy hívja el a szerzeteseket.¹³¹ Az új toplicai apátról 1294-ben (kivételesen) a clairvaux-i apát gondoskodott.¹³² 1297-ben a szepesi apátság fölötti gyámkodást a morimondi apátra bízták, holott Szepes atyaapátsága a lengyelországi Wąchock volt. Nem tudni, hogy a státútum kétértelmű fogalmazása szintén egyszeri alkalmat jelentett-e, vagy Szepes Morimond leányapátsága lett. Az atyasági jogokat a nagykáptalan csak nagyon súlyos bűnök esetén vette el, ilyenről pedig itt nincsen szó. Megfontolandó azonban némely későbbi jel, amely arra utal, hogy Szepes mégis közvetlenül Morimond alá került.¹³³ 1411-ben Heiligenkreuz apátja filiajába, Cikádorra kinevezhette valamely szerzetesét apátnak, miután elmozdított onnan egy ferencset, aki elfoglalta a monostort. A királyi kegyuraság alatt álló Cikádor azonban 1421-től a bencések kezére került, hiába szorgalmazta Cîteaux 1457. évi státútuma, hogy a rend római általános ügyvédje (*procurator generalis*) szerezze vissza a monostorra vonatkozó jogokat.¹³⁴ A nagykáptalan 1470-ben a „fejlett erkölcsű és művelt” Enkanitani Ferenc testvért nevezte ki pilisi apáttá, akinek erényeiről királyi levelekből értesült – vagyis Enkanitanit Mátyás király ajánlotta.¹³⁵ 1479-ben a nagykáptalan rendelkezéséből Márton egykori szentgotthárdi apát Pétervárad örökös perjele és adminisztrátora lett. Ez a Márton volt az, aki Mátyás király 1478. évi reformjának egyik rendi szervezőjeként működött. Érdekes módon már egy 1471-i státútumban pétervárad perjelként tűnik föl; 1471 és 1478 között lehetett Szentgotthárdon egy ideig apát.¹³⁶ Gotthárdról való távozásának körülményei ismeretlenek;

129 SC 1238/63., 1268/64., 1291/46. sz.

130 SC 1422/37., 1471/16. sz.

131 SC 1212/38. sz. Az új apát megválasztását az adott ház atyaapátjának kellett irányítania és ellenőriznie, ld. a *Charta Caritatis posterior* 18. pontjában: LÉKAI 1991, 431.

132 SC 1294/22. sz.

133 SC 1297/6. sz. Ilyen közvetett bizonyíték például János morimondi apát fentebb, szepesi Lőrinc kapcsán idézett levele, amelyben a szepesi monostort „*nobis immediate subiectum*”-nak nevezi. SC 1411/32. sz.

134 SC 1411/66., 1457/43. sz.

135 SC 1470/18. sz.

136 SC 1479/30., 1471/16. sz., Repertorium 168.

mindenesetre rangjának csökkenését Pétervárad gazdagsága kellően ellensúlyozhatta. 1486-ban a gotói apát kapott megbízást, hogy vizsgálja ki a pilisi apátságban történeteket: György apátot letették, helyette Jodokot választották meg.¹³⁷

1411-ben a generális káptalan engedélyezte a szentgotthárdi apátnak, hogy a monostorába szabályosan küldött vendég monachusokat perjellé, alperjellé tegye, vagy az adminisztráció egyéb föladatait bízza rájuk, saját fogadalmasainak sérelme nélkül.¹³⁸ Ez az egyetlen alkalom, amikor Cîteaux magyar rendház alacsonyabb hivatalainak betöltésével is foglalkozott. A nagykáptalan 1471-ben Wolfgang fürstenfeldi cisztercit, aki apátságát elhagyva engedély nélkül szökött el a káptalanra, kéthavi borsmonostori tartózkodásra ítélte.¹³⁹

4.7. Általános vizitációk

A nagykáptalan, különösen a kései középkorban, számos alkalommal rendelt el Magyarországon általános vizitációt. Ez azt jelentette, hogy egy vagy több apát egy, két vagy három évre az összes magyar apátság megvizsgálására kapott megbízást „főben és tagokban”, függetlenül a filiációs viszonyoktól és az atyaapátok (vagy helyetteseik) évenkénti látogatásától. A vizitátorok hatalma széleskörű volt; bárkit elítélhettek vagy felmenthettek, apátokat tehettek le. Néha még a nagykáptalan illetékességi körébe tartozó ügyekben is gyóntathattak. Elsőként 1274-ben hagyták meg a heiligenkreuzi, a cikádori és a reini apátoknak, hogy vizsgálják meg a magyar apátságokban uralkodó viszonyokat, „mivel a rendet azokban a részekben sok tekintetben mintegy elárvultnak mondják, és a rend tagjairól több helytelenséget adtak hírül.” A három apátból legalább kettőnek jelen kellett lennie, a következő évben jelentést tartoztak tenni.¹⁴⁰ Feladatukat nem teljesítették, ezért 1275-ben ugyanezt a feladatot kapta a pontignyi, clairvaux-i, és a troisfontaines-i apát. 1288-ban a heiligenkreuzi és a borsmonostori apátot kérték föl általános magyarországi vizitációra. 1408-ban a maulbronni apátnak hagyták meg, hogy rízza fel (*ut citat*) más területek mellett Magyarország apátjait.¹⁴¹ A 15. században legtöbbször, szám szerint hétszer a morimondi apát feladata lett a magyarországi vizitáció. Magyarország mellett Csehország és Lengyelország, alkalmanként a német területek és Hispánia is az ő felügyelete alá tartozott, így kérdéses, milyen hatásfokkal végezte munkáját. A státútum gyakori ismétléséből következően nem túl eredményesen.¹⁴² 1411-ben a reini apátot hívta fel a nagykáptalan vizitáció végzésére; ugyanő 1413-ban a magyar apátságok anyagi terheivel, valamint – ha már úgyis itt járt – Ercsi és Pilis külön ügyeivel foglalkozott.¹⁴³ Az általános vizitációt végző apátok listáján szerepel még a pilisi (há-

137 SC 1486/32. sz.

138 SC 1411/30. sz.

139 SC 1471/44. sz.

140 SC 1274/21. sz.

141 SC 1275/19., 1288/10., 1408/18. sz.

142 SC 1409/46., 1425/54., 1461/136., 1462/32., 1463/129., 1465/4., 1469/29. sz.

143 1411: SC 1411/31. sz. Megbízásával összefüggésben akarta a reini apát szerzetesét, Lőrincet az ábrahími monostor gubernátori székébe ültetni, ld. Repertorium 35–36. 1411-ben a szentgotthárdi és a pilisi apát is kapott valamiféle vizitációs jogot; a bajor ebrachi apátot helyettesítették. SC 1411/18. sz. 1413: 1413/60., 65., 71. sz.

romszor),¹⁴⁴ a borsmonostori¹⁴⁵ és a baumgarteni apát, akinek fő feladata a liturgikus könyvek egységesítése volt egy kinyomtatandó példány alapján (1487).¹⁴⁶ 1494-ben a nagykáptalan addigi fő bizalmasa, a pilisi monostor vizitációját és reformációját hagyta meg a heiligenkreuzi apátnak. Ugyancz a feladat 1509-ben a heiligenkreuzi és a bécsújhe-lyi apátra hárult; 1509-től háromévente megjelenhettek Pilisen.¹⁴⁷

Az említett vizitációknak a nagykáptalanon történt elrendelésükön kívül semmi más emléke nincsen. Egyetlen vizitáció „jegyzőkönyve” maradt fenn (ami viszont nem szerepel a statútumokban), ezt Seifried von Waldstein reini apát írta Nagy Lajosnak 1357-ben. A jelentés szövege szerint maga a király kérte Cîteaux-ban a vizitáció elren- delését, és közre is működött abban. Seifried neki is terjesztette elő, milyen állapotokat talált és miként intézkedett. A 18 apátságból 8-at látogatott meg személyesen, négy helyzetéről követve értesült, hármat csak megemlített, mert azok „alig érdemlik meg, hogy monostornak nevezzék őket.” Az utóbbi hármat leszámítva néhány mondatban bemutatta az apátságok helyzetét, jövedelmük alapján javaslatot tett, hány szerzetest kellene tartaniuk. Nyilvánvalóan hasonló jelentést küldött a generális káptalannak is.¹⁴⁸ Áttételesen 1390-ből is van adatunk vizitáció(k)ról. Zsigmond és Mária királyné kérésére IX. Bonifác pápa (1389–1404) meghagyta László szepesi apátnak, hogy VII. Kelemen ellenpápa (1378–1394) és az őt támogató citeaux-i apát híveit mint skizmatikusokat tegye le, és helyüket Rómához hű személyekkel töltsse be. Egy nappal később a rend római nagykáptalanja által fölkinált segély beszédésével is megbízta Lászlót, működése helyszínéül Magyarországot, Dalmáciát és Horvátországot jelölve ki. Ugyanekkor a cikádori és a pilisi apát feladatává a mondott adó Lengyelország, Po-roszország, Lívföld és Krakkó (a szlávok) területén történő behajtását tette.¹⁴⁹

4.8. Gazdasági tárgyú statútumok

A ciszterciek 12. századi sikerüket jelentős mértékben eredményes gazdálkodásuk- nak köszönheték, noha ezt talán maguk sem tudták, legalábbis nem törekedtek arra tudatosan, hogy gazdaságukat minél nyereségesebbé tegyék. Gazdaságuk irányelveit természetesen a nagykáptalan határozta meg még a korai időkben. A magyar vonatko- zású adatok azonban nem ilyen természetűek, inkább a rend központosított voltából fa- kadó központi kiadásaival kapcsolatosak; az apátságoknak részint a generális káptala- nok költségeire, részint egyéb, alkalmi célokra kellett adakozniuk (*contributio* – hozzájárulás). A IV. keresztes hadjárat (1202–1204) idején, 1203-ban „Jeruzsálem föld- jének használatára” kellett fizetniük karácsonyig Dijonban, kivéve a messze lakó

144 SC 1422/22., 1471/37., 1486/28. sz.

145 SC 1471/47. sz. 1471-ben a 37. sz. statútum a pilisi és a borsmonostori apátot bízta meg a vizitációval, a 47. sz. csak a borsmonostorit (az erényes hírben álló Lénárdot).

146 SC 1487/53. sz.

147 SC 1494/57. sz. Fennmaradt János citeaux-i apát (1476–1501) levele is, amit a heiligenkreuzi apátnak küldött ez ügyben. BÉKEFI 1891–1892, I. 445–446. Péter citeaux-i perjel a heiligenkreuzi és bécsújhe-lyi apátoknak szóló megbízólevele: Uo. 455–456.

148 Seifried teljes jelentése: BÉKEFI 1898–1902, I. 254–257. Elemzése: Uo. 69–75.; HERVAY 1997, 25. Részletei szerepelnek a Repertorium megfelelő helyein is.

149 MVH I/3. 101–105., ZsO I. 1786. (1390. XII. 11.), 1789, 1790. (1390. XII. 12.) sz.

apátokat, akiknek külön ezért nem kellett útra kelniük, az 1204. évi káptalanig kaptak haladékot. A kerci apát 1279-ben nemcsak hogy nem ment el a káptalanra, de még a rá mért összeget sem fizette be. A szentgotthárdi apát 1281-ben ugyancsak nem ment, noha atyaapátja meg is idézte, és már két éve nem fizetett.¹⁵⁰ Seifried reini apát 1357. évi vizitációjakor a generális káptalanok költségeire is gyűjtött pénzt, miután az összeget 1358-ban befizette Cîteaux-ban, elismervényt is kapott róla.¹⁵¹ Amint láttuk, László szepesi apát 1390-ben a római kúria javára szedett pénzt. A magyar monostorok „kiürülése és notórius szegénysége” miatt a reini apát 1413-ban engedélyt kapott, hogy a rendi hozzájárulásokat egyszeri alkalommal öt évre lelkiismerete szerint csökkentse.¹⁵² 1419-ben Magyarországon a szentgotthárdi és a reini apát gyűjtött be rendkívüli hozzájárulást, 1421-ben a reini és a heiligenkreuzi apát szedett adót nálunk két segítővel, 1487-ben a pilisi apát. 1490-ben a generális káptalan megszabta, hogy az egyes területek milyen pénznemben fizessenek hozzájárulást: Magyarországnak dukátban kellett.¹⁵³ 1502-ben meghagyták a reini, a heiligenkreuzi és a borsmonostori apátnak, derítsék fel „igaz tanúk, kötelezvénylevelek, feljegyzések, számítások vizsgálata, okmányok vagy más elégséges dokumentumok szerint” az összes adót vagy hozzájárulást, amellyel az apátságok Cîteaux-nak tartoznak, és ezeket hajtsák is be. A statútum nem említi, de a felhatalmazás Magyarországot célozta. (Ugyanekkor más apátok is kaptak hasonló, értelemszerűen más tartományban teljesítendő feladatot.)¹⁵⁴

Az egyes apátságokra vonatkozó konkrét információknak kevesebb van. 1230-ban az ercsi apát rendházának jókora (megnevezetlen) birtokát a vizitátor véleményének kikérése nélkül adta el. 1413-ban a reini apátnak kellett ellenőriznie, hogy Roseler János testvér, hajdan ercsi apát, jogszerűen hú-e évente 7 aranyforintot az ercsi monostortól.¹⁵⁵

Egy 1222. évi határozat említi a pilisi apátság grangiáját, ahol a cikádori apáttal és egy szerzetessel kegyetlenkedtek. Fontos kérdés, vajon a középkori magyar ciszterci monostorok gazdálkodása megfelelt-e a nyugat-európaiakénak, azaz grangiakon (majorságokon) alapult, vagy a „bencés modellre” emlékeztetett: jobbágyfalkák adóján, tized- és vámbevételeken nyugodott? Biztos, hogy a helyzet nem volt a nagykáptalan ideáinak megfelelő, hiszen Magyarországon – ahogy Közép-Európában általában – viszonylag kevés parasztfáter volt, így a grangiák nem működhettek az eredeti ciszterci elképzelés szerint. *Conversusok* helyett sokszor bérmunkások dolgoztak bennük, és eleve kevesebb volt belőlük. Nyugat-Európában a grangiák a monostor megalapításával szinte párhuzamosan jöttek létre; az egyetlen modern módszerekkel vizsgált hazai apátság, az 1208-tól fennálló Toplica grangiái a 13. század második felében tűnnek föl – Toplica kapcsán összesen 5 grangiáról tudunk.¹⁵⁶ A kiindulópontunkul szolgáló

150 SC 1203/27., 1279/29., 1281/78. sz.

151 BÉKEFI 1898–1902, I. 75.

152 SC 1413/60. sz.

153 SC 1419/27., 1421/23., 1487/23., 34., 1490/6. sz.

154 SC 1502/62. sz.

155 SC 1230/34., 1413/65. sz. Az atyaapátnak ellenőriznie kellett filiája gazdasági ügyeit; például a péterváradai apát és a veszprémi püspök perét lezáró egyezséget 1298-ban az atyaapát, Arnulf troisfontaines-i apát hagyta jóvá. Repertorium 136.

156 FERENCZI 2006. A grangiák a XIII. század második felében történő megjelenésére ld.: 92–99., különösen 96. Fenti érvelésünket gyengíti, hogy II. András 1211. évi alapítólevele úgy beszél Bruchináról, mint „ubi sita est prima grangia de Toplica”; ha pedig Bruchinát az első grangiaként nevezték meg, nem

1222-i statútum Pilis grangiáját említi, Borsmonostor esetében is dokumentált grangiák létezése. (III. Ince pápa 1204. évi oklevele háromról beszél, II. András 1225. évi oklevelében egy szerepel.) Pétervárad grangiájáról egy 1344-i pápai oklevél tudósít, az apátság egy másik, kelenföldi grangiája miatt a 13. század végén perben állt a veszprémi püspökkel. Végül (Károly Róbert 1318. évi oklevele szerint) Heiligenkreuznak is volt egy grangiája Barátudvaron.¹⁵⁷ Az első, ami ebből a – bár bizonytalannal töredékes – adatsorból következik: a grangiák szerepe Magyarországon igen csekély lehetett, hiszen csupán négy hazai monostor kisszámú grangiájáról maradt kisszámú följegyzés. A második megfontolandó kérdés, vajon a forrásokban grangiának nevezett létesítmények tényleg az igazi értelemben vett grangiák voltak-e? Nem lehetséges-e, hogy a római kúria vagy a ciszterciek citeaux-i kormányzata saját fogalmait vetítette rá az általa megszokottól gyökeresen eltérő magyar viszonyokra? Feltehetően a magyar királyi kancellária és többi oklevéladó szervünk fogalomhasználata sem volt kristálytiszt. II. András ugyanazon oklevele, amely Borsmonostor majorságáról ír, megemlékezik a tatai (bencés) apát grangiájáról is.¹⁵⁸ A magyar grangiák igazából közönséges jobbágytelepek, földesúri jellegű gazdaságok vagy soltszések lehettek. Összegzésképpen Koszta Lászlónak kell igazat adnunk, aki szerint Magyarországon nem volt meghatározó a saját (*conversus*) munkára épülő, grangiák köré szervezett gazdaság.¹⁵⁹

A fegyelmi, a vizitációs és a gazdasági statútumokat megtárgyalva érdemes megvizsgálnunk, kik voltak ezen rendelkezések végrehajtói. Cîteaux-ban a részt vevő apátok kétféle feladatot kaphattak: vagy konkrét megbízatást nyertek, vagy értesíteniük kellett megbízott (de hiányzó) apáttársukat. A Magyarországra vonatkozó legtöbb, körülbelül 20 megbízatást, illetve értesítési kötelezettséget a zirci és a szentgotthárdi apát kapta. A pilisi 13-at, a cikádori 11-et, az egresi 8-at, a borsmonostori 7-et, a többi maximum hármat. A zirci apátok, akiket a citeaux-i statútumok kivétel nélkül bakonyinak neveznek, azzal is kitűnnek, hogy soha nem volt fegyelmi ügyük. Sok esetben külföldi apátok is kaptak magyarországi megbízatást, a legtöbbet – földrajzi közelségük okán – a heiligenkreuzi (16) és a reini (10 + Seifried vizitációja). Nem sokkal maradt le az acey-i és a morimondi apát (9–9). A generális káptalan a clairvaux-i, a troisfontaines-i és a pontignyi apátokat is több alkalommal küldte hozzánk (atyapátok voltak). Rajtuk kívül még egy sor német nyelvterületen fekvő apátság kapott magyarországi megbízatást. A nagykáptalan esetenként a magyar apátokat is mozgósította külföldi ügyekben. 1206-ban a zirci apát jelentette a szabálytalanul megválasztott heiligenkreuzinak, hogy le van téve. 1265-ben az itáliai Santa Maria della Vittoria apátjának a stičnai apát elleni panaszával a heiligenkreuzi és a toplicai apátot bízta meg.¹⁶⁰ 1390-ben a pilisi és a cikádori apát hajtotta be a Rómának szánt adót Lengyelországban és környékén (ld.

kizárt, hogy már 1211-ben, az alapítás után három évvel is több grangiának nevezett gazdasági egység létezett. Ezeknek azonban nincs írásos nyoma. Repertorium 182. A teljes alapítólevél: Uo. 181–183., RA 258. sz.

157 Pilis: SC 1222/25. sz. A többi apátság esetében az egyszerűség kedvéért nem az eredeti forráskiadványokra, hanem a Repertorium adataira hivatkozunk. Borsmonostor: 64., 65.; Pétervárad: 136., 140.; Heiligenkreuz: 106. Régészeti álláspont szerint a Pilisben lévő nagykovácsi-pusztai rom a pilisi apátság grangiájaként működött a XIV. században. ÁSZTAI-SZABÓ 1998.

158 Repertorium 65.

159 KOSZTA 1993, 122.

160 SC 1206/14., 1265/20. sz.

fentebb!). 1449-ben a szepesi apátot alapító rendháza, Wąchock ügyében idézték meg a következő évi nagykáptalanra.¹⁶¹

4.9. A nagykáptalan és a magyar király, magyar főméltóságok

A ciszterci nagykáptalan kapcsolatot tartott az uralkodókkal. Magyarország királya is több esetben lépett érintkezésbe Cîteaux-val, például új monostorok létesítésének ügyében. 1195-ben és 1199-ben a káptalan, miután kiszabta a büntetést, III. Béla, illetve Imre királynak is megírta a szóban forgó kihágást.¹⁶² 1199-ben egy másik statútumból arról is értesülünk, hogy a l'estrée-i apát feltörte Imre király a cîteaux-i apáthoz szóló levelét, ezért büntetésben részesült.¹⁶³ II. András 1212-ben engedélyt kapott, hogy jeruzsálemi útjára két ciszterci monachust és parasztfértert magával vigyen, de a szerzeteseket csak az induláskor hívhatta magához, korábban nem. A hiányzó toplicai apátot 1214-ben II. András kérésére kimélték meg. 1219-ben a generális káptalan elhatározta, hogy levelet ír III. Honorius pápának (1216–1227) és II. Andrásnak, és megkéri őket, ne rójanak a ciszterci apátokra különféle föladatokat. A káptalan, mint a monasztikus eszmény öre, mérsekíteni próbálta apátjai világi lekötöttségét.¹⁶⁴ IV. Béla 1240-ben négy barcasági egyház patronátusát és jövedelmét adományozta a generális káptalan költségeire, illetve átmeneti megoldásként, amíg az esztergomi szék üresedése miatt a ciszterciek nem foglalhatták el a birtokot, évente 100 márka ezüstöt.¹⁶⁵ Seifried von Waldstein Nagy Lajosnak is beszámolt vizitációs útjának tanulságairól. Cîteaux 1411-ben a tervbe vett vizitációt és reformációt Zsigmond figyelmébe ajánlotta.¹⁶⁶

Mátyás király 1478-ban a magyar apátságok újbóli benépesítését kérve fordult a cîteaux-i nagykáptalanhoz. A káptalan meg is bízta a la charité-i, a heilsbronn-i és az ebrachi apátokat, hogy toborozzanak szerzeteseket e célból. Dél-németországi apátságokból össze is gyűlt körülbelül 100 ciszterci. Átköltözésük ügyének szervezője Márton, hajdani szentgotthárdi apát lett.¹⁶⁷ Az 1479. évi káptalanon fölmerült a reformált monostorok atyasági jogának megváltoztatása, hiszen eredeti alapítójuk mellett már az a rendház is anyaapátságnak számíthatott, ahonnan új konventjüket nyerték. Az általános döntés, ha megszületett is, nem maradt fenn. Csak Borsmonostorról tudjuk, hogy 1486-ban a szászországi Buch lett az anyaapátsága. (Egész 1486-i konventje onnét származott.)¹⁶⁸ Ugyancsak 1486-ban a nagykáptalan meghagyta a heiligenkreuzi és a borsmonostori apátoknak, hogy derítsék ki, mi lett a megújított magyar monostoroknak szánt 200 forinttal, amit a pilisi apát állítólag kölcsönvett. Ettől függetlenül a pilisi apát elnyerte a többi hazai rendház vizitálásának jogát.¹⁶⁹

161 SC 1449/85. sz.

162 SC 1195/81., 1199/44. sz.

163 SC 1199/81. sz.

164 SC 1212/66., 1214/17., 1219/47. sz.

165 CD IV/3. 550–552., RA 674. sz.

166 Repertorium 36.

167 SC 1478/21. sz., HERVAY 1997, 25–26.

168 SC 1479/18., 1486/96. sz.

169 SC 1486/27., 28. sz. 1486-ban még négy statútum (31., 32., 91, 121. sz.) foglalkozik magyar ügygel, ekkor tehát Magyarország a nagykáptalan érdeklődésének fókuszpontjában volt.

A nagykáptalan sűrűn rendelt el megemlékezést a kor valamely egyházi vagy világi méltóságáért, így alkalmanként a magyar királyért is. A magyar uralkodó és Cîteaux kapcsolata tehát ebben is kifejeződött. Ezt a kiváltságot vagy kérte az illető személy, vagy maga a generális káptalan ajánlotta föl neki. 1183-ban a káptalan úgy rendelkezett, hogy III. Béla halálhírének vételekor a generális káptalanon olyan (liturgikus) megemlékezés történjék érte, mint egy ciszterciért.¹⁷⁰ Egy 1238. évi statútum értelmében világszerte minden ciszterci papnak egy – a Szentlélekről vett – misét kellett mondania IV. Béláért és feleségéért, Laszkarisz Máriáért. A házaspár 1243-ban is, immár gyermekeivel együtt, hasonló kiváltságot nyert (Szentháromság ünnepének miséjét imádkozták értük),¹⁷¹ 1273-ban pedig Hont-Pázmány nembeli Lampert egri püspök (1247–1275) részesült ebben a megtiszteltetésben (mise a Szentlélekről). 1250-ben a cîteaux-i káptalan Benedek kalocsai érsek (1241–1254, majd 1261. évi haláláig esztergomi érsek) kérésére elrendelte, hogy halála után a rend minden papja soron következő miséjét érte mondja (a halottakról). Báncsa nembeli István esztergomi érsekért (1242–1253; †1267/1270) is ugyanilyen megemlékezés történt halála után.¹⁷² A néhai II. Vencel cseh királyért (1278–1305) halála után Német-, Magyar- és Csehország minden ciszterci apátságában teljes halotti officiumot tartottak.¹⁷³ János szepesi apát 1369. évi oklevelében egyetértésben a generális káptalannal, a morimondi apát beleegyezésével Jakab mesternek, feleségének és gyermekeiknek a ciszterciek és különösen a szepesi monostor iránti kegyes érületük miatt a rend minden lelki javában való teljes részesedést adományozta.¹⁷⁴ 1478-ban, a reformkísérlet évében a generális káptalan ünnepélyesen könyörgést szövegezett Mátyás királyért, „legfelségesebb, leggyőzhetetlenebb uráért”, valamint Aragóniai Beatrixért, továbbá elrendelte, hogy mindenhol imádkozzanak egészségükért és hogy lehessen gyermekük. 1521-ben megemlékeztek I. Nestor Joachim brandenburgi örgrófról (1499–1535), a pilisi monostor jötevőjéről, aki megkapta a rend lelki javaiban való részesedést.¹⁷⁵ Ide tartozik egy bizonytalan statútum is: 1249-ben a nagykáptalan megengedte *Mons Sanctae Mariae* apátjának, hogy alapítóiról évfordulós megemlékezést tarthasson. Szűz Mária hegye vagy Borsmonostort, vagy a besançoni Mont Sainte Marie-t jelenti.¹⁷⁶

További három statútum besorolhatatlan témájú. 1204-ben a nagykáptalan felszólította az Esztergomban időző cisztercieket, hogy térjenek haza. (Sajnos a határozat nem nevezi meg pontosan, hová, így nem tudjuk biztosan, melyik rendház alá tartozott Esztergom.) 1212-ben négy másik apáttal együtt a szentgotthárdi is követet küldhetett Rómába. 1269-ben az acey-i apát, ha már filiáját, Pilist megjavítandó ügyis Magyarországra kellett mennie, engedélyt kapott, hogy Rudolf mestert, a pécsi székesegyház éneklőkanonokját felvegye a ciszterci rendbe.¹⁷⁷

Értelmezhetetlen egy 1272. évi statútum, amely annyit mond, hogy a borsmonostori apát Cîteaux-ban volt a generális káptalan idején.¹⁷⁸

170 SC 1183/19. sz. Repertorium 29. szerint ez a megemlékezés „missa et oratio” volt.

171 SC 1238/11., 1243/12. sz.

172 SC 1273/75., 1250/11., 12. sz.

173 SC 1305/5. sz.

174 Repertorium 175.

175 SC 1478/62., 54., 1521/77. sz.

176 SC 1249/14. sz.

177 SC 1204/35. (Az esztergomi ciszterci jelenlétre ld. Repertorium 40.); 1212/20., 1269/76. sz.

178 SC 1272/59. sz.

Befejezésképpen meg kell emlékeznünk a citeaux-i generális káptalan azon 1526 utáni általános statútumairól, amelyek Magyarországot is megemlítik. A 16. század közepére mindegyik hazai ciszterci apátság elnéptelenedett, így ezekben a rendelkezésekben inkább a Magyarországra vonatkozó jogok fenntartásának szándékát láthatjuk, semmint tényleges intézkedéseket. 1605-ben könyörgéseket rendeltek el a belga és a magyar, valamint a többi háború sújtotta területért a ciszterci rend minden monostorában. A nagykáptalan 1565-ben, továbbá a XVII. század második felében 6 alkalommal sorolta a vizitálandó területek közé Magyarországot, a lilienfeldi (1651, 1667, 1672) és a heiligenkreuzi (1683, 1686, 1699) apát hatáskörébe utalva. Magyarországra vonatkozó konkrét megjegyzést csak 1651-ben találunk: a rend monostorait az eretnekek kezéből kellett (volna) visszaszereznie a lilienfeldi apátnak.¹⁷⁹ A ciszterci rend magyarországi újjáéledése a XVIII. században Zirc fősege alatt történt. A zirci apátság jogilag 1659-től Lilienfeldhez tartozott, 1699-ben pedig megvásárolta a heinrichau apátság. Ez az újkori magyar ciszterci történelem kezdete.

IRODALOMJEGYZÉK

- ÁUO = *Árpádkori Új Okmánytár*. I–XII. Közzéteszi WENZEL GUSZTÁV. Pest, Bp., 1860–1874.
- ÁSZTAI-SZABÓ 1998. = ÁSZTAI BÁLINT – SZABÓ BEATRIX: *Középkori romok a Pilisben*. In: *Élet és tudomány*, 53. (1998) 24. sz. 750–751.
- BÉKEFI 1891–1892. = BÉKEFI REMIG: *A pilisi apátság története*. I–II. Pécs, 1891–1892.
- BÉKEFI 1898–1902. = BÉKEFI REMIG: *A pásztói apátság története*. I–III. Bp., 1898–1902.
- CD = *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.
- CFH = *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Collegit: ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS. I–III. Budapestini, 1937–1938.
- EC = *Exordium Cistercii cum Summa Cartae Caritatis et fundatio primarum quattuor filiarum Cistercii*. Publicavit TIBURTIUS HÜMPFNER. Vác, 1932.
- EMC = *Exordium Magnum Cisterciense sive Narratio de initio Cisterciensis Ordinis*. Ed. BRUNO GRIESSER. Romae, 1961.
- FERENCZI 2006. = FERENCZI, LÁSZLÓ: *Estate structure and development of the Topusko (Toplica) abbey. A case study of a medieval cistercian monastery*. In: *Annual of medieval studies at CEU*. Vol. 12. (2006) 83–100.
- HEIMB 1764. = HEIMB, THEOPHILUS: *Notitia historica de ortu et progressu abbatiae Sacri Ordinis Cisterciensis B. M. V. ad S. Gotthardum dictae*. Viennae, 1764.
- HERMANN 1940. = HERMANN EGYED: *Ciszterci Charta Charitatis, premontrei statutumok, domonkos constitutiók*. In: *Theologia*, 7. (1940) 1. sz. 30–37.
- HERVAY 1991. = HERVAY F. LEVENTE: *A ciszterci rend története Magyarországon*. In: LÉKAI 1991. 470–492.
- HERVAY 1997. = HERVAY F. LEVENTE – LEGEZA LÁSZLÓ: *Ciszterciek*. Bp., 1997. (Szerzetesrendek a Kárpát-medencében)

- HERVAY 2001. = HERVAY F. LEVENTE: *Bencés élet a középkori Magyarországon*. In: *Paradisum plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma, 2001. 462–473.
- KARÁCSONYI 1922–1924. = KARÁCSONYI JÁNOS: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I–II. Bp., 1922–1924.
- KOLLÁNYI 1906. = KOLLÁNYI FERENCZ: *A magán kegyúri jog hazánkban a középkorban*. Bp., 1906.
- KOSZTA 1993. = KOSZTA LÁSZLÓ: *A ciszterci rend története Magyarországon kolostoraiak alapítása idején. 1142–1270*. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 5. (1993) 1–2. sz. 115–128.
- KUBINYI 1999. = KUBINYI ANDRÁS: *Dél-magyarországi apátok 1449. évi szekszárdi gyűlése*. In: KUBINYI ANDRÁS: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Bp., 1999, 233–237. (METEM Könyvek 22.)
- LD A = BERNARD LUCET: *La codification cistercienne de 1202 et son évolution ultérieure*. Roma, 1964. (Bibliotheca Cisterciensis 2.)
- LD B = BERNARD LUCET: *Les codifications cisterciennes de 1237 et de 1257*. Paris, 1977.
- LAWRANCE 1989. = C. H. LAWRENCE: *Medieval Monasticism*. London–New York, 1989.²
- LECLERCQ 1972. = JEAN LECLERCQ: *Die Generalkapitel von Cîteaux, von Cluny und bei den Dominikanern*. In: *Concilium. Internationale Zeitschrift für Theologie*, 8. (1972) Heft 8–9. 523–527.
- LÉKAI 1991. = LÉKAI LAJOS: *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Bp., 1991.
- LOUIS DUVAL-ARNOULD 1997. = LOUIS DUVAL-ARNOULD: *La législation cistercienne abrégée du manuscrit de Montpellier H 322*. Paris, 1997. (Bibliothèque de l'École des Hautes Études Sciences Historiques et Philologiques 335.)
- MÁLYUSZ 2007. = MÁLYUSZ ELEMÉR: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 2007.²
- MVH = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. I/1–6., II/1. Bp., 1896–1908.
- Nomasticon = JULIANUS PARIS: *Nomasticon Cisterciense, seu antiquiores Ordinis Cisterciensis constitutiones a monasterii Fulcardimontis abbate, strictioris observantiae, collatae ac notis et observationibus adornatae*. Parisiis, 1664. Editio nova ab H. SÉJALON. Solemnis, 1892.
- NLTC = *Narrative and legislative texts from early Cîteaux*. Ed. CHRYSOGONUS WADDEL. Cîteaux, 1999.
- PATC = *Les plus anciens textes de Cîteaux*. Ed. JEAN DE LA CROIX BOUTON et JEAN BAPTISTE VAN DAMME. Achel, 1974. (1985.²)
- PRT = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ, SÖRÖS PONGRÁCZ. I–XII/B. Bp., 1902–1916.
- RA = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II/4. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE, BORSA IVÁN. Bp., 1923–1987.
- RASZTIK 1998. = RASZTIK TIBOR: *A pétervárad apátság leltára 1495-ből. Adalékok középkori ciszterci monostoraink anyagi kultúrájához*. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. CSUKOVITS ENIKŐ. Bp., 1998. 197–216.
- Repertorium = FERENC L. HERVAY: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma, 1984. (Bibliotheca Cisterciensis 7.)

- RÜFFER 1999. = JEANS RÜFFER: *Orbis Cisterciensis*. Berlin, 1999. (Studien zur Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterzienser. Band 6.)
- SC = *Statuta Capitulum Generalium ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*. I–VIII. Edidit JOSEPHUS-MARIA CANIVEZ. Louvain, 1933–1941.
- SOUTHERN 1987. = R. W. SOUTHERN: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Bp., 1987.
- TAKÁCS 1989. = TAKÁCS MIKLÓS: *A bélakúti/péteváradai ciszterci monostor*. Újvidék, 1989.
- TÖRÖK 2001. = TÖRÖK JÓZSEF – LEGEZA LÁSZLÓ: *Kartauziak*. Bp., 2001. (Szerzetesrendek a Kárpát-medencében)
- TURK 1948. = TURK, JOSEPH: *Cistercii statuta antiquissima*. In: *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis*. Annus IV. (1948) Fasc. 1–4. 1–16.
- ZAKAR 1964. = POLYKARP ZAKAR: *Die Anfänge des Zisterzienserordens. Kurze Anmerkungen zu den Studien der letzten zehn Jahre*. In: *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis*, 20. (1964) Fasc. 1–2. 103–138.
- ZAKAR 1998. = ZAKAR FERENC POLIKÁRP: *Cîteaux 900 éves. Az első ciszterci apátság alapításának körülményei*. In: *A Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium jubileumi évkönyve 1997/98*. Bp., 1998, 13–17.
- ZsO = *Zsigmond-kori Oklevéltár*. I–IX. Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR, BORSA IVÁN, C. TÓTH NORBERT. Bp., 1951–2004.

KRISTÓF KEGLEVICH

THE CISTERCIAN GENERAL CHAPTER AND THE HUNGARIAN ABBEYS IN THE MIDDLE AGES

The quick and widespread diffusion of the Cistercian order in the 12th century was helped by its unified structure. This unified structure was created and maintained partly by the yearly general chapter held in Cîteaux and partly by the right of the father abbots to control their filial abbeys. The constitution of the order, the *Carta Caritatis*, connected to Saint Stephen Harding shortly summarised every important elements of the government of the order. In case of further questions the decisions of the general chapter of Cîteaux were compulsory for every Cistercian abbey.

In every three years Hungarian abbots had to take part in the general chapter. (The abbot of Kerc had the privilege to take part in every four or five years.) In principle Cîteaux rigorously punished absence, but in a number of cases the first lack of appearance was not censured or the abbot was mentioned anonymously. From the beginning of the 13th century the foundation of a new monastery had to be preceded by the permission of the general chapter. Besides the successful foundations numerous interrupted founding processes is known. Analysing the Cistercian decrees the ideal Cistercian way of life could be revealed. Naturally, we do not know how these ideals were practised. From the analysis of more concrete dispositions the life of the Hungarian abbeys could be understood. Hungarian related Cistercian dispositions are known mainly from the end of the 12th century, from the 13th and 15th century.

BUZINKAY PÉTER

FŐPAPI MŰGYŰJTŐINK A MODERN KOR HAJNALÁN (1895–1924)

Az egyetemes és a hazai műgyűjtés történetében is sajátos színfoltot alkotnak azon főpapjaink, akik papi és vezetői teendőik mellett a műgyűjtés tudós szenvedélyének is hódoltak. A következő, csokorba gyűjtött tanulmányok a 19. század második felében és a 20. század elején tevékeny főpapi gyűjtőket, tevékenységüket és kollekcióikat mutatják be.

Az írások – természetesen – semmiféle módon nem kísérlik meg a teljesség igényével bemutatni a témát, hiszen a főpapi műgyűjtés, mint jelenség nem a 19. század születte, és nem is ért véget a 20. század első évtizedeiben. De az itt bemutatott püspöki, kanonoki gyűjtői életpályák és az összeszedett, majd szétesett vagy közgyűjteménybe jutott tárgye gyűttesek az adott korszakban is csak mozaikszemeket alkotnak, melyből a teljes képet ugyan sejthetjük, de ki nem rajzolhatjuk. Nem esik például külön szó olyan jelentős gyűjtőkről, mint az esztergomi Keresztény Múzeum megalapítóiról, Ipolyi Arnold püspökről vagy Simor János érsekről. Személyükkel, gyűjteményükkel már más helyeken számos előadás és tanulmány foglalkozott, így itt csak utalunk ezekre.

Bevezetésként érdemes arra külön is felhívni a figyelmet, hogy korszakunk kezdetén, a 19. század derekán főpapjaink, de voltaképpen a klérus egésze bizonyos értelemben a tudományok és a műveltség letéteményesei voltak. A reformkorban megélénkülő, az elmúlt korok iránti tudós érdeklődés tehát köztük is természetes módon fordult a múlt tárgyi emlékei felé, akár a képző-, akár az iparművészet emlékeiről, vagy könyvekről, vagy régészeti leletekről volt szó. Mindezek az „ingó műemlékek” nemcsak régi korok tanúi voltak, de egyúttal saját koruk művészetének példaképei is. Az ilyen értelemben tudós, komoly tudományos eredményeket is felmutató főpapjaink típusa azonban az 1900 körüli századfordulótól egyre ritkább lett, s helyette a „főúri kedvtelésből”, vagy társadalmi elvárásból gyűjtő, nemes ízlésű, a püspöki palotát képtárral, kincstárral berendező főpásztor jelenik meg. Az itt bemutatott utolsó főpapi gyűjtői és életpálya pedig már egy korszak végét is érzékelteti: a Trianonnal véget érő történelmi Magyarország és vele egy gazdag kulturális virágzásnak és műgyűjtői világnak is az alkonyát.

Szerencsés módon azonban a gyűjtői hajlam azóta sem halt ki a klérus tagjai között, így még az elmúlt évtizedekben is jelentős papi, főpapi gyűjtemények jöttek létre, nyilvánvalóan a lehetőségekhez mérten régi iparművészeti értékkel bíró liturgikus tárgyakból, vagy a népi vallásosság eltűnőben levő emlékeiből.

A magyar egyháztörténet több jeles személlyel is büszkélkedhet, aki egyházon kívüli tevékenységével is kitűnt. Bubics püspök a 19. század második felének jellegzetes alakja, aki a művészetekhez nemcsak úgy vonzódott, mint festő (főleg csendéleteket és tájképeket festett),¹ hanem úgy is, mint korának egyik legjelentősebb műgyűjtője.

Bubics Zsigmond Ozorán született 1821-ben. Fiatalon, még tizenévesen belépett a győri szemináriumba, majd Bécsbe került a Pazmaneumba, s végül 1844-ben szentelték pappá. A Szabadságharc után az Esterházy családhoz ment Kismartonba házitánitónak. Erre az időszakra estek életének nagy európai utazásai. A Kiegyezés évében viszont már Győrben találjuk. 1880-ban újabb költözés következett, ezúttal az ország keletebbi felébe ment, a váradi szeminárium igazgatójának nevezték ki. Itt sem volt azonban sokáig maradása, 1884-ben ugyanis országgyűlési képviselőséget vállalt, s három évre rá már a kassai püspöki székbe került, amit két évtizeden át, haláláig töltött be.

A művészetekkel, a régiségekkel bizonyára korán, talán már az Esterházyaknál kapcsolatba kerülhetett, bár saját bevallása szerint csak a 60-as évek második felétől gyűjtött.² Az viszont tény, hogy nevével ezután rendre a legfontosabb helyeken találkozunk: 1864-ben ő is szerepet játszik abban, hogy az országos jelentőségű Esterházy-képtár végre hazakerüljön Bécsből Pestre, megvetve ezzel a későbbi Szépművészeti Múzeum alapjait.³ 1876-ban pedig Henszlmann Imrével együtt már mint aktív gyűjtő szervezte az árvízkárosultak javára a „műipari és történelmi kiállítást”,⁴ sőt ott találjuk a Magyar Iparművészeti Társulat alapítói közt is. 1885-ben azután, mikor Paur Iván tekintélyes műgyűjteményét följajánlotta a megalakítandó Sopronmegyei Régészeti Társulatnak, az elnökséggel szintén őt bízták meg. De nem hiányozhatott az 1886-ban Budavár visszavételének 200. évfordulójára rendezett kiállításról sem, ahova szintén kölcsönzött tárgyaiból.⁵ Két év múlva pedig 17 festménye került a fővárosban a Műcsarnokbeli nagy magángyűjteményi kiállításon a látogatók elé.⁶ Később, az ezredéves ünnepségek alkalmával történt nagy ajándékozásai után sem tűnt el a gyűjtői világból, 1898-ban

- 1 Az utókor bizonyára e tevékenysége miatt külön nem tartotta volna számon, bár a művészeti lexikonok megemlékeznek saját festményeiről is. vö. SZABÓ ÁKOS – KALLAI TIBOR: *Magyar festők és grafikusok életrajzi lexikona. Műgyűjtők és kereskedők kézikönyve. I. kötet (A–K).* Budapest, 1997. 142.
- 2 1891-ben nyilatkozik úgy, hogy 25 éve gyűjt. vö. KISS ÁKOS: *A Bubics Zsigmond gyűjtemény.* In: *Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeum évkönyve. VI.* (1963), 75–90.; KISS ÁKOS: *Bubics Zsigmond gyűjteménye az Iparművészeti Múzeumban.* Budapest, 1969.
- 3 ORTVAY TIVADAR: *Bubics Zsigmond tiszt. tag emlékezeti beszéde.* (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XIV. kötet, 1. szám, 1–46.) Budapest, 1908. 19.
- 4 HENSZLMANN IMRE – BUBICS ZSIGMOND: *A magyarországi árvízkárosultak javára Budapesten gróf Károlyi Alajos palotájában 1876. évi májusban rendezett műipari és történelmi kiállítás különb tárgyainak lajstroma.* Budapest, 1876.
- 5 Főleg metszeteket, de egy – XI. Ince pápát ábrázoló – márványreliefet is átadott a kiállításra. ld. MAJLÁTH BÉLA: *A történelmi kiállítás katalógusa.* Budapest, 1886. 172., 213., 262., 458–466.
- 6 Főleg 19. századi vízfestmények, nagyrészt látképek, veduták. vö. *Tárgymutató a budapesti I. GYERMEK-MÉNHELY javára a Műcsarnokban Andrássy út 69. sz. magánulajdonban levő régi és modern képekből rendezett kiállításhoz.* Budapest, 1888.

székvárosában szervezett műgyűjtői kiállítást,⁷ 1902-ben pedig a fővárosban még két kiállításon is láthatók voltak tárgyai.⁸ Így, tágabb összefüggésben látva is bizonyosan megállapítható, hogy a századvégen Kassa városának a legjelentősebb magángyűjteményét mondhatta magáénak.

Sokoldalú gyűjteményének gerincét a magyar, s azon belül is főleg Holicson készült fajanszedények alkották, melyek nagy része, mikor 1891-ben följánlotta azokat az Iparművészeti Múzeumnak, már jó ideje amúgy is ott voltak letétként. Ekkor a múzeum – még az Andrássy út 67. számú – épületében kialakítottak egy Bubics-termet, melyben – az ekkor készült okmányokból tudjuk, hogy – 632 darabból álló kerámia-gyűjtemény került a látogató elé. Ennek nagyobbik része, körülbelül a háromnegyede holicai fajanszedény volt, de a maradék is magyar termék, tatái, stomfai, pápai és más manufaktúrákból. Gyűjteményében jelentős helyet foglaltak el a metszetek, grafikák és festmények is, melyeknek nagy részét, 150 darab festményt (harmada akvarell), és 3000 rézmetszetes arcképet „és sok darabból álló érem, fayence, porcellán s egyéb ritkaságait” a millenniumi ünnepségek nagy lelkesedésében Kassa városának ajándékozott.⁹ Az „egyéb ritkaságok” szerencsére lelepleződnek a múzeum leíró lajstromában, s megtudjuk, hogy Bubics püspököt a kínai tárgyak (edények, szobrocskák) sem hagyták hidegen, sőt a prehistorikus, római, népvándorlás kori, de még a honfoglalás kori leleteket sem vetette meg. Sőt az üvegművesség és a keramika más ágai is képviselve voltak gyűjteményében, több mint százra rúgott bécsi („alt- és neu-Wien”) porcelánjainak száma, de ezen kívül található volt még meissenai, kínai és egyéb európai porcelán és más kerámiafajta is. S, hogy a sor teljes legyen, felfedezhetünk textilnemüket és néhány magyar néprajzi jellegű tárgyat is.

A megajándékozott intézmények sora sem merült ki az említett két nagy adománnyal, hiszen tudjuk, hogy két 17. századi festménye a Szépművészeti, régészeti leletei a Nemzeti Múzeumba kerültek, három portréja pedig a Történeti Képcsarnokot gazdagította. Sőt könyv- és kéziratgyűjteményéből juttatott nemcsak a kassai könyvtárnak, hanem a nemzeti könyvtárnak (a mai Országos Széchényi Könyvtár elődjének) és az Egyetemi Könyvtárnak is.¹⁰

Lelkesedését, erejét az idősödő püspök sem vesztette el, amit jól mutatott az általa szervezett 1898-as kassai „amateur-kiállítás” is, viszont lassanként az anyagiakhoz való viszonya kezdett fölborulni.¹¹ A helyzet odáig fajult, hogy 1905-ben még műtárgyait

7 *A Kassai Amateur-kiállítás.* In: *Magyar Iparművészet.* Az Országos M. Iparművészeti Múzeum és Iskola és Az Országos M. Iparművészeti Társulat Közlönye. I.évf. (1898), 8. szám, 346–349.

8 1902 tavaszán a Műbarátok Köre „Szelenice, óra- és miniatűr-kiállításán”: vö. DALMADY SÁNDOR: *A Műbarátok Köre irodalmi és művészeti egyesület huszonöt éves története (1890–1914).* Budapest, 1915. 129–132.; majd összefoglaló a Műcsarnokban: A BUDAPESTI ORVOS-SZÖVETSÉG védnöksége mellett rendezett műkiállítás 1902. A városligeti Műcsarnok összes helyiségeiben. Budapest, 1902.

9 MIHALIK JÓZSEF: *A Kassai Múzeum gyűjteményeinek leíró lajstroma – 54 fénynyomatú táblával.* Kassa, 1903.; Az „egyéb ritkaságok” is több mint 700 darabot tettek ki. vö. ORTVAY TIVADAR: *Bubics Zsigmond tisz. tag emlékezeti beszéde.* (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. XIV. kötet, 1. szám, 1–46.) Budapest, 1908. 13–14.

10 ORTVAY TIVADAR: *Bubics Zsigmond tisz. tag emlékezeti beszéde.* (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. XIV. kötet, 1. szám, 1–46.) Budapest, 1908. 17–18.

11 Talán ennek volt már az is betudható, hogy az 1903-ban Kassán rendezett országos jelentőségű Rákóczi-kiállításon a tárgykölcsönzők sorából hiányzott a neve. Vö. MIHALIK JÓZSEF (szerk.): *A kassai Rákóczi ereklye-kiállítás lajstroma.* Kassa, 1903.

is lefoglalták, s két év múlva, halálakor a bécsi Dorotheumban műkincseiből árverést kellett rendezni.¹² A helyszínre utazott Radisics Jenő és Csányi Károly azonban csak 37 tárgyat – 8400 Korona értékben – javasolt az Iparművészeti Múzeumnak megvételre.¹³

Ami nemzeti történelmünk során sokszor a legnagyobbakkal megesett, azt ő sem kerülhette el. Nemcsak élete végére, öregkorára kavart a – már akkor is botrányokra éhes – sajtó nagy port kavarított,¹⁴ hanem – ha tetszik – éppenséggel az utókor is adósa maradt.

Tárgyainak jelentős hányada ugyan még időben – az utókornak megőrzendő – közgyűjteménybe került, azonban ott sem volt sokáig nyugtuk. 1921-ben ugyanis – német mintára –, az Iparművészeti Múzeum hogy pénzhez jusson, az Ernst Múzeum árverésére bocsátotta a gyűjtemény 110 „selejtés vagy nélkülözhető” darabját. De ez sem volt még elég, mert néhány év alatt ajándékozás és letétek útján az egykor bekerült gyűjteménynek csaknem a felén túladdott a múzeum.¹⁵ Bár emlékét ugyan ma is őrzi a múzeum „Bubics-terme”, benne a holicai fajanszgyűjtemény gyönyörű darabjaival, de sajnos a látogatók az épületnek ebbe a részébe már nem juthatnak el, kívül esik a kiállításokon.

DANKÓ JÓZSEF NAGYPRÉPOST KÖNYV- ÉS MŰGYŰJTEMÉNYE
(1829–1895)

Kevéssé ismert, mégis a modern magyar műgyűjtés legjelentősebb egyházi személyiségei közé kell sorolnunk *Dankó József Károly* pozsonyi prépostot.

1829-ben Pozsonyban született. Alig 14 évesen vették fel a papnöveldébe. Bölcsészeti tanulmányait Nagyszombatban, a teológiát pedig Bécsben végezte. 1852-ben pappá szentelték, de képzését Bécsben továbbfolytatta, ahol „hittudori” doktorátust szerzett, sőt 1857-ben a bécsi egyetem rendes tanárává is kinevezték, öt évre rá pedig a hittudományi kar dékánjává is. 1868-ban hazatért, s esztergomi kanonokként a papnevelő intézet igazgatását bízták rá. Itt szűkebb szakterületét, a biblikumot is oktatta. Az 1870-es években – részben megrendült egészsége helyreállítása érdekében is – több külföldi utazást tett, ahol művészeti tanulmányokat is folytatott. 1889-től „Szent Mártonról nevezett pozsonyi prépost s főesperes”, majd egy évre rá megkapta a címzetes prisztinai püspöki kinevezést is.¹⁶

12 Auktion von Gemälden alter und neuerer Meister, sowie von Antiquitäten aus dem Besitze des Bischofs Bubics in Kaschau, des Baron M. und aus anderem Besitze. K. K. Versteigerungsamt Dorotheum, Wien (18–21. März 1907). Bécs, 1907.

13 Összehasonlításként: a múzeum éves vásárlási kerete 10.000 korona volt.

14 A legcsúfabb rágalmaktól sem riadtak vissza egyesek, s végül még a rendőrséget is be kellett vonni az ügy tisztázásába. Vö. HAJNÓCZY JÓZSEF: *A Bubics-ügy. Utazás egy püspökség körül*. Budapest, 1906.

15 Ma a 632 darabból 377-et lehet azonosítani a múzeumban. Vö. KISS ÁKOS: *Bubics Zsigmond gyűjteménye az Iparművészeti Múzeumban*. Budapest, 1969. 45.

16 Papi pályafutásáról és életéről ld. ZELLIGER ALAJOS: *Egyházi írók csarnoka. Esztergom-főegyházmegyei papság irodalmi munkássága*. Bio- és bibliográfiai gyűjtemény. Nagyszombat, 1893. 117. Dr. Dankó József, 86–90.; SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. II. kötet. (Caban-Exner) Budapest, 1893. 610–616.; *A Pallas Nagy lexikona*. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. V. kötet. Budapest, 1893. 21–22.

Tudományos munkásságát közel 100 tételre rugó kisebb-nagyobb dolgozata őrzi, melyek nemcsak a hittudomány, hanem az egyház-, a művészet-, az irodalomtörténet és a könyvészet területén is kivívták a tudós világ elismerését. Ezt jelezte, hogy 1881-ben a Tudományos Akadémia levelező tagjául választotta, „amit — hangzik a kortárs indoklása¹⁷ — sok évi tevékeny irodalmi munkássága által — különösen a szentírási tudományok terén — nagyon is kiérdemelt”.¹⁸

A könyv- és műgyűjtői világgal is korán, már bécsi évei alatt, 1859-ben kapcsolatba került, és mint azt a róla szóló akadémiai megemlékezés is kiemeli: „teológiai tanulmányai mellett csakhamar kifejlett könyvgyűjtő és képgyűjtő szenvedélye, ... melynek pályája kezdetén ... nagy önmegtagadással áldozta filléreit”.¹⁹

Bécsből hazatérve pedig, mikor az esztergomi papnevelő intézet igazgatója lett, a Dürer-évforduló alkalmából, 1871-ben a növendékek számára saját gyűjteményéből kiállítást rendezett, ahol látható volt mintegy 60 darab „Dürer féle metszet ... és egy olajfestmény, mely a b. szűzet ábrázolja”.²⁰ A Szinnyei-féle *Magyar írók élete és munkái* is úgy emlékezik meg életének erről az időszakáról, hogy „ezidőtájtban kiváló gondot fordított könyvtárának, mely manap 17 ezer darabból áll, és műgyűjteményének gyarapítására”.²¹

Gyűjteményében tehát jelentős helyet foglalt el a könyvtár, melyet szintén nem zárt el a közönség elől: 1882-ben Budapesten az Iparművészeti Múzeumban rendezett nagy könyvkiállításra „több ezerre menő gyűjteményének legszebb példányait” küldte el, „benne a renaissance ornamentika megközelítőleg teljes képét” nyújtva.²² Sőt az itt bemutatott könyveihez két füzetben leírást is készített *Dankó József esztergomi kanonok könyvornamentikai kiállítása* címen.²³

Mikor pedig „hazatelepült” Pozsonyba, 1891. augusztus 20-án ünnepélyes keretek közt egész gyűjteményét megnyitotta a nyilvánosság előtt.²⁴ Itt a közönség összességében majd 15 000 tételes gyűjteményét tekinthette meg, bár ennek csak kisebbik hányada tartozott a látványosabb tárgyak közé.

A 75 darab „függőkép” közt Markó, Schwind, Kuppelwieser, Rottman, Feti, Scaramuzza, Deger, Nane, Koch, stb. voltak találhatók. Emellett a miniatűrök, akvarellek és a könyvmotok 415 tételt tettek ki. A gyűjtemény egyik legkiemelkedőbb egysége a „csaknem teljes” Dürer-kollekció volt, mely 102 darab rézmetszetet és karcot, 157 falmetszetet és 43 darab „copiát” számlált. Ezen kívül volt még „2750 niello, rézmetszet,

17 ZELLIGER ALAJOS: *Egyházi írók csarnoka. Esztergom-főegyházmegyei papság irodalmi munkássága*. Bio- és bibliográfiai gyűjtemény. Nagyszombat, 1893. 117. Dr. Dankó József, 86–90.

18 Különös számunkra ez az 1890-es években papírra vetett mondat, hiszen a hittudomány még ma is a második világháború után az akadémiairól történt száműzésében él.

19 PÓR ANTAL: *Dankó József l. t. emlékezete*. (Emlékbeszéd a M. T. Akadémia tagjairól IX. kötet, 2. szám, 23–58.) Budapest, 1899. 35.

20 PÓR ANTAL i. m.

21 SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. II. kötet. (Caban-Exner) Budapest, 1893. 612.

22 *KÖNYVKIÁLLÍTÁSI emlék*. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. (A „Könyvkiállítási Kalauz” második bővített kiadása) Budapest, 1882. 208–210.

23 *Dankó József esztergomi kanonok könyvornamentikai kiállítása*. (I. füzet) Budapest, 1882. (1–40.); *Dankó József esztergomi kanonok könyvornamentikai kiállítása*. Adalék. (II. füzet) Budapest, 1882. (41–134.)

24 O[RTVAY]. T[IIVADAR]: *A Dankó-gyűjtemény Pozsonyban*. In: *Századok*. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. XXV. évf. (1891), 7. füzet, 605.

radirozás, fametszet, lithographia (ezek közt az egész Holbein mű), 4600 arckép, több, mint 3000 könyvczím, alfabet, könyvnyomó és könyvtárjegy. A kartonra felhúzott fényképek száma 2450.”

A képzőművészeti gyűjteményt a maga nemében egyedülálló könyvtár egészítette ki, benne több ezer kötetre rugó hittudományi, történelmi, művészettörténeti, életrajzi („életirat”) részleggel, teljesnek mondható Dante-irodalommal és egy külön hungarica könyvtárral. Utolsó műveként még könyvtára kincseiről készített szakszerű leírást: 21 kéziratáról (a 14. századtól saját doktori értekezéséig), valamint 50 ősnymtatványáról (az 1476 és 1500 közti időből).²⁵

Ezen túl még – tudósítónk állítása szerint – a préposti palotában a hálósoba és a kápolna is múzeum-számba ment.²⁶

A régi tárgyak mellett gondja volt környezete méltó kialakítására is, s így a „kortárs” művészetet is pártolta, egyházi felszerelések, kegytárgyak megrendelésével, sőt a préposti palota ebédlőjének kifestését is az elismert soproni festőre, Storno Ferencre bízta.²⁷

Úgy tűnik, a 64 éves főpap már érezte, csak kevés idő adatik neki, s Pozsony városával tárgyalásokat kezdett gyűjteménye jövőjéről, de a tárgyalásokon megállapodás már nem születhetett, mert néhány napra rá, 1895 januárjában meghalt.

Bár Dankó prépostnak, mint a legtöbb gyűjtőnek szándéka az volt, hogy gyűjteménye megbontatlanul helyben közgyűjteménnyé alakuljon, s így maradjon meg az utóknak, de végül sem ez az óhaja, sem korábbi végrendelete nem teljesült, miszerint gyűjteménye és könyvtára – a családnak szánt tárgyak kivételével – egyházi és világi közgyűjteményekbe kerüljön.²⁸

Gazdag könyvtárát és gyűjteményét végül is a bécsi Kende cég árverezte el 1895 júniusában és júliusában két részletben.²⁹ Az 1895. esztendő azonban nemcsak a Dankó-gyűjtemény elvesztése miatt vált fájó sebbé a pozsonyi „múzeum-ügynek”, hanem ugyanebben az évben került kalapács alá, ugyancsak idegenben a – korábban szintén nyilvánosan látogatható – pozsonyi Lanfranconi-gyűjtemény is, melyben, ha hihetünk kölni árverés katalógusának, többek között a ma is legjobban csengő festők neve szerepelt.³⁰

25 PÖR ANTAL i. m.

26 O[RTVAY]. T[I]VADAR] i. m.

27 PÖR ANTAL i. m.

28 Memor.: Dr. Dankó József. 1829–1895. In: *Vasárnapi Újság*. 1895 (42. évf.), 5. szám, 65–66.

29 *Katalog der reichhaltigen Sammlungen weil. Sr. Hochw. des Herrn Bischofs und Domprobstes Dr. J. DANKÓ zu Pressburg*. I. Abtheilung. Bibliothek, enthaltend Kunstgeschichte, Bibliographie, Biographie, Geschichte, seltene Werke aus allen Fächern u. A. Ferner eine wertvolle Sammlung von exlibris, Bücherornamentik und Buchdruckerzeichen aus dem 16–19. Jahrh. Kunst-Auction von S. Kende in Wien. Wien, 1895; *Katalog der reichhaltigen Sammlungen weil. Sr. Hochw. des Herrn Bischofs und Domprobstes Dr. J. DANKÓ zu Pressburg*. II. Abtheilung. Kupferstiche, Radierungen und Holzschnitte alter Meister darunter das fast vollständige Werk Albrecht Dürers. Handzeichnungen, Aquarelle und Oelgemäld alter und neuerer Meister. Seltene Porträts in Kupferstich und Lithographie, Photographien etc. Kunst-Auction von S. Kende in Wien. Wien, 1895.

30 *Katalog der ausgezeichneten Gemälde-Galerie des zu Pressburg verstorbenen Herrn Grazioso Enea LANFRANCONI Comthur des Franz Joseph-Ordens, Commandeur des Serbischen Takowo-Ordens, Ritter ds K. Rumänischen Kronen-Ordens, Mitglied des Grossen Technischen Rathes in K. Ungar. Ackerbauministerium etc. – Hervorragende Gemälde meist von vorzüglichen Meistern aller Schulen vom XIII.–XIX. Jahrh. – Versteigerung zu Köln a. Rh. Breitesstrasse 125–127 den 21. bis 23. October 1895, Nachmittags 3 Uhr durch J. M. Heberle (H. Lempertz' Söhne) Köln, 1895*

A nagyközönség előtt ugyancsak kevésbé ismert Knauz Nándor (1831–1898) nagyrépost, címzetes püspök műgyűjtői tevékenysége. A történészek előtt bizonyára nem cseng ismeretlenül a tudós történész Knauz neve, de azt már kevesebben tudják róla, hogy kora kiemelkedő könyv- és műgyűjtői közé is tartozott.

1831-ben született Óbudán. Gimnáziumi tanulmányai után Nagyszombatban bölcsészetet, majd Esztergomban teológiát tanult. Hivatását hamar felismerte: a bencés rendbe jelentkezett, de a tudós alkatú fiatalembert, mint növendéket visszautasították, így világi papi pályára lépett: 1854-ben szentelték fel. Papi pályafutását a pozsonyi dóm káplánjaként kezdte, majd 1860-ban Esztergomba került „primási levéltárnoknak”. Az egyházi elismerések (esztergomi kanonok, pozsonyi nagyrépost, címzetes scardonai püspök) mellett, a tudományos életben is kitüntették: 1858-ban előbb levelező, majd 1873-ban rendes tagjává választotta a Tudományos Akadémia.³¹

A történelem iránti vonzalma korán, az 1850-es évek közepén kialakult, s Ipolyi Arnolddal kötött barátsága nagyban segítette, hogy a tudományos pályán hamar a legelismerettebbek közé emelkedett. Mint a halála után megjelent életrajzi gyűjtemény is írja: „összes idejét a történetírásnak szentelte, melynek érdekében fáradságos és sokoldalú kutatásokat folytatott”.³² Sőt munkáját még korunk tudományos értékelése is elismerte: „Knauz Nándor forrásfeltáró tevékenységével nagy érdemeket szerzett középkori művelődéstörténetünk kutatásában”.³³ Pozsonyi és esztergomi „állomáshelyein” ugyanis nagy bőségben álltak – az akkor még szinte teljesen feltáratlan és ismeretlen – levéltárak rendelkezésére. Kutatási eredményeit rendszeresen közzé is tette,³⁴ sőt 1863-ban az egyháztörténet iránti érdeklődés fokozására és ilyen tárgyú tanulmányok közlésére megalapította a *Magyar Sion* című folyóiratot, amit azután éveken át szerkesztett is.

A jeles tudós, kutató azonban nemcsak a „betűket” szerette, hanem azok gazdáit a könyveket is. S könyvei nem csupán használati értékkel bírtak, hanem komoly muzeális ritkaságok is akadtak köztük. Könyvtárát – sokoldalú tudós lévén – más szemléltető anyaggal is kiegészítette: korabeli képekkel, metszetekkel és használati tárgyakkal. Így persze a tudós gyűjtő Knauz társaságában a tárgyak is életre keltek, s együtt képviselték a régmúlt időket. Erről az „élő múzeumból”, mely mára már sajnos felbomlott, pontos jegyzékkel nem rendelkezünk, néhány részletét és általános leírását azonban mégis ismerjük.

31 Életrajzát röviden lásd: *Knauz Nándor (1831-1898)*. In: *Századok*. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. XXXII.évf.(1898), 5. füzet, 465.; ZELLIGER ALAJOS: *Egyházi írók csarnoka. Esztergom-főegyházmegei papság irodalmi munkássága*. Bio- és bibliográfiai gyűjtemény. Nagyszombat, 1893. 246–250.

32 SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. VI. kötet. (Kende-Kozocsa) Budapest, 1899. 610–616. [=Knauz Nándor]

33 KÖRMENDY KINGA: *A Knauz-hagyaték kódextörédei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, új sorozat 7[82]) Budapest, 1979. 11.

34 Írásait felsorolva ld. SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. VI. kötet. (Kende-Kozocsa) Budapest, 1899. 610–616. [=Knauz Nándor]

Legkedvesebb barátja, Walter Gyula ugyanis az *Esztergom-Vidéki Régészeti és Történelmi Társulat* Knauz-emlékülésén a gyűjteményéről is megemlékezett: „Házának környéke is elárulta, hogy komoly Múzsák hajléka. Folyosóin régi szobrok, különféle faragványok állottak, mint előhírnökei és őrei azon kincseknek, amelyek díszes termeiben felhalmozva voltak. Gazdag régiség-gyűjteménye volt, amelynek bővítésére sokat áldozott. Különösen szerette a magyar régiségeket, amelyek soraiban több, igen becses műdarab volt található. Régi metszetei, amelyekre kiváló gondot fordított, szintén figyelemre méltó gyűjteményt képeztek. Képtárában sok becses, leginkább olasz mesterektől származó festmény foglalt helyet. Legkedvesebb volt mégis nagy könyvtára, melyben a történelmi irodalom termékei és a hungarikák igen gazdagon voltak képviselve.”³⁵ Szerencsére az „igen becses műdarabok” közül Walter néhányat meg is nevez: így gyűjteményének egyik ékességét, Rákóczi Erzsébet 1697-es feliratos szőnyegét, melyet Knauz még életében a primási régiségtárnak (az esztergomi Keresztény Múzeum elődjének) ajándékozott.³⁶ Ugyancsak innen ismerjük végrendelete gyűjteményére vonatkozó részeit, így azt is, hogy az esztergomi káptalannak Garamszentbenedekről származó tárgyait hagyta: Rákóczi Erzsébet 1690-es oltárszárnyát, egy márvány feszületet, „a sz-Benedeki tervrajzokat”, régi fegyvereket („az úgynevezett »szakállasokat«”), valamint „egyéb onnan került tárgyakat”. Gondolt az esztergomi főszékesegyház kincstárára is: oda hagyta „Simor bíbornok féle arany burnót-szelenczjét”, valamint Pyrker László egri érsek „gyöngyház és ezüsttel ékesített szelenczjét”. Másik hazájának, Pozsony város múzeumának éremgyűjteményét hagyományozta, „Katona István történész arczképét” pedig a Nógrád megyei múzeum társulatnak szánta. Ezen kívül pedig „több más értékesebb festményt és régiséget ismerőseinek hagyományozott”.³⁷

„Figyelemre méltó metszet-gyűjteményét” is ismerjük, tudjuk, hogy mintegy 3.000 darabot számlált, s a kortársak szerint „Bubics püspök metszet-gyűjteménye után ez volt a legkiválóbb hazánkban”. Gerincét Buda és Esztergom visszavételére vonatkozó „kimerítő” egykorú képek alkották.³⁸

Legjobban ismerjük könyvtárát, mely számára is legkedvesebb volt. A róla készített háromkötetes jegyzék szerint több mint 3.000 kötetet számlált,³⁹ benne a magyar köz- és jogtörténetre vonatkozó forrásokkal és irodalommal, régi magyar tudományos folyóiratok teljes sorozataival, külföldi és magyar illetve magyar vonatkozású külföldi ösnyomtatványokkal, 16–17. századi hitvitázó irodalommal (magyarok mellett egykorú Luther irodalommal), egyházi névtárakkal és régi naptárakkal.

35 WALTER GYULA: *Dr. Knauz Nándor. Emlékezésed.* (Az „Esztergom-Vidéki Régészeti és Történelmi Társulat” 1899. évi március hó 5-én tartott közgyűlésén felolvasta Dr. Walter Gyula.) Esztergom, 1899. 64–65.

36 Felirata: „C.E.R.D.F.V. 1697” (=Comitissa Elisabetha Rákóczi de Felső-Vadász). vö. WALTER GYULA: i. m., 64.

37 WALTER GYULA: i. m., 64–65.

38 RÉCSEY VIKTOR: *Dr. Knauz Nándor könyvtára és metszet-gyűjteménye.* (Catalogus Bibliothecae Frd. Knauz. Dobrowsky Ágost Ódon munkák tárának 120. számú jegyzéke. Tartalmazza † Knauz Nándor cz. püspök nagyprépost a m. t. akadémia tagja történettudósának nagybecsű könyvtárát. I. közlemény: Régi irodalom 1711-ig. [1899. szeptember]) [Budapest, 1899.]

39 RÉCSEY VIKTOR i. m.; valamint V[ARJU]. E[LEMÉR].: *Knauz könyvtárának sorsa.* In: *Magyar Könyvszemle.* A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának Közlönye. 1899. 409–410.

Mindezek bár többnyire csak baráti körének voltak hozzáférhetőek, de két ízben nagyobb, országos kiállításra is kölcsönzött tárgyaiból. 1882-ben az Iparművészeti Múzeum által szervezett nagy nemzetközi könyvkiállításon jelentek meg középkori könyvei és 16–17. századi „régí könyvek tábláiból kiáztatott nyomtatványai”,⁴⁰ majd az 1886-ban Buda felszabadításának 250. évfordulójára rendezett kiállításon láthatták több tucat tárgyát. Itt korabeli (17. századi) kéziratok, használati tárgyai, fegyverei mellett jelentős török és magyar alakok képmásait bemutató metszet-gyűjteménye került a közönség elé.⁴¹

Gyűjteménye sajnos osztozott sok kortársa kollekciójának sorsában: halála után röviddel szétszóródott. Bár az általa összegyűjtött tárgyak és könyvtár értékével maga is tisztában volt, sorsának rendezésére már nem jutott ideje, s végrendeletében úgy fogalmazott: „miután könyvtáram, metszet-gyűjteményem, régi képeim s egyéb jelesebb régiségeim nem megvetendő értéket képviselnek, akarom, hogy ezek nyilvános árverésre ne bocsátassanak, hanem mű-, vagy hozzáértőknek, kisebb-nagyobb részletekben vagy akár egészben adassanak el...” Így bár hagyatékából több közkönyvtár is részesült (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Országos Széchényi Könyvtár, esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Főkapitányi Levéltár, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár),⁴² annak egyben tartása, megőrzése nem volt lehetséges:⁴³ örökösei végül az akkor jó nevű Dobrowsky Ágost pesti belvárosi antikvárius útján értékesítették hagyatékát.⁴⁴

BARTALOS GYULA (1839–1923) EGRI KANONOK „KÉP- ÉS RÉGISÉGTÁRA”

A kevésbé ismert főpapi műgyűjtők közé tartozik bogyai Bartalos Gyula tiszteletbeli egri kanonok, hitoktató, markazi lelkész, majd az egri papnevelő spirituális.

Az Abaúj vármegyei Szepsin született 1839-ben, a középiskolát Rozsnyón, bölcseleti és hittudományi tanulmányait pedig Egerben végezte. 1861-ben szentelték pappá. Plébánia szolgálatát azonban hamarosan fel kellett függeszteni, mivel megromlott egészségi állapota miatt kíméletre szorult. Gyógyulást keresve hosszabb időre Itáliába ment, ahol további tanulmányokat folytatott, majd hazatérve 1879-ben kánonjogi doktorátust szerzett.

A betegeskedő, de papi munkáját folytató Bartalos mindvégig Egerben maradt, itt is halt meg 1923. karácsonján.

Bartalos nevét papi tevékenységén túl szépirodalmi és történeti írásai is ismertté tették saját korában és városában:⁴⁵ nevét itt ma is utca őrzi.

40 *KÖNYVKIÁLLÍTÁSI emlék*. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. (A „Könyvkiállítási Kalauz” 2-ik bővített kiadása) Budapest, 1882. 47., 106. és 188.

41 MAJLÁTH BÉLA: *A történelmi kiállítás katalógusa*. Budapest, 1886.

42 KÖRMENDY KINGA: i. m., 11–12.

43 A KÖRMENDY KINGA: i. m., 11. oldalon is idézett „hagyaték beküldés” azonban nem tudni pontosan mire vonatkozott, hiszen ott „néhai Knauz Nándor tt. tag irodalmi hagyatékáról” esik szó. (vö. *Akadémiai Értesítő*. IX. kötet (1898), 398.)

44 Id. a 9. lábjegyzetet.

45 GULYÁS PÁL: *Magyar írók élete és munkái*. II. kötet. (Bálint Sándor – Berényi János). Budapest, 1940. 545–546.

A műgyűjtéssel, régi képekkel, tárgyakkal nem tudjuk, mikor és hogyan került kapcsolatba, de bizonyára nem tévedünk, ha ezzel a nyitott szemű Bartalos itáliai, római tartózkodását is kapcsolatba hozzuk. Még valószínűbb azonban, hogy a jeles műgyűjtő Pyrker János László (1772–1847) egri érsek példája is ott lebeghetett szeme előtt: Pyrker Pestre került képtára ugyanis mind a mai napig a Szépművészeti Múzeum törzsanyagához tartozik.⁴⁶ De ugyancsak segítségére lehetett kevésbé idősebb kortársa, Pánthy Endre egri főkáptalani nagyrépost, aki szintén majd száz tételből álló képtárat mondhatott magáénak.⁴⁷ Bartalos gyűjteményén, tárgyain egyértelműen látszik a helyi, Heves megyei, egri jelleg: rengeteg helytörténeti vonatkozású tárgyat ismerjük. Gyűjtőköre tehát kiterjedt a városban illetve környékén fellelhető műtárgyakra, valamint régészeti leletekre. Sőt azt is tudjuk, hogy 1912-től a műgyűjtőket tömörítő országos szervezetnek, a *Szent György Czeh Magyar Amatőrök és Gyűjtők Egyesületének* is tagja volt, így alkalma lehetett a Szent György Czeh árverésein is részt venni, és ott nemcsak tárgyakra, hanem kapcsolatokra is szert tenni.

Bár gyűjteményének sorsát ismerjük, pontosan leírhatjuk, tárgyairól részletes jegyzékkel mégsem rendelkezünk. Tudunk több tucat festményt számláló képtáráról, valamint mintegy kétezer darabos régiséggyűjteményéről.

Festményeit 1912. decemberében Budapesten a *Szent György Czeh* nyilvános árverésén eladta. Bár a katalógus előttünk van, de a több mint száz tételt számláló festmények közül csupán egy Sebastiano del Piombónak meghatározott Megkötözött Krisztus című képről, valamint 10 másik darabról, Kovács Mihály tíz festményéről tudjuk, hogy „az egri Bartalos képtár egy része”, a többi – 17. századi külföldi mesterektől a 19. század magyarjáiig terjedő anyag – esetében ismeretlen a korábbi tulajdonos.⁴⁸

Mivel képtárától még életében megvált, többi műtárgyát, régiségeit pedig örökségként közgyűjteményre hagyta, így az utókor, ha megemlékezik róla, azt tudja: „helytörténetírói munkássága mellett szenvedéllyel gyűjtötte a régészet fogalmi körébe eső tárgyakat”.⁴⁹ Valószínűleg kortársai is gyűjteményének ezt a részét ismerhették jobban, ugyanis mind az 1896-os ezredévi,⁵⁰ mind az 1903-as kassai Rákóczi-ereklye kiállításon ezeket láthatta a közönség.⁵¹ Hasonló kép alakult ki saját városában, Egerben is, itt ugyanis a halála után hátrahagyott „értékes régiségeit általános örökösének, az egri

46 KISS PÉTER: *A Pyrker-képtár sorsa Egerben a 19–20. században és Pesten 1848-ig*. In: *Művészettörténeti Értesítő*. XXXVI. évf. (1987), 1-4. szám, 131–141.

47 Pánthy Endre egri főkáptalani nagyrépost magán képgyűjteménye. Eger, 1896.

48 Szent György Czeh XIII. művészeti aukciója. Árverés alá kerül: Bartalos Gyula egri kanonok képtára, Tull Ödön művészeti hagyatéka, Bárczy Emil magyar keramikai gyűjteménye, Milán és Sándor szerb királyok hagyatéki tárgyai. Egyéb magántulajdonból származó tárgyak. In: *A Gyűjtő*. Művészeti Folyóirat. I. évf. (1912), 9-10. szám, 402., 404–407., 411–412., 421–446.

49 BAKÓ FERENC: *Az egri műgyűjtemények története*. In: *Az Egri Múzeum Évkönyve*. I. (Hevesmegyei Múzeumok Közleményei.) Eger, 1967. 8.

50 *1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás. A TÖRTÉNELMI FŐCSOPORT hivatalos katalógusa*. I. füzet (Rómán és csúcsíves épület) (1–1984. számig) Budapest, 1896.; *1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás. A TÖRTÉNELMI FŐCSOPORT hivatalos katalógusa*. II. füzet (A renaissance-épület földszintje) (1985–5240. számig) Budapest, 1896.; *1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás. A TÖRTÉNELMI FŐCSOPORT hivatalos katalógusa*. III. füzet (Ösfoglalkozások. 55-dik és 57-dik pavillon.) (NAGY GÉZA: *Vadászat*. HERMAN OTTÓ: *Pásztorélet és Halászat*.) Budapest, 1896.

51 MIHALIK JÓZSEF (szerk.): *A kassai Rákóczi ereklye-kiállítás lajstroma*. Kassa, 1903

Lyceumnak ajándékozta”,⁵² ahol azokat az érseki múzeum részeként, a „szépművészeti nagyterem” közvetlen szomszédságában újonnan megnyitott külön helyiségekben állították ki.⁵³ Bár a gyűjtemény rendezését szakemberek végezték: a múzeumot felügyelő Szmrecsányi Miklóst a budapesti Iparművészeti Múzeum igazgatója, Csányi Károly is segítette, a kiadott tárgymutató sajnos csak a képzőművészeti alkotásokat sorolja fel tételesen, a régiségeket csupán csoportonként említi.⁵⁴ Sőt az érseki múzeum államosításakor, 1950-ben, mikor azt Czapik Gyula érsek az államnak „felajánlotta”, az átvételnél szintén nem készítettek pontos lajstromot, így a manapság a Dobó István Múzeumban levő gyűjtemény darabjai pontosan nem azonosíthatók.⁵⁵

Legrészletesebben még az 1931-ben kiadott „Az Egri Érseki Líceum Múzeumának tárgymutatója” írja le Bartalos gyűjteményét, bár itt is csak tárgycsoportokat nevez meg a szerző.⁵⁶ Innen tudjuk hogy tárgyainak száma elérhette a kétezret, mivel ekkor a múzeum összes régiségének (2763 db), több mint kétharmad része származott tőle.⁵⁷ Azt is megtudjuk, hogy gyűjteményének gerincét a történelem előtti időktől a 17–18. századi terjedő idő régészeti leletei, valamint a nagyrészt Eger környéki és „népies (Hában)” cserépedények alkották. A régészeti leletek nagyrészt kő- és fémeszközök voltak, különösen közé- és újabbkori sarkantyúk, lószerszámok és fegyverek voltak köztük szép számmal. Külön említik – sajnos minden további részletezés nélkül – „pénz- és éremgyűjteményét”, valamint a 18–19. századból származó „260 magyar népies (habán) cserépedényét”.

Láthattuk tehát, hogy bár gyűjteménye az Ipolyi Arnold és Bubics Zsigmond által létrehozott főpapi múzeumok országos jelentősége mögött elmaradt, de helyi, kisvárosi viszonyok közt érdekes és – nagyrészt – szerencsésen megőrzött egységet alkotott, s így jelentős mértékben járult hozzá a helyi múzeum gyarapodásához.

GRÓF VAY PÉTER (1864–1948) CÍMZETES PÜSPÖK MŰGYŰJTEMÉNYE

Ugyancsak a kevéssé ismert főpapi műgyűjtők közé tartozik gróf Vay Péter apostoli protonótárius, címzetes püspök.⁵⁸

Előkelő családban született, gróf Vay László és Beniczky Sarolta házasságából. Már idősebb korában, római tanulmányai befejeztével, 1898-ban szentelték pappá. Hamarosan elnyerte a szentmártoni javadalmas apátságot, majd az apostoli protonótáriusi cí-

52 DIÓS ISTVÁN (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. I. kötet. A-Bor. Budapest, 1993. 636.

53 TÖRÖK KÁLMÁN: *Látogatás az Egri Érseki Líceum Múzeumában*. Eger, 1928. 11.

54 [SZMRECSÁNYI MIKLÓS]: *Az Egri Érseki Líceum Múzeumának tárgymutatója*. (4. kiadás) Eger, 1931. 59–60.

55 BAKÓ FERENC: *Az egri műgyűjtemények története*. In: *Az Egri Múzeum Évkönyve*. I. (Hevesmegyei Múzeumok Közleményei.) Eger, 1967. 12. (Néhány tárgyát, melynek leírását az említett katalógusokban megtaláljuk, aprólékos és hosszadalmas munkával esetleg lehetne azonosítani.)

56 [SZMRECSÁNYI MIKLÓS]: *Az Egri Érseki Líceum Múzeumának tárgymutatója*. (4. kiadás) Eger, 1931. 59–60.

57 TÖRÖK KÁLMÁN: *Látogatás az Egri Érseki Líceum Múzeumában*. Eger, 1928. 12.

58 Többek közt az ő emlékének is tisztelegve nyitotta meg a Városligeti Fasorban a Ráth György Múzeum 1997 nyarán a „Keleti műgyűjtés Magyarországon a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum gyűjteményének tükrében” című kiállítást.

met is. 1917-ben pedig címzetes üszkübi püspökké nevezték ki.⁵⁹ Papi tevékenységéről kevesebbet tudunk; az esztergomi egyházmegye papjainak névmutatói, de a *Szinnyei-féle magyar írók élete* is 1914-ben úgy tudja, hogy „mint missionárius élete nagy részét utazással tölti”.⁶⁰

Tudjuk róla, hogy az irodalom és a művészetek iránti érdeklődése már jóval pappá szentelése előtt kialakult, hiszen már 1890-ben a *Műbarátok Köre* műpártolói és műgyűjtői egyesület alapításában is tevékeny részt vállalt, „mint az irodalom és a művészetek iránt lelkesülő s tevékenységre mindig kész erő”.⁶¹ Nemcsak az alapításban, hanem a későbbiekben is részt vett a Kör életében, rendszeresen előadásokat tartott (1904: A műpártolás kihatása a mai társadalomra; 1905: A művészetek demokráciája; 1908: A stylusok evolúciója; 1909: Dilettantik és dilettantizmus), sőt 1906-tól a Kör alelnöki tisztét is ellátta.⁶² Mindemellett jelentős írói tevékenységet is folytatott, főleg úti élményeit vetette papírra és jelentette meg, olykor szépen illusztrált vaskos kötet formájában is.

Érdemes néhány művét kiemelni:

- Kelet császárai és császárságai. (Budapest, 1906)
- Kelet művészete és műízlése (Budapest, 1908)
- Angol ipar és iparművészet (Budapest, 1908)
- Amerikai naplókivonatok. (Utijegyzetek, levéltöredékek) (Budapest, 1910)

A felsorolás azért is tanulságos, mert több mindent elárul a szerzőről. Először is, hogy merre járt, másodszor pedig, hogy milyen szemmel nézte a vidéket. Hosszú hónapokat töltött tehát távoli vidékeken, az ázsiai Oroszországon, Indián és Kínán át egészen Japánig eljutott. És ha missziós tevékenységének eredményei nem is lettek olyan látványosak, a magyar műkincsállományra és a múzeumügyre nézve mégis jelentősek voltak utazásai.

1907-es útjáról hazatérve ugyanis 1908-ban a Szépművészeti Múzeum bemutatta csaknem 2600 tételt (festményeket, szobrokat és iparművészeti tárgyakat) számláló japán gyűjtemény egy részét, majd 600 válogatott darabját, melyet gróf Apponyi Albert közoktatásügyi miniszter által biztosított pénzen gyűjtött össze távol-keleti útján.⁶³ A katalógushoz alapos, a gyűjtemény egészére kiterjedő bevezető tanulmányt is írt Vay Péter.

Alig két év múltán pedig a gyűjtemény gazdagsága okán részleteiben való bemutatását is tervbe vették: 1910 tavaszán a japán fametszetek kerültek sorra.⁶⁴

59 KENYERES ÁGNES (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon*. II. kötet. L–Z. Budapest, 1969. 976–977.

60 *Schematismus venerabilis Cleri archidioecesis Strigoniensis pro annao reparatae salutis communi 1911*. Esztergom, é.n., 220.; SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. kötet. (Telgárti-Zsutai) Budapest, 1914. 1014–1015.

61 DALMADY SÁNDOR: *A Műbarátok Köre irodalmi és művészeti egyesület huszonöt éves története (1890–1914)*. Budapest, 1915. 10.

62 1914-ig, amikor „másnemű elfoglaltságai” miatt tovább nem tudta ezt vinni, s ekkor érdemeire való tekintettel „tisztelőbeli alelnökké” nevezték ki. (vö. DALMADY SÁNDOR: *A Műbarátok Köre irodalmi és művészeti egyesület huszonöt éves története (1890–1914)*. Budapest, 1915. 234.)

63 VAY PÉTER – (FELVINCZI) TAKÁCS ZOLTÁN: *Gr. Vay Péter-féle japán gyűjtemény*. (Országos Magyar Szépművészeti Múzeum) Budapest, 1908. (A katalógusban több tételnél is szereplő „Vay Péter gróf ajándéka” megjegyzésből sejthető, hogy saját pénzén vásárolt tárgyakat is átadott a múzeumnak.)

64 [FELVINCZI TAKÁCS ZOLTÁN]: *Japán művészeti kiállítás. 1910 május*. Országos Magyar Szépművészeti Múzeum. Budapest, 1910.

Japán gyűjteménye tehát közgyűjteménybe került, ahol – a Szépművészeti Múzeumból a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Múzeumba való átköltöztetése után – ma is megvan, s a múzeum ilyen jellegű gyűjteményének máig is az alapját képezi.⁶⁵

Tudjuk Vay Péterről, hogy bár a távol-keleti művészet „specialistája” volt, érdeklődése nem került el az európai művészetet sem. Sőt itt figyelemmel volt saját korának „műízlésére” is, amit ékesen bizonyít a Műbarátok Köreben 1906 tavaszán tett indítványa, hogy a tagok, amennyiben a nyarat Magyarországon töltik, gyűjtsenek népművészeti tárgyakat, amiket azután a hazai műipar nemzeti irányban való fejlesztésére lehetne felhasználni.⁶⁶

Tudomásunk van az Iparművészeti Múzeumban 1912-ben letétbe helyezett kisebb gyűjteményéről is, melyről ugyan – legalábbis részben – letéti leltár is készült, ezt azonban nem sikerült a múzeum adattárában fellelni.⁶⁷

Gyűjteményének többi tárgyáról, s így a gyűjtemény egészéről azonban pontos képet nem rajzolhatunk, mivel néhány elszórt és nem meghatározható utaláson kívül más adat nem áll rendelkezésre.

Tárgyai közül néhányat két hazai kiállításon is láthatott a közönség, először 1891-ben a Műbarátok Köre által rendezett legyező-kiállításon a Műcsarnokban,⁶⁸ majd csaknem fél évszázad múltán, 1938-ban pár 19. századi tárgyat (szemüvegeket és legyezőket) az Iparművészeti Múzeum viselettörténeti kiállításán.⁶⁹

Ezenkívül két ízben is megjelentek gyűjteményének tárgyai nyilvános árverésen. Először 1918. áprilisában az Ernst Múzeumban kerültek kalapács alá darabjai.⁷⁰ Mivel azonban az aukción máshonnan származó tárgyak is szerepeltek és az árverési katalógus nem nevezi meg az eladókat külön tárgyaként, ezért – ebből a szempontból – ez sem használható forrásként. Hasonlóképpen az 1922-es Ernst-aukció katalógusa sem visz sokkal közelebb a gyűjtemény pontos felderítéséhez, hiszen itt is mások tárgyaival együtt szerepelt „gróf Vay Péter ezüstgyűjteménye”.⁷¹ Ez ugyan segít abban, hogy itt

65 FERENCZY LÁSZLÓ: *Japán iparművészet XVII–XIX. század*. Budapest, 1981. 10.; FAJCSÁK GYÖRGYI – FERENCZY MÁRIA – CSEH ÉVA – KELENYI BÉLA – RENNER ZSUZSANNA: *Keleti műgyűjtés Magyarországon a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum gyűjteményének tükrében*. (Kiállítási ismertető: Ráth György Múzeum) Budapest, 1997. 8. (VI. terem. Japán művészet)

66 DALMADY SÁNDOR: *A Műbarátok Köre irodalmi és művészeti egyesület huszonöt éves története (1890–1914)*. Budapest, 1915. 173.

67 Ennek iratai, levelezése az Iparművészeti Múzeum Adattárában. (1912/664; 1914/78) A letétről annyit tudunk, 1912-ben keletkezett és két szoba berendezését tette ki. 1914. januárjában Vay Péter ügyvédje leltárjegyzéket kér a múzeumtól, ahonnan azt csak részben kapja meg, mivel a letét egy része lepecsételt ládákban volt, amit a letevő Vay Péter utasításának megfelelően csak az ő jelenlétében szabad felbontani. Az ismert rész leltárát, bár hivatkoznak rá, mégsem sikerült az iratok közt megtalálni. (A letéti leltárkönyv sem említi Vay Péter nevét. – Lichner Magdolna, IM Adattár szíves közlése)

68 [RADISICS JENŐ]: *Műbarátok Köre*. A legyező-kiállítás tárgymutatója. Műcsarnok, Andrásy út 69. szám. (2. kiadás), Budapest, 1891.

69 HÖLLRIGL JÓZSEF: *Magyar viselettörténeti kiállítás*. Leiró-lajstrom. (Iparművészeti Múzeum – A Magyar Történeti Múzeum Iparművészeti Osztálya) Budapest, 1938. (162., 166., 173., 240. és 268. tételek)

70 BRAUN, E. W. – CSÁNYI KÁROLY – TÉREY GÁBOR: *Vajai Vay Péter gróf, valamint egyéb grófi és magángyűjteményekből származó műtárgyak*. (Az Ernst-Múzeum Aukciói IV–V., 1918. április 15-től) Budapest, 1918.

71 CSÁNYI KÁROLY – TÉREY GÁBOR: *Gróf Vay Péter ezüstgyűjteménye, B... I. ur hagyatéka, valamint főúri és különböző más magánbirtokból származó műtárgyak*. (Az Ernst-Múzeum Aukciói XXI., 1922. nov. 9–20.) Budapest, 1922.

csak a mintegy 200 tételnyi, nagyrészt 18–19. századi ezüstdíszek közt kell keresnünk tárgyait, de provenienciára, származásra utaló megjegyzések itt sincsenek.

Az ezüstdíszekhez való vonzódását mutatta egy újabb, 1929-es közgyűjteményi ajándékozása is. Ez azonban — a hazai múzeumügy nagy kárára — már nem Magyarországon történt, hanem Olaszországban.

Mint ugyanis a *Műgyűjtő* című folyóirat 1929. márciusi számából értesülünk, az „ismert és nagyrabecsült műgyűjtő ... pár évvel ezelőtt ... felosztatta gyűjteményét és kiment Olaszországba”, és ott egy félszáz darabból álló, a *directoire*-tól a második császárságig terjedő korszakot (tehát a 19. század majdnem egészét) bemutató nagy értékű óragyűjteményt ajándékozott a Pitti palotában levő óramúzeumnak.⁷²

Nem tudni pontosan, mikor hagyta el hazáját, és települt ki, s azt sem tudjuk, mi késztette erre, de hazai ismeretségei, kapcsolatai ezután sem szakadtak meg, mint azt az 1938-as viselettörténeti kiállításon szereplő tárgyai is bizonyítják. Az viszont valószínűnek tűnik, hogy a második világháború után már nem tért haza, így a halál is idegenben, Assisiben érte, 1948. februárjában.⁷³

GRÓF SZÉCHENYI MIKLÓS (1868–1923) NAGYVÁRADI PÜSPÖK MŰGYŰJTEMÉNYE

A századelő ismert közéleti szereplői közé tartozott sárvári és felsővidéki gróf Széchenyi Miklós győri, majd nagyváradai megyéspüspök.

1868-ban született Sopronban Széchenyi Jenő és Erdődy Henriette gyermekeként.

A szemináriumba Győrben lépett be, ahol 1890-ben szentelték pappá. Innen Kismartonba került káplánnak. Tanulmányait természetesen ezzel nem fejezte be, 1894-ben kánonjogi doktorátust szerzett a pesti egyetemen. Kortársai visszaemlékezései szerint nemcsak származásának, hanem képzettségének és tehetségének is köszönhetette, hogy a papi pályán gyorsan emelkedett: 1892-ben jáki javadalmas apát, primási levéltárnok Esztergomban, egy év múlva Vaszary primás titkára, 1898-ban esztergomi kánonnok, 1901-ben, alig 33 évesen már győri püspök, 1911-től pedig az ország egyik legvagyonosabb egyházmegyéje élére, nagyváradra került, ahol a püspöki széket 55 éves korában bekövetkezett haláláig, 1923 decemberéig töltötte be.⁷⁴

Ezúttal életének több oldaláról is alaposabb képet rajzolhatunk: ismerjük tevékeny főpapi munkásságának is több jelentős eredményét: számos templom-, szeminárium-, és papi otthon építése, egyházi alapítványok, vallásos társulatok alapítása, ünnepi beszédek, stb. mutatják,⁷⁵ hogy feladatát, hivatalát igyekezett tisztelettel ellátni. Megnyerő vonása volt jellemének, hogy az említett költséges munkákon túl, ismert volt bőkezű

72 Gróf VAY Péter ajándékai. In: *A Műgyűjtő*. Művészeti, műkereskedelmi havi folyóirat. A Magyar Gyűjtők és Művészettudósok Egyesületének Hivatalos Lapja. III. (1929) 3. szám, 89.

73 Az 1945 utáni schematismusok, egyházmegyei papi névmutatók, mint egyházmegyén kívüli papot („extra archidioecese”) jelölik. (vö. *Schematismus venerabilis Cleri archidioecesis Strigoniensis pro anno 1945*. Budapest, é.n., 198.)

74 Életrajzát ld. SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. XIII. kötet. STEINER – TÉLFY. Budapest, 1909. 516–517.; Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. XVII. kötet. Sodoma Tarján. Budapest, 1925. 425.; NAGY MÁRTON: *Régi nevek – régi regék*. Nagyvárad, 1927. 107–108.; KENYERES ÁGNES (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon*. II. kötet. L–Z. Budapest, 1969. 721–722.

75 BIHARI JENŐ: *Dr. Széchenyi Miklós gróf v. b. t. t. győri megyés püspök 1901–1911*. (h. és é. n.)

jótekonny adományairól is (hadirokkantak, háborús sebesültek, stb. javára), s ezeket nem csupán főpapi jövedelméből fedezte, hanem javarészt családi magánvagyonát is ezekre áldozta.

Közéleti tevékenységeit több bel- és külföldi kitüntetés és érdemrend is elismerte. (A vaskorona rend első osztálya, Lipót-rend, a porosz sas-rend, valamint spanyol, francia, belga, olasz és pápai kitüntetések).⁷⁶

Mindezek mellett emlékezetessé tette nevét a hazai műgyűjtés történetében is, hiszen – többévi fáradságos munkával – a századelő egyik legjelentősebb főpapi magángyűjteményét hozta létre.

Visszaemlékezések megnevezik beszerzési forrásait is: „szeretett utazni, világot nézni... Róma, Velence, Milánó, Páris és Brüsszel. Híres képei, szobrai, szőnyegek, gobelinjei innen kerültek, híres mesterek örökbecsű alkotásai.”⁷⁷ Utazási során vásárolt „külföldi mesterek” mellett helyi forrásokból is vásárolt, mint azt gyűjteményének – Dunántúlon honos – Dorfmeister-képei is bizonyították. Sőt tudunk képtárában az akkori (19.) századvég – mára klasszikussá vált – magyar mestereinek festményeiről is, melyek ugyancsak közvetlenebb úton kerülhettek hozzá.

Hogy pontosan miből állt a – halála után széthullott – gyűjteménye, több forrásból is megkísérelhetjük összerakosgatni.

Mint kortárs visszaemlékezésekből tudjuk, gyűjteménye nem volt ismeretlen, hiszen, azt olvassuk „művészek dicsérték ízlését, amellyel híres képtárát és metszetgyűjteményét összeállította”.⁷⁸ De nemcsak a szűkebb baráti köre ismerhette magángyűjteményét, melynek budavári, Disz tér 16. szám alatti háromemeletes palotája és gyulai háza adott otthont,⁷⁹ hanem még győri püspöksége idején 1903. júniusában a „Győr város kultúrképe” című kiállításon nyilvánosan is látható volt több festménye.⁸⁰

Forrásként használhatjuk ezen kívül a hagyatéki árverésein készült képes árverési katalógusokat is. Az 1924 áprilisában Budapesten az Ernst Múzeumban megrendezett első árverésén ugyanis 58 tétel leírásában szerepelt a „gróf Széchenyi Miklós hagyatékából” megjegyzés.⁸¹ Kevesebb segítséget nyújt azonban az 1924 augusztusában a felvidéki – akkor már csehszlovákiai – Pöstyénföldön, majd az 1925 júliusában Prágában megrendezett második illetve harmadik hagyatéki aukció katalógusa, mivel itt tárgyai – külön megjelölés nélkül – más tulajdonból származó tárgyakkal együtt kerültek kala-

76 *Széchenyi a művészetek barátja*. In: *Nagyvárad*. LIII. évf. 278. szám (1923. dec. 4.), 4.

77 *Széchenyi a művészetek barátja*. In: *Nagyvárad*. LIII. évf. 278. szám (1923. dec. 4.), 4.

78 SZÜTS DEZSŐ: *Gróf Széchenyi Miklós*. In: *Nagyvárad*. LIII. évf. 278. szám (1923. dec. 4.), 2.

79 „Gyulai, de különösen budai háromemeletes Disz téri lakása valóságos kincsház, múzeum volt. ... Beavatottak úgy tudják, hogy ... ebből állt tulajdonképpen magánvagyon.” vö. *Széchenyi a művészetek barátja*. In: *Nagyvárad*. LIII. évf. 278. szám (1923. dec. 4.), 4.

80 A rendelkezésre álló források alapján a kiállításon bizonyíthatóan 9 képe szerepelt. vö. CSATKAI ENDRE: „Győr város kultúrképe”. *Az 1903-as képkiallítás*. In: *Arrabona*. A Győri Múzeum Évkönyve. 8. (1966), 231–40.

81 CSANYI KÁROLY – TÉREY GÁBOR: *Dr. Széchenyi Miklós gróf váradai püspök hagyatékából, valamint főúri és más magánbirtokból származó festmények és műtárgyak*. (Az Ernst-Múzeum Aukciói XXVII., 1924. márc. 31.– ápr. 16.) Budapest, 1924. (A következő tételek mellett szerepel Széchenyi Miklós neve: 14., 129–132., 150., 210., 220–229., 251., 272., 274., 279., 301., 314., 321., 321., 328., 349., 399., 481., 513., 576., 597., 616., 662., 669., 681., 706., 722., 736., 834–835., 864., 874–875., 878., 919–920., 957., 965., 976–977., 979., 995., 1022–1023., 1061., 1091.)

pács alá.⁸² (Bár a két utóbbi hagyatéki árverés tételei jelentős részben megegyeztek, mégsem állíthatjuk, hogy ezek mind a püspöki hagyatékból származtak, hiszen itt minden bizonnyal csak a pöstyéni árverésen el nem adott tárgyak második, forgalmasabb helyen történő árverezéséről lehetett szó.)

További hasznos adatokat tartalmaz végrendelete is, ahol néhány tárgyat tételesen meg is nevez,⁸³ azonban gyűjteménye egészéről (mivel az osztatlanul általános örökösét a Szent Szív alapítványt illeti) nem ad tételes leltárt.⁸⁴

Gyűjteménye – mint azt a rendelkezésre álló adatokból láthatjuk – a 19. századvég jellegzetes főúri-polgári kollekciója volt: klasszikus európai régi mesterek (festmény és grafika is!), és „modern” (értsd: 19. század végi) magyar művészek festményei mellett, nyilvánvalóan a főúri lakberendezési tárgyakat sem nélkülözte. Bár iparművészeti jellegű tárgyaitól igen keveset tudunk, a kortársi emlékezet a képtáron túl, szobrokról, szönyegekről, gobelinekről is beszél.⁸⁵ (Sajnos maga Széchenyi püspök is csak úgy nyilatkozik gyűjteményéről, hogy „képeim, rézmetszeteim, kézi rajzaim, műtárgyaim”, mindezek részletezése nélkül.)⁸⁶

Miként Széchenyi püspök életét, úgy gyűjteményének, hagyatékának sorsát is alapvetően meghatározták a kor köztörténeti eseményei. A világháború, majd pedig a tanács hatalom borzalmai, azután pedig a román megszállás a még fiatal püspököt teljesen összetörték. Egészsége megromlott, több ízben kellett huzamosabb időre kezelésekre utaznia, míg végül 1923 decemberében budapesti kórházban érte a halál.

Végrendeletében, amiben rokonairól, barátairól hűséges embereiről is megemlékezik, általános örökösének a Szent Szív alapítványt tette meg. Kikötötte, hogy a műtárgyak értékesítésébe szakembereket is vonjanak be, hogy így a legelőnyösebb feltételek mellett tudják azt értékesíteni. Így jutott tárgyainak egy része az Ernst Múzeum árverésére, majd pedig „nagyértékű műkincseinek jelentékeny részét egy szlovák konzorcium szerezte meg”, s ennek révén került azután a Kelet-szlovákiai Múzeum pöstyénföldi árverésére.⁸⁷

A végrendelet teljes szövegén⁸⁸ érezhető azonban az a fájdalom, melyet az ország és egyházmegyéje trianoni szétdarabolása okozott. Így a békeszerződést csupán ideig-

82 IX. Auktion des Ostslowakischen Museums. Kunstsammlungen aus dem Nachlass des Grafen Dr. Nikolaus Széchenyi Bischof von Oradea-Mare (Grosswardein) und aus sonstigem Besitz. (Bad Piestyan/Pöstyénföld, 1924. aug. 21–24.) Prága, 1924.

Kunstauktion aus dem Nachlass des Grafen Dr. Nikolaus Széchenyi Bischof von Oradea-Mare (Grosswardein) und aus anderem hervorragenden Privatbesitz. Kunst und Auktionshaus Slatner, Prag – Mähr. Ostrau (Prága, 1925. júl. 7–9.) Prága, 1925.

83 Így pl.: 2-2 festményt hagyományozott a budapesti Szépművészeti Múzeumra, valamint a váradi és a soproni múzeumra. (vö. PERÉDY GYÖRGY: *Széchenyi Miklós gróf végrendelete*. In: *Nagyvárad*. LIV. évf. 61. szám, (1924. márc. 16.), 3–6., 40. pont)

84 PERÉDY GYÖRGY: *Széchenyi Miklós gróf végrendelete*. In: *Nagyvárad*. LIV. évf. 61. szám, (1924. márc. 16.), 3–6.

85 *Széchenyi a művészetek barátja*. In: *Nagyvárad*. LIII. évf. 278. szám (1923. dec. 4.), 4.

86 PERÉDY GYÖRGY: *Széchenyi Miklós gróf végrendelete*. In: *Nagyvárad*. LIV. évf. 61. szám, (1924. márc. 16.), 3–6., 42. pont

87 *Megnyitották Széchenyi püspök hagyatékának kiállítását*. In: *Nagyvárad*. LIV. évf. 191. szám, (1924. aug. 24.), 3.

88 A végrendelet teljes szövege olvasható: PERÉDY GYÖRGY: *Széchenyi Miklós gróf végrendelete*. In: *Nagyvárad*. LIV. évf. 61. szám, (1924. márc. 16.), 3–6.

lenes megszállásnak tekintve végrendeletében szinte mindenből csak egyházmegyéje magyar fennhatóság alatt maradt részeinek juttatott. Sőt, mint halála után kitudódott, értékeinek nagy részét, még életében a magyar területekre (Gyulára, Budára) menekítette: a román politikusok, és a sajtó értesülései szerint mintegy 16 vagonnyi értékes holmi, benne 1 milliárd Koronára becsült festményeivel került át Magyarországra.⁸⁹ (Érdemes itt felidézni, hogy ugyancsak Nagyváradról menekítették át a magyar hatóságok 1919-ben a román megszállás elől néhai Ipolyi püspök világhírű gyűjteményének javát, megvetve ezzel az esztergomi Keresztény Múzeum alapjait.)

PÉTER BUZINKAY

PRELATES AS ART COLLECTORS AT THE BEGINNING OF MODERN AGE
(1895-1924)

In the history of Hungarian art collecting we find Hungarian prelates who, besides their pastoral and directing work, devoted much of their time to art collecting as well. The papers collected here present the art collecting prelates of the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries, together with their activity and collections.

The portraits of bishops and prebends presented here, as well as the descriptions of the broken up collections, contribute only to a small part of the history of art collection of the period.

Prelates with significant scientific achievements disappeared at the turn of the 20th century giving their places to bishops collecting art as a "noble act", meeting social demands of the age. The last portrait introduced in present paper at the same time signifies the end of a period: the end of a rich cultural prosperity and tradition of art collecting in 1920 as consequence of the Trianon Peace Treaty.

89 *A püspöki hagyaték leltározása.* In: *Nagyvárad.* LIV. évf. 88. szám, (1924. ápr. 18.), 3-6.

Bubics Zsigmond kassai püspök

DOROTHEUM
K. K. VERSTEHRUNGSGES. M.
WIEN I. DOROTHEERGASSE 17.

== AUKTION ==

Gemälden alter und neuerer Meister
sowie von Antiquitäten, Brüsseler Spitzen,
altem Gold, Silber, Edlestein-Perlen und Email-
arbeiten, Uhren, europäischem und orientalischem
Porzellan, italienischen Fayencen, Majoliken und
Steinzeug, Bronzen, Elfenbein- und Holzskulp-
turen, Arbeiten in Metall, Stein, Glas, Kunst-
□ mobilien usw. aus dem Besitze von □

Bischof Bubics in Kaschau, Baron M.
und aus anderem Besitze.

AUSSTELLUNG:

ab Montag den 11. März 1907, täglich (mit Ausnahme
des Sonntags) von 11 bis 1 Uhr (Von 12 bis 1 Uhr
□ □ nur gegen Vorweisung des Katalogs.) □ □

□ AUKTION: □

Montag den 18. Dienstag den 19. Mittwoch den 20.
und Donnerstag den 21. März 1907, 3 Uhr nachmittags.
□ □ im Kaiser Franz Joseph-Saal, 1. Stock. □ □

S02241-C

PERIOD.

1907

3

*Bubics püspök hagyatékának bécsi árverési
katalógusa (Dorotheum, 1907)*

Bubics Zsigmond gyűjteménye az Iparművészeti Múzeumban

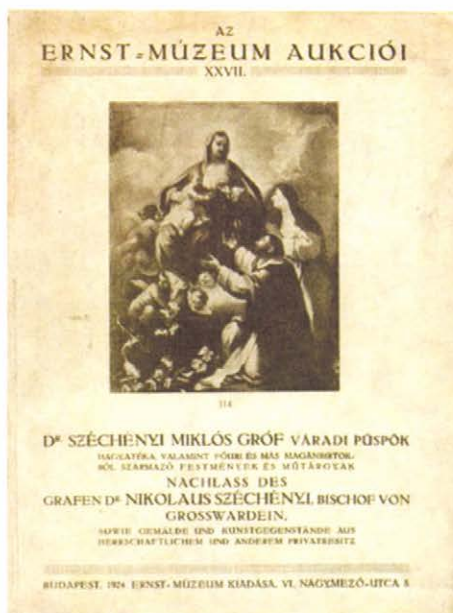

NÉPMŰVELÉSI PROPAGANDA IRODA

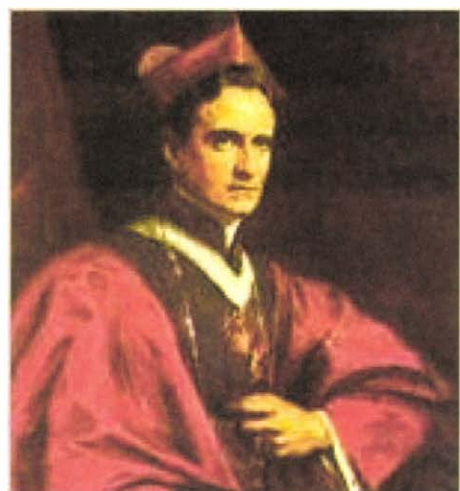
*Bubics-gyűjtemény katalógusa az Iparművészeti
Múzeumban (1969)*

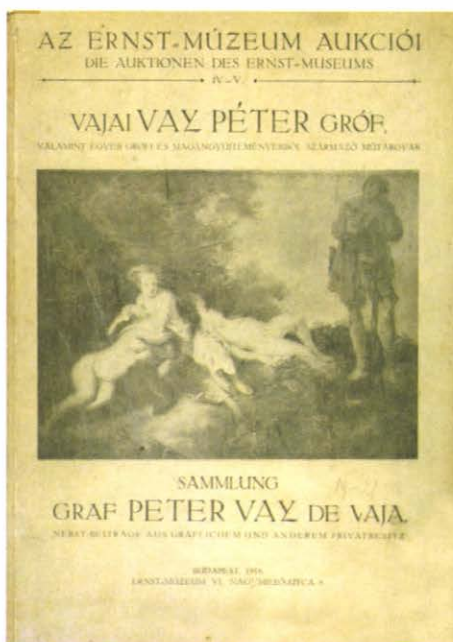
Gróf Széchenyi Miklós püspök

Széchenyi Miklós püspök gyűjteményének árverése (Ernst Múzeum, Budapest, 1924)

Gróf Vay Péter püspök

Gróf Vay Péter püspök gyűjteményének árverése (Ernst Múzeum, Budapest, 1918)

Dankó József nagyprepost

A GYÜJTŐ
MELLEKLETE

**SZENT GYÖRGY CZÉH:
:XIII: MŰVESZETI:
AUKCIÓJÁNAK
KATALÓGUSA**

ÁRVERÉS ALÁ KERÜL: BARTALOS GYULA EGRI KANONOK KÉP
TÁRA, TUL. ODON MŰVESZETI HAGYATÉKA, BARCZY EMIL MAGYAR
KERÁMIKAI GYŰJTEMÉNYE, MILÁN ÉS SANTIÓ SZÉP KIRÁLYON
HAGYATÉKI TÁRGYAI, 4 EGYER MAGANTULAJDONRÓL SZÁRMAZÓ
TÁRGYAK.

ÁRA: 1 KORONA. A GYÜJTŐ 9., 10. SZÁMA VÁLEGYÜTT 2 KORONA.
AUKCIÓHELYISEG: VIII., ÜLLŐI-UT 14.

421

*Bartalos Gyula képgyűjteményének pesti árverési katalógusa
(Szent György Czéh, 1912)*

SZOLLÁTH HUNOR

EGY ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG, SZOVÁTA KÜZDELME A TEMPLÓÉPÍTÉSÉRT

1. KEZDETI TÖREKVÉSEK

A szovátai református szórvány, majd később a leányegyház is, a sóváradai anyaegyházhoz tartozik egészen az anyásítás befejeződéséig, ami az 1923-ik évben ér véget. Az, hogy a szovátai szórvány mikor lesz megszervezetten is Sóvárad leányegyháza, még nem tisztázott. Legvalószínűbbnek látszik az 1840-es év, azonban ehhez még további kutatások szükségesek. A leányegyházválasztás és az anyásítás folyamatának elkezdése között is sok kezdeményezés történik egy templom és hozzá tartozó papi lakás felépítésére. Ezek a próbálkozások mindössze egy iskolát eredményeztek, melyet imaházként is használtak a hívek. A szovátai *Katolikus Egyház* levéltári forrásai szerint, a reformátusok a görög katolikusok példáján felbuzdulva az 1893-ik évben építik meg maguknak az iskolát,¹ mert ők is voltak olyan létszámban, min a görög katolikusok. Ez előtt magánházakhoz jártak istentiszteletet tartani és úrvacsorát venni.² Ugyancsak építkezési célból vásárolnak földterületet két alkalommal is 1886-ban. A nagyobbik parcellát 1886 okt. 21-én vásárolják és még ebben az évben ugyanezen földterület végében levő kisebb telket is megvásárolják Biró Dánieltől.³ Ezek a területvásárlások Tóth Márton lelkész-ségének idejében történnek és az ő kisebb mulasztásai miatt lesz majd később probléma a tulajdonjog elismertetése.⁴

1867-ben Kendi Ferencné, Orbán Judit, Kendi Kandia, Fekete Sámuelné és Nagykendei Fekete Sámuel királyi törvényszéki tanácsos alkalmas templomhelyet ajándékoznak az egyháznak.⁵ Ettől az adományozástól kezdve válik fő törekvéssé megtalálni a templomépítés módját. 1886-ban a templomépítéshez készen álló nyersanyag húsz szekér kő és huszonöt véka mész beoltva, és minden egyháztag egytől húsz forintot adományozásra kötelezte el magát.⁶ Ugyanez évben száz forintban részesülnek ál-

1 Vö. FEKETE ÁRPÁD – JÓZSA ANDRÁS – SZÓKE ANDRÁS – ZEPECZÁNER JENŐ: *Szováta 1587–1989*. Székelyudvarhely, 1998. 102.

2 Szovátai Katolikus Plébánia Levéltára (továbbiakban: SZKPL): *Domus Historiae*, 44.

3 Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: EREL): 1. 51/1912. 1. sz. iratcsomó, 5312. sz. irat. Kivonatolt jegyzőkönyv a szovátai egyháztól, egy későbbi földvásárlás ügyében.

4 Csak 1913-ban fog végleg lemondani Biró Dániel örököse, Biró Károly és ekkor iratják át telekkönyvi-
leg is a földparcellát.

5 BIRÓ GÉZA: *Szováta*. In: *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára*, 1905.

6 BIRÓ GÉZA i. m. Agyagási Elek és Oláh János jelentése.

lamsegélyből és kétszáz forintot kapnak az Országos Református Közalapból. 1877-ben jegyzőkönyvileg elhatározzák a következő tavaszra az építkezés megkezdését. Csak-hogy az egyház teljes vagyona ekkor négyszáznegyvenhét forint negyvennyolc krajcár, tagjainak száma ötvenkettő, és ilyen háttérrel nincs bátorságuk elkezdni a munkálato-kat, így inkább iskolát, imaházat és tanítói lakást építenek.⁷

2. A HAGYATÉKI SÓS FÜRDŐ SZEREPE AZ ÉPÍTKEZÉSEKBEN

Az első szovátai sós fürdőnek, amelyet a Bögözből elszármazott, és Szovátán letele-pedett Veress József hoz létre és működtet, hangsúlyos szerep jut az egyházköztség éle-tében. 1889-ben halála előtt az egyházra hagyja egész vagyonát, a fürdőt és a családi há-zát is telekkel együtt. Ennek következtében családja és az egyház között hosszú pereskedés következik, melynek végén az egyház visszakapja ugyan a fürdőt, de na-gyon leromlott állapotban. 1902-ben kényszerűségből el is adják Sófalvi Illyés Lajos-nak, aki egy virágzó fürdőhelységet hoz létre Szovátán.⁸ A hagyaték körüli per és az azutáni állapot még nem egészen tisztázott.⁹

A fürdő kezdeti gyors fejlődése nagyszámú vendéget csal oda, köztük sok hírességet is, még Veress életében és azután is.¹⁰ A vendégek között nagy az igény a református istentiszteletre, amint ezt a számos ilyen megtartott esemény is mutatja. Az első ilyen eseményt a fürdőtelepen, amelyről tudomásunk van, 1909 aug. 13-án tartják az Ist-ván-szálló főépületi nagytermében.¹¹ Az istentiszteleten részt vesz Csekme Ferenc görgényi egyházmegyei esperes, dr. Agyagási Károly, királyi tanácsos és főorvos is, aki harmóniumon kíséri az éneklést. Annak ellenére – írja a cikk szerzője – hogy azelőtt való éjjel Anna-bál volt, nagyszámú közönség volt jelen és „addig is, míg Szovátán tem-plom épülne, a fürdőtelepen református istentisztelet tartása óhajtott és szükséges”¹² Az egyházmegye hatóságának figyelmét hívja fel, hogy a fürdési idény alatt legalább min-den vasárnap legyen istentisztelet. Ugyanakkor egy a templomépítést elősegíteni kívá-nó megmozdulásról is beszámol, melynek élén maga Agyagási Károly áll. Róla tudjuk hogy táncmulatságot is szervezett a majdani templomépítés javára, még 1905-ben.¹³ Ebben az évben begyűlt összesen a templomépítés céljára ezernégyszázötvenkilenc ko-rona és hatvankét fillér adományokból.¹⁴ Egy másik cikk szerint, a híresebb erdélyi für-dőhelyeken minden héten lehetne istentiszteletet tartani és nemcsak Szovátán, hanem

7 Az iskola építése majd csak 1892-ben valósul meg és 1893-ban kapják az első lévitatanítót, Bányai Jó-zsefet.

8 Erre vonatkozólag lásd: FEKETE ÁRPÁD – JÓZSA ANDRÁS – SZÓKE ANDRÁS – ZEPECZÁNER JENŐ: *Szováta 1587–1989*. Székelyudvarhely, 1998. 236.

9 Annyi biztos, hogy a per a nyárádszeredai Királyi Járásbírószágon folyik és talán egy Huszár Lajos nevű ügyvéd vezeti. Szovátai Református Egyház Levéltára (továbbiakban: SZREL): *Megőrződött egy elszá-molási nyilatkozat*, melynek értelmében Huszár Lajos ügyvéd pénzt vesz fel az egyháztól, a Veress-féle erdő stb. eljárásának költségére. Ugyanakkor egy Csontos Olivér nevű marosvásárhelyi ügyvéd neve is felmerül.

10 JÓZSA ANDRÁS: *Szováta első fürdője*. In: *Hazanézó*, XVI. évfolyam, 1. szám. 9–11.

11 *Református Szemle* (továbbiakban: RSZ): II. évfolyam. 30. szám. 496.

12 Uo. A szerző saját aláírása szerint egy pap, így talán nem mentes az elfoglaltságtól.

13 Sóváradai Református Egyház Levéltára (továbbiakban: SREL): I/23. sz. jegyzőkönyv 1906.

14 SREL: I/23. sz. jegyzőkönyv.

Tusnádon és Málnás-fürdön is.¹⁵ Az Igazgatótanácsnak kellene az ügyet rendeznie. Ezen a módon esetleg a lelkészeket is üdüléshez lehetne juttatni.

A fürdő területén tartott istentiszteletek tetőpontját jelenthette, amikor maga Kenessey Béla, akkori püspök tartotta a templomozást.¹⁶ A püspök, aki nyaralása alatt sem sajnálta az időt, minden felekezeti hallgatóságot elbűvölt. Ezt az istentiszteletet is az István-szálló nagytermében tartják, és jelen van Komjáthy Béla országgyűlési képviselő és Dózsa Elek, marosi egyházmegyei főgondnok. Ez a néhány felsorolt sajtópélda is bizonyítja, hogy nem csupán a szovátai református híveknek volt igénye a templomépítésre, hanem a nyaralni járó vendégeknek is.

A templomépítés kérdésében a Veress-féle hagyaték tényleges jogi megszerzéséig komoly gondot jelentett az egyház szinte siralmas anyagi állapota. A számadási naplók-ból kitűnik, hogy az éves bevétel összege sokszor még a kiadásokat sem fedezte.¹⁷ Az 1896-ban visszakérült fürdő nyereségessé tételével is próbálkozik az egyházközség. Már az évben javításokat végeznek a fürdő épületén,¹⁸ személyzetet vesznek fel. A jövedelmet nem csak a jegyek eladásainak a bevétele képezi, hanem színházi előadásokat, hangversenyeket, tombolajátékokat szerveznek, vagy éppen Székely Népi Mulatságot.¹⁹ Mindezen erőfeszítések ellenére a sós fürdőt nem tudják jövedelmezővé tenni, ezért az előzetes kérésre 1900-ban az Igazgatótanács jóváhagyja annak eladását.²⁰ A tulajdonképpeni eladására 1902-ben kerül sor, mint már előbb említettem.

3. ANYÁSÍTÁSI ÉS IMAHÁZ VÁSÁRLÁSI TÖREKVÉSEK

Az anyásítás iránti kérelmet 1911-ben terjeszti fel az egyházközség vezetője a kolozsvári Igazgatótanácshoz,²¹ amely jóváhagyja és továbbküldi a Kultuszminiszterhez engedélyezés végett.²² A Vallási és Közoktatásügyi Miniszter az anyásítás indokoltságát 1913-ban ismeri el és leiratban utasítja az egyházat az új lelkészi állás megszervezésére és a jövedelmekről, juttatásokról szóló díjlevél kiállítására.²³ Nem véletlen, hogy az első körvonalazottabb templomépítési próbálkozásra éppen az anyásítás megkezdése után kerül sor. Ebben az időben az egyházközség négyszáz körüli lélekszámmal rendelkezik,²⁴ ami nyaranta – fürdőhelység lévén – akár az ezret is elérheti. Hozzá tartozó szórvány a közelben lévő Szakadát falu, és kiterjedt még az alsó és felső Köhér és a Nyárádmente határszéleire is. Körterülete tíz-tizenhárom km körül lehetett.²⁵

15 RSZ: V. évfolyam, 31. sz.

16 RSZ: V. évfolyam. 34. sz.

17 SZREL: VI/B 12-től VI/B 35. sz. iratok.

18 SZREL: VI/B 15. sz. irat. A fürdő részére szükséges különböző felszereléseket rendelnek.

19 SZREL: VI/B 18. sz. irat. Az egész multság bevétele egy forint tizenhárom krajcár.

20 *Erdélyi Protestáns Lap* (továbbiakban EPL): III. évfolyam, 3. sz. 20.

21 SZREL: Jelentések, 1911. III./8. Megemlítik, hogy a templomépítés megkezdése iránt is intézkedéseket tettek.

22 EREL: I. 41./1911. I. sz. iratcsomó, 3644. sz. irat. Az Igazgatótanács az 1911. okt. 19.-ei ülésen hagyja jóvá a kérelmet. Erre vonatkozólag lásd még: RSZ: IV. évfolyam, 43. szám, 712.

23 EREL: I. 41./1911. I. sz. iratcsomó, 2098. sz. irat.

24 *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára*. 1909, 1911. 1909-ben a lélekszám 408, 1911-ben 592.

25 EREL: I 41/1911. I. sz. iratcsomó, 2098. sz. irat. Bevallási ív az egyház jövedelmeiről.

Az anyásítás kérelmezéséhez több tényező is hozzájárult, nagyban befolyásolva annak kimenetelét is. A helybeli szükségleteket a lévitatanító, Vigh Sándor, nem volt képes ellátni. A sóváradai beszolgáló lelkész, Bíró Géza, nem fordított elég gondot az egyházra és a református hívek minden egyházi ügygel kénytelenek voltak Sóváradra menni, például esketés, temetés, vagy keresztelő esetén. A helyzetet ekkor olyannyira rossznak érzik, hogy azzal fenyegetőznek, ha nem kapnak állandó szolgálatra helybeli lelkészt, akkor a katolikus hitre térnek át.²⁶ Ezekhez az alapvető egyházi szükségletekhez tartozik a templomépítés is, melynek gondolata a leányegyházzá válás óta végigkíséri az egyház belső életét.

A szükségessé vált templomépítés anyagi nehézségeinek megoldása érdekében a Vármegyei hatóságokhoz fordulnak segítségért az 1906-ik évben.²⁷ Ósmarosszék havasi birtokának ugyanis a vármegye volt a kezelője, és az egyház ebből az alapból kért templomépítés céljából tízezer korona segélyt. A kérést ebben a formában nem tudták teljesíteni, mivel a havas jövedelme aránylag kevés volt és ugyanebben az évben járultak hozzá a szomszédos ilyésmezei iskola építéséhez is négyezer koronával. De kilátásba helyeznek hatezer koronát és ezt meg is szavazza a Törvényhatósági Bizottság, azzal a feltétellel, hogy három egymás után következő évben fogják visszafizetni. 1908-ban még nem kapják meg a jóváhagyott pénzüsszeget,²⁸ ugyanakkor szintén Ósmarosszék havasából kapnak más jellegű adományt.²⁹ 1909-ben jutnak hozzá a megígért összegből négyezer koronához és 1910-ben a fennmaradó kétezer koronát is kézhez kapják.³⁰

Új próbálkozásokat fémjelez az 1908 augusztus 18-án rendezett jótékony célú hangverseny és multság az építendő templom javára.³¹ A helyszín Illyés Lajos Vigadója, a műsorban szerepel humoros felolvasás, zongorajáték és cimbalom. A jelenlevők közül sokan felülfizettek az építendő templom javára. Az egyházközség mindennemű jövedelmei közé számít még a „korcsmajog” is. Ez után éves adót fizettek és bérbe adták ki, hogy a jövedelem nagyobb legyen. 1905-ben, például egy Szilágyi nevezetű helyi lakosnál van a bérlés, aki százhusz koronát fizet az egyházközség pénztárába bérleti díjként.³² Ami az egyház fürdő eladásból származó, és kamatra kiadott pénzét illeti, az egy kimutatás szerint 1906-ban elérte a mintegy harminckilencezer koronát, mind magánszemélyek kezeiben. Ebben az évben összesen százkét adós szerepel az erre vonatkozó listán. A kiadott összegek ötven és négyszáz korona között változtak átlagban, ez azonban a kamatokkal jóval ezen felül emelkedett.³³

1911-ben Fábíán József akkori presbiter felajánlja az egyházközségnek a saját téglából és kőből készült házát megvételre papilakás és imaház céljából.³⁴ Az árat mérsékle-

26 EREL: I 41/1911. I. sz. iratcsomó, 2166. sz. irat. Az egyház tagjainak Ravasz János espereshez intézett kérelme.

27 SZREL: II. 23. sz. irat. A Vármegye Törvényhatósági Bizottságának a határozata az ügyben.

28 SZREL: Jelentések, 1908. III/4. A pénzt a miniszteri jóváhagyás hiánya miatt még nem sikerült megkapni. Ugyanitt megemlítik, hogy a templomépítési tőke növelésének érdekében egy négyszázhatvan koronás bevételű mulatságot is szerveztek.

29 SZREL: I/23. sz. Jegyzőkönyv. Ósmarosszék havasából ezer korona adományt kaptak az iskola újjáépítésére.

30 SZREL: Jelentések, 1910. III/7.

31 RSZ: I. évfolyam, 36. sz.

32 SZREL: VI/B 24. sz. irat.

33 SZREL: VI/B 24. sz. irathoz csatolt kimutatás a kint levő tőkepénzekről.

34 SZREL: Jegyzőkönyv, 1904–1924. 1911. okt. 19. presbitériumi gyűlés.

tesen szabja meg, tizennyolcezer koronában. A presbitérium határozata szerint, amennyiben az említett telek mérnöki jóváhagyással imaháznak, illetőleg templomnak megfelelne, megvásárlását jóvá is hagynák. A mérnöki vélemény megalkotására Péterfy János királyi főmérnököt és egyházmegyei szakreferenst kéri fel az Egyházmegyei Hatóság, akinek a véleménye szerint a kérdéses házat papilak és templomi használat céljából megvásárolni nem ajánlatos.³⁵ A vételárhoz hozzáadott felújítás ára túl magas lenne és még így is csak ideiglenesen válna használhatóvá az épületegyüttes.³⁶ A kettős célnak nem, ugyanakkor csak kimondottan papi lakásnak megfelelne az épület, aminek következtében a presbitérium úgy is határoz, hogy amennyiben a pénz elő tudják teremteni, az épületet így is megvásárolják. De mivel templomi épületnek is nem bizonyult alkalmasnak, a megvásárlását az Igazgatótanács nem hagyta jóvá.

4. TEMPLOMÉPÍTÉSI KÍSÉRLET 1912-BEN

A századforduló után már kizárólag templom és papilak építése céljából vásárolnak területeket. 1905 október 31-én vásárolnak Albert Ferenctől telket ötvenhat koronáért. Ennek tulajdonjogát csak később tudják tisztázni, a telek ugyanis tulajdonjogilag a községhez tartozott, amely tetemes hasznot is húzott belőle. A telket 1913 után tudják csak megváltani húsz koronával. 1907-ben újabb telek vásárlására kerül sor, Domokos Mártontól és Fülöp Ferenctől is.³⁷

A templomépítés ügye nem ragad meg a telekvásárlások szintjén, hanem az eltervezett építendő templomról szerződést kötnek Walter Simon szászrégeni építésszel. Ez a templom a tervek szerint mintegy tizenhat-tizennyolcezer koronába kerülne. Az építész előzetesen elküldi a nagyidai új templomtervezetét mintának és felhívja az egyházközség figyelmét, hogy a kért száztíz négyzetméteres belterületű templomot tizenkilencezeröttszáz koronából tudná megépíteni.³⁸ Elfogadják a templomtervezet külső formáját, csak a méreteket szeretnék nagyobbra. A kért templomnak két harminc-harminc négyzetméteres karzattal külsejére nézve, pedig bádoggal toronyfedéllel, cserép templomfedéllel és harangállványokkal kell rendelkeznie. A hívek hozzájárulása az építkezésekhez egy főre meghatározva háromnapos ingyenes munka lesz.

Walter Simon a kérések figyelembevételével a terveket és költségvetést elkészíti és 1912 ápr. 12-én elküldi az egyháznak. A tervezett templom százötven négyzetméter belterületű és huszonhétézer százkilencvennyolc koronába kerülne, a harangok magas költségei miatt. A presbitériumi gyűlés elfogadja a terveket, azzal a feltétellel, hogy a harangokat töröljék a költségvetésből, mivel azok már a birtokukban vannak, és a templombelsőbe két karzat épüljön.³⁹ A költségvetést, a határozat szerint, szintén vissza kell szorítani húszezer koronára, mert az egyháznak ezen felül pénze nincsen. Az építőmester ekkor újra átdolgozza és beterjeszti a terveket. A presbitérium azonban ezeket nem fo-

35 SZREL: Jegyzőkönyv, 1904–1924. 1911. dec. 8. presbitériumi gyűlés.

36 EREL: 3618. sz. irat. Péterfy János az Igazgatótanácshoz is beterjesztett véleménye az épülettel kapcsolatban.

37 EREL: I: 51/1912. I. sz. iratcsomó, 2259. és 5312. sz. irat.

38 SZREL: Jegyzőkönyv, 1904–1924. 1911. dec. 29. presbitériumi gyűlés.

39 SZREL: Jegyzőkönyv, 1904–1924. 1912. febr. 23. presbitériumi gyűlés.

gadja el kisebb belvilági mérete miatt és még egy sor kisebb változtatást is kérnek.⁴⁰ Felajánlanak huszonkétezer korona készpénzt és negyvennégy öl terméskövet az építkezésekre. Az egyezség csak a felsőbb illetékes hatóságok jóváhagyása után válik érvényessé. A vállalkozó hajlandó elfogadni az új és most már végleges változtatásokat.⁴¹

A jóváhagyási kérelem szerint, melyet a kolozsvári Egyházhatóságnak benyújtanak jóváhagyás céljából, a szovátai reformátusok már évek óta eltervezték azt, hogy az 1912-es és 1913-as években templomot fognak építeni.⁴² Az építkezéshez huszonkétezer korona és a hívek által előállítandó negyvennégy öl terméskő lenne szükséges. Erre van ekkor tizenkétezer korona készpénz. Ezeken kívül szükségük lenne még öt-ezer korona segélyre és hat-nyolc ezer korona ötvenéves törlesztéses kölcsönre.⁴³ Ennek az összegnek fedezetül szolgálna a tizenkétezer koronán felül megmaradó harminckétezer korona tőkepénznek a kamata és évi ötszáz korona regálé. Ide tartozna még az egyház korcsmajogának a jövedelme is. A felterjesztésben nem csak a maguk, hanem a fürdővendégek nevében is kéri a terveket és a szerződést is jóváhagyni, mivel már „*fél-század óta*” vágyuk a templom felépítése és most már „*műhatatlanul szükséges.*”⁴⁴ Az indokoknál felvonultatják, hogy a római katolikusok már a fürdőtelepen istentiszteleteket tartanak, így a reformátusoknak is feltétlenül szükséges lenne a templomépítés mielőbbi elkezdése.⁴⁵

Az Igazgatótanács 1912 július 4-ei ülésén tárgyalja meg a sorozatosan beadott kérelmeket és hoz határozatot.⁴⁶ A költségvetést, a terveket és a szerződést nem hagyták jóvá, csakúgy, mint a segély iránti kérelmet. A templomépítés költsége huszonkétezer korona, amely összeg túl magas és ráadásul a hívek semmi egyebet nem tennének a kő összehordásán kívül, és mégis öt-hat ezer korona segélyre számítanak. Az igaz, a számadási naplók figyelembevételével, hogy a hívek a járulékaikat hanyagul fizették, mivel azt feltételezték, hogy a Veress hagyaték mindent fedez.⁴⁷ Az egyházi adó megfizetése, valamint az egyéb egyházi és iskolai teher valóban leesett a hívek válláról, de még a tanítónak kijáró tűzifa kivágását és behordását is pontatlanul teljesítették.⁴⁸ Az Igazgatótanács nem engedélyezett semmit sem a megvalósítani kívánt tervezetekből,⁴⁹ mivel az összes határozatok szabálytalanok, utasítja az egyházközség vezetőségét, hogy igyekezzenek szerényebb keretek között mozogni. Sem az időpont nem alkalmas a templomépítésre, sem a fedezet nem elégséges. Az egyházközséget és az egyházmegyei vezetőséget is hibásnak tartják azért, hogy Szovátán még ez idáig nem épült templom.⁵⁰ Az egyház anyásítása kü-

40 SZREL: Jegyzőkönyv, 1904–1924. 1912. ápr. 10. presbitériumi gyűlés.

41 SZREL: B 49. sz. Egy vastag kartonlapra rajzolták és elég jó állapotban található ma is.

42 EREL: I. 51/1912. sz. iratcsomó, 723. sz. irat. A szovátai egyházközség felterjesztése az Igazgatótanácshoz a templomépítési kérelem ügyében, 1912. máj. 8.

43 SZREL: Jegyzőkönyv, 1904–1924. 1912. ápr. 10. presbitériumi gyűlés.

44 EREL: I. 51/1912 I. sz. iratcsomó, 724. sz. irat. Csatolják a közgyűlési és a presbitéri határozatot, melyek a terveket egyhangúlag elfogadták.

45 EREL: I. 51/1912 I. sz. iratcsomó, 100. sz. irat. Szintén csatolják a határozatokat.

46 EREL: I. 51/1912 I. sz. iratcsomó, 2458. sz. irat.

47 SREL: I. 23. sz. jegyzőkönyv, 1905. márc. 13. presbitériumi gyűlés és ugyanezen probléma megemlítve az 1906. jan. 26. presbitériumi gyűlésen is.

48 SZREL: Jelentések, 1908. III/4.

49 SZREL: Jegyzőkönyv, 1904–1924. 1912. aug. 4. presbitériumi gyűlés. Ekkor terjesztik elő az Igazgatótanácsi határozatot.

50 EREL: I. 51/1912 I. sz. iratcsomó, 2458. sz. irat.

lönben is folyamatban van és azt mindenképpen be kell várni. Az anyásítás megtörténte után a papilakás és a templom építését együtt fog kelleni megoldják. Ugyanakkor figyelembe kell venni az egyház tényleges anyagi erejét és főleg a hívek adományait, hozzájárulásait.⁵¹ Az ismételten benyújtott fellebbezési kérelmet is elutasítják.⁵²

5. TEMPLOM HELYETT ISKOLA 1927-BEN

A kudarcba fulladt előzetes próbálkozások után 1926-ra a gyülekezet megvalósítani látszik addigi régi vágyát, hogy templomot építsen magának. Ebben az évben az építkezések elkezdésére rendelkezésre állott száztizenötezer darab kiégetett téglá, a teljes faanyag és hatvanezer lej készpénz.⁵³ Ezen felül az egyházközség birtokában volt még százhuszezer lej értékű kitermelt tűzifa és ötven köbméter levágtatlan épületfa is. A tényleges akadályt az újonnan létrehozott szovátai állami iskola általi fenyegetettség jelentette.⁵⁴ Ebben az évben épül fel a román tannyelvű iskola épülete, amelynek nem is titkolt célja a felekezeti iskolák és oktatás beszüntetése. A református egyházközségnek ezzel szemben ekkor csak egy régi, rozoga iskolája volt. Helyesen látják meg a hatósági bezáratás veszélyét.⁵⁵ Így tehát lemondanak a templomépítésről és egy iskola és tanítói lakás felépítését határozzák el, amilyen gyorsan csak lehet.⁵⁶

Az iskola felépítését ugyanúgy sürgőssé tette még az 1925 decemberében bekövetkezett árvíz is, mely több mint fél méter magasságban állt a régi iskola épületében. Az azelőtt harmincnégy évvel épült iskola gyenge alapokon állt, sövényből épült falai akkorra már életveszélyessé váltak.⁵⁷ A tervek szerint az építendő iskola és a kétszobás tanítói lakás töltötte volna be az imaház szerepét is. Az építkezést sikerült is véghezvinni és 1927 aug. 21-én szentelték fel az új iskolát, melynek utca felőli terme imaházul is szolgált a későbbiekben, egészen az új templom felszenteléséig.

6. TEMPLOMÉPÍTÉS 1937 ÉS 1939 KÖZÖTT. A TEMPLOMTERV KIVITELEZÉSE

1936-ban a lévita lelkész, Bartha Béla felhívta az egyházközség tagjainak a figyelmét arra, hogy komolyabban fontolják meg a templomépítés ügyét, mert az a személyes, és egyéni áldozatok nélkül nem fog létrejönni.⁵⁸ Az eddig imaháznak is használt iskola teremrészre már túl szűkös volt a híveknek, ez különösen a nagy ünnepeken vevődött észre, amikor a kis méretű terem zsúfolásig megtelt. A híveket egyben az építéshez szükséges kő összehordására szólította fel.

51 Itt ugyancsak arra hivatkoznak, hogy az építkezést nem lehet úgy megoldani, hogy a hívek semmit sem adakoznak, annál is inkább, mert egyházi adót sem fizetnek egyáltalán.

52 SZREL: Jegyzőkönyv, 19041-924. 1912. szept. 20. presbitériumi gyűlés.

53 SZREL: Jegyzőkönyv, 1924-1931. 1926. máj. 29. presbitériumi gyűlés.

54 Vö. FEKETE ÁRPÁD – JÓZSA ANDRÁS – SZÓKE ANDRÁS – ZEPECZÁNER JENŐ: *Szováta 1587-1989*. Székelyudvarhely, 1998. 138.

55 SZREL: Jegyzőkönyv, 1924-1931. 1926. máj. 29. presbitériumi gyűlés.

56 SZREL: D/6 sz. irat. Jelentés, 1926.

57 EREL: I. 51/1912 I. sz. iratcsomó, 3515. sz. irat.

58 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936-1952. 1936. ápr. 26. presbitériumi gyűlés.

A Veress József által hagyományozott telkek eladásának megkezdése után az egyházközség közgyűlésen véglegesen elhatározta a templomépítés időpontját. 1936-ban tehát kimondták, hogy a következő évben elkezdődő építkezésekhez, mivel egy év alatt nem fogják tudni befejezni, két évre lesz szükség.⁵⁹ Úgy vélték, hogy az eladott ingatlanok, az egyház erdejéből eladandó szálfák, a hívek adakozása, a könyöradomány gyűjtések, a községi és vármegyei segéllyel együtt fedezné egy 20 m hosszú, 8 m széles templom építési költségeit.⁶⁰

Felkérték Joós Andor marosvásárhelyi építésszt a tervek elkészítésére, aki ezzel együtt a műszaki irányítást is elvállalta.⁶¹ A megállapodás értelmében minden héten kiutazna Marosvásárhelyről, átvizsgálná az építkezéseket. Mindezt napi háromszáz lejt és útiköltségeinek fedezését kérte, amit a presbitérium habozás nélkül el is fogadott.⁶² Ekkor már szükségesnek látták akkor is nekifogni az építkezésnek, ha nem is volt meg rá előre a teljes keret.

1937-ben határozza el az egyházközség vezetősége véglegesen az építendő templom méreteit.⁶³ Ekkor már, az előzetes méretektől eltérően, 8 m széles és 16 m hosszú templom építését tervezték, úgy hogy a torony az akkori harangláb helyére kerüljön. A templomhajónak félkör alakban kellett végződnie. Joós Andor egy vázlatrajzot készít, amit irányadónak tekintenek, de elhagyják az azon szereplő fióktornyokat. A bejáratot a torony alá szerették volna elhelyezni.

A végleges terveket és a műszaki leírást is tartalmazó költségvetést kisebb késés után készíti el az építőmester,⁶⁴ és terjeszti be azokat az egyházközséghez 1937 szeptember 10-én.⁶⁵ Két tervet mutat be, melyek közül egyik egy székely templom terve és kéri a lelkészt, győzze meg a híveket hogy inkább ezt válasszák.⁶⁶ A székely templom mellett foglalt állást Bernády György, Marosvásárhely polgármestere is az egyházközségnek írt levelében. A presbitériumi gyűlés egyhangúlag arra szólítja fel a lelkészt, hogy utazzon fel Kolozsvárra és ott az Igazgatótanácsnak is mutassa be a terveket és beszélje meg a templomépítés ügyét, hogy az eddigi sikertelenség ne ismétlődhessen meg. Ugyanakkor megválasztják az építőbizottságot, mely tizenöt főből állott.

A mindaddig kedvező körülmények között a tervek kézhezvétele után elhatározza a presbitérium, hogy a templomot legalább fedél alá viszik abban az évben.⁶⁷ Ezt annál is inkább szükségesnek látják, mert akkor a községben már három román és három római katolikus templom is volt, míg református egy sem. Az iskola udvarán felhalmozott építési anyagok azt a félelmet kelthették, hogy valamely állami iskolai ellenőrző szerv kifogásolhatja a játszótérnek szánt terület elfoglalását. A hívek ez évben hajlandóaknak

59 EREL: 51/1912 I. sz. iratcsomó, 12208. sz. irat.

60 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1939. 1936. szept. 20. közgyűlés.

61 Vö. FEKETE ÁRPÁD – JÓZSA ANDRÁS – SZÓKE ANDRÁS – ZEPECZÁNER JENŐ: *Szováta 1587–1989*, Székelyudvarhely, 1998. 142. Az építőmester neve Joós és nem Soós (!) Andor, ahogy az ott szerepel.

62 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1939. 1937. febr. 21. presbitériumi gyűlés.

63 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1937. febr. 14. presbitériumi gyűlés.

64 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1937. aug. 29. presbitériumi gyűlés. A lelkész személyesen fog beutazni Marosvásárhelyre, hogy az építésszt a tervek elkészítésére sűrgesse.

65 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1937. szept. 12. presbitériumi gyűlés. Vö. FEKETE ÁRPÁD – JÓZSA ANDRÁS – SZÓKE ANDRÁS – ZEPECZÁNER JENŐ: *Szováta 1587–1989*. Székelyudvarhely, 1998. 102. Itt a bemutatás időpontját szept. 12-re teszik, ami nem helyes.

66 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1939. 1937. ápr. 18. presbitériumi gyűlés.

67 EREL: 51/1912 I. sz. iratcsomó, 1856. sz. irat.

mutatkoztak egy nagyobb egyházi teher viselésére is, így a templom fedél alá emelése megoldhatónak látszott még az 1937-es évben.

A nagyobb teherviselést még 1936-ban Bernády György javasolja, úgy hogy 1937-ben a hívek egyházi adójuk összegétől függően fizessenek háromszoros, hatszoros, vagy ennél több egyházi adót.⁶⁸ Ő maga, pedig ígéretet tesz, hogy a maga részéről húszszoros egyházi adót fog fizetni a szóban forgó évre. Ez a mennyiségű bevétel a tervek szerint elegendő lett volna arra, hogy egy vállalkozó fedél alá helyezze a templomot. Az esetleges kölcsön visszafizetésére szolgáltak a templomalap betétjéből vásárolt földek, a mintegy hatvankétezer lejt érő ingatlanok. Ezeket a legvégső esetre tartogatták, de a be nem számolt költségek magas volta miatt szükségessé vált az értékesítésük.

A templom épületének kivitelezésére 1937. szept. 26-ára árverést hirdettek meg a Marosvásárhelyen megjelenő „*Reggeli Újság*”-ban és „*Népújság*”-ban.⁶⁹ Az árverésre két pályázó jelentkezett. Az egyik Máthé Lajos, marosvásárhelyi építész, neki kőműves képesítése volt és négyezer lejt értékű ötszázalékos biztosítékot tett letétbe. A másik pályázó Lénárt Imre volt, ugyancsak marosvásárhelyi építész, aki rendelkezett emeletes házak építésére szóló engedéllyel is a kőművesi képesítésen kívül. Az általa letett összeg hatezer lejt. Máthé Lajos az építkezést elvállalta volna nyolcvanezer négyszázharmincnyolc lejtért és ebből nyolcszázalékos engedményt adott volna. Lénárt Imre ezeket a feltételeket nyolcvanezer hatszázötvenegy lejtért teljesítené, ebből esetleg ötszázalékos engedélyt volt hajlandó adni. Az egyházközség a Lénárt Imre képesítését tartja megfelelőnek, ezért úgy döntenek, hogy amennyiben hajlandó a kért összegből elengedni ötezer lejt, akkor őt fogadják fel.

A vállalkozó a kiszabott feltételeket elfogadta és az építkezési szerződést 1937. szept. 26-án köti meg.⁷⁰ Ennek megfelelően a vállalkozó az építkezést a legjobb tudása és lelkiismerete szerint fogja végrehajtani a tervnek és a műszaki leírásnak megfelelően. A munka elvégzésére az egyházközség köteles téglát, meszet, homokot, kavicsot, követ, cserepet, az épület fedélszerkezetéhez való fát, vasat és cementet beszerezni. Minden egyebet a vállalkozó volt köteles szolgáltatni. A hozzá nem értésből, vagy hanyagságból eredő anyagi károk megtérítésére tett kötelezettséget a vállalkozó, abban az összegben, amely összegben a kárt egy pártatlan szakértő bizottság megállapítja.

A tervektől és műszaki leírásoktól csak az egyházközség bizottságának beleegyezése esetén térhet el. A vállalkozó által az egyház pénztárába letett biztosítékot szolgáló összeg az egyház tulajdonában kellett maradjon a felelősségi idő lejártáig, vagyis az épület átvételétől számított egy évig. Ugyanígy ott kellett maradjon az utolsó elszámolás alkalmával készpénzben levonandó garanciaösszeg is, amely a vállalati főösszeg tíz százalékát képezte. Abban az esetben, ha az épület egy év után is szilárdságban állt, ezeket az összegeket az egyház köteles volt visszafizetni. A vállalati főösszeg összesen hetvenhatezer hatszázötvenegy lejt volt. A kifizetés a munka haladásának arányában történt. A végzendő munkálatokat az egyház beszüntethette, ha az valamely oknál fogva nem volt megfelelő, akár kedvezőtlen időjárás, akár pedig a tervrajztól való eltérés miatt. Az épületet fedél alá helyezve 1938. október elsejére köteles volt átadni Lénárt.

68 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 1228. sz. irat.

69 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1937. szept. 26. presbitériumi gyűlés.

70 EREL: 51/1912 I. sz. iratcsomó, 1856. sz. irat. Az esperesi felterjesztésben mellékelve van az építési szerződés egy másolati példánya is.

A megkötött szerződés a vállalkozóra nézve azonnal, az egyházközségre nézve viszont az egyházi és polgári hatóságok jóváhagyása után volt kötelező. A Bekecsalji Egyházmegyei Tanács 1937 szept. 27-i ülésén⁷¹ hagyja jóvá a terveket és az építési szerződést, amelyet felterjesztenek az Igazgatótanácshoz.⁷² Az Igazgatótanács jóváhagyó határozatának reményében az építkezéseket hamarosan meg is kezdték.⁷³ Ekkor már rendelkeztek a vasúti és községi engedélyekkel. A vasúti engedélyeztetésre azért volt szükség, mert a telek mellett egy kisvasút vonala húzódott.

A terveket előzőleg, még mielőtt az egyházmegyei tanács jóváhagyta volna, a lévita lelkész, Bartha Béla, bemutatta Darkó Ákos egyházkerületi előadó tanácsosnak, aki szívesen fogadta őket.⁷⁴ Az ő ajánlására be akarta mutatni Kós Károlynak, miután megtekintette a kolozsmonostori templomot, mely Darkó tanácsstag szerint a készülő szovátai templomra emlékeztetett.⁷⁵ Bartha Béla nem találván akkor otthon az említett építész, annak tanítványával, Debreceni Lászlóval beszél meg azokat. Ő nem talált lényegesebb kifogásolnivalót rajta, csak a mennyezetnél javasolt egy másik megoldást. Debreceni később útjába ejtette Marosvásárhelyt, felkereste Joós Andort és a terveket vele is megbeszélte. A végleges tervet e találkozó után készítette el az építész. A lévita lelkész még Szovátán is találkozott Debrecenivel, aki ekkor sem nyilatkozott kedvezőtlenül a templom tervéről. A végleges terveket még bemutatta a marosvásárhelyi államépítészeti hivatal főmérnökének és annak jóváhagyó soraival került az egyházmegye elé.

Az Egyházmegyei tanács a terveket Csiszár Lajos építésszel, egyházmegyei műszaki előadóval nézette át és annak véleményét jónak találva terjesztette fel az Igazgatótanácshoz.⁷⁶ Csiszár a költségeket kétszázhusz-kétszáznegyvenezer lejre tette a vizsgálata után.⁷⁷ A templom stílusát tekintve az ő véleménye szerint székelyes, kalotaszegi modor. Egy igen szépen sikerült, komoly munkának tartotta. Szerinte, ha a tornyot vörös, zománcozott cseréppel akarják majd fedni, akkor változtatni kell a sokszögű alaprajzon, az ugyanis inkább a bádognak és zsindelynek való. A csüngő szarufák helyett inkább vízszintes pótgerendák alkalmazását tartotta célszerűnek. A nap és a félhold motívumokat ajánlotta a faragások közé betenni. Kérte, hogy a torony melletti előtérből nyíló ajtót hagyják el, mert ha nem a templom túl huzatos lesz. A szószerék felőli ablakok teljes elhagyását is indokoltnak látta, mivel azok bántathatják az arra nézők szemeit. A teljes megvilágításra elég a keleten levő ablakok száma. A karzat fapadlóját hátrafele emelkedőleg kellett volna elkészítsék és salakkal kitöltött megoldást alkalmazzák, hogy az ne kopogjon. A torony nagyon helyesen volt megtervezve, a vasbeton merevítések földrengések ellen is biztosították a templomot. A mennyezetben a gerendák között valamivel ki kellett tölteni, hogy a kazettás mennyezet ne izzadjon. Az egyházmegyei műszaki előadó véleményének a figyelembevételére kötelezi az egyházmegyei tanács a szovátai egyházközséget az építkezések folyamán.

Az Igazgatótanács, mint a végleges engedélyező bizottság, mielőtt a betérjesztett jóváhagyási kérelemről döntött volna, a terveket és költségvetést felülvizsgáltatta Kós

71 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 14386. sz. irat.

72 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 12065. sz. irat.

73 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1937. okt. 30. presbitériumi gyűlés.

74 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1937. máj. 2. presbitériumi gyűlés.

75 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 1856. sz. irat.

76 EREL: 51/1912 I. sz. iratcsomó, 1856. sz. irat.

77 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 14386. sz. irat.

Károlyval is.⁷⁸ Szerinte indokolatlan volt a toronynak félig a templomhajóba való beépítése, így a karzat használhatóságát gátolták. A főbejáró ajtó a toronyba kerülne, ez viszont így nem volt a templom tengelyében, ugyanakkor a mellékbejáró, a torony mellett pontosan a főtengelyben lenne.⁷⁹ Ő a templom főhomlokzatának a teljes átalakítását ajánlotta. A karzathoz vezető lépcsőt ne a templom belsejében helyezték el. A tornyot vagy előre, vagy oldalra tegyék, de semmiképpen sem úgy, hogy az félig belevágjon a templom testébe. A torony vasbeton pillérekkel való megerősítése teljesen szükségtelen volt, túlságosan költséges, ezt azonnal el kell vetni. Hiányolta a gerincszelemt a templomhajó tetőszerkezetéről. Hiányosságokat vélt felfedezni az építési szerződésben is. Javasolta hogy az elszámolásokat egységár szerint valósítsák meg. A végső vélemény szerint a templom terve átdolgozandó alaprajzilag és műszakilag is és azután az átdolgozott terv szerint készítsék el a költségvetést. Nagyon gyatra munkának tartotta és könnyelműnek az egyházmegyei felterjesztést ebben az ügyben. Az Igazgatótanács 1937. nov. 8-án tárgyalja a szovátai templomépítés ügyét. Figyelembe veszik mind a Csiszár Lajos, mind a Kós Károly szakvéleményét és ezek alapján úgy látják jónak, hogy a terveken az egyházközségnek módosítania kell. Ilyen formában nem hagyhatják azokat jóvá, a terveket át kell dolgozni, csakúgy, mint a költségvetést és figyelembe kell venni mindkét szakember véleményét. Ugyanakkor a kölcsönök ügyében az eljárást szintén beszüntetik.⁸⁰

Az elutasítás készületlenül érte az egyházközséget. A válaszban megfogalmazottak alapján Bartha Béla szovátai lelkész szerint Kós Károly véleménye egészen más lett volna, ha ismerte volna a helyszíni építési körülményeket. A beépítendő telek a község főútja mellett fekszik 3 méterrel és másik oldalán a vasúti töltés emelkedik 3 méterrel magasabbra. A torony az említett fennsík közelében volt megépítendő, a vasút tözsomszédságában, mert a templomhely adott lehetőségeket szabott. Ezért kellett a tervezőnek arra törekednie, hogy a templom és főként a torony minél kevesebb súllyal nehezedjék alapjaira, éppen a vonatrázásnak való tökéletes ellenállás céljából. A bejárók, amit Kós Károly kifogásolt, éppen úgy vannak beállítva, hogy azok a templom és iskola közti feljáró úton kényelmesen megközelíthetők legyenek. A Kós által megfogalmazott szakvélemény alapján már úgysem volt mód a változtatásra, és ez esetleg az egyházi belső békét veszélyeztethette volna.

Az újratárgyalt és most már meglepő módon megfelelőnek talált templomépítési terveket és költségvetést az Igazgatótanács 1938. febr. 2-án hagyta jóvá. Az esperes, akit megkérnek a bővebb tájékoztatásra, jelentette hogy vizsgálatot folytatott az ügyben és meggyőződött arról, hogy az egyházközség az építést a legnagyobb körültekintéssel végezte el.⁸¹

A templom épületét 1937. október 4-étől kezdték el építeni,⁸² ez az alapkövetételének dátuma, és az akkori hathetes jó idő alatt fedél alá is emelték. 1937. novemberében a jelentések szerint a kőműves munka kész volt, a torony első szintjével egyetem-

78 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 14386. sz. irat. Mellékelve van Kós Károly szakvéleménye, kézirat formában.

79 Ugyanezt kifogásolja Csiszár Lajos építész is.

80 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 10513. sz. irat. Bartha Béla kérése az Igazgatótanácshoz és a püspökhöz.

81 EREL: 51/1912 I. sz. iratcsomó, 1856. sz. irat.

82 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1937. okt. 2. presbitériumi gyűlés.

ben. A falak elkészülte után hozzáfoghattak a tetőhöz is.⁸³ Ugyanekkor elhatározzák a torony piros zománcozott cseréppel való befedését is, de erről később lemondtak. A tornyot ideiglenesen fedték be, de a főhajóra már a végleges cserép került.

Az építkezések költségeinek mielőbbi törlesztése érdekében 1937. októberében Bartha Béla lévita lelkész pénzübeli segélyért fordul a püspökhöz. Az ekkor mutatkozó fedezeti hiány ötven-hatvanezer lej volt. Megjegyzi, hogy a tervet és a műszaki leírást tartalmazó költségvetést megmutatta Bernády Györgynek és tőle kért ötvenezer lejes kamatmentes kölcsönt. Ő azonban ekkor a tervvel egyáltalán nem volt megelégedve és kölcsönt sem adott. Ennek oka az volt, hogy Bernády nem volt jó viszonyban a templom tervezőjével, Joós Andorral. Ehhez talán hozzájárul az is, hogy Bernády még 1936-ban egy teljesen különálló templomtervet készíttetett, amelyet a jelenleg is megtalálható fürdőtelepi villájával szembeni telken akart kivitelezni.⁸⁴ Az így elkészülő templom 12 m. hosszú, és 6.5 m. széles lett volna. Megjegyzendő, hogy a templom építését valószínűleg el is indították, mivel a fent jelzett telken ma is látható a méreteknak megfelelő félkör alakú alap. Ez valószínűleg a templom alaprajzán is jól látható szentély lenne.

Joós Andor a templom terveinek elkészítését ingyen vállalta el, csak a felhasznált anyagok árait számította fel. A presbitérium 1938-ban szívességének értékelésére megszavaz neki kétezer lej tiszteletdíjat.⁸⁵ Majd 1939-ben jegyzőkönyvi köszönet mellett az építkezésekért újabb kétezer lejes tiszteletdíjat fognak neki kiutalni.⁸⁶ Az építés ezt nem fogadja el és az egyháznak adományozza, hogy ebből az összegből a perselyeket szerezzék be.

1938. augusztusában Lénárt Imre építész azt jelenti a presbitériumnak, hogy a vállalt munkát befejezte és a templomot átadhatja.⁸⁷ Az egyház azonban ezt csak Csiszár Lajos egyházmegyei műszaki előadó jelenlétében volt hajlandó átvenni. A fedél alá helyezés több mint háromszázezer lejbe került. Ebből az összegből hetvenezer lejt a hívek vállaltak és ezenkívül száztízezer lejes magánkölcsönhöz is juttatták az egyházat. Adójukat a szóban forgó évre is duplájára emelték.

Az elkészült templomot a vállalkozó Csiszár Lajos jelenlétében 1938. okt. 30-án adja át az egyházközségnek.⁸⁸ Elfogadták a műszaki átvételt és elszámolást, ugyanakkor Lénárt Imrét felmentik azon kötelezettsége alól, hogy a régi harangtorony helyére ki-termelt földet onnan elhordassa. Ezt az egyház fogja saját költségén megoldani. Ugyan-ezen a napon adja át Páll Lajos elszámolását a bevégzett vakolásról is.

Az egyháznak az építkezés ezen szakaszában volt százezer lej kölcsöntartozása, és ezen felül még negyvenezer lej belső kölcsön is terhelte az egyházat. Az adóhivatal foglalást helyezett kilátásba,⁸⁹ ha ezerkilencszáz lej adóhátralékukat nem fizetik ki nyolc nap alatt. A helyi erdőgondnokság is felszólítást küldött a díjak befizetésére. Ezen kívül még anyagbeszerzési számlájukon is volt tartozásuk.

83 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1937. nov. 7. presbitériumi gyűlés.

84 Marosvásárhelyi Állami Levéltár, Bernády György személyes iratai, 1139 Fond szám, 1366 iratcsomó, 87 számú irat.

85 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1938. máj. 15. presbitériumi gyűlés.

86 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1939. szept. 24. presbitériumi gyűlés.

87 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1939. 1938. okt. 30. közgyűlés.

88 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1938. okt. 30. presbitériumi gyűlés.

89 Októberben le is foglalnak két irattári szekrényt és lámpákat.

Eddig az Igazgatótanácstól Bartha Béla bevallása szerint semmilyen kölcsönt nem kaptak. Ezért kért ötvenezer lej segílyt, mivel az egyház *„fuldokolva vergődik az anyagiak hiányában.”*⁹⁰ Az Igazgatótanács azonban ekkor nem utal ki semmilyen segílyt az egyház részére, csak a következő évben. A tűzbiztosítást sem tudják az évben megkötni a költségek miatt, így a következő évre halasztják.⁹¹ A templom fedele ötvenezer lejre, a torony pedig tizenötezer lejre, összesen hatvanötezer lejre volt biztosítva a templom.

A kazettás mennyezetet Bartha Péterné és Nemes Irénke, főiskolai növendék festették ki az év július 5-től 23-ig, minden nap dolgozva rajta.⁹² A templom hatvan kazetta betétjére festettek mintát és ezért nem fogadtak el pénzt. A mintákat az elkészítők valószínűleg másolták, ugyanis ezeket a lévőta lelkész fényképeken kapta kölcsön.⁹³ Több-ször is szabadkozik amiatt, hogy a kölcsönként fényképek túl sokáig voltak nála.

Azok neveit, akiknek az adományai egy ablak elkészítési költségeivel felérték, egy-egy-kis táblácskán kívánták megörökíteni a templom ablakai alatt.⁹⁴ A kilincseket, melyekre a templom ajtóihoz volt szükség, egy kolozsvári üzemtulajdonos adta ajándékba az egyházközségnek. Ugyanazon évben elhatározták, hogy Veress József halálának ötvenedik évfordulójára az egykori egyházi adományozónak a nevét egy márványtáblán fogják megörökíteni, melyet a templom külső falára helyeznek majd el. Ezt a táblát a reformáció ünnepén kívánták felavatni a következő szöveggel: *„E táblát állíttatta a szovátai református egyház Veress Józsefnek 1817–1889 a nemes szivű adományozónak, az egyház anyagi megalapozójának emlékére. 1939 X/ 31-én.”*⁹⁵

A püspök az ismételt segílykérésekre válaszolva 1939 júliusában kilátásba helyezett húszezer lej rendkívüli segílyt, ha a templomot az év augusztus 27-re befejezik és azt felszentelheti.⁹⁶ Ellenkező esetben kivették volna Szovátát a tervezett Református Nagyhét programjából.⁹⁷ Az építkezés, és berendezés minden nehézség és akadály ellenére sikeressé vált, és befejezése után a templom felszentelése mintegy 800 főnyi kö-zönség jelenlétében megtörtént.⁹⁸

A templom felszentelése után jegyzőkönyvileg is köszönetet mondanak a püspök-nek a templomépítésben nyújtott segítségért és egy fényképet is küldenek az újonnan épült templomról.⁹⁹ Erre válaszol is Vásárhelyi János, és örömet tolmácsolja a szovátai gyülekezetnek, mind a felszentelés, mind az építkezések körüli segítségnyújtás miatti köszönetért.

90 EREL: 51/1912 II. sz. iratsomó, 10503. sz. irat.

91 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1939. febr. 12. presbitériumi gyűlés.

92 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1939. júl. 30. presbitériumi gyűlés.

93 EREL: 51/1912 II. sz. iratsomó, 2513. sz. irat.

94 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1939. jún. 18. presbitériumi gyűlés.

95 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1939. okt. 15. presbitériumi gyűlés.

96 EREL: 51/1912 II. sz. iratsomó, 6656. sz. irat.

97 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1939. jún. 18. presbitériumi gyűlés.

98 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1939. 1939. szept. 17. közgyűlés.

99 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1939. nov. 5. presbitériumi gyűlés.

HUNOR SZOLLÁTH

THE STRUGGLE FOR BUILDING A CHURCH IN THE CALVINIST DIOCESE OF SZOVÁTA

Besides the numerous Roman and Greek Catholic inhabitants a remarkable number of Calvinist believers also lived in the town of Szováta (today Sovata, in Romania) in the 19th century. However, they did not have their own church. Thus from the 1850s onwards the Calvinist believers made great efforts to build a church of their own in the town. Due to financial difficulties this endeavour failed to succeed. After 1920 Szováta became part of Romania, therefore political obstacles also occurred. Finally, owing to public contributions the community succeeded in building a Calvinist church in 1938.

CSÍKY BALÁZS

ALKALMAZHATÓ-E A „KLERIKÁLIS FASIZMUS” FOGALMA
MAGYARORSZÁGGAL KAPCSOLATBAN?

Észrevételek Bodó Béla cikkéhez¹

A 2006. április 7–9. között „‘Clerical Fascism’ in Interwar Europe” (Klerikális fasizmus a két világháború közötti Európában) címmel Oxfordban tartott nemzetközi konferencia eredményeként készültek el a *Totalitarian Movements and Political Religions* című, Nagy-Britanniában megjelenő folyóirat 2007. júniusi számának cikkei, amelyek egy-egy ország helyzetének elemzésén keresztül vizsgálták a témát. A Magyarországról készült elemzést Bodó Béla írta. A tanulmány kétharmad része a korszak első éveit tárgyalja. Ebből is látszik, hogy Bodó kutatási témája ez a néhány év.²

KONCEPCIONÁLIS JELLEGŰ MEGJEGYZÉSEK

A „klerikális fasizmus” fogalma a magyar olvasókat a marxista történetírás ideológus megközelítésére emlékeztetheti. Jelen írásnak nem feladata európai viszonylatban megvizsgálni a kérdést és a fogalom használatának létjogosultságát, ezt most csak a magyarországi esettanulmánnyal kapcsolatban teszem meg.

Ma már egyetértés van a történészek között abban, hogy a Horthy-rendszer nem volt fasiszta. Erőltetett fasisztának nevezni a magyarországi ellenforradalmi csoportokat és különítményeket is, mivel a „fasiszta” kifejezés egy olaszországi jelenséget ír le, a magyarországi szélsőjobbaldali jelenségek pedig nem voltak azonosak azzal. Bodó szerint is csak fenntartásokkal alkalmazható ez a terminológia (419. p. és 431. p. 26. jegyzet). A szakirodalomban Zadaveczzel és Gömbössel kapcsolatban szerepel az, hogy Szegeden 1919-ben „fasiszta jellegű” ellenforradalmi politikai módszerek kialakítására törekedtek.³ Ez a minősítést azonban a marxista történetírás ideológus megközelítésének tudható be. Bodó fasisztának nevezi a nyilas pártot is, amely azonban nem fasiszta, hanem nemzetiszocialista jellegű szélsőjobbaldali párt volt.

1 BODÓ BELA: 'Do not Lead us into (Fascist) Temptation': *The Catholic Church in Interwar Hungary*. („Ne vigy’ minket a (fasiszta) kísértésbe”: A katolikus egyház a két világháború közötti Magyarországon). *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 8, No. 2 (June 2007), pp. 413–431.

2 A jegyzetekben utal a fehérterrortól szóló, megjelenés előtt álló könyvére.

3 GERGEI JENŐ: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977, 129. p.

Ami a Horthy-rendszer „keresztény” jellegét illeti, Bodó, bár hivatkozik Gergely Jenő 1977-ben megjelent könyvére, nem veszi figyelembe annak pl. azt a megjegyzését, hogy miután 1919 májusában a volt aradi kormány megérkezett Szegedre, Szegeden következetesen mellőzték a keresztény jelszó használatát, helyette nemzeti jelszavakkal fejezték ki az ellenforradalom céljait, amit a kiáltványok, nyilatkozatok és programok bizonyítanak.⁴ A kereszténység mint politikai jelszó és program nem volt azonos a kereszténység valláserkölcsei jelentésével. Ez a hasadás a magát „keresztény-nemzetinek” nevező ellenforradalmi rendszer kezdetétől fogva fennállt, és a jelenséget többen kritizálták. Prohászka, kezdeti lelkesedése után, már 1920 végére csalódott az új rendszerben. Úgy látta, hogy a politikai gyakorlat szembenáll a „keresztény nemzeti” programmal. De nem csak Prohászka mutatott rá erre az ellentmondásra, hanem szóvá tette ezt Bangha Béla is, és az 1930-as és '40-es évek politikai fejleményeivel kapcsolatban Nyisztor Zoltán.⁵

Bodó szerint a „klerikális fasizmus” fogalmának alkalmazhatóságával kapcsolatban meg kell vizsgálni, hogy az ellenforradalmi különítmények fasisztaak voltak-e, valamint a különítmények mennyire nevezhetők katolikusnak, és hogy a katolikus egyház magáévá tette-e a fasiszta eszméket és politikai gyakorlatot (419. p.). Végül azonban nem foglal egyértelműen állást a fogalom használhatóságáról a magyar helyzettel kapcsolatban. Az általa feltett kérdésekre azonban nemleges választ lehet adni a fentiek értelmében.

Az antiszemitizmus témájával kapcsolatban magyar vonatkozásban a zsidóellenesség különböző változatait lehet megkülönböztetni, amelyek lényeges pontokon különböznek egymástól. Ez annak ellenére igaz, hogy lehetnek közöttük egymásra hatások, és a korszak szereplőinek fejében a változatok elemei keveredhettek egymással. Az egyik változat faji alapú előítélet volt, míg a másik változat nem jelentett faji ellentétet, hanem a gazdasági és világnézeti befolyással kapcsolatos álláspontot fejezett ki. Ez utóbbi esetében a zsidóság kritikája egyben kapitalizmuskritika is volt. A második változat az őszintén megtért konvertita zsidókat a keresztény társadalom teljes jogú tagjainak tartotta. A zsidókérdés megoldásának a zsidóságnak teljes, azaz nyelvi, kulturális, társadalmi és vallási beolvadását tekintette. Ez azonban nem jelentette a magyarországi zsidóság egészének asszimilációját, hiszen tisztában voltak vele, hogy ez nem lehetséges. Prohászka rámutatott, hogy a magyar zsidóság is elindult a nemzetté válás útján, amely szerinte el fog vezetni a hazai zsidóság kisebbségének teljes asszimilációjához és a többség disszimilációjához. Ez a változat tehát asszimiláló jellegű volt, míg a faji alapú antiszemitizmus disszimiláló, hiszen a hazai zsidóság egészét, köztük a már asszimilálódott zsidókat is ki akarta zárni a társadalomból. Ezt az alapvető különbséget mindkét oldalon felismerték, ezért utasította el pl. Bangha Béla a „gyűlölködő fajvédelmet” és ezért támadta Méhely Lajos, a magyarországi fajbiológiai kutatások egyik kezdeményezője Banghát a „zsidótérítés” miatt.⁶ Bodó rámutat arra, hogy Bangha, Prohászka és Zdravcevic sem gondolkodtak faji kategóriákban és lehetségesnek tartották a zsidóság bizonyos csoportjainak asszi-

4 Uo. 130. p.

5 ADRIÁNYI GÁBOR – CSÍKY BALÁZS: *Nyisztor Zoltán*. Argumentum, Bp., 2005, 141–143. p.; SZABÓ FERENC: *Prohászka Ottokár élete és műve 1858–1927*. Szent István Társulat, Bp., 2007, 225–236. p.

6 ADRIÁNYI – CSÍKY 2005, 43–44, 94–98. p.; SZABÓ 2007, 244–252. p.; GYURGYÁK JÁNOS: *A zsidókérdés Magyarországon*. Politikai eszmétörténet. Osiris Kiadó, Bp., 2001, 295–301. p.

milációját (421. p.). Ugyanakkor nem tisztázza a fogalmakat és nem határolja körül a különböző nézeteket. Pedig a fogalmi tisztázás és különbségtétel olyan fogalmi kereteket alakít ki, amelyek segítenek értelmezni ellentmondásosnak látszó jelenségeket, mint pl. Zadravecz jó kapcsolatát a szegedi főbival, vagy hogy miért tiltakozott Serédi a zsidópártolás vádjá ellen, és miért támogatta a katolikus főpapok nagy része a zsidóság befo lyásának visszaszorítását a gazdasági és kulturális életben, amikor ugyanakkor felléptek a zsidóság üldözésével szemben. Fentiek fényében erősen vitatható Bodónak azt a kijelentése, hogy 1918. után a katolikus egyház titkos háborút folytatott Magyarországon a zsidó kisebbség ellen (420. p.). Meg kell jegyezni, hogy Prohászka zsidóellenességéről heves viták folynak Magyarországon, és a katolikus értelmiségiek álláspontja sem egységes ebben a kérdésben.⁷

VITAPONTOK

A tanulmány számos vitatható megállapítást tartalmaz. *Bodó azt állítja, hogy a modern antiszemitizmus nyelvezetét Magyarországon nagyrészt a keresztényszocialisták alakították ki, később pedig azt írja, hogy a modern antiszemitizmust Magyarországon nagyrészt katolikusok teremtették meg* (417, 429. p.). Ezzel szemben utalni lehet arra, hogy a modern magyar antiszemitizmust Istóczy Győző teremtette meg, aki nem volt keresztényszocialista. Istóczy 1875. április 8-i parlamenti felszólalása, amely komoly figyelmet keltett Európa több országában, európai viszonylatban is egyike volt az első rendszerezett, modern antiszemita fejtegetéseknek. A következő években Istóczy szinte valamennyi országgyűlési felszólalása kapcsolatban volt a zsidókérdéssel.⁸

Bodó szerint a katolikus elit radikális csoportja, amelyet Prohászka, Bangha és Zadravecz vezetett, az ellenforradalmi erőszakot a nemzeti forradalom elfogadható, sőt kívánatos részének tekintette (421–422. p.). Ezzel szemben utalni lehet Prohászka 1919. augusztus 17-i körlevelére, amelyben figyelmezteti híveit, hogy kötelességük csillapítani a szenvedélyeket, és ezáltal megszüntetni a gyűlölködést és a testvérharcot, valamint zsványok és haramiák példáját nem követhetik.⁹ A Prohászka által fogalmazott, 1919. augusztus 22-i püspökkari körlevélben pedig ez áll: „Álljon tőlünk távol minden bosszúvágy, megtorlás (...) Reakcióról tehát, mely elnyomást, véres viszonzást s üldözést jelent, – mely kínzó kamrákért kínzó kamrákkal, vörös terror helyett fehér terrorral fenyeget, köztünk még szó se essék. A proletárdiktatúra emberségből kivetkőzött gonosztevőinek dicsőségére köztünk senki sem áhítozhatik!”¹⁰ Ez teljesen egyértelmű elutasítása az ellenforradalmi erőszaknak. Ugyanakkor Prohászka nem volt pacifista. Az ország megvédése érdekében fontosnak tartotta a jól szervezett hadsereget. Hangsúlyozta, hogy a hadsereg nélküli állam kiszolgáltatott szomszédainak.¹¹

7 vö. SZABÓ 2007, 254. p. Szabo bibliográfiát is közöl a Prohászkaival kapcsolatos írásokról: 324–347. p.

8 GYURGYÁK 2001, 314–318. p.

9 SZABÓ 2007, 222. p.

10 Közl.: *A püspöki kar tanácskozásai*. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944. Szerk. GERGELY JENŐ. Gondolat, Bp., 1984, 324. p.

11 SZABÓ 2007, 230–231. p.

Bodó megemlíti, hogy a katolikus papok támogatták a Nemzeti Hadsereget és Csernoch János hercegprímás megáldotta a Nemzeti Hadsereg zászlóit, amikor Horthy bevonult Budapestre (416. p.). Ezzel kapcsolatban meg kell említeni egyrészt azt, hogy protestáns lelkészek is megáldották a zászlókat. Másrészt az ekkor alakult egységes zsidó szervezet, a Magyar Zsidók Országos Szövetségének tagjai kétszer is felkeresték Horthyt, Siófokon és Budapesten a Gellért Szállóban. A törvényes rend helyreállítását és a zsidóüldözések megfékezését kérték tőle, cserébe pedig a magyarországi zsidóság lojalitását ígérték az új rendszernek. A legtöbb izraelita hitközség szintén hűségnyilatkozatot tett a rendszer mellett.¹² Horthy számos kérdésben maga mögött tudhatta a magyar társadalom és politikai élet különböző csoportjainak támogatását. Sokan a háborús hőst és az erős embert látták benne, aki képes kivezetni Magyarországot a válságból.¹³

Bodó azt írja, hogy a frankhamisítási ügybe keveredett Zadravecz lemondása után a Szentszék a botrány hatására korlátozta a kormány beleszólását a tábori püspök kinevezésébe (423. p.). Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a Szentszék és magyar kormány közötti, a püspökök kinevezésével kapcsolatos viták háttérében a főkegyúri jog eltérő értelmezése állt, azaz a tábori püspök kinevezése csak egy epizódja volt ennek az elhúzódó vitának.¹⁴

Bodó eltűlozza a keresztényszocialisták részvételét az 1919-es ellenforradalmi megmozdulásokban. Többek között azt írja, hogy a dunántúli vasutassztrájk következményeként kitört paraszti felkelésekben a papok aktív szerepet játszottak mint szervezők (415. p.). A szakirodalom ezzel ellentétes álláspontot foglal el. Eszerint április végétől, a tanácsválasztások után a vidéki ellenforradalmi szervezkedések csak elszórtan voltak keresztényszocialista indítatásúak. A keresztényszocialisták ugyanis kevesen voltak és országos viszonylatban gyengének számítottak, ezért önálló akciók helyett inkább a más ellenforradalmi csoportok által szervezett mozgalmakba kapcsolódtak bele. Bár a dunántúli vasutassztrájk szervezésébe a keresztényszocialisták is bekapcsolódtak, a sztrájk következményeként kirobbant sárvár-felsővidéki paraszti felkelésben nem mutatható ki közvetlen részvételük. 1919 júniusában és júliusában vidéken már nincsenek keresztényszocialista ellenforradalmi megmozdulások.¹⁵

Bodó az 1930-as '40-es évek katolikus értelmiségi és politikai csoportjainak jellemzésekor átveszi azt a hármass felosztást, amely szerint az ún. politikai katolicizmusnak egy konzervatív, egy kereszténydemokrata és egy jobboldali radikális csoportja létezett. Ez a felosztás, amelyet egyébként a szakirodalom jelentős része is használ, eredetileg Révai József kommunista ideológustól ered.¹⁶ Úgy vélem, itt lenne az ideje annak, hogy ezt a kategorizálást felülvizsgáljuk. A különböző csoportok között ugyanis volt átjárás, illetve az egyes csoportok sem voltak homogének. Utalok itt például arra, hogy az ún.

12 GYURGYÁK 2001, 110–116. p.

13 SAKMYSTER, THOMAS: *Admirális fehér lovon*. Horthy Miklós, 1918–1944. Ford. ROMSICS GERGELY. Helikon Kiadó, Bp., 2001, 56. p.

14 Az új tábori püspök kinevezésével kapcsolatban ld. SALACZ GÁBOR: *A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború közötti Magyarországon*. Argumentum, Bp., 2002, 101–116, 119–121. p.

15 GERGELY 1977, 115–116. p. Gergely Jenő könyve egyáltalán nem vádolható a keresztényszocialisták iránti elfogultsággal.

16 GERGELY JENŐ: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944*. Typovent Kiadó, Bp., 1993, 144. skk.

katolikus reformnemzedékben kezdetben együtt volt Aradi Zsolt, Balla Borisz, Barankovics István és Katona Jenő. Később egy részük Gömbös reformpolitikáját támogatta, mások a kereszténydemokrácia irányába tájékozódtak. A radikális jobboldaliak közé sorolt Nyisztor Zoltán az Aradi Zsolt és Balla Borisz nevével fémjelezhető csoporttal állt kapcsolatban. Az ún. demokratikus katolikusok csoportja tagjainak útjai pedig 1948 után elváltak egymástól. Volt, aki kiegyezett a kommunista hatalommal, mások ezt nem tették meg.¹⁷

Bodó nem reagál arra, hogy az ún. demokratikus katolikusok az általa jobboldali radikálisként jellemzett Prohászka örökségére hivatkoztak. Az irányzat meghatározó politikusa, gróf Széchényi György Prohászka politikai örökségét is vállalva lépett fel a közélet porondján. A Széchényi György kezdeményezésére megalakult egyetemista szervezet, a Prohászka Ottokár Társaság tagjai szintén a püspök örökségét vállalták.¹⁸ Ha tehát Prohászka Ottokár antiszemita, szélsőjobboldali radikális volt, hogyan vállalhatták örökségét demokratikus csoportok? Ennek oka az, hogy Prohászka nyitott volt az új eszmékkel és áramlatokkal szemben és szükségesnek tartotta az egyház reformját a kor kihívásaira válaszolva.¹⁹

A cikkíró szerint a politikai katolicizmus konzervatív csoportja az 1930-as években is távolságot tartott a liberális, szociáldemokrata és kommunista pártoktól (424. p.). Ez csak részben igaz. Az alkotmányvédő, ellenzéki erők összefogására többször történt kísérlet ebben az időszakban. Ilyennek tekinthetők a Sigray Antal legitimista politikus képviselői beszámolójához kapcsolódó körmeneti gyűlések. A leghíresebb az 1937-es körmeneti gyűlés volt, amelyen legitimista, keresztény párti, liberális és kigazda politikusok is részt vettek. A szociáldemokraták nem voltak ott, de lapjuk, a Népszava részletesen beszámolt a gyűlésről, és Peyer Károly az eseményre reagáló beszédében nem zárta ki az együttműködés lehetőségét.²⁰

*Bodó radikális antiszemita*ként jellemzi Nyisztor Zoltánt (425. p.). Ezzel kapcsolatban utalok a zsidóellenesség különböző változatairól fentebb kifejtett álláspontomra. Nyisztor a „zsidókérdés” megoldásának az asszimilációt tekintette, pontosabban a zsidóságnak a kereszténységbe való vallási asszimilációját. Ezen kívül Nyisztor jó barátja, Aradi Zsolt zsidó származású volt.²¹ A nyilasokkal való kiegyezés gondolatát nem csupán Nyisztor képviselte, és az azzal egyetértők nem feltétlenül voltak radikális antisemiták. Egyrészt egy csoport nevében írta meg 1938-ban a gondolatot felvető levelét Serédi hercegprímásnak. Másrészt Nyisztor elküldte levelét a KALOT vezetőinek is, akik közül Nagy Töhötöm egyetértett vele. Pedig Nagy Töhötöm nem kedvelte a nyilasokat, hazaárulónak nevezte őket naplójában. Kerkai Jenő, a KALOT másik vezetője a katolikusok és a nyilasok kapcsolatát másképpen fogta fel. Ő azt akarta elérni, hogy a nyilasok keressék az együttműködést a katolikusokkal és ne fordítva.²²

17 ADRIÁNYI – CSÍKY 2005, 129, 201. p.

18 GERGELY 1993, 153. p. és GERGELY JENŐ: *A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus*. Századok 121 (1987), 1. sz., 11–14. p.

19 SZABÓ 2007, 211–217. p.

20 GERGELY 1993, 116–117. p. és KARDOS JÓZSEF: *Legitimizmus*. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között. Korona Kiadó, Bp., 1998, 199–200, 250–253. p.

21 ADRIÁNYI – CSÍKY 2005, 94–98, 129, 219–220, 228. p.

22 Uo. 137–147, 149–150. p.

*Bodó azt állítja, hogy a nyilas politikai elképzelések közül számos a katolikus politikai körökből származott, mint pl. a föderatív magyar birodalom létrehozása, ahol a kis népcsoportok utópikus harmóniában élnének egymással (427. p.). Ez az elképzelés azonban más volt, mint a magyar dominanciával megvalósuló „Szent István-i birodalom” eszménye, amelyet a katolikus körök is támogattak, hiszen a nyilasok 1940-ben beterjesztett nemzetiségi törvényjavaslata sokkal szélesebb körű autonómiát kívánt biztosítani az egyes népcsoportoknak, mint amit más politikai csoportok hajlandóak lettek volna elfogadni.*²³

*Bodó állításaival ellentétben az első zsidótörvény is érintette a kikeresztelkedett zsidókat és ennek elfogadásakor az egyház nem hallgatott (426, 429. p.). A törvényjavaslat felsőházi bizottsági tárgyalása során Serédi hercegprímás kifogásolta, hogy a törvényjavaslat visszaható erejű, valamint hangsúlyozta, hogy a törvénynek nem szabad az igazságossággal és a felebaráti szeretettel ellentétbe kerülnie. A hercegprímás elfogadhatatlannak tartotta, hogy a „zsidó” fogalmának meghatározásánál különbséget tessenek az 1919. augusztus 1. előtt és után megkereszteltek között. Ez ugyanis megkérdőjelezte a keresztség szentségének érvényességét és ezáltal kétségbe vonta a „keresztény” fogalmát. Glattfelder Gyula csanádi püspök szintén szót emelt a megkeresztelt zsidók közötti különbségtétel ellen és elítélte a vallási és a faji kérdés összemosását. Ennek ellenére Serédi és Glattfelder, fenntartásokkal ugyan, de támogatta a bizottságban a törvényjavaslatot. A javaslat felsőházi szavazásán a katolikus főpapok az eucharisztikus kongresszus előkészületei miatt nem vettek részt.*²⁴

Bodó Béla azt állítja, hogy Serédi hercegprímás és Szálasi között megegyezés jött létre és a katolikus egyház gyakorlatilag legitimálta a nyilas diktatúrát (427. p.). Ez az állítás nem felel meg a valóságnak. Serédi 1944. október 24-én Esztergomban fogadta Szálasis, de a megbeszélésen rámutatott arra, hogy Szálasi hatalma törvénytelen. A kormányzó lemondása következtében, az 1937: XIX. tv. értelmében megalakult az Országtanács, amely az átmeneti időszakban – bizonyos korlátozásokkal – gyakorolta az államfői jogokat, és amelynek a hercegprímás is tagja volt. Az Országtanács október 27-én tartott első ülésén Serédi is megjelent. Felszólalásában azonban ismét rámutatott Szálasi hatalomátvételének és hatalomgyakorlásának törvénytelen voltára. Ennek ellenére elfogadta, hogy az Országtanács megkezdheti működését, és indítványozta, hogy az Országtanács javasolja az országgyűlésnek, hogy ne kormányzót, hanem ideiglenes államfőt válasszon. A szavazás titos legyen, a jelölt pedig nem lehet politikai párt tagja, valamint a megválasztott ideiglenes államfőnek a kormányzói jogkörből csak annyit engedjenek át, amennyi az állami ügyek viteléhez feltétlenül szükséges. Serédinek ezek a kitételei Szálasi ellen irányultak. A hercegprímás azzal indokolta az ideiglenes megoldást, hogy az országgyűlés már nem képviseli az egész nemzetet. Rámutatott arra is, hogy az országgyűlés döntésének érvényessége tagjainak szabadságától függ. Kérte Szálasis, hogy intézkedjen az országgyűlés fogva tartott tagjainak szabadon bocsátásáról, és írásban garantálja, hogy az országgyűlés tagjait parlamenti szereplésük, felszola-

23 *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953.* Szerk. ROMSICS IGNÁC, ifj. BERTÉNYI IVÁN. Osiris, Bp., 1998, 117–133. p.

24 FEJÉRDY ANDRÁS: *A Magyar Katolikus Egyház hivatalos állásfoglalása a „zsidótörvényekkel” kapcsolatban.* In: *Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére.* Szerk. HERMANN ISTVÁN. Egyetemi Széchenyi Kör, Bp., 1999, 172–175. p. (a tanulmány az Interneten is elérhető: http://jmvk.compunet.hu/szoveg/kiadvany_new/fejerdy.htm – letöltés: 2008. július 17.)

lásaik, szavazásaik miatt nem fogják bántalmazni. Az ülésen Serédi tiltakozása ellenére Szálasi miniszterelnöki esküt tett. Az ülés jegyzőkönyvét Serédinek csak többszöri kérésére küldték meg, és abból szándékosan kihagyták felszólalását. Az Országgyűlés második ülésére november 2-án került sor, egyetlen tárgya a miniszterek eskütétele volt. Serédi itt is megjelent és figyelmeztette az ülés elnökét, hogy a miniszterek kinevezése törvénytelen, tehát nem tehetnek esküt. Tiltakozását azonban nem vették figyelembe. Ugyanazon a napon a Felsőház is ülést tartott. Serédi elindult az ülésre, de amikor megtudta, hogy az államfői hatalom gyakorlásával kapcsolatos törvényjavaslat szövege nem egyezik meg azzal, amiről az Országgyűlés első ülésén határoztak, visszafordult a Felsőház folyosójáról. Ezután már nem jelent meg a törvényjavaslat tárgyalásán, nem vett részt a törvény megszavazásában (a püspökök közül egyedül Zadravecz volt jelen) és nem volt jelen Szálasi nemzetvezetői eskütételén sem.²⁵ Mindebből látható, hogy Serédi nem legitimálta a nyilas uralmat, sőt rámutatott annak törvénytelen voltára.

Bodó szerint az egyház ellenállása a zsidóság deportálásával szemben az ország német megszállása után gyenge és hatástalan volt, mert túlságosan bíztak a kormányban, és a katolikus elit előbbre helyezte a katolikus intézmények túlélését az emberek túlélésénél (429. p.). Ezzel a megállapítással csak részben lehet egyetérteni. Az egyház és állam viszonyát Magyarországon a korszakban a szimbiozis jellemezte, ezt a helyzetet tartották ideálisnak a katolikus püspökök, és ezért volt nehéz számukra a szakítás. Nehezen tudták elképzelni az egyház jövőjét az állam nélkül. Mégis eljutottak ideig, amit bizonyít pl. az, hogy Serédi hercegprímás nyíltan megmondta Szálasinak, hogy hatalma törvénytelen. Ugyanakkor nem lehet a katolikus intézmények és az emberek túlélését szembeállítani. Utalok itt pl. arra, hogy a katolikus intézmények emberek százainak túlélését tették lehetővé ezekben az időkben. Ezen túl a katolikus egyház, mint földbirtokos és iskolák, valamint egyéb intézmények fenntartója, emberek ezreinek biztosított munkát és megélhetést.

A számos vitatható megállapítás mellett nagyon érdekes és gondolatébresztő az írásnak az a része, amely a Zadravecz püspök által bevezetett kultuszokat és rituálékat elemzi (420. p.).

25 Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései 1941–1944. S.a.r., bev. tanulmány: Orbán Sándor, Vida István. Zrínyi Kiadó, Bp., 1990, 47–51, 115–128, 172–175. p.; GERGELY JENŐ: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. 2. jav. kiad. Pannonica Kiadó, Bp., 1999, 119. p.; LASZLÓ T. LÁSZLÓ: *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945*. Szent István Társulat, Bp., 2005, 320–322. p. Ebben a kérdésben a szakirodalomban is számos pontatlanság fedezhető fel.

26 A teljesség igénye nélkül: Hock Jánost 1918-ban nem a püspökök delegálták az új, demokratikus kormányba. Hock nem volt a kormány tagja, hanem a Nemzeti Tanács tagja, majd elnöke volt, ahol a Károlyi-pártot képviselte. Zadravecz Istvánt nem 1920 májusában nevezték ki tábori püspökké, hanem 1920. április 22-én. Nem létezett keresztényszocialista irányítás alatt álló propagandaminisztérium, hanem 1919-ben a Friedrich-kormányban Haller István tárca nélküli propagandaminiszter volt. Cavallier József nem a Nemzeti Újság főszerkesztője volt, hanem az Új Nemzedék felelős szerkesztője. Mindszenty nem a szuperhatalmak meggyezésének következtében kényszerült távozni a budapesti amerikai nagykövetségről, hanem 1971-ben a Vatikán és a magyar kormány, illetve a vatikáni küldöttek és Mindszenty közötti tárgyalások eredményeként hagyta el az országot. Az Egyesült Államok közvetlenül nem vett részt a tárgyalásokban, és nincs bizonyíték arra, hogy a Szovjetunió beleszólt volna az ügybe.

27 Pl. „Prelate Serédi” vagy „the abbot of the Catholic monastery in Pannonhalm”: helyesen: Archbishop vagy Prince Primate Serédi; the archabbot of the Benedictine monastery in Pannonhalm. Bodó azt írja, hogy nem engedték Prohászkanak, hogy „Prelate” (főpap) legyen. Mivel Prohászka már 1905 óta székesfehérvári püspök, tehát főpap volt, a szerző valószínűleg arra akart utalni, hogy nem lett belőle érsek.

Bodó Béla írása számos pontatlanságot és tévesztést tartalmaz, amelyekre fel kell hívni a figyelmet.²⁶ A szerző bizonyos kifejezéseket is pontatlanul használ.²⁷ Forráskritikai eljárása szintén vitatható.²⁸ Bodó jegyzetei szerint több magyarországi levéltárban is kutatott, a Prímási Levéltárban azonban nem. Mivel egyháztörténeti kérdésekkel foglalkozik, ott is szükséges lett volna kutatásokat folytatnia, hogy forrásfelhasználása ne legyen egyoldalú.

ÖSSZEGZÉS

A forrásokat és a szakirodalmat elemezve láthattuk, hogy a két világháború közötti magyar katolikus egyház viszonya a szélsőjobboldalhoz és az antiszemitizmus kérdéséhez lényegesen összetettebb, mint amit Bodó Béla cikkében felvázolt. Prohászka személye például nem ítélt meg egyoldalúan, zsidóellenessége alapján, hiszen szellemi nyitottsága miatt olyan örökséget hagyott hátra, amelyet demokratikus csoportok is vállalni tudtak.

Nem írható a keresztényszocialisták számlájára a modern magyarországi antiszemitizmus megteremtése, hiszen az már létezett, amikor a keresztényszocialista mozgalom kibontakozott Magyarországon. Az 1930-as évek totalitárius törekvései láttán pedig a katolikus politikusok készek voltak egy széles körű alkotmányvédő mozgalom létrehozására, amelyben liberális és kigazda politikusokkal működtek együtt, és a mozgalom a szociáldemokratáktól sem zárkózott el. Serédi hercegprímás már az első zsidótörvény felsőházi bizottsági vitájában rámutatott annak igazságtalanságaira, bár ezt az első törvényt még elfogadta. A nyilas hatalomátvétel után a hercegprímás Szálasinak szemtől szemben is kifejtette, hogy hatalma törvénytelen, majd ezt az álláspontját az Országtanács ülésén is megismételte. A katolikus egyház, mint intézmények fenntartója emberek százait mentette meg a haláltól a vészkorszakban és még ennél is több ember megélhetését biztosította. Az egyházi intézmények ennél fogva az emberek túlélésének eszközei voltak.

Természetes, hogy a magyar katolikus egyház történetével kapcsolatban különböző vélemények fogalmazódnak meg, Magyarországon is élénk viták folynak egy-egy kérdéssel kapcsolatban. Ugyanakkor a véleményeknek a források kritikus elemzésén és a szakirodalom eredményeinek figyelembevételén kell alapulniuk, ha nem akarnak egyoldalúak lenni.

Azért foglalkoztam hosszasan Bodó Béla írásával, mert külföldön sokan ilyen és hasonló cikkekből tájékozódnak a magyar (egyház)történettel kapcsolatban, az írás azon-

28 Többször használja forrásként Pogány József egyik írását. Pogány a Tanácsköztársaság idején népbiztos volt, 1924–27 között pedig a Kommunista Internacionálé információs, majd agitációs és propaganda osztályának vezetője. Egy nyilvánvalóan elfogult szerző írásának felhasználásakor azt más forrásokkal kellett volna összevetnie. Ugyancsak kifogásolható forráskritikai szempontból, hogy egy 1946-ban felvett jegyzőkönyvre hivatkozik, amikor azt írja, hogy 1919 őszén Marcaliban a helyi plébános szeme láttára vágtak darabokra egy volt szerzetest Prónay különítményesei (418. p.).

ban számos, a magyar katolikus egyház történetével kapcsolatos tévhitet és pontatlanságot tartalmaz. Egy angol nyelven publikáló szerzőknek fokozott felelőssége van abban, hogy külföldön milyen képet alakítanak ki a magyar történelemről és ezen keresztül Magyarországról.

BALÁZS CSÍKY

CAN THE CONCEPT OF "CLERICAL FASISM" BE USED IN CONNECTION WITH HUNGARY?

Among the papers published in the journal entitled *Totalitarian Movements and Political Religions* in June 2007 Béla Bodó wrote the article on Hungary.

Analysing the sources and literature of the subject we may conclude that the Roman Catholic Church had a far more complicated relation to the extreme right movements and anti-Semitism between the two world wars than Béla Bodó had described it in his paper.

Author of present paper studied Béla Bodó's paper thoroughly, because the paper provides several misconceptions and inaccuracies regarding the history of the Hungarian Catholic Church.

BOHÁN BÉLA SJ.

EMLÉKEZÉS PÁSZTOR FERENC BEREGSZÁSZI PLÉBÁNOS, PÜSPÖKI HELYNÖKRE

A beregszászi templom falán néhány márványtáblába vésett szó: *Pásztor Ferenc r.k. prelátus, a terror mártírja 1949.* – a papi névtárban (Schematizmus) is mindössze 3 sor; és a „Régi beregszásziak” könyvben is csak 3 rövid bekezdés szól róla –, de mindegyikben van legalább egy-egy hibás adat.

Ezek: 1) 1949-ben elvitték, és ez nem a halála éve (nem a „mártíromság” éve, hanem az elhurcolás éve)

2) Nem „általános helynök” volt, hanem kárpátaljai helynök. (A Schematizmusban „általános helynökként” szerepel, de tévesen. A kinevezés nagyon világosan beszél a többi helynök jogairól.)

3) Nem 1948-ban vitték el, mint azt a Régi beregszásziakban írva van, hanem 1949-ben, és nem 1950-ben halt meg, hanem – ha hihető a Schematizmus dátuma – 1951. október 15-én.

KI VOLT Ő? HONNAN JÖTT? ÉLETÚTJA

Életpályáját magának is be kellett vallania a szovjet hatalom előtt 1946-ban, mégpedig szigorúan előírták, hogy orosz vagy ukrán nyelven. Ungváron született 1880. I. 14-én. Középiskoláit 1890–98 között Ungváron végezte. Teológiát Szatmáron 1898–1902. Pappá szentelése 1902. június 27-én.

Segédlelkész: Csomaközön 1902–1904, Szatmáron 1904–1905, Nagybányán 1905–1907, Szinerváralján 1907–1908. Plébános: Szakaszon 1908–1911 (adminisztrátor), Dobóruszkán 1911–1932, Beregszászon 1932–?. Az 1913-as Schematizmus káplánsága helyei között felsorolja még Nagybocksót és Szatmárt kétszer. Valószínű, hogy ezek szükség szerinti megbízások voltak, amire bizonyára alkalmassága miatt került sor.

Káplánság után három évig Szakaszon volt adminisztrátor, majd 1911-ben Dobóruszkán lett plébános. Húsz év alatt nemcsak a templomot nagyobbították meg, és ekkor egy füzetben ismertette a templom történetét, hanem a hitéletet is fellendítette. A Historia domus-ban megörökítette munkáját, távozása előtt pedig hosszú összefoglalót írt le, mintegy a plébánia vallási életének menetrendjét.

Egy egyházmegyei papnál (lelkipásztor, pap, káplán, prelátus) ezek a külső keretek telnek meg a mindennapi élet színes és egyhangú eseményeivel. Az anyakönyvek, a hir-

detési könyvek és a Historia Domus könyveiből akadhatunk rá ezekre az eseményekre ... és az egyházmegyei körlevelekből, valamint a levéltári levelekből világlik ki egy-egy pap tevékenysége, sokszor a lelkülete is.

Pásztor Ferenc egyszer mégis vall önmagáról, kb 60. éves korában:

„Bár nem tartom ildomosnak, hogy valaki hazafias érdemeivel dicsekedjék, s ha volnának ilyenek, azokért elismerést vagy jutalmat várjon. Sem önmagunkat nem tartom illetékesnek arra, hogy magunkról ilyen értelemben ítéletet mondjunk, mivel saját személyemet illetőleg erre vonatkozólag komoly egyénektől felszólítást kaptam, nem zárkozhatom el attól, hogy e felszólításnak néhány sorban eleget ne tegyek.

Mint magyar kat. pap, már hivatásomnál fogva is természetesen a ker. magyar nemzeti gondolatnak szolgálatában állottam, fokozottabb mértékben a trianoni összeomlás, a cseh megszállás után. E szomorú idők nagyobbik felét Dobóruszka Ung megyei magyar községben éltem le, ahol híveimet mindjárt kezdetben a ker. szoc. párt keretébe szerveztem. Természetesen, hogy ez nem igen tetszett a hatalom bitorlóinak s ezért mint államellenes egyént rendőri felügyelet alatt tartottak, kongruámtól megfosztottak.

1932-ben kerültem Beregszászba ... Kat. magyar iskolánkat a csehek, mint a beregszászi iskolafronton a magyarság egyetlen mentsvárát meg akarták fojtani (adóhátralék címén zár alá helyezték minden vagyonunkat). Társadalmi gyűjtést rendeztem, csekély megtakarított pénzemmel, 20.000 cseh koronát ajánlottam fel az iskola javára. Így sikerült iskolánkat nemcsak megmenteni, hanem emeletre húzni, tovább fejleszteni.”

1936-os bevallása szerint kongruája Beregszászon sem volt. Beregszászra a kegyuraság „Latoricza” Társaság előterjesztésére került.

A társadalmi gyűjtés egyik templomi hirdetése így szólt 1933. december 3-án: „A múlt vasárnap tartott hitközségi gyűlésen feltártuk híveink előtt egyházunk mostani igen súlyos anyagi helyzetét s az összes híveink közös akarata nyilatkozott meg abban az egyhangú megállapodásban, hogy nem hagyjuk veszni iskolánkat, zárdánkat, mostani nehéz viszonyainktól telhető önkéntes adományokkal sietünk segítségére szorongatott egyházi intézményeinknek. Itt a fő elv és siker azon múlik, hogy minden egyes hívőnk tegye meg a tőle telhetőt s értse meg azt, hogy saját és gyermekeik lelkének legszentebb ügyéről van szó ...”

December 8-án így hirdet: „...Legszentebb kötelességünk zárdánk, iskoláink megmentése ...”

1932-től 1947-ig hetente írta a hirdetőkönyvet, melyben minden lényeges esemény benne van. A nagyobb vallási események: bérmlás, évi nagy Úrnap körmenet, Krisztus Király körmenet, Népmissió 1933-ban, az új Keresztúti képek áldása, kulturális és vallási előadások meghirdetése kiváló előadókkal (Pfeiffer Miklós, Csávossi Elemér, Pakocs Károly, Endrődi László, Palánkai Tibor). De ugyanígy a gyermekek gyakori színdarabja az iskola vagy a Szívárdia szervezésében.

Külön gondja volt szegények segítésére: karácsony előtt jótékonyági vásárt szerveztek e célra, megszervezték a Karitást, majd pedig az „Egri Norma” mintájára a „Magyar Norma” szegénygondozást mozdították elő ökumenikus formában a városban (két szegénygondozó ferences nővér, két diakonissza és egy izraelita gondozónő).

A már régebben létező Rózsafüzér Társulat, Oltáregylet és Legényegylet mellett megszervezték a Leányklubot, a Szívárdát, a Mária Kongregációt, a Credo egyesületet, a Szentlélek Szövetséget, a Szent Zita egyesületet ...

Az 1933-as Szentévet nagy fénnel tartották meg, majd pedig 1936-ban Katolikus Nagygyűlést tartottak szeptember 20-án az iskola megáldásakor országos előadókkal. 1939-ben pedig május 14-én, vasárnap este a Szent Jobbot fogadták a templom melletti téren.

Mindezek komoly hirdetésekben nyilatkoznak meg hétről hétre.

1940-ben szerepel először a januári imanyolcad meghirdetése a keresztények egységéért és ettől kezdve minden évben.

Ugyanakkor nagy határozottsággal védi és mozdítja elő a katolikus hívek lelki és tekintélybeli érdekét, a felekezeti túlbuzgóságoknak ellenáll. A háború alatt és a háború után a hívek lelki erősítését szolgálta minden módon az imádságos társulatok fenntartása, ájtatosságok. Pl. 1944-ben ádvent minden napján keresztút.

A kultúra és művelődés előmozdítója az iskolák és a kultúrház által.

Belső lelki világa látható azokból a rövid mondatokból, amelyeket év elején vagy év végén írt a hirdető könyvbe. 25 ilyen mondat szerepel 1933-tól 1947-ig. Ez 16 különböző mondat. Pl. OAMDG. vagy In nomine Jesu vagy négyszer is szerepel: Jesu Tibi sit gloria, Qui natus es de Virgine (nyilván karácsony közelsége miatt). Jellemző az utolsó kettő: 1946 december végén: Gloria in excelsis Deo! És 1947 januárban: Et in terra pax hominibus bonae voluntatis.

Valóban ebben az időben az igazi békét várták az emberek, ezért imádkoztak ...

MINT KÜLÖNLEGESEN KIEMELT EGYHÁZI EMBER!

Már mint dobóruszkai plébános nemcsak a plébánia, hanem az egyházmegye életében is megbízást, majd kitüntetést kapott: Assessor S. Sedis; (szentszéki tanácsos 1923), katolikus iskolák felügyelője Kárpátalján, szegények ügyvédje; tanácsos plébános; Revisor rationis Eccl. (számvevő); hitoktatókat felügyelő bizottság elnöke.

Amikor pedig beregszászi plébános lett, mindjárt főesperesi kinevezését is megkapta, majd 1941-ben pápai prelátus lesz.

Bizonyára egyéni rátermettsége, mélyen egyházas papi lelkisége és lankadatlan tevékenysége alapozták meg azt a bizalmat, amelyet aztán 1944-ben mint különleges felhatalmazással rendelkező főesperes kapott, majd pedig 1946-ban a püspök Kárpátalja helyi helynökévé nevezte ki.

Néhány megmaradt levél mutatja, hogy Madarász István püspök, Pakocs Károly általános helynök, majd pedig Scheffler János püspök személyi ügyekben kérték ki a véleményét, és a megmaradt válaszokból látszik, hogy világosan, nyugodtan és érvelve tesz nem egyszer másfajta javaslatot, mindig a személyek és az egyház érdekeit szem előtt tartva. Éppen ezért a személyek megmentése érdekében kész elvállalni „nehéz embereket”, hogy segítsen rajtuk.

Egy 1944. X. 12-én írt levele egyik paphoz aggodalmát és szeretetét mutatja, amellyel a helyesebb útra akarja segíteni. Részlet: „... Hát valóban püspök Atyáknak annyi szeretete, aggodása, áldozata mind hiába lett volna?! Most, amikor az jóságos Atya ott siránkozik palotájának romja felett, amelyek eltemették legdrágább embereit, avval a hírrel növeljem mérhetetlen fájdalmát, hogy Isten országa építésében a te munkádra sem számíthat? Most a szörnyű világgösszeomlás idején sem tudnánk férfiak, pa-

pok, apostolok lenni, akik Keresztelő János fegyelmezett lelkületével álljanak a tomboló viharban és hirdessék a tűz és vértengerből újjászülető világot? ...”

Papi lelkületét mutatják egy 1943. évről szóló lelkipásztori beszámolójának befejező sorai: „Súlyosan érzem a nagy felelősséget, kötelességet, hogy többet, ezerszer többet kellene tenni a lelkek megmentésére, üdvöztetésére. Jézus Szívének nagy kegyelme, a jó Isten irgalmas jósága pótolja mindazt, amit szolgáljának hűtlensége, nyomorúsága elmulaszt.”

A háború végén és utána mutatkozik meg különösen lelki nagysága és az egyház érdekében vállalt szerepe. Hűségesen kitart plébánosi helyén. A helyi körülményekről tájékoztatja a Főpásztort, és kialakul 1945–1946-ban egy leveles párbeszéd a püspökkel. Leveleit nem ismerjük (csak egy maradt fent Beregszászon), de a püspök által hozzá írt levelekből látható az a bizalmas kapcsolat, ahogyan előkészül az ő kárpátjai helynöki kinevezésére.

Ez a kapcsolat talán még abból az időből eredhet, amikor Pásztor Ferenc dobóruszkai plébános volt, Scheffler János pedig ungvári káplán. Pásztor Ferenc – mint ungvári származású – a közeli Dobóruszkról bizonyosan gyakran járt Ungváron és Tahy Ábrahám plébánossal, valamint kiváló három káplánjával: Magyar Bálinttal, Bart Mihállyal és Scheffler Jánossal közvetlen kapcsolatban lehetett.

Ez a levelezés leginkább személyek és plébániák ügyeiről szól, de állandóan ott van a lelki és szoros baráti vonás, és az egymás iránti teljes bizalom.

A Szatmárhoz való ragaszkodás és a teljes hűség mutatkozik meg abban is, hogy anyagilag igyekeznek a szatmári bombázások újjáépítését támogatni.

Az 1944-es megszállás nagy változást hozott. Az első bizakodó templomi hirdetésre (1944. október 29. „Figyelmeztetjük híveinket, hogy e nehéz időkben mindenki őrizze meg a lelki nyugalmat, mely a keresztény hitünknek mélyéből táplálkozik. Engedelmeskedjünk a hatósági rendeleteknek, nehogy bárkit is kellemetlenség érjen. Megnyugvással vesszük tudomásul, hogy a vallás szabad gyakorlata nincs korlátozva, istentiszteleteinket végezhetjük a megszokott rendben és időben.”) – nagy csapást mért hamarosan a férfiak elhurcolása, amely mély fájdalommal tölti el és fokozottabb imára és engesztelésre való felhívással válaszol, és ez csendül vissza egész advent és karácsonyi időben.

Ha az 1944/45-ös tanévből talán októberben 1–2 hetet tanítottak is (?), 1945-ben újra kívánták indítani az iskolát. 177 szülő kérelmét vitte a városi komitétához, majd amikor az visszadobta, azonnal fellebbezett azt is felajánlva, hogy ha az állami hatóságtól nem kapnának anyagi támogatást, akkor is hajlandók megkezdeni a tanítást, ha engedélyezik. Sajnos nem engedélyezték.

A városi hatóság egymás után foglalta le a kultúrházat és egyéb épületeket és ingyen használta, sőt az egyházat ezek után is adózásra szólította fel. De még a lovak patkójára és a szekerek ráfjára is engedélyt kellett kérni.

Látogatja a híveket, mint írja az egyik levelében Scheffler püspök dicsérőleg. (Egyik hívünk vallomása szerint ilyenkor támogatta a szegényeket.)

Dr. Pásztor István (Reminiscenciák. Nyíregyháza 2003.) családi történetében a következőket írja: „Miután Nyíregyházára kineveztek ügyésznek, az udvariasság szabályainak megfelelően ellátogattunk főnökömhöz, aki meggyőződéses párttag volt. Rövid idő múlva megjelent az anyósa. Főnököm bemutatott neki. Mikor az anyósa meghallotta a Pásztor nevet, megkérdezte, hogy nem rokonom-e a volt beregszászi plébános, Pásztor Ferenc prelátnak. Mikor megmondtam, hogy a nagybátyám, főnököm jelenlétében va-

lóságos dicshimnusz zengett róla: elmondta többek között, hogy a háborúban ő mentette meg őket az éhhaláltól. Annak ellenére, hogy reformátusok voltak, pénzzel, élelemmel segítette őket. Többször is megismételte ura jelenlétében, hogy a jó Isten áldja meg nemes szívéért, jóságáért.” (29.o.)

Végül a terület főesperesei és esperesei közül a püspök Pásztor Ferencet bízta meg 1946. április 15-én az „Ukrán kormányzat alatt álló rész kormányzásával”. Ezt a rendkívüli megbízást május 21-én írt levelében közli a papsággal, hozzátéve: „Amidőn fenti kegyes intézkedésről szeretettel értesítem ft. Oltártestvéreimet, kérem buzgó imáikat, hogy a fájdalmas és felelősségteljes megbízást Isten akarata szerint a lelkek javára teljesíthessem. Imádkozunk különösen azért, hogy mielőbb megszűnjön ezen intézkedést szükségessé tevő helyzet és mielőbb megvalósuljon Főpásztorunknak püspöki jeligéje: ut omnes unus simus.” Ez az első körlevélféle, mert rendelkezést is tartalmaz.

Az 1947.X.31-én írt papokhoz szóló levelében (körlevél) látszik, hogy egyre sűrűsödnek a nehézségek. Ezért nagy teret szentel a levél a lelki megerősítésnek mind a papok, mind a hívek részére: sürgeti a bérmlást, a templomi missziók tartását és a hitoktatást, amit már nem lehet az iskolában végezni, de a közlés szerint nincs tiltva a tanítás.

Talán volt más „papi levél” (körlevél) is.

1947-ben az állami hatóság megparancsolta, hogy az anyakönyveket szolgáltatassák be: „... elrendelem, hogy az összes régi és a mai napig vezetett anyakönyveket a Berehovói Zahs, állami anyakönyvi hivatalba 1947. február 25-ig 3 példányban elkészített levéltárral együtt beszolgáltassák szíveskedjék. — Fenti intézkedés haladéktalanul végrehajtandó, mert a beszolgáltatást a helybeli milícia fogja ellenőrizni. Berehovo, 1947. február hó 18” (A polgármester és az anyakönyvezető aláírása).

Illő, hogy az erre adott válaszevelet teljes terjedelmében ismerjük:

„Róm. Kat. Lelkeszi Hivatal. Beregszász
63./1947.sz

Tek. Állami Anyakönyvi Hivatal Vezetőségének. Zahs-Berehove.

F.é. Február 18-án 22. sz. a. kelt s 19-én kézbesített azon felhívásra, hogy az egyház által vezetett anyakönyveket az állami anyakönyv hivatalába szolgáltatassam be, tisztelettel értesítem, hogy a felhívásnak eleget tenni nem áll módomban, ugyanis:

1. A lelkészek nem tulajdonosai, csak őrzői az egyházi anyakönyveknek, amelynek vezetése szoros kapcsolatban van a szentségek kiszolgáltatásával, a hívek lelki vezetésével s általában a vallásos élet gyakorlatával. Szigorú egyházi törvényünk, hogy ezeket csak az egyházi főhatóság (püspökség) utasítására, vagy engedélyével adhatjuk ki. Szíveskedjék a rendeletet az illetékes egyházi főhatóság közvetítésével közölni a lelkészekkel.
2. Az 1895. okt. 1-én életbelépett egyházpolitikai törvények szerint ezen időtől fogva az egyház nem vezet többé anyakönyvet, csak privát feljegyzéseket a szentségek kiszolgáltatásáról, amelyek semmiféle állami érvénnyel nem bírnak.
3. A szóban forgó rendelet ellentétben áll a szovjet alkotmány 124. cikkelyével, mely a vallás szabad gyakorlatát biztosítja s ezért kérjük annak végrehajtását felfüggeszteni, amíg a tárgyban Moszkvába küldött fellebbezésünk elintézését nyer.

Beregszász, 1947.február 22-én (Rk. lelkész)”

Ez a határozott hang legalább azt az eredményt érte el, hogy a minisztérium területi megbízottja csak az 1896 előtti anyakönyveket kérte, sőt azok lemásolását is megengedte. Így még júliusban–augusztusban is nem anyakönyv-beszolgáltatás, hanem levélváltás volt: a másoláshoz időre és papírra van szükség ...

1948 még a vallási élet intenzív éve volt, amint a Szolyváról és Benéből beküldött jelentés mutatja ...1947-ben volt az utolsó papszentelés: Hudra Lajos.

Több kápolna készül a háború után: Borzsova, Gecse, Bótrágy. A háborús pusztításokat pedig rendbe hozták: Téglás, Szürte, Rát.

A felhők azonban gyülekeztek ... Pásztor Ferenc plébános-helynök az újmiséshudra Lajossal maradt Beregszászon ...

És amikor erőszakkal megszüntették a gör.kat. egyházat Kárpátalján – 1949 februárjában –, ugyanakkor, február 27-én keresztel utoljára Pásztor Ferenc és Hudra Lajos is Beregszászon... Márciusban még egy iratot elintéz – iktat, ... majd – ahogyan itt mondják – hamvazószerdán – abban az évben március 2-án – börtönbe viszik. (Talán a káplánját is, mert a következő hetekben már nem szerepel a nevük az anyakönyvekben...)¹

„A letartóztatás és az azzal kapcsolatos házkutatás során jelen volt Pásztor István unokatestvérem is. Tőle hallottam, hogy embertelenül bántak nagybátyámmal. A házkutatás során minden értékes tárgyat, lexikonokat, könyveket, írógépet, az irodájában lévő pénzt is lefoglalták, s elvitték. Erről átvételi elismervényt nem adtak.” (Reminiszcenciák XI. 119. o.)

„A Szovjetunió Állambiztonsági Minisztérium különbizottsága 1949. VII. 6-án az USZSZK büntetőtörvénykönyve 54. par. 4. és 10. cikkelyének 2. bekezdése alapján 25 évi kényszermunkára ítélik. Ez valószínűleg halálbüntetésének enyhítése volt. Szibériába hurcolják”. (Hetényi Varga Károly)

A Híres beregszásziak szerint 1950-ben halt meg, a Schematizmus szerint 1951. október 15-én. Szibériában 20. láger, 54 km Tajschet, a keresztfelirata M 160 volt (1996 – Schematizmus) (Pásztor István írása szerint.: 17. sz. fejelet.)

Unokaöccse, Dr. Pásztor István ügyvéd a család történetében „Reminiszcenciák II.” cím alatt ír a nagybácsiról. Pl. „Mikor már közeledtek az orosz csapatok Beregszász felé, kértük, hogy jöjjön át hozzánk Vitkára. ... Kijelentette, hogy híveit nem hagyja cserben, bármi történjék is vele. ...Még halála előtt néhány évvel kerülő úton levelet küldött legfiatalabb testvérenek, Pásztor Erzsébetnek, aki keresztanyám volt. Ebben a levélben többek között azt írta, hogy megkísértette a sátán, ígérték neki szabadságot, azt is, hogy hazaengedik, ha áttér a pravoszláv hitre. Erre nem volt hajlandó, hitét nem tagadta meg, inkább a halált választotta.” (29. o.)

A Szatmári egyházmegyének a háború utáni papi áldozatai között ő a második. (Haklik Sándor császlóci esperes-plébános már útközben meghalt). És harmadiknak követte barátja és igaz lelki rokona: dr. Scheffler János megyéspüspök.

Az ukrán állami hatóság 1989-ben rehabilitálta.

1 Özv. Matécsa Miklósné 2005. febr. 18-án mondta, hogy házukban lakott egy kommunista rendőr vagy KGB-s, aki azzal dicsekedett, hogy felpofozta a papot, majd pedig azzal, hogy a „kövér pappal” vasárnap a mise alatt vágatták a fát a börtön udvarán. Ezzel akart vallásos édesanyjának fájdalmat okozni. De hamarosan Ungvárra szállították.

1993-ból van egy irat, mely szerint az egyházközség „Pásztor Ferenc Alapítványt” kíván létrehozni, de ez akkor nem történt meg.

Melléklet: 2 körlevél az 1946. és 1947. évekből.

1. melléklet.

63/1946.

Püspöki Helynökség Hivatala. – Beregszász.

I. F. é. április 15-i kelettel 533.sz.a. a következő átiratot kaptam Püspök Atyánk Őméltóságától:

Valóban fennáll a „sedes impedita” esete. Azért – a többi vikárius uraknak dispencziós jogának épségben tartásával – Főtisztelendőségedet bízom meg az Ukrán kormányzat alatt álló rész kormányzatával. Az ungvári, munkácsi, nagyszőlősi és huszti esperesek, illetve főesperesek alkossák tanácsát és fontosabb kérdésekben hallgassa meg őket. Egyebekben az ET. hasonló esetekre vonatkozó kánonjai és saját bölcsessége szerint igazgassa a területet Isten kegyelméből olyan jól, ahogy azt tudja. –

Amidőn fenti kegyes intézkedésről szeretettel értesítem Ft. Oltártestvéreimet, kérem buzgó imáikat, hogy a fájdalmas és felelősségteljes megbízást Isten akarata szerint a lelkek javára teljesíthessem. Imádkozzunk különösen azért, hogy mielőbb megszűnjön ezen intézkedést szükségessé tevő helyzet és mielőbb megvalósuljon Főpásztorunknak püspöki jeligéje: ut omnes unum simus. Addig is, amíg mindnyájunk forró vágya beteljesedik szeretettel kérem a helynöki tanács tagjait, hogy minden hónap első vasárnapja (illetve első pénteke) utáni kedden, legközelebb tehát június 11-én, hacsak körülményeik engedik, fáradjanak el Beregszászba, hogy az aktuális kérdéseket megbeszéljék.

II. Fenti hivatalos aktával egyidejűleg 2 püspöki *circulare* is érkezett, amelynek lényegesebb pontjait az alábbiakban közlöm:

A papsághoz intézett főpásztori szózat hűségre és kitartásra buzdítja a testvéreket a lelkek szolgálatában. Az ilyen nehéz idők értékesek nagy érdemek szerzésére. A hívek most fogékonyabban a jó iránt, a szenvedések vihara közelebb hozza őket a jó Istenhez s a lelkek örök céljához. Segítsük bennük ezt a vágyat apostoli munkával, intenzív hitoktatással. Tartsunk népmissziókat. Mélyítsük a hívek áhítatát a Szents. Szív és a B. Szűzanya iránt. Neveljük őket komoly, öntudatos lelki életre főleg az Eucharisztia kegyelmei által (napi szentmisehallgatás, gyakori szentáldozás.)

Fontos intézkedést tartalmaz a körlevél hadifogoly és deportált híveink utólagos anyakönyvezésére. Az év végéig gondosan kutassuk fel az összes adatokat (halálozási, esketési, kereszteleési). A haláleset bizonyításánál két szemtanú vallomását magában foglalójegyzőkönyvet vegyünk fel. Készítsünk ezután az összes esetről külön-külön összegező kimutatást 2-2 példányban s ezeket a bizonyító okmányokkal terjesszük az egyházi Főhatóság elé.

A fiatal papokat, akik még hátralékban vannak theol. vizsgáikkal, komolyan figyelmezteti Püspök Atyánk, szeptemberre készüljenek el egy következő év anyagával. A mi

területünk papjai, ha a gátló körülmények még fennállnak, később közlendő időpontban, Ungváron vagy Beregszászban fogják a vizsgát letenni.

Ad int. Ordinarii és kétszeri misézésre vonatkozólag a központ nem rendelkezik most stipendiumokkal. Akiknek van elegendő intentiójuk, félévenként 10–12 alkalommal ajánlják fel saját stipendiumaikat az egyházmegye céljára. Egyébként a szentmise felajánlása legyen az egyházi törvények rendelkezése szerint.

Sürgeti püspök urunk most már a kerületi papi gyűlések megtartását, ahol lehetséges. Kidolgozandó tételek a legközelebbi gyűlésre:

1. Miképpen kell hiveimet minél alaposabban kioktatnom és megerősítenem kat. meggyőződésükben: az iskolában, vasárnapi prédikációban, keresztyén tanításban, egyesületeinkben, — hogyan mélyítsem bennük az öntudatos áhitatot az Eucharistia iránt?

2. Obligatio pastorum promovendi conversionem haeterodoxorum in nostra dioecesi valde mixta (ut fiat unum ovile et unus pastor).

III. Az egyházi célokra előírt gyűjtéseket tartsuk meg továbbra is az előírt időkben. Egyöntetű kezelés céljából kérem e gyűjtések eredményeit az esperesek útján Beregszászba irányítani. — Papi nyugdíjárulékainkat úgy személyek, mint a pénztárak részéről az eddigi eljárás szerint félévenként Ungvár, Munkács, Huszt és Beregszász központokba kérem juttatni.

Beregszász, 1946. május 21-én

Pásztor Ferenc
p. prelátus, püspöki helynök.

2. melléklet.

Ft. Oltártestvérek! Szükségét érzem annak, hogy e főpásztorunktól elszakított területen, ahol olyan nehéz az egymás között való érintkezés, a személyes megbeszélés, legalább e néhány sorban keressem paptestvéreimmel a lelki kapcsolatot s néhány fontosabb, papi életünket érintő ügyben nyújtsak tájékoztatást.

A világ- és az egyház történelmének legválságosabb, sorsdöntő korszakában élünk.

Szemeinkkel látjuk a világot mozgató erők szörnyű viaskodását, amely Isten országának jövő alakulását is döntően érinti. A nagy időkben a krisztusi papságnak is hivatása magaslatán kell állnia. Ma nem elegendők az ún. átlagos jó papok, ma szentekre, hősökre van szüksége Krisztus egyházának, akik az első keresztyén korszaknak apostoli buzgalomával és hősie önfeláldozásával harcolnak a kereszt diadaláért. Ma nem java-dalmas papok vagyunk, hanem minden beneficiumtól megfosztott misszionáriusok, in partibus infidelium a lelket, egyedül a drága lelket keresve, ha kell, életünk feláldozásával is. Lelkeket, lelkeket adjanak nekem — üzeni ma az isteni Mester a papok szívéhez —, hiszen a lelkek iránt való szeretetből haltam meg. (Csávossy: B. Grignon, Szűz Mária titka.)

Igaz, hogy élnünk is kell, ha dolgozni akarunk. Anyagiakra is szükségünk van, amikor az oltárnál szolgálunk. Jól látom, mennyi nehézséggel küzdenek e téren paptestvéreim. Több helyen hajlékuk sincs már, ahol fejüket lehajthatnák. Sokszor bizony a mindennapi kenyeret is nélkülözniük kell. Elmondhatjuk mi is az apostollal: „Mindez óráig

éhezünk és szomjazunk, és nincs ruhánk és arcul veretünk, és nincs otthonunk és fárunk saját kezünkkel dolgozván, átkoznak minket és mi áldást mondunk, üldözést szenvedünk és eltűnjük, gyaláznak minket és mi imádkozunk. Szinte salakja lettünk ennek a világnak, mindenek söpredékévé mindez ideig.” (I.Kor.11–13.6) De ugyancsak az apostol szavaival folytathatjuk: „Viselkedjünk mindenben Isten szolgálaként, sok tűrésben, nyomorúságban, szükségben, szorongatásban, tömlőcben, virrasztásban, mint szűkölködők és mégis sokakat gazdagítók, mint akiknek semmisük sincsen, és mindenük van.” (II.Kor 4,–10.) *Nolite timere, ne propter Regnum Dei militantibus huius vitae necessaria desint.* (S. Beda V.) Az Úr valóban csodálatos módon gondoskodik szolgálakról. A hívek áldozatkészsége meghatározó módon nyilatkozik jó lelkipásztoraikkal szemben. Ahol pedig a hívek is tehetetlenek, főleg Máramaros plébániáin, ott a rendelkezésünkre álló anyagi eszközökkel (egyházi gyűjtések, bőven dotált egyházak feleslege) igyekszünk legalább a mindennapit biztosítani paptestvéreink részére. Különben a mostani idők minden megpróbáltatásait az apostoli lelkek hősiek megadásával és bizakodó kitartásával viseljük el. Sokat tanulhatunk egyszerű híveinktől is. A türelemnek és a gondviselésbe vetett bizalomnak bámulatos példáit szemlélhetjük bennük. Amiről oly sokszor prédikáltunk híveinknek, most saját életünk példájával is tegyünk arról bizonyosságot.

Dolgozzunk, testvéreim, ne kíméljünk semmi fáradságot Krisztus Királyunk diadaláért. Lám a sötétség szolgálak dolgoznak éjjel, nappal, minden erejük megfeszítésével. És mi tétlen maradnánk? *Ego autem impendam et superimpendam.* Védjük meg az ifjúságot, a gyermeki lelkeket a hitetlenség és erkölcstelenség romboló szellemétől. Sajnos az iskolába nem léphetünk, de használjuk fel a mai törvények által adott lehetőséget, hogy kicsinyeink ne maradjanak lelki táplálék nélkül! Egy se vesszen el a mi mulasztásunkból. Keressük fel őket családi otthonukban is. — Védjük meg a családi életet, annak szentségét, tisztaságát, felbonthatatlanságát. Ma igen sok a házasságkötés. Sokan gyerekekkel, megfontolás nélkül mennek neki az élet döntő lépésének, hogy pár hónap múlva szétszakadjanak és új bűnös kapcsolatot keressenek. Vegyük nagyon komolyan a jegyesoktatást. Állítsuk a házassulandók elé a nagy felelősséget, a súlyos kötelezettséget, melyet a házaselet kíván tőlük és vessünk gátat a könnyelműen kötött és könnyelműen felbomló házasságkötéseknek. Mélyítsük el a ker. családok hitéletét közös imával, az ünnepek méltó megszentelésével, a szentségek gyakori vételével, jó könyvek olvasásával.

És azután... *Orate fratres* – imádkozzunk, testvérek, sokat imádkozzunk, mert ima nélkül hiába dolgozunk, semmi jót el nem érhetünk. Imádkozva engeszteljük és engesztelve imádkozzunk. — *Inter vestibulum et altare plorabunt sacerdotes et dicent: Parce Domine, populo tuo, ne des hereditatem tuam in opprobrium, ne unquam dominentur eis nationes* (Joel 2.17.) *Magister adest et vocat te...* Az örök mécses fényénél térdepeljünk gyakran, főleg az est csendes elhagyatott óráiban a Mester lábaihoz. Ott mindig vigaszt, erőt fogunk találni nehéz hivatásunk sötét óráiban. Imádkozzunk híveinkért, egyházunkért, Szentséges Atyánkért, s olykor egy mementót kér a főpásztor méltatlan helyettese.

A s.Congr. de disciplina Sacramentorum 1946. IX.14-én kelt rendeletével felhatalmazza a plébánosokat és az állandó jelleggel felruházott lelkészeket, hogy halálveszelem esetén úgy felnőtt híveiknek, mint a kisdedeknek feladhassák a bér málás szent-

ségét ugyanazon szertartással, aminőt a Pont.Rom. v.a Rituale püspöki bérmálásnál előír (megtalálható az újabb Missalékban is). Felhívom paptestvéreimet, használják fel a Szentszéknek ezt a rendkívüli felhatalmazását súlyos beteg híveink kegyelmi életének gyarapítására.

Frissen szentelt szent olajok átvehetők a beregszászi plébánián. Mivel a sz. olajok nagyon korlátolt mennyiségben állnak rendelkezésre, bánjunk ezekkel a lehetőség szerint takarékosan.

Felhasználva a rendkívüli helyzetben kapott felhatalmazást ez év folyamán a következő egyházközségek részesültek a bérmálás szentségében: Tiszaújlak, Bene, Nagyszőlős, Fancsika, Feketeardó, Nevetlenfalu, Királyháza, Sárosoroszi, Mezőkaszony, Bótrágy. — Felkérem a többi plébániák lelkészeit, jövő nagybőjtig jelentsék, mikor volt egyházközségükben legutóbb bérmálás. Úgy szeretném 1948. évben beosztani a bérmálást, hogy időrendben, ahol legrégebben volt bérmálás, kerüljenek legközelebb sorrendbe. A 785. kánon szerint legalább 5 évenként kell minden községben a szentség felvételére alkalmat adni. A mostani idők különösen is sürgetik a hitben való megerősítés kegyelmét.

Ugyanezen indok sürgeti a népmissziók tartását is sanyargatott híveink hitéletének fellendítésére. Örömmel közlöm paptestvéreimmel, hogy a helynökség területén néhány buzgó papunk vállalkozott ezen apostoli munka végzésére. E népmissziók szervezésére Tőkés György esperes urat kértem fel, úgyszint az ott tartását már a legközelebbi nagybőjt folyamán meg lehet indítani. Kérem a lelkipásztorokat, erre vonatkozó igényeiket mielőbb jelezzék a huszti esperesi hivatalnál, ahol a további útmutatást meg fogják kapni.

Közlöm az egyházi főhatóság azon rendelkezését, mely szerint minden plébános köteles félévenként 25 Sacrumot a pro populo misék helyett ad int. Ordinarii elvégezni. A binálási miséket az áldozó papok privát intentióra is végezhetik, felhasználva a stipendiumot, amennyiben rászorulnak, saját fenntartásukra. Ha nincs privát intentiójuk, végezzék ad int. Episcopi a szeminárium javára. Mindezen sacrumok elvégzéséről 1948. I. 15-ig pontos jegyzéket kérek a helynökség hivatalához.

Ugyancsak felhívom a plébániák vezetőit, hogy a ZsH 162.par-ban előírt kimutatásokat és anyakönyvi másolatokat az ott jelzett határidőre terjesszék be az esperesi hivatal útján.

Mihez tartás végett közlöm az alábbi általános értékű törvényeket: Az SZSZKSZ alkotmányának 124.cikkelye szerint „a polgárok lelkiismereti szabadsága biztosítása céljából az egyház el van választva az államtól, az iskola az egyháztól. A vallás gyakorlásának szabadsága... minden polgár elismert joga.”

Ugyanezen törvény végrehajtási utasítása 2. pontja tilt minden olyan helyi rendeletet, mely korlátozná a polgárok szabad vallásgyakorlatát. — A 9. pont tiltja az iskolában a vallástanítást, de egyébként jogot ad a polgároknak a vallás tanítására és tanulására. (Törv. Gyűjteménye 1918. 18. sz. 263. old.)

Ez év nov. 18 és 19-én tartjuk meg az ungvári plébánián a fiatal papok kötelező vizsgáit (s az esetleg jelentkezők synod. vizsgáit is).— A vizsgáló bizottság elnöke : Dr. Bujaló Bernát, tagjai: Szentmihályi Lajos, Bártfai Kálmán, Sörös János, Szegedi Jenő. Vizsgára kötelezettek: a jelen évben Bakó Zoltán, Müller István, Lániczky István, Szólics Bálint.

Loco orationis hucusque imperatae pro pace substituatur oratione in Missali inter orationes ad diversa No.10. (contra prs. E.) posita. – pro re gravi.

Pro causis contentiosis et criminalibus maxime matrionalibus dirimendis ex facultate extraordinaria urgebat necessitas constituendi utrumque tribunal pro territorio Vicariatus.

Membra Tribunalis I.instantiae denominantur: Ludovicus Szentmihályi, Alexander Haklik, Josephus Pásztor dr., Defensor vinculi: Bernardus Bujaló dr. Advocatus pauperum: Adalbertus Lőrinczy, Notarius: Paulus Plachinger, Sedes tribunalis: Ungvár.

Tribunali II. instantiae: Colomanus Bártfai, Georgius Tökés, Joannes Sörös, Eugenius Szegedi. Notarius: Josephus Galambos. Sedes: Beregszász.

Personalia: Adalbertus Józsa. Stephanus Getlik, Ladislaus Kondás curati ad vicariatum pertinentes gregem sibi creditum inconscientiose relinquentes sine licentia ad alium territorium abscessere. Servi infideles censura in Canone 2399. irretiti sunt.

Cura spiritualis parochiarum Perecseny, Huta et Felsődomonya Josepho Pásztor commissa est ita, ut urgente necessitate ab Ungvár adiuvetur.

Die 13 Junii huius anni Ludovicus Hudra presbiter ordinatus et vic.coop.ad Beregszász dispositus est. – Joannes Mészáros dr. vic. subst. ad Bárdháza nominatus, Stephanus Lánckzy a Királyháza in Nagyszőlős –, Valentinus Szólics a Nagyszőlős in Királyháza vicissim transpositi sunt. – Item Julius Hasák a Dolha in Órdarma, Augustinus Horváth ab Órdarma ad Dolha vicissim dispositi sunt. Tiburtius Zavodnik dr.solutus interim aliter ab administratione Fancsika transpositus est in paroechiam Szolyva, curam pastorem Fancsika ad tempus paroechie Nagyszőlős et Tiszaújlak gerentes. Anno praeterito defuncti sunt fratres ad dioecesim nostram pertinentes: Adalbertus Szépi, Stephanus Szabó prep. maior et Joannes Deák. Adiuvemur animas fratrum per sacrificium altaris incruentum. R.i.p.

Beregszász, 1947. okt. 31-én.

Pásztor Ferenc
p. helynök

BÉLA BOHÁN SJ

REMEMBERING FERENC PÁSZTOR, VICAR OF BEREKSZÁSZ, VICAR-GENERAL OF THE DIOCESE

Ferenc Pásztor (1880-1951) served in Szatmár (Satu Mare, today Romania), Nagybánya (Baia Mare, today Romania), Doboruszka (Ruská, today Slovakia), and Beregszász (Berehove, today Ukraine) as a Catholic priest. He helped and encouraged the Hungarian population. The territory where he was active became part of the Soviet Union after 1945. The Soviet administration persecuted the Churches, especially the Catholic Church. Ferenc Pásztor was arrested in 1949 and convicted to 25 years of forced labour in Siberia. He died in 1951 in the Siberian labour camp and was rehabilitated in 1989 by the Ukrainian state.

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

BÁRÓ KOLLER ÉS AZ ILLÍR POLITIKA BERENDEZÉSE
AZ 1760-70-ES ÉVEKBEN

Az erdélyi valláspolitikai rendszerével kapcsolatos kutatásaim során találkoztam a 18. századi illirizmus problémakörével. Bár a bécsi udvar 18. századi illír és szerb politikája nem szakterületem, nagymányai Koller Ferenc Xavér báró erdélyi ügyekben kifejtett befolyásának vizsgálata során a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban található Államtanács jegyzőkönyvekben (Staatsratsprotokollen) és a Magyar Állami Levéltárban őrzött valamikori kabineti aktákban (Kabinetakten) olyan érdekes adalékokat találtam ehhez a kérdéskörhöz is, melyeket szeretnék ezen a helyen is megosztani.

Előljáróban le szeretném szögezni, hogy a 18. századi illirizmus nem összetévesztendő a Napóleon által mesterségesen létrehozott Illír Királyság kérdésével, a Ljudevit Gaj-féle eszmerendszerrel és az ennek nyomán kibontakozó mozgalommal. Az „illír” kifejezés a humaniorákban jártas értelmiség találmánya volt. Egyszerűen illíreknek nevezték a valamikori Illyricum római területén élő délszlávokat. Így érthető meg, hogy amikor a 17. század végén szerb tömegek telepedtek meg a frissen felszabadított Magyarország déli részein, a 17–18. század fordulóján I. Lipót az úgynevezett illír privilégiumokban biztosította az értékes katonaelemnek tartott szerbek kiváltságait.

Az illír privilégiumok azokra a szerbekre vonatkoztak, akik 1690-ben a török elől Magyarországra menekültek, a szerb nemzeti egyház fejének, Arsenije Čarnojević (Csernovics Arzen) ipeki (peci) pátriárkának vezetésével. Az uralkodó a „rác nemzet”-nek is nevezett entitás részére több oklevelet is kiadott, s ezzel az illír privilégiumokat többször is megújította és kiterjesztette. 1691-ben elrendelte, hogy „saját magistrátusának felügyelete alatt ezen rác nemzet megmaradhasson”, s „valamennyien érsekektől, mint egyházi fejeiktől, mind vallási, mind világi ügyekben függenek”. 1694-ben pedig megengedte, „hogy a rác nemzet csak ő császári felségének legyen alávetve, s mind a megyei mind a földesúri függőségtől ment maradjon.”¹ Az 1695-ös diploma védelmébe vette az újonnan létrehozott görögkeleti püspökségeket, mivel nem alkalmazta ezekre a IV. lateráni zsinat azon elvét, hogy ugyanazon a területen nem érvényesülhet több püspöki joghatóság.² Az 1703. december 18-i dekrétum elismerte

1 *Kétfejű Sas. A Habsburg-uralom Magyarországon (1699–1790).* Encyclopaedia Humana Hungarica 06. [elektronikus dokumentum] CD-ROM. Budapest 2000. Táj és nép fejezete (a továbbiakban *Kétfejű sas*)

2 Bár az internetes hivatkozásokat igyekszem kerülni, itt most mégis a Wikipedia „Arsenije III Čarnojević” szócikkére szeretnék hivatkozni a http://en.wikipedia.org/wiki/Arsenije_III_Čarnojević elérhetőség alatt.

Csernovics joghatóságát „per Hungariam, Dalmatiam, Liccam, Corbaviam, Transylvaniam, aliasque finitimas Partes et Provincias Nostras.” Mindezzel I. Lipót rendkívül félreérthető és ellentmondásos helyzetet teremtett.³

Az illír privilégiumok félreérthető pontjai a következők voltak:

1. az illír privilégiumok valamennyi görögkeleti vallásszabadságát jelentik
2. a szerb metropolita világi joghatósággal is rendelkezik
3. A szerb érsekség fennhatósága kiterjed a magyar korona országaiban élő összes görögkeleti ortodoxra is.

Mindezek a kedvezmények természetesen azt is érthetővé teszi, miért a karlócai szerb érsekség (metropolia) volt a 18. századi magyarországi görögkeleti ortodoxia fellegvára. Az uralkodó által adományozott illír privilégiumok országgyűlés által nem lettek becikkelyezve, ugyanis a magyar rendiség elutasította az „illír (vagy a rác) nemzet” politikai nemzetként való elismerését. Az illír jogok teljes érvényesítése a szatmári békével fémjelzett közjogi kompromisszum következtében eleve kizárt dolog volt. Ezeket a kiváltságokat a betelepülő szerb népesség kapta abban a reményben, hogy hamarosan visszatérhet balkáni lakóhelyükre, ahonnan elmenekült. A karlócai békekötéssel azonban e remények szertefoszlottak, s a menekült szerbek végleg Magyarországon maradtak. Ilyen körülmények között a lipóti oklevelekben megígért politikai önkormányzat megvalósítására nem kerülhetett sor, a Lipót-féle privilégiumokkal engedélyezett vajdai állást többé nem töltötték be. A magyarországi szerbség nagyobb része mégis elkerülte a jobbágyi alávetést és a (magyar) földesúri joghatóság alá kerülést, végül is a katonai határőrvidék szervezetében kapott helyet mint katonatiszt vagy szabad katonaparaszt. Ennek elsődleges oka az volt, hogy III. Károly idején az a vélemény uralkodott, hogy a határőrvidékek szerepe a határvédelem mellett a rendek féken tartásával a Habsburg uralom megszilárdítása Magyarországon. A rác metropolita igényeivel szemben ugyanakkor már III. Károly is megszorította a Lipót-féle privilégiumok értelmezését. 1729., 1732. és 1734. évi rendeleteiben kimondta, hogy a metropolita nem nevezhet ki püspököt, hanem a püspöki szék megüresedése esetén három jelöltet köteles a király elé terjesztetni, akikből ez fog választani. Hasonlóképpen megszüntette a metropolitának polgári ügyekben való felsőbbbségét a rác nép felett, bár elismerte, hogy ez, mint a nép vezetője, képviselheti népének ilytermészetű panaszait is, főként akkor, ha a magyarok az ő alkotmányuk alá akarnák kényszeríteni.⁴ Miután a metropolita lett a rác nép egyetlen látható fejevé, ehhez a tisztséghez kötődik az a bécsi udvarhoz intézett nagy számú kérelem, melyek e nép vallási, politikai, sőt gazdasági viszonyairól is gyakran szóltak.

A bécsi udvar többoldali elkötelezettsége a rendiség, az illirizmus és a vallási unió felé bonyolult politikai képletet eredményezett a magyarországi és az erdélyi románság irányában. A románság magyarországi és bánági része a törökök kiűzése óta a szerb egyházszervezethez tartozott. Sőt súlyuk egyre nőtt, mert létszámuk vándormozgalmaik révén az Alföld keleti szegélyén (Biharban, Arad és Zaránd megyében) és a Bánságban is tetemesen gyarapodott.

3 I. TÓTH ZOLTÁN: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada, 1697–1792* (Budapest, 1946. (a továbbiakban I. TÓTH) 190. old.

4 HÖMAN-SZEKFÜ IV. 433. old.

A 16–17. század fordulóján megindult az erdélyi és a magyarországi románok vallási uniója is, vagyis egyházuk újraegyesítése Rómával. A románság vallási uniója azonban a ruszinokkal ellentétben nem ért el teljes sikert.

Politikailag megszilárdult az a vélemény is, mely szerint a katolikus vallásnak sokkal kevesebb félnivalója van a nem unitus görögöktől (értsd: vallásúaktól), mint a lutheránusoktól és a kálvinistáktól, [sőt a katolicizmus hálás is lehet a görögkeletieknek, mert] mindössze az ő nagy tömegeiknek köszönhető, hogy a katolikus vallás Magyarországon az elnyomottságnak még abba az állapotába sem került, mint amit Erdélyben a fejedelemség időszakában kellett elszenvednie.⁵

A bécsi udvar ugyanakkor vallásilag és politikailag elkötelezett volt a vallási unió iránt is, melyre halálos csapást mért volna az illír jogok megadásának lépése, mert ezek ereje messze felülmúlta az unitusoknak biztosított helyzetet, ahol a kiemelt papság mellett a nép túlnyomó része jobbágy sorban élt.

A bécsi udvar nehéz helyzetbe került amiatt, mert az ortodoxiát másként kellett kezelnie a szerbeknél és másként a románoknál, sőt másként az erdélyi románoknál, mint a magyarországiaknál, valamint hogy az udvar többirányú elkötelezettsége nem engedte meg a románság irányában folytatott egységes, következetes politikát.⁶ A központi államhatalom bizonytalansága gyakran magát a vallási uniók politikát sodorták komoly nehézségbe.⁷

A szerb klérus szláv szemlélete miatt akadályozta a román nemzeti törekvéseknek a görögkeleti egyházon belüli kibontakozását, de szerb és román ortodoxok a katolikusok ellen egységfrontot alkottak. Ez akadályozta az unió megszilárdulását a románságon belül. A magyar korona országaiban élő románságon belül három nagy elszakadási mozgalom tört ki: 1744-ben a Visszarion-féle Erdélyben, 1754-ben a bihari skizma 1759–61-ben a Sophronius-féle mozgalom ismételt Erdélyben. (A kor hivatali nyelvezetében előforduló skizma – elszakadási mozgalom – kifejezés természetesen katolikus szemszögből az unió fiktív szemlélete alapján értelmezendő.) Ezek a mozgalmak hasonló forgatókönyv szerint zajlottak le. Fellépett egy görögkeleti hitű egyházi. 1744-ben a szerb kalugyer (szerzetes) Visszarion Sarai, aki még románul sem beszélt, szavait úgy kellett fordítani a tömegeknek. 1754-ben az aradi vladika (püspök) tett vizitációs körutat a váradi egyházmegye területén, az 1759-ben a Hunyad megyei születésű román Stan Popovici (szerzetesi nevén Sophronius) pedig karlócai tartózkodás után kezdett mozgalmába. Ezek a személyek szuggesztív módon prédikáltak az unió ellen, minek hatására a névleg az unitus egyházhoz tartozó román tömegek tömegesen tértek el az uniótól, az unióhoz ragaszkodó pópákat gyakran véresre verve kergették el, az unitus szentségeket pedig tisztátalannak tartva szétrombolták azokat az oltárokat, ahol korábban unitus pap misézett, az elkülönülés jeleként pedig még a templomot is kisöpörték.⁸ I. Tóth Zoltán úgy értékeli, hogy mikor aztán külső (karlócai) bátorításra az erdélyi ro-

5 I. TÓTH 199. old. „... die katholische Religion von den nichtunirten Griechen bei weitem nicht so viel, als von den Lutheranern und Calvinisten zu befürchten habe...”; „Man hat glaublich in Gegentheil ihrer grossen Menge zu zuschreiben, dass die katholische Religion in Ungarn nicht gänzlich, oder doch so, wie in Siebenbürgen, unter den daselbst erwählten Fürsten unterdrückt worden.” – idézi I. TÓTH 400. old.

6 I. TÓTH 201. old.

7 Lásd alább.

8 HÓMAN-SZEKFÜ IV. 447. old.

mán nép ortodox énjét kezdte erőszakos eszközökkel nyilvánítani, a felsőbbség nem a nép belsejében működő alapokat, hanem csak a kiváltó külső hatást vette észre és esze-reint cselekedet: igyekezett ettől testileg-lelkileg elzárni. A katolikus állami vezetők – az 1750-es évek folyamatos zavarai ellenére – még 1761-ben is megdöbbenve értesültek arról, hogy a nép még csak nem is tud róla a legtöbb helyen, hogy őt legfelül unitusnak tartják.⁹

A bécsi udvar ezek mögött a mozgalmak mögött – valószínűleg joggal – mindig fölfedezte a karlócai érsek-metropolita kezét. Nenadovics (Nenadović) karlócai érseket már Vissarion 1744-es mozgalmáért erős hangon megrótták, amire az érsek azzal úgy állította be a helyzetet, mintha Vissarion csak az ortodoxoknak prédikált volna, s ha véletlenül más felekezetűek is belekeveredtek az ortodox hallgatóság közé, az csak az elkerülhetetlen véletlen műve volt.¹⁰ A bizonytalanság a bihari események során is kézzelfogható volt. Szekfű Gyula szerint a de Ville tábornok alatt működő bizottság a rácokra hallgatva megállapítja, hogy az oláhok tulajdonképpen rácok, az uniót a magyar püspök csak bosszúvágyból pártolja, püspök, káptalan és vármegye egyképpen bűnös a rác püspök és a rác nemzet privilégiumai megsértésében, mire Bartenstein 1757-ben Forgách gróft a váci püspökségbe áthelyezteti, s az aradi rácoknak szabad bejárást és munkát biztosít az oláhok között. Alig tíz falu maradt meg az unióban, még a Forgáchtól kinevezett püspökük is ortodox lett.¹¹

Az illirizmus fogalmának az erdélyi ortodoxia megítélésében is nagy szerepe volt. Ha az illirizmus egyenlő az ortodoxiával (ami a század első felében általánosnak tűnő felfogás), akkor az illír nemzet jogai az erdélyi románoknak is kijárnak, még inkább a bánsági, Arad vidéki, zarándi és bihari románoknak, akik fölé a karlócai metropolitának, az illír nemzet elismert fejének a joghatósága ténylegesen kiterjedt. Ha viszont az illír nemzet a szerb nemzettel és nem az ortodox vallással egyenlő, akkor az erdélyi unitusokat is miért ne lehetne – par analogiam – külön nemzetnek és nem csupán valásnak tekinteni és megfelelő politikai jogokkal ellátni? Ebben a politikai környezetbe illeszkedik bele Ion Inochentine Micu-Klein püspöknek a román nemzetté válás érdekében kifejtett tevékenysége, aki az egyesülés óta az erdélyi görög katolikus egyház harmadik püspöke volt. 1730 és 1744 között 22-szer nyújtott be sikertelenül petíciót I. Lipót erdélyi vallási uniós diplomáinak gyakorlati érvényesítése érdekében. Folyamodványaiban megtalálható a későbbi román nemzeti törekvések legtöbbje. Ő a maga részéről éppen ellenkezőleg az erdélyi vallási uniós diplomákra hivatkozva kérte püspöki joghatóságának kiterjesztését azokra a közösségekre is, mely közigazgatásilag Erdélyhez tartozott, de ortodox vallásgyakorlatának szabadságát még a fiktív unió időszakában is megőrizte. Ezek a közösségek pedig a szebeni, a brassói, a fogarasi és a halmágyi voltak.¹²

9 I. TÓTH 199. old. és a jegyzetekben 400. old.

10 I. TÓTH 145–146. old. Érdekesség, hogy a megrovást csak Nenadovics kapta, holott a mozgalom még IV. Arzén (Arsenije Jovanović-Šakabenta) idején tört ki.

11 HÖMAN–SZEKFŰ IV. 447. old.

12 Ion Inochentine Micu-Klein püspökről és tevékenységéről bővebben ARATÓ ENDRE: *A feudális nemzeti-ségtől a polgári nemzetig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 74–76. old.; *Magyar művelődéstörténet 4. Barokk és felvilágosodás*. (szerk.: DOMANOVSKY SÁNDOR) Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 134. old.; *Magyar művelődéstörténet 5. Az Új Magyarország*. (szerk.: DOMANOVSKY SÁNDOR) Magyar Történelmi Társulat, Budapest 132. old.; KOSÁRY 1983. 93. old.; TAMÁS LAJOS: *Az erdélyi oláhság*. In.: *A tör-*

A kérdésben igen nagy bizonytalanság és homály uralkodott, amelyet – mint láttuk – a karlócai metropolita erdélyi jogérvényének elismertetésére is igyekezett kihasználni. Báró Koller a Magyar Udvari Kancellária expediciójának (iratkiadó szervének) vezetőjeként és illír ügyek referenseként 1755-ben készítette el nagy elaborátumát (munkálatát), a „System in illyrischen Angelengenhiten” is, amely sokban hozzájárult a fogalmak tisztázásához.¹³

Az 1740-es évek vallási mozgalma hamu alatti parázsként az 50-es években is tovább izzott. Az erdélyi román ortodoxok küldöttei eljutottak Oroszországba is. Az a vallási ellenállás, melyet a római katolikus és az unitus egyházi, valamint a Habsburg államvezetés csak az „*egyre jobban elterjedő skizma nyavalyája*”-nak nevezett, végül 1758 végén hozatott veszélyes erjedésbe. Az orosz császári udvarnál lévő akkori császári-királyi követ, gróf Esterházy Miklós még ennek az évnek a szeptemberében titkos jelentésében jelentette, hogy az orosz udvarnál is nem sokkal korábban kerültek elő Erdélyben és Magyarországon letelepedett ortodox hitsorsosaik vallási ügyei. A jelentés rendkívül kellemetlenül érintette a hétéves háború időszakában az orosz szövetségre utalt Habsburg monarchiát, elbizonytalanították vezetőit, és nyomában számos új megfontolás született. Ráadásul az államhatalom különböző szerveit, kifejezetten az udvari szervezetet is kifejezetten megzavarták a görög rítusú nem unitus metropolita húzásai a játszmában, akit az a távlati cél vezérelt, „*hogy a nevezett, a vallási ösztöntől vakon vezetett népnél nagyon sokat jelentő joghatóságát Erdélyre is kiterjeszti.*”¹⁴ Pavle Nenadovics törekvéseit sajátos módon a bihari események is ösztönözték. Ebből kifolyólag viszont mindenképpen felövé vált Erdélyben a rác klérus beavatkozása, amely Erdély szomszédságában már korábban is nagyon veszélyes volt, és a fejlemények folytán az 1750–60-as évek fordulóján azzal fenyegetett, hogy az unió szempontjából a lehető legveszélyesebb következményeket vonja maga után.¹⁵

1758-ban először elvi döntés született egy szerb nem unitus püspök erdélyi kinevezéséről, 1759-ben sor került Novákovics Dénes budai szerb püspök kinevezésére, 1759–60-ban pedig a Sophronius-féle mozgalom Erdély túlnyomó részén elsöpörte az uniót. Az erdélyi mozgalom nagy része a bécsi udvar által adott és kinevezett erdélyi ortodox püspököt sem fogadta el, hanem nyilvánosan egy a karlócai metropolita által a Temesi Bánságból adandó nem unitus püspök hírét kezdték kelteni.¹⁶ A karlócai metropolitától támogatást és az illír jogok odaadományozását váró erdélyi görögkeletiek elutasításán nem is csodálkozhatunk, ha gróf Koller egy 1774-es előterjesztése szerint is az első skizmatikus exempt püspök Erdélybe való kinevezésekor az udvar a divide et

téneti Erdély. (szerk.: ASZTALOS MIKLÓS). Erdélyi Férfiak Egyesülete, Budapest, 1936. 433. old. A halmágyi kerületről I. TÓTH 75. old. Szeben és Brassó vagyonos és erős befolyású ortodox vallású kereskedőiknek, Fogaras a kismemesi szinten élő boéreknek köszönhette az ortodox vallás megtűrését, a halmágyi körzet pedig államjogilag a Partium része volt, ahová a török kiűzésének időszakában nem terjedt ki az erdélyi görög szertartású püspök hatásköre. Brassó Bolgárszeg városrészére lásd I. TÓTH 118. old.

13 I. TÓTH 200.; 400. old.

14 MOL A108 2. csomó 379r–385v Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illír Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról. Tárgy: az Illír Deputáció erdélyi hatásköre 380v.

15 MOL A108 2. csomó 379r–385v Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illír Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról. Tárgy: az Illír Deputáció erdélyi hatásköre 380v–381r.

16 MOL A108 2. csomó 308r–311v Protocollum Ministerialis conferentiae de 18 Martii 1761. 308r.

impera elvet Nenadovich metropolita arcátlanóságának mértéke szerint alkalmazta (ahogy ő egyházi joghatóságát Erdélyre is kiterjeszteni akarta).¹⁷ A „divide et impera” elv alkalmazását a szövegekörnyezet alapján az alábbi módon kell értelmeznünk: Az erdélyi exempt nem unitus püspök kinevezésével Erdélyben az egyházi hatalommegosztás nyomán egy a karlócaitól eltérő ortodox érdek keletkezett, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy vissza lehessen verni Nenadovich metropolita mesterkedéseit, és ezáltal az uralkodói hatalom befolyása alá vonja alá vonja az eseményeket. A bécsi udvar az 1760–70-es években nem véletlenül hangsúlyozta, hogy – bár az erdélyi püspököt a metropolita szenteli föl Karlócán – az mégis teljességgel ki van véve (exempt) annak joghatósága alól, ezzel szemben a politikai szervek által neki előírt alkotmányhoz kellett tartania magát, s nem a metropolita által (akinek ehhez a dologhoz semmi köze nem volt), hanem közvetlenül az Illír Deputáció által utasítottatott.¹⁸ A szerb nemzetiségű Cyrillovich püspök először 1774-ben vetette föl a román görögkeleti püspökség szükségességét és lehetőségét Erdélyben,¹⁹ és e tisztségre ekkor az erdélyi nem-es Eustatievicit javasolta. Koller káros („*praejudical*”), de a távlatokban döntésre váró kérdésnek nevezte ennek a kérdésnek a mérlegelését,²⁰ bár ő még ekkor bízott az erdélyi románság reunálásában.²¹ Jellemző volt az erdélyi román görögkeletiek fejletlenségére, hogy ezért a célért csak a 18. század utolsó évtizedében indítottak maguk is harcot.

Visszatérve az 1760-as évek legelejéhez, vizsgálat indult a szerb érsek hamisításainak („*die Inquisitori beeder falsariorum*”) kivizsgálására, de Bécs tartózkodott felelősségre vonásától és túlzott megbírságolásától, mert ez új, veszélyes mozgalmakhoz vezetett volna, ami viszont éppen az elsődleges cél elérését – Erdély nyugalmanak mihamarabbi helyreállítását – nehezítette volna meg. A metropolita joghatóságának Erdélyre való kiterjesztésére és a bánsági püspök Erdély számára való kinevezéséről lábra kapott híreszteléseket viszont a metropolitának az udvar kényszere hatására hivatalos okiratban kellett cáfolnia.²²

Hosszabb időt vett igénybe a halmágyi kerület egyházi joghatóságának rendezése. Ez a terület a partiumi megyékhez tartozott, és itt az aradi püspök már a 18. század első felében valós egyházi joghatóságot gyakorolt. A Partium helyzetének 1733-as rendezése során, Zaránd megye felosztásakor ez a járás Erdellyel egyesítettett. Helyzete

17 MOL A98 7. csomó 214r–216v; 233v–237v Gróf Koller 1774. nov. 24-i notája 235r. Megjegyzendő, hogy a divide et impera elv Koller elődjének báró Bartensteinnak a kifejezése volt, aki I. Tóth Zoltán szerint az 1758. július 19-i miniszteriális konferencián ez alapján ajánlotta egy külön erdélyi román metropolita kinevezését ajánlotta, versenytársul a karlócainak. – I. TÓTH 202. old.

18 Pl. I. TÓTH 202. old.; 38/1770 Az Illír Deputáció 1770. jan. 7-i előterjesztése cirk.: jan. 9., exp.: jan. 12. MOL A98 7. csomó 214r–216v; 233v–237v Gróf Koller 1774. nov. 24-i notája 235r. MOL A108 3. csomó 527r–535v. Gemeinsamer a.u. Vortrag der treueh. Sieb. Hkantz und der treueh. Illyr Hdep die in Rücksicht der Ordinirung des nicht unirten Cleri in Siebenbürgen zu treffen nöthige Verfügungen betr. Votum Quarto 534r. stb.

19 MOL A98 7. csomó 218r–223v Az Illír Deputáció elnökének 1774. okt. 1-jei véleménye („Wohlmeynung”). 219v.

20 Uo. 222v.

21 Lásd később.

22 MOL A108 2. csomó 352r–353v Ad N. 19 de Ao. 1768. B (melléklete) Ohnmaßgebigste Allerunterthänigste Meynung des Freiherr von Bartenstein ddo 4ten Juny. 1761. 353r.

akkor vált igazából kétséssé („*anstössige*”), amikor a korábbiakban látott módon sor került egy független erdélyi görögkeleti püspök kinevezésére.

1762. augusztus 27-i döntésében Mária Terézia még függőben hagyta a hely sorát, így az a Novakovich számára kiállított adományozó levelekbe („*Collationalien*”; „*littera collationalia*”) sem vétetett be. Végül egy egyelőre még nem ismert időpontban csak kiterjesztették ide az erdélyi ortodox püspök joghatóságát, mert egy az Államtanácsban született 1770. január 12-i uralkodói döntés az Illír Deputáció megfontolásai ellenére azt közölte a metropolitával, hogy Erdély számára, ahová ez a kerület is tartozik, mielőbb ki lesz egy külön püspök nevezve, következésképpen az újonnan választott aradi püspök ezzel a területtel kapcsolatban semmiféle joghatóságra nem vetemedhet.²³ 1774 és 1777 között viszont, amikor Erdélyben nem tartózkodott görögkeleti püspök, vikáriusa pedig nem végezhetett papszentelést, az államhatalmi szervek, sőt Major görög katolikus püspök is ismét elismerték az aradi püspök ordinálási jogát a halmágyi kerületre (de azon kívül nem!).²⁴ Amikor 1777-ben a valamikori erdélyi görögkeleti püspököt, Sophronius Cyrillovichot püspöki ideglenesen és visszavonásig érvényes hatállyal felhatalmazták a papszentelés vallásos cselekményének („*auf den actum pia ordinationis*”) végzésére (de egyéb joghatóságra nem), az aradi püspököt valószínűleg – a többi magyarországi görögkeleti püspökkel együtt – ismét eltiltották a halmágyi kerülettől.²⁵

A politikailag az orosz kapcsolat miatt is rendkívül veszélyes szerb befolyás kiterjesztésére válaszul az uniós munkálatok az Erdéllyel közvetlenül határos Bihar megyében és a váradi egyházmegyében is újból mozgásba lendültek. Ekkor lett elfogadottá I. Lipót rendeleteinek az az értelmezése, hogy ezek értelmében a görögkeleti püspököknek nincs joguk a katolikus püspök diócéziseiben utazgatni,²⁶ és a szerb érseknek meglehetősen nyomatékosan kellett az aradi görögkeleti püspököt a váradi egyházmegyében az egyházi joghatóság gyakorlásának beszüntetésére kényszerítenie.²⁷ Az 1695-ös diplomában említett IV. lateráni zsinat azon elvét, hogy ugyanazon a területen nem érvényesülhet több püspöki joghatóság, az államhatalom ezek után a görög szertartású unitus és nem unitus püspökökre értelmezte. Az új váradi püspök, a barokk püspöki palotát építtető báró Patachich Ádám, megint megfordította az oláhságot: jezsuita missziókat hozott be, bazilita monostort alapított, évi 8–10.000 forintot költött az egyesült papságra, 2000 forintot az oláh iskolákra, sőt az uniált plébániák kegyúri terheit is magára vállalta, úgyhogy 1765-ben már ismét 94 egyesült plébániája volt.²⁸

Az erdélyi románság tehát a 18. század folyamán mind szorosabb kapcsolatokat épített ki az illír nemzettel és megismerte privilégiumait. Nenadovics metropolita a

23 HHSa SRP 37/1770 Az Illír Deputáció 1770. jan. 7-i előterjesztése cirk.: jan. 9., exp.: jan. 12.

24 MOL A108 3. csomó 527r–535v Gemeinsamer a.u. Vortrag der treueh. Sieb. Hkantz und der treueh. Illyr Hdep. Die in Rücksicht der Ordinirung des nicht unirten Cleri in Siebenbürgen zu treffen nöthige Verfügungen betr. Wienn den 14. May 1777. 529r

25 Uo. 534r.

26 HÓMAN–SZEKFÜ 446. old.

27 MOL A108 2. csomó 379r–385v Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illír Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról. Tárgy: az Illír Deputáció erdélyi hatásköre 380v–381r.

28 HÓMAN–SZEKFÜ 447. old.

halmági ortodox papokat egyenesen kecsegtette az illír előjogokkal.²⁹ I. Tóth Zoltán feltételezi, hogy az ötvenes évek erdélyi népmozgalmi mögött – legalábbis az ortodox papság körében – az illír privilégiumok és szabadságok megszerzésének politikai reménysei is megbújtak, és kimutatja, hogy ezek a remények a korszak végéig (1774-ig) elevenen éltek, melyet az is táplálhatott, hogy Eustatievici Demeter püspöki titkár állítólag román nyelvre lefordította és Râmnicben kiadta a szerb nemzeti privilégiumokat.³⁰

A látszólag szétfutó politikai szálak összefonásának letéteményese és egyben szinte mániákus szorgalmazója az a Koller Ferenc volt, aki már 1755-ben egy olyan szisztémában foglalta össze az illír ügyek természetét, amely lehetővé tette, hogy a bihari vallási unió, majd az erdélyi események kapcsán Bartenstein bárónak, az Illír Udvari Bizottság elnökének szemléletében is az illír nemzet fogalma a szerb nemzettel való azonosítás felé mozdult el.³¹ Báró Koller volt az, aki 1768-ban, immár deputációs elnökként kimondta az erdélyi uniók politika egyik kulcsfontosságú alapelvét, mint amelyből számos dolog levezethető, hogy a Magyar Királyságban és csatolt részeiben letelepedett illír nem unitus klérusnak és népnek legkegyelmesebben adományozott privilégiumok az Erdélyben található nem unitusoknak éppen nem adományoztatnak oda („*nicht zu statten kommen*”), következésképpen ezek nem viselhetik hasonlóan magukat azokhoz, ... és nem is kerülhetnek a Magyar Királyságban és kapcsolt részeiben található nem unitusokkal egy számos aggodalmat keltő hivatali nexusba sem.³² 1770. augusztus 23-i előterjesztésében báró Koller az uniók politika végcélját a teljes latinizálásban határozta meg.³³ 1774-ben pedig az 1770-es Illír Regulamentum és számos más hasonló, közelebről nem részletezett) üdvös intézkedés legfőbb eredményének azt tartotta, hogy a Magyarország és kapcsolt Részeiben lévő görög rítusú nem unitus klérus a szükséges korlátok közé helyeztetett. Ehhez még hozzáfűzte, hogy az Illír Deputáció hatásköre szerint igyekezett is ezt a papságot minden szempontból ezek között a korlátok között megtartani, így tehát erről az oldalról nem kell semmitől sem tartani.³⁴ Vagyis a bécsi udvar illír politikájának egyik rendkívül fontos célja volt, hogy az erdélyi görög szertartásúakat érintő valláspolitikájában szabad kezét nyerjen.

1771-ben a varasi és a károlyvárosi határörvidékek területi elkülönítésénél (az ún. „Gränitz-Scheidungs-Linie” meghúzásánál) határozottan kiáll a polgári érdekek mellett.³⁵ A határőrezredekbe osztottak kivételével a (bevándorolt) rácokat (szerbeket) is a Magyar Kancellária, a vármegyék és városok joghatósága alá rendelte, megszüntette a karlócai rác pátriárka világi hatalmát. Ezután kongresszust csak királyi engedéllyel tarthattak, s azon csak alapítványi, egyházi és iskolai ügyeket tárgyalhattak.³⁶ Mária

29 I. TÓTH 201. old. Nenadovich ígéretére: „Vos igitur in quantum potestis opponite vos cum clementibus privilegiis nostris.” (1751. július 11.).EUK 325: 1758. Idézi I. TÓTH 400. old.

30 I. TÓTH 201; 400. old.

31 I. TÓTH 200.; 400. old.

32 MOL A108 2. csomó 379r–385v Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illír Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról. Tárgy: az Illír Deputáció erdélyi hatásköre 384v–385r.

33 HHStA StR P 2999/1770 Az Illír Deputáció 1770. aug. 23-i előterjesztése cirk.: aug. 28., exp.: aug. 30. együtt egy aug. 27-i kíséző irattal. Koller tanácsos véleményét idézi H. KLIMA: *Südost-Forschungen* VI. 1941. 255. oldalán.

34 MOL A98 7. csomó 218r–223v Az Illír Deputáció elnökének 1774. okt. 1-jei véleménye („Wohlmeynung”) 221r.

35 HHStA StRP 74/1771 Báró Koller irata.

36 *Kétfejű sas*

Terézia felállította a munkácsi püspökséget – ennek a püspökségnek nemcsak ruszin, hanem román papjai is voltak. Máramarosból 1768–70-ben az államhatalom elutasította a fejedelmi időkben még létező, az erdélyitől különálló görögkeleti püspöki hatalom létét, az előtört gyakorolt szintén a fejedelmi időkből örökölt református főfelügyeletet pedig szintén betiltották megszüntetve itt minden, a munkácsi püspök egyházi joghatósága ellen törő konkurenciát.³⁷

Gróf Koller egy 1774-es előterjesztésében kifejtette, hogy Öfelsége kegyeskedjék a nem unitus hitű lakosokat pusztán a nevükben nem unitusoknak tekinteni, mint ahogyan ennek a népnek az unitus része éppen annyi tudomással bír a skizmáról, mint az unióról, mivel ez (a nép – „es”) a görög egyháziaktól bölcs megfontolás nélküli vak ösztön szerint függ, emiatt meghatározott szándék („*Rucksicht*”) nélkül vagy az unióra vagy a skizmára áll. Ennek a kijelentésnek az igazsága pedig sokszorosan bebizonyosodott a nagyváradi kerületbe (egyházmegyébe) kiküldött 1754-es vizsgálóbizottság, a Magyarországon található munkácsi és svidnici püspök, és Major fogarasi unitus püspök saját tapasztalatai alapján egyaránt. Amely gondolatai a szöveggörnyezet alapján egyértelműen Major püspök uniálási törekvései melletti határozott kiállás, sőt gróf Koller ezekkel a szavakkal a bukovinai görögkeletiek uniálásának megfontolását is javaslatba hozza.³⁸

1777-ben a királynő föloszlatta a külön Illír Deputációt, a második Illír Regulamentum a rácokat (szerbeket) az országos hivatalok hatásköre alá rendelte. A váradit önálló püspökséggé emelte, s az erdélyi és a munkácsi unitus püspökséggel együtt az esztergomi érsek joghatósága alá rendelte. Ezt a folyamatot az 1779-es Declaratorium Illiricum tetőzte be, mely az első és a második Illír Regulamentum magyarázatául adott ki. Ez a metropolita politikai hatáskörét világosan megszüntette, kimondva hogy a rácok (szerbek) csak vallási (egyházi) dolgokban függenek a metropolitától, egyébként a helyi hatásoknak vannak alárendelve. Ha a metropolita továbbra is a rácság fejének, „caput nationis”-nak tartja magát, 4000 forint évi fizetését meg fogják vonni. A rácok érseket szabadon választhatnak, de az hűségesküet tesz s a király erősíti meg, addigi jövedelmei megmaradnak. Ő az alapítványok felügyelője egy pappal, egy katonával s egy előkelő polgárral együtt. A vallási összetartozás és a nemzeti kongresszus intézménye így továbbra is megvédte a magyarországi szerbek közösségi tudatát.³⁹

Az illír jogoknak és privilégiumoknak az újraértelmezéssel és az új görög katolikus püspökségek felállításával való korlátozása általában jobban ismert. Tanulmányom befejező részében azt a kérdést vizsgálom, hogyan akarta illetve tudta a római katolikus irányultságú Habsburg-államhatalom a görögkeleti egyházat is saját hatalomkoncentrációja eszközéül fölhasználni.

A bécsi udvar a pusztán uralkodói kegyből (mere vagy pura gratia) kinevezett erdélyi ortodox püspöknek a elsősorban rendőri szerepet juttatott: jelentenie kellett a felforgató pópákat,⁴⁰ azokat akik külföldön szerették volna magukat fölszenteltetni,⁴¹ a

37 HHSIA StRP 782/1770 márc. 7. Pro Memoria des Marmarosser Comitats Obergespann Gr Apponi (exp. márc. 2.) R/Billet an Br Koller

38 MOL A98 7. csomó 214r–216v; 233v–237v Gróf Koller 1774. nov. 24-i notája. 235v

39 *Kétfejű sas*; HÓMAN–SZEKFÜ 455–456. old.

40 „...si quid contra Personam Nostram, Juraque et Dominatum, aut publicam dicti Principatus tranquillitatem quempiam moliri adverteret, illico Regio ibidem Gubernio Nostro fideliter denuntiet”. EUK 77: 1770. – az 1761. márciusi türelmi feltétel megismétlése.

Moldvából becsempészett tévtanításokat tartalmazó könyveket.⁴² De az állam a püspököt is erős ellenőrzés alatt tartotta: például a pópákkal a Gubernium előzetes engedélye nélkül semmiféle gyűlést nem tarthatott.⁴³ Az unió terjedését semmiben nem gátolhatta,⁴⁴ ugyanakkor Erdélyt és a neki alárendelt erdélyieket meg kellett ismernie. Tisztában kellett lennie az ország alkotmányával, az egyházi rend igényeivel, és az erdélyi görögkeleti románok képességeivel, mert az államhatalom szempontjából is csak így tudta kötelességeit a lehető legjobban teljesíteni.⁴⁵ Alárendeltjeit nevelnie is kellett. Az állam célja az volt, hogy a görögkeleti pópák jóra válók („tüchtig”) legyenek, mert ők voltak azok, akik a nép erkölcsére a legnagyobb befolyással tudtak lenni.⁴⁶ A jóra való alkalmasság valószínűleg azt jelentette, hogy lelkigondozóként képesnek kellett lenniük a zabolátlannak és rossz erkölcsűnek tartott román népből hűséges, engedelmes, és békeszerető alattvalókat nevelni. Ehhez azonban a püspököknek gyomlálnia kellett belőlük az ortodox klérusnak az unió elleni nyakas ellenérzéseit és gyűlöletét („auf die Vorurtheile des Schismatis hartnäckigen”). Ezek a negatív jellemvonások azonban a szerb görögkeleti püspökök lelkébe („Karacters”, „Gemüths Eigenschaft”) is mélyen beivódtak, így közöttük is kevés volt, aki az unióval szembeni pártatlan (nem előítéletes) („Unpartheylichkeit gegen die Heyl. Union”) magatartást tudott az unióval szemben gyakorolni.⁴⁷ A bécsi udvar is bevallotta, hogy még a görögkeleti szerb püspököktől is alig lehet elvárni, hogy mindezt teljesíteni tudják.⁴⁸ Csak olyan kivételes személyek tudtak ezen elvárásoknak megfelelni, akik cselekedeteit mindenkor az uralkodójuk iránti hűség és alázat, a törvényeknek való engedelmesség és a rend szeretete jellemezte.⁴⁹ Bár a tanulatlan-ság előny is lehetett az erdélyi kinevezésnél, mint Gyorgyevics verseci püspök tervezett kinevezése esetében történt,⁵⁰ Novakovich és Cyrillovich püspököket Koller gróf tanult és szerény („bescheidenen”) archimandritaként (kolostorfőnökként) jellemezte, és egy ilyen személyben gondolkodott egy esetleges 1774-es kinevezéskor is.⁵¹

Bár fölmerültek olyan tervek, hogy az állam határozzon meg egy olyan alapot, amelyből legalább a püspöki vikárius és a püspöki titkár méltó fizetéséről gondoskodni

41 HHStA StRP 328/1770 Blümegeutől került az Államtanácshoz. exp.: 1770. január 28. Billet gróf Breunerhez.

42 MOL F36 7r-v; 9r-v; 13r Gróf Auerspeg 1771. november 1-jei notája 4⁴⁰. 9v.

43 HHStA StRP 328/1770 Blümegeutől került az Államtanácshoz. exp.: 1770. január 28. Billet gróf Breunerhez.

44 I. TÓTH 402–403. old. a jegyzetekben. Lásd korábban.

45 „Er hat ... sowohl die Kenntnißen der Landes Verfassung der Bedürfniß des Clericalstandes, als auch der Fähigkeiten dasiger Landes Kinder. Er wird daher auch von dieser Seite am füglichsten seine Pflichten erfüllen.“

46 „...welche die Erzielung tüchtiger Poppen, die auf die Sittlichkeit des Volckes den größten Einfluß hat ...” – MOL A108 3. csomó 527r–535v. Gemeinsamer a.u. Vortrag der treueh. Sieb. Hkantz und der treueh. Illyr. Hdep. Die in Rücksicht der Ordinirung des nicht unirten Cleri in Siebenbürgen zu treffen nöthigen Verfügungen betr. Wienn den 14. May 1777. 527r.

47 Uo. 533r; MOL A108 20. csomó 77r-v; 80r. Gróf Blümege 1774. március 9-i notája. Votum ad 1^{mum}. 77r.

48 „... die Beobachtung der untereinstens zu bestimmen kommenden Mässigungen (sic!) zu gewartigen ist.“

49 „... der Treue und Unterwürfigkeit gegen seinen Landesfürsten, gehorsam gegen die Geseze, Liebe für die Ordnung ... in seinen Verhandlungen derzeit immer bezeigt hat.“

50 I. TÓTH 227. old.

51 MOL A98 7. csomó 218r–223v Az Illir Deputáció elnökének 1774. okt. 1-jei véleménye („Wohlmeynung”) 223r.

lehetne,⁵² a Habsburg államhatalom ennek ellenére a püspök személyén kívül senkinek az eltartásáról nem gondoskodott az erdélyi ortodox egyházban. A nem unitus klérus jövedelmei így rendkívül esetlegesek voltak, mert pusztán hitsorsosainak önkéntes adományaitól függtek. Ez a helyzet azonban – ahogy az Illír Deputáció tanácsosa fogalmazott – amennyiben az illír nemzetnél szerzett tapasztalatok alapján következtetni lehet, valószínűleg a nép titkos zsarolásává és elnyomásává fajul el.⁵³ A szerb püspököknek a papszentelést az Illír Nemzeti Regulamentum 22. § 2. cikk alapján a feljelentés büntetése mellett („*sub poena quadrupli*”) ingyen kellett végezniük, nehogy bárkit a pénz miatt feleslegesen szenteljenek föl.⁵⁴

1770-ben az általános államegyházi tendenciákkal szoros összhangban rítusa püspökeinek egyetértésével a metropolita is beterjesztette a görögkeleti ünnepek csökkentéséről szóló javaslatát,⁵⁵ de 1777-ben rác és oláh területeken például azért keletkezett lázadás, mert eltöltötták neki, hogy halottaikat nyitott koporsóban tartsák és végigcsókolja az egész közösség. A verseciek és az újdékiek szinte inzultálták a metropolitát és püspökeit ebben a dologban.⁵⁶

Az alsópapságot (a pópákat) illetően tudjuk, hogy a külső egyházi joghatóság mellett 1756 előtt az államhatalom nem avatkozott bele a nem unitus görögök fölszentelési módjába.⁵⁷ Így történhetett, hogy ennek a vallásnak klérusa legnagyobb részt Török Birodalom („*in Turcico*”) területén, részben pedig Oroszországban szenteltetett föl, és leginkább idegen, külföldi alattvalókból állt. Egy ilyen kapcsolat lehetséges visszas következményeit 1756 táján ismerték föl a bécsi udvarban.⁵⁸

A görögkeleti pópák jobb instruálására szolgáló a pópák születési és tartózkodási helyét is pontosan feltüntető kimutatások ügyében az Illír Deputáció 1767. március 9-i

52 MOL A98 7. csomó 218r–223v. Az Illír Deputáció elnökének 1774. okt. 1-jei véleménye („*Wohlmeynung*”) 5⁴⁰. 222v.

53 „... dermalen aber durch den willkührlichen Aufenthalt dieses Vicarii nicht bestimmt ist; weder auch einen eigenen ausgewiesenen Nahrungsstand hat, der so wie bey dem gesamten nicht unirten Clero dortigen Landes blos von der Willkührlichkeit dasiger Glaubensgenossen abhanget, und, wann nach der bey der Illyrischen Nazion eingeholten Erfahrung geschlossen werden kann, wohl in geheime Erpressungen, und Bedrückungen des dasigen Volckes ausarten dürfte.” – MOL A108 3. csomó 527r–535v Gemeinsamer a.u. Vortrag der treueh. Sieb. Hkantz und der treueh Illyr Hdep. Die in Rücksicht der Ordinirung des nicht unirten Cleri in Siebenbürgen zu treffen nöthige Verfügungen betr. Wienn den 14. May 1777. 528v.

Itt jegyezendő meg, hogy 1777-ben a vikárius jövedelmét változóznak nevezték, pedig Cyrillovich püspök napidíjjal („*mit einem täglich ausgeworfenen Gehalt*”) mint helyettes ügyvivőt („*vice gerentem*”) hagyta őt hátra, hogy saját hivatala mellett vigye az ottani nem unitus klérust illető és a püspöki joghatóság alá tartozó („*ad forum episcopale*”) ügyeket, és ezekről az intézkedéseiről értesítette az erdélyi királyi Guberniumot. – MOL A98 7. csomó 218r–223v Az Illír Deputáció elnökének 1774. október 1-jei véleménye („*Wohlmeynung*”). 218v.

54 MOL A108 3. csomó 527r–535v Gemeinsamer a.u. Vortrag der treueh. Sieb. Hkantz und der treueh Illyr Hdep. Die in Rücksicht der Ordinirung des nicht unirten Cleri in Siebenbürgen zu treffen nöthige Verfügungen betr. Wienn den 14. May 1777. Votum Secundo 533v.

55 HHStA StRP 208/1770 Az Illír Deputáció 1770. jan. 21-i előterjesztése cirk.: jan. 23., exp.: jan. 26.

56 HÖMAN-SZEKFÜ IV. 456–457. old.

57 „Vor dem Jahre 1756. nemlichen wurde in die Art der Ordinirung des Cleri der nicht unirten Griechen in Siebenbürgen ex parte politica nicht eingegangen.”

58 MOL A108 3. csomó 527r–535v Gemeinsamer a.u. Vortrag der treueh. Sieb. Hkantz und der treueh Illyr Hdep. Die in Rücksicht der Ordinirung des nicht unirten Cleri in Siebenbürgen zu treffen nöthige Verfügungen betr. Wienn den 14. May 1777. 527r.

jegyzőkönyvben azt a javaslatot tette, „*hogy egy hasonló tájékoztatást az Erdélyben található exempt skizmatikus budai püspöktől is be lehetne kérni a nevezett Nagyfejedelemségben alkalmazott pópákat illetően, ahol a veszély még nagyobb, mint Magyarországon és a többi örökös tartományban.*” Mária Terézia „*placet*”-ja nyomán 1767. április 6-án átirat ment az Erdélyi Kancelláriához. Erdély udvari kormánysszerve április 25-én ki is bocsátott egy dekretumot Dionysius Novakovich nem unitus püspöknek, amely elrendelte az összes pópa összeírását, és megtiltotta a továbbiakra nézve, hogy a püspök idegen (születésű) pópát fogadjon be.⁵⁹ A listákat az uralkodónő az Erdélyi Udvari Kancelláriától kérte be kibocsátásra, és itt a kurrens dolgok között tárgyalták.⁶⁰

A fenti, az összeírásra vonatkozó mondattal egyébként báró Koller azt állítja, hogy ezt az Illír Deputáció a magyarországi szerb klérus ellenőrzésére dolgozta ki, és mindössze azért javasolta ennek alkalmazását Erdélyre is, mert itt a külföldi egyháziak becsúszásának még nagyobb veszélye volt, mint Magyarországon és annak kapcsolt részeiben. A listák kidolgozása és ezek alapján a megfelelő tájékoztatás bekérése a szerb egyházi vezetésről része lett azoknak a munkálatoknak, amelyek 1770-ben az első Illír Regulamentum kibocsátásához vezettek. Ennek egyik rendelkezése szerint ugyanis a Habsburg-ház örökös országaiban (a szövegben „*in Meinen Erblanden*” Mária Teréziára vonatkoztatva) idegen pópák lelkigondozásra nem alkalmazathatnak, és még kevésbé engedhető meg, hogy ilyen egyháziak kifejezett uralkodói engedély nélkül a tartományokban tartózkodjanak, hanem az ilyenek azonnal a határon túlra üzendők („*abgeschafft*”).⁶¹

1777-ben a Guberniumnak (püspök nemlétében) az erdélyi görögkeleti vikáriust kellett utasítania, hogy a lehető legnagyobb gondossággal vizsgálja meg a jelentkezők alkalmasságát, és hogy a bizonyítványok kiadásakor súlyos felelősségének tudatában minden tekintetben feddhetetlenül („*mit aller Integrität*”) járjon el. A felszentelést végző Cyrillovich budai püspök erdélyi püspök-adminisztrátor csak olyan személyeket szentelhetett föl, akik előzetesen püspöki vikáriusánál Erdélyben jelentkeztek, és a pópáknak szükséges ismeretekből és képességekből megvizsgáltattak, földesurukat is fölkeresték, és hiteles dokumentumait bemutatták annak, hogy semelyik részről nincs akadálya pappá szentelésüknek, sőt ezeket az autentikus dokumentumokat a budai püspöknek szentelési levelével hitelesítenie is kellett. A földesurakat pedig a gubernium fölszólította, hogy mielőtt kiadná az okiratot („*Urkunde*”), azaz az engedélyt („*Concession*”), igazságosan és méltányosan vizsgálják meg, hogy a felszentelendőket tényleg papként fogják-e az országban alkalmazni, s hogy Erdély egy s más településein tényleg hiányzik-e egy pap, következésképpen szükséges a fölszentelés. Az

59 EUK 176:1767 Decretum ad Gub. quo Eppum graeci ritus non unitorum Dionysio Novakovich jubet(ur), ut Consignationem omnium ejusdem ritus Poparum submittat, ac deinceps nullos externos Popas recipiat.

Insinuatum Deputationis Aulicae in Illyricis de 6. Apr. 1767.

60 Pontosabban a szöveg szerint az uralkodói döntés egy kurrens ügyek jegyzőkönyve kapcsán keletkezett. A kurrens ügy a korabeli hivatali gyakorlatban a hivatali ügymenetben újonnan előkerülő ügyeket jelentette. A „*Protocoll in Current sachen*” valószínűleg azt jelenti, hogy az ilyen természetű ügyekről — ha talán külön kancelláriai tárgyaláson nem is vették elő őket — mindenképpen külön iratot szerkesztettek.

61 HHStA StRP 2892/1771 Az erdélyi gubernátor aug. 7-i irata cirk.: aug. 19. Billet an Br Bruckenthal. Billet an Br Koller.

adott helyen se hiány, se felesleg nem lehetett a szükséges lelkigondozókban. Ha a földesúr igényelt jobbágysai számára klerikust, föl is kellett vennie azzal a birtokkal („*Grundherrschaft*”) a kapcsolatot, ahová a jelentkező tartozott, és kérnie kellett az ő bejegyzését, illetve tekintettel kellett lenni a birtoknak is jelentkező felett gyakorolt jogaira az ország törvényei szerint. Senki másnak nem szabadott okiratot adni, csak az ország magát szülöttének valló embernek („*einem gebothenem Landes Kind*”).⁶²

A guberniumi rendelet bizonyára emelte a vikárius által vezetett szebeni papképző színvonalát.

Az 1770-ben felállított Kurzbeck (vagy Kurzböck)-féle Illír és Keleti Nyelvek Nyomdája állandó viszályforrást jelentett az Illír Udvari Deputáció és a Magyar Udvari Kancellária között, mivel a nyomda cenzúráját a két szerv közösen rendezte be.⁶³ A nyomda nevében az illír megnevezés nem szerb vagy görögkeleti, hanem még tágabb értelemben veendő, azaz cirill betűs könyvekre utal. A nyomda központi szerepét és fontosságát jelzi az is, hogy kizárólagos uralkodói privilégiumot kapott az ilyen jellegű könyvek nyomtatására.⁶⁴ 1770 szeptemberében az Illír Nyomda már olyan jó előmenetelre tett szert, hogy mindenképpen remélni lehetett, hogy az illír nemzet⁶⁵ számára szükség szertartás-, mise-, ima- és iskolás könyvek hamarosan elégséges számban kerülnek ki a sajtó alól. Ennek következtében az a döntés született, hogy ettől az időponttól kezdve az összes ilyenfajta könyv behozatalát az összes örökös országba („*in die gesamten Erblanden*”) elkobzás terhe mellett teljes mértékben meg kell tiltani. A döntést közölték gróf Esterházy magyar, gróf Chotek cseh-osztrák kancellárral, gróf Lacyval, aki a Haditanács elnökeként a határőrvidékek polgári igazgatásáért is felelős volt, valamint gróf Breunerrel, aki báró Brukenthal erdélyi tartózkodása idején az Erdélyi Kancellária hivatalai munkáját is vezette.⁶⁶

Hogyan foglalható össze báró/gróf Kollernek, Mária Terézia bizalmasának, Bars főispánnak, valóságos belső titkos tanácsosnak, a Szent István-rend középkeresztésének szerepe az illír politika 1760–70-es évekbeli berendezésében?

Előrelátóan, jó politikai érzékkel, Mária Terézia bizalmát megnyerve, következetesen ragaszkodva a magyar (nemesi) nemzeti szemléletmód legsarkalatosabb elemeihez, szívós munkával keresztülvitte az illír jogok és privilégiumok korlátozását. Következetességét mutatja, hogy már akkor a szerb befolyás kiterjesztése ellen foglalt állást, amikor az illír ügyekben befolyással bíró idegen (nem magyar honos) bécsi tanácsosok még annak teret adtak volna. Előrelátását bizonyítja, hogy az erdélyi fiktív unió összeomlása, a szerb és rajta keresztül az orosz befolyás kiterjedésének veszélye mind őt igazolta. Jó politikai érzékét mutatja, hogy az illír politika alapelveit össze tudta kötni a katolizálás gondolatkörével. Rendszerező szemléletére jellemző, hogy látszólag kusza és szövevényes, szétartó szájakból képes volt egységes politikai irányvonalat sodorni. Szívós-

62 MOL A108 3. csomó 527r–535v Gemeinsamer a.u. Vortrag der treuegh. Sieb. Hkantz und der treuegh. Illyr Hdep die in Rücksicht der Ordinirung des nicht unirten Cleri in Siebenbürgen zu treffen nöthige Verfügungen betr. Wien d. 14. May 1777

63 HStA StRP /1770

64 MOL A108 20. csomó 27r-v; 31r Gróf Blümegen 1772. szept. 27-i irata

65 Itt is tágabban értelmezendő: szerb és az egyházkormányzatilag hozzá tartozó bánági és magyarországi román.

66 3280/1770 Billet gróf Esterhazyhoz, gróf Breunerhez, gróf Chotekhez és gróf Lacyhoz (exp.: 1770 szeptemberében)

sága 24 év (1755–79 közötti) politikai harcaiban sem rendült meg. Végül pedig sikerült elérnie, hogy

1. az illír privilégiumokban biztosított valamennyi görögkeleti vallásszabadsága nem jelenthetett hátrányt a megerősített és függetlenített unitus (görög katolikus) püspökségekre nézve;
2. Mária Terézia kifejezetten megtiltsa a szerb metropolita világi joghatóságát;
3. a szerb érsekség fennhatósága minél kevésbé terjedjen ki az Erdélyben élő görögkeletiekre; (Érdekes, hogy – látásom szerint – az itteni ortodoxok vallási türelmét és egy szerb püspök kinevezését számukra az Illír Udvari Deputáció vezetőjeként kevésbé ellenezte.)
4. Mária Terézia elzárt minden olyan utat, mely a szerb követelésekben egyébként folyamatosan jelen lévő politikai nemzetként való elismertetés és egy magyarországi szerb területi autonómia kialakulása irányába hatott volna;
5. az uralkodónő a szerbség és a vele hagyományosan egyházi kapcsolatban élő románság vallási és kulturális autonómiáját úgy biztosította, hogy az egyúttal minél jobban illeszkedjen a magyarországi nyugatiasabb állami és társadalmi rend viszonyai közé.

Mindezen eredményeivel gróf Koller meggyőződése szerint méltán beírta magát a magyar történelembe.

FÜGGELÉK

NAGYMÁNYAI BÁRÓ/GRÓF KOLLER FERENC XAVÉR HIVATALI PÁLYAFUTÁSA

Mária Terézia bizalmasa, főispán, valóságos belső titkos tanácsos, a Szent István-rend középkeresztese

1750-es évek tisztviselő a Magyar Udvari Kancellárián

1759–87 Bars megye főispánja

1760–70-es évek az Államtanács tágabb értelemben vett magyar ügyekben 1762–65 személynök

1767–77 az Illír Udvari Deputáció és az Udvari Egészségügyi Bizottság elnöke

1773. Mária Terézia grófi rangra emeli

1778. a bajor örökösödési háború (1778–79) alkalmával Koller egyike volt azoknak, akik megyéjükben az újoncozást elrendelték és végrehajtották.

1778–1786 főpohárnok

1787. kihál vele a Koller család arisztokrata ága

Kronológia

1745. a Hofcommission in Banaticis, Illyricis et Transylvanicis megszervezése (többször átstruktúrázás után ebből a szervből alakul ki a magyarországi szerbek ügyeivel foglalkozó Illír Udvari Deputáció)

1748. görög szertartású ritus vikárius a váradi egyházmegyében

- 1754-től az aradi püspök bihari vizitációja, majd vizsgálóbizottság és a bihari uniós munkálatok
1755. a karlócai metropolita kérelmezi joghatóságának az erdélyi görögkeletiekre való kiterjesztését
a karlócai metropolita a halmágyi papokat az illír előjogokkal kecsegteti báró Koller nagy elaborátuma, a „System in illyrischen Angelengenhiten” (nagyban hozzájárul, hogy az illír nemzet fogalma a szerb nemzettel való azonosítás felé mozdult el.
1756. az államhatalom a külföldi kapcsolatok veszélyeit fölismerve elkezd beavatkozni a nem unitus görögök fölszentelési módjába
- 1758 az orosz császári udvarnál lévő akkori császári-királyi követ, gróf Esterházy Miklós jelenti, hogy az orosz udvarnál is nem sokkal korábban kerültek elő Erdélyben és Magyarországon letelepedett ortodox hitsorsosaik vallási ügyei.
1759. az erdélyi nem unitus püspök kinevezésének munkálataiban báró Koller mint a Magyar Udvari Kancellária expedíciójának vezetője vesz részt
1761. báró Bartenstein jelenti, hogy Erdélyben már nyilvánosan egy a karlócai metropolita által a Temesi Bánságból adandó nem unitus püspök hírét keltik (Novakovich kinevezett görögkeleti püspök március végén érkezik Erdélybe) a bécsi udvar hamisítványoknak nyilváníttatja a karlócai metropolita erdélyi jogigényeit alátámasztó dokumentumokat, amelynek az udvar kényszere hatására ezeket saját magának kellett hivatalos okiratban cáfolnia.
1762. a halmágyi kerület joghatóságának kérdését Mária Terézia függőben hagyja (a későbbiekben a kérdés úgy rendeződik, hogy kinevezett püspök vagy püspöki adminisztrátor léte esetén az aradi püspököt eltiltják a halmágyi kerülettől)
1767. báró Bartenstein halálával báró Koller lesz az Illír Udvari Deputáció elnöke (a tisztséget betölti a Deputáció 1777-es feloszlatásáig)
1768. II. József jelentése magyarországi és bánsági utazásáról (lesújtó véleményt mondott az illyrica kompetencia bonyodalmairól, feltűnt neki a rációk „gyűlölete és irtózata” a magyaroktól ... báró Kollernek mint magyar embernek az illír deputáció élére történt kinevezéséről az egyszerű emberek is elszomrodva beszéltek neki.)
az Udvari Haditanács megkezdi a horvátországi, szlavóniai és bánsági határörvidékek újjászervezését
- 1769–70. az illír nemzeti kongresszus az illír jogok megerősítését kéri Mária Teréziától (a kongresszus királyi biztosa gróf Hadik András tábornok)
1770. megindul az illír nemzet oktatásügyi reformjának 1780-ig tartó első szakasza működni kezd a Kurzbeck-féle Illír és Keleti Nyelvek Nyomdája (cenzúrája állandó viszályforrás az Illír Deputáció és a Magyar Kancellária között)
az általános államegyházi tendenciákkal szoros összhangban rítusa püspökeinek egyetértésével a metropolita is betervezte a görögkeleti ünnepek csökkentéséről szóló javaslatát
Máramarosban az államhatalom nem ismerte el görögkeleti püspöki hatalom létét, az efölött gyakorolt református főfelügyeletet ebben az évben tiltották be

- az erdélyi vallási unióról szóló összefüggő szisztéma szorgalmazásában báró Koller az unió végső célját a teljes latinizálásban határozza meg
1771. a határörvidékek területi elkülönítésénél, az ún. „Gränitz-Scheidungs-Linie” meghúzásánál Koller a katonaiakkal szemben határozottan kiáll a polgári érdekek mellett
- a határőrezredekbe osztottak kivételével a (bevándorolt) rácokat (szerbeket) is a Magyar Kancellária, a vármegyék és városok joghatósága alá rendelte, megszüntette a karlócai rác pátriárka világi hatalmát. Ezután kongresszust csak királyi engedéllyel tarthattak, s azon csak alapítványi, egyházi és iskolai ügyeket tárgyalhattak.
- Mária Terézia felállítja a munkácsi püspökséget – ennek a püspökségnek nemcsak ruszin, hanem román papjai is vannak
1774. Dimitrie Eustatievici erdélyi ortodox püspöki titkár állítólag román nyelvre lefordította és Râmnicben kiadta a szerb nemzeti privilégiumokat
- Cyrillovich püspök először veti föl a román görögkeleti püspökség szükségességét és lehetőségét Erdélyben (a tisztségre az erdélyi nemes Eustatievcit javasolja)
- gróf Koller több előterjesztésben javasolja Cyrillovich áthelyezését a budai püspökségbe, a bukovinai görögkeletiek uniólását és az erdélyi unió továbbfejlesztését
1776. a szultán megszüntette az ipeki patriarkátust, ezzel a magyarországi szerb ortodox egyház önállóvá, autokefállá vált
1777. az Illír Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária közös előterjesztése az erdélyi görögkeleti papszentelésről (Cyrillovich budai püspök kapja meg ezt a jogot erdélyi püspöki adminisztrátorként, előírja a jelöltek vizsgáztatását, következményeképpen kezdetleges görögkeleti papképző létesül Szebenben)
- a királynő fölslatta a külön Illír Deputációt, a második Illír Regulamentum a rácokat (szerbeket) az országos hivatalok hatásköre alá rendelte.
- a váradit önálló püspökséggé emelte, s az erdélyi és a munkácsi unitus püspökséggel együtt az esztergomi érsek joghatósága alá rendelte.
- rác és oláh területeken szinte a metropolita és püspökei elleni lázadássá fajul, amikor állami rendeletre eltiltják a halottak nyitott koporsóban tartását és végigcsokolgatását
- Erdélyben guberniumi rendelet szabályozza a pappá szentelés módját az ehhez szükséges vizsgákkal és engedélyekkel együtt. A rendelet némiképp emeli a kezdetleges szebeni görögkeleti papképző színvonalát.
1779. Declaratorium Illiricum: a rácok (szerbek) csak vallási dolgokban függenek a metropolitától, egyébként a helyi hatásoknak vannak alárendelve. Érseket szabadon választhatnak, de az hűségesküt tesz s a király erősíti meg, csak az egyházi dolgokban feje a rácoknak, addigi jövedelmei megmaradnak. Ő az alapítványok felügyelője egy pappal, egy katonával s egy előkelő polgárral együtt.

BARON KOLLER AND THE ILLYRIAN POLICY IN 1760S-70S

The Illyrians are southern Slavic people once lived in the territory of Illyricum in the Roman Empire. When at the end of the 17th century Serbian crowds settled in the Southern part of the newly liberated Hungary, Leopold I provided the Serbians with privileges based on their military service.

The Romanians living in the territory of Hungary and in the Bánság region belonged to Serbian church administration since the end of the Turkish occupation.

Roman Catholic religion had less to be afraid of the not-united Greek Churches, than of Lutheran and Calvinist Churches.

The Imperial Court of Vienna had difficulties, since they had to handle Orthodoxy in a different way in case of Serbian and Romanian Orthodoxy.

The Illyrian rights and privileges reveal the aim how the Roman Catholic oriented Hapsburg government managed to use the Greek Orthodox Church as a tool for power concentration.

Baron Koller being in Maria Theresa's confidence managed to restrict the Illyrian rights and privileges.

MIKLÓS PÉTER

STANISLAVICH MIKLÓS CSANÁDI PÜSPÖK POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS TEVÉKENYSÉGE

A bolgár származású csanádi püspök, Stanislavich Miklós élete, valamint főpapi, politikusi és kulturális tevékenysége kevésbé ismert területe a 18. századi magyar egyháztörténetnek. Ennek fő oka, hogy a csanádi egyházmegye történetének legkiválóbb kutatójának, Juhász Kálmán professzornak (1892–1966) a püspökség történetét tárgyaló könyvsorozata befejezetlen maradt. Tudományos művei ugyanis 1948 – a kommunista párt hatalomra kerülése és a diktatúra kiépülése – után nem jelenhettek meg magyarul. Ezért a Stanislavich Miklós tevékenységét – pontosabban a csanádi egyházmegye 1739 és 1750 közötti történetét – feldolgozó tanulmánya németül jelent meg egy olaszországi folyóiratban.¹

Stanislavich Miklós 1694. május 9-én született a valachiai Kraiován katolikus bolgár család elsőszülött gyermekeként. Édesapja Stanislavich – más néven Pauliganich – Mihály, édesanyja Helena Vuko de Branko volt. Teológiai és filozófiai tanulmányokat folytatott, majd az Assisi Szent Ferenc alapította „kisebbik testvérek rendjéhez” (ordo fratrum minorum) csatlakozott. Szerzetesként a ferences rend bulgáriai tartományának volt tagja. 1728-tól mint címzetes nikápolyi püspök a katolicizmus bolgárok és románok közötti terjesztését és népszerűsítését kapta feladatul az Apostoli Szentszéktől. Ennek jeleként a nyugat-valachiai területek (Olténia) apostoli adminisztrátorává is kinevezte a katolikus egyházi főhatóság. Ebben a minőségében gróf Nádasdy László csanádi püspökkel – elődjével – együtt Temesvárott járt 1725. márciusában.

Stanislavich Miklósnak III. Károly magyar király 1739-ben a csanádi püspökséget adományozta. A trónra lépő XIV. Benedek pápa (Prospero Lorenzo Lambertini) 1740 szeptemberében erősítette meg a kinevezést.² Főpapi székét – amelynek központja ekkor már a Temesi Bánság katonai és igazgatási centruma, Temesvár volt – csak kinevezése után két évvel foglalta el. 1741. január 28-án tette le az állami hűségesküt a Temesi Bánság polgári kormányzójának (elnökének) kezébe a temesvári ferences templomban. Ezzel a gesztussal fejezte ki kötődését és lojalitását szerzetesi családjához. Püspöki székének ünnepélyes elfoglalását, intronizációját 1741. február 5-én már más helyszínen, a helyi jezsuita templomban tartották. Ekkor ugyanis a nemrégiben kijelölt főpapi köz-

1 JUHÁSZ, KÁLMÁN: *Nikolaus Stanislavich OFM, Bischof von Csanád (1694–1750)*. In *Archivum Franciscanum Historicum*, 52 (1959). 427–470.

2 Az egyébként sem gyors római ügyintézkést most az is lassította, hogy XII. Kelemen pápa (Lorenzo Corsini) 1740 februárjában meghalt, s a bíborosoknak új egyházfőt kellett választani.

pontnak még nem volt székesegyháza, püspöki temploma. Csanádi püspökként először 1741. márciusában és áprilisában végezte a nagyheti és húsvéti liturgikus szertartásokat a jezsuiták templomában.³ Szimbolikusnak tekinthető, hogy főpapként először két megtért törököt keresztelt meg, majd nyolc jelöltnek az egyházi rendek különböző fokozatait szolgáltatta ki. Ezzel mutatta, hogy a katolikus teológiai álláspont szerint eretneknek vagy pogánynak tekintett népcsoportok – iszlám törökök és ortodox szerbek, románok – között szeretné terjeszteni a katolicizmust, valamint, hogy célja a csanádi püspökség mind tárgyi és funkcionális, mind személyi és formális reorganizációja.

A bolgárok 1688-as törökellenes felkelésének leverése után Csiprovec városát és jónéhány szomszédos falut elpusztítottak. Az itt élőknek menekülniük kellett. Kezdetben Havasalföld nyugati részén, később Erdélyben telepedtek le. A török megtorlás különösen a paulikánusokat érintette. A kereszténység ágai közül a katolikus vallást ugyanis a török hatalom sokkal inkább ellenségnek tekintette, mint az ortodoxiát. Elsősorban mert a katolikus vallás évszázadokon át oszmánellenes kohéziós erőként járt át a nyugati államokat, s a katolicizmus erősen kötődött a Habsburg dinasztiához, amelynek dunai monarchiája a kelet-európai török hegemonia legnagyobb ellenlábasa és gátló tényezője volt. Így a Szvistov és Nikápoly környékén élő paulikánusok – akiket a történeti hagyomány a dualista és bogumil eretnek nézetek valló középkori balkáni népesség leszármazottainak tart – nagy része lassan elhagyta ősi lakóhelyét.⁴

A katolikus vallást a 17. század második felében felvett paulikánus közösség jelentős része a valachiai szórványban elveszítette eredeti identitását, s többségük asszimilálódott a románsághoz és beolvadt az ortodoxiába. A paulikánus bolgárok azon csoportja, amely ragaszkodott katolikus vallásához, eredeti életmódjához, gazdálkodási formájához és kompakt, területi öngazgatásához, elhagyva Erdélyt – amely 1690 és 1848 között közjogilag nem volt a magyar állam része – és a tovább vándorolt.⁵ A Bécsből irányított osztrák katonai igazgatás a töröktől legújabbban visszahódított – és nem a Magyar Királyság részének tekintett – Temesi Bánság területén telepítette le őket az 1730-as években. Így jött létre két tisztán a bolgár etnikum által lakott település: a jelentős számú kereskedőrétegnek otthont adó, városias Vinga és az agrár jelleget őrző, falusias Óbesenyő. Az első bolgár keresztelőt Vingán 1741. október 15-én, Óbesenyőn pedig 1738. március 7-én tartották.

Stanislavich püspök nevéhez a bolgárok betelepítésének két fázisa fűződik. 1726 és 1731 között megszervezte a paulikánusok Nyugat-Havasalföldre költözését. Ennek alapot adott, hogy – az osztrák katonai megszállás alatt álló – területnek, Olténianak ő volt a katolikus egyházi vezetője, Kraiova székhelyű apostoli adminisztrátora. Később – miután Valachia ismét a török ellenőrzése alá került – két hullámban a Temesi Bánság területére telepítette a katolikus bolgárokat. Az első hullám 1737 után, a második 1742 után költözött. Ezt indokolta, hogy katolikus híveit – a szó szoros értelmében vett „népét” – nem akarta magára hagyni a török uralom alatt, amikor ő már a Habsburg Birodalom védelmét és támogatását élvezte. Empátiáját és segítőkészségét az is biztosí-

3 KOVÁTS SÁNDOR: *A csanádi papnevelde története*. Temesvár, 1908, 414.

4 ZATYKÓ VIVIEN: *Magyar bolgárok? Etnikus identitás és akkulturáció a bánáti bolgárok körében*. In *Regio*, 5 (1994). 3. sz. 129–130.

5 NYAGULOV, BLAGOVESZT: *A romániai bolgár kisebbség múltja és jelene*. Fordította Kányádi András. In *Korunk*, 16 (2005). 1. sz. 60–67.

totta, hogy magának is el kellett hagynia szülőföldjét. Az ekkor betelepültek leszármazottairól írta a bolgár történész akadémikus Petar Sztojanov Mutaftcsiev (1883–1943) 1938-ban, hogy „...amikor a Bánság magyar fennhatóság alatt volt, az itteni bolgárok voltak a leglojálisabb magyar alattvalók.”⁶

Ezzel a telepítési politikájával Stanislavich Miklós is hozzájárult a Temesi Bánság – később a történelmi Magyarország Délvidéke – multikulturális és poliglott jellegének kialakulásához. Hiszen nem csak a hagyományosan a régióban jelen lévő nemzetiségek (magyarok, szerbek, románok) éltek itt a 18. század közepétől. Jelentős nyugat-európai bevándorlás volt megfigyelhető, s mivel a bécsi telepítéspolitika számára a legfontosabb szempont a katolikus vallás volt, így katolikus német, francia, olasz és spanyol népesség is települt a Temesvidékre. Itt aztán járványoktól (pestis, kolera) és természeti katasztrófáktól (árvíz, szárazság) sújtva tették Dél-Magyarországot – ahogy már a 19. század közepén is nevezték – „magyar Kánaánná”. A terület az 1900-as évek elejére a kapitalista jellegű gazdasági szisztémák, a praktikus közlekedési struktúrák és a sajátos önkormányzati modellek terepévé, ezzel a gazdasági, társadalmi és politikai modernizáció egyik fontos Kárpát-medencei központjává vált.

Stanislavich püspök egyházmegyéje átvételekor nem volt könnyű helyzetben. A terület több mint kétszáz éven keresztül a török és az osztrák nagyhatalom ütközőzónája volt. A falvak elnéptelenedtek, a templomok romosak voltak, a földek elvadultak, a tudatos vízgazdálkodás 16. századi megszűnésével állandósultak az árvizek és nőtt a mocsaras területek száma. A 14. századi összeírásokból és pápai tizedlistákból tudjuk, hogy a csanádi püspökség területén 138 plébánia volt és 229 pap tevékenykedett. A török megszállás – amelynek idején jóformán csak a ferencesek folytathattak lelkipásztori tevékenységet – után csak 30 plébánia működött, ezek közül pedig 17 állt világi papok vezetése alatt.⁷

Stanislavich 1741-ben – beiktatása után – az egyházi előírásoknak megfelelően kánoni látogatást tett egyházmegyéjének területén, s ennek eredményeként konstata-
ta a rossz egészségügyi (gyakori kolerajárványok) és közbiztonsági (a betörő szerb és török csapatok mellett rablók és katonaszökevények is fosztogattak) viszonyokat. Ezért panaszlevelet írt Mária Teréziának. Ebben közölte az uralkodóval, hogy a püspökség birtokait szerbek uralják, a székesegyház – és egész székvárosa, Temesvár – romos, az egyházmegyei jövedelmek nem fedezik a költségeket, sem ő, sem a székeskáptalan négy tagja nem tud belőle megélni. 1744-ben Patachich Gábor kalocsai érsek Temesvárra érkezett vizsgálódni az ügyben, majd jelentésében azt javasolta a királynőnek, hogy több donációt adjon a csanádi püspöknek és támogassa papnevelő szeminárium építését a paphiány leküzdésére.⁸

Stanislavich a csanádi püspöki méltósággal együtt Csanád megye örökös főispánja is lett. A vármegyei nobilitás 1741. február 27-én iktatta be ünnepélyesen hivatalába. A beiktatáson a püspök nem vett részt. Távollétében a gyűlést Edelspacher Ignác alispán vezette, az eskü szövegét pedig Náray György – a megye egyik legnagyobb birtokosa –

6 MUTAFCSIEV, PETAR: *A bánsági bolgárok*. [1938] Fordította Csikhelyi Lenke. In *Magyar Szemle*, 6 (1997). 5–6. sz. 121–134.

7 SZENTKLÁRAY JENŐ: *A csanád-egyházmegyei plébániák története*. Temesvár, 1898, 125.

8 JUHÁSZ, KOLOMAN - SCHICHT, ADAM: *Das Bistum Timișoara-Temesvar. Vergangenheit und Gegenwart*. Timișoara, 1934, 94–98.

mondta el.⁹ Az egy hónappal későbbi tisztújító megyei közgyűlésen azonban már megjelent a püspök. Az országgyűlésbe Marczibányi Lőrincet választották követté, és megbízták, hogy tiltakozzon a túlzott adóterhek miatt. Csanád megye adózó jobbágynépessége ekkor ugyanis nagyon kicsi volt.¹⁰ Mindössze négy lakott hely volt a megyében: egy város (Makó) és három falu (Battonya, Földeák, Tornya). Stanislavich Miklós elhatározta a megye területének – és ezzel lakosságának és bevételének – növelését. Északon – Békés megyétől – Orosháza és Komlós városokat, délen a Temesi Bánság néhány falvát szeretne volna megszerezni. Területgyarapító törekvéseit nem koronázta siker.

1744. szeptember 3-án Stanislavich képviselte a vármegyét a déli megyék Gyulán tartott gyűlésén. Ekkor Arad, Békés, Csanád, Csongrád és Zaránd megyék, valamint Szeged város küldöttei döntöttek arról, hogy milyen katonai erővel támogassák a „nemesi felkelést” (insurrectio) és vegyenek részt osztrák örökösödési háborúban (1740–1748). Végül egy zászlós és 27 lovas kiállítása hárult Csanád vármegyére.¹¹ Főispáni hivatalát komolyan vette Stanislavich püspök. Igyekezett gondoskodni a hatalmi és legitimációs reprezentációról és a formai hiányosságokat is próbálta orvosolni: 1741-ben pecsétet készíttetett a megyének és létrehozta levéltárát, 1745-ben pedig közigazgatási központ, megyeház építését kezdeményezte Makón. A királyi biztos az 1743. június 8-i közgyűlésen adta át jelképesen a megye pecsétjét és kulcsát a püspöknek, ezzel közjogilag is elismerve a visszafoglalt és újjászervezett megye legalitását.¹²

Stanislavich püspök nem feledkezett meg családjáról sem. Unokaöccse – Mihály nevű, 1741. június 26-án elhunyt öccsének fia – jogot végzett és a nagybátyja vezetése alatt álló Csanád megyében vállalt tisztséget: először jegyző (1747–1750), majd szolgabíró (1750) és adószedő (1757–1759) volt.¹³ Egy másik unokaöccsét, Vuko de Branko Pált egyházi pályára szánta. Maga mellé vette és tizenhét évesen Rómába küldte, ahol a Collegium Urbanumon teológiát és filozófiát tanult, majd mindkettőből doktorált is. Stanislavich Miklós 1747-ben szentelte pappá Vuko de Branko Pált, aki titkára lett, valamint zsinati és káptalani jegyző és Csanád megye táblabírája. Nagybátyja halála után kanonok méltóságot szerzett és verseci esperesként szolgált. Stanislavich támogatta a bolgár nemzetiségű papnövényeket és papokat. Például Bogdanovics Ambrust, aki a vingai ferences kolostor házfőnöke volt, de a nagyszombati egyetemen teológiai és kánonjogi stúdiumokat folytatott.¹⁴ Ez a néhány eset is mutatja a Temesi Bánság 18. századi értelmiségének soknyelvűségét. Hiszen akár közigazgatási, akár egyházi karriert akart befutni, ismernie kellett anyanyelve (jelen esetben a bolgár) mellett a hivatalos államnyelvet (a latint), a birodalmi igazgatás nyelvét (a németet) és lakóhelye, közvetlen közössége nyelvét is (ez lehetett magyar, szerb, román, német, francia, olasz vagy spanyol).

A 19. században a csanádi püspökök legjelentősebb jövedelemforrása a makói uradalom volt. Ezt Stanislavich Miklós szerezte meg örökös birtoknak az egyházmegye

9 Csongrád Megyei Levéltár. Csanád Vármegye Levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyvek. (a továbbiakban: CSVL KJ) 17. sz.

10 CSVL KJ. 22. sz.

11 CSVL KJ. 44. sz.

12 CSVL KJ. 35. sz.

13 GILICZE JÁNOS – VÍGH ZOLTÁN: *Csanád megye közigazgatása és tisztségviselői a püspökfőispánok idején (1699–1777)*. In Tanulmányok Csongrád megye történetéből. 10. köt. Szeged, 1986, 27–53.; 41–43.

14 KOVÁTS SÁNDOR i. m. 110–112.

számára. Elődei – Nádasdy László és Falkenstein Béla – hivatalba lépésükkor megkapták az uradalmat, de csak élethosszig. Ebben kinevezésekor részesült Stanislavich is, aki kezdettől fogva azon fáradozott, hogy Makót örökös birtokul megszerezze. Nem volt eredménytelen, hiszen Mária Terézia királynő 1741. december 30-án Bécsben kelt oklevelével Makó várost a hozzá tartozó nyolc pusztával összes földesúri jogával és javával együtt örökre a csanádi püspöknek adományozta. Stanislavichot 1743. január 10-én be is iktatták az örökös püspöki birtok tulajdonjogába. Később azonban – mivel a főpapnak vitája támadt Makó előljáróságával a város környéki puszták tulajdonjogáról – az uralkodó újabb adománylevelet adott ki, amelyben név szerint is felsorolta a makói püspöki uradalomhoz tartozó nyolc pusztát. A királynő 1746 márciusában a csanádi káptalannak utasításba adta a püspök ismételt beiktatását makói birtokába.¹⁵

Stanislavich Miklós 1741 áprilisától kezdődően évente szerződést kötött a makóiakkal. Ennek értelmében a Makó lakói úrbéri terheiket évente megválthatják: egy meghatározott összeg megfizetésével és bizonyos naturáliák szolgáltatásával. Ezek a terhek azonban 1742-től – amikor a főpap már örökös földesúrként viselkedett – egyre nőttek. Így a makóiak 1848-ig – a köztelherviselést kimondó törvény hatályba lépéséig – minden évben egyezkedni és alkudozni kényszerültek a csanádi püspökkel. 1743-ban a makói városi tanács a pozsonyi káptalanhoz fordult, mert Stanislavich a szerződéslevelében „jobbágyoknak”, azaz szolgának nevezte őket. Végül keresetüket 1744 januárjában visszavonták.¹⁶ A korabeli úrbéri szerződések nem voltak kétoldalúak. A földesúr szabta a feltételeket, a jobbágyoknak csak elfogadni és elutasítani volt joguk. Bár formailag a szerződés egyoldalú diktátum volt, amelyet a birtokos adott ki, a gyakorlatban egyeztetés és megállapodás előzte meg.

Makó város – sok alföldi városhoz hasonlóan – lakossága is megfogyatkozott a török hódoltság idején. Ezért Stanislavich Miklós – az adózó lakosság számának növelésére és a megműveletlen földeken való gazdálkodásra – kárpátaljai görög katolikusokat telepített városba az 1740-es évek elején. Első templomuk – vályogból és fából – 1745-ben épült (ma is álló kőtemplomuk 1778-ra készült el). Nyelvüket tekintve ruszinok és magyarok voltak, de a makói köznyelv „oroszoknak” nevezte őket. Később – a 19. század elején – nagyszámú görög katolikus román populáció is megtelepedett a városban és követelni kezdték a szláv egyházi énekekről a román nyelvű énekekre való átterést, s a kérték a román liturgikus nyelv bevezetését is. Stanislavich engedélyezte a zsidók Makóra való betelepődést is. Ezzel püspöksége és földesurasága alatt a város több nemzetiség lakta többvallású, többnyelvű, többkultúrájú település lett.

A Szeged-Csanádi Püspöki Levéltárban csak néhány dokumentum található Stanislavich Miklós püspöksége idejéről. Ennek oka, hogy püspökség levéltárának nagy része a trianoni béke (1920) után Romániához került Temesváron maradt, iratanyagának többsége azonban rendezetlen. Egy levél glosszája származik Stanislavich püspöktől, aki 1748. október 21-én megerősítette Nedves János kinevezését a makói plébániára. Nedves János eredetileg az esztergomi főegyházmegye papja volt, 1717-ben hárskúti lelkész korában szerzett teológiai doktorátust, mindig csak magyar anyanyelvű hívek között szolgált. Az 1740-es években a csanádi püspökség területén, Gyorok falu admi-

15 BOROVSKY SAMU: *Csanád vármegye története*. 1. köt. Budapest, 1897, 368–369.

16 REIZNER JÁNOS: *Makó város története*. Szeged, 1892, 37–64.

nisztrátora (ideiglenes plébánosa) volt.¹⁷ A makói plébánia jelentőségét mutatja, hogy 1759-től a lelkességet Stanislavich utódja, Engl Antal püspök saját magának tartotta fenn, a nagy plébánosi jövedelemre való tekintettel.

1749. május 17-én kelt levelében Forgách Pál nagyváradi püspök joghatóságot kért a Békés megyei Kétegyháza területére. A település a – középkori Zaránd vármegyéből álló – pankotai főesperességhez tartozott, amely a török uralom előtt az egri püspökség része volt, beékelődve a bihari (váradi) és a csanádi egyházmegye közé. Kétegyházára a 18. század első felében ortodox vallású román telepesek érkeztek. A község földesura, Andrásy Zsigmond 1742-ben barokk kastélyt, majd hét évvel később stílusban hozzá illő kápolnát építtetett a faluban. Ez okozta a joghatósági vitát a csanádi püspök és a nagyváradi főpap között. Végül a kérdés úgy oldódott meg, hogy 1750 körül a pankotai főesperességet a csanádi egyházmegyéhez csatolták.¹⁸ Érdekes, hogy a levelet Forgách Pál Bécsbe címezte Stanislavichnak, és soraiban hivatkozik nem sokkal korábbi bécsi találkozásukra. Stanislavich püspök aktív politikai szerepet vállalt, hiszen az 1741. évi törvénycikkeket aláírásukkal hitelesítő főrendek között az ő neve is szerepel. Bizonyos, hogy rész vett az országgyűlés munkájában, s nagy politikai aktivitásának ennek jele, hogy az uralkodó királyi tanácsossá is kinevezte. Csanádi püspökként is viselte a „Valachia apostoli adminisztrátora” címet. Ennek az lehetett a politikai célja, hogy a Habsburg monarchia reprezentálja – egyházigazgatási szinten is – déli expanziós szándékait és balkáni nagyhatalmi és területi igényeit.

Stanislavich Miklós csanádi püspök április 26-án hunyt el Temesvárott. Két nappal később a jezsuita templomban tartottak lelki üdvéért gyászmisét, majd a befejezéséhez közeledő székesegyházban helyezték örök nyugalomra.

Stanislavich Miklós történelmi jelentősége két síkon ragadható meg. Egyháztörténetileg fontos, hogy először címzetes nikápolyi püspökként a románok és bolgárok között misszióban szolgált, majd csanádi püspökként részt vett az egyházmegye területi és egyházigazgatási újjászervezésében. A magyar köztörténelem számára pedig fontos, hogy a paulikánus bolgárok Temesi Bánságban való letelepitésében, valamint Csanád megye újbóli benépesítésében és reorganizációjában nagy szerepet vállalt.

PÉTER MIKLÓS

POLITICAL AND CULTURAL ACTIVITY OF MIKLÓS STANISLAVICH, BISHOP OF CSANÁD

The life, as well as the pontifical, political and cultural activity of Miklós Stanislavich, Bishop of Csanád is little known in 18th century church history.

Miklós Stanislavich's historical significance is of two-sided. In church history it is remarkable, that first as titular Bishop of Hadrianopolis he served in the mission carried out among Romanians and Bulgarians, then as Bishop of Csanád he took part in reconstructing the territory and administration of the episcopacy. In the history of Hungary Stanislavich played a significant role in settling down Roman Catholic Bulgarians in the Temesi Bánát region, as well as in populating and reorganizing Csanád County.

17 Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Egyházigazgatásra vonatkozó régi iratok. (a továbbiakban: SZCSPL EVRI) Makó, 6. sz.

18 SZCSPL EVRI. Kétegyháza, 1. sz.

ORCSIK KÁROLY

FEDERÁCIÓ VAGY KÖZPONTOSÍTÁS?

Válaszút előtt a születő délszláv állam

1914 nyarán és őszén Szerbia és Montanegró csapatainak sikerült késleltetni, majd megállítani az Osztrák–Magyar Monarchia csapatainak előrenyomulását. Bulgária segítségével azonban sikerül a Központi Hatalmaknak megtörnie a szerb ellenállást. A felmorzsolódott szerb hadsereg katonái, Petar Karadordević király, fia Sándor herceg, az uralkodó család és szerb kormány tagjaival együtt Görögországba, Korfu szigetére menekül.¹ Ekkor még csak kevés szerb vagy délszláv ajkú emberben élt a remény, hogy Korfu szigete olyan hely lesz, ahonnan van visszatérés... A szerb hadsereg hősiessége ellenállása az osztrák–magyar csapatok túlerejével szemben a Monarchia szláv ajkú lakosai körében nagymértékű szimpátiát váltott ki ezen kicsi, ám hősiessé ország irányában.

A délszláv kérdés illetve egy, a délszláv népeket tömörítő állam megteremtésén 3 különböző csoport munkálkodott. Ezen csoportok különböző indíttatásból alakultak és a jövőbeni délszláv állammal kapcsolatban különböző képet tartottak szemük előtt. Ezen három csoport a következő volt:

1. a Monarchiában maradt délszláv politikusok (*Jugoszláv Club*)
2. a Monarchiából emigrált délszláv politikusok (*Jugoszláv Bizottság*)
3. az emigrációban működő szerb kormány

1. A MONARCHIÁBAN MARADT DÉLSZLÁV POLITIKUSOK

A csoport vezetője *Msgr. Anton Korošec* (1872–1940) szlovén katolikus lelkész és a Szlovén Néppárt parlamenti képviselője. 1917 májusában az osztrák parlament délszláv ajkú képviselőiből megalakítja a *Jugoszláv Klubot*, amelynek tagjai a gyűlés alatt hitet tettek amellett, hogy a birodalom horvátok, szlovének és szerbek által lakott területeiből egy közigazgatási egységet szeretnének alkotni a Monarchia kebelén belül. A *Klub* fellépésével tehát ismét előtérbe került a *Trielizmus* gondolata. Korošec nemcsak

1 ŽIVANOVIC, ŽIVAN: *Rat. In DURIĆ, SILVIJA – STEVANOVIĆ VIDOSAV (szerk.), Golgota i vaskrs Srbije 1914–1915*, Beograd 2006, 45–55.
2 H. MATKOVIĆ: *Povijest Jugoslavije. 1918 – 1991 – 2003*, Zagreb 2003, 40; SZARKA LÁSZLÓ: *Volt-e reform-alternativa? A Habsburg-monarchia felbomlása*. In *Rubicon*, 2004/10, Budapest 2004, 23.
3 BAKISIAN, NINA: *An unrealized reality: Some views on Danubian Federation*, in *Balkan Studies*, Vol. 33, Nr. 1., Thessaloniki 1992, 107–108.
4 MUŽIĆ, IVAN: *Hrvatska politika i jugoslovenska ideja*, Split 1961, 10–15.

pártjának, hanem a szlovén klérus nagy többségének politikai álláspontját képviselte a trilizmus újonnan politikai megfogalmazásával. Korošec és a Klub békés megoldási javaslatát a Monarchiából külföldre emigrált délszláv politikusok és a szerb kormány tagjai is teljes mértékben elutasították.² 1917 folyamán lassú egyezkedés kezdődött a Klub tagjai és a kormány között a trilizmusról, de az osztrákok ezt csak 1918-ban tették komoly megfontolás tárgyává. Ekkor azonban már Korošec, a Klub tagjai és a szlovén klérus is inkább az önálló délszláv állam megteremtésének gondolata felé kezdett orientálódni.³

2. A JUGOSZLÁV BIZOTTSÁG – A MONARCHIÁBÓL EMIGRÁNT DÉLSZLÁV POLITIKUSOK

Ezen politikusok közvetlenül a háború kitörése után hagyták el a Monarchia területét. A jugoszláv eszme képviselői biztosak voltak abban, hogy a Szerbiával történő háború elkerülhetetlen. Úgy vélték, hogy amint ez bekövetkezik, őket, tehát a jugoszláv eszme élharcosait, a hatóságok üldözni fogják és börtönbe vetik. Ésszerűbbnek látták tehát az emigrációt és ideológiai harcuk külföldről történő folytatását. Ezen csoport vezetői *Dr. Ante Trumbić* (1864–1938), a dalmáciai Horvát Jogpárt elnöke, *Franjo Supilo* (1870–1917) kiváló horvát újságíró és *Ivan Meštrović* (1883–1962) neves horvát szobrászművész és politikus voltak. Ők együtt lépték át az olasz határt és Rómába mentek, majd innen Párizsba, végül pedig Londonba tették át székhelyüket.⁴

Rómában tárgyalásokat folytattak a francia, angol, orosz nagykövetekkel, akik úgy vélték, hogy lehetséges diplomáciai úton elérni egy önálló horvát és/vagy szlovén állam megteremtését.⁵ A tárgyalások eredményei azonban nem elégitették ki az emigráns politikusokat, hiszen az ő céljuk egy önálló délszláv állam megteremtése volt. De a római antant diplomaták ekkor még nem támogatták ezt az elképzelést. Ez is közrejátszott abban, hogy a csoport Párizsba tegye át székhelyét. Itt döntöttek arról is, hogy a Monarchia délszláv lakta területeinek „felszabadítását” a szerb hadsereg feladatának szánják.

Nikola Pašić (1845–1926), a szerb kormány elnöke kezdettől fogva támogatta a *Jugoszláv Bizottságot*. Ő hívta fel az Antant hatalmak figyelmét ezen emigráns politikusokra, s hangsúlyozta, hogy a győzelem esetén egy olyan erős szerb államot képzel el, amelybe belépnek a horvátok és a szlovének is.⁶ Pašić tehát kezdettől fogva olyan eszközként kezelte a bizottságot, ami elősegítheti a szerb állam terjeszkedését és „*Nagy – Szerbia*” létrejöttét. Pašić kétséget sem hagyott afelől, hogy ez az új állam királyság lesz, amelyben a Karadordević dinasztia fog uralkodni. Elképzelései szerint ezen ország horvát és szlovén ajkú polgárai idővel majd asszimilálódnak a szerb nemzetbe.⁷

Trumbić és *Supilo* gyorsan felismerték a szerb diplomácia célját, amely nagymértékben eltért a *Jugoszláv Bizottságnak* a délszlávok egységes államáról alkotott elképzeléseiktől. Ám a bizottság tagjai úgy vélték, hogy számukra is hasznos lesz a náluknál jobb tárgyalási pozícióban lévő szerb kormánnyal való együttműködés. Másrészt a szerbek számára is hasznos volt egy olyan, a Monarchiából származó politikai csoporttal való együttműködés, amely szintén a Monarchia szétbomlasztását tűzték ki céljául.

5 D. ŠEPIĆ: *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje*, Zagreb 1970, 12–17.

6 BANAC, IVAN: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1995, 91–92.

7 MATKOVIĆ, 29.

Az emigránsok 1915. április 30-án Párizsban megalakították a *Jugoszláv Bizottságot* (*Jugoslovenski Odbor*), és *Ante Trumbić*-ot választották meg a bizottság elnökének. Ez a bizottság volt hivatott képviselni Ausztria – Magyarország délszláv lakosságát, amelynek vágya a Monarchia börtönéből való szabadulás és az egyesülés Szerbiával és Montenegróval. Székhelyüket az antant diplomácia központjába, Londonba helyezik át.⁸

Az 1915 áprilisában Anglia, Franciaország, Oroszország és Olaszország között megkötött *Londoni Egyezmény* nem irányozta elő a Monarchia szétszabdalását, csupán területének lecsökkentését. Az antant diplomaták álláspontja csak később, 1916 végén, 1917 elején változik meg.⁹ Az egyezmény tartalma csalódásként érte a *Jugoszláv Bizottság* tagjait, ezért felfokozták diplomáciai aktivitásukat: a bizottságba bevontak az emigráns szlovén és boszniai szerb politikusokat, valamint megnyerték jeles angol politikusok és publicisták (Wickham Streed és R. W. Seton-Watson) támogatását is.

A *Londoni Egyezmény* veszélybe sordorta az emigráns szerb kormány Nagy-Szerbiáról dédelgetett álmát is, ezért úgy döntött, hogy szorosabbra fűzi együttműködését a pozícióját megerősített *Jugoszláv Bizottsággal*: találkozára hívja a bizottság vezetőit Korfu szigetére, hogy a két délszláv politikai csoport között megegyezés szülessen a jövőendő délszláv egyesülés módjáról.

3. A SZERB KORMÁNY

A kormány *Nikola Pašić* vezetésével 1915 óta emigrációban, Korfu szigetén működik. *Pašić* tervei szerint a Monarchia vereségével és felbomlásával Szerbia nyugati irányba tudna terjeszkedni. Tartott azonban attól, hogy a francia és olasz diplomácia láz volt támogatni egy független horvát államot. A *Pašić* vezette szerb politika az ország jövőjét illetően két eshetőséggel számolt 1915-ben:

1. A „nagy megoldás” szerint a Monarchia szerbek, horvátok és szlovének által lakott területei egyesülnek Szerbiával.

2. A „kis megoldás” a szerb nép egyesülésével és Nagy Szerbia megteremtésével számolt. Ez az állam magába foglalná Szerbiát, Montenegrót, Bosznia Hercegovinát, a Vajdaságot és Horvátország szerbek által lakott területeit (Szlavónia és Dél – Dalmácia egy része).¹⁰

A szerb kormány együttműködött ugyan a *Jugoszláv Bizottsággal*, de sohasem tekintették őket velük egyenrangú partnernek. *Frano Supilo*, aki már az első tárgyalások után jól kiismerte *Pašić* terveit, nem volt hajlandó tovább részt vállalni egy olyan délszláv állam megteremtésében, amelyben a szerbek egyértelműen domináns szerepet játszanának és az ország nem federatív hanem centralizált lesz. *Supilo* szakít a bizottsággal és egyedül folytatja harcát egy teljesen federatív délszláv állmért. A bizottság többi tagja azonban úgy vélte, hogy nincs értelme feszültséget kelteni és elveszíteni a szerb kormány szimpátiáját. Ezért folytatták a párbeszédet.¹¹

8 PETRINOVIĆ, Ivo: *Ante Trumbić*, Split 1991.

9 A változás diplomáciai hátterét kitűnően ábrázolja FEJTŐ FERENC: *Requiem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*, Budapest 1990.

10 MATKOVIĆ 35–36; BANAC 92.

11 MATKOVIĆ 39.

1917 eljén szerb kormány kedvezőtlen tárgyalási pozícióba került. Ennek oka egyrészt a februári forradalom Oroszországban, s a szerb barát ország kilépése a háborúból, másrészt pedig egy olyan ország, az USA, belépése a háborúba, amely nem írta alá a Dalmácia szerb lakta területeit Szerbia számára biztosító *Londoni Egyezményt*. Ezenkívül Szerbia számára egyre kedvezőtlenebbül alakult a harci helyzet a szaloniki fronton.¹²

Pašić tehát újra tárgyalásokat kezdeményezett a *Jugoszláv Bizottsággal*. A *Korfui Konferenciára* 1917. június 15 és július 20. között került sor.

1917 július 20-án Nikola Pašić, az emigrációban lévő szerb kormány miniszterelnökeként és Ante Trumbić a *Jugoszláv Bizottság* elnökeként Korfu szigetén, aláírták a *Korfui nyilatkozatot*¹³, amelyet a születendő Jugoszlávia alapkövének tekinthetünk. A nyilatkozatban a felek megállapodtak a szerbek, horvátok és szlovének egy nemzetben, a délszláv nemzetben történő egyesítésében a Karadordević dinasztia vezetése alatt. Megállapodásuk szerint a születendő délszláv ország államformája az alkotmányos monarchia lesz parlamentarizmussal és demokráciával. Az új államban a cirill és a latin ábécét egyaránt használni fogják. A három nemzetalkotó nép, a szerb, a horvát és a szlovén lesz, s ezen három nép zászlaja egyaránt hivatalos használatban lesz az országban. A országban három hivatalos vallás, az ortodox, a római katolikus és a muzulmán lesz. A polgárok általános választójogot fognak élvezni a parlamenti és a helyhatósági választásokon.¹⁴

Az államberendezés tekintetében azonban nem született megállapodás a felek között: Trumbić a federáció, míg Pašić egy olyan centralizált állam mellett kardoskodott, amelyben minden szerb polgár egy adott központnak, Belgrádnak lesz alárendelve. Pašić számára a azért elképzelhetetlen a federalisztikus modell, mert így a szerbek egy része idegen, azaz nem szerb központok fenhatósága alá kerülne.¹⁵

A *Korfui Nyilatkozat* olyan irányelveket adott, amelynek részleteit egy jövőendő alkotmányozó nemzetgyűlésnek kell részleteiben megtárgyalni. Ugyancsak az alkotmányozó nemzetgyűlés feladatává tette annak meghatározását, hogy a születendő délszláv állam föderáció avagy központosított állam legyen. Az a tény, hogy ebben a fontos kérdésben nem született megállapodás a születő délszláv állam szerb és horvát bábai között a jövőre nézve tragikus következményekkel járt: ez lett a szerbek és horvátok között állandósuló feszültség forrása.

12 RAJS, ARČIBAI.D: *Na frontu 1917*, in ĐURIC, SILVIJA, STEVANOVIĆ, VIDOSAV (szerk.): *Golgota i vaskrs Srbije 1915–1918*, Beograd 2006, 391–405.

13 A korfui nyilatkozat teljes szövegét lásd in PAULOVA, MATEJ: *Jugoslovenski Odbor*, Zagreb 1925.

14 ĐOROVIĆ, VLADIMIR: *Istorija Srba*. Niš 2005, 739–740; ČULINOVIĆ, FERDO: *Državnopravda historija jugoslovenskih zemalja*. Zagreb 1961, 107.

15 BANAC 101.

1918 tavaszán a francia, britt és görög csapatok áttörik a szaloniki frontot és rohamosan nyomulnak Belgrád felé. Eközben *Anton Korošec* szerb, horvát és szlovén politikusokat hív találkozóra Zágrábba, ahol 1918 augusztusában megalakul a *Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa*. Céluk minden szerb, horvát és szlovén egy állam fennhatósága alatt történő egyesítése. 1918 októberében IV. Károly képviselőtében Tisza István gróf ellátogat Zágrábba és Szarajevóba, hogy még egy utolsó próbálkozást tegyen a Monarchia federalisztikus alapokon történő újjászervezésére.¹⁶

A *Sabor*, a horvát parlament 1918 október 29-én kimondja magyar-horvát perszonálunió megszűnését és a monarchiától való elszakadást. Kihirdetik a *Szlovének, Szerbek és Horvátok Államának* megalakulását, amelyet a *Szlovén, Szerb, Horvát Nemzeti Tanács* vezet. Elhatározták, hogy ezen ország csak addig áll fenn, amíg meg nem születik a közös délszláv állam.¹⁷ Másrészt a Monarchia délszláv politikusai tisztában voltak azzal, hogy ezen állam életképtelen, hiszen nemzetközi szinten sohasem ismerték el, hadserege nem volt, s Olaszország bármikor területi követelésekkel léphetett volna fel vele szemben.¹⁸ Így tehát a *Szlovén, Szerb és Horvát Nemzeti Tanács* igyekezett minél szorosabb kapcsolatba kerülni a győztesek oldalán álló Szerbiával és Montenegróval.

1918. november 6–9. között Genfben konferenciára került sor, amelyen részt vettek a szerb kormány képviselői *Nikola Pašić* vezetésével, a *Jugoszláv Bizottság*, valamint a *Szlovén-Szerb-Horvát Nemzeti Tanács* képviselői.

A tárgyalások eredményeként megszületett a *Genfi Nyilatkozat*, amely olyan kormány megalakulását látta elő, ahol a miniszterek felét a Monarchia egykori szerb-horvát-szlovének lakta területeiről származó politikusok, a másikat pedig Szerbia adja. *Pašić* is aláírja a megállapodást, de a nyilatkozat megszületése után néhány órával visszavonja. Lépésének indoklásaként kijelentette: országa számára elképzelhetetlen lenne, hogy a szerbek, akik az elmúlt háborúban rengeteget szenvedtek, ugyanolyan arányban legyenek jelen a jövőbeni állam kormányában, mint az ország más délszláv ajkú népei.¹⁹

Pašić genfi viselkedése ellen több horvát politikus tiltakozott *Stjepan Radić* (1871–1928) vezetésével. Ám a monarchia délszláv lakta területein létrejött új államban uralkodó anarchia november 23–24-én mégis arra a döntésre készítette a *Szlovén-Szerb-Horvát Nemzeti Tanácsot*, hogy 28 tagú delegációt küldjön Belgrádba a Szerbiával történő unió megkötése céljából.

Svetozar Pribičević () horvátországi szerb politikus feltételek nélküli unió megkötését sürgeti, míg mások, *Stjepan Radić* vezetése alatt, amellet kardoskodnak, hogy folytassanak további tárgyalásokat a Monarchia területén élő délszlávoknak az alakuló dél-

16 MATKOVIĆ 50.

17 BANAC 101.

18 MEŠTROVIĆ, IVAN: *Uspomene na političke ljude e dogadaje*. Buenos Aires 1961, op. cit., 319; MUŽIĆ, IVAN: *Hrvatska politika i jugoslovenska ideja*. Split 1961, 53–46.

19 DARBY, H. C. - SETON-WATSON, R. W.: *La formazione dello stato jugoslavo*, in CLISSOLD, STEPHEN (szerk.): *Storia della Jugoslavia. Gli slavi del sud dalle origini a oggi*, Torino 1969, 184; MANDIĆ, DOMONIKUS: *Kroaten und Serben – zwei alte verschiedene Völker*, Heiligenhof – Bad Kissingen 1989, 242–243.

szláv államban való politikai és jogi helyzetéről. Véleményük szerint nemcsak a Szerbiával történő unióra lépés elhamarkodása, hanem a szerb Karadordevicoknak az új délszláv állam uralkodó dinasztiájaként való elfogadása is végzetes hiba lenne a jövőre nézve. *Radić* és társai az új ország államformájának a köztársaságot javasolták.²⁰ A tanács többsége azonban az unió mellett foglalt állást, mivel úgy vélték, hogy a tanács nincs abban a helyzetben, hogy feltételeket szabjon a szerb kormánnyal szemben. Ezenkívül a tanács tagjainak többsége meg volt győződve arról, hogy a szerbek maguk is hamarosan be fogják látni a délszláv állam konföderációs jellegének szükségességét.

A tanácsban résztvevő horvát és szlovén katolikus püspökök és lelkészek döntő többsége is támogatta a Szerbiával történő uniót. A délszlávok egyesülése miatt érzett „jugoszláv eufóriában” elfeledkeztek a horvát katolikus és az ortodox szerb egyház között évszázadok óta fennálló feszültségekről és kölcsönös ellenérzésekről. Csak kevés horvát klerikus tanácstag mérte fel annak veszélyét, hogy a katolikus egyház az új, ortodox többség által lakott államalakulatban már nem államegyház lesz, mint a Monarchiában, hanem kisebbségi létbe kényszerül majd. A többség úgy vélte, hogy a szlovén és horvát katolikus egyház többet fog nyerni azzal, hogy „megszabadul” az osztrák és a magyar egyházpolitikai béklyóból, mintsem veszít azáltal, hogy egy ortodox többségű és ortodox vallású uralkodói család által vezetett ország fennhatósága alá kerül.²¹

A *Szlovén-Szerb-Horvát Nemzeti Tanács* delegációja *Pribičević* vezetése alatt 1918. november 30-án Belgrádba érkezett. Másnap, december 1-én, rövid tárgyalások után, amelyeken a *Pribičević* feltétel nélkül elfogadta a Szerbiával és Montenegróval történő uniót, Sándor trónörökös kihirdette az új délszláv állam, a *Szerb-Horvát-Szlovén Királyság* megalakulását.²²

Az unió megkötését és a délszláv állam megszületését nem csak a szerb ortodox, hanem a horvát és szlovén katolikus klerus is kitörő örömmel fogadta. Több horvátországi és bosznia-hercegovinai katolikus templomban tartottak *Te Deum*ot az egyesülés megünneplésére.²³ A délvidéki horvát (bunjevác és sokác) klerus és hívek is kitörő örömmel fogadták az új ország megszületését. A Kalocsai Főegyházmegye Szabadka környéki plébániáinak bunjevác papsága, *Blaško Raić* vezetésével, különösképpen jeleskedett a jugoszláv eszméért és a születendő délszláv államért való lelkesedésben. E tekintetben messze túltettek horvátországi nemzettársaiknál. *Raić* fáradozásainak köszönhető az is, hogy a Párizs környéki békekonferencián külön bácskai bunjevác delegáció vehetett részt.²⁴

A *délszláv egyesülés értelmezése* hosszú időn keresztül politikai viták témáját képezték. A szerb fél szerint a SZ-H-SZ Királyság a háborúból gőztesként kikerült Szerb Királyság megnagyobbítása. A horvát és a szlovén fél szerint az SZ-H-SZ Királyság: egymással jogilag teljesen egyenrangú nemzetek uniójából született új állam és nem az egykori Szerb Királyság területi megnagyobbításából létrejött állam.

20 RADIĆ, STJEPAN: *Politički spisi*, Zagreb 1971, 323–335; GOLUŽA, B.: *Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini 1918–1941. Bosna i Hercegovina – zemlja katolika, pravoslavaca i muslimana*, Mostar 1993, 54–57.

21 GIANNI, ANDREA: *Stato e Chiesa cattolica in Croazia. Un caso di laicità dello Stato alla prova della storia*, Padova 2000, 20.

22 ĐORĐEVIĆ 744–745; MEŠTROVIĆ 63.

23 GOLUŽA 49. BIANCHINI, SEBASTIANO: *La questione jugoslava*, Firenze 1999, 32–33.

24 CSUKA, JÁNOS: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest 1995, 21–22.

Az események áttekintése után azonban kiderül számunkra, hogy az egyesüléskor nem volt semmilyen jogi garancia a szerb hegemonia ellen.

Az évszázadokig idegen hatalom alatt élő horvátoknak és a szlovéneknek a délszláv népek egyesítéséről szőtt álmai valósággá váltak. Ez a tény elsősorban a Monarchia összeroppanásának és azt ezt követő, a térségben uralkodó hatalmi ürnök köszönhető. Ebben a történelmi pillanatban a horvát és a szlovén vezető politikusok nem tudták megszilárdítani és felhasználni a kezükbe került hatalmat.

Horvátországnak azért előnye is származott az unióból, mivel az Antant szövetséges Szerbiával való egy államalakulatba kerülés megakadályozta a dalmát szigetvilág és partvidék Olaszországhoz történő csatolását.

A SZ-H-SZ Királyság alkotmánya

1920 november 28-án választásokat tartottak az *Alkotmányozó Nemzetgyűlés*be. Egyik párt sem kapta meg a szavazatok abszolút többségét, így a radikálisok és a demokráta közötti koalíció tovább folytatódott. Pašić megszerezte a Radikális Párt számára a nemzetgyűlés kisebb politikai csoportjainak támogatását és az ő támogatásuk segítségével a radikálisok olyan alkotmányt vittek keresztül, amely biztosította a centralista államhatalom alapjait. Így az alkotmány végleges formája elfogadhatatlanná vált a horvát és szlovén képviselők többsége számára.²⁵ Ők nem vettek részt az alkotmány végleges megszavazásán.²⁶

Sándor régens 1921. június 28-án, Szt. Vid napján tette le az esküt a délszláv állam alkotmányára, ezért ezt az alkotmányt *Vid napi* (szerbül *Vidovdan*) alkotmánynak nevezik. Az alkotmány végleges formájának megszavazásáról való horvát és szlovén távolmaradás, valamint az a tény, hogy Sándor régens ellen Szt. Vid napján merényletet kíséreltek meg, egyértelműen jelzik, hogy számos politikai csoport volt elégedetlen a délszláv állam alkotmányával.²⁷

A *Vidovdani Alkotmány* központosított országot teremtett meg. A SZ-H-SZ Királyság parlamentáris monarchia. Az alkotmányon alapszanak és ebből erednek azok a törvények, amelyeket a Nemzetgyűlés hoz. A centralizált országot Belgrádból irányítják. Eltörölték a történelmi régiókat, a vármegyéket, mondván, hogy ezek az idegen, osztrák–magyar hatalom maradványai, s az országot 33 körzetre osztották.

25 SETON-WATSON, R. W. - LAFFAN, R. G. D., 192; AVRAMOVSKI, ŽIVKO: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaj Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, vol. I., Zagreb 1986, 38–40.

26 MADIĆ, 250.

27 SORENSON, MICHAEL: *Major Causes of the Hatred between Serbs and Croats*, in *Balkan Studies*, Vol. 34, Nr. 1, Thessaloniki 1993, 135.

ÖSSZEGZÉS

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság két világháború közötti történelme súlyos politikai ellentétetől feszült. Ezen ellentétek elsődleges oka az volt, hogy a különböző délszláv népek úgy egyesültek egy államba, hogy nem volt kikristályosodott és mindegyik fél által elfogadott álláspontjuk arról, hogy ezt az új országot milyen alapra helyezték. A *Korfui Nyilatkozat*, tulajdonképpen nem volt más, mint két emigrációban élő és tényleges hatalommal nem bíró politikai szerv (az emigráns szerb kormány és az emigráns horvátok alkotta Jugoszláv Bizottság) között létrejött megállapodás. Maga azt a tény, hogy a megállapodás megkötésekor tényleges hatalommal nem bírtak a megállapodó felek, magában hordozta annak a veszélyét, hogy miként fogják magukat a megállapodáshoz tartani akkor, amikor visszatérnek az emigrációból és tényleges hatalom kerül a kezükbe. Továbbá az a tény, hogy már Korfun sem tudtak ill. nem akartak politikai egyezkedésbe bocsátkozni a szerbek és a horvátok az új délszláv állam kormányzati formájáról (föderalizmus vagy központosított hatalom) magában hordozta a jövőbeli politikai és nemzeti feszültségek csíráját. A centralizmus az első világháború előtti kis Szerbiában uralkodó kormányzati forma volt, míg a federalizmus jobban megfelelt volna a Monarchia korában a belpolitikai ügyekben bizonyos függetlenséget élvező horvátoknak.²⁸ A federalizmus vagy központosítás körüli politikai feszültség az 1920-as években a központosítani akaró szerbek és a federációs megoldásra törekvő horvátok közötti nemzetiségi konfliktussá alakul át.

KÁROLY ORCSIK

FEDERALISM OR CENTRALISATION?

The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was characterized by severe political conflicts between the two world wars. The principal reason of these conflicts was the disagreement between the participating partners over the fundamentals of the new country. Serbs and Croats disagreed already in 1916 in Corfu about the governmental structure of the future south Slavic state. The disagreement over federalism versus centralisation projected future political and ethnic tensions. Centralism was typical of Serbia prior to World War I, whereas federalism would suit better for the Croats who gained relative independency in domestic politics in the late years of Austria-Hungary.

28 SETON-WATSON, R. W. – LAFFAN, R. G. D.: *La Jugoslavia tra le due guerre* in CLISSOLD, STEPHEN (szerk.): *Storia della Jugoslavia. Gli slavi del sud dalle origini ad oggi*, Torino 1969, 191.

SARNYAI CSABA MÁTÉ

POLITIKAI ÉS/VAGY EGYHÁZKORMÁNYZATI KONFLIKTUS?

Megjegyzések a Muraköz zágrábi egyházmegyétől való elcsatolásának
1848-as történetéhez

Polányi Imre professzor emlékére¹

A címbeli kérdésre választ keresve azt a felvetést kívánjuk átgondolni, hogy az 1848 késő nyaratól fokozatosan beálló háborús körülmények között a muraközi területnek a zágrábi egyházmegyétől való elcsatolása érdekében „Scitovszky – a feladattal megbízott pécsi püspök – persze vajmi keveset tehetett”.² Más szóval levéltári forrásokból kiindulva azt vizsgáljuk, hogy milyen lépések is történtek a kérdéses ügyben 1848 novemberéig.

1. A MURAKÖZ EGYHÁZKORMÁNYZATI HELYÉRŐL SZÓLÓ VITÁK A REFORMKORBAN³

A hosszú szünet után ismét összehívott 1825/1827-es országgyűlésen már felvetődött, hogy a közigazgatásilag Zala megyéhez tartozó Muraközt egyháziilag vegyék ki a főként horvátországi területek fölött joghatóságot gyakorló, egyébként is nagy területű, Zágrábi püspökség juris dictioja alól és csatolják át a szombathelyi püspökséghez.⁴ Zala vármegye küldöttei ilyen irányú igényüket azzal igyekeztek alátámasztani, hogy ezzel a magyar nyelv terjesztését kívánják szolgálni. A diéta lezárása után az ügy végül – valamennyi érdekelt egyházi és világi méltóság véleményének kikérése után – 1829 nyarán az államtanács elé került. Itt – nyilván való okokból – csak Böle András szombathelyi püspök támogatta azt. Az érintett zágrábi püspökség képviselői azt hangoztatták, hogy a szombathelyi püspökség bizonyára nem tudna elegendő horvátul tudó lelkészt biztosítani a híveknek. Ez a felvetés annak ismeretében mindenképpen megfontolandó, hogy a Muraköz 51 229 lakosából 49 503 volt horvát és csak 1574 magyar anyanyelvű.⁵ Ezt

1 Jelen tanulmány szerzője halálával tartozik Polányi Imre professzor úrnak, aki felhívta figyelmét a nemzetiségi problémák súlyára és helyére a történeti gondolkodásban.

2 MOLNÁR ANDRÁS: *A Muraköz 1848-ban*. In: *Századok* 1998/2. (a továbbiakban MOLNÁR 1998.) 316.

3 A tanulmány reformkorra vonatkozó részében sokban támaszkodtunk az előbb idézett cikkekre. MOLNÁR 1998. 294–302.

4 Pécsi Püspöki Levéltár Másolat 1848/2004.

5 FÉNYES ELEK: *Magyarországnak, s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. Pesten, 1836. 1. köt. 525–532.

az érvelést támogatta a zágrábi püspök érseki előjárója a kalocsai érsek is. A változtatás esetén várható nyelvi problémákra hivatkozva Rudnay Sándor primás ugyancsak a fennálló helyzet fenntartását tartotta elfogadhatónak. A helytartótanács illetékes bizottsága, a Comissio Ecclesiastica, szerint ez az igény csak a magyar nyelv, nem pedig a vallás vagy – más megközelítésben – a birodalom egységének, érdekeit szolgálja. Végül is 1829. augusztus 26-án I. Ferenc is elutasította Zala megye indítványát.⁶

A következő diétán a Karok és Rendek 1830. szeptember 31-i ülésén⁷ Zala vármegye ismét sürgette a Muraköznek a zágrábi egyházmegyétől a szombathelyihez való átcsatolását.

Most sem kaptak azonban kedvező választ. Az uralkodó leiratában a visszautasítás fő okaként azt nevezi meg, hogy az említett terület már századok óta a zágrábi egyházmegyéhez tartozik, s így attól való elszakítása megzavarná a hagyományt, ami komoly nehézségeket okozhatna az egyházi közigazgatásban és a hívek körében egyaránt. Az alsótábla ezt az indoklást nem fogadta el és úgy vélte, hogy a fenti ok nem lehet olyan fontos, ami miatt „ezen óhajtott mind a lelki gondviselést, mind az anyanyelv kívánt előterjesztését eszközölő célnak elérésébe ellen állhatatlan akadályt tehetne.”⁸ Ezek alapján újlag kérték Ő Felségét, hogy ezt a kívánságot teljesítse, de erre nem kaptak választ.

Zala megye 1831. január 17-i közgyűlése felszólította a zágrábi és a szombathelyi püspököket, hogy az egyházmegyéjükben lévő plébánosoknak ott, ahol a nép magyarul ért, tegyék kötelezővé, hogy „a néphez tartani szokott beszédjeiket ne más, mint magyar nyelven tartsák”, A zágrábi püspök csupán arra tett ígéretet, hogy a muraközi plébánosoknak meghagyja, hogy „az ottani tanítókkal az ifjúságot a magyar nyelv tanulásában minden kitelhető serénységgel oktattassák”. Utóbb Zala megye 1831. június 20-i közgyűlése gyakorlatilag levette a napirendtől e kérdést. A javaslat végül az 1832–36-os országgyűlés zalai követutasításai között nem szerepelt és magán a diétán sem merült fel.

A következő évtized elején a megye liberálisainak fő törekvése az volt, hogy távol tartsák a Muraköz horvát lakosságát a Horvátországban megjelenő illír nemzeti mozgalmaktól. 1842-ben köztudottá vált, hogy – tanulmányunk témájának egyik kulcsfigurája – Haulik György zágrábi püspök, megbízott horvát bán, pénzzel is támogatta a Zágráb megyei tisztújításon hatalomra került illír pártot. A zalaiak az uralkodóhoz címzett feliratukban Haulik működése kapcsán megjegyzik, hogy ő az egyházi fennhatósága alatt lévő, de közigazgatásilag Zalához tartozó Muraközben szolgáló papokat pástorlevélben hívta fel „az illír literatúra, s ezáltal az illírizmusnak előmozdítására kíváncsi segedelem-pénzeknek adására”⁹ Ugyanekkor felelevenítették a Muraköznek a zágrábi egyházmegyétől a szombathelyihez való átcsatolásának igényét is. Igaz ugyan,

6 MISKOLCZI GYULA: *A horvát kérdés története a rendi állam korában* Budapest, 1927. 114–115., 470–474. Idezi MOLNÁR 1998. 297.

7 Az Alsó Tábla 38. ülésén a 66. pont megmaradt, abban a formában, ahogy azt az országos küldöttség előadta.

8 Pécsi Püspökség Levéltára 1848/2204 másolat

9 ZML kgy. jkv. és kgy. ir. 1842:2144–2145.; Világ 1842. aug. 24. (68. sz.) 555., aug. 27. (69. sz.) 563.; P.H. 1842. aug. 28. (173. sz.) 610.; Molnár András: Csány László a zalai reformellenzék élén. Kossuth kormánybiztosa Csány László 1790–1849. (Zalai Gyűjtemény 30.) Zalaegerszeg, 1990. 31–33. Idezi: MOLNÁR 1998. 301.

hogy Zala megye 1843-ban országgyűlési követutasítással tette a Muraköz elcsatolását, de az a diétán nem került szóba.

2. A MURAKÖZ VISZONYAI ÉS A POLITIKAI VITÁK AZ EGYHÁZKORMÁNYZATI ÁTCSATOLÁSRÓL 1848 NYARÁN

Tanulmányunk címben jelzett ideje, az 1848-as év, felé lépve előbb néhány szót ejtünk a Muraköz nyári politikai-katonai helyzetéről. Június 2-től Csány László lesz a terület kormánybiztosa. Az ő legfőbb feladata, hogy a mintegy négyezres sorkatonasággal és nemzetőrökkel, akiknek száma júliusra elérte a huszonnyolcezer főt, védje a Dráva-mentét a várható horvát támadások ellen.¹⁰ Feltétlen meg kell említeni, hogy a Muraköz védelmére, nem véletlenül, főként zalai nemzetőr egységeket rendelt ki.

Csány egyébként már ekkor utal arra, hogy a horvát gondolkodásmód értelmében a Muraköz közigazgatásilag is Horvátországhoz tartozik, hisz Varasd megye része. E szerint a megközelítés szerint a magyarok ezt alaptalanul tekintik Zala megyéhez, s így a szorosabban vett Magyarországhoz tartozónak. Ennek logikus következménye az is, hogy az egyház kormányzatilag a zágrábi püspökhöz tartozó terület átcsatolását egy szorosabban vett magyarországi területhez minden erejükkel igyekeznek megakadályozni. Jól érzékeli a kormánybiztos azt is, hogy a rövidesen összeülő horvát tartományi gyűlés e két kérdésben a fenti értelemben foglal állást és álláspontját az uralkodó elé terjeszti. Azt azonban nem tartja valószínűnek, hogy az egyesítést a „gyakorlatban” is meg fogják kísérelni. A későbbiek ismeretében ebben tévedett.

Úgy gondoljuk, hogy a fentiekben vázolt kontextusban értelmezhető a leginkább a terület zágrábi érsekségtől való elválasztásának, illetve a szombathelyi egyházmegyéhez való csatolásának kérdése is. Az ügyben Csány is több alkalommal fordult Eötvös Józsefhez, a Batthyány-kormány kultuszminiszteréhez. Szempontunkból az első fontos levél 1848. július 21-én keletkezett.¹¹ Ebben a kormánybiztos úgy fogalmazott, hogy a papságnak kulcsszerepe van a horvát viszonyok rendezésében a hívekre gyakorolt erőteljes befolyása miatt. A levél írásának idején a muraközi papság minden dicséretet megérdemel. A stabilitás érdekében „ideje lenne a régi kívánatnak eleget tenni; még ezen országgyűlésen, méltóztassék Muraközt a szombathelyi megyéhez csatoltatni, a muraközi papságot elszakasztván a zágrábi megyétől, ezzel a horvát viszonyokban változást lehetne előidézni”. Csány kijelenti azt is, hogy „ezen esetben Muraköznek, Magyarország kies kertjéért s 60.000 gazdag lakosiért kezeskedni merek”.

Az időrendet követve itt kell szólnunk az első népképviselői országgyűlés 1848. július 26-i üléséről,¹² ahol is felmerült a Muraköz problémája. Bogdanovics Vilibald torontáli képviselő azt javasolta, hogy a délvidék magyarellenes megmozdulásait támogató Haulik György zágrábi püspököt fosszák meg a szorosán vett Magyarország területén

10 MOL H 103. Miniszterek levelei. Belügyminiszter 13. Idézi: MOLNÁR 1998. 308.

11 MOLVKM H54 elnöki iratok 1848/507. Közli: Csány László *kormánybiztosi iratai 1848–1849.* (S. a. r. HERMANN RÓBERT) Zalaegerszeg, 1998. I. kötet 79. szám 127.

12 CSORBA LÁSZLÓ: *Az első népképviselői országgyűlés állásfoglalása a művelődés- és egyházpolitikai kérdésekben.* In: SZABAD GYÖRGY (szerk.): *A magyar országgyűlés 1848/49-ben.* Bp. 1998, 261–62. (a továbbiakban CSORBA 1998.)

lévő birtokaitól, azaz a Muraközt vonják ki fennhatósága alól. A javaslat indoklása szerint ugyanis ezen javak jövedelmeiből is a magyarellenes felkelést támogathatja. Bogdanovics ugyan visszavonta javaslatát, de a radikális beállítottságú Palóczy László borsodi követ, az országgyűlés doajnye, ismét felvette azt.¹³ A vitához történt hozzászólások többsége sürgős intézkedéseket követelt. Glavina Lajos zalai küldött kissé leegyszerűsítőnek tűnő szavai szerint például a muraközi horvát lakosság többsége elsődlegesen a zágrábi püspök hatására támogatja a magyarellenes törekvéseket. A felszólaló kormány tagok, Eötvös és Szemere Bertalan belügyminiszter, óvtak az egyoldalú megközelítéstől és az elhamarkodott lépésektől. Eötvös miniszter ugyanis korábban, még június 15-én az alábbi nyilatkozatot intézte Zala megyéhez: „Csány László álladalmi biztos jelentéséből hazafiúi örömmérettel értesülvén arról, miképp a muraközi római katolikus papság polgári s papi hivatásának erényesen megfelelően, a köz haza iránti lelkesedést és tántoríthatlan ragaszkodást nemcsak önkeblében híven őrzi meg, hanem a szomszéd horvát mozgalmak ellenében a muraközi hívek közt szerte terjeszti”.¹⁴

Palóczy viszontválaszában elismerte ugyan a körütekintő megközelítés fontosságát, de úgy vélte, hogy a fennálló viszonyok között a törvényhozás nem sérti meg a polgári szabadságjogokat akkor, ha az említett püspöki birtokok zárolásával megakadályozza, hogy a magyar ellenes lázadók fegyverhez jussanak.

Boja Gergely, Zala megye kanizsai választókerületének képviselője támogatta ugyan Muraköz zágrábi püspökségtől való elválasztását, a mielőbbi megoldást azonban nem sürgette. Eötvöst megerősítve kijelentette, miszerint a muraközi lelkészek nemcsak nem ellenségei az alkotmánynak, sőt, arról értesült, miszerint – hála a tisztviselők és papok buzgalmának – az új törvényeket talán sehol sem fogadták olyan lelkesen, mint a Muraközben. Boja úgy vélte, hogy a Muraközben egyelőre megfelelő szellemű lelkészek vannak, de előfordulhat, hogy a zágrábi püspök olyanokat rendel oda, „kik a népre igen káros hatást fognak gyakorolni”.¹⁵ A kérdést azonban óvatosan kell kezelni, mert – mint Boja mondta – „Horvátországban a papság különösen a vallást használta lázításra, miért adnánk tehát nekik új okokat s alkalmat, hogy elmondhassa: most a mi jóságainkat vették el, nemsokára vallásokat fogják elnyomni”.¹⁶

Kronológiailag a következő mozzanat Csány László másik, augusztus 10-ére keltezett Eötvösnek címzett, jelentése.¹⁷ Ebben azt írja, hogy napról napra fontosabbá válik a Muraköznek a zágrábi püspöki megyétől való elcsatolása. A hatvankétezer lakos egyelőre csendes, békés és nyugodt. Ez – a tisztviselők nem eléggé dicsérhető erélyességén kívül – nagyrészt az ottani papságnak köszönhető. Ez a hozzáállás a lelkészek részéről azonban csak addig volt tapasztalható, míg Haulik zágrábi püspök vissza nem tért egyházmegyéjébe. Azóta, a hangulat fokozatosan a magyar kormány szemszögéből nézve rossz irányba változik, ezért újólág felhívja a miniszter figyelmét a Muraköznek a zágrábi egyházmegyéjétől való mielőbbi elcsatolására.

13 FAZEKAS CSABA: *Az első népképviselői országgyűlés történetéből Palóczy László beszédei és képviselői indítványai (1848. július – december)* in. DOBROSSY ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok és források az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetéhez*. Miskolc, 1998, 90–92.

14 Közlöny 1848. július 28. BEER JÁNOS - CSIZMADIA ANDOR: *Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés*. Bp. 1954. 170–171.

15 Közlöny 1848. július 28.

16 uo.

17 MOL. Csány. ir. NIF ld. uo. 115. szám 167.

A kérdéskör legközelebb a népképviselői országgyűlés augusztus 3. ülésnapján került szóba. Madarász László és Perczel Mór, a radikálisok vezéregyéniségei, interpelláltak Eötvöshöz, annak kapcsán, hogy milyen intézkedés történt a zágrábi püspök magyarországi javadalmai kapcsán.¹⁸ Madarász László ezt így fogalmazta meg: „Horvátországban létezhetnek-e egyének, kik Magyarországból húzott jövedelemmel táplálják a párttűtést?” Eötvös erre az éles kérdésére felelve óvatosan védelmébe vette Haulikot, mondván, hogy a főpásztor a magyar érdekeket igyekszik védeni Zágrábban. „Azt tudom, hogy amióta a zágrábi püspök dioecesisében megjelent, a katolikus papság sokkal jobban ragaszkodik Magyarországhoz, mint előbb. Bizonyossá tehetem a Házat, hogy példának okáért Muraközben a katolikus papság jól járt el.” Eötvös visszautalt arra is, hogy az ország régi kívánsága már a Muraköznek a zágrábi püspökségtől a szombathe-lyihez vagy veszprémihez való átcsatolása. Ez azonban a katolikus egyház törvényi szerint máról-holnapra nem megvalósítható, de a kezdeményező lépéseket ő már megtette. Eötvös tagadta, hogy bizonyítható lenne a zágrábi püspök magyarellen es eljárása, sőt ismételt en kijelentette, hogy „Muraközben a katolikus papság jól járt el, s hogy a nyugalom fenntartása nagy részben ezen klérusnak köszönhető”. Ugyanakkor vissza is kérdezett: Madarász honnan veszi azt, hogy Haulik pénzeli Jellačićot, hiszen ő maga, mármint a miniszter, kérte fel arra, hogy egyházmegyéjébe visszatérve igyekezzen fenntartani a békét.

A megszólított erőteljes hangú feleletében a hírlapokat nevezi meg forrásának és – kissé általánosítva – különben is köztudomásúnak nevezi a főpap ilyen irányú tevékenységét. Az élesedő vitában Perczel Mór kifejtette, nem tartja meglepőnek Eötvös túlon – túl mérsékelt álláspontját ebben az állam és a katolikus egyház kapcsolatát igen érzékenyen érintő kérdésben, de a miniszter óvatossága „a zágrábi püspökkel való szövetkezéshez” vezet, ami nem állhat szándékában, sőt „megtagadása volna a minisztérium részéről azon elveknek, melyekből a minisztérium keletkezett”. Eötvös válaszára reagálva Madarász azt mondta, hogy a Muraközt a legkisebb hezitálás nélkül el lehetett volna választani a zágrábi püspökségtől, hogy ezáltal is kevesebb pénz folyjon Magyarországról Horvátországba. A vitában Glavina Lajos ismét felszólalt, és azt fejtette, hogy a zágrábi püspök magyarországi birtokainak ügye nincs szoros összefüggésben Muraköz egyházi hovatartozásával, a két kérdést más-más úton kell rendezni. Muraköz elválasztását illetően Glavina így érvelt: „Ez valóban szükséges, mert habár Muraköz most még csendes, habár a nép Magyarországhoz szít; ezt semmi esetre nem a zágrábi püspök kormányának, hanem az ottani lelkes tisztviselőknek s az ottani papságnak kell tulajdonítani”. A képviselőház többsége végül azzal a kitéttel fogadta el Eötvös választát, hogy kikötötte: a továbbiakban is a törvényes, de határozott fellépést vár tőle.¹⁹

18 CSORBA 1998, 261–262.

19 Közlöny, 1848. augusztus 5.

3. A MURAKÖZI FŐESPERESSÉG ÁTCSATOLÁSÁNAK TERVEI A KORMÁNY MEGBÍZOTT,
SCITOVSZKY JÁNOS PÉCSI PÜSPÖK, LEVELEZÉSÉNEK TÜKRÉBEN

Eötvös már a témáról folyó országgyűlési vita ideje alatt, egy július 26-ra datált levélben²⁰ felkérte Scitovszky János pécsi püspököt – a püspöki kar egyik legbefolyásosabb, konzervatív szemléletű tagját – az átcsatolás egyházi végig vitelére. A miniszter szavai szerint ezzel a lépéssel az ország „régí óhajta” teljesülne, ugyanakkor ez az „újabb idő változásainál fogva lehetőbbé, de szükségesbé is” vált.

A kinevezett állami biztos feladatkörét is meghatározza a felkérés. A helyi körülmények alapos vizsgálata után ki kell kérnie a zágrábi püspök és azon egyházmegyei püspök véleményét, ahová a Muraközt csatolnák, majd az átcsatolás részletes tervét a miniszternek be kell mutatnia. Ezzel szoros összefüggésben a miniszter elvárja, hogy a bemutatandó jelentésében „érintetlenül semmit sem fog elmulasztani, a mi ezen tárgynak Ő Felsége, és a Római Szentszék szükséges jóváhagyásának s belé egyezésük kinyerésére a fennálló törvények s törvényes gyakorlatok szerint teljesíteni szoktak”. Levele végén a miniszter jelzi azt is, hogy a fenti megbízatásról az esztergomi és kalocsai érseket is értesítette, hiszen a Dráva-menti egyházmegyék az ő érseki fennhatóságuk alá tartoznak.

Az előzőekben említettekre Nádasdy Ferenc kalocsai érsek az Eötvöshöz írott augusztus 9-i válaszában reagált.²¹ Levelében tudomásul vette a tervezett lépéseket és püspöktársa felkérését a feladatra. Megemlített azonban néhány feltételt. Először is azt, hogy a tervezett átcsatolás csak a zágrábi püspök tudtával és beleegyezésével történhet. Éppen ezért a tervezett lépésekről Hauliknak is tudnia kell. Jelzi ugyanakkor, hogy mint a zágrábi egyházmegye suffragan érseke, ő is kötelességének tartja, hogy értesítse erről az egyházmegye vezetőjét. Az átkebelezési folyamatnak egyházi jogi érvényesség szempontjából további fontos feltétel, hogy Nádasdy, mint egyházi előjáró megbízza Scitovszkyt az érseki érdekek képviselésével az átcsatolás előmunkálatai során. Nádasdy a fentiekhez azzal az elvi feltétellel járult hozzá, ha az uralkodó „elidegeníthetetlen egyházi főpártfogói és a római szent Széknek beleegyezési gyökeres jogaik s illetőleg befolyásuk idevágó egyházi és polgári törvényeinek és az eddigi gyakorlat nyomán kellő figyelemben tartatnak”.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az előzőekben bemutatott levélváltások idején, augusztus 8. és 10. között Jellačić megszállta a Dráván túli Verőce megye jelentős részét. A helyzet fokozódó bizonytalanságát jól tükrözik a Csány kormánybiztos Batthyány Lajos miniszterelnökhöz írt augusztus 14-i levelének szavai is: „Muraközből kivonván a sorkatonaságot, Muraköznek mostani lelkesülését erántunk a tartózkodás nélkül működhető agitátorok 8 nap alatt meg fogják változtatni”.²²

20 A felzetten: 3297. sz. b. Vallás és Közoktatási Minisztértől/ Pécsi püspöknek. Pécsi Püspökség Levéltára 1848/1701 eredeti tisztázata.

21 A felzetten: 4360/924 Katholikus Egyház érk. s kiad. 12. aug. 848 Kalocsai Érsektől Vallás és Közoktatási Minisztériumnak Budapesten Szoros Hivatalból püspöknek Másolat. Pécsi Püspökség Levéltára 1848/1701

22 MOL H 103. Komáromban lefoglalt iratok 361. Csány fogalmazványa a miniszterelnökhöz, Nagykanizsa, 1848. aug. 14. Közli: *Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849.* (S. a. r. HERMANN RÓBERT) Zalaegerszeg, 1998. I. kötet 129. szám 181.

Ebben a szituációban fordult először Scitovszky a Muraköz egyházi helyzetének újra rendezése kapcsán Haulik zágrábi püspökhöz.²³ Az augusztus 17-i keltezésű levélben mindenek előtt hivatkozik a több korábbi országgyűlésen is hangoztatott szándékra, különösen pedig a népképviselői országgyűlésen felvetődött határozott törekvésre, a Muraköz átcsatolását illetőleg. Azt is jelzi püspök társának, hogy Eötvös kultuszminiszter felkérésére jár el az ügyben. A kettejük közötti jó viszonyra hivatkozva kötelességének érzi, hogy hivatalosan is tudassa Haulikkal a megbízatását. Ugyanakkor az említett feladat tisztességes teljesítése érdekében hathatós segítséget és támogatást kér. Épp a fennálló bonyolult viszonyokra, különösen a magyar-horvát viszonyra, való tekintettel, azt látja a lehető legjobbnak, „ha a lelkek jövődöbeli üdvét érintő kérdésekben kölcsönös engedményekkel inkább megegyezés születik, mint hogy a vitás kérdéseket ismét előtérbe helyezve, kedvező alkalom nyíljon az Isten egyházát nem mindig támogatók számára.” E sorokkal a megegyezés szükségessége melletti legfőbb érvként világosan utal a kormányzat és a politikai közvélemény polgári-liberális beállítottságának a katolikus egyház pozícióit szerinte továbbra is veszélyeztető mivoltára.

A fenti általános jellegű politikai megfontoláshoz még egy fontos gyakorlati jellegű is társul Scitovszky szerint. Ennek értelmében a zágrábi egyházmegye – az esztergomi főegyházmegyét nem számítva – kiterjedését, egyházközségeinek, papjainak és híveinek számát tekintve a legnagyobb, hiszen 343 egyházközséget, 800 papot és 756 900 hívőt számlál. Muraköz kiválása érthető aggodalmat jelenthet, hiszen 22 egyházközséget és hozzávetőleg 56 000 hívőt érint. Ezzel egyidejűleg azonban csökkennek az egyháziak taníttatásának terhei, ami káplánokkal együtt mintegy 40 személyt érint. A zágrábi püspökség megszabadulna attól a gondtól is, hogy magyar anyanyelvű klerikusokat biztosítson a Muraközben. Erre pedig minden bizonnyal egyre nagyobb szükség lenne, mivel a közigazgatásilag Magyarországhoz tartozó területen a magyar nyelv ismerete nélkülözhetetlen.

A pécsi püspök levele záró soraiban, vállalt feladatának sikeres teljesítése érdekében, határozottan kéri püspök társát, hogy – megfontolva a fenti és esetleg más felmerülő érveket – a lehető legrövidebb időn belül közölje vele azokat az indokokat, „amelyek a zágrábi püspökség részéről elfogadhatatlannak tűnnek a magyar nemzetnek ezen, már többször kinyilvánított vágyával kapcsolatosan.”

1848. augusztus 31-én, épp azon a napon, amikor tulajdonképpen megindul Jellačić horvát bán támadása Magyarország ellen, hisz ekkor szállják meg horvát határőrök és népfelkelők Fiumét és a Tengeremelléket, kelt Eötvös utolsó, sürgető hangú levele az ügyben²⁴.

„A napról napra gyorsabban kifejlő körülmények” megkövetelik Muraköznek a zágrábitól a szombathelyi egyházmegyéhez való mielőbbi csatolását. Ebben a helyzetben Scitovszky elsődleges feladataul tűzi ki, hogy „azon ügyet hová hamarabb befejezni iparkodják.”

Jellačić horvát bán csapatai 1848. szeptember 11-én Varasdnál léptek a szorosan vett Magyarország földjére és harc nélkül foglalták el Muraközt.²⁵ A bán egy rendelet-

23 A levél fogalmazványa Pest, 1848. augusztus 17. latin Pécsi Püspöki Levéltár 1848/1701

24 A felzetten: 4361/925. c. Pécsi Püspöknek Pécsi Püspöki Levéltár 1848/1701

25 Jellačić hadműveleteiről legújabbán: HERMANN RÓBERT: *A drávai hadtest hadműveleti naplója. Hadtörténelmi tanulmányok.* (Zalai Gyűjtemény 36/I.) Zalaegerszeg, 1995. 165–210. Idézi: MOLNÁR 1998. 293.

tel a területet Horvátországhoz csatolta. Simunčić, Varasd megyei alispán a Jellačić által kinevezett biztos, szeptember 18-ára Csáktornyára gyűlést hívott össze. Itt deklarálta Muraköz Horvátországhoz csatolását, a lakosságot pedig a bánnak való engedelmességre és magyarellenos fölkelésre szölitotta fel.

Eötvös József miniszter, majd a Batthyány-kormány szeptemberi lemondása után – a magyar honvédség Jellačić felett aratott pákozdi diadalát követően – a végrehajtó hatalmat gyakorló, Országos Honvédelmi Bizottmány október 14-én a hazaárulással vádolt Haulik György zágrábi püspök magyarországi egyházi javainak zár alá helyezését deklarálta.²⁶ Ugyanakkor egy a Vallás és Közoktatási Minisztériumnak küldött utasításában Kossuth Lajos, mint elnök, elrendelte a „Muraköznek a zágrábi püspöki hatóság alóli kikebelezése, és a szombathelyi püspökséghez leendő kapcsolása tárgyában tett intézkedéseit haladék nélkül foganatba vétetni.”²⁷

Az Eötvös lemondása után a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium ügyeit tovább vivő Szász Károly államtitkár október 15. keltezésű levelében fordul a pécsi püspökhöz. Itt, hivatkozva az Országos Honvédelmi Bizottmány fent idézett utasítására, jelzi Scitovszkynak, hogy a témával kapcsolatban, a mielőbbi megvalósítás érdekében, ugyan ezen a napon Hám János primásnak és Nádasdy Ferenc kalocsai érseknek is levelet küldött²⁸. A „rögtöni intézkedést az ország tudva lévő körülményei szükségkép megkívánják.” Ahhoz azonban, hogy az ehhez szükséges hivatalos iratokat, hangsúlyozottan utólag, mind az Uralkodónak, mind pedig a Római Szentszéknek fel lehessen terjesztani, „Nagy Méltóságod ezennel megkerestetik, hogy [...] megbízása folytán mind azt, ami a szabályszerű kikebelezés eszközzésére szükséges, azonnal elkészíteni, s ide bemutatni szíveskedjék.” Az elkészült jelentéseket pedig majd a primásnak és a kalocsai érseknek továbbítja a minisztérium, azzal a céllal, hogy ők, az előírást utat követve, erre épülő folyamodványait a királynak és Rómának el tudják készíteni és felküldjék.

A hivatalos sürgetés nyomán szinte azonnal, október 19. dátumú latin nyelvű levelében²⁹ fordul a pécsi püspök Haulikhoz. A dokumentum elején hivatkozva a fent említett felszólításra, elkerülhetetlennek tartja a Muraköz átcsatolását a szombathelyi püspökséghez. Mivel úgy látja, hogy az ügy fordulóponthoz érkezett, határozottan kéri püspöktársát, hogy a lehető leghamarabb értesítse őt álláspontjáról. A helyzet egyértelművé tétele érdekében Scitovszky saját véleményét is röviden tudatja a címzettel. Ennek értelmében a fennálló viszonyok között a Muraközben élők érdekeit szem előtt tartva, hivatalos rendezésig a területet vikáriusként a szombathelyi püspököknek kell átengedni. A végrehajtás lehetséges menetéről kéri, hogy nyilatkozzék Haulik.

Ugyanezen a napon ír Scitovszky Balassa Gábor szombathelyi püspöknek is a kérdés kapcsán.³⁰ Mint az ügy kormánybiztosa jelzi püspöktársának, hogy – egy utóbb vá-

26 Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. (Kossuth Lajos Összes Munkái XIII.) Sajtó alá rendezte BARTA ISTVÁN Bp., 1952. 1. köt. 198.; ANDICS ERZSÉBET: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben.* Bp., 1952. 1. köt. 159–160. Idézi: MOLNÁR 1998, 316.

27 A másolat felzetén az eredeti ügyiratszám: 5518/1094 c. Dátum Budapest, 1848. október 14. Lelőhely: Pécsi Püspöki Levéltár 1848/2002

28 A felzetén Pécsi Püspöknek eredeti tisztázata Lelőhely: Pécsi Püspöki Levéltár 1848/2002

29 A felzetén: Haulik György méltóságos zágrábi püspöknek 1848. október 19. latin eredeti tisztázata 1848/2002.

30 A felzetén Balassa Gábor Szombathelyi Püspöknek eredeti tisztázata 1848. október 19. Lelőhely: Pécsi Püspöki Levéltár 1848/2204

lasz nélkül maradt levelet – már augusztus 17-én küldött a zágrábi püspöknek a Muraközt illetően. Erre nem érkezett semmilyen reakció, ugyanakkor a hivatalos sürgetés mellett, maga is belátja, hogy a fennálló viszonyok között e régi óhaj teljesülése halasztathatatlanná vált. Jelzi Scitovszky azt, hogy határidőt adott a zágrábi püspöknek arra, hogy – addig is, amíg a Muraköznek a szombathelyi püspökséghez való szabályos átcsatolása az Uralkodónál és a Pápánál meg nem történik – a területet Balassa joghatósága alá vikáriusi jogkörrel (*jure vicarius*) átengedje. Ezt a javaslatát arra az egyházban élő szokásra alapozza, hogy „*Salus alterius sit suprema lex!*” [A felebarátod üdvé legyen a legfőbb törvény]. A konkrét esetben ez azt jelenti, hogy a muraközi hívek üdvét az szolgálja igazán, ha a kerületet jelenlegi főpapjuk joghatósága alól kivéve, a megye határán fekvő, szomszéd püspök joghatósága alá bocsátanak. Annak pontos indoklását, hogy a veszprémi és szombathelyi püspökség közül miért az utóbbit támogatja, a levél írója egy későbbi alkalomra ígéri.

Scitovszky arról is biztosítja püspök társát, hogy e kérdés eldöntése után meg lesz az a joga, hogy az ájtatos alapítványok és a papneveléshez szükséges költségek kapcsán észrevételeit és követeléseit megtehesse.

Hosszú hallgatás után érkezik meg Haulik latin nyelvű válasza Scitovszkynak november 3-án.³¹ Ebben először arról ír, hogy Muraköz leválasztását először a székes káptalannal, majd a konzisztóriummal megtárgyalta, és önnön lelkében is komoly vizsgálódásnak vetette alá. Mindezek után elutasítja a kérést, mivel az egyházmegyék összevonásánál, az egyház számára mindig a hívek örök üdvösségének szolgálata volt a legfőbb.

Haulik az álláspontja melletti érvelés során több ponton is reflektál Scitovszky augusztus 17. és október 19. leveleinek argumentációjára. Először is cáfolja, hogy szükséges és nélkülözhetetlen lenne, hogy a polgári közigazgatásban Zala megyéhez, és így a szorosabban vett Magyarországhoz, tartozó Muraköznek egyháziilag is egy erre a területre eső egyházmegyéhez kellene tartoznia. Szavai szerint gyakran helyeznek független kerületeket, vagy valamely tartomány független részeit egyetlen püspök joghatósága alá, az adott terület polgári közigazgatására való tekintet nélkül. Ez a helyzet Európa számos országában, sőt magában a pécsi egyházmegyében is, ahol a Szlavóniához tartozó valpói kerületet kívánják a hívek épp a zágrábi püspökséghez átcsatolni.

A címzett véleménye szerint az sem állja meg a helyét, hogy a muraközi főesperességnek a szombathelyi egyházmegyébe történő betagolásából a hívek szempontjából jelentősebb lelki haszon származna, sőt épp ellenkezőleg, ez a lépés az érintetteknek minden bizonnyal lelki értelemben ártana. Szavai alátámasztására több indokot is felhoz Haulik. A századok óta élő gyakorlat fenntartása mellett a nyelvi azonosságot, a zágrábi püspöki székhellyel való könnyebb és egyszerűbb kapcsolattartást említi. Ezzel szemben nem lehet érv a váratlanul kitört és jelenleg uralkodó politikai káosz. A fennálló politikai helyzetnek még inkább oda kellene hatnia, hogy a hívek további megválasztása elkerülhető legyen. Jó például szolgál erre épp az előbb említett valpói kerület híveinek a politikai hatóságok által is támogatott kérése, hogy a pécsi egyházmegyéből kiválhassanak.

Amennyiben a fenti érvek nem lennének önmagukban is elegendőek az elcsatolás visszautasításának indoklására, a zágrábi püspök megemlíti még, hogy sem a kánonjog

31 Latin eredeti tisztázata Zágráb, 1848. november 3. Lelőhely: Pécsi Püspöki Levéltár 1848/2204

sem a királyi főkegyúri és főfelügyeleti jog ezt a lépést nem támasztja alá, sőt magára a vallásra és a katolikus klérusra nézve is a legszomorúbb következményekkel járna. A kihasítás melletti azon érvet, hogy a terület lakosságának lelkiéletét, a fennálló viszonyok miatt, a zágrábi püspökséghez tartozás megzavarná, azzal utasítja vissza, hogy épp e lépés megtétele vezethetne zavarodottsághoz. Haulik levele végén jelzi, hogy az ügy kapcsán öt több levéllel is megkereste Balassa Gábor szombathelyi püspök, aki a fentiekkel azonos tartalmú választ kapott tőle.

Balassa egyébként már október 24. levelében a zágrábi püspökhöz fordult, de mivel nem kapott választ, november 6-án megsürgette kérését, mire a zágrábi püspök, a fentiekhez hasonlóan megtagadta a joghatóság átengedését. Ezért, írja november 14. keltezésű levelében³² Scitovszkynak „már most Méltóságodnak, mint Állami Biztosnak állása, s bölcsessége fog az ügynek kellő eldöntésére további irányt adni.”

A levéltári források alapján eleddig fellelhető utolsó mozzanat az ügyben Scitovszky november 19. felterjesztésének³³ fogalmazványa, hogy a tisztázatot elküldték-e az illetékes Szász Károly államtitkárnak, az iktatókönyvben nincs nyoma. Itt olvasható azonban az ügyben illetékes kormány megbízott, pécsi püspöknek a fenti levélváltások fényében kialakult véleménye. Felterjesztésében először az ügy kapcsán eddig lezajlott levelezést röviden tekinti át. Ebben az az érdekes elem, hogy még Haulik püspök november 3. kelt, korábban ismertetett, levelének kézhez vétele előtt született. Ugyanakkor láthatlanba is meglehetősen pontossággal vetíti előre a zágrábi püspök fentebb olvasható álláspontját és annak bizonyos indokait.

A miniszteriális megbízatást, a püspök „megkülönböztetett tisztelettel” fogadta és annak mielőbbi teljesítése érdekében a kézhez vétel után négy nappal augusztus 17-én a zágrábi püspökhöz fordult. Levelében, mint fent is láttuk, határozottan felszólította Haulikot, hogy közölje nézeteit a Muraköz átcsatolása kapcsán. Egyszersmind figyelmeztette őt azokra az okokra, amelyekre „a nemzet e régi óhajlásának teljesítését javallják, ki mégis mai napig nekem nem válaszolt”. Ennek okát, meglehetősen találóan, abban látja, hogy „a kérdéses tárgyban a jelen viszonyokat tekintvén alig adhat olly nyilatkozatot, mely rést nem nyitna különféle kifogások és gyanúsításoknak valamint káptalanra, mellyel e tárgyat közleni kötelessége, úgy papjai, hívei, s a honnak polgárai részéről”. Az újbóli miniszteriális felszólítást követően, mint korábban olvashattuk, Scitovszky, ismételten sürgette püspök társát, hogy mielőbb nyilvánítson véleményt. Ő azonban „folyamatosan hallgat, s hallgatásából azt kell következtetni, hogy püspöki megyéje e részének kikebelezésében nem fog megegyezni”.

Ezt követően azokat az okokat sorolja fel, amelyek a Muraköznek a zágrábi egyházmegyétől való elválasztását indokolják. Elsőként említi, hogy a zágrábi egyházmegye minden, a magyar koronához tartozó, egyházmegye közt (az esztergomit kivéve) a legnagyobb. Mintegy 756 000 lelket, 34 plébániát, 800 felszentelt papot, 25 szerzetest, 130 papnövendéket foglal magába. Így a legbuzgóbb főpásztor sem képes az előírt gyakorisággal a kanonika vizitációkat végrehajtani. A Muraközi főesperesség elválasztása jelentősen csökkentené ezeket a terheket, hisz az 1848-as névtár szerint 22 plébánia 40

32 A felzetten Scitovszky János Pécsi Püspöknek eredeti tisztázata Szombathely, 1848. november 14. Lelőhely: Pécsi Püspöki Levéltár 1848/2204

33 A felzetten: A vallás és közoktatási miniszteriumnak Pécs, 1848. november 19. Lelőhely: Pécsi Püspöki Levéltár 1848/2204

pap és 60 365 lélek tartozik hozzá. Növeli a zágrábi püspök terheit az is, hogy mivel jelenleg egyházmegyéje az adott területek mindegyikére kiterjed egyaránt meg kell jelennie a magyar országgyűlésen, a horvát, és dalmát tartományi gyűléseken, sőt a két utóbbi területen mint báni helytartónak polgári ügyekben is el kell járnia. Ennél is fontosabb, hogy a főesperességnek a zágrábi püspöki széktől hét napi járásra való távolsága miatt „felette terhesen esik a híveknek a püspökhöz, mint bíróhoz nemritkán még tanukkal is menni.”

A következő a nyelvi indok. A zágrábi egyházmegyének a Dráván-túli részeiben csupán a horvát nyelv van jelen, míg a Muraközben a magyar nyelvet is használják. Ha a muraközi főesperességet elcsatolnák, akkor nem lenne szükség a zágrábi püspökségben magyar nyelven tudó papok képzésére. Ez amiatt is fontos lenne, mert a szorosabban vett Magyarországhoz tartozó Muraközben a magyar a hivatalos nyelv, míg Horvátországban „a magyar nyelv kizárásával az illír vagyis horvát nyelv használata fog kizárólag pártfogoltatni és sürgettetni.”

Az előzőekhez szorosan kapcsolódik az a probléma, hogy Muraközt magába foglaló Zala megye törvényhatóságaival, épp úgy, mint a magyar központi hivatalokkal magyarul kell tartani a kapcsolatot. Ezen felül az érintett főesperességből a zágrábi püspök mint bíró elé terjesztett ügyekben, a honi törvények értelmében, magyarul kell ítéletet hoznia. „Szentszéke mégis alig számol egy-két egyént, ki a magyar nyelvnek elégséges ismeretével bírna.” A nevezett terület elcsatolása ezt a gondot is megoldaná.

A pécsi püspök szavai szerint az éppen zajló harcok is az elválasztás jogosságát támasztják alá. A magyarok és horvátok közti feszült helyzet miatt a főesperességben lakó magyaroktól „alig lehet, még huzamosb idők után is szeretetteljes viszonyt s bizalmat reményelni oly egyházi kormány irányában, mely nem székel magyar honban.”

Az előzőekben ismertetett okokhoz döntően járul hozzá a magyar politikai közvélemény egy 1825 óta folyamatosan hangoztatott igénye, hogy Muraközt egy magyarországi mindenek előtt a szombathelyi egyházmegyéhez csatolják.

A felterjesztés következő részében azokat az indokokat veszi sorra Scitovszky, hogy a Muraközt miért a szombathelyi egyházmegyéhez kellene csatolni.

A főesperességgel két egyházmegye szomszédos a veszprémi és a szombathelyi. Mindkettőben vannak horvát hívek és ezt a nyelvet beszélő papok. Ezért a püspökök egyaránt tudnának a Muraköz horvát híveinek gondozására anyanyelvű egyháziakat küldeni.

A püspöki székhely is mindkét egyházmegyében majdnem azonos távolságra van a főesperességtől, ebből a szempontból sincs különbség.

A szombathelyi püspökség mellett az szól, hogy területi növekedése esetén sem érné el a veszprémi püspökség lélekszámát. Konkrét számokkal alátámasztva ezt az érvelést a jelentés tervezetben az olvasható, hogy a veszprémi püspökség ötvenkét plébániával és közel százezer lélekkel többet számol, mint a szombathelyi. Abban az esetben, ha a Muraköz az utóbb említett egyházmegyéhez kerül, akkor a zágrábi megyében 321 plébánia és 697 ezer lélek maradna, a veszprémiben változatlanul 219 plébánia, 370 ezer katolikus élne, míg a szombathelyiben 205 plébánia 240 ezer hívő élne.

Az átcsatolás alkalmával az új egyházmegyei határokat is ki kell jelölni. Ez a Muraköz szombathelyi püspökséghez történő átkerülés esetén, a kormány megbízott nézete szerint, meglehetősen egyszerűen megoldható volna. Csak azt lenne szükséges kimondani, hogy a szombathelyi és zágrábi egyházmegyék közti határt a Mura vonala helyett a Dráva jelentené.

A forrás utolsó részében az átcsatolás módját taglalja a pécsi püspök. Először a magyar uralkodó egyházi ügyekbe való befolyásának – különösen püspökségek létrehozásának, illetve átalakításának – a jogtörténeti alapjait és forrásait említi. Elsőként, az utóbb hamisnak bizonyult, Szilveszter-bullára hivatkozik: „Azon apostoli szabadtékánál fogva (privilegium apostolicum), melyet Sylvester pápa Szent István királynak és utódainak adott, [...] elvitázhatatlan apostoli joguk van új püspökségeket alakítani s az egyházi megyéknek határait kijelölni, megállapítani.”

Példaként Mária Terézia intézkedéseit említi. Kiemeli, hogy 1775-ben, Scitovszky saját egyházmegyéjének, a pécsi megyének közigazgatásilag Szerém és Verőcze vármegyékhez tartozó plébániáiból huszonhetet a diakóvári püspökséghez csatoltat. A jóváhagyó pápai bulla az uralkodói döntést több évvel követte. A gyakorlati átcsatolást mind a két érintett püspökségből kiküldött egyházi biztosok hajtották végre. „E módon kezelt fogva a két főhatalom, ti. az apostoli király és Római Pápa minden efféle ki- és bekebelezési kérdéseket a hívek és polgárok teljes megnyugtatóásával elintézték”. Ezt az utat kellene követni a Muraköz esetében is.

A felterjesztésnek, ha el is ért a címzetthez, már csak elvi jelentősége volt, mivel november 11-e után a magyar erők amúgy sem tudták huzamosabb ideig ellenőrizni a Muraközt, így annak egyházi hovatartozása tekintetében minden maradt a régiiben.³⁴

November 22-én, illetve december 12–18. között a magyarok újabb támadásokkal igyekeztek távol tartani Muraköztől az ellenséges csapatokat. A Windisch-Grätz tábornagy vezette összpontosított támadást követően Perczel Mór hadteste elhagyta Zala megyét, és december utolsó napjaiban Muraköz végleg a horvátok kezére került,³⁵ akik a gyakorlatban is végrehajthatták Muraköz közigazgatási értelemben való Horvátországhoz csatolását, így az egyházkormányzati átrendezés is lekerült a napirendről.

4. ZÁRSZÓ

Visszatérünk tanulmányunk címbeli kérdéséhez. Már a reformkor során a közigazgatásilag Zala megye részét képező Muraköznek egy, a szorosabban vett Magyarországhoz tartozó, egyházmegyéhez való átcsatolását azzal indokolták, hogy ezzel a magyar nyelv terjesztését kívánják szolgálni. A visszautasítás indoka is többször visszatér majd a téma kapcsán. E szerint a lehetséges befogadó egyházmegyék nem tudnak majd elegendő horvát nyelven tudó papot biztosítani a többségében horvátok lakta főesperesség híveinek. Ezen felül a kihasítás a Habsburg Birodalom egységét is veszélyeztetné, mintegy erősítve a magyarok belső önállósodási törekvéseit. Tulajdonképpen már ekkor a Muraköz kérdése Habsburgokkal szemben erősödő magyar illetve magyarokkal szemben erősödő horvát nemzeti törekvések egyik ütközőpontja volt. 1848 nyarára aztán a bécsi Udvar biztatására kiéleződő magyar – horvát katonai/politikai konfliktus miatt a tárgyalat kérdés kézzelfoghatóan az egymással

34 GRÉFIN GYULA: *A szombathelyi egyházmegye története*. Szombathely, 1929. 2. köt. 21–22. Idézi: MOLNÁR 1998, 316.

35 Az 1848 októberétől decemberéig Muraköz térségében folytatott hadműveleteket részletesen bemutatta: HERMANN RÓBERT: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*. Zala megye, 1848. október 17 – december 24. (Zalai Gyűjtemény 36/II.) Zalaegerszeg, 1995.

szemben álló magyar illetve horvát politikai/igazgatási integritás és önállóság kifejezője lett.

Mint láthattuk a tárgyalta levéltári források említenek nyelvi, közlekedési nehézségeket, a hívek üdvére vagy a történeti hagyományokra hivatkozó érveket az átcsatolás ellen vagy mellet. A fő argumentumok azonban a hosszabb ideje, vagy aktuálisan fennálló politikai viszonyokra vonatkoznak. Scitovszky példának okáért úgy fogalmaz, hogy az előbb felsorolt okokhoz döntően járul hozzá a magyar politikai közvélemény 1825 óta folyamatosan hangoztatott igénye a Muraköznek egy magyarországi egyházmegyéhez való átcsatolására. Szerinte a zajló harcok is az elválasztás jogosságát támasztják alá. A magyarok és a horvátok közti feszült helyzet miatt a főesperességben lakó magyaroktól ugyanis „alig lehet, még huzamosb idők után is szeretetteljes viszonyt s bizalmat reményelni oly egyházi kormány irányában, mely nem székel magyar honban.”

Ezzel szemben Haulik zágrábi püspök a kaotikusnak értékelt aktuális állapotokat épp a változtatás elleni érvként hozza fel. A fennálló politikai helyzetnek, szavai szerint, még inkább oda kellene hatnia, hogy a – többségében horvát – hívek további megrázkódtatása elkerülhető legyen azáltal, hogy a terület egyházi közigazgatása továbbra is horvátországi egyházmegyéhez tartozik.

A címbeli kérdésre tehát röviden azt lehet válaszolni, hogy a kialakult viszonyok között a katonai/politikai nyomás határozta meg a Muraköz egyházi hovatartozását érintő konfliktust.

CSABA MATE SARNYAI

POLITICAL AND/OR JURISDICTIONAL CONFLICT?

The territory of the so-called Muraköz (area along the river Mura in Southern Hungary) was a part of Zala County already in the 1820s-1830s. The idea of annexing the territory jurisdictionally into a diocese belonging to Hungary was supported by the representatives of Zala County. They justified that claim by the spread of Hungarian language. The status of Muraköz was an important issue in the anti-Habsburg Hungarian and anti-Hungarian Croatian national movements already at that time. In summer 1848 this issue raised into a symbol of political integrity and independence both for Hungary and Croatia.

TÓTH ISTVÁN

AZ ALFÖLDI EVANGÉLIKUS PAPSÁG SZEREPE A
SZLOVÁK ÉRTELMISSÉG NEVELÉSÉBEN

Adalékok az alföldi szlovákok nemzeti önazonosság tudatának kérdésköréhez
19. és 20. század

A 18. század nagy népmozgásai nemcsak a szlovák-magyar nyelvhatár délre való eltolódását eredményezte, hanem az egykor tisztán magyar területeken – a nyelvhatártól jóval távolabb is – megjelentek a szlovák telepések. Itt komoly településeket keltettek ismét életre. Így válhatott Békéscsaba Európa legnagyobb szlovákok lakta településévé. Használt nyelvük és erős, jól szervezett egyházuk segítségükre volt hovatartozásukat illetően. A 19. század első felében is – annak ellenére, hogy beszélt nyelvük a szlovák – szükség volt olyan tanítókra, kántorokra, mint Karol Straka Békéscsabán. Az ő levelezéséből értesülhetünk arról, hogy az 1839-es évben Békés megyében 45 000-nél több szlovák van s ezeket 12 lelkész és 22 tanító látja el lelki és értelmi szükséglettel. 1837 óta Békéscsabán működött – Karol Straka és Zajac Daniel lelkész alapításával – egy Szlovák Olvasó Társaság. 1839-ben 28 tagja van. Ezek közül 2 földműves és 3 pedig kézműves. Tehát 23 fő lelkész, kántor ill. tanító, egyszóval az értelmiséghez tartozott. Ez az egyszerű tény is azt igazolja, hogy az Alföldre települt szlovákok keresték a kapcsolatot egymással. Tudták, érezték és vállalták, hogy ők összetartoznak. Kapcsolatot tartottak pozsonyi, pesti szlovák körökkel. Olvasták és megrendelték a Zora (Hajnal) c. lapot, több folyóiratot, színdarabokat s Dobšinsky-től a Történeti régiségeket. Könyvtáruk pedig ekkor mintegy 50 kötetből állt. Leveleztek a pozsonyi Cseh-szlovák Tudós Társasággal. Amikor K. Straka értesül Juraj Palkovič a Tanszék éléről való leváltásáról, megjegyyezte: „Ő minket nem buzdított a nemzet iránti szeretetre és a szeretett anyanyelvünk gyakorlására ...”. Viszont Štúr Lajos kinevezését örömmel nyugtázta.

Az alföldi helyzetet persze még így sem látta kielégítőnek, hiszen akárcsak Zsello Lajos Kiskőrös ev. tanítója, úgy Straka Károly is arra panaszkodik, hogy „most az egész Alföldön az anyanyelv (szlovák) iránti szeretet megfogyatkozott, s a nemzetiség lelke átváltozott ...”. Sok szerint az „elfajzott”, akik persze még nem olyan ridegek szívükben az anyanyelvükön írott irodalmi termékek iránt.

Identitásukat erősítették jeles tudósaik is, főként munkáikkal. Ilyen volt például Jancsovics István szarvasi lelkész 1847–48-ban megjelent 2 kötetes szótára és nyelvtana. Igaz e munkát a Magyar Tudományos Akadémia felkérésére kezdte el. Őt követte nem sokkal Haán Lajos a történetíró. Jancsovics és Haán is levelezéseivel kapcsolatot tartott a szélesebb értelemben vett Alföld – konkrétan a Bácska és Bánát szlovákságával. Jancsovics a kétkötetes művéből (szótár és nyelvtan) a Bácskában Godra Mihály

segítségével – szintén jeles nyelvész, több mint 40 példányt adott el. Haán Lajos pedig hasznos tanácsokkal és érdekes részletekkel látta el Mrva György petrováci lelkészt a település alapításával kapcsolatosan. Arra buzdított, hogy aki jó szolgál, az ismeri a közösség multját is – fogjanak hozzá a település történetének megírásához.

A nemzethez való tartozás tudatát, annak fokát mérhetjük le Koreny István szarvasi ev. gimnáziumi tanár leveleiből. Koreny a Matica Slovenska békési megbízottja volt. Így leveleit Viliam _Pauliny Tóthnak küldte, mint az Irodalmi Társulat titkárának. Ő szervezte a Matica pénzalapjára a gyűjtést, különböző lapokra és évkönyvekre az előfizetéseket. Igen komoly szervezőmunkát végzett Bár a levelek alapján kapcsolata a mezőberényi, békéscsabai vezető személyiségekkel nem volt felhőtlen. Talán ide illik az a tény is, hogy id. Kutlik János 1858-ban barátjának Ctibor Zochnak írja: " ... a mi Korenyünk is már jól beszél szlovákul." Az elküldött jelentései azért fontosak és értékesek számunkra, mert ezekből kiderül kik voltak a békési térségben azon a tudati szinten, hogy támogassák saját egyesületüket, lapjukat, kiadványukat. Ezek azt igazolják, hogy legfőképpen a tanítók, papok, kántorok a támogatói a különböző akcióknak s csak igen kis mértékben található közöttük kézműves vagy földművelő polgár – leginkább Csabán és Szarvason. Ezek szinte mindegyike vidéki híreket küldözgetet az Obzor a Národny Hlásnik ill. más szlovák folyóiratokba. Egy bizonyos, Koreny aggodalma nem volt alaptalan, hiszen a Matica Adminisztratív Levéltára alapján 1864 és 1874 között a szűken vett Alföld területéről a valóban tag ill. alapító tag csak Koreny és Kvačala tagok szarvasról, ill. Makón Ottinger Franko. A többi pesti ill. bácskai lakos. Koreny levelei ugyanott megtalálhatók s ott az ő elszámolása alapján jóval több az alapító tag ill. támogató. A többi megyék megbízottjainak anyagai alapján Pestet is beleszámítva – Csanád, Békés megyék valamint a Bácska és Bánát területén az első tíz évben mintegy 30 alapító tagja van e területeken a Matica Slovenskának. Ha átvizsgáljuk a korabeli lapok megrendelőinek névsorát az Orol, a Pešt'budinske vedomosti 1861–1874 közötti előfizetői ugyanazok a személyek, egy-egy ritka esetben bővül a kör egy-egy iparos pl. szabómester ill. egy-egy község elöljáróságának megrendelésével. Többségében azonban azonos személyekről van szó. Így az egyes előfizetőknél 2–3 szlovák lap is jelen volt. Ez a 30 körüli, olykor 40-et közelítő megrendelői kör nem túl nagy a szlovákok létszámához viszonyítottnak. Ám a kor olvasói szokásainak és a lapok megfizethetőségének függvényében már nem is olyan csekély. Főként ha figyelembe vesszük azt, hogy Csaba, Pest, Petrőcz, Pitvaros, Tótbánhegyes településeken az Olvasó Egyletek is az előfizetők között szerepelnek. Így egy-egy újságnak folyóiratnak jóval nagyobb kisugárzó hatása volt s jelentősebb tömegek tudatát befolyásolhatta. Az is igaz, hogy ennek akkor van igazán jelentősége, ha figyelembe vesszük, hogy az alföldi szlovákok a 19. század közepéig jelentős izoláltságban éltek a környező települések lakosságától. Ezzel párosult a szlovákok szigorú endogámiája. Ebben változás csak a 19. század végén és a 20. század elején történt, ám ez nem volt jelentős mértékű. A vegyes házasságok megjelenése a beolvadást segítő tényezőként értékelhető. Itt történhet meg persze a leghamarabb a nyelváltás is. Ezzel egyidejűleg a tudati és nemzetiségi hovatartozás is változhat. Nemzetiséget fenyegető tényezőként ez azonban nem fogható fel a dél-alföldi szlovákok esetében. Egy 1897-es Közgazdasági Szemlében megjelent összesítő adat szerint a szlovákok az év házasságaiból 11,57%-ot értek el. Ebből 10.89% szlovák és szlovák között kötöttetett. A vegyes házasság mindössze 0,68%. Ebből is csak 50% esett a magyar nemzetiségre (az összes házasságok 0,38%-a). Ezt a tendenciát támasztja alá egy

tótkomlói vőfély (Starejší) Franko János. 1888-tól 1924-ig (46 éven át) vezette a házasságkötések jegyzékét (788 házasság kötődött ez idő alatt). Ebből jól kirajzolódik, hogy a tótkomlóiak a 46 év alatt egymás közt, ill. Pitvaros, Ambrózfalva, Tótbánhegyes, Csanádalberti, Békéscsaba és nagylak szlovákságával házasodtak.

Mindezek ellenére az eddig vizsgált források a valamely nemzettel való azonosulásnak nem manifest megjelenéseit alkották. Pontosabban szólva a lapok megrendelése, egyleti tagság felvállalása nem politikai értékű manifestumok közé tartoznak. Más vonatkozású anyagot viszont nem leltünk vizsgálódásunk során. Csupán indirekt igazoló megnyilatkozásokat, amelyek szerint az egyház (főként a katolikus), valamint a közhivatalok részére gondot jelentett, hogy az alföldi nagyobb települések sem asszimilálódtak a 19. század végére.

Ezen a helyzeten az első világháborút követő években következett be változás. Ugyanis az északi szomszéd anyanemzettől és a déli ill. kelti szomszéd szlovák kisebbségeitől egyaránt izolálva lettek. Folyóiratokat, naptárakat a kultúra írott formában megjelenő hordozóit önmaguknak kellett létrehozni. S így a tudatosabb rétegnek idővel meg kellett szólalnia, hivatalosan kérvényeznie kellett. Szeberényi Lajos Zsigmond még a román megszállást kihasználva felsőbb hatóság engedélyével útjára bocsátotta a Čabiansky kalendárt (1920–1948). Mindez azonban már kevés volt – emelkedő példányszáma ellenére is. A kulturális mozgalom aktivistái közül 1923-ban Dorkovics Mihály lapindításra kért engedélyt, amit hosszú hónapokig tartó tortúra ellenére sem kapott meg. 1928-ban országos hatáskörű művelődési egyesületet kívántak létrehozni – ugyancsak az alföldi aktivisták. Itt már érezhető, hogy a manifest szándékok manifest megfogalmazásokban nyilvánulnak meg. Meg tudják fogalmazni céljaikat – tömören, célirányosan s megítélhetően képesek átfogni a célul tűzött feladatokat. Itt nyíltan vallják magukat szlovákoknak, de mindenkor megfogalmazódik a haza (Magyarország) iránti lojalitás. 1932-ben két önálló fogalmazványban – az egyik a Törvényhatósági Bizottsághoz a másik Békés vármegye Közgyűléséhez intéződött – a szlovákok kulturális igényeit fogalmazták meg. Így a hön óhajtott szlovák nyelvű gazdasági, közművelődési és kulturális időszakos lap, kulturális egyesület és a szlovák nyelv széleskörű bevezetése a különböző iskolatípusokban. Ez volt Kvasz György ügyvéd megfogalmazásában. Osgyán Béla mérnök pedig azzal is kiegészíti a követelések sorát, hogy az idegen hivatalnokokat cseréljék ki békéscsabai szlovák hivatalnokokkal. E tekintetben az 1939. február 5-én készült fogalmazvány a Vallás és Közoktatási Miniszterhez, minőségi változást jelent. A 12 pont követelés(ahogy írták nagyvonalakban) első pontja hangsúlyozottan követeli, hogy a szlovák néphez való tartozás, valamint Szlovákia mint őshaza nyílt felvállalása ne lehessen oka bárminemű üldözésnek és rendőrségi, csendőrségi eljárásnak. A második pont követeli a „tót” szó használatának eltörlését s helyette a szlovák használatának azonnali bevezetését. A harmadik még jobban szélesíti a kisebbségi jogokat s határozottan amellel foglal állást, hogy a hivatalos, közigazgatási nyelv azon a településeken ahol többségben szlovákok vannak, legyen a szlovák nyelv. A további pontok a különböző iskolatípusok létesítésével, szlovák választókörikeret létrehozásával foglalkozik, valamint azok parlamenti képviselőjével. Végül a 11 és 12 pont egy önálló szlovák egyházi esperesség (evangélikus) létrehozását tartja szükségesnek s a közvetlen, akadálytalan kulturális kapcsolatokat biztosítását Szlovákiával.

Ezek a követelések eljutottak egy változatban Dr. Szeberényi Lajos Zsigmondhoz, azzal a kéréssel, hogy a miniszterelnökhöz memorandum formájában juttassa el – mi-

vel felsőházi tag (1932 óta) — erre őt látták legalkalmasabbnak. A memorandum sorsát nem ismerjük, Az országos levéltári iratok között ennek nyomát nem lehetett fellelteni. Ám mindenképpen hasznos az utókor és a kutató szempontjából, hogy mégis fennmaradtak.

Ezek a korábbi célkitűzésekhez és megnyilatkozásokhoz képest már híven reprezentálják, hogy bár statisztikailag a tárgyalt időszakon belül az alföldi szlovákság folyton csökkenést mutat, ám ezzel szemben nyílt, manifeszt megnyilatkozásaik a szlováksághoz való tartozásukról egyre erősebbek, egyre konkrétabbak. Ezek anélkül, hogy névsorok állnának a szövegek után mégis nem egyedi, egyszemélyi szándékoknak tekinthetők, hanem egy felszínre törő, tudatos szlovák tömeg szándékának reprezentatív megnyilvánulásának. S hogy mivel magyarázható a két korszak (19. és 20. század) dél-alföldi szlováksága eltérő viselkedése, arra álljanak itt Rév István sorai: „Nem minden történelmi helyzetben, nem minden sérelmet szenvedett csoportnak van ugyanis lehetősége nyílt konfliktusba bonyolódni, gyakran kerülni kell a demonstrativitást, de még a tömegességnek a látszatát is. Ilyen helyzetekben csak egyéni akciók lehetségesek, de az egyéni akciók tömegessége mégis csoportos társadalmi konfliktus meglétére utalhat.”

Ez alapján nem lehet azt állítani, hogy a dél-alföldi szlovákság azonosságtudatában komoly zavarok lettek volna. Hovatartozásuk tiszta, érthető volt mindig is, csupán nem nyert mindenkor kellő demonstrativitást.

ISTVÁN TÓTH

THE ROLE OF THE LUTHERAN CLERGY IN EDUCATING ETHNIC SLOVAK INTELLECTUALS ON THE GREAT HUNGARIAN PLAIN

The enormous population movements of the 18th century not only moved Slovak language sphere southwards, but resulted in the appearance of ethnic Slovak communities in the middle of Hungarian dominated territories. Slovak settlers moving south revived some one time important settlements. As a result Békéscsaba became the largest Slovak inhabited town in Europe. Their distinct language and well organized Church helped to preserve their Slovakian identity. Slovak communities settled in the Great Plain were in contact with each other. They were aware of, and accepted their belonging. They kept contact with Slovaks in Pozsony (today Bratislava, Slovakia) and in Pest. After World War I major changes took place in these communities. With the formation of Czechoslovakia and as a result of the Trianon Peace Treaty in 1920 Slovaks of the Great Plain became isolated not only from the majority of Slovaks, but also from some southern and eastern minor Slovak communities. They had to publish their journals and calendars themselves. These activities were mostly supported by teachers, priests, cantors and very few craftsmen or farmers also took actively part in them.

ZAKAR PÉTER

A POZSONYI HAZAFIÚI EGYLET

Pozsony, a reformkori Magyarország fővárosa, döntően német, ugyanakkor jelentős hányadában zsidó, magyar és szláv lakosságával a 19. századi polgári átalakulás fontos helyszínének számított.¹ 1848. április 11-én az uralkodó szentesítette az ún. áprilisi törvényeket, amelyek megalapozták a modern, polgári Magyarország felépítését. Elena Mannová egy nemrég megjelent tanulmányában arra hívta fel a figyelmet, hogy a Pozsony történetére vonatkozó kutatások az utóbbi időben „fokozatosan távolodnak a történelemnek az egy lakossági csoport szemszögéből való bemutatásától”.² Mindennek fényében különös jelentősége van annak, hogy a pozsonyiak 1848 őszén kísérletet is tettek egy multikulturális együttélési modell megvalósítására.

Pozsony történetének 1848 őszén jelentős tényezőjévé vált az ún. „Hazafiúi Egylet”, amely az egymással békében élő különböző etnikumok és vallási-politikai közösségek együttműködését kívánta megvalósítani. A nagy hagyományokkal bíró Pressburger Zeitung 1848. szeptember 19-i számában arról tudósított, hogy Pozsonyban egy patrióta egyesület („Der patriotische Verein”) alakult, amely üléseit a Schiller kertben tartja. Tagjai arra törekednek, hogy mindenki csak a törvényes magyar kormánytól fogadjon el utasításokat, s erőteljesen védelmezik a polgári átalakulás alapelveit. Már két felhívást is közzétettek, az egyikben minden katonai szolgálatra alkalmas férfit felszólítottak az ellenséggel való szembeszállásra, a másikban egy ágyúüteg alapítását szorgalmazták, azért, hogy annak segítségével Pozsonyt meg tudják védeni az ellenségtől.³

A pozsonyi Hazafiúi Egylet jelentőségét a Pozsony történetét tárgyaló, különböző nyelveken megjelent összefoglalások is felismerték. Kumlik Emil „A szabadságharc pozsonyi vértanúi” c. művében kiemelte, hogy 1848. március 15-ét követően Pozsonyban egy „Demokrata Egylet” alakult, amelynek elnökét Zerdahelyi Miklósnak hívták.⁴ Rövi-

1 FÉNYES ELEK: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben, körülmenyesen leíratik*. III. k. Pest, 1851. 254–259. Kutatásainkat a Klebelsberg Kuno Ösztöndíj, illetve a MÖB CH ösztöndíjának támogatása tette lehetővé.

2 MANNOVÁ, ELENA: *Pozsony historiográfiája. Egy multietnikus város múltjának differenciált bemutatása a 19. és a 20. század politikai fordulatai után*. In.: *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Szerk.: CZOCH GÁBOR, KOCSIS ARANKA, TÓTH ÁRPÁD. Pozsony, 2005, 47–61.

3 *Pressburger Zeitung* (a továbbiakban: PrZ) 67. (1848. szeptember 19.) 444.

4 KUMLIK EMIL: *A szabadságharc pozsonyi vértanúi*. Pozsony, 1998² (a továbbiakban: KUMLIK 1988.). 31, 37–42, 70–91.

den érintette az egyesület működését Emil Portisch 1933-ban megjelent munkája is.⁵ Az 1966-ban első ízben sajtó alá bocsátott, marxista szemléletű „Dejiny Bratislavy” c. kötet szerzői Jellačić előrenyomulásával hozták kapcsolatba az egyesület megalakulását, amelynek tevékenységével kapcsolatban egy hurbanisták ellen kiadott kiáltványt, valamint egy ágyúöntés érdekében indított gyűjtést említettek meg.⁶ Az egyesület alapításáról, működéséről rendelkezésünkre álló adatokat szeretnénk az alábbiakban röviden összefoglalni.

Az egyesület programja 1848. szeptember 9-i dátummal látott nyomtatásban napvilágot a városban divatozó három nyelven: németül, magyarul és szlovákul. Ez természetesen nem a véletlen műve volt. Az egyesület meghatározó alakja, Rázga Pál evangélikus lelkész már korábban sürgette a Pressburger Zeitung hasábjain a nemzeti egyenjogúság melletti határozott állásfoglalást. Számára a szabadságharc nem pusztán a magyar nemzet küzdelme volt, hanem az itt élő népek jogaiért, fejlődésért vívott küzdelem, amelyet Isten (aki egyenlőnek teremtett valamennyi embert) is támogatott. Mit kell értenünk a haza fogalma alatt? – tette fel a kérdést a Pressburger Zeitung 1848. szeptember 7-én megjelent számában. „Egy országot, amelyben a magyar nemzetiség uralma érvényesül, vagy egy olyan országot, amelyben magyarok, szlovákok és németek nemzeti egyenjogúságukra való tekintettel szabadon és boldogan élhetnek. E kérdés megválaszolásától függ alkalmasint a független és önálló Magyarország megmentése vagy pusztulása.”⁷

Zerдахelyi (Szerдахelyi) Miklós kilépett cs. kir. főhadnagy 1848 késő nyarán, Pozsonyban a vasút felé sétálva egy csoportot fedezett fel, amelynek tagjai a politikai eseményeket vitatták meg. Kiderült, hogy üléseiket Rudolf Beyer báró (alias: Rupertus) lakásán tartották. A házigazda egyik alkalommal egy már előre előkészített nyilatkozatot vett elő, amelyet fel is olvasott nekik. Zerдахelyi maga vitte el a nyilatkozatot Német Károly polgármesternek, aki később megtisztelte jelenlétével üléseiket. Kezdetben a Gesztenyés, majd a Schiller kertben üléseztek, végül már a vigadóban tartották gyűléseiket. Moritz Schiller és a már említett Beyer bárónál szerveződött meg az egyesület.⁸

1848. szeptember 9-ére datált programjuk szerint, amelyet 6000 példányban jelentettek meg, a „hazaszeretet és hazafiság igazi szellemétől” vezérelve az áprilisi törvények védelmére szövetkeztek, szemben a „mindig hatalmas s a sötétben mászó Reakció”-val. A szöveget Fekete A. stilizálta, a magyar változatot Zerдахelyi véglegesítette és az is bizonyítható, hogy Rázga Pál evangélikus lelkész is részt vett a munkában. Célul tűzték ki a Magyarország iránti rokonszenv növelését, a nyelvi, vallási és születésből levezetett előjogok semmibe vételét, a magyar diplomáciai nyelv és a törvényes magyar kormány iránti engedelmség megszilárdítását.⁹ A fent említett előjogok elítélésének

5 PORTISCH, EMIL: *Geschichte der Stadt Pressburg / Bratislava. Volksstümliche darstellung in 2 Bänden.* Pozsony, 1933. (a továbbiakban: PORTISCH 1933.) II. k. 461.

6 LEHOTSKA, DARINA – PLEVA, JAN: *Dejiny Bratislavy.* Pozsony, 1966, 220.

7 PrZ 58. (1848. szeptember 7.) 377.

8 Hadtörténelmi Levéltár. Absolutizmus kori iratok. Pozsonyi cs. kir. hadbíróság (a továbbiakban: HL Absz. ir. Pr. Krg.) 1849-2/222. 57-64. fol.

9 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/222. 70. fol. Nyomtatvány, illetve: Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv Alte Feldakten (a továbbiakban: ÖStA KA AFA) 1848 Serbisch-Banater-General-Kommando. IX. Fasc. Kt. 1903. 1848:9/70. Nyomtatvány. A felhívás szövegének magyar változatát tanulmányunk függelékében közöljük.

A kiáltvány fogalmazványa: HL Absz. ir. Pr. Krg. 18492/433/b. fol. 398399.

különös jelentőséget adott, hogy Pozsonyban 1848. április 23–24-én antiszemita zavargásokra került sor. Az egyesület tagjai így a korábbi zsidóellenes követelésekkel is határozottan szembefordultak.¹⁰ Jelszavuk – hasonlóan más megnyilatkozásaikhoz is – három nyelven látott napvilágot: „Törvény, szabadság, s becsület, / Légy védje frigyünknek. // Gesetz, Freiheit und Ehre / Sei uns'res Bundes Wehre. // Zákon, sloboda a čest / Bráňu nášho spolku jest.”¹¹

Az egyesület második, 1848. szeptember 14-én tartott gyűlésén ideiglenes elnököt választottak a 67 éves Zerdahelyi Miklós személyében, akinek helyettesítésével egy Gregor Klemm nevű, 32 éves fiókpénztári hivatalnokot bíztak meg. Három, különböző nemzetiségű úrnok mellett tíz bizottmányi tag irányította a továbbiakban az egyesület életét.¹² Szeptember 15-i bizottmányi ülésükön a város polgármestere megnyugtatta küldötteiket, hogy a nagy mennyiségű lőporszállítás, amelyet egy százados felügyel, a szokásoknak megfelelően történik és a magyar minisztériumnak az illetékesek negyed évente jelentést tesznek róla. Gyűjtést indítottak a nemzetőrség fegyverekkel történő ellátása érdekében. Felhívásuk felszólította a patrióta érzelmű lakosságot, hogy tanácsal és tettel segítsék elő a fegyverek előállítását, egyúttal a fenti cél érdekében adakozásra szólította fel a polgárokat.¹³

Az egyesület öt tagja az ágyúk előállításának technikai megvalósítását is vállalta. Rudolf Beyer báró vezetésével egy tüzérosztály szervezése is megkezdődött. Kiáltványt bocsátottak ki a hazáját szerető ifjúsághoz „Freiwillige hervor!” címmel. A polgárokat aggasztó kérdések tisztázása érdekében (pl. éjszaka a városban erős katonai őrzáratok vonultak fel-alá) küldöttséget menesztettek a polgármesterhez, aki igyekezett megnyugtani őket. Követelték, hogy a nemzetőrség a városon kívül is viselhessen fegyvert (ezt az óhajukat a város vezetése hamarosan teljesítette) és támogatták a bécsi önkéntesek felruházása érdekében indított akciókat is.¹⁴ Közben az egyesület taglétszáma is emelkedett: szeptember 9-én 85 taggal rendelkeztek, ez a szám szeptember 19-re 132 főre növekedett. Az egyesület vezetőségének, illetve tagságának befolyásos képviselői főként a polgári rétegek közül kerültek ki.¹⁵

Szeptember 16-án megjelentek az egyesület plakátjai, amelyek az egyesületbe történő belépésre szólították fel a hazafias polgárságot, egyúttal tudatták a pozsonyiakkal, hogy (fentebb idézett) programjuk nyomtatásban is megjelent.¹⁶ Szeptember 17-én tartott gyűlésükön javasolta az egyesület egyik tagja, hogy intézzenek a magyar országgyűléshez egy hűségnyilatkozatot. A tervezett kiáltvány szövegét Moritz Schiller laká-

10 MISKOLCZY AMBRUS: *Zsidóüldözés Pozsonyban 1848. április 23–24-én.* In.: *Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára.* Szerk.: ERDŐDY GÁBOR és HERMANN RÓBERT. Argumentum, [2002.] 227–248.

Néhány mondatos eltéréssel és hegelianus kommentárral ismét megjelent az elemzés egy másik gyűjteményes kötetben is, lásd: MISKOLCZY AMBRUS „...és a föld megnyílt alattunk”. *Zsidókrával Pozsonyban 1848. április 23–24-én.* In.: *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel.* Szerk.: CZOCH GÁBOR, KOCSIS ARANKA, TÓTH ÁRPÁD. Pozsony, 2005, 360–398.

11 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/222. 70. fol. Nyomtatvány.

12 Az egyesületnek egy német (Beyer), egy magyar (Fekete) és egy szlovák (Kosstelný) jegyzőkönyvvezetője volt.

13 ÖStA KA AFA 1848 Serbisch-Banater-General-Kommando. IX. Fasc. Kt. 1903. 1848–9/81.

14 PrZ 73. (1848. szeptember 26.) 486–487.

15 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/222. 70. fol.

16 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849/2/222/b. fol. 400. Nyomtatvány.

sán vitatták meg. A bizottmány egyik orvos tagja, dr. Nehur olvasta fel a tervezetet, amelyen több ponton változtattak. A kiáltvány szövegét megrövidítették és kihagyták belőle – többek között – azt a gondolatsort, amely szerint a város falai között évszázadok óta kentek fel és koronáztak meg királyokat.¹⁷

1848. szeptember 21-én délután négy órára az egyesület vezetősége népgyűlést hirdetett a vigadóba. A kitűzött időpontban, a címerekkel és nemzeti zászlókkal feldíszített teremben hatalmas tömeg gyűlt össze. A magyar országgyűlés képviselőihez intézett hüségnyilatkozat végleges, nyomtatásban is megjelent formája emlékeztette a címzetteket, hogy Pozsonyban a régi alkotmány romjain született meg „egy népképviselési alkotmány, arany szabadságunk szilárd biztosítója”. A kiáltvány szerzői élesen elítélték a törvényes magyar kormány elleni katonai és politikai lépéseket, különösen Jellačić támadását. Az aláírók nem kimélték a „népellenes udvari párt”-ot sem, amelyik visszaél a király gyengeségével, „akinek a szemei előtt rabló hordák pusztítják a hazát; akinek a nevében szerencsétlen családok ezreit űzik el otthonaikból és gazdaságukból, hogy koldusként bolyongjanak körös-körül az országban, akinek a zsoldjában egy átkozott pártnak becsvágyó, fanatikus eszköze máris előrenyomul Magyarország fővárosa ellen.

Ezek a sátánfajzatok azt akarják a királlyal elhitetni, hogy ő áprilisban nem volt király, hogy adományozzon, és most szeptemberben ő eléggé király ahhoz, hogy mindent amit megadott, visszavegyen.”¹⁸ Az aláírók végül határtalan bizalmukról biztosították a népképviselőket és egyúttal felkérték a magyar országgyűlést, a legrövidebb időn belül hozza meg a szükséges intézkedéseket, azért hogy „az összes isteni és emberi törvényből ne űzhessenek gúnyt és hogy testvéreink ezrei ne haljanak meg és ne váljanak nyomorulttá egy beteg, félrevezetett király miatt. Isten óvja drága hazánkat! – fejeződik be a kiáltvány. Ti azonban, tisztelt népképviselők védjétek a királyt és alkotmányunkat, amelyért mi is élünk és halunk” – olvasható a nyilatkozat végén.¹⁹ A jóváhagyott feliratot hétszáz polgár látta el kézjeggyel. A gyűlésen Rázga Pál és Gregor Klemm intézett lelkesítő beszédet az egybegyűltekhez. Később az egyesület tagjait a Ceccopieri ezred felbomlasztásával és illegális toborzással is vádolták az osztrák hatóságok. Az ezredből dezertált katonák ugyanis októberben felelősködtek a magyar alkotmányra. A népgyűlésről tudósító plakátok bevételét a szervezők a nemzetőrség ágyúí elkészítésére ajánlották fel.²⁰

Viktor Prato gróf, a 23. Ceccopieri sorgyaloezred hadnagya szerint Rázga Pál a népgyűlés elején rögtön magához ragadta a szót és kijelentette, hogy gyűlésüket a városi népesség toborzása céljából hívták össze. Felhívta hallgatósága figyelmét arra, hogy a haza veszélyben van, és mivel az uralkodó nem véd meg minket, az Országos Honvédelmi Bizottmány elrendelte az újoncozást. Jelentkezésre buzdította a katonakorú férfiakat, annak ellenére, hogy már sok áldozatot hoztak, majd így folytatta: „Én magam is, ha szükség lesz rá, tanáccsal és tetteimmal is támogatni foglak titeket.”²¹

17 ÖStA KA AFA 1848 Serbisch-Banater-General-Kommando. IX. Fasc. Kt. 1903. 1848:9/74.

18 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/222. 71. fol. Német nyelvű nyomtatvány.

19 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/222. 71. fol. Német nyelvű nyomtatvány.

20 PrZ 70. (1848. szeptember 22.) 464.

PETE LÁSZLÓ: *A frangepán csapat.* (A továbbiakban: PETE 2007.) 368. In.: *A források bővületében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára.* Szerk: HERMANN RÓBERT, ZAKAR PÉTER. Szeged, 2007, 365–388.

21 HL Absz. ir. Pr. Krg. 18492/433/b. fol. 324–329.

A hazafiúi egyesület az 1848. szeptember 26-i Pressburger Zeitung-ban köszönetet mondott a pozsonyi polgároknak a Bécsi Légio tagjainak szívélyes elszállásolásáért. A cikk írója szerint a pozsonyi férfiak példát vehetnek a légio katonáról, akik egy idegen népért, egy idegen országért ontják véréüket.²² 1848 októberében változás állt be az egyesület vezetésében. Mivel Zerdahelyi Miklóst hadnagyi rangban a helybeli térparancsnokságon alkalmazták, ezért az irányítást a korábbi alelnök, Gregor Klemm vette át. A tényleges vezető szerep azonban egyre inkább Rázga Pál evangélikus lelkész kezébe került. Ez a természetes, izmos testalkatú, feltűnően magas homlokú férfi a pozsonyi szabadelvű lakosság meghatározó alakjává nőtte ki magát.²³

1848. október 17-én Rázga 43 forint 18 krajcárt adományozott ágyúöntésre.²⁴ Október 19-én mondta el a nemzetőrség és az összesereglett pozsonyiak lelkesítésére híressé vált beszédét a „Zöldfához” címzett fogadó 24. számú szobájának erkélyéről. Az egybegyűlteket felszólította, ragadjanak fegyvert és harcoljanak a cs. kir. erők ellen. „Ausztiria, ez a kicsiny, száználmas országocska arra törekszik, hogy uralkodjon Magyarország fölött – mondta többek között – el akarunk vonulni és győznünk kell; mert ha legyőzetünk, akkor... városotok, Pozsony, Bécs nyomorult elővárosa lesz, ti pedig, akik megéritek ezt, koldusok lesztek. Ha azonban a hatalmas magyar nemzet győz, akkor a paraszt az ablakban fog állni és kedélyesen egy hosszú szárú pipát fog szívni, a szatócsból kereskedő lesz, a falvakból városok fognak kinőni. Ezért ragadjatok fegyvert! Fel Bécsbe! Le a Kamarillával, le a gyáva szoldateszkával!”²⁵

Rázga beszédében már ekkor határozottan Magyarország a dinasztia és az osztrák kormány ellen, illetve Magyarország függetlensége mellett érvelt. Maga is csatlakozott a Henrik Justi parancsnoksága alatt kivonult nemzetőrökhöz és Köpcsényben újabb beszédet intézett az ott összegyűlt honvédekhez és nemzetőrökhöz. Követelte, hogy valamennyi jelenlevő vonuljon Ausztiria ellen és harcoljon hőiesen. Felszólította hallgatóságát a Bécs környékén állomásozó cs. k. seregek megtámadására és a magyar nemzet ellenségeinek a megsemmisítésére. Ugyanakkor magyarázatot adott a magyar csapatok visszarendelésére is, amelyet a határ átlépése körüli huzavona idézett elő. Eszerint Jellačić csak haladékot kapott a fegyver letételére, de ha ezt nem teszi meg, akkor erre a magyaroknak kell rákényszeríteni a bánt. Miután a már csüggedő nemzetőröket és honvédeket fellelkesítette, a pozsonyi nemzetőrség tábori lelkészeként elkísérte őket a schwechati csatába is, ahol a magyar hadsereg október 30-án vereséget szenvedett.²⁶

A katonai és politikai események hatására a pozsonyi hazafiúi egyesület október végén fokozatosan beszüntette tevékenységét. Vezetői közül többen a kialakuló magyar katonai, illetve polgári igazgatásban kaptak feladatokat. Rázga, mint fentebb érintettük, elkísérte a nemzetőröket a nyugati határszélre. Rudolf Beyert, az egyesület másik meghatározó alakját, aki 1848 nyarán a pozsonyi nemzetőrség tisztje volt, 1848. október 12-én

22 PrZ 74. (1848. szeptember 26.) 494.

23 Rázgáról további irodalommal lásd ZAKAR PÉTER: *Egy szlovák származású 1848/49-es mártír: Rázga Pál*. In.: *A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére*. Szerk.: FISCHER FERENC, HEGEDÜS KATALIN, MAJOROS ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF. Pécs, 2001, 577–586.
Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854. Szerk.: HERMANN RÓBERT. Budapest, 2007. 172–175. (A vonatkozó rész Zakar Péter munkája.)

24 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/433/b. 368. fol.

25 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/433/b. 262. fol.

26 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/433/b. fol. 262–264, 313–316. fol.

neveztek ki az olasz katonákból alakult ún. Frangepán-csathoz századosnak, majd még ugyanazon hónap végén őrnagy-parancsnoknak.²⁷ November közepén Beyer Lipótváron állomásozott, Kossuth Lajos ugyanis Lipótvár parancsnokának nevezte ki, de a modern szakirodalom szerint alkalmatlannak bizonyult erre a posztra és akadályozta a szükséges munkálatok elvégzését. Görgei Artúr tábornok véleménye szerint Beyerben „bizni nem lehet, minthogy ő egyedül maga s családja sorsának biztosításával gyötrődik”, s ha az ellenség pénzt ajánlana, azt esetleg elfogadná.²⁸ Görgei javaslatának megfelelően 1848. december 15-én Ordódy Kálmán őrnagy vette át a vár parancsnokságát. Beyert ekkor Kossuth Pestre rendelte, hogy a Frangepán csapat szervezéséhez kapott pénzzel elszámoltassa. A megrettent főtiszt erre 1849 januárjában Poroszországba menekült.²⁹

Rázga és Klemm Pozsonyban részt vett az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) rendeletének megfelelően felállított vizsgálóbizottmány munkájában, amely kiszúrta a magyar szabadságharc szempontjából politikailag nem kívánatos leveleket a postai forgalomból. A politikailag ellenséges hangvételű leveleket Újházi László Pozsony megyei kormánybiztosnak adták át. Munkájuk nem volt eredménytelen, hiszen Csány László főkormánybiztos 1848. november 19-én arról tájékoztatta az OHB-t, hogy V. Ferdinánd király és Windisch-Grätz herceg proklamációit Pozsonyban letartóztatták.³⁰

Amikor 1848 december közepén a cs. kir. főhadserég támadása megindult, Rázga barátai figyelmeztették a lelkész, hogy menekülnie kellene. Ő azonban elhárította ezt a lehetőséget: „Ne sértetek. Gyáva volnék, ha elhagynám polgártársaimat, akik az én tanácsomra siettek a hazát védeni.”³¹ Miután a cs. kir. hadsereg 1848. december 18-án bevonult Pozsonyba, a városi előjáróság listát készített azokról, akik a forradalom alatt kiemelkedő szerepet játszottak. E listán az egyesület több tagja is szerepelt, akiket letartóztattak és vizsgálat alá vontak

Windisch-Grätz herceg 1848. december 24-én utasította Johann Kempen von Fichtenstamm altábornagyot, a pozsonyi katonai kerület parancsnokát, hogy állítson fel egy katonai vizsgáló bizottmányt Pozsonyban. A pozsonyi vízikaszárnyában raboskodott többek között A. Schaiba könyvkereskedő, Zerdahelyi és Rázga is.³² Az egylet egykori tagjai közül két főt kivégeztek: egyikük Daniel Christian Dreszler színházi pénztáros volt, aki szabad szájú ember lévén, gyakran szidalmazta a zsarnokokat, rajta 1849. január 18-án, reggel 7 órakor hajtották végre a halálos ítéletet. Dreszler úgy vélte,

27 BONA GÁBOR: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 2000.³ (a továbbiakban: BONA 2000.) 250.

PETE 2007. 373.

28 RABÁR FERENC: *Lipótvár ostroma 1848–1849-ben*. Hadtörténelmi Közlemények 35. (1988/2.) 362–383. Görgei Artúr levelét és Kossuth választát, amelyben jóváhagyja Beyer elmozdítását közli: *Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849*. S.a.r., szerk. és előszó: HERMANN RÓBERT. Budapest, 2001. 156–158.

29 BONA 2000, 250.

30 Csány László kormánybiztosi iratai. 1848–1849. II. k. S.a.r. HERMANN RÓBERT. (Zalai Gyűjtemény 44.) Zalaegerszeg, 1998, 40–42.

31 KUMLIK 1998. 73. Emil Portisch, aki 1933-ban 2. kötetben a laikus közönség számára összefoglalta a város történetét, nem állta meg, hogy ehhez a jelenethez hozzá ne fűzze. „Ma ilyenfajta vezérek már nincsenek. Mindig ők az elsők, akik elszaladnak.” PORTISCH 1933. II. k. 461.

32 CZIGÁNY JENŐ: *Szemelvények a bécsi és pozsonyi fenyítő börtönökben 1849-ben raboskodott politikai foglyok írásából. (Adalékok a soproni Zádori-Stettner Lajos életéhez.)* Soproni Szemle 15. (1961/3.) 233–242.

a Hazafiúi Egyletben betöltött szerepe miatt állították a bizottmány elé, s mély megbánással beszélt arról, azt hitte, hogy az egylet tagjaként Magyarország érdekeit szolgálta. Öt hónappal később, június 18-án végezték ki Rázga Pál evangélikus lelkészt, akinek hagyatékában lapult a Hazafiúi Egylet számos dokumentuma, ráadásul még a Pressburger Zeitungban írt, forradalmi szellemű cikkeivel is el kellett számolnia.³³

Kevésbé tragikusan alakult további egyleti tagok sorsa. Zerdahelyit 1848. december 18-án tartóztatták le. Fegyveres felkelésben való közreműködéssel vádolták, amit az is alátámasztott, hogy vallomása szerint honvéd hadnaggya is kinevezték. Főként az egyesület alapításának körülményeiről, a népképviselőkhöz intézett petícióról, levelezéséről és Újházi László kormánybiztoshoz fűződő kapcsolatairól faggatták a vizsgálat során. Vallomásaiban azzal védekezett, hogy az egylet alapelvei törvényesek voltak. Ennek ellenére a hadbíróság megfosztotta cs. kir. főhadnagyi rangjától és a már letöltött 8 hónapos vizsgálati fogság mellett még további 4 hónap porkolábi fogházra ítélték.³⁴

Gregor Klemm sem kerülhette el sorsát. Ő 1849. december 6-án kelt beadványában megpróbálta igazoltatni magát a pesti cs. kir. hadbírószágon. Ez lett kis híján a veszte. Mivel gyanúsnak tűnt a hatóságok számára, 1850. március 12-én átszállították Pozsonyba. Az ottani hadbírószág számára Rázga és Zerdahelyi vizsgálati anyagából könnyen összeállították a Klemmre vonatkozó adatokat. Hamar fény derült arra, hogy Klemm alelnöke, majd elnöke volt az egyesületnek, amelynek célja a bíróság megítélése szerint a köztársasági államforma biztosítása lett volna. Súlyosbító tény volt, hogy Rázgával együtt részt vett a levélvizsgáló bizottmány munkájában, majd 1849. február 17-én az OHB postahivatalnokká nevezte ki. A szabadságharc végén Bem mellett szolgált, mint hadipénztáros.³⁵ Mindez bőven elégséges volt ahhoz, hogy 1852. március 27-én a pozsonyi cs. kir. hadbírószág egyhangúan kötél általi halálra és mellékbüntetés-ként vagyonelkobzásra ítélje. Az uralkodó ítéletét 1852. augusztus 4-én 4 éves várfogságra mérsékelte a vagyonelkobzás fenntartása mellett.³⁶

A pozsonyi Hazafiúi Egylet 1848 őszén kísérletet tett a városban élő, különböző nemzetiségű lakosság összefogására az áprilisi törvények, a polgári átalakulás értékeinek védelme alapján. Vállalkozásuk sikerét nem csak sikeres rendezvényeik, hanem az is bizonyítja, hogy tagjaik közül több embert a megszálló hatalom hadbírószág elé állított. Nem rajtuk múlt, hogy ez az összefogás végül meghiúsult. Ugyanakkor az egylet tagjai már 1848 őszén egy olyan nemzetiségpolitikát szorgalmaztak, amelyre a szabadságharc vezető politikusai a keserves tapasztalatok hatására csak 1849 júliusában tudták magukat elszánni.³⁷

33 *Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártirjai 1848–1854.* Szerk.: HERMANN RÓBERT. Budapest, 2007. 115–116, 172–175.

Az eljárásról részletesebben lásd ZAKAR PÉTER: *Egy szlovák származású 1848/49-es mártír: Rázga Pál.* In.: *A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére.* Szerk.: FISCHER FERENC, HEGEDŰS KATALIN, MAJOROS ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF. Pécs, 2001, 584–585.

34 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/222. 68–148.

35 Érdekességként megemlítjük, hogy Gregor Klemm fia is honvéd hadnagyként teljesített szolgálatot. BONA GÁBOR: *Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban* (Második kötet: H-Q). Budapest, 1998. 235.

36 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–1850–2/449. 678–695. fol.

37 Függelékben közöljük a Hazafiúi Egylet 1848. szeptember 9-én kelt hirdetményének magyar nyelvű változatát. A közlés során a mai helyesírási és központoszási szabályokat tekintettük irányadónak. HL

FÜGGELEK

A nép honpolgári jogainak megőrzésére alakult **Hazafiúi Egylet** Hirdetménye.

Pozsony, 1848-ki szeptember 9-én

Lelkesedve a hazaszeretet és hazafiság igazi szellemétől, mely a világ minden népeinél a valódi szabadságérzelmek tiszta forrásából ered, Magyarországnak alól írott honpolgárai összeállottunk, és akarunk nehéz idők nyomulása közben szilárdul egymás mellett állani, egymás mellett állani a veszélyezett haza javára és fenntartására a csendnek s rendnek, nem kevésbé pedig régi jogainknak is s [folyó]. 1848-ki évi áprilisban [!] szentesített zsege kiküzdményeink épségben tartására.³⁸

Akarunk értelmes beszéd által polgártársaink felvilágosításán fáradozni, őket oktatni, s így az igazság világát terjeszteni a nép minden rétegei közé, s ehhez szükségünk van

a nép gyülekezetekre.

Akarunk továbbá erős gát lenni a hazaáruló fondorkodások özöne ellen, s erős véd, álnok, hazug, vagy megvakított hazaellenség rohama ellen; végre akarunk a még mindig hatalmas, s a sötétben mászó Reakciónak, mely minket, jogainkat, nyugalmunkat, szabadságunkat, kiküzdményeinket, sőt tulajdonunkat is megsemmisíteni fenyeget, nyíltan útját állani, homályos törekvéseit napvilágra húzni, önmagát pedig, ezen vész hozó csoportot tartós figyelem és felügyelés által a büntető törvény s nyilvános megvetésnek átszolgálni; s mindehhez szükségünk van bátorságra, erőre és egyességre, mellyel az Isten minket kegyelmében megáldjon.

Az egylet összelép: hogy nézetek s eszmecsere által azon elvekről és véleményekről győződjk meg, melyek a jelen — a honunk szorultsága — idejében egy honpolgár leg-szentebb s előkelőbb kötelességei közé tartoznak, és arra: hogy szoros kapcsolatban, a szónak s hazafiúi cselekedetek hévével magunkat kölcsönösen lelkesítsük és erősítsük.

Az egylet feladatul tűzi magának, minden, az országhoz tartozókban hazaszeretetet ébreszteni, és az idegeneknél Magyarhonérti rokonszenvet előteremni.

Ő a törvényes rendnek szellemi tehetségét és tollát szentelni fogja, s állandóul csak ezen téren rendületlen maradni. [!]

Munkásságában ezen egylet nem teend semmi különbséget a nyelv-, vallás-, születés és polgári állásra nézve, emlékeztvén azon eldönthetetlen tételről: miszerint mindenki a népből Magyarhonnak fia.

Mi akarjuk a magyar nyelvet mint diplomatikai és hongyűlési nyelvet tisztelni és tiszteltetni, ez kívántatósága a törvényeknek és egységnek, melyre törekszünk.

Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/222. 70. fol. Nyomtatvány, illetve: ÖStA KA AFA 1848 Serbisch-Banater-General-Kommando. IX. Fasc. Kt. 1903. 1848:9/70. Nyomtatvány.

38 Utalás az 1848. április 11-én szentesített törvényekre.

Az egylet befolyását avval jelentékesítendi: hogy minden és kiki,³⁹ valamint a hatóságok is, magokat egyedül a magyar törvényes országhoz tartásák, és semmi parancsokat más felől el ne fogadjanak.

Az egylet kezét adand szavat fogadand: hogy szemügyre szigorúan veendi s a sajtó által nyilvánosságra hozandja mindazokat, kik üzletöknek tekintik polgártársaink hazafiúi érzelmeit gyöngíteni, vagy teljesen megrontani.

Mint a nyilvánosság barátja és képviselője, az egylet keményen szembeszálland azon alattomos kémrendszerrel, mely a polgárság politikai viseletén örködik; és annak eszközeit ahhoz tartás végett a sajtó útján átadandja a nyilvánosságnak.

Az egylet legszentebb kötelességeinek egyike pedig felvilágosítólag, s ennél fogva nyugtatólag hatni a népre. Mindenki tehát e tekintetben mind afelett, miről felvilágosítás adathatik, készakarátú, szíves s lehetőképp elégséges választ nyerend.

Az egylet végre minden, a politikai jogaiban és törvényes szabadságában megsérült honpolgárért, legyen az sajtó által, vagy más célirányos utakon, sikra lépénd. Általában védője lesz s támasza az igazságtalanul üldözötteknek és elnyomottaknak, ellensége pedig azoknak, kik a csendnek, rendnek és biztosságnak útját állják.

Jelszavunk: **Törvény, szabadság s becsület,
Légy védje frigyünknek!**

Az ideiglenes választmány tagjai: Zerdahelyi M., elnök; Klemm G., alelnök. — Beyer R., Fekete A., Kosztelny A., tollnokok. — Bittó K., Chalupka A., Ehrenhoffer M., Gerley J., Kasmanhuber J., Linczboth J., Modrovich K., Rázga P., Reisbach S., Reviczky J., Schiller M., Sieber H., Stoffregen L., — Egylet tagjai: Acz G., Aich G., Aigner A., Bellosics J., Bilofszky F., Bökh M., Britvetz J., Charibony A., Eremit C., Esch J., Esch J. id., Fazekas J., Feigler K., Feigler F., Feigler I., Frajman C., Gessner I., Glatzay G., Glós R., Gyengő R., Hergovics, Hermann, Horváth A., Jóna J., Kausler R., Kempf K., Kherndl A., Korner M., Kőszeghy F., Kress J., Kugler P., Lackner J., Lasz F., Lessikar F., Luntzer D., Maisch S., Mangold K., Maschek J., Matucha C., Meer P., Meissner M., Mieg W., Neuburg I., Palm P., Pauer J., Prileszky J., Prohaczka J., Schaiba A., Schmit G., Schreiber A., Schwerdtner K., Setéth J., Stanczl J., Steinmeier A., Stern J., Stolba K., Stromsky A., Tauber I. A., Taund D., Thewrewk J., Tischner., Usnul K., Wittenberger J., Vizi S., Wehle C., Ziegler F., Zuna.

39 Értsd: az összes és minden egyes ember.

THE HAZAFIÚ ASSOCIATION OF POZSONY

The so-called Hazafiú (Patriot) Association became an important actor of social life of Pozsony (today Bratislava, Slovakia) in autumn 1848. Their aim was to enhance the peaceful cooperation of different ethnic and religious groups living together in the city. Members of the association accepted orders solely from the legitimate Hungarian government and were protecting the fundamentals of civic transformation. The Lutheran priest, Pál Rázga, was a key figure of the association. As a result of military and political developments the association ceased its activity at the end of October 1848. At the end of the war of independence two members of the association were executed. The cashier of the association, Daniel Christian Dreszler, was executed on the morning of 18th January 1849. Five months later, on 18th June 1849 the Lutheran priest, Pál Rázga, was executed. The so-called Hazafiú (Patriot) Association tried to unify the ethnically diverse inhabitants of Pozsony in autumn 1848 to protect the values of civic transformation based on the so-called April Laws of 1848. The success of their attempt is not only proved by their successful programs, but also by the fact that some members of the association were convicted by military tribunals of the invading power.

PÁL JÓZSEF

HAMVAS ENDRE CSANÁDI PÜSPÖK A FELVIDÉKI MAGYAROKÉRT
(1945–1948)

Az 1918-ban megalakult Csehszlovákia sok nemzetiségű országgént jött létre. Az ország 13,5 millió lakosából 4,5 millió volt a nemzetiségi. A Csehszlovákiához csatolt területeken az 1910-es népszámlálás adatai szerint 896 000 magyar nemzetiségű élt, de még 1919-ben is 693 000 vallotta magát magyarnak.¹ A nemzetiségek erőszakos asszimilációja nem hozott eredményt, sőt az első adandó alkalommal (1938) visszatértek anyaországukhoz. Természetesen a csehszlovák állam szétbomlasztásából a nacionalista szlovák erők is kivették részüket.

A Londonban székelő, Benes vezette csehszlovák kormány úgy képzelte el az újjáélesztett Csehszlovákia stabilitását, hogy a néprajzi határokat kitolja az államhatárokig, tehát a szétbomlasztásban felelősnek kikiáltott népeket (németeket, magyarokat) kitelepíti az államhatárokon túlra. A kitelepítéssel az emigráns kormány a bűnösnek kikiáltott népek kollektív büntetését, és vagyonukkal a szociális feszültség mérséklését is el akarta érni.

A szudéta németek kitelepítésének gondolatát viszonylag könnyedén elfogadtatták a szövetséges nagyhatalmakkal, de a magyarok kollektív kitelepítéséről nem sikerült őket meggyőzni, hiába bizonygatta Benes, hogy „a magyarok kivétel nélkül sovíniszták, irredenták. A Benes kormány 1944. nov. 23-án megfogalmazott hivatalos kérelmét is elutasították.”²

A londoni és a moszkvai csehszlovák emigráció a háború végére közös nevezőre jutott a magyarellenességben, továbbá abban, hogy a nagyhatalmakat kész helyzet elé kell állítani. A közösen megfogalmazott, és a kormány által 1945. ápr. 5-én Kassán közzétett program értelmében, valamennyi Csehszlovákiában élő magyar elveszítette állampolgárságát, kivéve azokat, akik részt vettek az ellenállási mozgalomban.³

Az új államhatalom rögtön hozzá is kezdett a program gyakorlatba való átültetéséhez: elbocsátották a magyar nemzetiségű köz- majd magánalkalmazottakat, megszüntették a magyar iskolákat, tömeges méreteket öltött a magyarok lakásainak igénybe vétele, megtiltották a magyar nyelv használatát a nyilvános helyeken. Itt jegyezzük meg,

1 Lásd: *Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről*. Medvetánc könyvek, Budapest 1988, 187–188., 235.

2 Lásd: BALOGH SÁNDOR: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–48*. Kossuth, 1982, 103–104.

3 ARATÓ ENDRE: *A magyar-csehszlovák viszony ötven éve*; Kossuth 1969. 71. old

hogy Szlovákia keleti feléből 1944–45 fordulóján körülbelül 10 ezer magyart hurcoltak el a Szovjetunióba kényszermunkára.⁴

A csehszlovák kormány a magyarok kitelepítésének gondolatával sem hagyott föl. Az 1938 után ide betelepült, mintegy 20 ezer magyar kitoloncolását gyors ütemben végre is hajtották. Az esetek többségében még ingóságait sem vihették magukkal.⁵

A magyarországi politikai pártok és a magyar kormány tiltakozó jegyzékekkel fordultak a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz a csehszlovákiai magyarság ügyében. A csehszlovákiai magyarság szenvedéseinek híre természetesen eljutott Hamvas Endre csanádi püspökhöz is. A püspök – aki fölemelte már tiltakozó szavát a zsidók deportálása, a németek és „civil hadifoglyok” Szovjetunióba hurcolása ellen – a kollektív büntetésnek ezt a formáját sem hagyta szó nélkül. 1945. június 26-án levélben fordult a magyar katolikus egyház akkori fejéhez, Grösz József kalocsai érsekhez, hogy a kormány útján a püspöki kar nevében küldjön tiltakozó levelet a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz.

Grösz érsekhez írott levelében a kitelepítés elleni tiltakozás főbb érveit is fölvázolta:

- minden kitelepítés mérhetetlen szenvedéssel jár, azért már az emberiség szempontjából is fel kell szólalni ellene.
- a magyarok kitelepítése ezen kívül égbekiáltó igazságtalanság is, mivel a magyarok ezer esztendő óta lakják ezt a földet, és nem lehet egy népet büntetni csupán földrajzi helyzetéért.
- ha a magyarokat azért akarják kitelepíteni, mert a csehszlovák állam egységét veszélyeztetik, akkor a szlovákokat ugyanilyen sors illetné, ismeretes lévén az ő elszakadási törekvésük is a csehektől.
- ha a magyarokat Csehszlovákia egyáltalán nem kívánja, hagyja meg az 1938-as határt, és így a magyarok kívül fognak esni az országon.
- ha pedig, mint győztes, ragaszkodik a trianoni határokhoz, akkor az új idők által kívánt jószomszédi viszony érdekében hagyja békében szülőföldjükön a magyarokat, akik a csehszlovák államférfiak régebbi nyilatkozatai szerint, tudtak hasznos és lojális polgárai lenni a köztársaságnak.

Levelének utószavában megdöbbenő információkat közöl az érsekkel:

„Már zárni akartam leveletem, mikor értesítést kaptam arról, hogyan bánnak Kassán a magyarokkal. Aki magyarul beszél az utcán, azt felpofozzák. A kiutasított magyaroknak csak 30 kg-os csomagot szabad magukkal vinniük. Ezer és ezer család lett földönfutóvá. Az őslakó magyaroknak ingatlanait veszik el, és karjukra M betűt tetoválnak, mint tették a németek a zsidókkal. Internáló táborokban akarják őket összegyűjteni. Tobzódik a gyűlölet, és fenekednek egymás ellen az emberek.”⁶

A csehszlovák kormány, miután – mint láttuk – a magyarok kollektív kitelepítésének gondolatát nem sikerült elismertetni a nagyhatalmakkal, a potsdami értekezleten (1945. július–augusztus) első lépésként legalább azt akarta elérni, hogy a felvidéki magyarokat kicserélhesse a Magyarországról önként távozni akaró szlovák nemzetiségiek-

4 Lásd: uo. 70.; BALOGH i. m., 107–108.; *Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről* 194–196. old.

5 BALOGH i. m., 108.

6 Szeged-Csanádi Egyházmegye Püspöki Levéltára – továbbiakban PL 1121/945

kel. A potsdami értekezlet azonban nem teljesítette ezt a kérést sem, hanem – kötelező előírás helyett – a két ország megegyezésére bízta a lakosságcsere megvalósítását.

A csehszlovák kormány ezután arra törekedett, hogy olyan viszonyokat teremtsen, amely a magyarokat az ország „önkéntes” elhagyására bírja, a magyar kormányt pedig a lakosságcsere gondolatának elfogadására készíti. Fokozták ezért a magyarellenességet.

A magyarellenességek fokozódása, azonban először nem a lakosságcserebe való belenyugvás, hanem az újabb tiltakozó akciók felé vitte a magyar kormányt és az egyes koalíciós pártokat. Mindszenty József esztergomi érsekké történő kinevezésével, az ismét teljessé vált magyar katolikus egyházi vezetés sem hallgatott tovább. A hivatalos megnyilatkozást sürgetők között ott találjuk Hamvas püspököt is.

Amikor Drahos János érseki helytartó Mindszenty nevében szept. 29-én meghívja a püspöki konferenciára, és probléma fölvetéseket kér tőle, Hamvas püspök első helyen a felvidéki magyarok helyzetének megtárgyalását, és a győztes hatalmak püspökeihez küldendő tiltakozó levél küldését javasolja.

Ebben a levélben a magyar püspöki kar mutasson rá arra, hogy a magyar nép nem háborús bűnös, nem vonható vád alá a bácskai vagy a zsidó atrocitások miatt sem, melyeket német eszmékkel fertőzött fanatikus csoportok vagy egyének követtek el. Fejtse ki, hogy mi volt a püspöki kar véleménye ezekben a kérdésekben. Hangsúlyozza, hogy a háborúba a népnek és képviselőinek megkérdezése nélkül vitték bele az országot, hogy a német hadifogolytáborokból Magyarországra szökött hadifoglyokkal úgy bántunk mint a baráti államok alattvalóival, hogy 50 ezer lengyel katonát mentettek át határainkon katonai parancsnokságaink.

Mindezek alapján kérjük a püspök testvéreket, hogy emeljék fel szavukat szegény Magyarország érdekében. Utaljunk arra, hogy más országokban is akadtak csatlósai a németeknek, de ezekben az országokban – például Ausztriában – csak a bűnösöket büntetik meg, nem az egész népet. Kérjük a püspök testvérek kormányait, hogy szüntessék meg Magyarország megszállását, töröljék el a jóvátételt, segítsék az országot a talpra állásban, védjék meg a szomszédos országokban élő magyarokat, akik – főleg Csehszlovákiában – vad üldöztetésnek vannak kitéve. Vagyonuktól megrabolva, órák alatt kell elhagyniuk házukat, szülőföldjüket, mely ezer évig magyar volt.⁷

A Magyar Katolikus Püspöki Kar megtárgyalta a felvidéki magyarság helyzetét. Igaz, a tárgyalást nem követte a világ püspökeihez szóló felhívás, „csak” a hercegprímás adott ki október 15-én egy körlevelet, melyben a főegyházmegye elcsatolt északi részén történetekre hívja fel a hívek figyelmét. A hercegprímástól később oly megszokottá vált éles hang, a problémák, sérelmek köntörfalazás nélküli nyílt kimondása, ebben a formában is óriási megdöbbenést keltett.⁸

A magyar kormány, miután nem sikerült a csehszlovákokat jobb belátásra bírni, végül mégis csak beleegyezett a lakosságcserebe. Az 1946. febr. 27-én aláírt egyezmény értelmében a szlovák kormány jogot szerzett arra, hogy áttelepítésre kényszerítsen annyi magyart, ahány szlovák nemzetiségű magyar állampolgár önként Csehszlovákiá-

7 PL 2121/945

8 Lásd: MINDSZENTY JÓZSEF: *Hirdettem az igét. Válogatott szentbeszédék és körlevelek 1944–1975.* Mindszenty Alapítvány, Vaduz, 1982, 76–78.

9 Lásd: BALOGH i. m., 123–124., 314.

ba költözik. Az egyezmény értelmében a csehszlovák félnek toborzási joga is volt a magyarországi szlovákok között. Különböző fondorlatos módszerekkel sikerült elérniük, hogy a szlovák nemzetiségűek többsége, összesen 92 390 személy, fölratkozott az áttelepülni szándékozók listájára. A csehszlovák kormány mégis elégedetlen volt az eredménnyel, mivel messze túlbecsülték a magyarországi szlovákok számát (540 ezer) a csehszlovákiai magyarokét pedig alábecsülték (600 ezer), és ezek nagy részét is elmagyarosított szlováknak tartották.⁹

Mivel a lakosságcsere sem hozhatta a szlovákiai magyarság többségének eltüntetését, a csehszlovák hatóságok újabb módszerekkel próbálkoztak. A belügyminiszter 1946. június 17-én rendeletet bocsátott ki, mely szerint azon magyarok, akik szlováknak vallják magukat visszakapják állampolgárságukat, mentesülnek a zaklatások és a kitelepítések alól. A magyarság jelentős része – körülbelül 400 ezer fő – mivel segítséget sehonnan sem remélhetett, engedett a hatóságok követeléseinek, de körülbelül 200 ezren, továbbra is kitartottak magyarságuk mellett.¹⁰

A magyar kormány természetesen nem nézhette tétlenül a reszlovakizációs kampányt. Gyöngyösi külügyminiszter 1946. június 28-án a Külügyminiszterek Tanácsához intézett táviratában tárta fel a magyar nemzetiségű lakosságot ért újabb sérelmeket. A koalíciós pártsajtó pedig a nemzetközi közvélemény figyelmét igyekezett fölhívni a csehszlovák kormány újabb gaztettére.¹¹

A tiltakozó kampányba a Magyar Katolikus Püspöki Kar is bekapcsolódott. Most már nem csupán megvalósult Hamvas püspök egy évvel korábban tett javaslata – a világ katolikus püspökeihez intézett felhívás –, hanem, a levéltári források szerint, a hercegprímás egyenesen Hamvast bízta meg annak megfogalmazásával. A Hamvas püspök által írt szöveget Fábry Antal szemináriumi régens fordította latin nyelvre.

A levél azzal indul, hogy a magyar népet megkérdezése nélkül, akarata ellenére rángatták bele a háborúba, mely óriási pusztítást hozott az országra. Mindezeket súlyosbítja a jóvátételként ránk kirótt hatalmas összeg. Ilyen körülmények között még a szomszédos országok is erőteljesen szorongatnak minket, és ebben élen jár Csehszlovákia, mely nem elégszik meg azzal, hogy az 1919-ben szerzett magyarok lakta területét visszakapta, a magyarokat is ki akarja irtani erről a területről. Ezt olyan módszerekkel teszi, amilyent a törökök az örményekkel, Hitler pedig a zsidókkal szemben alkalmazott:

„Először is megfosztották a magyarságot minden jogától, iskoláit kivétel nélkül bezárták, fizetést, nyugdíjat nem kaphatnak. Majd szerződésre csalták kormányunkat, hogy a mai Magyarországon lakó szlovákokat a Csehszlovákiában lakó magyarokkal cseréljük ki. Mikor pedig látták, hogy Magyarországon kevesen vannak a szlovákok, és így cserében kevés magyar fogja elhagyni őket, akkor rémítéssel rávették a magyarokat, hogy írásban magukat szlovákoknak vallják, mert akkor földjükön maradhatnak. Így 200 000 megfélemlített magyar magát szlováknak vallotta.¹² A még megmaradt 200 000 magyart pedig egyszerűen ki akarják üzni lakóhelyéről, melyen nemcsak ők születtek, hanem amelyen őseik 1000 esztendő óta éltek.”

10 Lásd: *Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről*, 192.

11 Lásd: BALOGH i. m., 126.

12 A püspök jelentősen alábecsülte ezt a számot – P. J.

A levél rámutat arra, hogy a magyarság legádázabb ellenségei a szlovákok, akik Hitler legjobb barátai voltak, mellette harcoltak a háborúban, parancsára a zsidókat kegyetlenül üldözték és kiirtották, míg Magyarországon sokan az általuk üldözött zsidók közül befogadást találtak. Ezek a szlovákok, most mint csehszlovákok, hirtelen a győztesek között találták magukat, és olthatatlan gyűlölettel ki akarják irtani a magyarságot.

Azt mondják a csehszlovákok, hogy nem akarnak idegen nemzetiséget a határaikon belül, akkor mondanak le arról a földről, melyen a magyarok összefüggő tömegben laknak, és amely a határszélen fekszik, és így nem lesz náluk idegen nemzetiség.

Végezetül emlékezteti a levél a nyugati püspököket arra, hogy a magyarság ezer éven át sokat vérzett a keleti pogányság elleni küzdelemben, mikor a nyugati kereszténységet is védte. Kéri őket, hogy a katolikus vallásnak ezt a legszélső bástyáját ne hagyják elpusztulni, hanem járjanak érte közbe a kormányuknál, és a sajtó útján világossítsák föl népeiket arról, hogy mily következetességgel akarnak egy jobb sorsra érdemes népet tönkretenni.

Ha sikerül elhárítani a veszélyt, a magyar nép hálás lesz a baráti nemzetek iránt, és nagy lelkesedéssel fog dolgozni az egész emberiség boldogulásáért.¹³

A felhívást a püspöki kar nov. 7-én megtárgyalta. A Hamvas püspök által írott szöveget még négy rövid fejezettel megtoldották, és latin nyelvre lefordítva, Mindszenty aláírásával ellátva, nem csupán a világ püspökeihez küldték el, hanem a magyar püspökök is megkapták, hogy hiveikhez továbbítsák.

A párizsi békekonferencia (1946 szeptember) a magyar kisebbség ügyét nyitva hagyta, illetve továbbra is a kétoldalú tárgyalásokat szorgalmazta. A csehszlovák kormány azonban a sok huzavonával járó tárgyalások helyett gyorsabb eredménnyel kecsegtető lépést tett. Egy 1945. okt. 1-én kiadott elnöki dekrétum alapján – mely szerint a férfiakat 16–55, a nőket pedig 18–45 éves korig közmunkára lehetett kirendelni, a lakóhelytől távol eső vidékre is – hozzákezdett a magyaroknak Csehországba, főleg korábban németek lakta területekre való deportálásához.

A deportálások 1946. nov. 19-én kezdődtek, és a zsidók deportálásához hasonló módon történtek: kicsiny úti batyuval, marhavagonokba zsúfolva szállították őket. Az akció 99 napig tartott, és a legnagyobb hidegben sem szünetelt. Mintegy 10 ezer család, összesen 44 ezer ember kényszerült így elhagyni szülőföldjét. Közel ezerre tehető azoknak a száma, akik áldozatul estek az erőszaknak, illetve a szállítás során kiállt szenvedéseknek.¹⁴

A magyar külügyminiszter a csehszlovák kormánynál nov. 23-án tiltakozott a deportálások ellen, a Külügyminiszterek Tanácsát pedig nov. 25-én tájékoztatta erről.¹⁵

A katolikus püspöki kar is éles hangú körlevélben reagált a „közmunkára szállítások” hírére. A körlevél szerzőjét pontosan nem ismerjük, talán maga a hercegprímás lehetett. Tény az, hogy Hamvas püspök 1946. dec. 3-án kapta kézhez a fogalmazványt, de csak néhány – főleg stílusos – megjegyzést fűzött hozzá. A körlevélben az egyházi vezetés belpolitikai sérelmeket is érintett, így annak kinyomtatását a belügyminiszter megtiltotta. Mindszenty bíboros javaslatára a püspökök legépelve küldték el espereseiknek,

¹³ PL 2424/946

¹⁴ *Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről*, 193.

¹⁵ Lásd: BALOGH: i. m., 127.

akik szintén gépeléssel sokszorosították, és így került felolvasásra a karácsonyi istentiszteleteken.¹⁶

A körlevél megrázó mondatokban írja le a „közmunkára szállítások” körülményeit:

„Frissiben állnak előttünk a felvidéki események, melyek során a legösibb magyar települések csallóközi magyar falvak szintiszta magyar lakosságát fegyveres csendőrök, katonák, partizánok, közmunkára kiírás gyalázatos ürügyével, mint a rablótanyákat körülzárják; külön a férfiakat, külön a nőket, külön a két éven felüli gyermekeket, elszállítják Kolin, Pilsen, Prága stb. vidékekre; az ősük és a maguk verejtéke szorgalmából előállott szép vagyonukból nagy kegyesen engedélyezett némi cók-mókkal hajtják, szállítják őket, mint a négylábú barmokat.”¹⁷

A csehszlovák kormány – a reszlovakizáció és a deportálás mellett – természetesen nem mondott le a magukat magyarnak vallók kitelepítéséről sem, a korábban aláírt lakosságcseré egyezmény gyakorlati végrehajtásáról. A lakosságcseré 1947. ápr. 12-én kezdődött, és 1948 ápr. 10-ig tartott. Eddig az időpontig, csehszlovák adatok szerint 73 273 szlovák hagyta el Magyarországot, az eredetileg jelentkezett 92 390 személy közül. A Csehszlovákiából kijelölt 105 047 magyarból pedig 68 407 költözött Magyarországra, és 6 ezer főre teszik azon magyarok számát, akik önként hagyták el Csehszlovákiát.¹⁸ A magyar becslések ennél lényegesen nagyobb számot valószínűsítene, és az áttelepültek létszámát 200 000 főre teszik.¹⁹

A kitelepítéssel, lakosságcserével – demokratikus nemzetiségi politika híján – természetesen egyik országban sem rendeződött megnyugtatóan a nemzetiségi kérdés, bár az 1948. okt. 12-i csehszlovák minisztertanácsi rendelet – véget vetve a teljes jogfosztás idejének – visszaadta a magyar nemzetiségűeknek a csehszlovák állampolgárságot. Ez azonban nem kisebbségi jogokat jelentett, hanem csak állampolgárságot.

Hamvas püspök, a lakosságcseré révén, egyházmegyéjében is szembekerült a felvidéki magyarok problémájával. Csanád Egyházmegye négy községében (Pitvaros, Csanádalberti, Medgyesegyháza, Nagybánhegyes) éltek nagyobb számban szlovák nemzetiségűek. A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság propagandistáinak sikerült ezek többségét rávenni az áttelepülésre. Pitvarosról például 2400 személyt, Medgyesegyházáról pedig 800-at.

A szlovákok szinte kivétel nélkül evangélikus vallásúak voltak. Mivel az említett négy község közül háromban a lakosság többségét ők alkották, Nagybánhegyesen, Pitvaroson és Csanádalbertiben nem is volt katolikus plébánia. Nagybánhegyesre Magyarbánhegyesről járt át a plébános a lelkipásztori munka végzésére, Pitvarosra és Csanádalbertibe pedig Gyurkovics Béla csanádpalotai káplán és Havadi Ferenc plébános. Az áttelepített felvidéki magyarság döntő többsége katolikus volt, és vallását gyakorolta is. Lelkipásztori gondozásuk megszervezése a csanádi püspökség számára is komoly feladatot jelentett.

A lakosságcseré megvalósulásának hírére, Hamvas püspök már 1947. ápr. 8-án levélben hívta föl Havadi Ferenc csanádpalotai plébános figyelmét a betelepültek lelki és

16 PL 3100/946

17 PL 2851/946

18 Lásd: JURAJ ZVARA: *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában*. Bratislava, 1965, 36.

19 Lásd: *Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről*, 247–48.

testi gondozására. Felszólította a plébánost, hogy az események alakulásáról jelentéseket küldjön.²⁰

Május 24-én fölszólítja Havadi plébánost, hogy a kiüresedett házakból és földbirtokokból megfelelő házat és javadalmat az önálló lelkészségnek szerezzen.

Június 6-án Csepregi Imre pápai prelátest, makói esperest a betelepítésekkel kapcsolatos ügyek püspöki biztosává nevezi ki, és megbízza azzal, hogy a megye hatalmi szerveivel tartsa a kapcsolatot. Csepregi Imre június 12-én Makón föl is kereste Torontál megye vezetőit a betelepülők ügyes bajos dolgainak megtárgyalására.

A főleg Gutáról Pitvarosra telepített 500 személynek a legtöbb segítséget Gyurkovics Béla csanádpalotai káplán nyújtotta, aki idejének nagy részét itt töltötte. Amikor a püspök augusztus 4-én Pitvarosra látogatott a betelepülők lelkipásztort kértek tőle Gyurkovics személyében, akit nagyon megszerettek nyájas természetéért és segítőkészségeért. A püspök azonban – mivel az egyházmegye különböző okok miatt nagy paphiánnyal küzdött – egyházmegyén kívüli pappal szerette volna a helyet betölteni. Fölajánlotta az itteni lelkészi állást a gutai plébánosnak is, aki június végén illegális úton meglátogatta híveit, de Mindszenty herceggímás fölszólította a felvidéki papokat, hogy maradjanak helyükön ameddig csak lehet, majd valahogy megoldják az anyaországba telepítettek lelki gondozását.

Közben Csepregi prelátus közreműködésével a telepítési főfelügyelőtől sikerült egy megfelelő plébánia épületet kapni, és működésének anyagi háttéréül a csanádalberti határból 30 hold földet is kiutaltak. 1947 őszén Pitvaros és Csanádalberti lakosainak lelki gondozására papot is sikerült kapni a híveknek, de nem azt, akit vártak, azaz Gyurkovics Bélát, hanem Debreceni Kálmán ny. honvéd alezredest, ny. tábori esperest kapták Budapestről. A katonalelkészi pályán fényes karriert (egy időben a Ludovika lelkésze is volt) befutott személyt valószínű el kellett dugni valahová a politikai támadások elől.

A felsőbb körökben jártas, és az ottani élethez szokott Debreceni Kálmán azonban nehezen tudta elviselni a pitvarosi élet megpróbáltatásait. Fennhéjázó, gőgös – paphoz és emberhez egyaránt méltatlan – természetével gyorsan sikerült kivívnia a pitvarosi hívek ellenszenvét, amit paptól szokatlanul, maga is hasonlóval viszonzott. Április 14-én kelt, Hamvas püspökhöz címzett levelében lemondott a plébániáról, és május 19-én eltávozott Pitvarosról és a Csanádi Egyházmegyéből. A váci püspök Fótra nevezte ki. Helyébe, a pitvarosi plébániára Kiss Ferenc makói segédlelkész került, akinek személyével hosszú időre sikerült megoldani a telepesek lelki gondozását.

20 P. L. 888/947. Az e szám alatt található, nagy köteget kitevő jelentésekből, levelezésekből részletes képet kaphatunk a letelepülő felvidéki magyarok sorsának alakulásáról.

JÓZSEF PÁL

ACTIVITY OF ENDRE HAMVAS, BISHOP OF SZEGED-CSANÁD, TO SUPPORT HIGHLAND
HUNGARIANS (1945-1948)

In the so-called Kosice Program the denationalization of the ethnic Hungarians of Czechoslovakia was proclaimed. Several representatives of the Hungarian society, among them Endre Hamvas, bishop of Szeged-Csanád, were protesting against program. The Czechoslovak government tried to pursue ethnic Hungarians to leave the country by their free will. Endre Hamvas urged the Hungarian Catholic Bishops Conference to protest against this inhuman measure. Endre Hamvas pointed out that Czechoslovakia not only gained power over the Hungarian inhabited territories, but also tried to exterminate Hungarian communities from there. The measures were executed in a cruel and inhuman way. Bishop Hamvas continued protesting against the deportation of the Hungarian population in Czechoslovakia in 1946 and against the population exchange taken place in 1947.

SOMORJAI ÁDÁM, OSB

EGY HÓNAP MINDSZENTY BÍBOROSNAK AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK BUDAPESTI NAGYKÖVETSÉGÉN VALÓ TARTÓZKODÁSÁBÓL, A KÖVETSÉGI DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

1971. JÚLIUS HAVA

Mindszenty József bíboros primás, esztergomi érseknek az amerikai követségen töltött 15 évére vonatkozóan újabban igen sok forrás áll rendelkezésre. A nyomtatásban ezidáig megjelent amerikai forrásokról nemrég adtunk áttekintést, közölve a levéltári őrzés helyét és jelzetét is.¹ A következőkben a forrásanyag bővítésének másik lehetőségét ismertetjük, az Amerikai Egyesült Államok idáig jobbra publikálatlan levéltári anyaga alapján.²

A budapesti követségi anyag az,³ amely eminensen tartalmaz minket érdeklő iratokat, és ezek jelentőségét nem lehet eléggé kiemelni. A levéltári elhelyezés körülményeit az előző közlésben már ismertettük, így most csak arra szorítkozunk, hogy egy példán, nevezetesen az 1971. év júliusa kapcsán illusztráljuk ennek fontosságát.⁴ Az 1971. július hónap láthatóan hiányosan feldolgozott a szakirodalomban, ezért ennek a

1 SOMORJAI Á.: *Amerikai levéltári források Mindszenty József bíboros primásról, esztergomi érsekről. Publikált források, 1956–1967.* In: MEV 19 (2007/3–4) 175–221.

2 Tanulmányunk írása közben értesültünk arról, hogy közben megjelent a State Department történelmi hivatalának vonatkozó kötete: *Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Vol. XIX. Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972.* Szerk. James E. MILLER, Douglas E. SELVAGE, Laurie VAN HOOK. Főszerk: Edward C. KEEFER. Washington 2008. (A továbbiakban: FRUS 1969–1976. XIX.) 2008. február 12-től letölthető interneten is: <http://www.state.gov/r/pa/ho/frus/nixon/xxix/index.htm> Az internetes letöltés során pdf-dokumentumokat kapunk, amelyeken a szövegek a megjelent kötet oldalai szerint tanulmányozhatók. Mindszenty bíborosra vonatkozóan 11 (a jegyzetekben ennél több), a szent koronára további két dokumentumot közöl. Ez a közlés nem a budapesti követségi levéltári anyagra, hanem Nixon elnök levéltárára és az US Nemzeti levéltár: National Archives and Records Administration (rövidítve: NARA) RG 59, Central Files jelzetű fondjára támaszkodik.

3 Előző közlésünkben jeleztük, hogy a budapesti követségi anyagon kívül még számos más washingtoni hivatal is őriz minket érdeklő iratokat.

4 Időközben megjelent az egész 1971. év anyaga is: *“His Eminence Files”. American Embassy Budapest. From Embassy Archives, 15 (1971) – Mindszenty bíboros az Amerikai Nagykövetségen. Követségi Levéltár 15 (1971), Szerk. SOMORJAI Á., METEM, Budapest 2008, 368 l. (A továbbiakban: HE Files.) – A FRUS 1969–1976. XIX. i. m.-ben közölt anyag fele teljes egészében megtalálható a HE Files-ban, de ez utóbbi sokkal több minket érdeklő anyagot tartalmaz. Mivel érdeklődésünk középpontjában a bíboros gondolkodásának megismerése áll, ezért e közlésünkben elsősorban saját kutatási eredményeinkre támaszkodunk.*

hónapnak a dokumentumaira esett a választásunk.⁵ Ekkor már Mindszenty bíboros elvileg eldöntötte, hogy elhagyja az Amerikai Egyesült Államok Budapesti Nagykövetségét, de még függőben maradt ennek számos részlete. Célunk az, hogy felhívjuk a figyelmet ennek az idáig nem vizsgált anyagnak a fontosságára és tanulmányozásának lehetőségére az eredeti források alapján.

Közlésünkben kronológiai sorrendben hozzuk az iratok rövid összefoglalását. A dokumentum típusok általános leírását, az itt szereplő személyek, amerikai és szentszéki diplomaták azonosítását megtaláljuk a jelzett kötetben,⁶ csakúgy, mint az eredeti angol szövegeket is.⁷ Jelen dolgozatunknak tehát nem feladata a fontosabb iratok magyar fordításban való közlése. Megelégszünk a legszükségesebb kommentárral, egyben kísérletet teszünk az új felismerések összefoglalására.

Milyen új felismerésekre tehetünk szert az 1971. július havi amerikai dokumentumok tanulmányozása kapcsán?

Anélkül, hogy itt minden részletre kitérnénk, elmondhatjuk, hogy ezek a dokumentumok eddigi ismereteinket igen nagymértékben gyarapítják. Az amerikaiak sajátos, a dolgokat néven nevező, olykor tiszteletlenül hatóan nyers stílusa időnként nehézséget okozhat, de kétségtelen, hogy tényekről számolnak be, a tényeket dokumentálják. A fontosabb információkat kétszer is megtaláljuk, egyszer emlékeztetőben (memorandum, memorandum of conversation), másodszor táviratban. Az amerikai források közlékenységének oka az, hogy Washingtont mindig informálniuk kell, engedélyt kell kapniuk fontosabb lépések megtételéhez, továbbá, hogy nagyon fontos a koordináció a római és a bécsi nagykövetséggel. A vatikáni képviselőkkel nem csak a helyszínen tárgyalnak, hanem Rómában és Washingtonban is. Az amerikaiak helyzete nem könnyű, s bár azon vannak, hogy ez a rendkívüli helyzet, amely már túl hosszú idő óta tart, megszűnjön, a döntést mégsem ők hozzák meg, hanem Mindszenty bíborosra hagyják. Puhan nagykövet kiváló diplomataként mindig úgy érvel, hogy amit ő el akar érni – Mindszenty távozása – nem az ő érdeke, hanem a Vatikáné és a magyar kormányé.

Mindszenty személyét illetően a legfontosabb felismerések e hónappal kapcsolatosan: az a sajátos bizonytalan lelkiállapot, amelyben meghozott döntése – és annak a pápával való közlése – után még mindig a kivitelezést halogatja. Ennek egyik legfontosabb indoka az, hogy bizonyosságot akar emlékiratainak kijuttatása és kinti birtokbavétele felől. Emlékiratainak nagy része történelmi leírás, Mons. Cheli nem is biztos abban – és e közlésében Mons. Zágon június végi útjára hivatkozik –, hogy az utolsó, róla szóló kötet elkészült volna (július 9., 12. sz. dokumentum). A bíboros ez utolsó, hatodik kötetén még dolgozik és szeretné befejezni, valamint, Bécsbe való kijuttatása felől bizonyosságot óhajt szerezni, hogy kérését követően haladéktalanul elkezdhessen dolgozni annak sajtó alá rendezésén és kiadásán. Megdöbbenően hatnak szavai: nem szeretné emlékiratait elveszíteni, mert akkor egész élete hiábavaló volna (július 28. 69. sz. irat).

Feltételeit illetően pontos listánk van, igaz, angolul, amelyből visszafordítottuk (július 15. 32. sz.). Az eredeti bizonyára másképp hangzott, de fontos Mons. Zágon kom-

⁵ Terjedelmében ez a hónap az 1971. évi anyag egynegyede.

⁶ HE Files, 12–13. 365–368.

⁷ *I. h.*, 141–206.

mentárja, miszerint feltételeinek fele már nem aktuális, azaz a bíboros ismeretei nem pontosak (július 15. 31. sz.). Utólag feltételei változnak, és ezek nagyrészt elfogadásra találnak (lásd a június végi Zágon-féle Pro Memoria feltételeit, bár a harmadik és negyedik feltétel utólag eltérő interpretációt kap).

Igen fontos az a közlése, miszerint Mons. Zágon határozottan eligazította, és ő aláztosan elfogadta a kritikát. Igaz, az érvelés az ő nyelvén lett megfogalmazva: a jövő történetírás felől érkező lehetséges kritikaképpen. (július 15, 31. sz. 36. sz.)

Nixon elnök késlekedő válaszára várva a bíboros megfogalmazza: a múltban számos levelére nem kapott írásbeli választ. Majd Puhan nagykövet sürgetésére utolsó pillanatban, Cheli és Zágon monsignorokkal való találkozása előtt táviratilag megérkezik az elnöki válasz. Ezzel még mindig nem elégszik meg, elnöki kézjeggyel akar biztosítékot afelől, hogy emlékiratait Bécsben ő vagy megbízottja biztonságban átveheti. Ezt viszont maga Puhan akadályozza meg, veszélyeztetve látja az elnöki tekintélyt – de a Vatikán tekintélyét is.

A hónap végének fontos eseménye még a bíboros hűgának halála.

* * *

ADATTÁR

Zárójelben a nyomtatott kötet dokumentum száma

Július 2, péntek – 1 dokumentum: távirat

I (120). Távirat, a washingtoni külügyminisztérium a budapesti nagykövetségnek, Mindszenty bíboros június 28-án kelt és VI. Pál pápához írt levelének angol fordítása, aláírja: Rogers külügyminiszter, 2 pp.⁸

Ennek teljes szövege korábban sem latin eredetiben, sem magyar fordításban nem jelent meg. Részletet hoz: MINDSZENTY J., *Emlékirataim*, Szent István Társulat, Budapest 1989. 4. kiadás 476; *Mindszenty-leveleskönyv. Gondolatok a bíboros leveleiből 1938–1975*, Összeállította: MÉSZÁROS István. Budapest 1997. 56. 275. sz; ezt idézi ADRIÁNYI, G., *Die Ostpolitik des Vatikans 1958–1978 gegenüber Ungarn. Der Fall Kardinal Mindszenty*, (Studien zur Geschichte Ost- und Ostmitteleuropas, 3.) Herne 2003. 76; Uő, *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy*, Budapest 2004. 97. – Utóbb a latin szöveg megjelent a budapesti Mindszenty Archivumban őrzött tervezet alapján: SOMORJAI, Á., *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, Documenta 1971–1975*, Pro manuscripto, Romae 2007. 165–166; Magyar eredetije (ugyancsak a Mindszenty Archivumban őrzött fogalmazvány): i. m., 106–107. (Ezt megelőzően csak ennek részletei jelentek meg, lásd: i. m., 74.) Lásd még: SOMORJAI, Á., *Ami az emlékiratokból kimaradt*, Pannonhalma 2008. 114–116.⁹

8 A levél fontossága miatt bekerült Nixon elnök irodájába is. Pontos levéltári jelzetére lásd: FRUS 1969–1976. XIX. i. m. 282. 2. jegyzet.

9 Ezt a levelet eredetileg Mons. Zágon József fogalmazta. A „levélíró” Zágon rendszeresen találkozott Rómában az 1971 utáni években Prof. dr. dr. Zakar Ferenc Polikárppal. (A zirci főpátp szöbeli közlése Somorjai Ádámnak, 2008. február 1-jén). – A római Szent István Ház levéltárában megtalálható Tomek Vince piarista generális által átadott iratok között egy latin fogalmazvány, amely Tomek gene-

Július 3, szombat

2 (121). Távirat, római (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyezte: Martin, 1 p.

A küldés dátuma június 2, hibásan, mert mind tartalma, mind a hivatkozott táviratszámok későbbi eseményekre utalnak, és vétele július 3.

Illing római diplomata Mindszentynek a pápához írt levelét július 2-án átadta Mons. Chelinek, aki biztosította, hogy Mons. Casaroli aznap 13 órakor továbbítja azt a pápának. A választ két héten belül küldenék, annak átadójaként fölmerült Sebastiano Baggio bíboros, Cagliari érsekének személye (korábban Wyszynski bíborosra is gondoltak, de Cheli ezt most elvetette).

Július 5, hétfő – 4 dokumentum: levél, sajtó, megj.

3 (122). Mindszenty bíboros kézírásos levele Mons. Zágonhoz, 1 p.

Bpest, 71. VII. 5.

Charissime!

Küldök két másolatot. Az egyik nem cáfolt híradás. Ehhez csatlakozik a bécsi kitérő válasz: azóta nem volt a Szentatyánál.

A második a várható hatással kapcsolatos. Van ennél kifejezetten is: Prof. Pogány András beszéde Irvingtonban [sic! – angol ford. Washingtont ír] (Kat. M. Vas. 71. IV. 4)

Szeretettel áldja

+ József

P.S. Belém nyilallott a gondolat: mozdulatommal én lennék János Kádár öröme [?] Moszkváért és 2 ½ millió magyar magzat után. Ezért jöttem én a világra? Javítanék ezzel az egyház helyzetén?

4 (123). Magyar nyelvű újsághír Mindszenty fölmentéséről, 1 p.

Újságkivágás, hiányzik a forrás megjelölése. Hangvétele alapján nem magyarországi eredetű. Feltételezhetően köze van a 3. sz. iratban említetthez: Katolikus Magyarok Vasárnapja 1971. április 4.

5 (124). Mindszenty 3. sz. alatt említett magyar nyelvű levelének angol fordítása, 1 p.

6 (125). Lásd: 4. sz., egy kézírásos megjegyzéssel, 1 p.

rális munkája (lásd ugyanitt átgépelte naplójegyzeteit.) Az iratok, Ruppert József SchP, a Szent István Ház igazgatója jóvoltából szerzőnél másolatban megtekinthetők. Ebből másolatot kapott Ruppert József atyától a budapesti Mindszenty Archivum is.

Július 6, kedd – 1 dokumentum: levél

- 7 (126).** Mindszenty bíboros Villot bíboroshoz, 1 p.
Kéri, hogy a 3. sz. alatti levelét juttassa el Mons. Zágonhoz.

Budapest, die 6. Julii 1971

Eminentissime,

Dignetur mittre hanc epistolam D[omi]no Prelato Dr. Zágon.

Gratias! Humillimus servus

+ Joseph Mindszenty [s. k.]

Július 7, szerda – 1 dokumentum: levél

- 8 (127).** John A. Baker, Jr. washingtoni külügyminisztériumi osztályvezető levele Puhan nagykövethoz, 1 p.

Javasolja, hogy Mindszenty írásban értesítse Puhan nagykövetet távozási szándékáról. Puhan kézírásos bejegyzése szerint ezt a logikát nem tudja követni.

Július 8, csütörtök – 3 dokumentum: levél, följegyzés

- 9 (128).** Puhan nagykövet levele Bakerhez, 1 p.

Megküldi Mons. Zágon június 25–26–27-én kelt Pro Memoriaját, jelzi, hogy Mindszenty ezt nem írta alá és hogy hiányzik június 27-e. Cheli habozott, hogy átadjon-e Meehannak egy példányt, végül is arra az érvre, hogy különben nem tudnak pontosan beszámolni Washingtonnak, engedett és átadta azt.

- 10 (129).** Puhan nagykövet levele Bakerhez 1 p.

Mindszenty bíborosnak 3. és 7. sz.-ban említett levelével kapcsolatos, megküldi azt Washingtonba és véleményezi kézbesítését.

- 11 (130).** Dr. Péter főorvos följegyzése, 1 p.

Mindszenty bíboros húga egészségügyi állapotáról, ill. az operációról, angol fordításban.

Július 9, péntek – 4 dokumentum: távirat

- 12 (131).** Távirat, római (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Martin, 2 pp.

Mons. Cheli és Mons. Zágon érkezéséről, akik VI. Pál pápa levelét hozták, továbbá Mindszenty kiutazásának részleteiről. Cheli arra gondol, hogy Mindszenty vatikáni útlevelét más névre, pl. édesanyja vezetéknevére kellene kiállítani.

E távirat 7. pontja számunkra különösen is érdekes. Mons. Chelire hivatkozva jelzi, hogy Mons. Zágon június végén Budapesten alaposan megtekintette Mindszenty emlékiratainak kéz-

iratát és csodálkozva látta, hogy jobbára magyar egyháztörténeti anyagot talált, korai periódusra, különös tekintettel a középkorra és a tatárjárásra. Mindszenty még nem írta meg az utolsó kötetet, amely feltételezhetően saját korát tárgyalja. Ezért Mons. Chelinek az a benyomása, hogy az emlékiratok valójában nem léteznek.

- 13 (132).** Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi washingtoni külügyminisztériumnak és római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 2 pp.

Mons. Cheli és Mons. Zágon látogatásáról. Mindszenty nem fog beleegyezni, ha más vezeték-név alatt kellene utaznia, ezért a javaslat ellen foglalnak állást. Figyelemreméltó, hogy az amerikaiak Mindszentyt mintha jobban ismernék és a nevében foglalnak állást. A kiutazás további részletei.

- 14 (133).** Távirat, római (amerikai) nagykövetség küldi washingtoni külügyminisztériumnak, budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Martin, 1 p.
Vatikáni delegáció érkezéséről.

- 15 (134).** Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi: USAMEDOCOMEUR-nek, továbbá a bécsi és bonni (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 1 p.

Programtorlódás miatt Puhan nagykövet kéri az orvosok látogatásának elhalasztását.

Július 10, szombat – 3 dokumentum: távirat, emlékeztető

- 16 (135).** Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi: budapesti (amerikai) nagykövetség, római (amerikai) nagykövetség, jegyzi: Irwin, 1 p.
A vatikáni delegáció fogadásának engedélyezése.

- 17 (136).** Emlékeztető a Nagykövet számára, anonim, 3 pp.

A feljegyzéskészítő (valószínűleg Francis J. Meehan) kommentárja: a beszélgetés arra utalt, hogy a bíboros hadakozik a távozás gondolatával. Az Elnök válaszára várás részéről csak taktikai fogás. Valószínűleg nem vár olyan választ, amely távozása ellenében foglalna állást. A válasz hiányát viszont arra használhatja fel, hogy Mons. Cheli és Mons. Zágon előtt halassza távozását, mert úgy érvelhet, hogy nem adhat végleges választ a pápának, amíg nem kap tájékoztatást az Elnök szándékáról. Ezért a pápa leendő levelének hangvétele rendkívül fontos. Ha a hívás egyértelmű, akkor a bíborosnak nehéz lesz visszautasítania, még akkor is, ha húzza-halasztja a távozás időpontját. Ha nem, akkor megpróbál manőverezni, arra hivatkozva, hogy egyszerűen nem akar távozni.

- 18 (137). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi: washingtoni külügyminisztérium, római (amerikai) nagykövetség, jegyzi: Puhan nagykövet, 1 p. Mindszenty szívesen látja Mons. Chelit és Mons. Zágont július 14-e körül.

Július 12, hétfő – 3 dokumentum: emlékeztető, távirat

- 19 (138). Emlékeztető, Puhan nagykövet följegyzése Mindszenty bíborossal való találkozásáról, 3 pp.

A bíboros kérésére fölkereste őt aznap reggel, kb. húsz percig tartott a találkozás. Mindszenty fáradt volt, gyűrött, borotvátlan és rendkívül komoly. Puhan tisztázza, hogy az emlékiratok szövegét addig nem áll módjában Bécsbe küldeni, amíg maga Mindszenty a budapesti követség menedékét élvez. Mindszenty viszont az Elnök választát sürgeti, és szemrehányást tesz, hogy sohasem kapott írásos választ az Elnökhöz írt leveleire. Másnapra fontos látogatókat vár a Vatikánból, és meg kell nekik mondania, hogy még nem kapta meg az Elnök tanácsát jövőjét illetően.

Mindszenty kritikusan viszonyul a Vatikánhoz. Igen szkeptikus a kelet-európai országok jövőjével kapcsolatban. Figyelemre méltó, hogy ebben a dialógusban az amerikai nagykövet képviseli azt a gondolatot, hogy az egyháznak javára válhat az üldöztetés: az istentelen rendszerek nem tudják megsemmisíteni. és bár az egyház nyilvánvalóan nem olyan erős, mint ott, ahol nem volt elnyomás, (and while the church obviously was not as strong as it was where there was no oppression) ő bizonyos abban, hogy a vallás újra fel fog éledni, sőt még erősebb is lesz, mint az elmúlt években. (I was certain religion would continue to flourish and even grow stronger as the years passed)

Kommentár: soha nem látta a bíborost ennyire udvariatlannak és elkeseredettnek. Láthatóan igen nehezére esik, hogy eleget tegyen a Vatikán kérésének, hogy hagyja el Magyarországot. Az Elnök elmaradt választát föl akarja használni a vatikáni látogatókkal való tárgyalás folyamán. Egészen egyszerűen azt mondhatja, hogy nem tud végső döntést hozni, amíg nem értesül az Elnök szándékáról. Másrészt – hiszen ő rendkívül fortélyos ember (a very vily man) –, segítséget próbál kapni tőlünk a Vatikán ellenében, hogy ne kelljen elmennie. És még itt a veszély, hogy azt fogja mondani, hogy az amerikaiak kiutasították őt.

Puhan nagykövet emlékirataiban is részletesen leírja ezt a találkozást.¹⁰

- 20 (139). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi: washingtoni külügyminisztériumnak, római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 4 pp.¹¹

Lásd: 19. sz.

- 21 (140). Távirat, római (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Martin, 1 p.

Engedélyt kér az elnökhöz írt levél tényének a Vatikánnal való közlésére. Javaslatot tesz a Mindszenty bíborosnak adandó elnöki válasza.

10 PUHAN, A.: *The Cardinal in the Chancery and Other Recollections*. Vantage Press, New York – Los Angeles, 1990, 201 sk. – A vonatkozó fejezet magyar fordítását lásd: SOMORJAI ÁDAM – ZINNER TIBOR: *Majd' halálra ítélve*. Budapest 2008, 359. sz. dokumentum.

11 Lásd még: FRUS 1969–1976. XIX. i. m. 284–285. Nixon elnöki levéltári jelzettel.

Július 13, kedd – 3 dokumentum: emlékeztető, távirat

- 22 (141).** Emlékeztető Nagy János külügyminiszter helyettessel történt tárgyalásról, részt vesznek: Puhan nagykövet és H. Wilgis, 1 p.

Puhan nagykövet tájékoztatja a magyar külügyminiszter helyett a fejleményekről, kiemeli Mindszenty habozását és kéri a magyar kormány együttműködését ebben az érzékeny helyzetben, egyben a felkészülést a bíboros esetleges távozására. Nagy külügyminiszter helyettes biztosította Puhant a magyar kormány készségéről és felkészüléséről.

- 23 (142).** Távirat, római (amerikai) nagykövetség küldi a budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Martin, 1 p.

Mons. Cheli és Mons. Zágón érkezésének napja: július 14.

- 24 (143).** Emlékeztető, kézíratos, dátum nélkül, 1 p.

Teendők a bíboros esetleges távozása esetén.

Július 14, szerda – 4 dokumentum: távirat, levél

- 25 (144).** Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi: budapesti (amerikai) nagykövetség, római (amerikai) nagykövetség, 1 p.

Nixon elnök levele Mindszenty bíboroshoz. Ennek szövege.¹²

- 26 (145).** Nixon elnök levele Mindszenty bíboroshoz, levél formában, nincs aláírva (nem eredeti), 1 p.

- 27 (146).** Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi a budapesti, római és bécsi amerikai nagykövetségeknek, jegyzi: Irwin, 2 pp.

Az Elnök aláírta a Mindszenty bíboroshoz írt levelet.

- 28 (147).** Nixon elnök levele Mindszenty bíboroshoz, aláírt eredeti példány, 1 p.

¹² Nixon elnök levelének egyik eredetije az amerikai nagykövetségen maradt, lásd a fakszimilét: HE Files 206. – Lásd még: FRUS 1969–1976. XIX. i. m. 284. 2. jegyzet. Elnöki levéltári jelzettel.

**Július 15, csütörtök – 13 dokumentum: távirat, emlékeztető,
kézirásos följegyzés, levél**

29 (148). Távirat, a budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhán nagykövet, 1 p.¹³

Nixon elnök levelét Puhán nagykövet 9 óra 25 perckor átadta Mindszenty bíborosnak. Puhán nagykövet egyben tájékoztatta Mons. Chelit és Zágont a levél tartalmáról, Mindszenty bíborossal való találkozásuk előtt.

30 (149). Távirat, bécsi (amerikai) nagykövetség küldi: a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Humes nagykövet, 1 p.

Tájékoztatást kér, hogy a bíboros Ausztriában marad-e, érkezése mikorra valószínűsíthető és szükség van-e segísége.

31 (150). Emlékeztető, anonim, 2 pp.¹⁴

A Nagykövet találkozott Mons. Zágonnal, egyedül, délután 18 óra 20 perckor. Zágón beszámolt neki a Mindszentyvel való, ma délelőtti második találkozásáról. Elmondta, hogy értésére adta a bíborosnak: nem szabhat már feltételeket a pápának, mert az Apostoli Szentsek nem fogadhat el feltételeket. Továbbá megmondta a bíborosnak, hogy feltételeinek több mint fele már nem aktuális. Mindszenty azzal vágott vissza, ha ez a helyzet, akkor miért nem informálta őt erről a Szentsek. Zágón elmondta neki, hogy az egyház helyzetének jobbítására vonatkozó javaslatait egy pro memoriába foglalhatja. Tudomására hozta, hogy távozása nem jelenti a fennálló problémák megoldását.

Zágón elmondta, hogy vezetésül kerek perec kijelentette: Wyszyńskinek van igaza, és minden nap, amelyet Mindszenty bíboros a követségen tölt, csökkenti értékét az egyház számára és vele annak esélyét is, hogy a történelem mint az egyház konstruktív főpapjáról emlékezzen meg róla. Zágón megmondta még neki, hogy ha a követségen halna meg, akkor a történelem keményfejú, konok emberként (németül: Dickschädel) emlegetné. Zágón maga is meglepődött, hogy Mindszenty elfogadta tőle a kritikát, egyben meg is ijedt, hogy megjegyzéseivel mekkora rizikót vállalt magára. A följegyzést készítő nagykövet szerencsét kívánt neki.

32 (151). Emlékeztető beszélgetésről, 2 pp.¹⁵

Résztvevők: Mons. Zágón, Puhán nagykövet,

Följegyzést készíti: H. Wilgis

Mindszenty feltételei távozását illetően:

1) A papokat nem akadályozhatják vallási funkcióik gyakorlásában:

2) Ki kell engedni a bebörtönzött papokat, továbbá azt a mintegy száz főt, aki 56 miatt még mindig börtönben van;

13 FRUS 1969–1976. XIX. i. m. 285. 3. jegyzet. Elnöki levéltári jelzettel.

14 Magyar fordítást lásd: SOMORJAI Á. – ZINNER T.: *Majd' halálra ítélve*. i. m. 344. sz. dokumentum.

15 Magyar fordítást lásd: SOMORJAI Á. – ZINNER T., *Majd' halálra ítélve* i. m. 343. sz. dokumentum.

- 3) A kormány által a püspöki aulákba helyezett megbízottakat vissza kell hívni;¹⁶
- 4) A szemináriumok és a fölszentelendő seminaristák számát illető korlátozásokat meg kell szüntetni;
- 5) Garantálni kell a vallásoktatás szabadságát;
- 6) Fel kell oszlatni a papi békemozgalmat.

Mons. Zágon elmondta, hogy a bíboros értesülései nem teljesek és nem pontosak, így pl. a 3. és 4. pont már megoldódott.¹⁷

33 (152). Dátum nélkül, Puhan nagykövet kézírásos jegyzetei, 5 pp.

34 (153). Dátum nélkül, emlékeztető, jegyzi: Puhan nagykövet, 2 pp.

Az események kronológiája. Mons. Cheli átadja VI. Pál pápa és Villot bíboros államtitkárnak Mindszenty bíboroshoz írt levelét.¹⁸ Ennek tartalma rövid összefoglalásban.

35 (154). Távirat, bécsi (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak, a budapesti és a római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Humes nagykövet, 1 p.

A gráci *Kleine Zeitung* cikk angol fordítása (mellékeli az eredeti újságcikket is). Az újság spekulációi a küszöbönálló magyarországi egyházi változásokról.

36 (155). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a római (amerikai) nagykövetségnek, 7 pp.

Mons. Cheli és Mons. Zágon missziójáról. Mindszenty feltételeiről. Tartalmáról lásd: 31. és 32. pontban.

37 (156). Clem G. Scerback budapesti követségi diplomata följegyzése, 1 p.

Mindszenty bíboros, távozása előtt, be akarja fejezni emlékiratait, újabb és újabb könyvkérésekkel áll elő.

16 SOMORJAI Á.–ZINNER T., *Majd' halálra ítélve*. i. m. 1124. oldalán (343. sz. dokumentum) téves fordításban.

17 Lásd még Mons. Zágon július 14-én és 16-án készített Pro-Memoriáját. Faksimilében kiadta MÉSÁROS, T.: *A száműzött bíboros szolgálatában. Mindszenty József titkárának napi jegyzetei (1972–1975)*. S. a. r.: HETÉNYI VARGA KÁROLY. Abaliget, 2000, 185–187. Ennek fontosságára felhívtuk a figyelmet következő közlésünkben: SOMORJAI Á.: *Egy elfeledett Mindszenty – Zágon Pro Memoria*. In: *Vigilia* 72 (2007/9) 711–713. A párizsi állami levéltárban őrzött Casaroli-hagyatékban őrzött olasz nyelvű példányt lásd: *La Politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana*, szerk. G. BARBERINI, Bologna 2008. 206–209. Ugyanitt megtalálható Mons. Cheli emlékeztetője is, i. m. 202–205.

18 VI. Pál pápa levele Mindszenty bíboroshoz, kelte: 1971. július 10. Latin szövege faksimilében olvasható in: ADRIÁNYI 2003, 157–159; ADRIÁNYI 2004, 226–228; SOMORJAI, Á.: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, Documenta 1971–1975*. Pro manuscripto, Romae, 2007, 166–167. Magyar fordításunkban: i. h., 108. Lásd még: SOMORJAI, Á.: *Ami az emlékiratokból*, i. m. 116. skk.

38 (157). Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi a bécsi, római és budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Irwin, 1 p.

A bíboros esetleges távozásáról Bécs irányába.

39 (158). Távirat, római (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztérium és a budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Martin, 1 p.

Illing informálta Casarolit Mindszenty és Nixon elnök levélváltásáról, melynek lényegét úgy foglalja össze, hogy a bíboros jövőjét az Elnök a bíboros és a Vatikán döntésére bízta. Casaroli tájékoztatja Illinget a pápa levelének tartalmáról, továbbá az esztergomi érseki szék betöltésének nehézségeiről.

40 (159). Theodore J. Papendorp (washingtoni külügyminisztérium) levele Meehanhez, másolat Bakernek (szintén Washingtonba), 1 p.

Mrs. Livia Jancso, korábban a budapesti nagykövetség munkatársa, küszöbönálló budapesti látogatásáról. Megküldi Kursch konzulhoz írt levelének másolatát.

41 (160). Theodore J. Papendorp levele Donald Kursch budapesti konzulhoz, 2 pp.
Informálja Mrs. Livia Jancso látogatási szándékáról.

Július 16, péntek – 3 dokumentum: távirat, emlékeztető

42 (161). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 2 pp.¹⁹

Mindszenty bíboros jóváhagyta a Pro Memoria-t.

Mons. Cheli osztja a véleményt, hogy a sajtó felé történő kiszivárogtatás, ill. a sajtó felől várható kritika Mindszentyt arra ösztönözheti, hogy késleltesse távozását, vagy megváltoztassa elhatározását.

43 (162). Clem G. Scerback följegyzése Puhan nagykövet számára, 2 pp.

Estefelé, 17 óra 50 perckor Mons. Cheli és Mons. Montalvo váratlanul látogatást tettek a Nagykövetségen.

44 (163). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 1 p.²⁰

A nagykövet javasolja, hogy minél hamarabb küldjék a bécsi nagykövetségre a bíboros emlékiratait, ott biztonságba helyezve, hogy rendelkezésre álljon, mihelyt a Vatikán jóváhagyja a bíboros szándékát és ő maga is megérkezik Bécsbe. Az a véleménye, hogy az ilyen eljárás mód a kedvező pillanat kihasználása jegyében történne.

19 Hivatkozik rá: FRUS 1969–1976. XIX. i. m. 285. 1. jegyzet. Elnöki levéltári jelzettel.

20 Szövegét közli még: FRUS 1969–1976. XIX. i. m. 285–286. Elnöki levéltári jelzettel.

Július 17, szombat – 1 dokumentum: szállítólevél

45 (164). Szállítólevél, 1 p.

Nixon elnök levelének szállítólevele.

Július 18, vasárnap – 1 dokumentum: emlékeztető

46 (165). Wilgis emlékeztetője Puhán nagykövet számára, 1 p.

Vasárnap a sétán Őminenciája ismét rátért a kérdésre, hogy egy teherautó hogyan tudna bejárni az udvarba.

Július 19, hétfő – 2 dokumentum: távirat

47 (166). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak, jegyzi: Puhán nagykövet, 1 p.

Kongresszus az Európai Biztonságról.

Július 20, kedd – 2 dokumentum: emlékeztető

48 (167). Clem G. Scerback följegyzése Puhán nagykövet számára, 1 p.

A bíborosnak a valóságtól való elrugaszkodása nagymértékben megnyilvánult abban, ami ma reggel történt: amikor értesítette arról, hogy egy bizonyos anyagot nem lehet kihozni az Országos Széchényi Könyvtárból, azt kérte, menjen oda és fényképezze le... Azt mondta neki, hogy ezt nem teszi meg és igen gyanús lenne bárki számára, ha megtenné. Egyébként, mondta neki, nincs ilyen felvevő kamera a nagykövetségen.

49 (168). Clem G. Scerback följegyzése Puhán nagykövet számára, 2 pp.

A bíboros unokaöccsét, Fukszberger Imrét, 11 óra 40-kor kísérte le. Értesítés nélkül jött és kb. 45 percet töltött nagybátyjával. Lefelé elmondta, hogy benyomása szerint Őminenciáját kiváló fizikai és szellemi állapotban találta.

Július 21, szerda – 7 dokumentum: távirat, emlékeztető

50 (169). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi washingtoni külügyminisztériumnak és a római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhán nagykövet, 3 pp.²¹

Péter János külügyminiszter Mindszenty bíborosról. Puhán kifejti: Mindszenty bíboros még maradhat a követségen, a Vatikánnak várhatóan nagyobb problémákat fog okozni külföldön,

21 Hivatkozik rá: FRUS 1969–1976. XIX. i. m. 285–286. NARA RG 59, Central Files jelzettel. Ugyanebben a jegyzetben Puhán nagykövet két másik vonatkozó táviratára is utal, amely nem található meg a budapesti levéltári anyagban, így a HE Files kötetben sem.

mint így, továbbá, a magyar kormánynak érdeke, hogy rugalmasságot mutasson. Péter informált volt, kifejezte kormánya tárgyalási készségét és azt a véleményét, hogy Mindszenty távozása javítaná az US-magyar kapcsolatokat.

51 (170). mlékeztető, 1 p.

Részt vesznek: Péter János külügyminiszter, Puhan nagykövet. Lásd: 50. sz.

52 (171). Clem G. Scerback följegyzése, találkozása a bíborossal, 1 p. — Lásd: július 26, 66. sz.

A bíborosnak időre van szüksége, hogy befejezze emlékiratait. Addig nem akarja elküldeni, amíg ezt a munkát be nem fejezi.

Ez attól függ, elegendő könyvet kap-e, hogy befejezze az utolsó hatodik kötetet. Úgy gondolja, ha megkapja a szükséges könyveket, akkor két héten belül be tudja fejezni.

Nem akarja, hogy emlékiratai Vatikánba kerüljenek. A Vatikán, mint mondja, épp olyan rossz, mint a helyi kormányzat, véleménye szerint, ami az emlékiratait illeti. Nagyra értékelte Scerback közlését a csomagolásról, lepecsételésről, stb., és hogy megőrzik Bécsbe való érkezéséig.

53 (172). Távirat, római (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti és bécsi (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Martin, 1 p.

A „herceg” titulus eltörlése a bíboros címéből. A vatikáni tisztviselőkkel való beszélgetésben nyilvánvalóvá vált, hogy a „hercegrímás” cím már nem használható és a Vatikán soha nem is használja azt.²²

54 (173). Távirat, bécsi (amerikai) nagykövetség küldi a budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Humes nagykövet, 1 p.

Humes bécsi nagykövet beajánlja Mrs. Eleanor Weems kaliforniai jogászt, aki rövid találkozót kér Mindszenty bíborossal. Amennyiben lehetséges, a kérést elfogadásra javasolja.

55 (174). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a bécsi (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 1 p.

Mrs. Weemsnek nem engedélyezték a találkozást Mindszenty bíborossal.

56 (175). Emlékeztető, 1 p.

Mrs. Livia Jancsónak, ha jön, nem engedélyezik a találkozást a bíborossal.

²² Az amerikai anyag átolvasása után elmondható, hogy 1964 óta Mindszenty bíboros nem használta a „herceg” előtagot. Ennek pontos körülményei még vizsgálatra szorulnak.

Július 22, csütörtök – 4 dokumentum: távirat, emlékeztető

- 57 (176).** Távirat, Amembassy Vienna küldi: budapesti (amerikai) nagykövetség, jegyzi: Humes nagykövet, 1 p.

Humes bécsi nagykövet teljes mértékben megérti az elutasítást.

- 58 (177).** Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak, továbbá a római és bécsi (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 2 pp.

Esetleges sajtókonferencia kérdései és válaszai, Mindszenty bíboros távozása esetén, javaslat az utolsó válasz megváltoztatására.

- 59 (178).** Clem G. Scerback följegyzése Puhan nagykövet számára, 1 p.

Scerback a BBC híradása alapján arra utal, hogy öt papot és egy nőt öt év fogházra büntettek. Bár az újságok tele vannak ezzel, az lenne kíváncsú, ha a bíboros erről nem szerezne tudomást. (Az összefüggésből kiviláglik a följegyző szándéka: nehogy emiatt a bíboros újabb feltételt szabjon kiutazásának és így azt meghiúsítsa.)

- 60 (179).** Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi a budapesti, a bécsi és a római (amerikai) nagykövetségeknek, jegyzi: Rogers külügyminiszter, 1 p.

Washington engedélyezi Puhan javaslatát, hogy az emlékiratokat azután szállítsák Bécsbe, hogy a Vatikán azt jóváhagyja és maga a bíboros is megérkezik ugyanoda. A két érintett nagykövetségre bizza a részletek kidolgozását.

Július 23, péntek – 5 dokumentum: emlékeztető, távirat

- 61 (180).** Clem G. Scerback följegyzése a bíborosról, 2 pp.

Két év személyes kapcsolat után személyes véleményét rögzíti a bíborosról. Úgy tűnik, túl nagy terhet vett magára és a kiutazás feltételeit vendéglátóira hárítja.

- 62 (181).** Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 1 p.

Puhan referál Bakernek Mindszenty ügyében, aki szeptember végén vagy októberben szándékozik távozni.

- 63 (182).** Clem G. Scerback följegyzése, 1 p.

Mindszenty sürgeti Nixon Elnök válaszát emlékiratainak szállítását illetően.

64 (183). Clem G. Scerback följegyzése, folyt. lásd: 62., 1 p.

Mindszenty a folyosón megállította és sürgette, hogy legalább táviratot küldjenek Washingtonba, az Elnöknek a vakáció miatt késő válasza helyetti biztosíték elérésére. Feltétlenül elnöki aláírást kér.

65 (184). Emlékeztető, 1 p.

Öszentsége VI. Pál Pápa Államtitkárságának kérésére, a washingtoni Apostoli Delegáció [Nunciatúra akkor még nem volt] megküldi VI. Pál pápának ausztráliai és Csendes-óceáni látogatásáról készült könyvet, amelyet Mindszenty bíboros számára átadni kér.

Július 26, hétfő – 1 dokumentum: távirat

66 (185). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak, továbbá a bécsi és római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 3 pp.²³

A bíboros emlékiratainak átszállításáról. A bíboros az utolsó, hatodik kötetben dolgozik.

Július 27, kedd – 2 dokumentum: távirat

67 (186). Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi a római és budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Rogers külügyminiszter, 1 p.

50. sz. irattal kapcsolatos intézkedések.

68 (187). Távirat, a bécsi (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak, továbbá a budapesti és római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Humes nagykövet, 1 p.

A bécsi nagykövet kifejezi egyetértését Mindszenty emlékiratainak szállítását illetően.

Július 28, szerda – 3 dokumentum: távirat

69 (188). Clem G. Scerback följegyzése, 1 p.

Bevittem az Elnök levelét a bíboroshoz. Ő azonnal kinyitotta, s bár mondtam neki, hogy ez azonos azzal, ami a táviratban állt, láthatóan elégedetlen volt a tartalmával. Mindenesetre köszöni az Elnöknek... Nem hisz a bürokráciában, mondta a bíboros, és nem szeretné emlékiratait elveszíteni, mert akkor egész élete hiábavaló volt.

Kommentár: Az Elnök levelének késlekedése (hiánya) – vagy valamely más rövid biztosíték, amelynek tartalmát meg kell állapítani – határozatlan időre itt fogja őt tartani.

23 Részleteket közöl: FRUS 1969-1976. XIX. i. m. 289. 3. jegyzetben. NARA RG 59, Central Files jelzettel.

70 (189). Távirat, római (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti (amerikai) nagykövetségnek, 1 p.
Casaroli és Cheli augusztus 16-ig Rómán kívül.

71 (190.) Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és római és bécsi (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 1 p.

A Nagykövetség a mai napon távirati értesítést kapott a bíboros unokaöccsétől, hogy húga meghalt a kórházban.

Július 29, csütörtök – 5 dokumentum: levél, távirat

72 (191). Puhan nagykövet levele Mindszenty bíboroshoz, 1 p.
A nagykövet kondoleál Mindszentynek, húga halála kapcsán.

73 (192). Mindszenty bíboros levele Puhan nagykövethoz, 1 p.
Megköszöni a kondoleálást.

74 (193). Dátum nélkül, Mindszenty bíboros kéziratos címzése (borítékon), 1 p.
Mr. Alfred Puhan Ambassador

75 (194). Dátum nélkül, Távirat, Mindszenty bíboros Nixon elnökhöz, 1 p.
Kéri, hogy írásban biztosítsa, hogy ezek a rendkívül fontos dolgok (emlékiratok) a Vendég Szerző személyes tulajdonát képezik és a bécsi nagykövetség át kell adja neki, vagy kijelölt megbízottjának, késlekedés nélkül.

76 (195). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 3 pp.

Puhan nagykövet véleménye szerint nem kérhető az Elnök arra, hogy ebben az összefüggésben (lásd a 75. sz. iratot) interveniáljon. Ugyanis ez kétségbe vonja a Vatikán integritását és az US kormány integritását is.

Július 30, péntek – 3 dokumentum: távirat, emlékeztető

77 (196). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 1 p.

Nagy külügyminiszter helyettes július 30-án elmondta Puhan nagykövetnek, hogy a magyar kormány megkapta a Vatikán följegyzését, amelyet a megegyezés „jó alapjának nevezett”. Majd a 2. pontban rámutat Puhan a magyar kormány taktikázására és késlekedésére, amely óvatosságra int.

78 (197). Emlékeztető, 1 p.

Emlékeztető Puhan nagykövet találkozásáról Nagy János külügyminiszter helyettessel. Lásd: 77. sz.

79 (198). Clem G. Scerback följegyzése, 3 pp.

A bíboros ma különösen ingerült volt: ideges, fáradt, bizonytalan és gyanakodó.

Július 31, szombat – 1 dokumentum: távirat

80 (199). Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi a budapesti és a bécsi (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Rogers külügyminiszter, 1 p.

Amennyiben a bíboros visszatér emlékiratainak Bécsben való átadására, azt ajánlja, hogy Puhan közölje vele: a kérdéssel foglalkozik az amerikai kormány és azt behatóan tanulmányozza azt. A nagykövet korábbi javaslatára vonatkozó döntésig néhány napi időt kér.

KITEKINTÉS

E közlésünkben Mindszenty bíboros életéből egy hónapot vizsgálunk, nevezetesen 1971. júliusát, amelyben ő már elvileg eldöntötte, hogy elhagyja a Amerikai Egyesült Államok Budapesti Nagykövetségét, de még függőben maradt ennek több részlete. Az itt közzétett anyag, bármilyen szűkös regeszták által, úgy gondoljuk, lényeges betekintést adhat az idáig eléggé forrásszűk periódusba és új felismerésekre, legalábbis új kérdések fölvetésére nyújt lehetőséget. Fölmerül tehát az eredeti szövegek rendszeres feldolgozásának – amelynek terjedelme csak a vizsgált hónap esetében 65 nyomtatott oldal –, továbbá, a teljes, ötezer oldalnyi anyag megismerésének és elemzésének a szükségessége.²⁴

E munkafolyamat az 1971. évi anyag közreadásának része, leltár szerűen, válogatás nélkül, úgy, ahogy az amerikai nagykövetségen ezt az idők során elhelyezték és ahogy ez most megtalálható és kutatható az Amerikai Nemzeti Levéltárban.²⁵ Még elsieltett volna bármilyen megállapítás vagy következtetés, mert csak az anyag teljességének az ismeretében alkothatunk véleményt.

Mivel Mindszenty bíboros a budapesti amerikai nagykövetségen töltött 15 év alatt számos levelet írt mind a mindenkori római pápához, a bíboros államtitkárokhoz, az amerikai elnökökhöz és az amerikai külügyi államtitkárokhoz (külügyminiszterekhez), továbbá, róla is számos följegyzés készült, úgy gondoljuk, hogy egy kritikai kiadás gondolata sem szabad, hogy távol álljon tőlünk.

24 A 2008-ban publikált és többször idézett FRUS-kötet is tartalmaz több, minket érdeklő dokumentumot. Ezen kívül haszonnal forgatható még a budapesti iratokat közlő tanulmány: SZATUCSEK ZOLTÁN: *Ma-kacs öregúr vagy nemzetmentő vatesz? Diplomáciai egyeztetések Mindszenty József sorsáról 1970-1971-ben.* In: MAJTÉNYI GYÖRGY – RING ORSOLYA (szerk.), *Közel-múlt. Húsz történet a 20. századból.* Budapest, 2002. MOL 20–34. Interneten: ArchivNet, 2001. 1. sz. <http://www.archivnet.hu>

25 HE Files, i. m.

A MONTH OF CARDINAL MINDSZENTY AT THE AMERICAN EMBASSY OF BUDAPEST

Several documents have been revealed recently about the 15 year long stay of Primate József Mindszenty, Cardinal of Esztergom, at the American Embassy of Budapest. In present paper we intend to enlarge this source material on the basis of mostly unpublished archival sources of the United States of America. Current study analyses a period of one month, namely July 1971, when Mindszenty already decided to leave the Embassy of the United States of America. However, the material presented here is rather limited it succeeds in giving an insight into the period so far not studied due to lack of archival sources. This way, at least further questions may be raised. In this study we present the short summaries of the documents in chronological order.

FÜGGELÉK

Faksimilek 1971. júliusának amerikai anyagából
6 dokumentum, 10 oldal

Deklassifikálva (titkosítás feloldva): 2002. április 11-én
(l. a cédulát mindegyik dokumentumnál)

Az utolsó négyjegyű számok a budapesti Mindszenty Archívumban őrzött
másolatok fényképfelvételeinek számai

- 3 (122).** Mindszenty bíboros kézírásos levele Mons. Zágonhoz, 1 p. – 3751
- 7 (126).** Mindszenty bíboros Villot bíboroshoz, 1 p. – 3750
- 31 (150).** Emlékeztető, anonim, 2 pp. – 3783-3784
- 32 (151).** Emlékeztető beszélgetésről, 2 pp. – 3785-3786
- 60 (179).** Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi a budapesti, a bécsi és a római (amerikai) nagykövetségeknek, jegyzi: Rogers külügyminiszter, 1 p. – 3837
- 66 (185).** Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak, továbbá a bécsi és római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 3 pp. – 3841-3843

1911. 11. 5.

1911. 11. 5.

valamely más minisztériumtól is kaphatunk
 ismét híradásokat ezek szerint a bécsi
 hivatalnak: azóta nem volt a kelet-
 Európában.

A minisztérium a hivatali hivatali kap-
 csolatok. Az egyik híradás az: Prof.
 Pázmány Lászlóval szembe történtek
 az 11. 11. 11. 4)

hivatali hivatal

1911. 11. 5.

Az a helyi hivatali hivatali hivatali
 hivatali hivatali hivatali hivatali
 hivatali hivatali hivatali hivatali
 hivatali hivatali hivatali hivatali
 hivatali hivatali hivatali hivatali

Büdingen, den 6. Juli 1871

Herrn Pastor,

Dignetur mihi hanc epistolam
Suo Pastori in Tragen.

Propter: Hermannus von

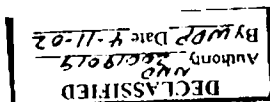
Joseph Minderling

DECLASSIFIED
NND
Authority 2808015
By WDP Date 4-11-02

I met with Monsignor Zagon alone at 6:20 p.m. He reported on his second meeting with the Cardinal this morning. He reported that he had told the Cardinal he could not make any conditions to the Pope because the Holy See cannot accept conditions. He told the Cardinal further that 50% of the conditions which he had submitted had already been resolved. The Cardinal retorted at this point that if that was so, why had he not been informed accordingly by the Holy See. Zagon said he had told the Cardinal he could put his suggestions for improving the status of the church in Hungary in a promemoria to the Holy See. He could make it clear that his departure did not mean a solution of the existing problems.

Zagon said the Cardinal had raised the question of his sister visiting him. Zagon/suggestion^{'s} that the Vatican would arrange for a visit by the invalided sister to the Cardinal in Vienna was rejected by him on the grounds that he wished no favors from the GOH. Zagon then said it would not be impossible to arrange for his sister to come and visit him here in Budapest, by ambulance if necessary.

Zagon said he next talked to him about his transfer to Vienna. He found the Cardinal ready to agree to a Vatican passport and to arrangements previously reported. The Apostolic Nuncio in Vienna, ^{and} Monsignor Zagon would come to get the Cardinal. They would try to arrange with the GOH for a rapid passing of the border without having the Cardinal get out of the car. The Cardinal then appeared:

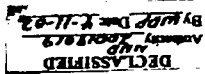

concerned about the transfer of his effects, pointing to books and old papers which he had collected. Monsignor Zagon assumed something could be worked out to effect a transfer of his effects.

Zagon next described to Cardinal Mindszenty his future existence in Vienna. He said that Mindszenty grew quite optimistic as he thought of activating the *Pazmany*, training Hungarian priests, and working together with Cardinal Koenig on some ecclesiastical matters.

Zagon said it remained now for him to get a definite date for his departure which he would try to get tonight. Zagon was shooting for late August or early September. He said he knew he would have great difficulty in getting him to fix a date. Zagon said that the Cardinal handed him two emigre newspapers from the United States which dwelt on his refuge here to justify the opinion that his stay here is worthwhile. Zagon said this was most regrettable. I pointed out that we could expect more of this sort of thing if his stay here were a lengthy one.

Zagon concluded his remarks by saying that he finally took the bull by the horns and said that Wyszinski had followed the right path; that every day which Cardinal Mindszenty spent in this Embassy would lessen his value to the church and diminish his prospects for presenting to history the image of a constructive Prelate of the church. He said that if he died in this Embassy history would show him as a thick-headed (Dickschaegel). Zagon said he was rather surprised that Mindszenty took this from him and he realized that he was taking a great risk in making this kind of remark. I wished him luck.

Memorandum of Conversation

SECRET - EODIS

Participants: Zagon
Amb. Puhon
H. Wilgis

Date: July 15, 10:00

Subject: Cardinal Mindszenty

Place: American Embassy

Ambassador Puhon met with Moninger Zagon to give him the purport of the President's letter to Cardinal Mindszenty. Zagon appeared to be ~~satisfied~~ satisfied with the contents of the letter as paraphrased to him by the Ambassador.

Zagon then briefed the Ambassador on his and Chelli's talk with Cardinal Mindszenty the night before. He said that the Cardinal had ~~mentioned~~ mentioned two problems which would arise if he left the American Embassy at the present time. First, the world would not understand his leaving without his speaking to the Hungarian people or church. This problem is particularly acute right now because there are four or five priests imprisoned for giving religious instruction. Secondly, the concessions ~~with~~ which the GCH has offered — the ~~appointment of bishops~~ three bishops in Szeged, Eger and Veszprem — are not sufficient.

The Cardinal had also given Zagon and Chelli a list of six points for consideration by the Holy See and asked that Zagon and Chelli transmit this list to the Holy See. These points are:

- 1) All priests in Hungary must not be hindered or impeded from carrying out their religious functions;
- 2) All priests imprisoned — either recently or for a long time — must be released, as well as approximately 100 people still imprisoned for their activities in 1956;
- 3) The representatives ~~placed~~ placed by the GCH in bishops' offices (curias) must be dissolved;
- 4) Restrictions on the size of seminaries and how many priests can be ordained must be removed;
- 5) Freedom to give religious instruction must be guaranteed; and
- 6) The peace priest movement must be dissolved.

Zagon concurred that the Cardinal's information about the status of the church in Hungary is ~~not~~ neither complete nor precise. For example, problems (3) and

DECLASSIFIED
AND
REMOVED
BY WPP Date 4-11-02

and (4) do not exist; they have already been solved in Vatican-GOH negotiations.

The other four points raised by the Cardinal are already being negotiated between the Vatican and the GOH. ~~If the Cardinal makes the resolution of these problems a condition for his leaving the Embassy, not only is there no hope for improved church-state relations, but the whole negotiations between the Vatican and the GOH are endangered.~~

~~The Ambassador asked Zagon if he felt the issues raised by the Cardinal~~
The Ambassador asked Zagon if the Cardinal were making resolution of these problems pre-conditions to his leaving the Embassy, or were they points which should be considered in the Vatican-GOH negotiations. Zagon replied that he thought the Cardinal ~~regarded~~ ^{REGARDED} them as pre-conditions, but he hoped in his upcoming conversations with the Cardinal to explain 1) that some of the problems do not exist, ^{AND} 2) the others are under negotiations. Therefore, the conditions should be converted into ^{DESIDERATA} ~~Desiderata~~, to be considered in connection with the Cardinal's leaving the Embassy.

DECLASSIFIED
Authority: 2007019
By: 1072 Date: 4-11-02

TELEGRAM

INCOMING
23 JUL 71 07 41Z

VV ESA132EH5757
RR RUESDA
DE RUEHC 132785 2932946
ZNY SSSSS ZZH
R 222830Z JUL 71
FM SECSTATE WASHDC
TO RUESDA/AMEMBASSY BUDAPEST 3772
RUFHAU/AMEMBASSY VIENNA 8105
INFO RUFHRO/AMEMBASSY ROME 4299
BT
SECRET STATE 132785

SECRET

INCL	FILE
1	NAME
	DCM
	PAO
	POL
	ECOM
	COM 1
	COM 2
	COM 3
	ARM
	REC
	C-50
	DEF
☒	FILE
ACTION TAKEN	
BY AG OR LTR	
DATE	

EXDIS

SUBJ: CARDINAL MINDSZENTY- MEMOIRS

REF: BUDAPEST 1267

1. DEPT APPROVES AMBASSADOR PUHAN'S PROPOSAL THAT WE CONVEY EARLIEST TO EMBASSY VIENNA FOR SAFEKEEPING CARDINAL MINDSZENTY'S MEMOIRS, TO BE SURRENDERED TO HIM AFTER VATICAN GIVES APPROVAL AND HE APPEARS IN VIENNA.

2. EMBASSIES BUDAPEST AND VIENNA ARE AUTHORIZED TO WORK OUT MODALITIES OF CONVEYANCE, WHICH MAY INCLUDE POUCH FACILITIES. DEPT AND EMBASSY ROME SHOULD BE INFORMED OF PLAN WORKED OUT PRIOR TO ITS BEING PUT INTO OPERATION. EMBASSY ROME SHOULD THEN SEEK INFORMAL AGREEMENT OF VATICAN TO PLAN AND NOTIFY DEPT AND EMBASSIES BUDAPEST AND VIENNA WHEN THIS AGREEMENT RECEIVED.
GPI. ROGERS
BT

SECRET

NNNN

(5) – 60 (179). Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi a budapesti, a bécsi és a római (amerikai) nagykövetségeknek, jegyzi: Rogers külügyminiszter, 1 p. – 3837

Jelmagyarázat

Incoming: érkező távirat. Dátum bélyegző: érkezés napja, órája, perce. Hosszú bélyegző jobb oldalt fent: látta: Nagykövet, utána elhelyezték az irattárban. (Az ilyen bélyegző(k)ből rekonstruálható a nagykövetség aktuális hivatali/személyi ellátottsága).

Az érkező táviratok mind nagybetűvel írottak.

Balra 4. sorban a feladás dátuma: 1971. július 22. 20 óra 30 perc (washingtoni idő szerint)

FM – FROM: Secstate WashDC

TO: RUESDA/Amembassy Budapest, 3772. sz.

RUFHAU/Amembassy Vienna, 8105. sz.

Info: RUFHRO/Amembassy Rome, 4299. sz.

BT-vel kezdődik a szöveg (BT-vel záródik a szöveg).

SECRET STATE 132 785 (minősítése: titkos. A washingtoni külügyminisztérium száma, mindig hatjegyű)

EXDIS – Extremely Limited Distribution: Rendkívül korlátozott szétosztásra (ez magyarázza, miért csak a nagykövet látta az irattárba helyezés előtt).

SUBJ – Tárgy: Mindszenty bíboros emlékiratai

REF – Hivatkozás: Budapest(i amerikai nagykövetség) 1267. sz. táviratára

Szöveg két pontban. Aláírás: Rogers (külügyminiszter)

BT

DECLASSIFIED
Authority: 28018019
Date: 4-11-02

SECRET

Classification

Department of State

TELEGRAM

01337

Amembassy BUDAPEST

INDICATE
☐ COLLECT
☐ CHARGE TO

July 26, 1971

DISTRIBUTION

ACTION: Amembassy VIENNA

INFO: SecState WASHDC

Amembassy ROME

EXDIS

SUBJECT: Transporting Cardinal Mindszenty's Memoirs

REF: State 132785

1. We have explored with Cardinal Mindszenty modalities to transport his memoirs to Vienna for safekeeping in the Embassy until he arrives in late September or October. Not unexpectedly he discovers difficulties and potential obstacles to departure.

2. However, Cardinal states he hopes to have memoirs ready for shipment within two weeks depending on research books available to him here. He claims he still has work to complete on final volume six that requires research possible only here in Budapest. While he wishes papers shipped in several sections, he is not prepared to release any of early volumes at this time since he requires them for review and reference in finishing last one.

3. Total shipment would fit into one standard-size filing

FILED BY

1:APuhan/ADCM:Scerback/jfl

DRAFTING DATE
7/23/71

TEL. EXT.

APPROVED BY:

FRANCES

SECRET-EXDIS

Classification

75-413

(6) - 66 (185). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak, továbbá a bécsi és római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 3 pp. - 3841-3843

SECRET-EXDIS PAGE TWO
Classification

Department of State
TELEGRAM

ACTION:

cabinet drawer. Cardinal wants papers wrapped in his presence by American officers, sealed, and transported out of Hungary by Americans with diplomatic passports in automobile. He opposes airplane shipment.

4. We propose subject to Embassy Vienna's concurrence to make three separate trips with memoirs when Cardinal finally agrees to release them. If Embassy Vienna will designate one repeat one Embassy officer to receive memoirs and act as custodian, we will assure delivery at times still to be determined. Embassy Vienna upon receipt of each segment could then confirm EXDIS safe receipt and guaranteed safe-keeping until such time as Vatican approves release to Cardinal upon his appearance in Vienna.

5. If above plan agreeable to Vienna, please confirm in order that we can inform Department and Embassy Rome and get final approval before putting plan into operation.

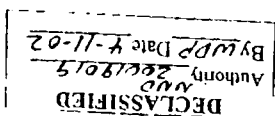
6. Comment: We get impression Cardinal thinks he has over-committed himself and is looking for ways of getting out of commitment made to Pope, by inter alia imposing conditions

DRAFTED BY	DRAFTING DATE	TEL. EXT.	APPROVED BY:
CLEARANCES			

SECRET-EXDIS

Classification

FORM
4-68 PS-413

SECRET-EXDIS

Classification

PAGE THREE

Department of State

TELEGRAM

ACTION:

on us. We should, however, proceed with our plans and remove the conditions one by one as they are posed to us.

PUHAN

Jelmagyarázat

(itt hiányzik az outgoing: kimenő távirat.)

A kimenő táviratok írógéppel készülnek.

01337 Távirat száma. Másutt: Budapest 01337

Dátum: 1971. július 26.

Küldi: Amembassy Budapest

Action: Amembassy Vienna – a bécsi nagykövetség az első címzett

Info: SecState WashDC, Amembassy Rome – a washingtoni külügyminisztérium és a római amerikai nagykövetség tájékoztatására

EXDIS – Extremely Limited Distribution: Rendkívül korlátozott szétosztásra.

SUBJECT – Tárgy: Mindszenty bíboros emlékiratainak szállítása

REF – Hivatkozás: State 132785 (washingtoni külügyminiszter 132785 sz. táviratára)

Szöveg 6 pontban.

APuhan/ADCM:Scerback/jfl, 7/23/71

Feltételezhetően: Puhan nagykövet utasítására Scerback fogalmazta, 1971. július 23-án, az elküldés előtt három nappal.

Aláírás: Puhan (nagykövet) s.k.

VIRT LÁSZLÓ

MINDIG A KERESZT FÉNYÉBEN

Száz éve született Boros Béla érsek, temesvári titkos püspök

1980 október 4-én Gyulafehérváron, Márton Áron temetése után a papnevelőben, az akkori papnövendékekkel összeszámláltuk, hogy kik jelentek meg Márton Áron temetésén. Az akkori diktatúra viszonyait jelzi, hogy egyáltalán eszünkbe jutott utánanézni annak, hogy kik tudtak eljönni Erdély szentéletű püspökének a temetésére. Hat püspököt számoltunk össze, akik közül ketten voltak Romániában élők. Az egyik Jakab Antal volt, aki tizenhárom évi börtönnel a háta mögött volt Márton Áron közvetlen utóda az erdélyi püspöki széken, 1951-ben történt letartóztatásaig pedig a börtönben lévő Márton Áron helyetteseként, titkos ordináriusként kormányozta az erdélyi egyházmegegyét. A másik romániai püspök Boros Béla volt, akinek addig a napig a nevét sem hallottam. Az erdélyi és a temesvári papnövendékek elmondták, hogy 1948-ban titokban szentelték püspökké. Amikor püspöki mivolta a hatóságok tudomására jutott, akkor letartóztatták, életfogytiglani börtönre ítélték, közel tizennégy esztendő telt a börtönben, majd az 1964-ben történt szabadulása óta káplánként dolgozik az egyik temesvári plébánián. A papnövendékek elmondták, hogy ő az egyetlen püspök a világon, aki káplánként dolgozik. Ezután sok papszentelésen voltam Gyulafehérváron, ebben csak a román határőrség tudott két ízben megakadályozni. E papszenteléseken Boros Béla is mindig ott volt. 1982-ben már volt alkalmam röviden beszélgetni vele, majd 1986-ban egy temesvári újmisési pap primíciája alkalmából jobban is megismerhettem őt. A Temesvár-józsefvárosi plébánia egyik szobájában lakott, és ugyanebben a városban az erzsébetvárosi plébánián volt segédlelkész. Boros Béla püspök a helyzet fonákságát jelezve, de egyúttal büszkén is mondta, hogy ez az a temesvári káplánlakás, amely miatt egyszer még König bíboros is Temesvárra jött.

Boros Béla Arad megyében, a Fehér-Körös menti Kisjenőn született 1908 szeptember 20-án. Szülei kelmefestő és vegytisztító iparosok voltak. Középiskolás korában, a plébánosa hatására döntött a papi hivatás mellett. Ettől kezdve a temesvári piarista gimnázium és egyúttal a temesvári küsszeminárium növendéke volt 1926-ig, amikor érettségi vizsgát tett. Püspöke, a német anyanyelvű, de magyarul is ugyanolyan jól beszélő Pacha Ágoston (a németeknek Augustin Pacha) felfigyelt képességeire, és úgy rendelkezett, hogy Boros Béla Rómában, a Pápai Gergely Egyetemen, a hírneves Német-Magyar Kollégium növendékeként végezze a teológiai tanulmányait. 1932-ben, Rómában szentelték pappá. A Gergely Egyetemen dogmatikából és filozófiából egyaránt ledoktorált, majd 1934 augusztusában tért vissza Temesvárra. Temesváron lelkipásztori beosztást kért püspökétől, azonban a hittudományi főiskolán üres volt a dog-

matika és a filozófia tanári katedrája, így 1934 szeptemberétől e két tantárgyból a teológia tanára lett.¹

A második világháború éveiben Bánság, vagyis a temesvári egyházmegye teljes területe Románia része maradt, ahol ekkor 300 000 német és 150 000 magyar anyanyelvű hívő élt.² Pacha Ágoston püspök német anyanyelvű volt. A második világháború éveiben Romániában a Német Népcsoport intézte a romániai németiség ügyeit, mely arra törekedett, hogy a felekezeti iskolákat és intézményeket átvegye az egyházaktól, tehát a katolikus és az evangélikus egyháztól. Wilhelm Staedel nagyszebeni evangélikus püspök és Pacha Ágoston temesvári katolikus püspök ilyen értelemben alá is írt egy megállapodást a Német Népcsoport vezérével.³ Pacha Ágoston két romániai német szenátorral Hitlernél is járt ebben az ügyben, és „németbarát” híre lett ezért. Azt tényként szögezhetjük le, hogy Pacha püspök nem volt olyan következetes ellenlábas a hitleri Németországnak, mint Márton Áron erdélyi püspök. Boros Béla a szemtanú hitelességével tudja árnyalni ezt a kérdést, hiszen Pacha püspök övele, az akkori temesvári teológia tudós tanárával még a kritikus időkben megosztotta a gondjait. „Egyszer volt Hitlernél, ment a két német szenátorral, és nekem utána elmondott mindent: kérte Hitlert, tiltsa meg, hogy az itteni német vezető, Andreas Schmidt beavatkozzék a hitoktatásba, zavarja azt, és propagandát fejtessen ki ellene.”⁴ Lehet azt mondani, hogy Pacha Ágoston nem volt eléggé határozott a hitleri Németország törekvéseivel szemben. Német anyanyelvűként bizonyára másként élte meg ezt, mint akik idegen megszállókként tekintettek a hazájukba a lábukat betevő német katonákra és tisztviselőkre. Azt azonban tényként könyvelhetjük el, hogy a háború után fel sem merült Pacha Ágoston felelősségre vonása, pedig ha bármily kicsiny okot adott volna erre, akkor azt a kommunista hatalom kihasználta volna. Pacha Ágostont 1950-ben azért tartóztatták le, mert az Apostoli Szentszék iránti hűsége szembeállította őt a kommunista-ateista államhatalommal.

Romániában a nyílt egyházüldözés az 1948-as kultusztörvénnyel kezdődött, amikor a bukaresti kormány egyoldalúan felmondta a Szentszékkel 1927-ben megkötött konkordátumot. Az egyházat azonban már korábban is érték sérelmek, ami többnyire egyházi épületek államosítását jelentette. Temesváron 1947-ben államosították a katolikus hittudományi főiskola épületét. Pacha Ágoston ekkor Boros Bélát nevezte ki az épületét megfosztott hittudományi főiskola rektorává. Az új rektor úgy szervezte meg az intézmény további működését, hogy az a Temesvár-erzsébetvárosi plébánia megfelelően nagy hivatali épületében folytathatta a működését, az állami gáncsoskodás ellenére a papképzés tovább folyhatott. Boros Béla a temesvári teológia ügyében többször járt a bukaresti nunciatúrán is. Az Apostoli Szentszék így többek között rajta keresztül is értesülhetett azokról az egyházellenes jogtalanságokról, melyek megelőzték a konkordátum egyoldalú felmondását. E látogatásoknak köszönhetően O'Hara nuncius szemé-

1 Boros Béla szóbeli közlése.

2 HESZKE BÉLA: *A kisebbségi magyar katolikus egyház*. In: *Erdélyi Magyar Évkönyv*, 1937. A Brassói Lapok kiadása.

3 JAKABFFY ELEMÉR: *Ragaszkodjunk-e továbbra is a felekezeti oktatáshoz és a társadalommegsegítés eddigi rendszeréhez? A témához kapcsolódó szerkesztőségi közleményekkel*. Magyar Kisebbség, 1941 június 1.

4 „A börtönőr megtanulta magyarul az imádságot”. Gazda Árpád beszélgetése Boros Béla érsekkal. Romániai Magyar Szó, 1993 április 17–18.

lyén keresztül a megfelelő vatikáni hivatalok is tudomást szerezhettek a negyvenedik életévében járó temesvári rektor személyéről.⁵

Miután Románia egyoldalúan felmondta a Szentszékkel kötött konkordátumot, és bevezette az 1948-as kultusztörvényt, Róma teljes joggal gondolta azt, hogy az események után a román kormány tudta nélkül, titokban nevezzen ki és szenteljen fel püspököket. Ez a kultusztörvény betiltja a szerzetesrendek működését, betiltja az erdélyi románok görögkatolikus egyházát, államosítja az iskolákat és a római katolikus egyházmegyeik közül nem ismeri el a temesvári, a nagyváradi és a szatmári püspökségeket, valamint (meglepő módon) a bukaresti érsekséget sem. A kormány önhatalmúan, az egyház törvényeit semmibe véve úgy gondolta, hogy Románia területén a Kárpátokon belül csak Erdélyben, azon kívül pedig csak Moldvában van érvényes püspök. Mint a kommunista országokban máshol is, ezekben az években Romániában is úgynevezett „megállapodás” keretében kívánták rendezni az állam és az egyházak közötti viszonyt. E „megállapodás” valójában azt célozta meg, hogy az egyházak egyoldalúan rendelkezék magukat az ateista állam eszköztárába, mondjanak le a Krisztustól adott lelki-szellemi függetlenségükről. A román görögkeleti egyház gondolkodás nélkül aláírta e megállapodást. A görögkatolikus egyházat a román nép egységesítése címén (a görögkeleti egyház kívánságára) ekkor betiltották. Huzavonak után a protestáns egyházak is aláírták e megállapodást, így azok is a bevett, elismert egyházak közé kerültek. A római katolikus egyház betiltásáról nem rendelkezik a kultusztörvény, de a Márton Áron irányítása alatt álló római katolikus egyház nem írta alá a megállapodást, nem mondott le a Krisztustól adott lelki-szellemi függetlenségről. Különleges helyzetbe került ezzel a romániai római katolikus egyház. Nyilvánosan működhetett, de nem sorolták be az elismert felekezetek közé. A romániai római katolikus egyház (elsősorban az erdélyi, a temesvári, a nagyváradi és a szatmári püspökségek, melyeknek irányítási nyelve nem román) megtűrt felekezetsékként élt egészen az 1989 decemberi változásokig. Boros Béla több beszélgetésben is határozottan állította, hogy az Apostoli Szentszék ilyen körülmények között teljes joggal nevezhetett ki titkos püspököket.

A titkos püspökszentelésekre azért volt szükség, mert az 1948 nyarától beállt helyzetben bizonytalan volt az, hogy az egyház a lelki-szellemi függetlenségének megtartása mellett tovább őrizheti-e a nyilvános struktúráit, vagy pedig az egyházi működés a nyilvános fórumokról teljesen kiszorul. Így az apostoli folytonosság, tehát a papszentelések további lehetőségének biztosítása érdekében Romániában 1948 végétől három éven keresztül valamennyi egyházmegye – a római katolikusok és az államilag betiltott görögkatolikusok egyaránt – titkos püspököket kapott.

Boros Béla kinevezése és felszentelése 1948 decemberében történt. Ez év december 6-án Guido Del Mestri, a nuncius titkára felkereste őt a Temesvár-erzsébetvárosi plébánián, ahol akkor a teológia működött, és ahol akkor Boros Béla is lakott. A titkár négy-szemközt közölte Boros Bélával XII. Pius pápa szándékát az ő ressinai címzetes püspökké történő kinevezéséről és felszenteléséről. A nuncius titkára közölte azt is, hogy amennyiben elfogadja a püspöki kinevezését, akkor azt titokban kell tartania a felszentelése után is. Ekkor ketten átmentek Pacha Ágoston püspökhöz, aki elfogadta Boros Béla kinevezését, és ez alkalmából a székeskáptalan kanonokjává is kinevezte őt. Boros Béla ezután „rangrejtve” Bukarestbe utazott, bement a nunciátúra épületébe, ahol

5 Boros Béla szóbeli közlése.

1948 december 12-én Gerald Patrick O'Hara nuncius püspökké szentelte őt. Ezután visszatért Temesvárra – és élete a korábbi mederben folyt tovább. Püspöki mivoltáról a romániai püspökökön, és a temesvári káptalan tagjain kívül senki nem tudott.⁶

A temesvári hittudományi főiskola a lehetetlen körülmények mellett 1950-ig működhetett. Boros Béla változatlanul folytatta a rektori és tanári munkáját, emellett bizonyos közvetítő szerepet vállalt a nunciatura és a katolikus egyházmegyék között. Az 1949-es esztendőre már olyan állapotok alakultak ki Romániában, hogy ez a tevékenysége, ami normális körülmények esetén a legtermészetesebb kapcsolatot jelenthette volna a szentszéki képviselő és az egyházmegyék között, ekkorra, Márton Áron letartóztatásának éveire „illegális” tevékenységgé vált. Itt nem véletlen az idézőjel, hiszen nem az egyházi tevékenység az illegális, hanem az egyházat üldöző diktatúra az illegitim, az illegitim hatalmak pedig illegálisnak minősítenek mindent, ami nekik nem tetszik. Az egyház katakomba életre kényszerítve sem lehet illegális, hiszen az egyház tevékenységét a saját törvényei szabják meg.

1949-ben, vagy 1950-ben az Apostoli Szentszék XII. Pius pápa személyes jóváhagyásával szerkesztett egy állásfoglalást, melyben tiltakozott az egyházat sértő román kultusztörvény ellen. (A pontos évszámot Boros Béla 1991-ben már nem tudta felidézni. Krauter Sebestyén 1990-ben felszentelt temesvári püspök szerint 1950 májusában, vagy júniusában történhetett ez az állásfoglalás.) Ennek kihirdetésével a temesvári egyházmegyét bízták meg, mert már csak itt volt „szabadlábon” lévő püspök. Az állásfoglalás kihirdetéséről Boros Béla személyesen intézkedett a temesvári székesegyházban. Erről a Vatikáni Rádió még aznap tudósított, amivel az egész romániai katolikus egyház számára nyilvánvalóvá vált a szentszéki álláspont. Így ettől kezdve az Apostoli Szentszék iránt engedetlennek, tehát az egyház törvénye szerint illegálisnak számított minden olyan katolikus, aki a kultusztörvénynek az egyházat sértő pontjait bármilyen módon elismerte. Ezt követte Pacha Ágoston letartóztatása 1950 július 20-án és O'Hara nunciust is ebben az évben utasították ki Romániából.⁷

1951 március 10-én – nyilván központi utasításra – több vezető papot tartóztattak le Erdélyben is és a partiumi egyházmegyékben is. Gyulafehérváron Márton Áron letartóztatása után Boga Alajos kormányozta az erdélyi egyházmegyét, az ő letartóztatása után pedig Sándor Imre. Boga Alajos a máramarosszigeti börtönben halt meg. Sándor Imrét 1951 március 10-én tartóztatták le a titokban várakozó tartalékával, Gajdátty Béla gyulafehérvári rektorral együtt. Mindketten börtönben haltak meg. A szatmári és a nagyváradai egyházmegyéket Scheffler János püspök letartóztatása után (aki szintén börtönben halt meg) Czumbel Lajos kormányozta, akit szintén 1951 március 10-én vittek el. Ő öt évet töltött börtönben, ebből három évet magánzárkában.⁸

1951 március 10-én este Boros Béla a temesvári ifjúság számára tartott nagybőjti lelkigyakorlatról hazatérve benyitott a püspöki székházban lévő szobájába és ott már várta őt a rendőrség. Júniusig a temesvári titkosrendőrség pincéjében volt. Onnan át-

6 Boros Béla szóbeli közlése.

7 Boros Béla szóbeli közlése.

8 VIRT LÁSZLÓ: *Katolikus kisebbség Erdélyben*. Budapest–Luzern, 1991. Egyházfórum kiad. VIRT LÁSZLÓ: *Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi*. Budapest, 2002. Teleki László Alapítvány kiadása.

szállították Bukarestbe, a Belügyminisztérium föld alatti börtönébe.⁹ Boros Bélának a vizsgálati fogság idején az volt a benyomása, hogy püspöki mivoltáról a hatóságok 1951 elején értesülhettek, amikor a nuncius kiutasítása után a nunciatúra épületében házkutatást tartottak.¹⁰ Pacha Ágoston temesvári püspökkel, és Joseph Schubert bukaresti titkos püspökkel egy perben ítélték el, amibe belekeverték a temesvári püspöki irodaigazgatót, a püspöki titkárt, egy olasz állampolgárságú, a betiltott vajdahunyadi ferences főiskola közösségéhez tartozó ferences papot, valamint a bukaresti olasz követség egyik másodtitkárát is, aki szintén olasz állampolgár volt. Szerepelt még a perben három román nemzetiségű személy, akik a román kereszténydemokrata mozgalom tagjai voltak. Övelük a per pap-vádlottjai ekkor találkoztak először. Az olasz diplomatát azért ismerhették, mert a nuncius kiutasítása után több alkalommal a bukaresti olasz követség közvetített a Szentszék és a romániai katolikus egyházmegyék között. A vád szerint a felsorolt „vatikáni ügynökök” Románia ellen kémkedtek.¹¹

A per kiagyalóinak szándékáról árulkodik az a tény, hogy bűncselekménynek minősítették az olasz követséggel való kapcsolattartást. A nunciust már kiutasították, így a romániai egyház az olasz követség által tudott kapcsolatba lépni előjárójával, az Apostoli Szentszékkel. Ha ez bűncselekménynek minősült, akkor nyilvánvaló a kommuniszták szándéka: a romániai katolikus egyház szakadjon el Rómától! Az erdélyi és a partiumi, katolikus papság ellenállása a hatalomnak ezt a szándékát hiúsította meg.

A per – stilszerűen – a bukaresti katonai színházban zajlott. Az elsőrendű vádlott Pacha Ágoston püspök volt. Őt 82 éves korában 18 év börtönre ítélték, hogy majd 100 éves korában szabaduljon. Pacha püspököt 1954 nyarán megvakulva, halálos betegen visszaszállították a temesvári püspökségre, ott halt meg 1954 novemberében. Boros Béla és Joseph Schubert püspökök életfogytiglani börtönt kaptak. Életfogytiglant kapott az olasz diplomata is, de őt néhány év múlva visszaengedték Olaszországba.¹²

Boros Béla néhány hónap híján tizennégy évet töltött börtönben, ezalatt végigjárta Románia jelentősebb fegyházait. A bírósági színjáték után a máramarosszigeti börtönbe került, a szovjet határ mellé. Annak idején ide olyan foglyok kerültek, akiket a kommunista hatalom különösen veszélyesnek tartott és – szándékuk szerint – ha az országban bizonytalan politikai helyzet alakult volna ki, akkor az ott őrzött „veszélyes egyéneket” azonnal a Szovjetunióba szállíthatták volna.¹³ Boros Béla a máramarosszigeti börtönben ötszemélyes cellában lakott, ahol mind az öt rab katolikus püspök volt. Cellatársa volt Márton Áron erdélyi püspök, Pacha Ágoston temesvári püspök, Joseph Schubert bukaresti titkos püspök és Alexandru Todea balázsfalvi görögkatolikus titkos püspök, aki 1990-ben balázsfalvi görögkatolikus érsek, és bíboros lett.¹⁴

Alexandru Todea már 1990-ben a Mérleg lapjain megemlékezett arról, hogy Máramarosszigetre hurcolva, 1952-ben hogyan találkozott püspöktársaival. „Kolozsvárott újból megszakítottuk az utat, a Securitate fogdájában aludtunk. Március elsején továbbvittek bennünket. Valahol újra megálltunk, és egy kis résen kilesve észrevettem,

9 „A börtönőr megtanulta magyarul az imádságot”. Ld. fent.

10 Boros Béla személyes közlése.

11 Boros Béla személyes közlése.

12 Boros Béla személyes közlése.

13 Boros Béla személyes közlése.

14 Boros Béla személyes közlése.

hogy az autót látva a favágó emberek keresztet vetnek magukra. Ebből arra következtem, hogy a hírhedt máramarosszigeti börtön felé tartunk. Megérkezve csíkos ruhákat kaptunk. Ötszemélyes cellába kerültem, de a sötétben nem ismertem meg társaimat. Megszólítottam őket: Uraim, testvéreim ismerkedjünk meg, hiszen nem vagyunk rablók. Elsőnek Márton Áron gyulafehérvári megyéspüspök válaszolt, utána Augustin Pacha, Temesvár első püspöke, majd az engem felszentelt Schubert, végül az 1948-ban szintén titokban felszentelt Boros Béla temesvári segédpüspök jelentkezett. Nagy meglepetés és öröm volt a találkozás. ... Felejthetetlen marad számomra a püspöktestvéreimmel eltöltött idő, a szenvedésben, kényszermunkában, éhezésben, megaláztatásokban és a kínzások során. A szörnyű viszonyok közepette is sikerült az emberi és keresztény élet alapelvei, az Istenről és emberről alkotott eszméink szerint békében és barátságban megbeszelnünk minden emberi és vallási, nemzeti és nemzetközi kérdést. *Minden nehézséget meg lehet oldani az emberek és a nemzetek között, ha az ember elsősorban ember akar maradni. Akit áthat az istenszeretet, abban nem élhet gyűlölet. Mély kapcsolat alakult ki főleg Márton Áron, Boros Béla és közöttük.*"¹⁵

Alexandru Todea és Boros Béla egyaránt megemlékeznek arról, hogy a Máramarosszigeti börtönben a katolikus püspökök feladata volt a börtön véceinek takarítása. E brigádnak tagja volt a másik cellában raboskodó Anton Durcovici moldvai római katolikus püspök is, aki nem élte túl a börtönt, itt halt meg Máramarosszigeten. Boros Bélának az is a feladata volt, hogy a meghalt rabok után takarítsa ki a cellát. Ezzel kapcsolatban emlékezett meg egy beszélgetésben a román parasztpárt vezérének, az erdélyi magyarok számára sok szenvedést okozó Iuliu Maniunak a haláláról, aki az öt püspökkel szomszédos cellában élte utolsó napjait. Egy jóindulatú foglár tájékoztatta a román nemzethez tartozó Todea püspököt arról, hogy a szomszéd cellában haldoklik Maniu. A foglár takarítás ürügyén átengedte Todea püspököt Maniuhoz, aki így megtudta gyóntatni és a betegek szentségével el tudta látni a haldokló politikust. Miután Maniu meghalt, Boros Béla püspök ment át takarítani.¹⁶

Boros Béla számolt be egy interjúban arról is, hogy a közös cellába zárt öt püspök hogyan gondoskodott saját szellemi életéről, ami ebben a helyzetben a szellemi kondíció, a szellemi épség megőrzését is szolgálta. Boros Béla, a két doktorátussal bíró teológiai tanár felajánlotta, hogy püspök-és rabszolgák segít a megfelelő önképző kurzus működtetésében. „Én, mivel tanár voltam, mondtam a többieknek, hogy ha akarják, összeszedem az eszemet és beszélek egy-egy témáról: Isten ismerete, megismerés, igazság. Ami eszembe jut, szépen beosztom. És kérték, hogy avval is telik az idő.”¹⁷ A közös cellába összezárt öt püspök a börtönben is olyan keresztény, testvéri közösséget tudott alkotni, ami e cella falain túl is hatással volt az emberekre. Az öt püspök közül kettő magyar, kettő német, egy román anyanyelvű volt, a román anyanyelvű pedig a katolikus egyházon belül nem a római, hanem a görög rítushoz tartozott. A sokféleségben megnyilvánuló egységnek kisugárzó hatása volt, még a börtönőrök is jobbá tudtak lenni általuk. Volt olyan román börtönőr, aki megtanult magyarul imádkozni.

15 ALEXANDRU TODEA: „Ha ellenséged éhes, adj neki kenyeret!” Boór János beszélgetése a balázsfalvi görögkatolikus érsekkel. Mérés, 1990/2.

16 Boros Béla személyes közlése.

17 „A börtönőr megtanulta magyarul az imádságot”. Ld. fent.

A cella lakói közül Márton Áront és Pacha Ágostont egymástól elkülönítve, de egy időpontban 1954 áprilisában kiemelték, és elszállították a bukaresti Jilava-börtönbe. A már halálos beteg, nyolcvanöt éves, látását nagyrészt elvesztett Pacha püspököt 1954 nyarán váratlanul hazaszállították a temesvári püspökségre – meghalni. Boros Béla 1955 márciusáig maradt a máramarosszigeti „kivégzőtáborban”. (A börtön magas halálozási aránya miatt a rabzsargon nevezte így a szigeti fegyházat.) Ekkor őt átszállították Rimnicul Sarat börtönébe, ami arról volt híres, hogy itt minden cella magánzárka volt és a börtönt nem fűtötték. Boros Béla két és fél évig volt itt magánzárkában. (Az összesen tizenhét év fogságot szenvedett Godó Mihály jezsuita nyolc évet töltött ebben a börtönben!) Boros Béla elmondta, hogy a többéves magánzárkára ítélt rabok egymás közötti kapcsolattartását azzal is akadályozták, hogy csak minden második cellának volt lakója, hogy ne tudjanak egymásnak átkopogni. Az itt lévők annyi ideig nem láthattak embert, amennyi időt itt eltöltöttek! Boros Béla 1956 február 29-én a börtönben volt fültanúja Sándor Imre egykori észak-erdélyi püspöki helytartó fagyhalálának. (Sándor Imre a börtönben lévő Márton Áronnak, mint ordinárius substitus, időrendben a második helyettese volt.)

Rimnicul Sarat magánzárkájából két és fél év után a pitesti-i börtönbe szállították. Pitesti arról volt nevezetes, hogy a rossz táplálás miatt sokan haltak meg itt. Több visszaemlékező is említi, hogy ebben a börtönben nem volt ismeretlen a skorbut.¹⁸ Boros Béla itt is két és fél évet töltött, majd teljesen legyengülve a dési börtönbe került. Dés után a szamosújvári fegyház következett (még Rózsa Sándor is raboskodott ott a 19. században), ott érte az 1964 augusztusi amnesztia.

Boros Béla a börtön után évtizedekig kápláni munkakört töltött be Temesvár-erzsébetvárosi egyházközségben. Nagyon sokáig a temesvári egyetemisták lelkipásztora is volt. A diktatúra évtizedeiben természetesen nem úgy, hogy hivatalos kinevezéssel lett volna egyetemi lelkész. Egy ateista diktatúrában ez lehetetlen lett volna. Egyszerűen csak úgy lett „egyetemi lelkész” ő, hogy a diákság megkereste, és kérte, hogy foglalkozzon velük. Boros Béla a felkérésnek örömmel tett eleget.

A világtól éveket elzárva, de a világ érdeklődött aziránt, hogy milyen körülmények között él Romániában a katolikus egyház. 1967-ben Iustinian bukaresti ortodox pátriárka meghívta Romániába Franz König bíboros, bécsi érseket. König bíboros azal a feltétellel fogadta el a meghívást, hogy találkozhat az akkor házi őrizetben élő Márton Áronnal.¹⁹ Ekkor feloldották Márton Áron házi őrizetét, így Boros Béla, valamint az akkori moldvai püspök társaságában ő fogadhatta a repülőtéren König bíborost. Másnap a bukaresti katolikus érsekség épületében Franz König külön fogadta Márton Áront és Boros Bélát. A bécsi bíboros érsek ilyen módon közvetlenül a leghitelesebb személyektől, állami propagandisták mellőzésével tájékozódhatott arról, hogy milyen viszonyok között él Romániában a katolikus egyház.²⁰

König bíboros egy alkalommal Temesvárra is elutazott azért, hogy Boros Bélával találkozhasson. Ez akkor történt, amikor a bécsi érsek 1971-ben Budapesten járt azért, hogy Mindszenty bíborosnak az amerikai követségről való távozását előkészítse. Ez év

18 Boros Béla, Jakab Antal és Dávid László személyes közlése.

19 MÁRTON ÁRON *Emlékkönyv*. Szerk.: Dr. MARTON JÓZSEF. (Életrajzi adatok) Kolozsvár, 1996. Glória Kiadó.

20 Boros Béla személyes közlése.

szeptemberében Boros Béla táviratot kapott König bíborostól, hogy szeptember 8-án felkeresi őt Temesváron. König e napon Budapestről meg is érkezett, és egyúttal Márton Áront is felkereste Gyulafehérváron.²¹ Valószínű, hogy Boros Béla König bíboros közbenjárására kaphatott útlevelet 1971-ben Rómába, hogy VI. Pál pápát felkereshesse. Püspöki kinevezése óta huszonhárom évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Rómába utazhasson, ahol egykor két doktorátust is szerzett ő. Ugyanakkor a nyugati világ és az őt körülvevő világ közötti különbséget érzékelve elmondta azt is, hogy a nyugati újságírók úgy nézegettek őt, mint csodabogarat, aki püspök és egyúttal káplán, és aki kibírt tizennégy évet a kommunisták börtöneiben. Ezután több, mint tíz évig nem tudott Nyugatra menni. 1982-ben Höffner bíboros, kölni érsek közbenjárására tudott Németországba utazni, hogy ott tarthassa az aranymiséjét. Erre azért került sor Kölnben, mert Höffner bíboros a Gergely Egyetem 1932-ben végzett évfolyamát (ahol és amikor ő maga is végzett) ide hívta, hogy közösségben tarthassák aranymiséjüket.²²

Boros Béla személyes felszabadulásként élte meg az 1989 decemberében éppen Temesvárról elindult változásokat. Már 1990 januárjában találkoztam vele a még sok sebből vérző Városban. Új erőre kapva tervekről beszélt, amit a romániai katolikus egyháznak el kell érnie. Elmondta, hogy azt megelőzően 1949 júniusában vett részt püspökkari konferencián, ahol akkor a nunciuson kívül már csak hárman lehettek jelen. Néhány nappal a letartóztatása előtt ott volt akkor Márton Áron, ott volt Anton Durcovici moldvai püspök, Pacha Ágoston képviselője pedig Boros Béla titkos püspök jelent meg. Az 1989-es fordulat után azonnal, már január 3-án összeült a romániai püspöki konferencia, ahová Boros Bélát személyesen Francesco Colasuonno nuncius vitte el.²³ Ezt követte életműve, tanúságtétele legmagasabb elismerése: II. János Pál pápa 1990 áprilisában érsekké nevezte ki az akkor 82 éves Boros Bélát. Ugyanekkor Colasuonno nunciussal együtt, társszentelőként Temesvár püspökévé szentelhetette Krauter Sebestyént. Hősünknek hosszú élet adatott, 2003-ban, 95 éves korában halt meg.

Boros Béla nem készült sem hősi, sem vértanúi szerepre, de még csak egyházkormányzati tevékenység sem volt papi életének a célja. Rektornak, teológiai tanárnak sem készült, noha római évei alatt erre képezték ki őt. Papi hivatását mindig, teológiai tanárként is, életfogytiglanos rabként is, püspök-káplánként is lelkipásztori munkaként élte meg. Istennek különleges szándékai voltak vele. Ha nem Romániában, hanem valahol Nyugaton él, lehetett volna ő híres teológus. Romániában élve, és az egyházüldözés kiteljesedésének esztendejében püspöki méltóságra jutva, tudta, hogy Istennek mi a szándéka vele. Püspöki jelmondatával Istennek ezt a szándékát fejezte ki: *In luce Crucis semper* – azaz: *Mindig a Kereszt fényében*. Boros Béla nem készült semmilyen rendkívüli szerepre, arra készült, hogy egyszerű papként az egyszerű emberek elé élje az evangéliumot. Boros Béla élete azt példázza, hogy aki Jézust követi, az Jézus sorsában is osztozik. Az „átlagember” e sors ellen tiltakozik, de Isten az „átlagemberek” közül is támaszt Krisztushoz felnövekvő mustármagokat (Mt. 13,31), hogy az átlagember is a kereszt fényébe kerülhessen.

21 Boros Béla személyes közlése.

22 Boros Béla személyes közlése.

23 Boros Béla személyes közlése.

LÁSZLÓ VIRT

BÉLA BOROS, THE SECRETLY ORDAINED BISHOP

Béla Boros (1908-2003) was secretly ordained as bishop in 1948. He was arrested, and convicted to life imprisonment when the authorities revealed his ordination. He spent fourteen years in prison and was released in 1964. The reason for his secret ordination was the fear that the Church should cease its public activity after 1948. Béla Boros was serving as an assistant priest for decades after being released from prison.

ZVARA EDINA

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK, 2006

Bak Jolán: „Ott egy jeles szép kápolna emelkedett”: az Esterházy Kápolna újjászületése = „Dort war eine hervorragende schöne Kapelle”: die Wiedergeburt der Esterházer Kapelle. Budapest: Műemlékek Állami Gondnoksága, 2006. 51, [2] p.

A fertődi kastély főépületében kapott helyet a családi használatra szánt kápolna, amely 1763 májusában készült el. A teljes befejezésre 1764-ben került sor. Esterházy Fényes Miklós neves művészeket foglalkoztatott a díszítésben: Joseph Ignaz Mildorfer (kupolafreskó), Johann Michael Reiff (stukkók), Stefan Gabriel Steinböckel (márvány burkolatok), Mathias Landwieder (oltár) bécsi mestereket. A II. világháború utáni események következtében elpusztult a kápolna berendezése is. 1990 után vált lehetővé, hogy megkezdődjenek a restaurálási munkálatok, amelyet egy alapítvány (Esterházy Kastély Kápolna Alapítvány) intézett. A kápolna újbóli felszentelésére 2001-ben került sor.

Borovi József: [Az esztergomi érseki egyházmegye felosztása] Rozdelenie ostrihomskej arcidiecezy. Esztergom; Piliscsaba: PPKE BTK Szlavisztika–Közép-Európa Int. Nyugati Szláv Kult. Kutatócsoport, 2006. (Pons Strigoniensis. Studia, 5.) 191 p.

Az esztergomi egyházmegye felosztását 1776 előtt már több érsek is tervezte: a 16. században Draskovich György, a 17.-ben pedig Pázmány Péter. A 18. században először az egri egyházmegye területét akarták több egyházmegyére felosztani, később mégis az esztergomi egyházmegyét osztották fel. Az esztergomi érseki székhely éppen üres volt akkor, amikor a jezsuita rendet feloszlatták, és ez személyi állományában éppen az esztergomi püspökséget érintette leginkább. 1775-ben Mária Terézia terve az volt, hogy az esztergomi érsekséget szépesi, besztercebányai és rozsnyói püspökségekre bontja úgy fel, hogy az eredeti részben meghagyja. 1776. január 1-jén jelentette be az esztergomi érsekség felosztását, az új esztergomi érsek (Batthyány József) és az új püspökök nevét (Berchtold Ferenc, Galgóczy János, Szalbek Károly). A római pápa, VI. Pius 1776. március 13-án hagyta jóvá az új püspökségek megalapítását.

Csigó László: Magyar evangélikus templomok. Fotó: Csigó László. Vál. és a kísérőszöveget írta Földes Mária. Budapest: Anno, 2006. 48 p.

A sorozat második kötetében a magyarországi evangélikus templomok legszebbjeiből válogatnak a kötet összeállítói. Az összeállításban „megtalálhatóak az egyszerű, magtárformát mutató falusi templomok ugyanúgy, mint a középkori katolikus templomból átalakított barokk istenházak, vagy a monumentális, tízezres hívősereget kiszolgáló, különleges szószék-oltárral díszített alföldi templomok”: Bér, Nemeskér, Békéscsabai Kistemplom, Kővágóörs, Mekényes, Kapolcs, Farád, Mucsfa, Szarvas-Öttemplom, Szirák, Tótkomlós, Hidas, Orosháza, Békéscsaba-Nagytemplom, Deák téri, Sárvár, Kecskemét, Körmen, Fasori, Kőbányai, Székesfehérvár, Siófok, Péteri evangélikus templom.

Csohány János: *Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjáról*. Debrecen: Fábián Bt.: Magyarországi Református Egyház Doktorai Kollégiumának Egyháztörténeti Szekciója, 2004–. 3. köt. 2006. (Magyar református egyháztörténeti dolgozatok, 13.) 323 p.

A kötetben a szerző írásai olvashatóak a következő témakörökbe rendezve: I. Kihívások és válaszok (pl. A XVI. századi református egyház és a török, Vallási helyzet Kazinczy Ferenc korában); II. Egyház és közelet (pl. Kálvin halálának három évszázados emlékünnepe és az első magyar Kálvin életrajz, Egyházfegyelem vagy lelkigondozás); III. A vallásfelekezeti béke munkálása (pl. Katolikus-protestáns reünions eszmélkedés 1937–1938-ban); IV. Egyháztörténeti műhely (pl. Fábián Tibor: Károli vagy Károlyi); V. Csohány János recenziói, filmkritikája, interjúja; VI. Csohány János könyveinek visszhangjából.

Daftary, Farhad: *Az iszmá'iliták rövid története: egy muszlim közösség hagyományai*. Budapest: L'Harmattan, 2006. 289, [2] p.

Az iszmá'iliták – az úgynevezett „tizenkettesek” után – a második legnagyobb sí'ita közösség a muszlim világban. Eredetük több évszázados múltra, az iszlám korai időszakára nyúlik vissza. Napjainkban vallási kisebbségként több mint huszonöt országban, Ázsiában, Afrikában, Európában és Észak-Amerikában élnek szétszórva. A könyv célja, hogy az olvasóközönség szélesebb köre számára összefoglalja az iszmá'ilita kutatások modern tudományos eredményeit. A szerző főként az iszmá'iliták által kidolgozott sokszínű szellemi hagyomány és a szokások megismertetésére összpontosít, valamint azon történelmi válaszokra, amelyeket az iszmá'iliták azokra a kihívásokra és ellenséges körülményekre reagálva adtak, amikkel történelmük folyamán gyakran kerültek szembe.

Duby, Georges: *A lovag, a nő és a pap: a házasság a középkori Franciaországban*. Budapest: Nagyvilág, 2006. 333, [2] p.

Az egyház vezetői kemény küzdelmet folytattak annak érdekében, hogy saját koncepciójukat érvényesítsék a házasság intézményében. Miközben előírták a papok számára a nőtleniséget, a világi népességet a keresztény házasságnak megszentelt és a papság által ellenőrzött keretébe kívánták zárni. Az általuk elképzelt új rendet egy másik házassági modell helyébe léptették, s az szembehelyezkedett a régi szokásokkal és egy korábbi rend erkölcsi kötelezettségeivel. A lovagok nehezen fogadták el, hogy többé nem bocsáthatják el kényük-kedvük szerint feleségüket, ha az nem ajándékozza meg őket fiúgyermekkel, vagy ha egyszerűen jobb házasság kínálkozik. Abba is nehezen törődtek bele, hogy többé nem vehetik el unokatestvérüket. Mégis, míg a házasság elfoglalta helyét az egyház hét szentsége között, bizonyos kompromisszumok lehetővé tették a két erkölcs összebékülését: az egyházi szigor ellenpontjaként, a feudális társadalomban kibontakozott a lovagi szerelem kultusza. Mindazonáltal a keresztény házasság szabályai és szertartásai egyeduralkodóvá váltak. Ez a rendszer egészen korunkig működött, a házasság intézményének újabb válságáig. Az ezredik év és a 13. század kezdete közé esik az európai házasság történetének ez a jelentős szakasza. George Duby egyik legnépszerűbb könyvének újabb kiadását.

Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Szerk. Puskás Ildikó, Voigt Vilmos. Az utószót írta Simon Róbert. Budapest: Osiris, 2006. 1068 p.

A *Vallási hiedelmek és eszmék története* című könyvet Eliade legjelentősebb munkájának tartják. Ebben a vallástörténeti elemzésben igazából a történeti vallásokban is a mitikus kor hierophániáit keresi, s a kései vallási jelenségek csak akkor bírnak igazi fontossággal a számára, ha ezeket – bármilyen torz és sokadlagos formában is – fölfedezi azokban. Ekképpen nem tudományos vallástörténetet kapunk, hanem „a Paradicsomi utáni nosztalgiát”, s a varázstalanított világban élő *homo religiosus* reszakralizációs és remitologizációs kísérleteit. Fejezetei: I. A kórkorszaktól az eleusiszi misztériumokig. II. Gautama Buddhától a kereszténység győzelméig. III. Mohamedtől a reformációig.

„Együtt az ország népével”: evangélikusok 1956-ban. Szerk. Zászkaliczky Zsuzsanna. Budapest: Luther K., 2006. (Evangélikus gyűjteményi kiadványok, 3.) 135 p.

A fenti címmel jelent meg az Evangélikus Élet 1956. november 4-i számának vezércikke Keken András tollából. A cikk hűen tükrözi az evangélikus egyház szerepét a forradalomban: együtt volt az ország népével az 1956-os elterjedése során. A fényképekkel gazdagon illusztrált kötet első felében *Fabiny Tamás* ajánlása, *Böröcz Enikő* „A Magyarországi Evangélikus Egyház – 1956 „prolongált haszonélvezője” és az Ordass-ügy” című tanulmánya és *Zászkaliczky Zsuzsanna*: Életműtörések. Kinczler Gyula fotói elé írása olvasható. A mellékletben: a Nagybaráti Nyilatkozat, az Evangélikus Theológiai Akadémia Ifjúsági Bizottságának határozata, *Türöczy Zoltán* hozzászólása a Győri Evangélikus Egyházközség közgyűlésén, *Dezséry László* püspök lemondó levele, *Vető Lajos* püspök lemondó levele, *Ordass Lajos* püspök rádiószózata, *Keken András* cikke az Evangélikus Életben, *Ordass Lajos* püspök karácsonyi igehirdetése és egy kronológia (1956–1959) olvasható.

Emlékkönyv: 300 éves a Pellérdi Egyházközség. Szerk. Ácsné Vér Márta és Villányiné Stáhl Márta. Pellérd: Római Katolikus Egyházközség, 2006. 48, [2] p.

A kis füzet a pellérdi római katolikus egyházközséget mutatja be fekete-fehér képekkel: 300 éves történelmét, az egyházközséghez tartozó építményeket, a védőszent (Antiokhiai Szent Margit) életét, s az egyházközség jelenleg is működő közösségeit.

Európa védelmében: kiállítás a nándorfehérvári győzelem 550. évfordulójára = For Europe's defence: exhibition on the 550th anniversary of the victory at Nándorfehérvár. Összeáll. Kreutzer Andrea, Lányi Balázs, Szoleczky Emese, Varga József. Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2006. 71 p.

A nándorfehérvári győzelem 550. évfordulója alkalmából rendezett kiállítást a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. A kis füzet első felében rövid összefoglalókat olvashatunk magyar és angol nyelven: Az oszmánellenes védelem megszervezése Zsigmond királytól 1456-ig, Hunyadi János, Kapisztrán Szent János, Nándorfehérvár, Az 1456. évi Magyarország elleni oszmán-török hadjárat, A nándorfehérvári győzelem. A kötet második felében a nándorfehérvári csatával kapcsolatos metszetek, festmények, s a tárlat két főszereplőjével, Kapisztrán Szent Jánossal és Hunyadi Jánossal kapcsolatos tárgyak képei tekinthetők meg.

Fabó Beáta: Budapest templomai: Rákosmente, XVII. kerület. Budapest: Bp. Városvédő Egyesület, 2006. (Templomtörténeti sorozat 5.) 60 p.

Az olvasó a budapesti templomok történetét feldolgozó és bemutató sorozat ötödik darabját tartja a kezében, amelyben a következő templomok és imaházak szerepelnek: Rákoscsabai Nepomuki Szent János főplébániatemplom, Rákoskeresztúri Szent kereszt Felmagasztalása plébániatemplom, Rákoscsabai baptista imaház, Rákoscsabai református templom, Rákosligeti református templom, Rákosligeti Magyarok Nagyasszonya plébániatemplom, Rákoshegyi baptista imaház, Rákosligeti evangélikus templom, Rákoshegyi református imaház, Rákoshegyi Lisieux-i Szent Teréz plébániatemplom, Rákoscsaba-Újtelepi Árpád-házi Szent Erzsébet plébániatemplom, Rákoshegyi evangélikus templom, Rákoscsabai evangélikus templom, Rákoskeresztúri evangélikus templom, Rákoskeresztúri Istenszülő oltalma görög katolikus templom, Rákoskeresztúri református templom, Rákoskeresztúr-Madárdombi Szent Pál apostol templom.

Fejezetek a 400. tanévét ünneplő Kecskeméti Református Gimnázium történetéből, 1564–2006. Szerk. Szabados László. Kecskemét: Emmaus, 2006. 195 p.

A kötetet a Gimnázium 400. tanéve alkalmából jelentették meg, melyben az iskola történetét feldolgozó tanulmányok és visszaemlékezések olvashatóak: *Szapannos Károly*: A Kecskeméti Református Egyház és iskolai történet 1564–1931; *Soós Tamás*: Iskolán története; *Szabados László*: Kecskeméti Református Gimnázium története 1944-től 1948-ig; *Szabados László*: Kecskeméti Református Kollégium újraindítása; *Kovács Bálint*: Emlékezés a küzdelmes évtizedekre; *Varga*

László: Ünnepi jelentés a Kecskeméti Református Kollégium Újkollégium épülete új oktatási szárnyának átadásán 2002. március 20-án; *Varga László*: Ami már kész, és ami még hiányzik az Újkollégium bővítéséről; *Varga László*: Újkollégium 1909–2004. Egy 95 éves álom megvalósult; A Kecskeméti Református Fiúgimnáziumban végzett tanulók névsora. Az újraindulás után érettségi bizonyítványt szereztek névsora; A Református Gimnázium érettségiző tanulói a jubileumi tanévben; A Református Gimnázium tanulói a jubileumi tanévben; A Református Gimnázium tanárainak névsora a munkába lépésük szerint.

Fodorné Nagy Sarolta: Történelmi lecke: a Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház között 1948-ban létrejött „Egyezmény” megkötésének körülményei és hatása különös tekintettel a nevelésre. Budapest–Nagykőrös: Dunamelléki Református Egyházkerület, 2006. 340 p.

A szerző arra keresi a választ, hogy milyen politikai, gazdasági, társadalmi és egyházi előkészületek vezettek az egyezmény megkötéséhez, amely az egyházi iskolák megszüntetését jelentette. Az egyezményt 1948. október 7-én írták alá.

Gárdonyi Máté: Bevezetés a katolikus egyház történetébe. Budapest: Jel, 2006. 356 p.

A könyv törzsanyagát a szerzőnek a Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola hallgatói számára készített jegyzetei képezik – a korábbi kiadások bővített, kissé átdolgozott változata.

Győri L. János: A magyar reformáció irodalmi hagyományai: kézikönyv református középiskolák számára. Budapest: Református Pedagógiai Intézet, 2006. 252 p.

A szerző felvázolja a reformáció európai megjelenését, kiemelve annak előzményeit, fő irányait és képviselőit. A reformáció magyarországi jelenléte kapcsán szóba kerül az eszmék meghonosodása, a protestáns ortodoxia és a felekezeti küzdelmek kora, a puritanizmus, a magyar protestantizmus a felvilágosodás és a 19. század korában, valamint a reformáció öröksége a 20. században. A következő fejezetben a reformáció és a magyar irodalom kapcsolata kerül szóba, ahol a prédikáció, az imádság, a gyülekezeti ének, a hitvitázó irodalom, a protestáns iskoladráma, a verses bibliai históriák, a jeremiád és a feddő ének fogalmakkal ismerkedhetünk meg. A 4. fejezet arról szól, hogy a reformáció hogyan hatott a magyar nemzettudatra. Az utolsó fejezet egy lexikon, egy szöveg- és feladatgyűjtemény együttese. Itt pl. *Sylvester János, Szegedi Kis István, Farkas István, Dávid Ferenc, Méliusz Juhász Péter, Balassi Bálint, Szenci Molnár Albert, Apácai Csere János, Misztótfalusi Kis Miklós, Szőnyi Benjámin, Kölcsey Ferenc, Ady Endre, Németh László, Szilágyi Domokos* írásait és verseit olvashatjuk.

Horváth Alice: Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) élete és kora: a Váci Egyházmegyei Gyűjtemény kiállításán bemutatott tárgyak és dokumentumok katalógusa. Vác: Váci Székesegyházi Kincstár és Egyházmegyei Gyűjtemény, 2006. (Vácegyházmegye múltjából) 90 p.

2006-ban a Váci Egyházmegye nagy reneszánszkori püspökére, Báthory Miklósról emlékezett, akinek halálának 500. évfordulója alkalmából rendeztek kiállítást. Báthory Miklós Itáliában tanult, Bolognában Galeotto Marzio volt tanára, Firenzében pedig Marsiglio Ficino munkáival ismerkedett meg. 1469–1471-ben választott szerémi püspök, 1475-től váci püspök volt. A váci káptalani iskolát főiskolává fejlesztette, melyen neves itáliai professzorok vezetésével az összes tudományt tanították. Szobrászatokat, festőket, építészeket hívott városába, mely igazi béke szigete lett a tudományokat és művészeteket kedvelők számára. Janus Pannonius humanista köréhez tartozott, kora számos tudósával levelezett, baráti kapcsolatot tartott fenn többek között Garáda Péterrel és a firenzei újplatonikusok vezetőjével, Marsilio Ficinóval is. Vácott és Nógrád várában reneszánsz stílusban építkezett. Ő is a Sárkány Lovagrend tagja volt, akár csak Vlad Ţepeş (Drakula).

Horváth József: *A csurgói Szentlélek templom története: fejezetek a római katolikus elemi iskola történetéből. Csurgó: Szentlélek Plébánia, 2006. (A csurgói kistérség templomai) 64 p.*

A csurgói Szentlélek templomot valószínűleg a 12. században alapították a johanniták, ahol a 13. században jelentős hiteleshelyi tevékenység folyt. A 16. században a Zrínyi- és a Török-család is igényt tartott erre a birtokra. 1566-ban török fennhatóság alá került, s 1690-ig a hódoltság része lett. A Szent János Lovagok templomát a törökök imaházként használták. A török kiűzése után a protestánsok használták. A 19. században Festetics Kristóf építtette át.

Karácsonyi János: *Szent László király élete. Szerk. és a jegyzeteket írta Bárány Attila. Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor, 2006. (Historia incognita. Zsebkönyvek, 14.) 128 p.*

Szent László királyaink legnevesebb, legismertebb tagjai közé tartozik. A lovagkirály életét és uralkodását mutatja a neves egyháztörténész: Szent László szülei és gyermekevei, ifjúsága, Magyarország királyja és gyarapítója, a magyarok igaz bírása, egyházi alkotásai, családi élete és rokoni kapcsolatai, pártváltoztatása, utolsó küzdelmei és halála, lelki élete, valamint ereklyéinek története.

A kötetet Bárány Attila jegyzetei egészítik ki, aki közli az első, 1926-os megjelenés óta eltelt időszak tudományos eredményeit is.

A katolikus egyház 1956-ban. Szerk. Rosdy Pál. Budapest: Új Ember, 2006. 270 p.

A szerzők úgy mutatják be a forradalom és szabadságharc katolikus egyházi vonatkozásait, ahogy a „téma feldolgozottsági foka” ezt lehetővé teszi: tudományos igényű feldolgozásokat, korabeli iratokat, Magyarországon ismeretlen anyagokat és visszaemlékezéseket használtak.

Balogh Margit: A katolikus egyház és a forradalom – Események a források tükrében 1955 őszétől 1956 őszéig. *Soós Viktor Attila:* „Kedves barátom” – A Központi Szeminárium papjainak és kispapjainak sorsa az 1956-os forradalom alatt és a megtorlás időszakában. *Püspökök, papok, szerzetesek és 1956.* Mindszenty József a forradalom idején. *Szabó Csaba:* Mindszenty József politikai végrendelete 1956-ból. Cenzúra nélkül... A magyar piaristák 1956-ban – Forrásgyűjtemény. *Romano Guardini:* Magyarország – A müncheni egyetem 1957. téli szemeszterének megnyitáskor mondott beszéd. Az emlékezés és értékelés töredekei. A megtorlás.

Kép, képmás, kultusz. Szerk. Barna Gábor. Szeged: SZTE Néprajzi és Kult. Antropológia Tanszék, 2006. 400 p. (Szegedi vallási néprajzi könyvtár, 16.) 78, 82. p.

A kötet a 2002-ben megtartott 6. Szegedi Vallási Néprajzi Konferencia előadásait tartalmazza: 1) Kép, képmás, kultusz: *Szakács Béla Zolt:* Képek kultusza a középkori kódexekben. *Kerny Terézia:* Adorációs kép, dedikációs kép, fogadalmi kép, supplikációs kép. Kísérlet egy középkori ikonográfiai csoport műfaji szétválasztására. *Újvári Edit:* A középkori Mária-ikonográfia kultikus háttere. *A Mária megkoronázása*-téma komplexitása. *Lángi József:* A Köpenyes Mária középkori és barokk ábrázolásai a lónyai református templomban feltára freskó ürügyén. *Szilárdy Zoltán:* A szeged-alsóvárosi templom Napbaöltözött-asszony kegyképeinek kultusztörténetéhez. *Nátyi Róbert:* A szeged-alsóvárosi Havi Boldogasszony templom barokk sekrestyeszekerényének ikonográfiája. *Mihály Ferenc:* Adatok egy erdélyi kegyszobor és egy kép kegykép történetéhez. *Salvador Rodríguez-Becerra:* Andalúziai fogadalmi képek. *Török József:* Egyháztörténelem és szentképek IX. Piusz és XIII. Leó pápasága idején (1846–1903) 2) El-képzés, El-beszélés: *Voigt Vilmos:* Kép- és kultusz-elméletünk klasszikusa. *Pázmány Péter:* Őt szép levél. *Szükszai Mária:* Középkori kísértés- és gyógyítás-történetek az archaikus népi imák és oltári táblaképek tükrében. *Kámán Erzsébet:* Ótestamentumi motívumok az orosz vallásos népénekekben és a népi metszeteken. *Szőke Anna:* Írott és képi azonosítók. A képkultusz szerepe a Versec környéki magyarság fennmaradásában. 3) Kép és kultusz: *Hetény János:* „Az ő gyógyító ereje benne van!” A Nógrád megyei Karancs-hegy kultuszt ihlető szerepe. *Korpács Márta:* A képhasználat jelentősége a zarándoklatokon. *Járolí József:* Egy régi kegykép újjászületése: a gyulai Nádi Boldogasszony. *Mislovics Andrea:* Szentképek a hajdúdorogi görög katolikus családoknál. *Lengyel Ágnes:* A 19. század második felében megjelent vallásos ponyvanyom-

tatványok illusztrációiról. *Limbacher Gábor*: Kép, képmás és kultusz a Palócföldön. *Fábián Gabriel*-la: Az új engesztelő mozgalom nyomán elterjedt vallásos ábrázolások a Csíki-medencében. *Józsa László*: A kunszentmártoni kereszték mint a könyörgő körmenetek állomásai. *Szacsuvay Éva*: Program és tanítás a református templomok mennyezetfestéseiben. *Béres István*: (Fény)képkultusz. A szakrális megjelenés (vagy annak lehetetlensége) fényképeken.

Keveházi László: Podmaniczky Pál, a misszió professzora. Budapest: Magyar Evangélikus Külmisszió Egyesület, 2006. (Külmissziói kiskönyvtár 5.) 141 p.

Podmaniczky Pál (1885–1949) „a missziói gondolat élenjáró hírvivőjének” életútját, tanításait, írói, tanári, munkásságát, s a misszióról vallott nézeteit ismerhetjük meg.

Kincses Gyula: Görög katolikusok iskolája Pocsajban. Nyíregyháza: Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 2006. (Athanasiana füzetek, 13.) 70 p.

Kovács Bálint: A kecskeméti szolgálat évei, 1942–1957. Emlékezés „véres háborús esztendőkre”. Kecskemét: Emmaus, 2006. 135 p.

A kötetben az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulója alkalmából Kovács Bálint kecskeméti lelképásztori szolgálatának történetéről olvashatunk.

Kulcs templomai: összegyűjt., vál., rend. Oberrecht Kornél. Kulcs: Bakonyi F.: Menyhárt F., 2006. 64 p.

A kötet egy történelmi visszaemlékezés keretében mutatja be a település történetét, annak templomait (a rácalmási plébániatemplom, a kulcsi református templom), kápolnákat (a kulcsi kápolna és a lórévi Zichy-kápolna).

Leclercq, Jean: Clairvaux-i Szent Bernát: történelmi portré. Budapest: Kairosz, 2006. 199 p.

Clairvaux-i Szent Bernát (1090–1153) a ciszterci szerzetesi közösség második nemzedékéhez tartozott, s korának legjelentősebb egyházi írója, a misztikus meditáció képviselője. Életének utolsó éveiben gyakorlatilag ő kormányozta az egész kereszténységet, rendeleteket diktált a pápának, s nagy szerepe volt az újabb kereszties háború meghirdetésében. Nem kevesebb ő, mint egy idő előtt érkezett nagy inkvizítor – írta róla Jacques Le Goff, a neves francia egyháztörténész. III. Sándor pápa 1174-ben szentté avatta, VIII. Pius pápa pedig 1830-ban az egyházdoktorok sorába iktatta. A könyv 1989-ben jelent meg Párizsban Bernát születésének 900. évfordulójára.

Levárdy Ferenc: Pécs, belvárosi plébániatemplom. Budapest: TKM Egyes., 2006. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 297.) 15 p.

A pécsi belvárosi plébániatemplom helyén a középkorban a gótikus Szent Bertalan-plébániatemplom állt. A törökök a 16. században elfoglalták a várost, s szokásuknak megfelelően ezt a templomot is átalakították, dzsámít emeltek itt Allah és prófétája tiszteletére – ez volt a Gázi Kászim-dzsámi. Az eredeti templom a 13. században épült, amely a 15. században már gótikus volt. A hódoltság megszűnésével a dzsámik, s így a pécsi is, ismét keresztény templomok lettek, átépítették azokat. 1686-ban a jezsuitáké lett, 1813-ban pedig a cisztercieké, majd végül a belvárosi plébánia közössége kapta meg. Ez a pécsi templom a legjelentősebb magyarországi török emlékeink közé tartozik.

A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai: egyháztörténeti kutatások levéltári alapjai különös tekintettel a pécsi egyházmegyére. Szerk. Varga Szabolcs, Vértesi Lázár. Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézete, 2006. (Seria historiae dioecesis Quinqueecclesiensis, 2.) 184 p.

A Pécsen 2005. szeptember 26-án az „Egyháztörténeti források – levéltárak” címmel rendezett konferencia előadásainak szerkesztett anyaga olvasható a kötetben. *Katus László*: Előszó.

Erdélyi Gabriella: Társadalom és egyház a késő középkori Magyarországon: új források, új utak. *Fazekas István:* A magyar egyháztörténetre vonatkozó források a bécsi levéltárakban. *Molnár Antal:* A hódoltsági katolikus egyháztörténet forrásai. *Horváth Richárd:* A Győri Egyházmegyei Levéltár. *Tengely Adrienn:* A pécsi egyházmegye területén élő nem katolikus felekezetek történetére vonatkozó egyházi levéltári források. *Dujmov Milán:* A dunántúli szerbekre vonatkozó szerb ortodox egyházi források. *Siptár Dániel:* A pécsi domonkosokra vonatkozó források a rend római központi levéltárában. *Gószy Zoltán:* Az egyháztörténet 18–19. századi forrásai a dunántúli megyei levéltárakban. *Varga Szabolcs:* A plébániai levéltárak forrásértéke a pécsi egyházmegyében. *Gárdonyi Máté:* Az egyháztörténet 20. századi forrásai. *Spannenberger Norbert:* Gondolatok a 20. századi magyar egyháztörténet módszertani feldolgozásához.

Magyar református egyházak javainak tára: a határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Főszerk. Tenke Sándor. Budapest: Országos Református Gyűjteményi Tanács, 1999–. 9. köt. Szlovákiai Református Keresztény Egyház. Ungi Egyházmegye 1. Szerk. P. Szalay Emőke. Szerzők Felhősné Csiszár Sarolta. 2006. 256 p.

A sorozat immár kilencedik kötete a sorozat utolsó nagy egységéhez, a Felvidék gyülekezeteinek számbavételéhez érkezett el. Jelen kötetben a szerzők a hagyományos szerkezetet követik: az ungi egyházmegye gyülekezeteinek betűrendes bontásában közreadják a templomok, a klenódiумok, a felszerelési tárgyak, a jelentősebb könyv- és iratanyagok leírásait és fotódokumentációját. Ezt követik a szórványgyülekezetek, valamint a megszűnt gyülekezetek adatai.

Mályusz Elemér: A türelmi rendelet: II. József és a magyar protestantizmus. Szerk. Kaszás Orsolya. Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor, 2006. (Historia incognita. 1. sorozat, Történettudomány, 21.) 652 p.

A XX. századi magyar történettudomány elfeledett munkáit bemutató sorozat jelen kötete a magyar protestantizmus nagy sorsfordulóját, II. József türelmi rendeletét elemzi. Mályusz Elemér ezen munkája is az 1939-es, első megjelenése óta alapműnek számít a történészek körében.

Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron. Hrsg. von Edit Madas et al.; unter Mitw. von Katalin Fülep [et al. Budapest: Akad. K., cop. 2006. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, 5.) 600 p., 52 t.

A *Fragmenta Codicum* nevű, s az Országos Széchényi Könyvtár keretében belül működő kutatócsoport a magyarországi könyvtárakban és levéltárakban fennmaradt középkori latin kódextöredékeket tárja fel. Elsőrendű feladata a kódextöredékek és teljes kódexek tudományos feldolgozása, katalógizálása és az eredmények katalógusokban és tanulmányokban való közzététele. Ezen forrásanyag alapján lehetővé válik középkori írásbeliségünk és könyvkultúránk pontosabb megismerése. A kodikológusok a sorozat ötödik kötetében a soproni gyűjtemények darabjait veszik számba.

Montalembert, Charles Forbes: Árpád-házi Szent Erzsébet tüuringiai hercegné élete. Budapest: Új Ember, 2006. 402, [4] p.

Árpád-házi Szent Erzsébet (1207–1231) II. András magyar király és Merániai Gertrúd gyermeke volt. Alig múlt négy éves, amikor a tüuringiai tartománygróf fiának jegyeseként Wartburgba, a lovagi kultúra híres központjába vitték. 1221-ben lett az ifjú tartománygróf, IV. Lajos felesége. Boldog házasságából három gyermek született. 1227-ben Lajos keresztes hadjáratra indult, de útközben a seregben kitört járványnak áldozatul esett. Az özvegy Erzsébet Wartburg várának elhagyására kényszerült. Férje hamvainak hazaszállítása és eltemetése után Marburg város lett végleges lakóhelye. Jövedelméből kórházat építtetett, utolsó éveit betegek, nyomorultak ápolásának, szegények gondozásának szentelte. Minden anyagi javától, emberi kötődéseitől megfosztva halt meg. A csodált és kedvelt tüuringiai hercegnő kultusza igen gyorsan terjedt el a latin kereszténység egész területén. Életének latin és népi nyelven írt történetei, prédikációi és him-

nuszok dicsőítették tetteit és csodáit, idézték példáját Németországtól Italiáig, Franciaországtól Hispániáig, Magyarorszáig. Alakjában olyan eszményt mutattak be, amely tökéletesen megfelelt a kor legszebb ideáljának, amely az emberi értékek fő helyére a karitást, az emberszeretet erényét helyezte. 1325-ben IX. Gergely pápa avatta szentté. (Jónás Ilona)

A nyíregyházi Görög Katolikus Általános Iskola jubileumi emlékkönyve az iskola fennállásának 200. évfordulóján. Szerk. Szabó Bernát Sándorné, Szabóné Sándor Gabriella. Nyíregyháza: nyíregyházi Görög Katolikus Általános Iskola igazgatósága, 2006. 98 p.

A nyíregyházi Görög Katolikus Általános Iskola 2006-ban ünnepelte bizonyítható működésének 200. évfordulóját, ugyanis 1806-ból származik az első biztos adat arról, hogy Nyíregyházán görög katolikus iskola működött. Jelen kis kötet ezen szép alkalomból jelent meg.

Orbán Ferenc: A magyarországi ortodox zsidóság története. Budapest: Makkabi, 2006. 100 p.

A szerző a következő fejezetekben dolgozza fel témáját: Történelmi előzmények, az ortodoxia kialakulása, Az ortodox szervezet megalakulása, A Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség, Újjászerveződés a holokauszt után, A jelenlegi helyzet.

A Pápai Református Kollégium diákjai, 1585–1861. Szerk. Köblös József; mtársak Bene András, Hudi József, Köblös József, Kránitz Zsolt, Mezei Zsolt. Pápa: Pápai Református Gyűjtemények, 2006. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések, 9.) 1060, XI p.

A hazai iskolatörténet, oktatás alapvető forrásai közé tartoznak az adott iskolák tanulói névsorai. A legnagyobb hazai protestáns iskolák közül a debreceni, a sárospataki, a kolozsvári, a marosvásárhelyi, a szatmári, a nagyenyedi, valamint a máramarosszigeti és a nagybányai református kollégium diáknévsorai már kiadásra kerültek. A dunántúli régió legjelentősebb protestáns iskolája, a pápai református kollégium is e sorba illeszthető, hiszen jelen kötetrel régi nagy hiányt pótolnak a kötet munkatársai. A kötet első felében a pápai kollégium történetéről olvashatunk (a pápai református kollégium történetének korszakai és a diáktársadalom alakulása, a kollégium felépítése, törvényei, a kollégium diákjainak előmenetele, a diákok társadalma, a kollégium tanárai, a kollégium partikula-hálózata, továbbtanulás magyarországi kollégiumokban és külföldi akadémiákon, a volt diákok további életpályája), majd a nagyobbik részben a diáknévsorokat tanulmányozhatjuk (évenkénti diáknévsorok, beiratkozott tanulók, aláíró diákok, alumnus diákok, testgyakorló diákok, magánvizgát tett diákok, kollégiumi magántanítók és beosztott tanítványaik, kollégiumi osztálytanítók, a kollégiumból kibocsátott iskolamesterek és segédtanítók).

Reformátusok Budapesten: tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. Szerk. Kósa László; a szerk. mtársa Kiss Réka. Budapest: Argumentum: ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 2 köt. (Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai, 4.) 764, 778–1571. p.

A kötetben olvasható tanulmányok a Budapest területén élő reformátusokkal foglalkozik társadalomtörténeti és művelődéstörténeti szempontból. A főbb fejezetei: I. A reformátusok Budapest társadalmában, II. Egyházszervezet, III. Egyházközségek, IV. Kiemelkedő lelkesegyenységek, V. Az egyház életében jeles szerepet vállaló családok és világiak, VI. Kulturális és társadalmi szerepvállalás (oktatás, egyesületek, alapítványok, szeretetintézmények, tudományos gyűjtemények, az azonosságtudat ápolása, sajtó), VII. Felekezetiközi kapcsolatok, VIII. A közelmúlt.

Ruth, Kurt: A nyugati misztika története. 1. köt. A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006. 468 p.

Az irodalomtudós, germanista Kurt Ruth „teológiai kompetenciával” írta meg misztikatörténetét, s ez az egyetlen ilyen témájú európai mű. Munkáját a szerző irodalom- és misztikafelfogása te-

szi érdekessé, ugyanis az irodalom történetét a szövegek hagyományozásának történeteként értelmezi, s a misztikus irodalom vizsgálata során élénk figyelmet fordít a hagyományozás folyamatára. Részletesen elemzi a misztikus írásokat, s beszámol a kutatások eredményeiről. Négykötetes munkája első része: a keresztény ókor azon személyeit mutatja be, akik ugyan maguk nem misztikusok, de nagy szerepük volt a misztika kibontakozásában; továbbá áttekinti a középkor derekának igen gazdag szerzetesi misztikáját: *I. rész: a nyugati misztika patrisztikus alapjai: Dionüsziosz Areopagitész, Aurelius Augustinus, Johannes Cassianus, Julianus Pomerius, Nagy Szent Gergely. II. rész: a korai és az érett középkor latin nyelvű misztikája: Johannes Eriugena, I. és II. Guigo, Clairvaux-i Szent Bernát, Saint-Thierry Vilmos, Szentviktori Hugó, Szentviktori Richárd.*

Ruth, Kurt: A nyugati misztika története. II. köt. A 12. és a 13. századi női misztika és az első ferencesek misztikája. Bp.: Akadémiai Kiadó, 2006. 608 p.

A kötet első felében a beginamisztika főbb alakjait és a kedvelt és kevésbé ismert személyiségeit mutatja be, a másodikban pedig a ferences misztika történetét. Fejezetei: *III. rész: az Énekek Éneke népnyelvi magyarázatai a 12. században, Elisabeth von Schönaue és Ekbert von Schönaue, misztikus asszonyok a lüttichi egyházmegyében, a lüttichi egyházmegyén kívül élő „szent nők” a 13. században, Beatrijs van Nazareth, Hadewijch, A szeretet könyve, Magdeburgi Mechtild, Mechtild von Hackeborn és Gertrud von Helfta, Marguerite Porete; IV. rész: az első ferencesek misztikája: Szent Ferenc első társai, Bonaventura, a provanszál *Scala divini amoris*, a ferences spirituálisok misztikája, a ferencesek női misztikája, David von Augsburg.*

Santoloci, Quirino: Kalazanci Szent József, a piarista rend alapítója. 2. jav. kiad. Budapest: Kalazancius Tanulmányi Közp., 2006. (Piarista füzetek, 7.) 39 p.

Kalazanci Szent József (1557–1648) alapította meg a korai újkor egyik legnépszerűbb szerzetesi közösségét, a piarista rendet. 1617-ben V. Pál pápa önálló szerzetesi kongregációt hozott létre a Kegyes Iskolák Isten Anyjáról nevezett Páli Kongregációja néven. Ezt XV. Gergely 1621. november 8-án szerzetesrenddé nyilvánította, s ezáltal létrejött a piarista rend. A Kalazancius által 1620/1621 telén megfogalmazott Konstitúciót a pápa 1622. január 31-én fogadta el, majd április 22-én kinevezte őt a rend generálisává.

A piaristák népszerűségüket új életszempontjuknak, s főként az oktatási rendszerben, tanítási módszereikben bevezetett újításoknak köszönhették.

Szofronij (szerzetes): A Szent Hegy titka: Áthoszi Sziluán (1866–1938) élete, tanításai és írásai. Budapest: Akadémiai Kiadó–Odigitria, 2006. (Odigitria könyvek) 510, [2] p.

Áthoszi Sziluán az áthoszi-hegyi és egyben a XX. századi ortodox keresztény lelkiség jeles alakja. Személyes vallomásként megörökített tanításait a nyugati egyházban Szent Ágostonéhoz hasonlítják. Az I. rész tartalmazza életét és tanításait, a II. pedig írásait.

Soós Sándor: Apácamunkák, 17–20. század. Esztergom: Keresztény Múzeum, 2006. 100 p.

Megjelent az esztergomi Főszékesegyházi Kincstárban a Keresztény Múzeum néprajzi vallásos gyűjteményéből 2006. október 20–31. között azonos címmel rendezett kiállítás alkalmából.

Stierlin, Henri: Katedrálisok, templomok és mecsetek. Budapest: Scolar, cop. 2006. (Történelmünk az égből nézve) [62] p.

A hatkötetes különleges sorozat jelen kötetében kihajtható, különleges könyvben többek között a következő épületekről láthatunk légi felvételeket: Szent Simeon-émléktemplom, Az epheszoszi Szent János-bazilika, A konstantinápolyi Hagia Sophia, Mekka, A sziklamecset, A szamarrai nagymecset, Nara: egy tiszteletreméltó buddhista templom, Bayon: az ezerarcú Buddha temploma, Lalibela: a Szent György sziklamepítvány, a Pisai Campo Dei Miracoli, a reimsi Notre-Dame, a gdanski Szűz Mária-székesegyház, A sevillai katedrális, a Wat Phra That Doi Suthep – ékszerdoboz egy Buddha-éreklye számára, az elyi Szentháromság-székesegyház.

Tettamanti Sarolta–Batizi Zoltán: Térből térre: a Szent Mihály-templom régészeti kutatásainak eredményeiről. Vác: Önkormányzat, 2006. 28 p.

Vác Főterén található a Szent Mihály-templom. A tér rendezése kutatási lehetőséget adott a helyi múzeum régészeinek. Az eredmények első, rövid összefoglalása olvasható a kis színes füzetben.

Treu, Martin: Luther Márton, a reformátor: kiállításvezető: [vándorkiállítás] Budapest: Luther K., 2003 [!2006]. 75 p.

Luther Márton (1483–1546) reformátor, hitújító, a 16. századi Európa legnagyobb hatású szellemi mozgalmának, a reformációnak az egyik legjelentősebb kezdeményezője volt. A kötet a Budapesti Történeti Múzeumban 2006. szeptember 18-án megnyitott kiállítás segédanyaga – halálának 460. alkalmából.

Türks, Paul: Néri Szent Fülöp, az öröm prófétája. Budapest: Kairosz, 2006. 281 p.

Néri Szent Fülöp (1515–1595) egy ún. oratóriumot hozott létre. Az oratoriánus papok és testvérek itt élő tagjaiból jött létre az „Oratórium Kongregációja”, amelyet 1575-ben hagyott jóvá a pápa. Mikor Fülöp is ide költözött, akkor megvilágosodott előtte hivatása és feladata: a klérus azoknak a világi keresztényeknek a példáján épüljön, akik a világban helyzetüknek megfelelően élnek a tökéletesség életét. A népet azután a belsőleg megújult papság fogja elvezetni a keresztény életre. Ebbe a klérusba tartoznak az ő fiai, akik világi papok fogadalom nélküli közösségében élnek együtt. Loyolai Ignáccal, Xavéri Ferencsel és Avilai Terézszel együtt 1622-ben avatták szentlé.

Vallási néprajz. Budapest: ELTE, 1985 [1986]–. 13. köt. Tanulmánykötet: 250 éves a konfirmáció Magyarországon: tudományos konferencia a Magyarországi Evangélikus Egyház Néprajzi Munkacsoportja, az Evangélikus Országos Múzeum, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklóre Tanszéke, az MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoportja rendezésében, 2005. március 31–2005. április 1.; „Teljesedjetek be szentlélekkel...”. Áldozócsütörtök és pünkösd az evangélikus közösségekben. Tudományos konferencia a Magyarországi Evangélikus Egyház Néprajzi Munkacsoportja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklóre Tanszéke, az MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoportja rendezésében, 2006. május 24. Szerk. Veres Emese-Gyöngyvér. 2006. 166 p.

Néhány, a kötetben olvasható egyháztörténeti jellegű tanulmány: *Kertész Botond*: A magyarországi evangélikus konfirmáció története. *Voigt Vilmos*: Katekizálás, konfirmáció, vizitáció, művelődés. *Tátrai Zsuzsanna*: „Meghozta az Isten piros pünkösd napját...” *Krupa András*: Az evangélikus szlovákok mennybemenetel ünnepi és pünködsi hagyománya. *Tabajdi Zsuzsanna*: A pünkösd ünnepkör szokásai, különös tekintettel a Nógrád megyei evangélikusok hagyományaira. *Lakatos-Bakó Melinda*: A zöldágazás a szászföldi falvakban. *Voigt Vilmos*: A pünkösd összehasonlító vallástudományi szempontból. *Veres Emese-Gyöngyvér*: Kásaünnep és zöldfarsang a barcasági csángóknál.

Varga Mária: A szeretet leányai: a sárvári Páli Szent Vince Szerzetesrend irgalmas nővéreinek története, 1865–1950. Sárvár: Önkormányzat, 2006. 137 p.

A nővérek 1865-ben érkeztek Grácból Sárvárra, s kezdték meg működésüket a városban. Alig 100 évig maradhattak, hiszen 1950-ben megkezdődött a szerzetesrendek feloszlatása. A rendelet értelmében a sárvári 14 nővérnek is el kellett hagyniuk szerzetüket.

A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai. Szerk. Diós István. 2. kiad. Budapest: Szent István Társaság, 2007. (Szent István kézikönyvek 2.) 980 p.

A forrásértékű kézikönyv a magyar könyvpiac egyik hiányának számít, ezért is adta ki újra a jubileumi évben a Szent István Társaság – immár javított fordításban. Az új kiadást bőséges foglalmi mutató egészíti ki, valamint tartalmazza az Egyházi Törvénykönyvet, a Katolikus Egyház Katekizmusát és II. János Pál pápa írásos megnyilatkozásait.

Banfi, Florio: Itáliai magyar emlékek. A kiegészítéseket és javításokat szerk. Sárközy Péter; fotók, képaláírások Horváth Zoltán György. Budapest: Romanika, 2007. (A Szent Korona öröksége 10/a) 495 p.

Az évezredes itáliai magyar jelenlétnek számtalan jelentős helyszíne és tárgyi emléke volt, amelyekből rengeteg ma is megtekinthető a legjelentősebb műemlékektől a legelgugottabb falvakig Itália-szerte: magyar szentek freskói, magyar és Magyarországhoz kötődő személyiségek, események ábrázolásai, Magyarországra utaló feliratok, emléktáblák sokasága. Egy Itáliában élt magyar kutató Florio Banfi néven publikálta gyűjtését 1941-ben, amelyet egy kutatócsoport az elmúlt években ellenőrzött, kiegészített és kijavított.

Bartusz-Dobosi László: Jezsuiták és conquistadorok harca az indiánokért a XVII–XVIII. században: különös tekintettel a magyar jézustársasági missziós atyák levezéseiére és úti leírásaira. Budapest: Szent Gellért Kiadó, 2007. 112 p.

A XVII. század közepétől jelentek meg a latin-amerikai misszionáriusok között olasz, francia, belga, német és magyar hithirdetők. Ezekben a missziókban az indiánok között kezdetben csak spanyol és portugál rendtagok vettek részt. Az osztrák rendtartomány 1754. évi katalógusa szerint 54 rendtag szolgált a tengeren túl, ebből a munkából a magyar atyák is kivették a részüket. A kis kötetben bevezetésképpen Paraguay történetéről, a jezsuiták ottani működéséről olvashatunk; a továbbiakban a szerző közli a „Catalogus personarum et officiorum provinciae Austriae” missziós listáját, s bemutatja a magyar rendtagok életét, ottani munkáját.

Bazilika, 1856–2006. Kiállítás az esztergomi főszékesegyház felszentelésének 150. évfordulója alkalmából: Keresztény Múzeum, Új Képtár, Esztergom, 2006–2007. Rend. Cséfalvay Pál, Kontsek Ildikó. Esztergom: Keresztény Múzeum, 2007. 104 p.

1856-ban szentelték fel az esztergomi főszékesegyházat, a Bazilikát, Magyarország rangban és nagyságban legnagyobb templomát. A megrendezett kiállítás az ünnepi rendezvénysorozathoz kapcsolódott, s az esztergomi egyházi gyűjtemények anyagából: a Főszékesegyházi Kincstár és Könyvtár, a Primási és Káptalani Levéltár, a Keresztény Múzeum, valamint a városi Balassi Bálint Múzeumból kölcsönzött műtárgyakból épült fel. A kiállítás a klasszicista, historizáló épület előtörténetét mutatja be a középkortól a Mária Terézia és Barkóczy Ferenc érsek idején tervezett barokk székesegyházig, illetve a rövid ideig fennálló „honvéd” templomig. A kiállításon megtekinthetők a 19. századi tervezés során felmerült elképzelések és a kivitelezés folyamán történt változtatások, az építés menete és a szentelési ünnepség liturgikus tárgyai, ábrázolásai is.

Békés Enikő: A bíboros. Jean-Marie Lustiger. 2. átd., bőv. kiad. Budapest: Kairosz, 2007. 438 p.

Jean-Marie Lustiger (1926–2007) Párizs huszonhetedik érseke, egyben a Szajna-parti város püspöke is. Aaron Lustiger Sziléziából bevándorolt lengyel zsidó család gyermekeként született Párizsban. A II. Világháború alatt 14 évesen megkeresztelkedett, és felvette a Jean-Marie nevet. Iskoláit Párizsban és Orléans-ban végezte el. 1954-ben szentelték pappá, ezt követően egyetemisták pasztorációjával foglalkozott, majd 1969-től egy párizsi plébánia vezetését bízta rá. II. János Pál pápa 1979-ben kinevezte Orléans, egy évvel később pedig Párizs érsekévé. A bíboros 24 éven át, 2005-ig állt Franciaország legnagyobb egyházmegyéje élén. 1983-ban kapott bíborosi rangot,

1995-től tagja volt a Francia Akadémiának. Lustiger a papképzést új alapokra helyezte. Megkülönböztető figyelemmel kísérte a keresztények és a zsidók közötti kiengesztelődést. Hivatalának utolsó éveiben számos új templomot építtetett a francia fővárosban. Az ő nevéhez fűződik a KTO, egy katolikus tévéállomás létrehozása is. Életrajzírói és méltatói a francia egyház és az egyetemes egyház egyik legmeghatározóbb személyének tartják.

Biczó Zalán: „Bemegyek szent templomodba.” A XX. században épült templomok a Győri Egyházmegyében. Győr: „Szentlélek” Templom és Otthonfenntartó Alapítvány, 2007. 248 p.

A kötetben a Győri Egyházmegyében a XX. században felépített templomokról, azok történetéről, az építkezés menetéről, körülményeiről, a felszentelésről olvashatunk. Az egyes leírások után szerepel a templomépítő plébános rövid életrajza, a templomról írott híradások jegyzéke.

Bikfalvi Géza: Magyar jezsuiták történeti névtára, 1853–2003. Szerk. Zombori István. Budapest: METEM, 2007. (METEM-könyvek 53.) 279 p.

A magyarországi jezsuita levéltárak anyagai közül is sok fontos anyag tűnt el, pusztult el az elmúlt 150 évben is. A most megjelent összeállítás e hiányon próbál enyhíteni. „A kötet természetes folytatása kíván lenni P. Lukács László SJ *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*” című munkájának, mivel hasonló alapokon épül fel. A változásokat követve kicsit részletesebb és pontosabb az egyes működési területek megjelölésénél. Az egyetlen lényeges különbség, hogy a jelen munka tartalmaz katalógusokon kívüli adatokat is.

Brandt, Hartwin: Nagy Konstantin, az első keresztény uralkodó. Budapest: Gabo, cop. 2007. (Királyi házak) 266 p.

Hartwin Brandt olvasmányos műve nem egy szent életrajzát tárja elénk, hanem egy meglepő karrier történetét meséli el. Konstantin uralkodása alatt a kereszténység lett az államvallás a Római Birodalomban, amellyel egy több évezredes új, kulturális korszak vette kezdetét.

Dankó Katalin, J.: Karcsa, református templom. Budapest: TKM Egyesület, 2007. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 572.) 16 p.

Szent István király ismert templomépítési törvényének emléke lehet e román stílusú karcsai rotunda. A legkorábbi írott források 12. és 13. századiak. Az 1873-as tűz után Schulek Frigyes tervei alapján végezték el a helyreállításokat 1896-ban. A mai templom szentélyét alkotó korai kis templom egy zárt csoportba tartozik Kiszombor (Csongrád megye) és Gerény (Ukrajna) templomával. Ez a típus, amely kívülről kerek templom, belülről hatszögű, középterű hat boltozott félköríves fülkével, egyedülálló, s eltér a többi magyarországi rotundától. A karcsai kerek templom formai és díszítő elemei bizánci jellegűek, elterjedésükben a keleti kereszténységnek lehetett jelentős szerepe. Kis mérete ellenére is monumentális terű. Marosi Ernő művészettörténész megkérdőjelezi, hogy valóban falusi egyházként, s nem pedig különleges funkciók betöltésére épülte a karcsai kerek templom.

Dercsényi Dezső–Valter Ilona–Bozóki Lajos: Zsámbék, templomrom. Budapest: TKM Egyesület, 2007. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 184.) 19 p.

Az 1886-ban megkezdett ásatások során újra előkerült az ún. „falusi templom” a rom főhajójában. A mostani feltárás a padlószint alatt egy még korábbi templom falrészletét találta meg. A „falusi templom” korát a benne található sírok alapján lehetett meghatározni, s ezek a 11. századra utalnak. A zsámbéki háromhajós, három pillérpárossal tagolt és bazilikás rendszerű monostor. A 13. századi monostortemplom az ekkor emeltek között a legjelentősebb. Számos elrendezésbeli sajátosságában megegyezik Lébény és Ják bencés, Túrje premontrei templomai-
val, de nem azonos építőiskola műve. Egyedülálló azonban főszentélyének két ablaksorral való megvilágítása. Belső tere közelebb áll a gótikus téridealhoz, mint kortársaié. Az erdélyi Kerc cisz-

terci apátsági templomával rokonítható. Elmondható, hogy a közép-európai korai gótikus építészetnek széles körben elterjedt stílusával azonos. Az épületegyüttes a 18. századra teljesen leromlott, a 19. század vége óta pedig már csak egy romhalmaz.

Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert szótára. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka, 2004. október 29. Szerk. Szabó András. Budapest: OSZK, Osiris, 2007. 293 p.

2004-ben volt négyszáz esztendeje, hogy Nürnbergben megjelent Szenci Molnár Albert latin-magyar, magyar-latin szótárának első kiadása. Az évforduló alkalmából az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem Régi Magyar Irodalmi Tanszéke konferenciát rendezett. A kötet ennek a konferenciának az előadásait (bővebb formában) tartalmazza: *Szathmári István*: Mennyiben szolgálták Szenci Molnár Albert szótárai a magyar irodalmi nyelv (sztenderd) létrejöttét? *Pusztai Ferenc*: Szenci Molnár Albert szótárának lexikai és lexikográfiai képe. *Imre Mihály*: Kortárs lexikográfiai elméletek érvényesülése Szenci Molnár Albert szótárkiadásában. *P. Vásárhelyi Judit*: Adalékok Molnár Albert lexikonának függelékéhez. *Paczolay Gyula*: Közmondások és szólások Szenci Molnár Albert szótáraiban. *Szabó András*: Szótárak és lexikonok Strassburgban, illetve Herbornban. *Viskolcz Noémi*: Elias Hutter, a *Dictionarium latinoungaricum* nyomdása. *Sebők Marcell*: A vándorló humanista támogatása: Szenci Molnár Albert és a patronálás kérdései a magyar-latin szótár kapcsán. *Gömöri György*: 17. századi Szenci Molnár-kiadványok Angliában. *Szelestei Nagy László*: Adalék a magyar nyelv Calepinus szótárába kerüléséről. *Vladár Zsuzsa*: Szenci Molnár Albert grammatikájának lehetséges forrásai. *Szentpéteri Márton*: A költői játék ismeretelméleti szerepe a korai újkorban – adalékok a *Lusus poetici* értelmezéséhez. *Kecskeméti Gábor*: Pécseli Király Imre retorikája és Szenci Molnár Albert.

A domonkos rend Magyarországon. Szerk. Illés Pál Attila, Zágórhidi Czigány Balázs. Piliscsaba–Budapest–Vasvár: PPKE BTK–METEM–DRGY, 2007. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák 3.) 573 p.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Új- és Legújabbkori Történeti Tanszékének szervezésében rendezték meg 2003-ban *A domonkos rend kultúráteremtő szerepe az újkorban* című konferenciát. Az ott elhangzott előadások többsége elolvasható a kötetben, s ki is egészült néhány olyan dolgozattal, amely 2003-ban a *Kolostorok, szerzetesek, szentek* című vasvári rendtörténeti konferenciára készült, valamint néhány további munkával.

Magyar domonkos szentek: Ireneusz Wysokiński OP: Boldog Szádok domonkos szerzetes személyazonosságával kapcsolatos kérdések; *Madas Edit*: Boldog Csáki Mór; *Deák Viktória Hedvig OP*: Árpád-házi Szent Margit csodái.

Domonkosok a középkori és a korai újkori Magyarországon: Györkös Attila: Magyar vonatkozású domonkos rendi történetek a XIII. században; *Szőnyi Tamás*: A magyar domonkos rendtartomány egykori levéltárának középkori oklevelei; *Ireneusz Wysokiński OP*: A középkori magyar domonkos rendtartomány felbomlása; *Tóth István György*: Domonkos misszionáriusok a török kori Magyarországon és Moldvában.

Domonkosok a XIX–XX. században: Illés Pál Attila: Az „osztrák-cseh-magyar” domonkos provincia a XIX. század második felében. *Magyar Marietta Mirjam OP*: Az Árpád-házi Szent Margitról nevezett domonkos nővérek; *Zágórhidi Czigány Balázs*: Rendi élet a XIX–XX. század fordulóján Glasics Egyed OP krónikája nyomán; *Cseszka Éva*: A Magyar Tanácsköztársaság és a domonkos rendházak; *Máté Anita*: Domonkos missziók az amerikai magyarok között; *Soós Viktor Attila*: Badalik Bertalan OP veszprémi püspök internálása; *Csévay P. Sándor OP*–*Dominik R. Letz OP*: A kassai domonkos kolostor XX. századi története.

Domonkos művelődéstörténet: Sárközy Péter: Magyar kollégium a domonkos alapítású Bolognai Egyetemen; *Szilágyi Csaba*: Michael de Hungaria – Szent Domonkos-rendi szerzetes? *Schwarz Katalin*: A nyulak-szigeti domonkos apácák könyves emlékei; *Szabó Péter*: Fráter György és az alvinci domonkosok; *Maczák Ibolya*: Titkos Értelmű Rózsa; *Deák Viktória Hedvig OP*: Árpád-házi Szent Margit alakja a XX. századi kutatások tükrében.

Domonkos művészettörténet: Szilárdfy Zoltán: Beato Fra Angelico ikonográfiája; Zakariás János: Művelődés- és művészettörténeti adalékok Árpád-házi Boldog Margit 1943-as szentté avatásához kapcsolódóan; Kerny Terézia: „S. Ladislaus rex Ungariae rosariae ensi obvoluto pugnare solitus”.

Domonkos építéset: Sas Péter: A kolozsvári domonkos templom és kolostor szerepe, jelentősége a város építézetében; Jósuvainé Dankó Katalin: A sárospataki domonkos kolostor kövei a Vöröstoronyban; Kiss Gábor: Újabb adatok a vasvári domonkos kolostor építészettörténetéhez; Zsámbéky Monika: Barokk domonkos kolostorok Magyarországon.

Rózsafüzér társulatok: Barna Gábor: Az Élő Lelkifüzér Rózsafüzér ájtatossága és társulata a XIX–XX. századi népi vallásosságban; Gyanó Szilvia: „Ezzel rosszat nem teszünk”; Horváth Sándor: Rózsafüzér társulatok Vas megyében.

Domonkosok Európában: Henryk Gapski: A domonkos rend újkori elterjedése Kelet-Közép-Európában (XVI–XVIII. század); Nagy Kornél: Congregatio fratrum uniatorum armenorum: örmény domonkosok Örményországban és Kelet-Európában. Botos Máté: Egy domonkos közigazdász: Albert Maria Weiss OP; Damián Némec OP: A cseh domonkos rendtartomány története a kommunista rezsim idején; Paweł Biszewski OP: A lengyel provincia sajtója a XX. században.

Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XIII. Főszerk. Szögi László. Budapest: ELTE Egyetemi Könyvtár, 2007. 226. p.

Knapp Éva: A történeti gyűjtőkörök funkcionális változatai. Hatáskör – gyarapítás – együttműködés. Földváry Miklós István: A középkori Magyarország ordináriuskönyvei. Tóth Péter: Újabb kódextörédek az Egyetemi Könyvtárban. Domokos György: Petrarca, Petrarca kutatói és egy Petrarca-rajongó az Egyetemi Könyvtár Ant. 7000 jelzetű antikvájában. Farkas Gábor Farkas: Sidus Julium és Dudith András. Bene Sándorné: 16–17. századi protestáns kiadványok az Egyetemi Könyvtárban. Boross Klára: A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva gyűjteményében. Bibor Máté János: A kéziratos és a nyomtatott könyv. Székely György: Felsőfokú művelődés Magyarországon a XII–XIII. században. Horváth Pál: Egyetem-jogi kultúránk ősforrásai. A korai reneszánsz studium generale-ja. Szurmi Szabolcs Anzelm: A középkori egyetemek létrejötte és az egyetemi oktatás megszületése.

Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére. Szerk. Horváth István, Kikindai András. Budapest: Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány; Pécs: Pécsi Püspökség, 2007. (Egyháztörténeti tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből, 2.) 181 p.

Zichy Gyulát 1905-ben nevezték ki pécsi püspöknek, s húsz éves püspöki szolgálata az egyházmegye egyik jelentős korszakának számít. A tiszteletére írott tanulmányok olvashatók a kötetben: Mayer Mihály megyéspüspök köszöntője. Nagy Imre Gábor: Pécs város közgyűlése és Zichy Gyula püspök kapcsolata. Pohánka Éva: Zichy Gyula és a Pécsi Egyetem alapítása. Kicsindi Edina: A pécsi egyházmegye és a külmisziók Zichy Gyula püspöksége alatt, különös tekintettel az afrikai missziókra. Tengely Adrienn: „A teljes szabadság és önállóság napja reánk virradt...” Az egyházak véleménye az Őszirozás Forradalomról 1918. novemberében. Horváth István: A rácbólyi és az idamajori püspöki birtok megpróbáltatásai a szerb megszállás idején. Lakatos Andor: Gróf Zichy Gyula a kalocsai érseki széken (1923–1942). Spanenberger Norbert–Vonyó József: Felekezeti béke és társadalomszervezés. Bánkúti Gábor: A pécsi Pius Kollégium államosítása.

Györe Pál: Út menti keresztek Abonyban. Abony: Abonyi Lajos Múzeumi Alapítvány, 2007. (Abonyi Szemle, 1.) 80 p., ill.

A keresztek „élő jelei elődeink vallásosságának”, s ezen abonyi, vallásos jeleket gyűjtötte össze Györe Pál. A keresztekről készült színes fotók mellett az azokról készült ismertető olvasható.

Hegyeshalmi Hajnalka: A pilisszentiváni római katolikus templom története = Geschichte der römisch-katholischen Kirche von Sanktiwan. Pilisszentiván: Német Nemzetiségi Önkormányzat, 2007. 60 p.

Pilisszentiván története a XVIII. század eleje óta ismert, azonban több dolog is arra enged következtetni, hogy korábban is állt már itt templom. 1724-ben jelentek meg az első német telepesek, s megkötötték a települési szerződést a birtokosokkal (Ágoston-rendi szerzetesek). A német családok letelepedése óta már közel 60 év telt el. Az emberek munkájukkal, a semmiből előteremtettek annyit, hogy hozzákezdhessenek egy templom felépítéséhez. Ekkorra a falu lakossága már kb. 400 főre gyarapodott, akik szinte kivétel nélkül német származású, mélyen vallásos katolikusok voltak. A templom építésével a neves budai Nepauer Mátét bízták meg, aki 1780-ban elkezdte az építkezést. 1796-ban készült el. 1914-ben került sor a templom megnagyobbítására és a kórus átalakítására. Ezzel a templom elérte mai méretét és formáját.

Historicus Societatis Iesu. Szilas László Emlékkönyv. Szerk. Molnár Antal, Szilágyi Csaba, Zombori István. Budapest: METEM, 2007. (METEM-könyvek 62.) 108 p.

Szilas László 2007-ben ünnepelte 80. születésnapját, ezen alkalomból jelent meg a tanulmánykötet, melyben hat témakörbe rendezve olvashatók a tisztelgők írásai Lukács János SJ tartományfőnök előszava és köszöntője után: 1) Magyar jezsuita történészek Rómában 1950 után: *Molnár Antal*: Beszélgetés Szilas László jezsuita egyháztörténésszel. Szilas László SJ életrajza. Szilas László SJ bibliográfiája 1963–2006. *Szilas László SJ*: Polgár László SJ, a könyvész (1920–2001). *Molnár Antal*: A római magyar iskola (Magyar jezsuita történészek Rómában 1950 után). – 2) Kora újkori eszméletörténet és vallásosság: *Szabó Ferenc SJ*: Pázmány Péter eredetisége Szent Tamás követésében és a kegyelemvitában. *Szilágyi Csaba*: Szántó (Arator) István vitája Roberto Bellarminóval. *Monok István*: Az alsópapság szerepe az európai szellemi áramlatok befogadásában a kora újkori Magyarországon. *Fazekas István*: Kecskeméthy János (1663–1713). Vonnások egy magyar jezsuita portréjához. *Baán István*: Adalékok a jezsuiták tevékenységéhez a magyarországi rutének uniója terén. *Fülep Katalin*: „Hitömmel pötsétem...” 1775. – 3) Oktatás: *Thomas M. McCoog SJ*: Törekvések az egyetértésre és kölcsönös tiszteletre. Angol jezsuiták Sevilleben, 1592–1605. *Nemeshegyi Péter SJ*: Keresztény nevelés Japánban a 16–17. században. *Bikfalvi Géza*: A jezsuita oktatás gyakorlata a *Ratio studiorum* szellemében. *Véghseő Tamás*: Pálos misszionáriusok római képzése a 17. században. Vanoviczi János és Benkovich Ágoston a Collegium Germanicum et Hungaricumban. *Tóth Tamás*: Egy jezsuita vezetésű hittudományi kar tervei a két világháború között. *Tempfli Imre*: Quo vadis, papnevelés? – 4) Kultusztörténet: *Bitskey István*: Pázmány Péter prédikációja Szent Mártonról. *Szelestei N. László*: A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteiről. *Szilárdy Zoltán*: A magyarországi művészet hódolata Xavéri Szent Ferenc előtt. Kultusztörténet-ikonográfia. *R. Várkonyi Ágnes*: A kolozsvári Porta Triumphalis 1705. – 5) Jezsuita színjátszás: *Tüskés Tibor–Knapp Éva*: Magyar történelem a német jezsuita színjátékokban. *Kilián István*: Színjátékszerű elemek a nagyváradi jezsuiták liturgiájában. *Pintér Mária Zsuzsanna*: A jezsuita ifjúság 17. századi példaképe: Holló Zsigmond. *Czibula Katalin*: A jezsuiták szerepe az európai klasszicista dramaturgiai hagyomány magyarországi elterjedésében. – 6) A kommunista diktatúra szorításában: *András Imre*: Így kezdődött... A külföldre menekült magyar jezsuiták „hazamenése”. *Német László*: Zágon József levelezése két magyar jezsuitával, avagy adalékok a milánói magyar közösség történetéhez. *Gárdonyi Máté*: Kerkai páter „somogyi kísérlete” (1948). *Fejérvy András*: „Az államtikárság legalább 70%-ban a jezsuita rend szemével lát és annak eszével gondolkodik”. A magyar állambiztonsági szervek képe a jezsuitákról.

A jászszentandrási templom freskói. Szerk. B. Jánosi Gyöngyi. Jászberény: Hamza Múzeum és Jász Galéria Közalapítvány, 2007. (Hamza Múzeum kiadványai 10.) 56 p.

2006. július 26-tól szeptember 17-ig a Hamza Múzeumban volt látható *A jászszentandrási Aba-Novák freskók* című fotókiállítás, melyet a festőművész halálának 65. évfordulója alkalmából rendezett a múzeum. A jászberényi Hamza Studio tagjai számára kiírt fotópályázat anyagából vá-

logatott tárlat a 2005. évi Jászberényi Nyár egyik nagy érdeklődést kiváltó eseménye lett. A kiállítást követően a művek bekerültek egy korlátozott számban megjelenő CD anyagába, mely most színes, képes kötetként kerül a közönség elé. A kiadvány megjelenése hézagpótló, hisz a jászberényi alkotócsoporthoz fotóival bemutatott templombelsőről eddig nem jelent meg színes album. Az albumban helyet kaptak a szintén e templomban található, Chiovini Ferenc festőművész által festett freskók fotói is, melyek korábban sem a kiállítás, sem a CD anyagában nem voltak láthatók. A 79 színes fotográfiát tartalmazó kötetben B. Jánosi Gyöngyi, a Hamza Gyűjtemény és Jász Galéria igazgatójának a jászszentandrási templom történetéről, a freskók létrejöttének körülményeiről, Jászszentandrás és Aba-Novák kapcsolatáról, valamint a fotókiállítás megvalósulásáról szóló tanulmánya is olvasható.

A keleti kereszténység Magyarországon. Szerk. Doncsev Toso, Szőke Lajos. Budapest: Lucidus, 2007. (Kisebbségkutatás könyvek) 309 p.

A szerzők ismertetik a szélesebb értelemben vett keleti kereszténység, az ortodoxia és a görög katolikus egyház 1100 éves Kárpát-medencei jelenlétét, a magyarságra gyakorolt befolyását, Bizánc és Róma, Kelet és Nyugat erőterének itteni alakulását a középkorban, a török hódoltság idején, az újkorban és napjainkban. Elemzik a különböző felekezetek és együtt élő népcsoportok egymásra gyakorolt hatását. A teológia, a történettudomány, az egyháztörténet, a művelődéstörténet, a művészettörténet, a zenetörténet és a nyelvészet eszköztárával kívánták megvilágítani múltunknak az eddig nem vagy kevésbé ismert vonatkozásait.

Knapp Éva: Libellus. Válogatott könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok. Budapest: Balassi, 2007. 311 p.

Knapp Éva korábban megjelent tanulmányai most egy kötetben olvashatóak: Gilgengart. Egy német nyelvű imádságoskönyv a XVI. század elejéről. — Egy kötet Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári könyvtárából. — Patrona Hungariae in coelos Assumpta sub schemate Victricis, Triumphatricis Judith (Nagyszombat, 1690). Egy ismeretlen nagyszombati iskoladráma-program. — Szegények patikája. Egy ismeretlen magyar nyelvű orvosi nyomtatvány 1660-ból. Abgetrocknete Thränen (Nürnberg-Frankfurt, 1698). A máriapócsi kegykép bécsi kultuszának legkorábbi elemei. — Ismeretlen források Otrokocsi Foris Ferenc katolizálásának kérdéséhez. — A barokk kori nyomtatott mirakulumos könyvek jellemzője. — A barokk kori társulati nyomtatványok kiadványtípusai. — Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a XVIII. század első feléből. — A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században (Rekonstrukciós kísérlet) — Egy tévesen feltételezett XVIII. századi magyarországi nyomda: Máriavölgy, 1730–1736. — Egy tévesen feltételezett 1484-es magyar nyelvű nyomtatvány eszméletörténeti kapcsolatai a XVIII. század végén. — [Kis István:] Báró Radák Polikséna haláláról készített versek (Kolozsvár, 1804) Egy halotti vers könyvészeti és irodalomtörténeti háttere.

Kósa Judit, N.: The old Jewish quarter of Budapest. Budapest: Corvina, 2007. [32] p.

A VII. kerület egy jól körülhatárolható részén terült el a 19. század második felétől Budapest zsidónegyede, ahol a lakóházakon kívül zsinagóga, rituális fürdő, kóser boltok, műhelyek voltak. A könyv képet ad az épületeken kívül használatukról, valamint a zsidó szokásokról is. A kötet magyar és német nyelven is megjelent.

Kosztai László: Írásbeliség és egyházszerkezet: fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. Szeged: JATE Press, 2007. (Capitulum 3.) 274 p.

Kosztai László egyháztörténész korábban megjelent publikációiból válogatott. Pécsi és kalocsai kutatásaiban „országos fejlődési vonalakat igyekszik kitapintani”, s összehasonlító módszert alkalmazva nemzetközi kitekintést is tesz. Pécs és Kalocsa, illetve a déli területek egyházi intézményeinek történetén keresztül a középkori magyar egyház alapvető kérdéseire szól hozzá. A kötetben olvasható tanulmányok: 1) Székeskáptalanok és kanonokaik Magyarországon a 12. század elejétől. 2) Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök

(1219–1251). 3) Adalékok a székesegyházi alsópapság XIII–XIV. századi történetéhez. 4) Az 1306-os pécsi püspökválasztás. Megjegyzések a pécsi püspökség 14. század eleji archontológiájához. 5) A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi pecséthasználata a XVI. század közepéig. 6) Püspöki székhely és városfejlődés. Pécs központi funkciói és vonzáskörzete a 14. század közepéig. 7) A pozsegai káptalan tagjai a XIV. század közepéig. 8) A pozsegai káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig. 9) Az Árpád-kori halászfalutól a püspöki mezővárosig. Mohács a középkorban. 10) Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig. 11) Esztergom és Kalocsa kapcsolata a 11–12. században. (Az egységes magyar egyháztartomány megosztása). 12) Ciszterci Rend története Magyarországon a kolostoralapításaik idején (1142–1270).

Kulcsár Zsuzsanna: Így éltek a lovagkorban, Nyugat-Európa a XI–XIV. században. Budapest: Helikon, 2007. 318 p.

Kulcsár Zsuzsanna ismeretterjesztő munkája a mindennapi élet eseményein keresztül, „apóroságokon” keresztül mutatja be Nyugat-Európa társadalmát, kultúráját és szokásait a XI. és XIV. század közötti időszakban. A mű eredetileg 1967-ben jelent meg, mely ma is a művelődéstörténet egyik alapvető munkájának számít.

Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk. Diós István. Szerk. Viczian János. Budapest: Szent István Társaság, 1993–. 12. köt. Seq – Szentl. 2007. XC, 91–1016 p.

A Szent István Társulat legjelentősebb kiadói vállalkozása az utóbbi évtizedben a Magyar Katolikus Lexikon, mely közel ötven témakörben – történelem, művészettörténet, teológia, filozófia, néprajz, zene- és irodalomtörténet, botanika stb. –, több ezer címszóban, gazdag színes és fekete-fehér képanyaggal illusztrálva gyűjti össze a Katolikus Egyház kétezres éves tudáskincsét.

Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. VII. Lethenyi-műgyűjtemény. Főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007. 495 p.

A sorozat hetedik kötetében többek között a következő szócikkekről olvashatunk: Leuveni Kódex, liliom, Lipsius hatása, liturgikus könyvek, lovagrend, Lőcse nyomdászata és könyvkiadása, mágia, Magyar Anjou Legendárium, magyar nyelv, Magyarország-térképek, magyar szentek tisztelete és képzőművészeti ábrázolásai (13–18. század), Margit-legendák, a marosvásárhelyi református kollégium könyvtára, Márton és György kolozsvári szobrász testvérpár, a Mátyás-kor művészete, Franz Anton Maulbertsch, méhészet, mente, mese, miniatúra, mise, misszionáriusok, M. S. mester.

A Magyar Sion és az Új Magyar Sion (1863–1904) repertórium. Összeáll. Saliga Irén. Lektorálta: Monok István. Közrem.: Baricz Zsolt. Utószó: T. Molnár Gizella. Piliscsaba-Esztergom: PPKE, 2007. (Pons Strigoniensis. Fontes 4.) 412 p.

Az 1860-as években kibontakozó magyarországi katolikus sajtó kiemelkedő teljesítményei közé tartozott a Magyar Sion című folyóirat, mely 1863 és 1904 között jelent meg. Tudományos színvonalával és igényességével magasan kiemelkedett a korabeli lapok és folyóiratok közül. Szerkesztői voltak: Knauz Nándor (alapító), Fraknoi Vilmos, Zádori János, Kereszty Viktor, Prohászka Ottokár. Tekintélye, szellemisége hozzájárult a megújuló egyház népszerűsítéséhez.

Magyar zsidó levéltári repertórium. Szerk. Komoróczy Géza. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993–. 2. köt. Barabás Györgyi: Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok alapszabályai, 1705–2005. 2007. (Hungaria Judaica 20.) 857 p.

Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Szerk. Homonnai Sarolta. Budapest: Műszaki Kvk., cop. 2007. 457 p.

Mályusz Elemér máig alapvető munkája 1971-ben jelent meg először, melyben bemutatja a magyar egyház társadalomtörténetét a főpapságtól az alsópapságon át a különböző szerzetesren-

dekig: I. rész: A kezdetek. II. rész: A világi papság. II. rész: A szerzetesség. IV. rész: Irodalmi élet. Epilógus. A világi értelmiség kibontakozása.

Az új kiadást válogatott, közel 1400 tételt tartalmazó egyháztörténeti bibliográfia egészíti ki, amely tematikus bontásban tartalmazza az 1947 és 2005 között született középkori magyar egyháztörténeti témájú szakirodalmat (Homonnai Sarolta és Koszta László munkája). A kötetet Koszta László írása zárja, amelyben Mályusz Elemér egyháztörténeti munkásságát és annak jelentőségét mutatja be.

Mohács előtti oklevelek a Pest Megyei Levéltárban: átiratok és regeszták. Az okleveleket átírta és a regesztákat kész. Kiss Anita; szerk. és a mutatót kész. Balázs Gábor, Kiss Anita, Schramek László Péter. Budapest: Pest Megyei Levéltár, 2007. (Pest megye múltjából 12.) 159 p.

A kötetben szereplő 52 eredeti oklevél többsége (42) a Mohács előtti oklevelek levéltári gyűjteményéből (Pest Megyei Levéltár, Ante Mohácsiana) való. Az egyes oklevelek esetében a fejlődésen sorsszámuk, kiadójuk és kiadásuk dátuma olvasható. Ezt követi többek között az oklevél kicsinyített képe, mellette fejreresztja magyar nyelven, majd az oklevél leírása. Legvégül az oklevél teljes szövegű átirása szerepel. A tartalomból: A nyitrai káptalan átírja a sági káptalan oklevelét a Hont megyei Morouch birtok eladásáról; Az egri káptalan oklevele Szécsi Miklós országbíró parancslevele szerint a Lövői László és Miklós pécsi püspök között folyó perben elvégzendő határárásról Lövő és Poroszló birtokokban, amely a leírt körülmények között megtörtént (1357); János Legiovai püspök Újlaki Demeter Esztergom megyei presbíternek engedélyezi gyóntatópap szabad választását (1438).

Paleográfiai olvasókönyv könyvtár szakos hallgatóknak. Összeáll. Hegyi Ádám, Simon Melinda, Zvara Edina. Szeged: JATEPress, 2007. (Habent sua fata libelli III.) 137 p.

A kötet összeállítói kiadványt a magyarországi felsőoktatási intézményekben zajló könyvtárosképzés segédanyagaként szánták, de haszonnal forgathatják a rokonszámak (művelődéstörténet, történelem, irodalom) oktatói és hallgatói is. A forrásokat úgy válogatták össze, hogy elolvasásuk ne csak paleográfiai feladatot jelentsen, hanem értelmezésükkel a különböző művelődés- és könyvtártörténeti stúdiumok keretében is használhatóak legyenek. Az érdeklődők találhatnak a kötetben könyvtári összeírásokat (pl. a csiksomlyói ferencesek vagy a tordai unitáriusok könyvtárának jegyzéke), possessorbejegyzéseket (pl. Oláh Miklós esztergomi érseké), kiadói szerződéseket (gróf Teleki József és Johann Rudolf Imhof között), könyvtárhasználati szabályzatokat (kolozsvári Unitárius Kollégium), könyvkereskedői és könyvkötői számlákat (pl. Batthyány Boldizsáré), olvasónaplót (pl. Bölöni Farkas Sándoré), ex-libriseket (Zrínyi Miklósé), stb. A felület korszak a 16–19. század közötti időszak, a források magyar, német és latin nyelvűek. A kötet második felében az ajánlott kézikönyvek és az elektronikus források jegyzéke található.

Pocsainé Eperjesi Eszter: Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek néprajzi vonatkozásai, 16–17. század. Tiszán inneni egyházvidék. Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2007. 179 p.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek (canonica visitatio) az egyháztörténelem, a történelem, a könyvtörténet, a néprajz, a művelődéstörténet, az építészet, stb. fontos forrásai közé tartoznak, hiszen a jegyzőkönyvek adatai ezen területek számára alapvető információt tartalmaznak. Pocsainé Eperjesi Eszter a néprajzi vonatkozásokat elemzi a Tiszáninneni egyházvidéken megtartott, kora újkori jegyzőkönyvek adatai alapján.

Puskely Mária: Árpád-házi Szent Erzsébet. 4. bőv. kiad. Budapest: Kairosz, 2007. 125, [3] p.

Árpád-házi Szent Erzsébet 1231-ben bekövetkezett halála után széles körben támogatták szentté avatását, kanonizációját. Többek között a domonkos és ferences rend, valamint a német lovagrend is igen korán felkarolta tiszteletét. Árpád-házi Szent Erzsébet volt a legismertebb ma-

gyar a késő középkori, kora újkori Európában. A német területektől Spanyolországig, és Franciaországtól Angliáig mindenhol kimutatható tisztelete. Magyarországon is igen hamar elterjedt a Tübingiában élt Árpád-házi királylány kultusza, és a vele közelebbi-távolabbi rokonságban lévő királylányok, királynék egész sora követi példáját valamilyen módon.

Rudnay Sándor és kora = Alexander Rudnay a jeho doba. Szerk. Käfer István. 2. kiad. Esztergom–Nagyszombat: METEM–Szent Adalbert Közép-Európai Kutatócsoport, 2007. (METEM-könyvek) 188 p.

Rudnay Sándor (1760–1831) erdélyi püspök, majd esztergomi érsek nevéhez fűződik a érsekség visszahelyezése Esztergomba. Nagyszabású terveinek egy részét sikerült magvalósítania. Szorgalmazta a papnevelés javítását, a katolikus középiskolákban Mária-kongregációk létrehozását, a szerzetesi élet fellendítését. a püspöki székek betöltését, rendezte főegyházmegyéjének választási életét, 1822–1824-ben nagyszabású vizitációkat tartott, templomokat hozatott rendbe, új plébániákat alapított, anyagilag is támogatta Széchenyi Istvánnak az Akadémia létrehozására tett javaslatát. Rudnay Sándor azok közé a tevékeny püspökök közé tartozott, akik egyházuk jogainak következetes védelmezői voltak.

Runciman, Steven: A bizánci teokrácia. Bizánci stílus és civilizáció. Budapest: Gondolat, 2007. 212 p.

Steven Runciman, a jeles angol bizantinológus két hosszabb esszéjét tartalmazza, melyek első ízben jelennek meg magyarul. A bizánci teokrácia több mint ezer év történetét, a Nagy Konstantin fellépésétől a Bizánci Birodalom végnapjáig terjedő időszakot tekinti át egyetlen alapvető szempontból: a vallási hierarchia és a vallási-teológiai irányzatok, illetve a császári hatalom viszonyának elemzésén keresztül. E viszony nem volt mindig harmonikus, de mindvégig tükröződött benne az a lényegileg teológiai indíttatású előfeltevés, hogy a Bizánci Birodalom Isten mennyei királyságának földi képmása.

Samay László: A Faddi Római Katolikus Egyházközség krónikája. Fadd: Római Katolikus Plébániahivatal, 2007. 71 p.

Fadd első katolikus templomát az 1400-as évek elején, a másodikat 1702-ben építették. Hamarosan ez a templom sem tudta befogadni a nagyszámú katolikus híveket, így 1860 és 1864 között neogótikus stílusban felépítették a község harmadik templomát.

A szerző bemutatja a tolna megyei Fadd római katolikus plébániájának történetét az 1400-as évektől napjainkig. Kronológiai rendben leírja a templomok és az iskolák építését, az egyletek és a szövetségek megalakulását és működését valamint a szolgálatot teljesítő plébánosok munkásságát.

Samay László: A Lengyeli Római Katolikus Egyházközség krónikája. Lengyel: Római Katolikus Plébániahivatal, 2007. 137 p.

Lengyel első egyháztörténeti említése egy 1723. évi összeírásban szerepel, mely szerint Závod filiája volt. A település első kápolnáját és templomát 1723 és 1724 között építették. Első plébánosa Volantics János jezsuita atya volt. A község második templomát Apponyi József építette 1846 és 1861 között. A szerző bemutatja a tolna megyei Lengyel község római katolikus plébániájának történetét a kezdetektől napjainkig. Kronológiai rendben leírja a templomok és az iskolák építését, az egyletek és a szövetségek megalakulását valamint működését és a szolgálatot teljesítő plébánosok munkásságát.

Segesvary, Victor: The history of a private library in 18th century Hungary. The Library of Pál and Gedeon Ráday. Budapest: Akadémiai Kiadó–OSZK, cop. 2007. 283 p.

Jelen kötet témája Ráday Pál és Gedeon könyvtára és a 18. század elején, feltehetőleg a szatmári béke után kezdődő rendszeres gyűjtőtevékenységük. Jövedelmük egy részét könyvek vásár-

lására, kötetésére költötték. Pécelen létrehozták a korabeli tudományos és irodalmi élet központját. A könyvtár összetétele Ráday Pál olvasmányanyagát tükrözi. A gyűjtemény az országos politikában részt vevő, a közéleti tevékenységet folytató, protestantizmus iránt elkötelezett, s a tudományok iránt is érdeklődő személy bibliotékája. Ráday protestáns gyökerei, neveltetése, személyes elkötelezettsége olvasmányain is nyomon követhetők. A protestáns ortodoxia és a 17. század teológiai reformmozgalmai, a puritanizmus, a coccejanizmus és a lutheránus pietizmus egyaránt formálták hitét és gondolkodásmódját.

Sujánszky György Euszták: Az aradi rendház naplója (1847–1851). Sajtó alá rend. Zakar Péter. Budapest: METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2007. 103 p.

A Sujánszky Euszták minorita pap által szerkesztett rendházi napló 1847 augusztusától 1851 augusztusáig követi az aradi eseményeket. Sujánszky naplójának leghíresebb és egyben legmegrendítőbb része széles körben ismert. Ő is lejegyezte a tizenhárom aradi vértanú utolsó óráinak eseményeit. Október 6-án hajnalban Poeltenberg Ernőnél, majd Aulich Lajosnál teljesítette papi kötelességét, s meglátogatta Damjanich Jánost is. Jelen volt a kivégzésnél, s megjósolta, hogy a történelem megjegyzi majd a kivégzettek neveit.

Szemelvények a szeged-alsóvárosi ferencesek ötszáz éves történetéből: a 2003. december 8-án rendezett konferencia előadásai. Szerk. Kiss István Didák és Vass Erika. Budapest: Magyarok Nagyszonya Ferences Rendtartomány; Szeged: Ferences Rendház, 2007. (Studia franciscana Hungarica 1.) 141 p.

A szeged-alsóvárosi ferences templom 2003-ban ünnepelte felszentelésének 500. évfordulóját. Ennek alkalmából 2003. december 8-án került sor *A ferences lelkiség 500 éve* című konferenciára. A kötet az elhangzott előadásokból válogatva mutatja be a több mint ötszáz éve Szeged-Alsóvároshoz kötődő ferencesek történelmének, művelődéstörténetének néhány részletét: *Magyar Gergely*: Köszöntő. *Vass Erika*: Előszó. *Varga Kapisztrán*: Új szempontok a ferencesek magyarországi letelepedésének kérdésköréhez. *Harsányi István*: Mit árulnak el a Havi Boldogasszony-templom falai, boltozatai? *Molnár Antal*: Magyar ferencesek a hódoltságban. *Varga András*: A szeged-alsóvárosi ferences rendház könyvtára. *Zakar Péter*: Ferences tábori lelkészek az 1848/49-es magyar hadseregben. *Szilárdfy Zoltán*: Ritkaságok a szeged-alsóvárosi ferences gyűjteményben. *Vass Erika*: A ferencesek közösségformáló szerepe Alsóvároson a két világháború között. *Barna Gábor*: A ferences hatások Szeged és a Dél-Alföld népeletében.

A Szentkirályok tisztelete a 150 éves földéaki templomban. Szerk. Tóth Ferenc. Műtárgy fotók: Dömötör Mihály. Földeák: Földeáki Római Katolikus Plébánia, 2007. (Földeáki történetek, 3.) 80 p.

Százötven évvel ezelőtt, 1857-ben szentelték fel a földéaki Szent László templomot, mely szép alkalom az emlékezésre. A kötetben olvasható írások: *Katona Pál*: Előszó. *Tóth Ferenc*: Templomépítés. *Tóth Ferenc*: Oltványi Pál, Földeák jótevője. *Szilárdfy Zoltán*: A templom berendezési- és megőrzendő kegytárgyai. *Török József*: A három szentkirály. *Bogoly József Ágoston*: Eötvös József és Oltványi Pál. *Gilicze János*: A földéaki templom megmentése (1941–1942). *Katona Pál*: Az anyakönyvek tanulsága. *Tatárné B. Szűcs Etelka*: Rózsapárok (1996–2007). *Fodor Imre*: A 150 éve felszentelt templom jótevői. *Sipos József*: Egy értékteremtő ember életútja. *Csillik Mihály*: Hittünk ünnepén. *Badalik Zoltánné*: A földéaki kántorság múltja. *Hajnal Istvánné*: Földeáki születésű papok. *Varga Károly*: Templomunk üvegablakainak születése.

Szuromi Szabolcs Anzelm: A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században = La discipline d'inhumation de XIIe et XIIIe siècle. Budapest: Pázmány Egy. eK., 2007. (Disszertáció sorozat / Pázmány Péter Katolikus Egyetem) 217 p.

A temetés a katolikus egyház legfontosabb hittételeivel függ össze, így az egyháztörténelem minden szakaszában végig kísérhetjük annak pontos szabályozását. A kötet az egyháztörténelem

egyik legvirágzóbb időszakának, a XII–XIII. századnak a temetkezési fegyelmét dolgozza fel. A korabeli egyházfegyelem bemutatásához elsődlegesen a Corpus Iuris Canonici első két gyűjteményében, a *Decretum Gratiani*-ban és a *Decretales Gregorii IX*-ben található normákra épít; valamint felhasználja a római hagyományt, a regionális zsinatok vonatkozó kánonjait, illetve a legfontosabb glosszaapparátusokat és summákat, leginkább Peniaforti Szent Raymund művét. A kötetben bemutatott időszak jogtörténetileg igen jelentős, hiszen az ekkor keletkezett temetkezési joganyag és annak a korabeli interpretációja hosszú távra meghatározta az Egyház temetésre vonatkozó fegyelmi felfogását, egészen az 1983-as Egyházi Törvénykönyv hatályba lépéséig.

Takács József: Budapesti toronyórák története, 1889–1909. Szerk. Zombori István. Budapest: METEM, 2007. (METEM-könyvek 60.) 136 p.

A saját órát (még) nélkülöző legszegényebb rétegek számára a toronyórák az időbeli tájékozódás egyik legfontosabb – sőt olykor az egyetlen – technikai eszközének számítottak. A részletesen tárgyalt budapesti (templom-)toronyórák a főváros anyagi ráfordításai, valamint műszaki, szervezési, fegyelmi stb. jellegű intézkedési, erőfeszítései ellenére sem tartoztak a város legpontosabb nyilvános óráihoz, hanem éppen ellenkezőleg, pontatlanságukról voltak közismertek. A toronyórák elsődleges hasznélvezője nem az egyház volt, hanem a „főváros közönsége”, vallási hovatarozás nélkül.

Translatio librorum. Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltattott könyvek kapcsán. Szerk. Jekatyerina Genyijeva, Kiss Ilona, Monok István. Előszó: Monok István. Budapest, 2007. 146 p.

2006-ban Oroszország visszaadta az 1945-ben elvitt 146 könyvet a Sárospataki Református Kollégiumnak, s ezzel Magyarországnak is. Ezen alkalomból született meg jelen kötet.

Igor Szavolszkij és Székely Árpád köszöntője, *Jekatyerina Jurjevna Genyijeva* és *Monok István* előszava. *Szentimrei Mihályné*: A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának rövid története. *Lukácsi Anna*: Rövid ismertető az elszármazott sárospataki könyvek történetéről. *W. Salgó Ágnes*: Jézus Krisztus tunikája átvitelének története. Thomas Fremperger munkája egy Sárospatakon őrzött ösnyomtatvány lapjain és kézírata az Országos Széchényi Könyvtárban. *Bánfi Szilvia*: Újabb adalékok az 1570-es esztendő református és unitárius sajtópolémiához. *Kőszeghy Péter*: Balassi Bálint Füves kertcskéjéről. *Monok István*: A Sárospatakra visszatért könyvek és a Rákóczi-kutatás: A Rákócziak Bibliái. *Pavercsik Ilona*: A sárospataki könyvtár értékes töredékeiről. *Kiss Endre József*: Kazinczy Ferenc sárospataki könyvei.

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK

DEÉR JÓZSEF EMLÉKEZETE

Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriumára.

Capitulum II. Szerkesztette Koszta László.

JATEPress Kiadó. Szeged, 2006. 133 p.

A Capitulum sorozat második tagjával¹ a Szegedi Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke azon kezdeményezésének első állomásához érkezett el, melynek értelmében a tanszék volt tanszékvezető professzorai emlékének és munkásságának egy-egy önálló emlékkötettel kíván tisztelni. A tanszék szervezésében 2005. május 24-én emlékkonferenciát tartottak, melynek előadásait tartalmazza a Koszta László szerkesztésében megjelent kötet, kiegészítve mindezt Deér József munkáinak nemzetközi szinten is kétségtelenül hiánypótló bibliográfiájával.

A kötetben található tanulmányokat alapvetően két részre lehet bontani. Az első csoportba tartoznak azok az írások, amelyek Deér József életével foglalkoznak; Koszta László *Deér József, a szegedi egyetem professzora* című tanulmányát követi Rainer Christoph Scwinges *Deér József és az ötven éves Berni Középkor Történeti Tanszék* című előadásának magyarra lefordított változata, a sort pedig Soós István *Mályusz Elemér és Deér József* című munkája zárja.

Deér József 1905 március 4-én született Budapesten, s itt folytatta egyetemi tanulmányait, majd 1928-ban szintén Budapesten szerezte meg a bölcsészdoktori fokozatot is, „*A magyar törzsszövetség és patrimonális királyság külpolitikája*” című disszertációjával. Deér két éves bécsi ösztöndíját követően 1930-tól az Széchényi Könyvtárban dolgozott, s kutatásait az akkor a Nemzeti Múzeumot igazgató mestere, Hóman Bálint támogatásával végezte.

Mindeközben 1929-ben Szegeden, a Ferenc József Tudományegyetemen Szádeczky-Kardoss Lajos nyugdíjazása miatt megüresedett a Magyar Történeti Intézet, melynek vezetését Mályusz Elemér 1930-ban vonakodva fogadta el.² Mályusz szegedi munkásságát azonnal egy majdnem fél éves alkotói szabadsággal kezdte meg, amit 1932 tavaszán egy újabb szabadságolási kérelem követett. A nehéz gazdasági helyzetben a szegedi professzorok joggal tartottak a tanszék felszámolásától, így elleneztek Mályusz

1 Az első kötet 1998-ban jelent meg „*Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből*,” címmel, Koszta László szerkesztésében, míg a harmadik kötet 2007-ben jelent meg, s Koszta Lászlónak az 1980-as évek második, és az 1990-es évek első felében írt egyháztörténeti tematikájú írásait tartalmazza.

2 SOÓS ISTVÁN: *Mályusz Elemér és Deér József*.

tervét.³ Az így kialakult helyzetben Mályusz Elemér Hóman Bálinttal egyeztetve maga tett javaslatot az utódlást illetően Deér Józsefre. A kari viták során sikerült elfogadtatni Deér személyét, amelyet a kultuszminister Hóman 1932 július 26-án hivatalosan is megtett, azaz Deért helyettes tanárrá nevezte ki a Magyar Történeti Tanszékre. Így került az addig a Szécheényi-könyvtárban dolgozó Deér József Szegedre, ahol nagy energiákkal vágott bele új feladatának. A kinevezése feltételül szabott magántanári habilitációs kérelmét már 1932 októberében beadta, s azt a kari tanács 1933 március 30-án egyhangúlag elfogadta.⁴ Szegedi tartózkodásának első időszakában Deér számára a legnagyobb gondot nem az őt egészen hamar befogadó tanári kar, hanem rendkívül szerény fizetése jelentette, hiszen a helyettesítésért kapott díjazása nem tette lehetővé a tisztességes megélhetést. Deért csupán nem egészen négyévnyi helyettesítés után, 1936. július 28-án nevezte ki Horthy Miklós kormányzó nyilvános rendkívüli tanárrá a Magyar Történeti Tanszék élére. Azonban, bár már a következő évben felterjesztették nyilvános rendes tanári kinevezésre, ezt a címet nem Szegeden, hanem az egyetem Kolozsvárra való visszaköltözését követően sem kapta meg. Ekkor, 1940 október 19-én a kolozsvári egyetem Közgazdaságtudományi Karának Magyar Történeti Tanszékére mint nyilvános rendes tanárt nevezték ki.

Deér József azonban soha nem tanított sem a Kolozsvárra áttelepült egyetemen, sem pedig a Szegeden megalapított Horthy Miklós Tudományegyetemen. Nyilvános egyetemi tanári kinevezésével szinkronban felmentették az oktatás alól, és előbb átmenetileg az Erdélyi Tudományos Intézet budapesti előkészítő munkáira, majd pedig a Műegyetemen frissen megszervezett Magyar Történeti Tanszékének élére nevezték ki. Itt voltaképpen azonnal felmentették az órátartás kötelezettségei alól, illetve a későbbiekben is csupán heti két óra megtartására kötelezték. Deér valódi munkahelye ekkor már a Teleki Pál Tudományos Intézeten belül létrehozott Történettudományi Intézet volt, amelynek nem csupán a megalapításában vállalt szerepet, hanem rövid ideig az igazgatója is volt.

A háború alatt ameddig csak tudott, Deér az intézetben dolgozott. A háború befejeztével, miközben mestere, Hóman Bálint ellen népbíróági per vette kezdetét, Deér Józsefet az MTA levelező tagjává választották. 1945 és 1948 között a Budapesti Tudományegyetemen oktatott, azonban a koalíciós időszak végéhez közeledvén már világosan látszott a kommunista hatalomátvétel lehetősége. Deér éppen ezért 1948-ban emigrált az országból, s mivel apósa, a neves ókortörténész Alföldi András Svájcban, a Berni Egyetemen oktatott,⁵ így családjával együtt ide ment. Az egyetemen 1949-ben előbb egy hét előadásból álló sorozat megtartására kérték fel, majd pedig, a nyugat-európai történelemben való jártasságáról is meggyőződve, az ezt követő viták után jóváhagyták, hogy Deér az egyetemen oktasson. Rendes státusba kerülésének kérelme 1954-ben merült fel, és került elfogadásra.⁶ Mivel szűkebb kutatási területe, a magyar

3 Az adott korban általánosan bevett gyakorlat volt, hogy a tanszékék személyi állományát általában csupán egyetlen professzor adta, s e mellett maximum gyakornokok tevékenykedtek ott. Így Mályusz szabadságolási kérelmei alatt a Magyar Történeti Intézet voltaképpen felfüggesztette működését.

4 KOSZTA LÁSZLÓ: *Deér József, a szegedi egyetem professzora.*

5 Alföldi András 1949-től az egyetem Ókortörténeti Szemináriumát vezette.

6 RAINER CHRISTOPH SCHWINGES *Deér József és az ötven éves Berni Középkor Történeti Tanszék.*

középkor egyes kérdései mellett mind a középkori Nyugat, mind pedig a kelet-európai történelem oktatását elvárták tőle, Deér József Bern-ben egészen 1972-ben bekövetkezett haláláig eme igen széles spektrumot átfogó kurzusokat tartott.

Oktatott tárgyaihoz hasonlóan úgy Deér József kutatásai is rendkívül sokrétűek voltak: a Honfoglalás korán, és az Árpád-kori történelmen túl a dél-italiai normann királysággal éppúgy foglalkozott, mint a német történetírás egyes kérdéseivel, avagy éppen a Bizánci Birodalom történetével. Deér József számos kérdéskört érintő munkásságának köszönhetően a *Capitulum* sorozat II. kötetében is igen változatos témák sorjáznak. A sort e téren Bak János *Deér József és az országalmaak* című írása nyitja, amelyet Thoroczkay Gábor *Deér József és a magyar államalapítás korának kutatása* című munkája követ. Tóth Endre *Deér József és a Szentkorona kutatása* című cikke után Tóth Sándor László *Deér József és a magyar őstörténet* című tanulmánya következik, sort pedig Zimonyi István *Deér József és a középkori nemzetfogalom* című munkája zárja. A kötet végén Deér József szakirodalmi munkásságának bibliográfiája található, amelyet Révész Éva és Teiszler Éva állított össze.

A *Deér József emlékezete* című második *Capitulum* kötet kétségkívül méltó emléket állít a Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék néhai tanszékvezető professzorának. A könyv Deér József életrajzi adatai mellett nemcsak munkásságának egyes elemeibe enged bepillantást, hanem abba is, hogy az adott tudományterületek művelői miként is vélekednek Deér korszakos megállapításairól, téziseiről. Éppen ezért jelen kötet igen ígéretes kezdete a neves, középkori magyar történelemmel foglalkozó professzorok, akadémikusok munkásságát és életét bemutatni kívánó sorozatnak.

Makó Gergő

MIKLÓS PÉTER

VALLÁS, POLITIKA, MŰVELŐDÉS. EGYHÁZTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Universitas Szeged Kiadó – JABE a Hallgatókért Kiadói Alapítvány,
Szeged, 2006. 234 p.

A 2004-ben megjelent *Város, egyház, társadalom* című gyűjteményes tanulmánykötet közzététele után két évvel, Miklós Péter újabb kiadvánnyal jelentkezett. Az ebben található tanulmányok természetesen nem az előző könyv megjelenése után születtek, hanem a szerző nagyjából azokkal egy időben írta őket. A válogatás azonban sokkal tágabb körből történt. Míg az előző kötet lényegében a katolikus egyház 19–20. sz. szegedi történetéről szóló tanulmányokat tartalmazza, addig az ebben az újabb könyvben megjelenő tanulmányok időben, térben és témájukban is szélesebb ívet mutatnak.

Az első csoportba tartozó írások az Árpád-korba, illetve a magyar középkorba nyúlnak vissza. Itt található a tanulmánykötet egyik legérdekesebb és legértékesebb írása, mely *A monachizmus és tisztaság erénye Szent Imre herceg legendájában* címet viseli. A szerző ebben bemutatja, hogy Szent Imre történeti személye és a legendája alapján a katolikus egyházi irodalomban, köztudatban kialakult kép között jelentős különbség van. Megtudjuk, hogy ő is azokkal ért egyet, akik katonai és politikai téren

képzett trónörökösnek, és nem monachikus, aszkétikus életet élő ifjúnak tartják Imre herceget.

Az ebbe a csoportba tartozó írás (*A gyermekkor ábrázolása Szent Margit legendájában*) neveléstörténeti szempontból is jelentős megállapításokat tartalmaz. A Loyolai Szent Ignác lelki gyakorlatainak elemzését és hatástörténetét bemutató tanulmány a jezsuita rend megalapítója lelkületéről alkotott képhez nyújt érdekes hozzájárulást.

A kötet második csoportjába – a szerző kedvelt kutatási területéhez – az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc témaköréhez kapcsolódó írások tartoznak, amelyek már előző kötetében is nagy teret szentelt a szerző. Itt találjuk az *Egyedül Kossuth szava parancsolt* című, Szegeden 2001-ben megjelent forráskiadvány bemutatását, amely katolikus papok naplórészleteit, a forradalom és szabadságharcra való visszaemlékezéseit tartalmazza (ezeket a szövegeket Zakar Péter rendezte sajtó alá). A forráskiadványt Miklós Péter hasznos és hiánypótló műként mutatja be, amelyből a katolikus hierarchia minden szintjének véleményét megismerhetjük az 1848/49. évi eseményekről. A *polgári állam és katolikus egyház* című írás Sarnyai Csaba Máténak a katolikus egyház 1848 márciusa és decembere közötti autonómia törekvéseit földolgozó 2000-ben megvédett PhD értekezését mutatja be.

A *demokrácia győzelme korunkban még igen távol lehet* című önálló tanulmányában a szerző a fiatal Horváth Mihálynak – a szabadságharc későbbi püspökének és kultuszminiszterének – a demokráciáról az 1830-as években vallott felfogását elemzi. Nagyon alapos, értékes írás a szegedi katolikus plébániák és katolikus lelkészek 1848/49-es – bizony igencsak ellentmondásos – tevékenységét ábrázoló írás. Szorosan kapcsolódik hozzá a *katolikus egyházi beszédek nemzetfelfogása 1848/49-ben* című tanulmány, amely a szerző a Debrecenben 2006-ban rendezett nacionalizmustörténeti konferencián elhangzott előadásának írásos változata.

Az *egyházmegyei központ kiépítése Szegeden (1923–1941)* című tanulmány olyan adalékokkal járul hozzá a katolikus egyház két világháború közötti történetéhez, mint a püspökség Szegedre költözése, a fogadalmi templom építésének befejezése, a hittudományi főiskola megszervezése és a székeskáptalan megalapítása. A *Katolicizmus és a politikum a Horthy-korszakban* című írás, László T. László Kanadában élő felszentelt pap *Egyház és állam Magyarországon, 1919–1945* című doktori disszertációjának bemutatása. A könyv szerzője mivel külföldön él, nem ismeri igazán a magyarországi forrásokat és kutatási eredményeket. Könyve sok pontatlanságot tartalmaz, ezzel méltán váltotta ki Miklós Péter bíráló megjegyzéseit.

A kötet második világháború utáni időszakhoz kapcsolódó tanulmányai közül mindenek előtt a Balogh Istvánról szóló két dolgozatot emelném ki (*Balogh István politikai tevékenységének első évei, 1944–1945* és *A páter és a hírlap*). A két tanulmány a szerző készülő doktori disszertációjának részét képezi, és ha kiegészíti az országos egyházi és világi levéltári forrásokkal, akkor még jelentősebb mértékben járulhat hozzá a politikai katolicizmus huszadik századi történetéhez.

A két tanulmány mellett, Miklós Péter könyvében dokumentumokat is közöl. Az egyik a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak reakciója Mindszenty József 1945. október 18-i pásztorlevelére. Ebből megtudjuk, hogy a bíborosnak a választásokkal kapcsolatos állásfoglalását a pártközi értekezlet résztvevői erősen bírálták. A *Mindszenty József hercegprímás levele Gyöngyösi János külügyminiszterhez* című forrás-

dokumentum közlésekor Miklós Péter a felvidéki magyarok kitelepítését és az ellene való tiltakozásokat is elemzi.

A kötet utolsó két tanulmánya Hódmezővásárhelyhez kapcsolódik s a katolikus egyház elleni támadásokat, illetve a város katolikus és protestáns lelkészei ellen indított koncepciók pereket ismerteti.

Van a tanulmánykötetben néhány olyan írás, mely a fent említett kronológiai csoportosítás egyikében sem helyezhető el. Ezekben a makói kötődésű Pócsi Elek görög katolikus püspök tevékenységének értékelését, illetve a magyarországi görög katolikus egyház történetéhez komoly adalékokkal szolgáló két Sasvári László-tanulmány bírálattal találkozhatjuk. Igazán hézagpótló a Boros György erdélyi unitárius püspök (1928–38) naplóját ismertető írás, amely érdekes adalékokat szolgáltat az erdélyi magyarság és az unitárius egyház hányatott életének megismeréséhez. Rövid terjedelmű, de annál érdekesebb a szegedi napsugaras házdíszítés keresztény szimbolikájáról szóló írás.

Ugyancsak nagy érdeklődést vált ki két természeti katasztrófát leíró tanulmány (*A tűzvész a kisteleki plébánián, 1847* és *A parochián háromlábnyi a víz*). Ezekben nem csupán az események egyszerű leírásáról van szó, hanem érdekes ismeretanyagot kapunk a kor politikai, egyházi viszonyairól és csatározásairól is.

Összegezve megállapítható, hogy Miklós Péter kötetbe gyűjtött írásainak többsége forrásfeltáró levéltári kutatásokon alapul, de néhány ismeretterjesztő tanulmány, forráskiadvány-ismertetés illetve könyvbírálat is található benne. Ezen utóbbiak is jól beilleszkednek a sorba. A *Vallás, politika, művelődés* című könyv írásainak többségével már korábban találkozhattak az egyháztörténet iránt érdeklődő olvasók a különböző folyóiratok, időszaki kiadványok és napilapok hasábjain. Ezeken a szerző csak kisebb módosításokat eszközölt, de mégis hasznosan eltöltött időnek számít újraolvasásuk, hiszen aki kézbe veszi a könyvet érdekes olvasmányélményben lesz része.

Az előző kötethez hasonlóan itt is elismeréssel kell szólnunk az egyes tanulmányokhoz kapcsolódó forrásjegyzékekről, irodalomjegyzékekről és névmagyarázatokról, melyek megkönnyítik a témában való eligazodást, és jó útbaigazítást adnak a további ismeretszerzéshez.

A könyvet az Universitas Szeged Kiadó és a JABE a Hallgatókért Kiadói Alapítvány adta ki 2006-ban, a tartalomhoz illő minőségi papíron és minőségi nyomdai kivitelben.

Pál József

A METEM EDDIG MEGJELENT KIADVÁNYAI

METEM-Könyvek

Sorozatszerkesztők:

Várszegi Asztrik OSB és Zombori István

1. Szabó Ferenc S. J.: A teológus Pázmány. A grazi „theologia scholastica” Pázmány életművében, Róma, 1990. 365. p.	ára: 399 Ft
elfogyott
2. kiadás Budapest, 1998. 368 p.	ára: 980 Ft
2. Sólymos László Szilveszter – Várszegi Imre Asztrik: Pannonhalmi főapátok. 1. Kreusz Krizosztom (1856–1885), Kelemen Krizosztom (1929–1950), Budapest, 1990. 370 p.	ára: 280 Ft
3. Udvardy József: A Kalocsai Főszékeskáptalan története a középkorban, Budapest, 1992. 152. p.	ára: 180 Ft
4. Csapodi Csaba: Gróf Zichy Nándor élete és politikája Budapest, 1993. 160. p.	ára: 200 Ft
5. Kelet–Közép–Európa szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla) Szerkesztette: Somorjai Ádám Budapest, 1994. 206. p.	ára: 300 Ft
elfogyott
6. B. Murádin Katalin: Faragott kőszöszékek Erdélyben Budapest-Kolozsvár, 1994. 168. p.	ára: 350 Ft
7. Elmer István: Börtönkereszt Budapest, 1994. 224. p.	ára: 350 Ft
8. Fülöp Éva Mária: A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949) Budapest, 1995. 252. p.	ára: 400 Ft
9. Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995. 318. p.	ára 550 Ft
elfogyott
10. Reisner Ferenc: A Katolikus Szemle egyháztörténeti anyagának repertórium (1887–1944). Budapest, 1995. 178 p.	ára: 250 Ft
11. Boba Imre: Morávia története új megvilágításban Budapest, 1996. 197 p.	ára: 650 Ft
12. Orbán Gyula József: Friedensbewegung katholischer Priester in Ungarn, 1950–1956. Budapest, 1996. 380 p.	ára: 1500 Ft
13. Rónay Jácint: Napló Budapest–Pannonhalma, 1996. 400 p.	ára: 896 Ft
14. Galcsik Zsolt: Szerzetesrendek felosztása Nógrád megyében (1950) (Dokumentumgyűjtemény) Budapest, 1996. 316 p.	ára: 650 Ft

15. **Mező András:** A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Budapest, 1996. 314 p. ára: 650 Ft
16. **Sólymos Szilveszter:** Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon Budapest, 1996. 176 p. + [18] t. ill. ára: 650 Ft
17. **Magyar egyháztörténeti bibliográfia (1980–1990)** Budapest, 1997. 223 p. ára: 450 Ft
18. **Jakó Zsigmond:** Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez. Budapest, 1997. 479 old. ára: 950 Ft
19. **Dóka Klára:** Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században. Budapest, 1997. 463 p. ára: 850 Ft
20. **Hermann Egyed Emlékkönyv.** Budapest, 1998. 206 p. ára: 650 Ft
21. **A magyar piarista rendtartomány történeti névtára 1666–1997.** Budapest, 1998. 548 p. ára: 1350 Ft
22. **Kubinyi András:** Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 382 p. ára: 1200 Ft
23. **Zakar Péter:** A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–1849-ben Budapest, 1999. 191 p. ára: 800 Ft
24. **Kelemen Miklós:** Unitárius kislexikon. Budapest, 1999. 191 p. ára: 800 Ft
25. **Borovi József:** Az esztergomi érseki egyházmegye felosztása. Budapest, 2000. 218 p. ára: 1200 Ft
26. **Holl Béla:** Laus librorum. Budapest, 2000. 300 p. ára: 1500 Ft
27. **Szabó Lajos:** Utolsó szalmaszál Budapest, 2000. 352 p. ára: 1000 Ft
28. **Mészáros István:** „Állok Istenért, egyházért, hazáért”. Írások Mindszenty bíborosról. Budapest, 2000. 222 p. ára: 1200 Ft
29. **Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918.** Szerkesztette: Sarnyai Csaba Máté. Budapest, 2001. 184 p. ára: 1200 Ft
30. **Kisházi-Kovács László:** A városi kegyuraság Szegeden. 1917–1948. Budapest–Szeged, 2001. 226 p. ára: 1200 Ft
31. **Kund Miklós Regényi:** Die ungarischen Konvente der oberdeutschen Karmelitenprovinz im Mittelalter. Budapest–Heidelberg, 2001. 130 p. ára: 1500 Ft
32. **Orbán Imre:** „Ecce, iam vici mundum!” Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon. Budapest, 2001. 233 + 24 p. illusztráció. ára: 1500 Ft

33. **Orbán József Gyula:** Katolikus papok békemozgalma Magyarországon. 1950–1956. Budapest, 2001. 307 p. ára: 1500 Ft
34. **Szilas László SJ:** Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben (1591–1599). Budapest, 2001. 159 p. ára: 1200 Ft
35. **Frenyó Zoltán:** Egy magyar katolikus gondolkodó. Mihelics Vid életműve. Budapest, 2002. 277 p. ára: 1500 Ft
36. **Tempfli Imre:** Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora 1892–1966. Budapest, 2002. 1157 + 10 p. illusztráció. ára: 4800 Ft
37. **A bécsi Pázmáneum.** Budapest, 2002, ára: puha kötés: 2000 Ft
377 + 29 p. illusztráció. kemény kötés: 2500 Ft
38. **Sarnyai Csaba Máté:** Polgári Állam és katolikus egyház (1848. március–december). A katolikus autonómia-törekvések megjelenése. Budapest, 2002. 179 + 5 p. illusztráció. ára: 1200 Ft
39. **Schwarcz Katalin:** „Mert ihon jönnek aßonyotok és kezében új szoknyák” – Források a klarissza rend magyarországi történetéből. Budapest, 2003. 288 p. ára: 1600 Ft
40. **Mező András:** Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest, 2003. 546 p. ára: 1800 Ft
41. **Molnár Antal:** Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből. Budapest, 2003. 120 p. ára: 1000 Ft
42. **Csetri Elek–Fridvaldszky János, id.:** A köz hasznára – az ég kegyelmével. Fridvaldszky János a jezsuita, tudós és feltaláló. (1730–1784). Budapest, 2003. 160 p. ára: 1300 Ft
43. **Valter Iлона:** Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon Budapest, 2004. 330 p. ára: 3500 Ft
2. kiadás: Budapest, 2005, 330 p.
44. **Molnár Antal:** A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Budapest, 2003. 213 p. ára: 1500 Ft
45. **Molnár Antal:** Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez. Budapest, 2004. 189 p. ára: 1500 Ft
46. **Tóth Sándor Attila:** Rómából a Pannon Árkádiába. Patachich Ádám fiók-Árkádiája: Nagyvárad, Kalocsa. Budapest, 2004. 311 p. ára: 2000 Ft
47. **Leslie László:** Church and State in Hungary (1919–1945). Budapest, 2004. 400 p. ára: puha kötés: 4000 Ft
kemény kötés: 4500 Ft
48. **Holl Béla:** A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században. Budapest, 2004. 315 p. ára: 1900 Ft

49. **Molnár Antal:** Mezőváros és Katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. Budapest, 2005, 322. p. ára: 2000 Ft
50. **Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére.** Szerkesztette: Petrovics István. Budapest, 2005. 307 p. ára: 1900 Ft
51. **Kiss Gergely:** Abbatia Regalia – Hierarchia ecclesiastica. A királyi alapítású bencés apátságok a 11–13. században. Budapest, 2006. 227 p. ára: 1600 Ft
52. **Kakucs Lajos:** Santiago De Compostela: Szent Jakab tisztelete Európában és Magyarországon. Budapest, 2006. 328 p. ára: 2800 Ft
53. **Bikfalvi Géza:** Magyar jezsuiták történeti névtára 1853–2003. Budapest, 2007. 279 p. ára: 2000 Ft
54. **Őze Sándor:** A határ és határtalan. Budapest, 2006. 365 p. ára: 2200 Ft
55. **Sümei György:** Szakrális emlékek a Duna–Tisza közéről. Budapest, 2006. 247 p. ára: 2400 Ft
56. **Molnár Antal:** A bátai apátság és népei a török korban. Budapest, 2006. 169 p. ára: 1500 Ft
57. **Kelemen Miklós–Saliga Irén:** Az Unitárius Értesítő (1922–1945) és az Unitárius Élet (1948–2005) mutatója. Budapest, 2006. 369 p. ára: 2500 Ft
58. **Ingrid Graziano–Eördögh István:** Jozef Tiso és a szlovákiai holokauszt. Budapest, 2006. 128 p. ára: 1500 Ft
59. **Kisházi-Kovács László:** A városi kegyuraság Szegeden (a kezdetektől 1850-ig). Budapest, 2006. 316 p. ára: 2000 Ft
60. **Takács József:** Budapesti toronyórák története (1889–1909). Budapest, 2007. 136 p. ára: 1600 Ft
61. **Varga Géza:** A Pannonhalmi Egyházmegye népiskolái a XIX–XX. században. Budapest, 2007. 160 p. ára: 1500 Ft
62. **Historicus Societatis Iesu. Szilas László Emlékkönyv.** Budapest, 2007. 408 p. ára: 3000 Ft
63. **A Pécsi Egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Timár György tiszteletére.** Budapest, 2007. 348 p. ára: 2200 Ft
64. **Szelestei Nagy László:** Rekatolizáció és barokk áhítat. Budapest, 2008. 193 p. ára: 1800 Ft
65. **Lénárd Ödön:** Történelemszemlélet. Budapest, 2008. 253 p. ára: 2000 Ft
66. **Tóth Sándor Attila:** A szép–jó hatalma és a jezsuita szellem. Szerdahelyi György költészetelmélete és poézise. Budapest, 2009. 355 p. ára: 3000 Ft

EGYÉB KIADVÁNYOK

- Igazságot szeretettel.** Szerk.: Zombori István. Budapest–Szeged, 1995. 203 + 4 p. ára: 440 Ft
- Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete.** Szerk.: Zombori István. Szeged, 1995. 172 + 28 p. ára: 360 Ft
- Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve.** Szerk.: Zombori István. Budapest, 1996. 337 + 16 p. ára: 1250 Ft
- Pál József:** Ferences harmadik rend Szegeden (1919–1944). Budapest, 1996. 80 p. ára: 300 Ft
- Lapo Lombardi:** La Santa Sede e i cattolici dell'Europa Orientale agli arbori della guerra fredda. Roma–Budapest, 1997. 155 p. ára: 850 Ft
- Mille anni di storia dell'arciabbazia di Pannonhalma.** Roma–Pannonhalma, 1997. 233 p. + [11] t. ill. ára: 1200 Ft
- Rudnay Sándor és kora. Szlovák cím Esztergom–Nagyszombat,** 1998. 188 p. ára: 1000 Ft
2. kiadás. Esztergom–Budapest, 2007. 188 p.
- Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban** Piliscsaba–Budapest, 1999, 358 p. ára: 1400 Ft
- Lorenz Weinrich:** Hungarici monasterii ordinis Sancti Pauli primi heremitae de urbe Roma. Instrumenta et priorum registra (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 2.) Roma–Budapest, 1999, 416 p. ára: 2000 Ft
- Bálint László:** Lakos Endre. Budapest–Szeged, 2000. 90 p. ára: 400 Ft
- Katolikus múzeumok és kincstárak Magyarországon.** Szerk.: Zombori István. Budapest, 2001. 106 p. ára: 1200 Ft
- Kereszténység, kultúra, közélet.** Szerk.: Žilka Tibor. Budapest–Piliscsaba, 2001. 184 p. ára: 1200 Ft
- Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000.** Szerk.: Zombori István. Budapest, 2001. 135 + 21 p. ára: 1990 Ft
- Le relazioni diplomatiche tra l'Ungheria e la Santa Sede 1920–2000.** A cura di István Zombori. Budapest, 2001. 146 + 21 p. ára: 2200 Ft
- Sasvári László:** Az ikonosztáz vonzásában. Budapest, 2002. 122 + 6 p. ára: 900 Ft
- István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) I. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2002. 756 p. ára: 3000 Ft
- István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) II. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2003. 839 p. (757–1596 p.) ára: 3000 Ft
- István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) III. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2005. 800 p. (1597–2396 p.) ára: 3000 Ft

- István György Tóth:** *Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) IV. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 4.)* Roma–Budapest, 2005. 665 p. (2397–3061 p.) ára: 3000 Ft
- István György Tóth:** *Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) V. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 4.)* Roma–Budapest, 2008. 275 p. (3063–3337 p.) ára: 3000 Ft
- Bohdan Cywiński:** *Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában. II.* Budapest, 2005. 464 p. ára: 1900 Ft
- Cevins, M.-M. de:** *L'église dans les villes Hongroises à la fin du Moyen Age (1320–1490).* Budapest–Paris–Szeged, 2003. 419 p. ára: puha kötés: 4000 Ft
kemény kötés: 4500 Ft
- Krzysztof Szydłowiecki** *kancellár naplója 1523-ból.* Szerk.: Zombori István. Budapest, 2004. 396 p. ára: 3800 Ft
- Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében.** Szerk.: Zombori István. Budapest, 2004. 219 p. ára: 1800 Ft
- Fight against the Turk in Central-Europe in the First Half of the 16th Century.** Edited by István Zombori. Budapest, 2004. 227 p. ára: 2500 Ft
- A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. I-II.** Szerk.: Óze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba–Budapest, 2005. 1086 p. ára: 4400 Ft
- Kiss G. – Radó B. – Sashalmi E.:** *Abszolutizmus és isteni jogalap (szöveggyűjtemény)* Budapest, 2006. 138. p. ára: 1200 Ft
- Szilárdfy Zoltán:** *Mária Terézia eucharisztia-kultuszának emlékei Magyarországon.* Budapest, 2006. 40 p.
- Szilágyi István:** *A selmecbányai Kálvária ábrázolásai.* Budapest, 2006. 76 p. ára: 1800 Ft
- Molnár Antal:** *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane (1572-1647).* Rome–Budapest, 2007. 431 p. ára: 4000 Ft
- Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére.** Budapest–Pécs, 2007. 129 p. 181 p. ára: 1600 Ft
- Emlékkötet Szatmári György tiszteletére.** Budapest–Pécs, 2007. 129 p. ára: 1600 Ft
- Gyuris György:** *Bálint Sándor munkássága. Bibliográfia.* Budapest–Szeged, 2007. 122 p. ára: 800 Ft
- Sujánszki György Euszták:** *Az aradi rendház naplója (1847–1851).* Budapest, 2007. 103 p. ára: 1000 Ft
- István Szilágyi:** *Die mittelalterliche Kalvarie von Schemnitz und ihre Darstellungen.* Budapest, 2007. 76 p. ára: 2000 Ft
- István Szilágyi:** *Banskoštiavnická Kalvária a jej zobrazenia.* Budapest, 2007. 76 p. ára: 2000 Ft
- Bikfalvi Géza:** *Jezsuita olvasókönyv.* Bp. 2008. 161. p. ára: 1 800 Ft

„His Eminence Files” American Embassy, Budapest	ára: 3500 Ft
Mindszenty Bíboros az Amerikai Nagykövetségen. Budapest, 2008. 368. p.	
Hetény János: A Szűzanya vérrel könnyező győri képének tisztelete napjainkban. Budapest, 2008. 103. p.	ára: 800 Ft
Gryneus Tamás: Köztéri szakrális kisépítmények. Szeged–Budapest, 2008. 365. p.	ára: 3000 Ft
Szathmári Pap Károly erdélyi országgyűlési arcképcsarnoka 1842. Budapest, 2008. 192. p.	ára: 3500 Ft
Szilárdfy Zoltán: A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből III. Szeged–Budapest, 2008. 622 p. DVD melléklettel	ára: 6500 Ft
A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok. I–II. kötet. Budapest, 2008. 1482 p.	ára: 8000 Ft
Bálint Sándor könyvtára (szerk. Zombori István). Budapest–Szeged, 2009. 290 p.	ára: 3500 Ft
Stanko Andrić: Kapisztrán Szent János csodái. Budapest, 2009. 323 p.	ára: 3500 Ft

HASONMÁS KIADVÁNYOK

Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában Budapest, 2000. 181 p.	ára: 1200 Ft
Monumenta Vaticana I–VI., (V–VI. – egy kötet). Budapest, 2000	ára: 1800 Ft/db
Monumenta Vaticana II. sorozat I–III.	ára 1800 Ft/db

A Monumenta Vaticana (Vatikáni Magyar Okirattár) köteteinek eredeti megjelenési éve

Első sorozat:

- I. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375. Budapest, 1887. LXXVII + 520 p.
- II. Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311. Budapest, 1885. CXX + 510 p.
- III. IX. Bonifác pápa bullái 1389–1396. Budapest, 1888. XXXVIII + 365 p.
- IV. IX. Bonifác pápa bullái. Második rész. 1396–1404. Budapest, 1889. 654 p.
- V. A római Szentlélek-Társulat anyakönyve 1446–1523. Budapest, 1889. XXVIII + 168 p.
- VI. Mátyás király levelezése a római pápákkal 1458–1490. Budapest, 1891. LXXV + 275 p.

Második sorozat:

- I. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526. Budapest, 1884. CLIII + 472 p.
- II. Buonvisi bíbornok bécsi nuncius jelentései. Budapest, 1886. CLIV + 308 p.
- III. Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből. Budapest, 1909. XXXVI + 485 p.

EGYHÁZLÁTOGATÁSI JEGYZŐKÖNYVEK

Sorozatszerkesztők:
Szántó Konrád és Zombori István

1. Kalocsai főegyházmegye. Budapest, 1994.
135 p. Összeállította: Dóka Klára
2. kiadás, Budapest, 1998. 115 p.	ára: 250 Ft
ára: 250 Ft
2. Váci egyházmegye. Budapest, 1997.
136 p. Összeállította: Patkóné Kéringer Mária	ára: 250 Ft
3. Székesfehérvári egyházmegye. Budapest, 1997.
127 p. Összeállította: Dóka Klára	ára: 250 Ft
4. Veszprémi egyházmegye. Budapest, 1997.
296. p. Összeállította: Dóka Klára	ára: 450 Ft
5. Egri főegyházmegye. Budapest, 1998.
217. p. Összeállította: Dóka Klára	ára: 250 Ft
6. Győri egyházmegye. Budapest, 1998.
214 p. Összeállította Dóka Klára	ára: 250 Ft
7. Pécsi egyházmegye. Budapest, 1999.
208 p. Összeállította: Patkóné Kéringer Mária	ára: 250 Ft
8. Szombathelyi egyházmegye. Budapest, 1999.
276 p. Összeállította Dóka Klára	ára: 400 Ft
9. Esztergomi főegyházmegye. I–IV. Budapest, 2000.
Összeállította: Hegedűs András–Tóth Krisztina
I. kötet A–K. 300 p.
II. kötet L–Z. 251 p.
III. kötet. Mutató. 168 p.
IV. Térképek 12 db.	ára: 3000 Ft

ECCLESIA SANCTA sorozat

Sorozatszerkesztők:
**Várszegi Asztrik, Somorjai Ádám,
Török József, Zombori István**

1. A katolikus egyház Magyarországon. Budapest, 1991. 160 p.	ára: 150 Ft
2. A katolikus egyház a Szovjetunióban. Budapest, 1994. 124 p.	ára: 150 Ft
3. A katolikus egyház Lengyelországban. Budapest, 1994. 441 p.	ára: 280 Ft
4. Az orosz ortodox egyház története. Budapest, 1999. 295 p.	ára: 1200 Ft
5. A katolikus egyház a balti országokban. Budapest, 2000.
344 old.	ára: 1680 Ft
6. A katolikus egyház Írországban. Budapest, 2002. 414 p.	ára: 2500 Ft
7. A katolikus egyház Észak-Európában. Budapest, 2003. 284 p.	ára: 1900 Ft
8. A katolikus egyház Svájcban. Budapest, 2004. 495 p.	ára: 2600 Ft
9. A katolikus egyház Ausztriában. Budapest, 2005, 306 p.	ára: 2200 Ft

Előkészületben:

**A cseh egyház története
A horvát egyház története
Az örménykatolikusok
A kopt egyház története**

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK REGNUM

1. évf. 1989. 1. köt.	400 Ft
2. évf. 1990. 1. köt.	400 Ft
3. évf. 1991. 1. köt.	400 Ft
4. évf. 1992. 1. köt.	400 Ft
5. évf. 1993. 1-2., 3-4.	400 Ft
6. évf. 1994. 1-2., 3-4.	400 Ft
7. évf. 1995. 1-2., 3-4.	400 Ft
8. évf. 1996. 1-2., 3-4.	400 Ft
9. évf. 1997. 1-2., 3-4.	400 Ft
10. évf. 1998. 1-2., 3-4.	400 Ft
11. évf. 1999. 1-2., 3-4.	400 Ft
12. évf. 2000. 1-4.	800 Ft
13. évf. 2001. 1-2., 3-4.	400 Ft
14. évf. 2002. 1-4.	800 Ft
15. évf. 2003. 1-2., 3-4.	400 Ft
16. évf. 2004. 1-2., 3-4.	500 Ft
17. évf. 2005. 1-2., 3-4.	500 Ft
18. évf. 2006. 1-2., 3-4.	500 Ft
19. évf. 2007. 1-2., 3-4.	500 Ft
20. évf. 2008. 1-2	500 Ft

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Scholarly manuscripts related to Church history in Hungary, academic comments on books, articles, – photocopies of unpublished documents and sources, – related to the Church's history in Hungary and in Hungarian linguistic communities with correct references, double-spaced and typewritten, are invited and should be submitted in two copies to the Editor:

Zombori István, Szerkesztő, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, Szeged, Dáni u. 5., H-6720 Hungary. Tel./fax: +36+62+426+043.

E-mail: heh@t-online.hu

References should be included in text within parenthesis and arranged as this example (Gabriel, 1986, p. 15). All references should be listed alphabetically at the end of the manuscript, author, title, year, place, publisher, and should be arranged as in the following examples:

Book:

3 Gabriel, Astrik, L. 1986. *The University of Paris and Its Hungarian Students and Masters During the Reign of Louis XII and François I.* Frankfurt am Main: Verlag J. Knecht.

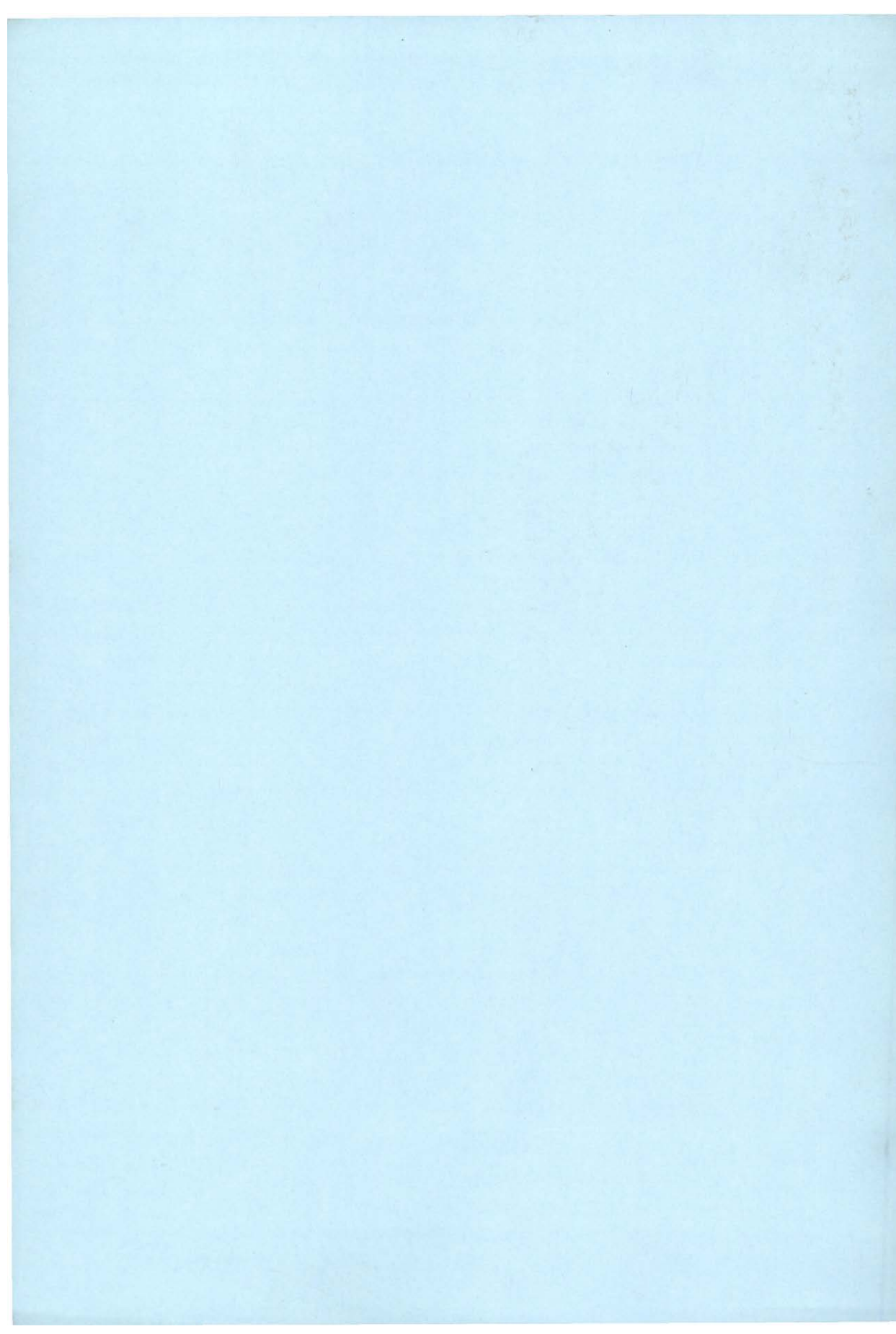
Article:

Fraknói, Vilmos. 1902. „Vatikáni levéltár és a római magyar intézet.” *A katolikus Magyarország 1001–1901.* Edited by János Kiss, János Sziklay. Budapest: Stephaneum, I. pp. 425–429.

Every contributor should include with his/her manuscript a short abstract limited to 250 words and a short introduction about him/herself.

Author will receive 3 complimentary copies of the issue in which his/her article appears and 50 separatum

Any comment on method and observation about METEM project, request for information about advertising, sponsorship, bequeath, supporting Patron-, and Director-membership in METEM-International should be sent to Rev. Dr. Tibor Horváth, S. J., METEM, Regis College, 15 St. Mary Street, Toronto, Ont., Canada M4Y 2R5. Tel.: 1-416-922-2476. Fax. 1-416-922-2773

20. ÉVFOLYAM

2008

3–4. szám

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1989

A MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
FOLYÓIRATA

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Megjelenik 1993-tól évente négy számmal, két kötetben. A második Vatikáni Zsinat szellemében értett Egyház Magyarországon és egyéb magyar nyelvű közösségekben megélt hit történetével kapcsolatos tudományos tanulmányokat, forrásokat és módszertani kérdéseket közöl magyarul, angolul és más, a magyar történelemmel kapcsolatos nyelven.

Essays in Church history in Hungary, a scholarly review, appears beginning with 1993 twice a year with four issues. It publishes studies in Hungarian, English, French and German languages dealing with events, parishes, persons, institutions, monuments, Church activities and writings, as well as photocopies of unpublished documents and sources related to the Church's history in Hungary and to Hungarian linguistic communities.

Megrendelhető: **Magyar Egyháztörténeti Vázlatok**

6701 Pf. 245

6722 Szeged, Dáni u. 5.

Tel./fax: +36+62+426+043.

Honlapunk: www.heh.hu

E-mail: heh@t-online.hu

Előfizetés: 1000 Ft.

Subscriptions and membership:

In Hungary: 1000 Ft.

Outside of Hungary:

Individual: Can\$ 20.00; Institutions: Can\$ 30.00.

Subscriptions and remittances should be sent to

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

2008/3-4

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
BUDAPEST

Kiadó – Publisher

**MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
(METEM)**

Pannonhalma-Budapest

**METEM INTERNATIONAL SOCIETY FOR ENCYCLOPEDIA
OF CHURCH HISTORY IN HUNGARY**

Toronto, Canada

HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY

Szeged

www.heh.hu

Főszerkesztő – General Editor

CSÓKA GÁSPÁR

Szerkesztőbizottság – Board of Editors

*HUNGARY: Barna Gábor, Beke Margit, Csóka Gáspár, Dóka Klára, Érszegi Géza,
Kiss Ulrich, Mészáros István, Rosdy Pál, Sill Ferenc, Solymosi László, Szabó Ferenc,
Török József, Várszegi Asztrik, Zombori István;*

*AUSTRIA: Valentiny Géza; CANADA: **Horváth Tíbor** (alapító);*

GERMANY: Adriányi Gábor, Tempfli Imre

ITALY: Somorjai Ádám, Szilas László, Németh László;

USA: Steven Béla Várdy

Felelős szerkesztő – Editor

ZOMBORI ISTVÁN

A szerkesztő munkatársa

ZVARA EDINA

Felelős kiadó – Publisher

VÁRSZEGI ASZTRIK

Az angol nyelvű összefoglalókat fordította:

PUSZTAI-VARGA ILDIKÓ

ISSN 0865-5227

Nyomdai előkészítés:

SIGILLUM 2000 Bt. Szeged

Nyomás és kötés:

Juhász Nyomda Kft.

www.juhasznyomda.hu

TARTALOM

TANULMÁNYOK – ESSAYS

DABÓCZI Viktória	A magyar és német lakosság viszonya Verőcén a nyelvhasználat tükrében a 19. században egyházi források alapján <i>Das Verhältnis der ungarischen und deutschen Bevölkerung von Verőce im Hinblick auf die Sprachverwendung im 19. Jahrhundert anhand von kirchlichen Quellen</i> <i>Language Usage of the Hungarian and German Population of Verőce reflected in 19th century sources</i>	5
SZENDE Ákos	Egy katolikus tudós a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. Dr. Papp Károly geológus (1873–1963) <i>A Catholic Scholar in the Shadow of the Red Star and the Swastika. Dr. Károly Papp, geologist (1873-1963)</i>	53
SARNYAI Csaba Máté	„...magának a vallásbölcseletnek súlypontja is tényleg a valláspszichológiába tolódik el...”. Prohászka Ottokár és a valláspszichológia <i>Ottokár Prohászka and the Psychology of Religion</i>	93
SZECSKÓ Károly	Kovrig Béla feljegyzése a II. világháború alatti ellenállói tevékenységéről <i>Béla Kovrig's Records about his Resistance during World War II</i>	99
PONGRACZ Attila	Magyar egyházi élet Braziliában – a São Pauló-i magyar egyházak 1945–1990 <i>Hungarian Church Life in Brazil – Hungarian Congregations in Sao Paulo 1945-1990</i>	103
HORVÁTH Sándor	„Övök a mennyek országa” Egyházüldözés a szombathelyi egyházmegyében <i>“Blessed are the poor in spirit, for theirs is the kingdom of heaven.” Persecution of the Church in the Episcopacy of Szombathely 1945-1957</i>	117
MUCSI András	A református egyház missziói munkájának megbénítása 1948 után <i>The Decay of the Missionary Activity of the Reformed Church after 1948</i>	161

MÓDSZERTAN, ADATTÁR, SZEMLE
 METHODOLOGY, DATA STORE, SURVEYS

BAGYINSZKI Ágoston OFM	A Washington DC-környéki, Szent István Királyról nevezett Magyar-Amerikai Katolikus Közösség vázlatos története <i>A Brief History of the Saint Stephen of Hungarian Catholic Community of the Washington Metropolitan Area. (Synopsis)</i>	199
---------------------------	--	-----

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK
 BOOK REVIEW

SZABADOS György: A magyar történelem kezdeteiről Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században (Ism.: Ábrahám Ádám)	205
KONCZ Lajos: Iskolák menekült magyaroknak német földön 1945–1956 (Ism.: Mészáros István)	208
Szegedi medievisztikai konferenciakötetek. A középkori egyháztörténeti kutatásokról (Ism.: Makó Gergő)	214

DABÓCZI VIKTÓRIA

A MAGYAR ÉS NÉMET LAKOSSÁG VISZONYA VERŐCÉN A NYELVHASZNÁLAT TÜKRÉBEN A 19. SZÁZADBAN EGYHÁZI FORRÁSOK ALAPJÁN

BEVEZETÉS

Jelen tanulmányomban egy olyan település történetének kis darabját szeretném fel dolgozni, melyről az az általános nézet, hogy lakosai mindig is „szín” magyarok voltak, míg a szomszédos dunakanyarbeli települések, mint Nagymaros vagy Kismaros jelentős német lakossággal rendelkeztek a 18. századtól. Ez a nézet – miszerint Verőcén nem laktak németek – nem csak a lakosság, ill. a szomszédos települések lakóinak „laikus véleménye”, hanem történeti munkák némelyikében is megtalálható a dunakanyarbeli Verőcére vonatkozóan. Így pl. Fényes Elek Verőcét magyar falunak írja le,¹ Borovszky Samu művében csupán magyar ill. 2 tót családot említ.² Ugyanígy nem ad meg német lakosságot *Magyarország helységnévtára* sem, mely szerint a falu lakossága magyar, vagy legfeljebb valamelyest elegyes.³ Ezeket az adatokat azonban mind más történeti munkák (ezeket ld. később), mind pedig a verőcei parókián vezetett anyakönyvek cáfolják, melyek adatai alapján 1724-ben a megkeresztelték, 1746-ban pedig a halottak között is találhatók német nevek⁴ (ld. 1. sz. melléklet). Eszerint a Dunakanyar németekkel való betelepítésekor Verőce sem maradt „érintetlen terület”, sőt a betelepítés egész korai időre tehető az anyakönyvek adatai alapján. Tény azonban az is, hogy a verőcei németiség a magyar lakosságtól körülvéve hamar elmagyarosodott, melyre bizonyíték, hogy a házassági anyakönyvek szerint már 1824-ben kötötték vegyes német-magyar házasság.⁵ Ez magyarázhatja a fent említett kialakult képet a település etnikai összetételét illetően.

Verőce így kétségtől elvonható vegyes lakosságú település volt a 18. és 19. században, és ez az időszak érdekes és éppen ezért kutatásra alkalmas szelete történetének. Sok kérdést vet fel maga a német lakosság betelepítése, melyre azonban csak röviden térek ki. A kutatás és tanulmányom fő témája a vegyes lakosságú település 19. századi életének nyo-

1 Vö. FÉNYES ELEK: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik*. III. Kötet. Pest. 1851, 293. (továbbiakban Fényes 1851)

2 Vö. BOROVSKY SAMU: *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Nógrád vármegye. Budapest. 1911, 98* (továbbiakban BOROVSKY 1911)

3 Vö. HLAVÁCSNÉ KÉRDŐ KATALIN (szerk.): *Magyarország történeti helységnévtára. Nógrád megye (1773–1808)*. Budapest/Salgótarján. 2002. pp 86–87 (továbbiakban HLAVÁCSNÉ 2002)

4 Vö. a verőcei parókia születési és halotti anyakönyvei

5 Vö. a verőcei parókia házassági anyakönyvei

mon követése a magyar nyelvi mozgalom, az 1849 után – a sikertelen szabadságharc következtében – megfigyelhető németesítés és a kiegyezés utáni időszak viszonyában. A kutatás fő célja a magyar és német lakosság viszonyának és életének feltárása, miközben egyik, vagy másik etnikum küzd (jobban) saját nyelvének érvényre jutásában az isztentiszteleti és esetenként az oktatási nyelvet illetően. Mindezt az országos események-be beágyazva, az egyes rendi országgyűlések intézkedéseivel párhuzamosan szeretném vizsgálni. A kutatás alapját egyházi források teszik ki, melyek három csoportra oszthatók: 1.) a verőcei parókia ún. *Historia domusa*, tehát a mindenkori plébános feljegyzései a falu életével kapcsolatban, 2.) az *Acta parochiarum Verőciensis*, mely a falu egyházi jellegű levelezését tartalmazó iratcsomó és 3.) a Váci Egyházmegye „schematizmusai”, melyek az egyházmegye parókiáinak statisztikai adatait fogják össze. A források részletesebb bemutatására a 3. fejezetben kerül majd sor.

A kutatás nagy részét a Váci Egyházmegyei Levéltárban és a verőcei parókián végeztem, a források pedig digitálisan is feldolgozásra kerültek.⁶

A következőkben, mielőtt rátérnék tanulmányom fő témájára, röviden szeretném felvázolni Verőce történetét a németek betelepítése⁷ előtt (1. fejezet), majd a németek betelepítésének kérdéseire térek ki röviden a 2. fejezetben.

1. VERŐCE A NÉMETEK BETELEPÍTÉSE ELŐTT

Verőce igen régi település a Duna partján, első említése Anonymushoz köthető, aki az ország elfoglalása kapcsán említi Verőce vizét. Bár a falu keletkezésének idejét nem lehet pontosan megmondani, a régészeti adatok alátámasztják, hogy a falu a honfoglalás után folyamatosan lakott volt. A falu benépesülésében nagy szerepe lehetett a Váci Püspökségnek,⁸ mely birtokolta is a falut.⁹ A tatárjárás időszakában a szomszédos Váchoz hasonlóan, melyet 1241. márc. 17-én égettek fel a tatár hordák, Verőce is nagyrészt elpusztult. Ezt követően feltehetően részben német hospesekkel telepítették be a falut.¹⁰ A német hospesekkel kapcsolatban többek között egy 1373-ban a váci káptalanban lefolyt vizsgálat szolgál bizonyítékkal, melyekben egy Heinrich nevű lakos vallomása található.¹¹ Láthatjuk tehát, hogy Verőce lakossága már a korai időkben sem volt szín magyar.

6 Ezúton szeretnék köszönetet mondani Petrik Herold váci egyházmegyei levéltárosnak értékes közléseiért, valamint Benedek pálos rendi Atyának Verőce, Szokolya és Kóspallag plébánosának, hogy a verőcei plébánia anyakönyveit és iratait rendelkezésemre bocsájtotta. A források digitális feldolgozásában Édesapám, dr. Dabóczi Ákos nyújtott felbecsülhetetlen segítséget, melyet ezúton is szeretnék megköszönni.

7 A németek betelepítésén az 1689. évi első telepítési pátenstől (Impopulationspatent) számított folyamatot értem.

8 A Váci Püspökséget 1030 körül I. (Szent) István alapította, művét azonban feltehetően I. Géza fejezte be. Vö. Bánk, József (szerk.): Váci egyházmegyei almanach. Szent István milléneum évében. Vác. 1970. p. 13. (továbbiakban Bánk 1970) ill. Dabóczi, Viktória: Vác az Árpád-korban. Honismeret 2007/1. 82–88. pp. 83–84.

9 Vö. SZOMSZÉD ANDRÁS: *Verőcei évszázadok*. Vác. 1998, 19–20. (továbbiakban SZOMSZÉD 1998)

10 Vö. SZOMSZÉD 1998, 22.

11 Uo. p. 25.

A település következő hiteles említése 1244-ből való, amikor is IV. Béla „Veruchen”-n oklevelet ír át. Ezt követően 1324-ben találkozunk okleveles említésével,¹² mely leírja, hogy Verőce a Váci Püspökség birtoka.¹³

A település fénykorát a késő középkorban élhette: a 14–15. században mezővárosként, oppidumként szerepel. Lakosai ebben az időben magyarok és német hospesek, egy részük az egyház szolgálatában¹⁴ álló jobbágy.¹⁵

A török hódítás következtében Verőce a Hódoltság területéhez került. Erre Vác 1544-es elfoglalása után kerülhetett sor. A török közigazgatás bevezetésével Verőce a budai szandzsák váci náhije-ének lett az egyik települése.¹⁶ Mint ilyen szerepel a török defterekben, vagyis adóösszeírásokban, melyek értékes forrásul szolgálnak a település lakosságának etnikai változásában. Verőcét illetően 1546, 1549, 1552, 1559, 1580 és 1590-ből maradtak fent defterek. Ezek közül kiemelkedő jelentőségű az 1546-os és 1559-es összeírás, melynek névanyagát magyarul is olvashatjuk fordítások¹⁷ alapján. Ezekben a névjegyzékekben egy-két németes hangzású nevet leszámítva, kizárólag magyar neveket találunk (pl. Seres, Takács, Varga, Rostás stb.), melyek alapján megállapítható, hogy Verőce lakossága a török uralom alatt teljes mértékben elmagyarosodott.¹⁸ Az elmagyarosodás mellett a lakosság hitet is váltott, Pongrátz püspök Informatioja¹⁹ szerint a török idők alatt szinte teljesen protestánsná vált,²⁰ ami a törökök keresztény vallások iránti érdektelensége és türelme okán nem lelt el- lenzésre.

Az adóösszeírások betekintést nyújtanak a lakosság lélekszámát és foglalkozását tekintve is: eszerint a falu lakóinak többsége földműves, az 1580-as defter szerint „1 kovácsa és 2 vándormunkása, míg 1590-ben 1 kovács, 1 diák, 1 bíró, 1 mester és 1 szolga került nyilvántartásra”.²¹ Ami a lélekszámot illeti, két tényezőt kell figyelembe venni, melyek negatívan hatottak a népességre. Az egyik ilyen tényező, hogy bár bevezetésre került a török közigazgatás, a volt földesúr sem mondott le az őt megillető jövedelemről, így Verőcén is életbe lépett az ún. kettős adóztatás. Erre vonatkozóan több magyar adóösszeírás szolgál forrásul, pl. egy 1578-as latin nyelvű névsor, mely a verőcei jobbágycsaládokat és házas zselléreket sorolja fel. A növekvő terhek többeket elvándorlásra kényszerítettek az idő folyamán. A másik tényező a térséget sújtó gyakori háborúk. Mivel Verőce igen közel esett a Hódoltság és a Királyi Magyarország határá-

12 Az oklevél Nagymaros (Neustach, Marus) kiváltságait erősíti meg, de említi a város határterületeit, mely Pest irányában Verőce. A most Verőce és Nagymaros között található Kismaros csak a későbbi német betelepítéskor jött létre.

13 Vö. VARGA LAJOS: *A váci egyházmegye történeti földrajza*. Vác. 1997, 465. (továbbiakban VARGA 1997)

14 A Váci Püspökségnek egészen 1848-ig volt tized szedési joga.

15 Vö. SZOMSZÉD 1998, 26.

16 Uo. p 29.

17 KÁLDY-NAGY GYULA: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest. 1977. ill. KÁLDY-NAGY GYULA: *A budai szandzsák 1546–1590 évi összeírása*. Budapest. 1985.

18 Vö. SZOMSZÉD 1998, 29–32.

19 Pongrátz püspök 1673-ban végigvizitáltatta az egyházmegyét, és fel is térképeztette azt. (vö. BANK 1970, 41.)

20 Vö. CHOBOT FERENC: *A váci egyházmegye történeti nevtára. Első rész: Az intézmények története*. Vác. 1915. p 145. (továbbiakban CHOBOT 1915)

21 Uo. p 33.

hoz,²² mind az 1552–1568 között zajló várháborúk, mind pedig a 15 éves háború eseményei érintették.²³ A 15 éves háború kapcsán tudjuk, hogy 1597-ben Miksa főherceg Verőcénél aratott győzelmet Mohamed basa főhada felett.²⁴ Ezt követően a harmincéves háború nógrádi csatái zajlottak a település közvetlen közelében.²⁵ Az említett hadi események következtében a lakosság nem tudott dinamikusan nőni, sőt voltak időszakok, amikor jelentősebb csökkenést figyelhetünk meg, pl. 1580 és 1590 között 94-ről 62-re csökkent az összeírtak száma.²⁶

Néhány békésebb hódoltsági év után 1663-ban a közeli Nógrád újra török fennhatóság alá került, majd 1666-ban Verőcére vonatkozólag találjuk, hogy elnéptelenítették és lerombolták. A település ekkor nem pusztult el teljesen, mert az 1668-as, majd 1674-es és 1676-os földesúri adójegyzékben is szerepel. Ezt követően azonban egészen 1693-ig nem találjuk a tizedjegyzékekben. Ezen adatokból Szomszéd András arra következtet, hogy Verőce a felszabadító háborúk során elpusztult. Ezt látszik megerősíteni az 1728-as országos összeírás egy mondata, miszerint „*Ezelőtt 37 évvel kezdte betelepíteni a váci püspök*”.²⁷

Ezzel eljutottunk Verőce betelepítésének időszakához, mely teljes pontossággal nem meghatározható, és véleményem szerint több kérdést is felvet a telepítés idejét, és a telepítést végző személyt illetően. Ezt a kérdéskört a következő fejezetben próbálom körüljárni.

2. A NÉMET BETELEPÍTÉS KÖRÜLMÉNYEINEK KÉRDÉSEI

Még mielőtt a németek betelepítésének kérdéseire rátérnék, szeretnék visszatérni Szomszéd András következtetésére, ill. az 1728-as országos összeírás idézett mondatára. Mivel tudjuk, hogy Verőcén a protestáns lakosság a török uralom után is igen erős maradt, ez a tény cáfolni látszik, hogy a település teljes lakossága elpusztult volna. A protestáns lakosság folyamatos megléte azzal alátámasztható, hogy többek között Dwornikovich Mihály váci püspök (1689–1706) törekedett egyházmegyéjében a protestánsok által elfoglalt templomok visszaszerzésére.²⁸ Emellett, ha a váci püspök telepítette újra a területet – amint azt a forrás állítja – aligha telepített volna földjére protestáns magyarokat. Ha tehát nem csak német, hanem magyar telepések is érkeztek a püspöki telepítéssel, véleményem szerint azok csak katolikusok lehettek.

22 Wellmann az egész ország népességét tekintve megállapítja, hogy a nagy népességvesztés a Hódoltság és a Királyi Magyarország határán, ill. Szulejmán hódítási útvonalán volt. Vö. Wellmann, Imre: Die Ansiedlung von Deutschen in Ungarn nach der Befreiung von der türkischen Besetzung im 18. Jahrhundert. In: BRUNNER, GEORG (szerk.): *Die deutschen in Ungarn*. München. 1989. 49–62., 49. (továbbiakban WELLMANN 1989)

23 Uo. 35–36.

24 VARGA 1997, 465.

25 Vö. SZOMSZÉD 1998, 37.

26 Uo. 32.

27 Uo. 43–44.

28 CHOBOT 1915, 42.

A következőkben a németek²⁹ betelepítésének kérdéseiről ejtsünk néhány szót.

A fenti idézet szerint a telepítés 1691-ben kezdődött, és azt a váci püspök végezte, aki akkor Dwornikovich Mihály volt. Ezt alátámasztani látszik, hogy a püspökök életrajzában, csupán Dwornikovichnál találunk utalást „új kolonizációra”, vagyis telepítési tevékenységre.³⁰ Ebből azonban nem derül ki, hogy magyar, vagy német telepítésről van-e szó. Így az 1693-as tizedjegyzék alapján elképzelhető, hogy kizárólag magyarok (protestánsok és katolikusok lakták Verőcét).

A németek betelepítésének jogi kereteit az 1689. augusztus 11-én kiadott első telepítési pátens („*Das erste habsburgische Impopulationspatent*”) körvonalazta,³¹ mely olcsó ház és telek mellett öt adómentes szabad évet ígért mindenféle robotkötelezettség nélkül („*Fünff Frey Jahr von allen Gaaben und Roboten*”). Ehhez az irathoz kapcsolódott a telepítés kivitelezésével kapcsolatos rendelkezés („*Ausführungsbestimmungen zum ersten habsburgischen Impopulationspatent*”), mely bár nem tiltja protestánsok telepítését, a katolikus kolonizációt kívánatosabbnak találja. Ez a megjegyzés talán annyiban nem meglepő, hogy a telepítés első nagy szervezője és egyszersmind a pátens aláírója Kollonich Lipót esztergomi érsek volt.³²

Az 1689-es pátens nagy lendületet adott a földesúri telepítésnek, mely egészen 1723-ig szinte kizárólagos volt. A toborzás ún. „*Werbezettel*”-ekkel, azaz „reklámozó röplapokkal” történt, melyek a telepítés helyét, a földesúr nevét, a kínált föld nagyságát és a terheket, ill. szabad éveket tartalmazta. Az első ismert „reklám” 1718-ból maradt fent, akkor Döry László toborzott jóbházi birtokára ill. Tolna vármegyébe.³³ Az állami telepítések az 1722/23-as pozsonyi országgyűlés után váltak jelentőssé, melyek jogi kereteit az 1723. évi 103-as törvénycikk szabályozta. A törvény megszabta a földműveseknek és kézműveseknek járó földterület nagyságát, ezen kívül legalább 6 szabad évet („*wenigstens 6 Jahre von öffentlichen Lasten befreit sein solle*”) állapított meg.³⁴ A nagy állami telepítések (Schwabenzüge) három uralkodó, III. Károly (császárként VI. Károly) idején 1723-at követő években, Mária Terézia alatt 1749–1762, ill. 1763–1771 között és II. József uralkodása alatt 1784–1787 között zajlottak. Ezek Bánátba, Bácskára, Baranyára, valamint Tolnába és Somogyba irányultak (ez utóbbiakat összefoglalóan Schwäbische Türkeinek nevezték).³⁵

29 A 17. század végétől Magyarországra érkező németeket, mégha tudjuk, hogy nem csak sváb, hanem frank, bajor, hesseni, vestfaliai stb. elnevezések is voltak köztük, egységesen sváb, ill. dunai sváb néven nevezik. A dunai svábok (Donauschwabern) elnevezés az I. világháború után vált általánossá, de a betelepült németek ill. a magyarok már korábban is a sváb elnevezést használták. Vö. SENZ, VOLKMAR JOSPEH: *Geschichte der Donauschwaben. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München. 1987, 17–19. (továbbiakban SENZ 1987)

Az általános sváb elnevezés ellenére jelen tanulmányban Verőcével kapcsolatban a német megjelölést használok, mivel a település vegyes jellege miatt erőteljesen eltért a tipikus zárt sváb falvaktól.

30 Vö. CHOBOT FERENC: *A váci egyházmegye történeti névtára. Második rész: A papság életadatai*. Vác. 1917, 602.

31 Ezt megelőzően azonban már 1686. szept. 25-éről ismert egy protokoll, amely az addig visszafoglalt erődített helyek pl. Vác tervezett telepítésére vonatkozik. Vö. TAFFERNER, Anton: *Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte. Band I*. München. 1974, 43. (továbbiakban TAFFERNER 1974)

32 Vö. TAFFERNER 1974, 53–56.

33 Uo. 67–68.

34 Uo. 93.

35 Vö. SENZ 1987 ill. SENZ, INGOMAR: *Die Donauschwaben*. München. 1994, 15–17. (a tov. SENZ 1994)

A legrégebbi telepes területek, mint a Dunakanyar³⁶ azonban az állami telepítés kezdetéig már megteltek új lakókkal.³⁷ A telepítésben élen jártak a püspökségek³⁸ és apátságok, akik földesúr lévén szintén adózó népre kívántak szert tenni. Mindez tehát nem cáfolja, hogy már 1691-ben Dwornikovich püspök németeket telepíthetett Verőcére.

Érdekes tény, hogy a török idők alatt 1629-ben Pázmány Péter esztergomi érsek a nagyszombati zsinaton számba vette a püspökségek területeit. Ekkorra már több falu hovatarozása feledésbe merült, így történhetett, hogy az érsek néhány Nógrád és Hont megyei települést, melyek eredetileg a váci püspökséghez tartoztak, az esztergomi egyházmegyéhez sorolta. Így volt ez Verőce esetében is, melynek oka az lehetett, hogy Verőcét ekkor egyházi szempontból Esztergomból látták el. A revízióra csak 1713-ban került sor, amikor Keresztély Ágost hercegprímás érsek felülvizsgálta az esztergomi egyházmegyéhez írt falvakat, és Borsosberénytől Szendehelyig minden település visszakerült a váci püspökséghez.³⁹

Mindezek alapján a vizsgált időszakban (tehát 1691-et követő évek) Verőce nem tartozott a váci püspökséghez, ami kétségbe vonhatja a váci püspök által megrendelt telepítést. Ugyanakkor a fenti tizedjegyzékek alapján (ld. 1. fejezet vége) úgy látszik, hogy a váci püspökség mindvégig fenntartotta földesúri jogait. Mivel a kolonizáció földesúri és nem egyházi tevékenység, továbbra sem zárható ki, hogy a német lakosságot a váci püspök telepítette.

A következő felmerülő kérdés, hogy melyik váci püspök lehetett a telepítő. Dwornikovich neve már felmerült, amennyiben egészen korai telepítésről lenne szó, ezt azonban semmilyen írásos forrás nem erősíti meg. Verőcei németeket először egy 1715. évi adóösszeírás említ, mely szerint 5 jobbágytelek van kiosztva svábok számára, akik azt nem művelik.⁴⁰ Ez alapján már élnek németek a településen, de nem művelik a földet, ami arra enged következtetni, hogy az adóösszeírás idejétől számítva nem régen költözhettek be, és esetleg még a lakóépületek kialakításával vannak elfoglalva. Az 1716-os dicalis összeírás sváb megjegyzéssel három személyt, Joannis Vellert, Georgius Joannis Vellert és Jacobus Kettlert vette számba, akik csak személyük után adóztak.⁴¹ Mivel csak a családfőket vették számba, az adat három családot jelent. 1724-től, mint fent említettem, a születési anyakönyvi kivonatokban is megjelennek a német nevek.⁴² Mindezek alapján a következő következtetéseket vonhatjuk le: csekély német lakosság már 1715-ben élt Verőcén, de ekkor nem művelt földet, és valószínűleg nem adózott. 1716-ban ugyan adóztak, de csak személyük után. Így, ha az 1689-es betelepítési pátensben megszabott öt szabad évet vesszük alapul, amely 1716-ban lejárhatót, akkor a telepítést 1710–1711 évekre kell tennünk. Ekkor a váci püspöki széket Kollonich Zsigmond (1708–1716) töltötte be, aki az *Einrichtungswerk* és a német telepítés lelkes kidolgozójának, Kollonich Lipótnak volt az unokaöccse. Kollonich Zsig-

36 Vö. SENZ 1987, 17.

37 Károlyi Sándor 1736-os emlékirata szerint az északi megyék már annyira benépesültek, hogy ott nincs szükség további telepítésre, ellenben a déli területek még kolonizációra várnak. (vö. TAFFERNER, Anton: *Quellenbuch der donauschwäbischen Geschichte. Band II.* Stuttgart. 1977, 229–231.

38 Vö. SENZ 1987, 42.

39 Vö. BÁNK 1970, 41.

40 Vö. SZOMSZÉD 1998, 47–49.

41 Uo. 49.

42 VERŐCÉN 1721-től vezettek anyakönyveket váci szerzetesek, így korábbi adat nem áll rendelkezésre.

mondról tudjuk, hogy a Rákóczi szabadságharcot követően egyházmegyéje alföldi területein is végzett telepítéseket,⁴³ így mint kolonizáló nagyon is valószínű a személye.

Emellett megállapíthatjuk azt is, hogy a szomszédos településekkel ellentétben Verőcére kevés telepes érkezett, akik aztán idővel természetes szaporulat útján növelték létszámukat.

A németek betelepítésével kapcsolatos utolsó kérdést az veti fel, hogy hogyan érkeztek meg a telepesek. Biztos az, hogy a Dunán hajózva jöttek, de kérdéses, hogy hol szállhattak ki a hajóból. Ezzel kapcsolatban a szomszédos Kismaros telepítésének kérdéseit tárgyalva Rixer Gusztáv három elméletet vet fel: az első elmélet szerint Budáig mentek. Ez anyagilag megérte volna, mert a fővárosban újabb pénzbeli segínyt kaptak, de mivel a visszautat Verőcéig gyalogosan, vagy hajóvontatással kellett volna megtenni, valószínűtlennek látszik. A második elmélet szerint Nagymaroson szálltak ki, és onnan jöttek Pest irányába. Ez az elmélet Kismarosra érvényes lehet, mert talán Nagymaros telítettsége miatt kellett tovább jönniük a telepeseknek, de Verőcére nézve nem valószínű, mivel ott már magyar település volt. Emellett Nagymaros és a későbbi Kismaros végig megmaradt az esztergomi egyházmegye igazgatásában, tehát más fennhatóság alá tartozott, mint Verőce. A harmadik elmélet alapján Verőcén álltak volna meg a betelepülők,⁴⁴ és innen mentek volna át a nagyon közeli kismarosi területre.⁴⁵ Verőcére nézve ez az elmélet tűnik a legvalószínűbbnek. Mivel Verőcén már létezett magyar település, a jövevények többsége máshol keresett helyet magának, és kevesebben maradtak helyben. Ez magyarázná a kezdetben csekély számú német lakost is. Az elméletet a berkenyei ősök feljegyzése is alátámasztani látszik, miszerint Verőce volt az elosztó központ, ahonnan Berkenyére és Nógrád megye több helységébe vándoroltak németek. Bár Verőce és Kismaros telepítésének azonos idejét az említett érvek megerősítenék, ennek elmentmond Borovszky Samu feljegyzése Kismarosról, melyet szerinte Würtenbergből érkező németekkel telepítettek be 1697 és 1705 között.⁴⁶ Szintén ellenérv a már említett különböző földesúr⁴⁷ és egyházi igazgatás, valamint az, hogy a feljegyzések Verőcét illetően „Franconiai natio”-beli németeket említenek a 18. század elején.⁴⁸ Így a két szomszédos faluban más törzsből származó németek éltek.⁴⁹

Verőce német lakosságának betelepítését érintő kérdések tárgyalása után a továbbiakban rátérek tanulmányom fő témájára, a vegyes lakosságú település 19. századi viszonyának és törekvéseinek bemutatására. Ennek bevezetéseként először a kutatás alapjául szolgáló források bemutatására kerül sor.

43 Vö. BÁNK 1970, 177. ill. a verőcei plébánia születési anyakönyvei

44 Vö. RIXER GUSZTÁV: *Kismaros az idő sodrásában*. In: DABÓCZI ÁKOS (szerk.): *Tanulmányok Kismaros történetéből*. Kismaros. 1995, 55–84., 64.

45 Verőce és Kismaros határa rendkívül keskeny volt, a két település pedig ma is szinte összeépült.

46 Vö. BOROVSKY 1911, 69.

47 Kismaros a Visegrádi Korona Uradalom birtoka volt. (Vö. HLAVÁCSNÉ 2002, 56–57)

48 Vö. SZOMSZÉD 1998, 51.

49 Míg tehát Kismarosra valóban svábok, addig Verőcére frankok költöztek be. Ez alapján valóban nem indokolt Verőce esetében sváb lakosokról szólni (vö. 28-as lábjegyzet).

3. A FELHASZNÁLT FORRÁSOKRÓL

Amint a bevezetőben utaltam rá, a kutatás alapját 19. századi egyházi források teszik ki. Az egyházi források általában négy jelentősebb csoportra oszthatók, ezek közül jelen tanulmányban a fent említett három csoportból használtam, de érdekessége miatt itt mind a négyről ejtek szót.

Az első csoportba sorolhatók az ún. „canonica visitatiók”, melyek a püspökök, vagy megbízottjaik által végzett egyházlátogatások jegyzőkönyvei. Ezek a jegyzőkönyvek adatokat tartalmaznak a hívekről, a papok, tanítók, egyházzolgák illetményéről, és községekkel kötött szerződésekről. A jegyzőkönyvekre jellemző, hogy míg a 18. század folyamán magánokirat jellegűek, addig a 19. században közokirat jellegű kétoldalú szerződések, melyek „a plébánosok, a hívek és kegyurak között az egyházlátogatást végző ordinárius vagy helyettese, a vármegye biznyságul kiküldött tisztviselői, a kegyúr vagy megbízottja⁵⁰ jelenlétében jöttek létre, akik aláírásukkal és hiteles pecsétjükkel látják el”.⁵¹ Verőcére vonatkozóan két alkalommal történt canonica visitatio, 1777-ben és 1828-ban. Utóbbit Nádasdy Ferenc püspök (1824–1845) végeztette, aki hivatali ideje alatt az egész egyházmegyét végiglátogatta. Az 1828-as visitatióból tudjuk, hogy a falu templomát 1696-ban restaurálták, majd Althann Károly (1734–1756) váci püspök 1743–44-ben új templomot építtetett. 1721-óta váci ferences atyák pasztorálták, azóta van saját anyakönyvezése. 1740-től önálló plébánia, filiája Szokolya (1754-től) és Hutta.⁵²

Szintén az első csoporthoz tartoznak a főesperesek által egyházkerületükben végzett visitatiók jegyzőkönyvei. Verőcére vonatkozóan 1715, 1727, 1746, 1754, valamint a 19. században 1886-ig történtek ilyen látogatások. Mind a canonica visitatiók, mind az esperesi látogatás jegyzőkönyvei minden esetben latinul íródtak, alkalmazkodva az egyházon belüli adminisztrációs nyelvhez. Ezeket a forrásokat egyrészt nehéz elérhetőségük (esperesi jegyzőkönyvek), valamint nagy terjedelmük, és a kutatás tárgyára vonatkozó mellékes szerepük miatt nem használtam.

A második forráscsoportba tartozik az ún. „Historia domus”, amely egy adott település mindenkor plébánosának feljegyzéseit tartalmazza plébániája és annak esetleges filiái tekintetében. A Historia domusok kötelező vezetését Migazzi Kristóf váci püspök (1756–1762), majd bécsi érsekként a váci püspökség kormányzója (1762–1786) rendelte el 1774. augusztus 10-i rendeletében.⁵³ A Historia domusok terjedelme és nyelve plébánosonként változott, ill. a nyelv esetében a kor szelleme is befolyásoló tényező volt. Felhasznált forrásaim között négy plébános Historia domusa szerepel: Krizsány János plébános (1815–1826) részletesen beszámolt Verőce történéseiről, beleértve hívei szokásait, nyelvét. Feljegyzései a latin adminisztrációhoz igazodva végig latin nyelvűek. Valter Ferenc 1830–1850 között volt a település plébánosa. Historia domusát – talán a rendi országgyűlések magyar nyelvet érintő eredményeinek tükrében (ld. 4. fejezet) –

50 Verőce esetében nem volt szükség külön kegyúri jelenlétre, hiszen a püspök egyben a terület földbirto-
kosa is volt.

51 A Váci Egyházmegyei Levéltár egyházlátogatási jegyzőkönyveihez készített segédlete alapján. (kézira-
tos forma).

52 Vö. PATKÓÉ KÉRINGER MÁRIA (szerk.): *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa. Váci Egyházmegye.*
Budapest. 1997, 86. ill. CHOBOT 1915, 145.

53 Vö. BÁNK 1970, 37.

magyarul vezette. Nem tér ki nyája népszokásaira, de minden jelentős ügyet feljegyez, a fontos leveleket pedig bemásolta a Historia domust tartalmazó könyvbe. Szaszovszky Ferenc (1850–1873) bejegyzései igen rövidek, szinte csak a Verőcét érintő intézkedéseket tartalmazzák, a levelezésről is csak jegyzeteket készített. Historia Domusa latin nyelvű, mely összefüggésben állhat a sikertelen szabadságharc utáni németesítéssel, amikor az egyház ismét jobban preferálta a latin nyelvet. Végül Kammerer Ferenc, akit 1873. május 2-án nevezett ki verőcei plébánossá Peitler Antal József püspök (1859–1885), és egészen 1919-ig e poszton maradt, ismét magyarul vezette Historia domusát. (Mint az 5. fejezetben látni fogjuk, rá egyébként jellemző a magyar nyelv szeretete, sőt előtérbe helyezése, jöllehet tudott németül.) Kammerer plébános részletes feljegyzéseket készített a falu történéseivel kapcsolatban, így megörökítette a templomot, a parókiát és az iskolát érintő javításokat, az időjárást (pl. árvizeket, de a jó időt is), a temetéseket, az új püspökök ill. pápák beiktatását stb. Historia domusa oldalai között régi újságokat is találtam, melyeket Kammerer Schuster Konstantin 1886-os, és Csáky Károly Emmánuel 1900. évi püspöki beiktatása alkalmából tett el. A plébános precíz ember lévén részletes kimutatásokat készített a plébánia vagyonáról és javairól. Emellett pedig ún. szertartási könyvet (Liber de ordine divinorum-ot) készített 1880-ban magyar nyelven, mely szintén értékes forrásul szolgált kutatásomhoz. Ebben az egyes istentiszteletek ill. ünnepek szertartásrendjét örökítette meg, feljegyezve a szertartás nyelvét is.

A források harmadik csoportjába az „Acta parochiarium Veröciensis” összefoglaló néven szereplő levelek tartoznak, melyek a püspök, a plébános és a hívek, olykor a vármegyei szervek levelezését tartalmazzák Verőcére vonatkozóan. Itt találjuk tehát a magyar nyelv, ill. a német nyelv ügyében a püspökhöz írt kérvényeket, a püspök által kiadott levél formájú rendeleteket, és a plébános reagáló leveleit is, melyek közül néhány bemásolva a Historia domusokban is megjelenik. Nyelvi tekintetben ez a forrástípus a legheterogénebb. A püspök és a plébános általában latin nyelven levelezett, de a püspök, mint földesúr magyarul is írt híveinek. Magyar például az 1844. ápr. 12-én kiadott nyelvi rendelet, mely a magyar nyelv szempontjából fontos lépés (ld. 4. fejezet), emiatt azonban nem is várható, hogy esetleg latin nyelven fogalmazódjon meg. A plébánosok püspököknek szánt levelei között is akad magyar nyelvű.

A magyar hívek⁵⁴ mindig magyar nyelven fordultak a püspökhöz, és világi vonalon Nógrád vármegyéhez is. Egyik sem meglepő, hisz ami előbbit illeti, a magyar hívek épp a magyar nyelv ügyében írtak több kérvényt a püspökhöz, az utóbbival kapcsolatban pedig elmondható, hogy Nógrád vármegye élen járt a magyar nyelvi mozgalomban.

A német hívek túlnyomó részt németül fogalmazták leveleiket, és erre kaphattak német választ, mert a váci püspökök jó része jobban tudott németül, mint magyarul. Csúpán Kámánházy László püspökről maradt fent, hogy tudott és szívesen is prédikált magyar nyelven. Ennek, mint később látni fogjuk jelentős szerepe lesz a magyar nyelv ügyében. A verőcei német hívek azonban jól tudtak magyarul (mint említettem, korán elmagyarosodtak, amire bizonyíték egy 1824-es vegyes házasság is), így bizonyos időszakokban magyarul is írtak kérvényeket. Így történt ez 1844-ben is (ld. 4. fejezet).

54 Magyar hívek említésekor mindig a magyar katolikus hívekre történik utalás. Ezt azért fontos tisztázni, mert jelentős református népesség élt Verőcén, akik etnikumukat tekintve mind magyarok. A váci püspököknek, mint földesúrnak felettük is volt hatalma.

A két filiát, Szokolyát és Huttát illetően elmondható, hogy a szokolyaiak magyarok lévén mindig magyarul, a huttaiak németek lévén mindig németül leveleztek.

Végül a források utolsó csoportját alkotják a „schematizmusok”, melyek a 19. század elejétől az egyházmegye történeti adattárának szerepét vették át.⁵⁵ Ezek a schematizmusok az egyes plébániákról (és filiákról) tartalmaznak értékes adatokat: minden esetben leírják röviden a parókia történetét, megadják a plébános nevét, a hívek számát, felekezeti és etnikai megoszlásukat, valamint az istentisztelet nyelvét, sőt később azt is, hogy van-e postája és távirója a településnek.⁵⁶ A váci egyházmegye 1801-től adott ki schematizmusokat, melyeket egészen 1907-ig nyomon követtem. A schematizmusok nyelve minden esetben latin, terjedelmük és formátumuk időnként változó. 1857-ben pl. az addigi áttekinthető táblázatos leírást rövid vázlatos megjelenítés váltotta fel, majd 1860-ban újra a bővebb formával találkozunk. A schematizmusokat évente ill. két évente adták ki.

A források bemutatása után a következőkben rátérek a magyar és német lakosság viszonyának tárgyalására 1848-ig.

4. A MAGYAROK ÉS NÉMETEK VISZONYA A MAGYAR NYELVI MOZGALOM TÜKRÉBEN (1784–1848)

A magyarok és németek viszonyának tárgyalásakor mindenképp fontosnak tartom felvázolni a vizsgált korszak népességi viszonyait, különös tekintettel a lakosság etnikai megoszlására. Ennek oka, hogy így képet kaphatunk a két népcsoport erőviszonyairól, ill. megítélhetjük nyelvi követeléseik jogosságát. Ezt követően kerül sor a nyelvi mozgalom országos kibontakozása, a rendi országgyűlések eredményei és a verőcei „nyelvi mozgalom” bemutatására (4.2. fejezet). Bár a vizsgálat fő időszaka a 19. század, az előzmények bemutatása ettől néhány év eltérést követel meg.

4.1. A magyar és német lakosság megoszlása a korszakban

Verőcére vonatkozóan hiteles népességi adatok először a II. József által 1784-ben elrendelt népszámlálás kapcsán állnak rendelkezésre. Ekkor a településen 124 házban 155 család lakott. A népesség száma 887 fő volt, ebből 450 férfi és 437 nő. A férfiak közül 192 volt házas és 258 nőtlen. A faluban 2 pap⁵⁷ lakott, 72 fő volt jobbágy, 132 fő volt zsellér, napszámos, földesúri szolga, vagy katonai szolgálatra alkalmatlan férfi.⁵⁸ A többi lakos ezek leszármazottai, vagy nők. A lélekszám a 18. század végétől kezdve nő, de 1835 és 1860 között visszaesés tapasztalható: míg 1835-ben 1521, addig 1860-ban csupán 1495 lakost találunk. A két időpont között csekély növekedés tapasztalható: Fé-

55 Vö. BÁNK 1970, 37.

56 Az istentisztelet nyelvét illetően ezalatt mindig a prédikáció és az imák, valamint az énekek nyelve értendő, mert a liturgia nyelve egészen a II. vatikáni zsinat utánig (1965) latin marad. Vö. GERGELY JENŐ – KARDOS JÓZSEF – RÖTTLER FERENC: *Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*. Budapest. 1997. p. 153. (továbbiakban GERGELY – KARDOS – RÖTTLER 1997)

57 Feltehetően egy katolikus és egy refermátus papról lehet szó.

58 Vö. SZOMSZÉD 1998, 150–151

nyes Elek 1851-ben kiadott munkájában 1530 lelket ad meg.⁵⁹ A mélypont 1858-ban figyelhető meg, ekkor Verőce mindössze 1391 főt számlált. 1865-ben azonban már 1686 lakossal büszkélkedhetett a falu, ezután pedig általánossá vált a növekvő tendencia.⁶⁰

Ezek a leírások bár pontosak, Verőce etnikai megoszlásáról sajnos nem árulkodnak. E vonatkozásban nincsenek segítségünkre a schematizmusok sem, amelyek a lakosokat kizárólag vallásuk szerinti lebontásban adják meg. Ezen kívül az istentisztelet nyelvére találunk bejegyzést, mely a korszakban magyar és német („*Lingua: Hung. et Germ.*”).⁶¹

1819 és 1846 között Verőcén 462–533 református lelket találunk, ők mind magyarok. A katolikusok létszáma ez időszakban 619 a kezdődátumkor, 744 1825-ben és 906 fő 1846-ban. Fényes 1851-ben 996 katolikus és 534 református lelket említ, Verőcét azonban tiszta magyar falunak tartja, így az etnikai megoszlás tekintetében nem nyújt adatokat.⁶²

Az etnikai megoszlásról csupán egyetlen adatunk van, ez Krizsány János verőcei plébános 1826. évi leírásából származik. Krizsány 1826-ban 1278 lélekről számol be, melyek közül 808-an katolikusok és 470-en reformátusok. A katolikusok részben németek, de valamivel többen magyarok. Krizsány szerint ekkorra már minden német tud magyarul, sőt szerinte nem tudnak németül. Írja azt is, hogy egy évtizeddel ezelőtt, tehát 1815–1816 táján gyakran volt villongás közöttük, de azóta gyakoriak a vegyes házasságok. Krizsány szerint ügyeiket a németek is magyarul intézik, de németül imádkoznak. A német nyelv színtere a templom és a család. Az iskola nyelve magyar, vagy nagyrészt az.⁶³

Az egyébként részletes leírást némi forráskritikával kell kezelnünk, de megtudjuk belőle, hogy a német és magyar katolikusok létszáma nem különbözik nagy mértékben, mindkét esetben megközelítően 400 fővel számolhatunk. A vegyes házasságok 1826-os meglétét alátámasztják a házassági anyakönyvi kivonatok, az viszont a korszak forrásaiban ismeretében mindenképpen túlzás, hogy a német lakosok ne tudnának németül (ld. német nyelvű levelezés). Tény az is, hogy a templom maradt a legtovább a német nyelv gyakorlásának nyilvános színtere, de az iskola nyelve 1826-ban biztosan nem magyar, hanem vegyes nyelvű. Erre utaló adat 1817-ből az iskola felújítása kapcsán áll rendelkezésre. Tudjuk, hogy az iskolamester ekkor Gebler József, aki magyarul és németül oktatja a diákokat.⁶⁴ A későbbi források ismeretében ez az állapot 1835-ig állt fenn.

A forrásokban nagyobb villongásokról nem esik szó, legfeljebb kisebb feszültségek lehettek a nyelvkérdés miatt. A közigazgatás azonban valóban magyarul folyt a falun belül ill. a vármegyében.

A lakosság között általánosságban nem voltak nagyobb feszültségek, legalábbis 1844-ig nem. Ezt támasztja alá az a tény, hogy az esküdtek között többször találunk német nevűeket is, így pl. 1768-ban Neiprand Györgyöt.⁶⁵

59 Vö. FÉNYES 1851, 294.

60 Vö. SZOMSZÉD 1998, 156.

61 Vö. A váci egyházmegye schematizmusai 1820-tól.

62 Vö. FÉNYES 1851, 293–294.

63 Vö. SZOMSZÉD:1998, 152–153.

64 Vö. uo. 181.

65 Uo. 81.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a két etnikum között az erőviszonyok kiegyenlítettek katolikus viszonylatban, a német lakosság pedig gyorsan magyarosodott a vegyes nyelvű környezetben, ahol a protestánsokkal együtt már jelentős a magyar többség. A németek azonban ragaszkodnak hagyományaikhoz, melybe a nyelvi hagyomány szervesen illeszkedik. Ez a nyelvi hagyomány mozgatja majd főként istentiszteletekre, olykor oktatási nyelvre vonatkozó kérvényeiket. Az 1848-ig lezajló magyar nyelvi mozgalom, ill. a későbbi németesítés is csak e két kérdéskörben érinti őket.

A település vegyes jellege miatt a verőceiek helyzete alapvetően különbözik a tisztán német települések ill. tömbök helyzetétől. Míg a homogén német tömbök esetében az istentisztelet és az alapfokú oktatás nyelve hosszú ideig nem jelentett problémát, hiszen a lakosság anyanyelvének megfelelően német volt, Verőcén hamar megkezdődött a magyar lakosok nyelvi mozgalma. Ez a magyarázat arra, hogy míg a német etnikum általában csak 1844 körül kezd tiltakozni a magyar nyelv térhódítása ellen, Verőcén az ez irányú aktivitás, mint azt a következőkben látni fogjuk, már a reformkor előtt megfigyelhető.

4.2. Nyelvi mozgalom az országgyűléseken és Verőcén

A magyar nyelvi mozgalom kezdete 1784-re tehető, amikor május 11-én II. József császár a kancellária útján rendeletet intézett a helytartótanácsához a német nyelv bevezetéséről. Eszerint a törvényhozás, a központi és helyi közigazgatás, valamint a közép- és felsőfokú oktatás nyelve német lett. Ezen kívül az országgyűlési követé válogatást is a német nyelv tudásához köthette. A rendelet szerint a központban azonnal be kellett vezetni az új nyelvet, míg a vármegyék és városok egy, a világi és egyházi törvényszékek pedig három év haladékot kaptak.⁶⁶

A rendelet nagy felháborodást váltott ki, pedig az uralkodó nyelvi rendelete nem feltétlenül a magyarok elnyomására irányult, hisz a magyar nemesség ekkor nem a magyar, hanem a latin nyelvet használta. II. József nagy célja, az egységes osztrák állam elérése érdekében tett pragmatikus és felvilágosult lépést, ami a latin nyelvtől való megszabadulást célozta. Ez ugyanis a felvilágosult népek körében szerinte már nem használatos a nyilvános életben („...ein noch klarer Beweis ist es, dass bei allen aufgeklärten Völkern der Gebrauch der lateinischen Sprache von den öffentlichen Geschäften verbannt worden ist, indessen er allein noch in Ungarn und dessen angehörigen Reichen, sowie in dem Grossherzogthume Siebenbürgen und in Polen seinen alten Besitz behauptet.”).⁶⁷

Válaszként a megyék tiltakozásának áradata érkezett, akik ugyan hivatalaikat feltve még nem a magyar, hanem a latin nyelv védelméért kardoskodtak. Példaként említem a Zemplén megyeiek levelét, akik felháborodásukat fejezik ki, hogy ezután sokaknak vissza kell vonulniuk a nyilvános élettől, és a tisztségeket német újoncok és idióták („aus wenigen deutschen Idioten und Neulingen”) fogják betölteni. Emellett érvként hoz-

66 Vö. MIKÓ IMRE: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből.* Kolozsvár. 1944. p 9. (továbbiakban MIKÓ 1944)

67 Uo. KRONES, FRANZ: *Ungarn unter Maria Theresia und Joseph II. 1740–1790. Geschichtliche Studien im Bereiche des inneren Staatslebens.* Graz. 1871. pp 28–30. (továbbiakban KRONES 1871)

zák fel, hogy az országban a németek jóval kevesebben vannak, mint a többi nép, így fájdalmas lenne, ha a többségnek kéne a kisebbséghez alkalmazkodni. Ezen kívül a nemzet kultúrájának a nyelve nem a német.⁶⁸

II. József nyelvrendeletének hatására, bár egyes nemesi rétegek még hosszabb ideig ragaszkodtak a latin nyelvhez, megkezdődött a magyar nyelv gondozása és fejlesztése,⁶⁹ ami a 18. század végén magyar nyelvű irodalmi művek alkotásában is megnyilvánult.

A józsefi rendelkezés a verőceiekre nem volt nagyobb hatással: az istentisztelet nyelve ekkor többnyire német⁷⁰ volt, azt nem lehet tudni, pontosan milyen megoszlás volt a két nyelv között. Egy 1814-ből származó magyar nyelvű kérvényből csupán azt tudjuk, hogy ekkor a német nyelv jelenléte volt az uralkodó. Ami az iskolában használatos nyelvet illeti, a rendelet nem érintette az alsófokú oktatást, így az addigi gyakorlat, valószínűsíthetően a vegyes nyelvhasználat maradt érvényben.

Az 1790. január 28-i rendelet, melyben II. József visszavonta rendeleteit, a magyar nyelv ügyét irodalmi sikról politikai síkra helyezte. Ettől kezdve 1844-ig szinte minden országgyűlésen téma volt a nyelvkérdés.⁷¹

A dunai svábokról szóló német munkák ezt az időszakot a magyar nacionalizmus időszakának tekintik, melyben 1844-ig a magyarosító tendencia figyelhető meg. Ingor-mar Senz szerint ez az időszak a falvak elmagyarosodását is felgyorsította.⁷²

A politikai porondon II. Lipót trónralépésével egy időben jelent meg a magyar nyelv ügye. A rendek már Lipót hitlevéltervezetébe be kívánták venni, hogy az uralkodó nem hoz az országba idegen nyelvet, ezt azonban Lipót visszautasította. Helyette az országgyűlésen alkották meg az 1791/XVI. törvénycikket, miszerint az uralkodó nem hoz be idegen nyelvet az országba, „és a magyar nyelv terjedése érdekében pedig a gimnáziumokban, akadémiákon és a magyar egyetemen magyar tanszéket fog felállíttatni”.⁷³ Ez a törvény még nem tekinthető előrelépésnek, hiszen csupán a latin nyelv használatát erősítette meg, sem a magyarság, sem pedig a kisebbségek számára nem jelentett ennél több eredményt.

Az első előrelépést az I. Ferenc által 1792-ben összehívott országgyűlésen sikerült elérni. Az 1792/VII. törvénycikk elrendeli a magyar nyelv tanítását Magyarországon rendes, a kapcsolt részekben pedig rendkívüli tantárgyként. A törvény azonban nem érintette a piarista, protestáns és a görög keleti román és szerb iskolákat.⁷⁴

A Martinovics-féle összeesküvés miatt a magyar nyelv 1805-ig nem kerül szóba az országgyűléseken. Nagy eredményként kell tehát értékelni az 1805/IV. törvénycikket, mely kimondja, hogy az országgyűlési felterjesztéseket ezentúl két hasábian magyarul és latinul kell szerkeszteni, és ugyanígy írhatják felterjesztéseiket a törvényhatóságok

68 Uo. 35.

69 Uo. 36.

70 A falusi papok már a 18. században is nagyrészt anyanyelven prédikáltak, és többen két nyelven (magyar-német, szlovák-magyar) tudtak. Vö. GERGELY – KARDOS – ROTTLER 1997, 108. A 19. századi magyar prédikációért folyamodó levelek alapján viszont úgy tűnik, a templomban, ha nem is kizárólagosan, de a német nyelv használata volt az uralkodó.

71 Vö. MIKÓ 1944, 10.

72 Vö. SENZ 1987, 94–95. ill. SENZ 1994, 29.

73 Vö. MIKÓ 1944, 11.

74 Vö. uo. 12.

az udvari kancelláriához. Ezen kívül a törvényhatóságok a helytartótanáccsal magyar nyelven levelezhetnek, és utóbbinak is magyarul kell válaszolnia. A törvényszékeken perekben lehet magyar nyelvet használni. A reformkori országgyűlések előtt ez volt az utolsó és egyben legnagyobb eredmény, mert az 1807-es, 1808-as és 1811–12-es országgyűléseken a nyelvkérdésben felterjesztett több felirat ellenére sem született újabb törvény. A nyelvi mozgalom azonban tovább folyt immár a felvilágosodás szellemétől áthatott nemesek egyre bővülő táborának támogatásával is. Közülük is kiemelendők Felsőbüki Nagy Pál szavai, melyek a nyelvi mozgalom jellegéjeként is értékelhetők: „*a nemzetiség fontosabb az alkotmánynál, mert az elveszett alkotmányt vissza lehet szerezni, de a nemzetiséggel a nemzet is elhal*”.⁷⁵

A magyar nyelv ellen ekkor csak a horvátok egy része emelt szót, azok is a latin nyelv védelmében. A horvát urak másik csoportja azonban támogatta a magyar nyelvi törekvéseket.⁷⁶

Ami Verőcét illeti, a reformkori országgyűlések előtti időkből több forrást találunk a magyar és német nyelvre vonatkozó kérelmeket illetően. Ezekben az években a források kizárólag az istentisztelet nyelvét érintik. Az oktatás vegyes nyelvű volt.

Az első forrás egy 1814-ből származó magyar nyelvű levél (ld. 2. számú melléklet), melyet a magyar katolikus hívek írtak Kámánházy László váci püspöknek. Ebben a következőket írják: „... az Isteni szolgálatnak saját Ditsült Hazánk nyelvén való szolgáltatásáért már többször esdeklünk könyörögni, és azon könyörgő Instantiánkat melyet az iránt 1813-ban (...) kegyes 's fel szentelt kezébe nyújtottunk, 's mind edig az eránt semmi vigasztalást nem vettünk, sőt ezen idő alatt nagy szívfájdalommal éreztük azt, hogy már egy Holnapja múlt, hogy magyar Predikatzionk nem volt...” A levél zárásaként újra magyar nyelvű prédikációért könyörögnek a hívek. A levelet négyen, Csotsz György, Henye János, Kelemen János és Heronai János írták alá „a többi” nevében.⁷⁷

A levélből kiderül, hogy a magyar hívek a magyar nyelvű prédikáció ügyében korábban is nyújtottak be kérelmet. Ezek közül e levélből ismert az 1813-as dátum. Ha volt is korábbi levél, amely a „többször” szó használata miatt nem zárható ki, annak időpontja jelenleg ismeretlen. A kérvény alapján az is kitűnik, hogy a német nem volt kizárólagos nyelv a templomban, de ebben az időszakban erősen dominált, holott a német és magyar hívek száma nagyjából egyezett.

A többszöri kérvényezést követően a verőcei magyar nyelvű híveknek már egy év múlva áttörést sikerült elérniük. A Historia domus 1815-ös latin nyelvű bejegyzése alapján Kámánházy László püspök elrendelte, hogy az istentiszteleteken 2/3 arányban a magyar, 1/3 arányban pedig a német nyelv legyen használatban. Ezek szerint a német nyelvű prédikáció, éneklés és imádság minden harmadik vasárnapra korlátozódott.⁷⁸ A forrást későbbi, 1844-es, ill. 1852-es és azutáni levelek visszaatalásai is megerősítik (ld. később). A magyarok eredménye feltehetően annak is köszönhető, hogy –

75 Vö. uo. 12.

76 Vö. uo. 12–13.

77 Vö. A magyar katolikus hívek levele Kámánházy László püspökhöz 1814-ben (a pontos dátum nem olvasható) /Acta parochiarum Verőciensis/

78 A Historia domus 1815-ös latin nyelvű bejegyzése Kámánházy László rendeletéről, miszerint a magyar és német nyelv a templomban 2/3–1/3 arányban oszlik meg (Krizsány János plébános bejegyzése)

mint fent említettem (3. fejezet) – Kámánházy tudott magyarul, és szeretett is magyarul prédikálni.

A reformkort megelőző időszakot az általam ismert és feldolgozott források szempontjából egy 1816-ból származó német nyelvű levél zárja, melyben a német lakosság tiltakozását fejezi ki a püspöknél az előző évben bevezetett változás miatt.⁷⁹ Mint azonban látni fogjuk, a németek többé már nem érik el az 1815. év előtti nyelvi állapotot.

Talán ezek az évek lehettek azok, amelyekről 1826-ban Krizsány feljegyezi, hogy egy évtizede voltak villongások a két enikum között.

A schematizmusok nyelvi szempontból nem nyújtanak felvilágosítást ezekről az évekről, mert az istentisztelet nyelvére vonatkozóan csak 1820-tól tartalmaznak adatokat. Ettől kezdve a korszakban a magyar és német bejegyzés olvasható („*Lingua*”⁸⁰: *Hung. et Germ.*”).⁸¹

Az országos események mentén tovább haladva a reformkori országgyűlések sorát az 1825/1827-es rendi országgyűlés nyitja meg. Ezen a gyűlésen elsősorban az 1805/IV. törvénycikk be nem tartását kifogásolták a képviselők. A magyar nyelvvel kapcsolatban két álláspont, egy radikális és egy mérsékeltbb állt szemben egymással. A radikálisok, mint pl. Bihar, vagy Szatmár követői a magyar nyelv azonnali bevezetését követelték a közigazgatás minden ágába. A mérsékeltbbek, mint Csongrád és Pest vármegyék követői több éves határidőt engedélyeztek volna. A vitán túl nyelvi szempontból egy fontos előrelépés történt: Széchenyi István felajánlása nyomán az 1827/XI. és XII. törvénycikkek törvénybe iktatták a Magyar Tudományos Akadémia megalapítását.⁸²

Az 1830. évben ennél jóval több előrelépést sikerült elérni: az alsó tábla már magyar nyelven üzent a főrendeknek, akik ismét felterjesztést küldtek Bécsbe a korábbi sérelmekkel kapcsolatban. Az eredmény az 1830/VIII. törvénycikk lett, amely magyarrá tette a helytartótanács levelezését a körlevelek kivételével. Ezen túmenően a Kúriának a magyar nyelven felkerülő pereket magyarul kellett folytatnia. Bizonyos mértékben a kerületi táblák, vármegyei és városi bíróságok, valamint a szentszékek is magyar nyelvre tértek át. Közhivatalokba ezután csak olyanokat lehetett alkalmazni, akik tudtak magyarul.⁸³

Az 1832/1836-os országgyűlés újabb eredményeket hozott. A rendek felszólítására a főrendek először szerkesztenek magyar nyelvű választ, de a törvények és feliratok magyar nyelvű szerkesztését még nem hajlandóak elfogadni. Érdekes, bár pozitív eredményt nem hoz, hogy a rendek a katolikus liturgiát is meg akarták magyarosítani. Mint tudjuk, erre egészen 1965-ig, a II. vatikáni zsinat végéig nem kerül sor, de a klérus és a káptalani követeket ezzel magukra haragították a rendek.

Ami az elfogadott törvényeket illeti: az 1836/III. törvénycikk kimondja, hogy a törvények kétnyelvű szerkezete mellett a magyar nyelvű tekintendő eredetinek, valamint bevezeti a magyart a királyi ítélőtábla és az udvari főtörvényszék ügykezelésébe. A hite-

79 A német katolikus hívek német nyelvű levele Kámánházy László püspökhöz 1816-ban /Acta parochiarum Veröciensis/

80 Nyelvi szempontból érdekes megfigyelni, hogy a schematizmusokban a „lingua” szó írása nem egységes. Amennyiben nem rövidítik *Ling*-nek, a *Lingua* és a *Lingva* írásmód is megtalálható.

81 Vö. A váci egyházmegye schematizmusai 1820-tól.

82 Vö. MÍKÓ 1944, 15–16.

83 Vö. uo. 16.

les kiadványok bevezetését és befejezését ezentúl magyarul kell szerkeszteni. Emellett egyházi vonalon elrendeli a törvény, hogy azokon a helyeken, ahol magyarul mondanak szentbeszédet, magyarul kell vezetni az anyakönyveket, ill. az aradi mesteri és papi szemináriumban magyar tanszéket kell felállítani.⁸⁴

A magyar nyelvet érintő törvénykezés csúcspontja az 1839/1840-es, ill. az 1843/1844-es országgyűlésekre tehető.

Az 1839-ben megnyíló országgyűlésen a két tábla, József nádor közbenjárására, háromszáz év óta először köszönti magyar nyelven az uralkodót. Az 1840/IV. törvénycikkben pedig az uralkodó szentesítette, hogy a feliratok és a törvényhatóságok felterjesztései kizárólag magyar nyelvűek. Magyarok a helytartótanács körlevelei is, és magyarul leveleznek ezentúl az egyházi törvényhatóságok a világiakkal, ill. ezek egymással. Az udvari kamarának magyarul kell válaszolnia, és magyarul szerkesztik a káptalanok kiadásait és a tárnoki székek ítéleteit. Az egyházat érintő változás volt, hogy három éven belül minden anyakönyvet magyarul kellett vezetni, és kötelezték a papokat a magyar nyelv ismeretére.⁸⁵ Végezetül pedig az országos pénztárak számadásait is magyar nyelven kellett folytatni.⁸⁶

Az 1843/1844-es országgyűlés végül „feltette az i-re a pontot”, megalkotva a „*nemzet legdrágább vívmányát*”, mely hosszas vita után a kapcsolt részek kihagyásával államnyelvvé tette a magyart. Az 1844/II. törvénycikk a következőket tartalmazza: a leiratoakat és törvényeket is immár magyarul kell szerkeszteni; az országgyűlésen csak a kapcsolt részek követői szólhatnak hat éven keresztül latinul⁸⁷; a Magyar Udvari Kancellária és a helytartótanács leiratai, ill. a helytartótanács feliratai is magyar nyelvűek; az udvari főtörvényszék és a szentszékek nyelve magyar; a magyar nyelvet a kapcsolt részek fő- és középiskoláiban rendes tantárgyként kell tanítani; Magyarországon a közoktatás nyelve a magyar.⁸⁸

Az utolsó rendi országgyűlést (1847/1848) az uralkodó, V. Ferdinánd magyarul nyitotta meg, melyre évszázadok óta nem volt példa. A magyarok és horvátok közötti megbékélés jelének tűnt, hogy a horvát követek szintén magyarul szólaltak fel az országgyűlésen, melyre válaszként a főrendek bevették válaszukba, hogy a horvátok ügykezelési nyelvét saját döntésükre bízák. A két nép viszonya azonban a későbbiekben nem alakult ilyen barátságosan.⁸⁹

A magyar nyelv államnyelvvé tétele kapcsán meg kell jegyezni, hogy az ügyelőmenetelében igen nagy szerepe volt annak, hogy József főherceg nádor, ill. 1835-től Metternich, aki az államérdeket előtérbe helyezve a magyarok ügyét is rugalmasabban volt képes kezelni, támogatta a nemzeti nyelv előmenetelét.⁹⁰

Az általam vizsgált oktatási és istentiszteleti nyelvvel összefüggő törvényekkel kapcsolatban elmondható, hogy bár az 1844/II. törvénycikk elrendelte Magyarországon a kizárólagos magyar oktatási nyelvet, az egy tömbben élő nemzetiségeknél a törvény

84 Vö. uo.

85 Az alsó papság körében többnyire nem volt probléma a magyar nyelv ismerete. (ld. fent)

86 Vö. uo. 17.

87 Ezt a pontot főleg a horvátok tiltakozása miatt kellett bevenni a törvénybe. Vö. uo. 17–18.

88 Vö. uo. 18.

89 Vö. uo.

90 Vö. uo. 15.

nem került szigorú betartatásra.⁹¹ Nem így volt ez Verőce esetében, mely – mint látni fogjuk – vegyes lakossága miatt már hamarabb szembesült a fenti reformmal.

Az egyházat érintő törvények közül Verőce szempontjából nem volt hátrányos a papoktól magyar nyelvtudást követelő törvény, hisz a verőcei papok tudtak magyarul. Az anyakönyveket a kötelező magyar anyakönyvezést megelőzően latinul vezették, így a magyarra való átállás a németeket nem érintette negatívan. Ami pedig a közigazgatást illeti, az már korábban is magyar nyelvű volt, így nem jelentett hátrányt a magyarul jól tudó németek számára. Az egymást követő nyelvtörvények hatásának tudható be azonban nagy valószínűséggel, hogy az 1830-ban kinevezett új plébános, Valter Ferenc, magyar nyelven vezette tovább az elődök által elkezdett *Historia domust*.

A következőkben kövessük nyomon a reformkor időszakára vonatkozó verőcei forrásokat, és a nyelvkérdésben bekövetkező változásokat.

A korszak első rendelkezésre álló forrása 1835-ből származik. Karskovich Károly fő ügyvéd írt véleményező levelet Nádasdy Ferenc váci püspöknek a magyar nyelv bevezetése ügyében. A levélből kiderül, hogy a verőcei magyar hívek „*foljó esztendő Böjtmás hava [március – D.V.] 18-án Tetes Nógrád Vármegyéhez nyújtott oly értelmű folyamodást (...), hogy Verőcze helység a Catholicus Egyházi szertartásaiba a már szükségtelenné lett német nyelvnek gyakorlását eltöröltessék, 's a helyett a Hazai magyar nyelv ne vegyesen, hanem ezután csak egyedül divatoztassék.*”⁹² A magyar katolikusok tehát az 1815-ben elrendelt 2/3–1/3-os nyelvi megoszlást eltörölve a kizárólagos magyar prédikációért folyamodtak ezúttal a vármegyéhez. Nádasdy püspök „*f. é. Pünkösöd hava 24-én*” tehát május 24-én intézett levelet Karskovich fő ügyvédnek, melyben feltehetően véleményét kéri ki az ügyben. Erre válaszol e levelében a fő ügyvéd. Karskovich levelében írja, hogy mind a vármegye, mind pedig a püspök eleget tesz hazafiúi kötelességeinek a magyar nyelv támogatását illetően. Ellenben az a véleménye, hogy a magyarosítás túl gyors ütemű, és azt a templomban még nem szabad sürgetni. („*... ha az ember azoknál, is sürgetni akarja a megmagyarosodást, kiknél az koroknál fogva lehetetlen – ez oly hatás volna, mellyből a legveszélyesebb viszhatások erednének.*”)⁹³

Karskovich arra is felhívja a püspök figyelmét, hogy a Nógrádi Nemzeti Intézet éppen ezért azt a célt tűzte ki, hogy a magyar nyelvet az oktatás útján terjessze. Ennek következtében a fő ügyvéd Verőcére vonatkozó véleménye a következő: „*én úgy vélekedem: hogy ha Verőczén a gyermekek nevelésébe minden elfogkövetetni, hogy azokis kik német szülöktől származtak, a magyar nyelvet sajátukká tehessék, úgy a Haza ohajtásának bizonyosan legtöbb lesz megfelelve.*” Ezután lassan majd az élet minden területére eljut a magyar nyelv a fő ügyvéd szerint.⁹⁴

Karskovich levelének hatása az lett, hogy Nádasdy püspök 1835. július 3-án elrendelte, hogy a verőcei iskolában kizárólag magyar nyelven tanítsanak, megszüntetve a vegyes nyelvű oktatást. Az istentiszteletre vonatkozóan azonban meghagyta a Kámánházy által elrendelt vegyes nyelvhasználatot, mely szerint minden harmadik va-

91 Vö. uo. 22.

92 Vö. Karskovich Károly fő ügyvéd véleményező levele Nádasdy Paulai Ferenc püspöknek 1835-ben /Acta parochiarum Verőciensis/

93 Vö. uo.

94 Vö. uo.

sárnapon német misét tartanak. Nádasdy iskolai rendelete eredetiben nem áll rendelkezésre, de 1843. és 1844. évi levelek visszautalásaiban megtalálható (ld. később).⁹⁵

Az 1843. évből az Acta parochiarum Veröciensis több iratot is tartalmaz. Kronológiai sorrendben az első irat a Verőce filiájának számító Szokolya katolikus hívei pecsétes igazolása márc. 1-éről, miszerint településükön „*nincs csak egy is, ki németül tudna, annyival inkább német volna*”. Az igazolást a falu jegyzője, bírása és esküttjei írták alá.⁹⁶

Az igazolás annyiban felkelti a figyelmet, hogy amennyiben ez az igazolás a magyar nyelv kérvényezésének ügyéhez kapcsolódik, úgy a rendelkezésre álló iratok alapján egészen az 1850-es évekig ez az egyetlen ilyen tárgyú adat Szokolyáról.

Az 1843-as évből származó további iratok levelek. Az elsőt „*a Verőczei katolikusok fő része*” címezte a prefektusnak márc. 23-án. A levélben a hívek panaszkodnak, hogy a püspök 1835. július 3-án kelt rendelete ellenére, mely szerint az iskolában csak magyarul lehet tanítani, a megkérdésük nélkül kinevezték Valcz Józsefet tanítónak, aki nem tud rendesen magyarul. Ennél fogva nem tudja ellátni feladatát. Emellett kántorként sem tudja megfelelően ellátni a misét.⁹⁷

A vádakra Valcz József levélben reagált márc. 25-én, melyet a küldöttségnek címzett. Ebben azt írja védelmére, hogy elődje, az iszákos Gebler János tanító helyére való kinevezését a verőceiek többsége támogatta. Az pedig köztudott volt, hogy nem beszél tökéletesen magyarul, így ez alapján nem bocsáthatják el. Emellett leírja, hogy azóta is szorgalmasan gyakorolja a magyar nyelvet.⁹⁸

A vizsgálatot „*a józan gondolkodású és igazságot követelő verőczei lakosok*”, akik között magyarok és németek is megtalálhatók, pontokba szedett állásfoglalása zárja le. A Valczot támogató lakosok írásban is kinyilvánítják, hogy a kántortanítót befogadják. Álláspontjuk szerint „*Hogy a két felekezetű nemzetiség egymás között surlódásba van, s ez nemzet iránti gyűlölségből származik, annak Valcz József semmi oka, legyen ő német, magyar, vagy akár mi más nemzetség.*” Szerintük a települést jól el fogja tudni látni. A levél 68 fő írta alá.⁹⁹

A forráscsoport alapján két fontos dolog szűrhető le: az egyik az iskolai nyelvre vonatkozó rendelet dátuma, a másik pedig az a tény, hogy a magyar és német lakosság között ebben az időszakban újra surlódásokat lehet megfigyelni. Ez a hagyományaikat féltő németek, ill. a magyarok egy részének túlfűtött nacionalizmusa ellentétének köszönhető.

Az 1848-ig terjedő időszakban jelentős számú és fontos források kötődnek az 1844. esztendőhöz.

95 Vö. pl. A verőcei magyar hívek panasza a prefektus úrhoz Valcz József tanító kinevezése miatt – 1843. márc. 23. /Acta parochiarum Veröciensis/, továbbá vö. A szentszéki küldött vizsgálatát tartalmazó szentszékhez küldött levél 1844. febr. 6-án a magyar és német nyelv helyzetéről Verőcén /Acta parochiarum Veröciensis/; vö. Valter Ferenc plébános levele a szentszéknek 1844. febr. 6-án, melyben visszautasítja az őt ért vádakat a német nyelv preferálásával kapcsolatban /Acta parochiarum Veröciensis/

96 Vö. A szokolyai lakosok igazolása, miszerint szokolyán csak magyarok laknak – 1843. márc. 1. /Acta parochiarum Veröciensis/

97 Vö. A verőcei magyar hívek panasza a prefektus úrhoz Valcz József tanító kinevezése miatt – 1843. márc. 23. /Acta parochiarum Veröciensis/

98 Vö. Valcz József tanító levele a küldöttséghez 1843. márc. 25-én /Acta parochiarum Veröciensis/

99 A „józan gondolkodású és igazságot követelő verőczei lakosok” válaszevele a Valczot kifogásoló magyar híveknek 1843. márc. 25-én /Acta parochiarum Veröciensis/

A magyar nyelvre vonatkozó iratok sorát a szentszék küldöttjének vizsgálatát tartalmazó levél nyitja február 6-án. A küldött azután vizsgálódott Verőcén, hogy a szolgabíró 1844. január 10-én egész Nógrád vármegyében, így Verőcén is, bevezette a kizárólagos magyar oktatási nyelvet. Verőcére vonatkozóan ez a második ilyen rendelet, mely az egyház után világi vonalon is megszabta az iskolai nyelvhasználatot.¹⁰⁰

A küldött és a szolgabíró azt vizsgálta, hogy vajon a templomban is megszüntethető-e a német nyelv. A vizsgálat során a küldött az uradalmi ügyintézővel részt vett az iskolai vizsgán, ahol azt tapasztalták, hogy a német szülők gyermekei is tökéletesen beszélnek magyarul, noha a gyerekek azt mondták, hogy otthon szüleikkel németül társalognak. A vizsgálódók ebből a következőket vonták le: *„Ennél fogva a felserdülő gyermekekre és Ifjúságra nézve a magyar nyelvnek templombani használata eránt többé szó és kérdés sem keletkezvén és pedig annál kevésbé – hogy a Tanodában magyar nyelven oktatás nem csak most nem rég a járásbeli Szolgabíró Úr által – hanem már kegyelmes Püspökünk által is még pedig 1835-ik évben különösen kegyesül megerementetett és meghagyott.”*¹⁰¹

Az ifjúság vizsgálata után a felnőtt magyar és német lakosságot hallgatták ki. Azt állapították meg, hogy a német lakosság nem túl nagy, többen vannak a szomszédos településekről. Emellett a német nyelvet ékes magyar nyelven védelmezik. További ellenérv a német nyelvet illetően, hogy *„a magyar lakosok német nyelven semmit sem tudván, valahányszor német nyelven predikáció tartatik a templomot és Isten házát odahagyni kénytelenítetnek, 's még mostis a Kis Marosi német nyelvű Verőczei templomba átjáró lakosok által, noha ezeknek mint a Nagy Marosi Plebániához tartozóknak ott helye nem is lenne, abból az ő sérelmökkel ki szoríttatnának...”* A küldött szerint a németek ragaszkodása nyelvükhöz más praktikus ok híján csak azzal magyarázható, hogy az korábban *„az isteni szolgálat divatozott nyelve volt”*. Megtartására tehát nem lát tovább okot. Biztosítja azonban a németeket, hogy nyelvük otthoni használatában senki sem korlátozza majd őket.¹⁰²

A forrás különös jelentősége abban áll, hogy tartalmazza a német nyelv eltörlésének első lépését. Ezen kívül érdekes adatot találunk arra, hogy a közeli Kismaros német lakói lustaságból nem Nagymarosra, hanem a közelebbi Verőcére jártak át a német misére, a templom kis mérete miatt azonban ilyenkor a verőceieket szorították ki saját templomukból.

Szintén február 6-áról való Valter Ferenc plébános szentszéknek írt levele, melyben a magyar hívek azon vádjait utasítja vissza, miszerint többet használná a német nyelvet, mind a magyart. A levél jól példázza a magyar hívek egy részének túlfűtött érzelmeit a magyar nyelvet illetően. Valter hivatkozik Kámánházy 1815-ös, és Nádasdy ezt megerősítő 1835-ös rendelkezéseire az istentisztelet nyelvének változtatását illetően. Kámánházy külön rendelkezett a nagyhét és a húsvéti időszak tekintetében, miszerint az időben a nyelvet évenként változtatni kell. Ez ellen azonban többeknek ellenvetése volt. Mivel ezt megelőzően magyar nyelven folytak a szertartások, a következő évben *„fekete és virág és húsvét napján német Isteni szolgálat volt, és ezen történetileg egymást kö-*

100 Vö. A szentszéki küldött vizsgálatát tartalmazó szentszékhez küldött levél 1844. febr. 6-án a magyar és német nyelv helyzetéről Verőcén /Acta parochiarum Verőciensis/

101 Vö. uo.

102 Vö. uo.

vető német ajtatosság, szülte némelly nyughatatlan magyarok részéről tüstént ama vészlár-
mát, és panaszt, kik a kiadott rendet tökéletesen nem tudják, nem értik, sőt érteni és tudni
makacsságbul nem akarják.”¹⁰³

A szentszéki küldött február 6-i vizsgálatára reagál a következő forrás, mely a verő-
cei német hívek aggodalmas levele a püspökhöz. A levelet többek között az teszi különö-
sen érdekessé, hogy magyar nyelven írták. E tekintetben pedig kurióznak számít a
magyar és német nyelv kapcsán létrejött összes forrás tekintetében.

A levél a következőképpen kezdődik: „Kínos érzés rezgő át egész valónkat ama terjen-
gő hír hallatán, miszerint Szentegyházunkban eddig gyakorlott Isteni szolgálati rend egé-
szen magyarrá változtatandó, 's ezzel a német ajtatosság végkép megszűnendő lenne. – Sze-
retjük hinni, mikép eme változás, magyar ajkú lakótársainknak Tettes Nógrád Vármegye
utján tett, 's méltánylást nyert mozgalma folytán, a magyar jellemek vegyes nyelvű helysé-
günkben szilárdítására legyen irányozva.”¹⁰⁴

A folytatásban leírják, hogy szeretik hazájukat, és annak törvényei ellen nincsenek ki-
fogásaik. Hazaszeretetüket mutatja az is, hogy e levelet honi nyelven írják. Hivatkoznak
arra, hogy az iskolában már csak magyar oktatás folyik, így gyermekeik valóban megma-
gyarosodtak, de megjegyzik, hogy az ő német szóhoz szokott lelkük a templomban nem
viselné jól, ha német szó nélkül maradna. A német nyelv melletti érvelésük kapcsán két
dolgot hoznak fel: az egyik a lélekszámról vonatkozik. Számításaik szerint Verőcén 395
német él, a szomszédos Hutában, ami szintén Verőce filiája, 120. Szerintük így kétszere-
sen meghaladják a magyarok számát, ami nyilvánvaló túlzás, hisz a magyar katolikusok
már 1826-ban is 400 körül voltak. A másik érv anyagi természetű, mivel a német lakosok
állítására szerint a plébánia terheinek nagy részét ők viselik a magyarok helyett is. Ez utóbbi
állítás későbbi források ismeretében valósnak mondható. A levél zárásaként a német
hívek a harmadik vasárnapi német mise megtartását kérik.¹⁰⁵

A levél fent említett jelentősége mellett azért is fontos, mert ez az egyetlen forrás,
ami perdöntően bizonyítja, hogy a verőcei németek valóban jól tudtak magyarul. Erről
minden más esetben csak a magyar ajkú lakosokon keresztül értesülünk.

Az 1844. év legfontosabb forrása Nádasdy Ferenc püspök április 12-i rendelete,¹⁰⁶
melyben a február 6-i vizsgálat eredményeinek megfelelően, és a németek imént idézett
tiltakozásának ellenére eltörölte a vegyes istentiszteleti nyelvet, és kizárólag a magyart
tette a misézés nyelvvévé. A rendelet két helyen, a Historia domusban és az Acta
parochiarum Verőciensis iratai között is fennmaradt egy május 30-i másolat formájá-
ban. A másolat azonban a rendelet április 22-i megyei végrehajtását is megörökíti (ld.
3. számú melléklet).¹⁰⁷

103 Vö. Valter Ferenc plébános levele a szentszékeknek 1844. febr. 6-án, melyben visszautasítja az őt ért vá-
dakokat a német nyelv preferálásával kapcsolatban /Acta parochiarum Verőciensis/

104 Vö. A verőcei németek magyar nyelvű levele Nádasdy Ferenc püspökhöz 1844. márc. 12-én, melyben
aggodalmukat fejezik ki a német, mint istentiszteleti nyelv esetleges eltörlése miatt /Acta parochiarum
Verőciensis/

105 Vö. uo.

106 A forrás külön érdekessége, hogy a püspök Paulai Ferenc néven, tehát előnevét elhagyva írta alá a ren-
deletet. Mivel mind a szakirodalom, mind a források többsége kizárólag Nádasdy Ferenc néven jegyzi a
püspököt, ez kezdetben kisebb nehézséget okozott az aláíró beazonosításánál.

107 Vö. Nádasdy Paulai Ferenc váci püspök 1844. ápr. 12-i rendelete, miszerint az istentisztelet nyelve ki-
zárólag magyar /Historia domus és egy máj. 30-i másolat az Acta parochiarum Verőciensis-ből/

Nádasdy püspök rendelete elején utal Kámánházy 1815-ös intézkedésére, mely azonban „többé immár a kívánt hasznot meg nem hozhatná ...”. Ezért vizsgálat elvégzése után, a haza és az alattvalók boldogsága okán a következő rendelkezéseket hozta:

„Minthogy tehát a Verőczei catholicus lakosok, egynehányat kivéve a honi nyelvet sajátukká tevék, ezennel tétovázás nélkül, egész általánosságba határozzuk, I-én, hogy a magyar nyelv használata kizárólag divatozzék mindennemű ajtatosságok alkalmával a nép között, úgymint hajnali és egyéb sz. misék alatti éneklésben s olvasók elmondásában, nyilvános könyörgésekben és egyházi menetekben, hirdetésekben és nagybőjti szertartásokban I. a. t. II-an A tanítások is (cathecesis) vasárnap és ünnepnapokon kivétel nélkül hazai nyelven végeztesse, azok mindazonáltal, kik csupán a német nyelvet bírják, külön nyerjenek a paplakban, avagy iskolai épületben szükséges magányoktatásra. III-an Mivel némely Verőczeieken kívül a huttai fiókhelységbeliek általában német ajkúak, s ezekre nézve a fokozatos intézkedés szükségeltetnék, nem ellenzük, hogy a karácsonyi, és húsvéti szent gyónásra vonatkozó oktatás elvetendése okáért advent és nagybőjti 2-ik vasárnapjain úgy szinte húsvét és pünkösd másod napján, a szent beszéd németül tartathassék, egyébként azonban a többi predikációk mindenkor magyarul intéztessenek. IV-en Az iskolai tanító, és magyarázó nyelv egyedül magyar és csak ez leend.”¹⁰⁸

A rendelet tehát kizárólagossá teszi a magyar istentiszteleti nyelvet, és az 1844/II. törvénycikkkel összhangban újra megerősíti az oktatás nyelvére vonatkozó korábbi rendeleteket. A megye részéről április 22-én került kihirdetésre a törvény, melynek betartásáért a főszolgabíró és Mericzay Antal szentszéki küldött felelős.¹⁰⁹

Az áprilisi rendelet komoly felháborodást váltott ki a német hívek körében. A maguk módján ellenszegültek a püspöki rendelvénynek, és haraggal tekintettek plébánosukra. Erre vonatkozik Valter plébános 1844. november 30-i panaszlevele, melyet Nádasdy püspökhöz intézett. Ebben a következőket írja a németek ellenszegülése kapcsán: „A Verőczei német származású egyének azidőről fogva, mióta a német isteniszolgálat, a nemzeti nyelv biztosabb, s sikeresebb terjedése tekintetéből, a szentegyházbul szint úgy mint a tanodából ki küszöböltetett, és helyibe a magyarnak használata kizárólag általánossá rendeltetett – egy szívvvel és lélekkel az anyatemplomtól elszakadtak, s ennél fogván a rendes isteniszolgálatot megvetve, a helybéli Kápolnába különösen az időben, midőn a sz. mise áldozat és isten igéinek hirdetése a szentegyházban közönségesen tartatik – anyanyelvbeni imádság, és éneklés kedviért számosan egybegyülekezni szoktak, mivel tulajdon anyatemplomokból magokat ténlegesen kizárattatva lenni azon egyszerű oknál fogva állítják, hogy az új Rendelvény következtében számukra német isteni tisztelet immár nem divatoznék benne.”¹¹⁰

A plébános beszámol arról is, hogy a német hívek különösen szomorúak amiatt is, hogy a temetések kapcsán is magyarul szólnak a búcsúztatások. Ezzel kapcsolatban több kifakadást is megemlít. Valter elpanaszolja, hogy hiába próbálta türelmesen meggyőzni német híveit, hogy vessenek véget a szakadásnak, azok hajthatatlanok, és direkt mellőzik a templomba járást nagy ünnepeken is. Azt válaszolják, hogy ebben nem ők a

108 Vö. uo.

109 Vö. uo.

110 Vö. Valter Ferenc levele Nádasdy Ferenc püspökhöz 1844. nov. 30-án, melyben elpanaszolja, hogy a német hívek nem járnak templomba /Acta parochiarum Verőciensis; erre vonatkozó bejegyzéseket a Historia domus is tartalmaz/

bűnösök, hanem azok, akik a rendeletet hozták. Valter említi a felbújtókat¹¹¹ is, akik a kápolnába hívják a többi németet. A plébános mindezek miatt arra kéri a püspököt, hogy gondoskodjon a törvény erélyes betartatásáról, mert akkor neki sem kell majd tovább szenvednie „*a két nemzet közötti szűnni nem akaró villongó harczok*” miatt.¹¹²

Valter plébános levelét követően Horváth Elek főszolgabíró december 11-én vizsgálatot végzett a településen a püspök december 3-i megbízása alapján, melyről december 12-i levelében számol be. A vizsgálat megerősítette Valter állításait, miszerint a német lakosok nem tartják be az áprilisi rendeletet, és a kápolnába járnak imádkozni. A vizsgálat során előállították a felbújtókat, akiket börtönbüntetés sújtott volna. Ekkor azonban a német és magyar lakosok együtt kérték a büntetés elengedését, így végül a két főbűnös és a német lakosok fogadkozására, hogy többet „*rendetlenséget és izgatást elkövetni nem fognak*”, elengedték a börtönbüntetést.¹¹³

Bár ezt követően a két etnikum közötti ellentétéről – legalábbis egy ideig – valóban nem olvashatunk, a helyzet mégsem nyert végleges megoldást. Ezt bizonyítja Valter plébános 1846. október 28-án Horváth Elek főszolgabíróhoz írt panaszos levele. A forrás a Historia domusba másolva maradt fent.¹¹⁴

A plébános leírja, hogy az 1844-es áprilisi rendelet óta a német lakosok nem hajlandók párbért¹¹⁵ fizetni, mivel szerintük nem tartoznak olyannak fizetni „*aki nekik anyanyelvükön nem szolgál*”. Mivel a magyarok addig sem fizettek rendesen, a németek pedig ellenszegülésből nem fizetnek, a plébános és kántora rossz anyagi helyzetbe került. Emiatt a főszolgabírótól kér pénzt, egy korábbi ígéretre vonatkozóan. A panasz másik része a rendszeressé váló vasárnapi kocsmai tivornyákra vonatkozik, melynek kapcsán Valter intézkedést sürget.¹¹⁶

Anyagi tekintetben azonban nem történt sok változás, amit a Historia domus október 30-i bejegyzése igazol, miszerint „*a Bíró a tartozásokból alig szedet be*”.¹¹⁷

A plébánia anyagi helyzete 1848-ban tovább romlott, miután a kötelező örökváltság törvénybeiktatásával (1848/IX. tc.), földjeit nem művelték tovább a verőceiek. Ezt követte a tized eltörlése a XIII. törvénycikk értelmében. A király ellátás fejében a lelkészkedő papság megélhetését (kongrua) biztosítani volt köteles,¹¹⁸ erről azonban már nem található bejegyzés a Historia domusban.

A forrásokat tekintve érdekesség, hogy az 1844. április 12-i rendelet ellenére a schematizmus adatai a korszakban végig, tehát 1844, 1846, 1847 és 1848. évi kiadásokban, két nyelvet, magyart és németet adnak meg az istentisztelet nyelveként.¹¹⁹

111 A felbújtók nevét azok rossz olvashatósága miatt nem áll módomban közölni.

112 Vö. uo.

113 Vö. Horváth Elek főszolgabíró levele Nádasdy püspöknek 1844. dec. 12-én, melyben beszámol a németekkel kapcsolatos vizsgálatról /Acta parochiarum Veróciensis/

114 Vö. Valter Ferenc plébános levele Horváth Elek főszolgabírónak 1846. okt. 28-án, melyben leírja, hogy a németek nem fizetnek neki párbért, valamint a korszmai tivornyákról számol be (a Historia domusba bemásolt levél)

115 A párbért a hívek meghatározott időközönként voltak kötelesek a plébánosnak fizetni az általános templomi szolgálat fejében. Külön alkalmakkor, mint pl. kersztelő, vagy esketés ezen túl stólat kellett fizetni.

116 Vö. uo.

117 Vö. Historia domus 1846. október 30-i bejegyzése

118 Vö. GERGELY – KARDOS – ROTTLER 1997, 131.

119 Vö. A váci egyházmegye schematizmusai, 1844, 1846, 1847, 1848-as évek.

Ha az imént bemutatott forrásokat összegezve nézzük, a következőket állapíthatjuk meg: 1835 és 1848 között mindaz, ami országos viszonylatban törvényi formában megjelent, végbement Verőcén is. Sőt a verőceiek bizonyos esetekben a kort meghaladva előbb érték el azt, amit a törvénykezés csak később követett. Így volt ez az oktatási nyelvvel kapcsolatban, mely a településen már 1835-től kizárólag magyar volt, pedig ezt csak az 1844./II. törvénycikk vezette be országosan. A tisztán nemzetiségi vidékeken pedig ekkor sem került szigorúan betartatásra. Mindemellett a falu magyar lakossága olyasmit is elért, amelyre nem volt országosan érvényes törvény: 1844. április 12-étől az istentisztelet nyelve kizárólag magyar lett. A törvényhatóságok és a szentszék nyelve a törvénykezéssel párhuzamosan vált magyarrá. A forrásokból kitérünk tehát, hogy Verőcén igen erős volt a magyar nemzeti mozgalom, ami a Nógrád vármegyei törekvések támogatása által sikeres volt.

A német lakosság, bár valóban erősen elmagyarosodott, 1844-től a maga eszközeivel küzdött a nyelvi rendelet ellen, érdekes azonban, hogy csak az istentisztelet nyelve kapcsán emeltek kifogást, az oktatással kapcsolatban nem találunk ellenkezést. Az 1844-es évben a magyar és német lakosság viszonya nem volt felhőtlen, az év végén ez azonban lenyugodni látszott. Így következett el a forradalom és szabadságharc időszaka.

5. A MAGYAR-NÉMET VISZONY A NÉMETESÍTÉSTŐL A NÉMET NYELV ELTÖRLÉSÉIG (1849-1906)

Az elvesztett szabadságharc több változást hozott az 1848-ig elért eredményekben. Nyelvi téren, bár még 1848. tavaszán az alsópapság reformkövetelése a liturgia nyelvét is magyarrá tették volna,¹²⁰ 1849-től újra visszaállt a német bürokrácia. Bár nem tartozik a tanulmány szorosan vett tárgyához, de érdemes megemlíteni, hogy mind az egyház, mind a magyarországi németiség forradalomhoz való hozzáállása vegyes volt. A német polgárok jó része a nyelvtörvények ellenére üdvözölte a forradalmat, mivel egy kialakuló demokratikus Magyarországtól e törvények lazítását várták.¹²¹ A bánáti és bácskai németek ún. sváb petíciója, melynek kapcsán 1849. november 8-án már a második kérvényt nyújtották be, viszont minden dunai sváb nevében a német nyelv iskolai, templomi és közigazgatás terén való széleskörű használatát kéri.¹²²

A klérus forradalomhoz való hozzáállása sem ítéltető meg egyértelműen. Az alsópapság jó része a fronton is megfordult, de a felsópapságról sem állítható, hogy következetesen az udvar mellé állt volna. A püspöki kar „hazaárulása” mellett kardoskodók rendszerint Hám János esztergomi érsek „pálfordulására”¹²³ szoktak hivatkozni,¹²⁴ ez az esemény azonban összetett, így jelen tanulmány keretei között nem tudok bővebben kitérni rá.

120 ELMER ISTVÁN (szerk.): *A haza, az egyház és a trón érdekében. A magyar katolikus egyház 1848-1849-ben.* Budapest. 1999, 16-17. (továbbiakban ELMER 1999)

121 Vö. SENZ 1994, 42.

122 Vö. SENZ 1987, 129.

123 Hám 1848. október 25-i pásztorlevelében még a polgári törvények betartására szólít föl, 1849. január 20-án pedig Ferenc József támogatására buzdít. A két esemény között azonban a püspöki kar számos reformtörekvését figyelhetjük meg.

124 Vö. GERGELY - KARDOS - RÖTTLER 1997, 133.

Az 1848-ig elért nyelvi vívmányok a múlté lettek, a neoabszolutizmus időszaka mindeképp visszaesést jelentett a magyarság számára. 1851-től visszaállították a német oktatási nyelvet, mely 1857-ig meg is maradt. Ennek hátterében nem csak az udvar bosszúja állt, hanem az Ausztria szemei előtt lebegő német császárság elérése is, melynek érdekében fent kellett tartani a birodalom német jellegének látszatát. Ez azonban nem csak a magyar, de a többi nemzetiség elidegenítéséhez is vezetett.¹²⁵ A dunai svábok történetét feldolgozó művek álláspontja nem egységes a neoabszolutizmus időszakának megítélésében. Ingomar Senz úgy látja, hogy az udvar politikája ebben az időszakban minden nemzetiség, így a németek számára is hátrányos volt, csupán nyelvüket használhatták szélesebb körben.¹²⁶ Ezzel szemben, vagy talán éppen a nyelvhasználat okán Josef Volkmar Senz ezt az időszakot a németiség hosszú idő óta leg szebb időszakának titulálja.¹²⁷

A következőkben tekintsük át a Verőcét érintő változásokat és törekvéseket a kiegyezésig terjedő időszakban.

5.1. A németesítés időszaka Verőcén

Verőcére vonatkozólag az istentisztelet nyelvét visszaállították az 1844 előtti állapotba, vagyis ismét vegyesen, 2/3 arányban magyarul, 1/3 arányban németül tartották a miséket. Ezt bizonyítja a Historia domus 1850. évi latin nyelvű bejegyzése,¹²⁸ miszerint a német hívek újra hallgathatnak német szentbeszédet.¹²⁹

A magyar hívek tiltakozását 1852-től több levél is megörökíti. Az első levelet e tárgyban június 15-én intézték a magyar hívek Roskoványi Ágoston püspökhöz (1851–1859).¹³⁰ A magyar hívek panaszukban a következőket írják a német nyelv kapcsán: „az Isteni tiszteletnek német nyelven való tartása miatt nem érthetjük az Isten igéjét”. Ez a mondat értékelhető a panasz vallási szempontú megközelítésének. Ezt követően, az 1844 előtti kérvényekhez hasonlóan a verőcei német lakosság elmagyarosodására hivatkoznak: „a magyar nyelv az 1837. ország gyűlésen diplomatikai nyelv é emeltetett. Már ezen kegyelmes engedély következtében érdekében állott minden e honban lakó idegen ajkúaknak is a magyar nyelv megtanulásán igyekezni, mellynél fogva a Verőcze helységbeli német ajkú Római catholikus lakos társaink is annyira elmagyarosodtak, hogy azoknak gyermekei a német nyelvet tökéletesen elfelejtették.”¹³¹ A nyilvánvaló túlzás mellett a részlet

125 Vö. JÁSZI OSZKÁR: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest. 1912, 126. (továbbiakban JÁSZI 1912)

126 Vö. SENZ 1994, 43.

127 Vö. SENZ 1987, 140.

128 Az 1850-ben nyugdíjba vonult Valter Ferenc plébános helyét Szaszovszky Ferenc vette át, aki visszatért a latin nyelvű adminisztrációhoz (ld. fent).

129 Vö. A Historia domus 1850. évi latin nyelvű bejegyzése, miszerint visszaáll a vegyes nyelvű istentisztelet

130 Nádasdy Ferenc 1845-ben távozott a püspöki székből, mely ezután 1851-ig, Roskoványi beiktatásáig betöltetlen maradt.

131 Vö. A verőcei magyar hívek kérelme Roskoványi Ágoston váci püspökhöz a magyar nyelv kizárólagosságának visszaállítására 1852. jún. 15-én /Acta parochiarum Verőciensis/

érdekessége, hogy a hívek először hivatkoznak országos erejű törvényre, igaz tévesen, mert 1837-ben nem volt országgyűlés.

A következőkben idézik Kámánházy 1815-ös rendeletét, melyet 1844-ben Nádasdy Ferenc a magyar nyelv kizárólagossá tételeivel módosított. A törvény szövegét a hívek csatolták is kérvényükhöz.¹³² A rendelet folytán, mint írják „*hét éven keresztül a hitbeni és ajtatosságbani szemebetűnt gyarapodással élveztük az Isten igéjének magyar nyelveni előadását a nélkül, hogy német ajkú catholikus társainknak legkisebb panaszra adtunk volna alkalmat. De a gyászos emlékü forradalom után tisztelendő Szaszovszky Ferentz lelki atyánk tiszta magyar letére a német nyelvhez túlságos ragaszkodás által – az ellenünk bosszút esküdött volt Plébános Valter Ferenc úr közremunkálásával*¹³³ *a múlt évben [ezt Mericzay Antal kanonoknak is jelentették] a magyar nyelv háttérbe szoríttatván minden nagyobb ünnepeken (...) mindig németül*” végzi az istentiszteletet. A következőkben felsorolják a hívek az egyes ünnepeket, melyeken a szerintük jogos magyar nyelv helyett a németet használta Szaszovszky. A kérvény végén a hívek arra kérik Roskoványi püspököt, hogy erősítse meg Nádasdy 1844-es rendeletét, és állítsa vissza a magyar nyelv kizárólagos használatát. A levelet 54-en írták alá.¹³⁴

A forrás alapján láthatjuk, hogy a magyar hívek a misézés nyelvét illetően rosszabb helyzetbe kerültek, mint 1844 előtt voltak, a kérvényezést pedig gyakorlatilag előről kezdték. A különbség egyedül abban állt, hogy a korábbiakkal ellentétben egy korábbi törvényre tudtak hivatkozni leveleikben. Az eredményt tekintve azonban ennek nem volt különösebb jelentősége.

A magyar hívek június 15-i levelét két német nyelvű levél követte július 22-én és 31-én. Ezekben a levelekben a német hívek is hivatkoznak az 1835. és 1844. években bekövetkezett változásokra, de a magyarokkal éppen ellenkező értelemben. Mivel a fenti rendelkezéseket igazságtalannak vélik, a német nyelv gyakorlatának megtartását kérik, sőt ennél többet is: a harmadik vasárnapoknál több német istentiszteletet szeretnének, különben elpártolnak a hittől.¹³⁵

A német levelekre már augusztus 1-jén újabb magyar levél következett, melyben a magyarok az előző kérvény sikertelensége után újra Roskoványihoz fordulnak. Ez a levél nem kapcsolódik szervesen a két fenti német levélhez, inkább a magyar kérvények folytatásaként értékelhető.¹³⁶

A kérelem elején hivatkoznak a püspök által elrendelt, és a kerületi alesperes által július 29-én¹³⁷ elvégzett vizsgálatról,¹³⁸ melynek eredménye szerint Verőcén az egész

132 A csatolást ezekben az iratokban kivétel nélkül % jellel jelölik a lap szélén, vagy a szöveg között a vonatkozó résznél.

133 Mint a 4.2 fejezetben jeleztem, a hívek és Valter plébános kapcsolata rendkívül megromlott 1844 után. A német ajkú lakosok a nyelvkérdés miatt nehezteltek rá, a magyarokkal pedig előbb a fizetés elmaradása, majd a földek művelésének hiánya és a kocsmái tivornya miatt került összeütközésbe. Valter emiatt a Historia domus tanúsága szerint többször kérte nyugdíjazását, mely 1850-ben következett be.

134 Vö. uo.

135 Vö. A verőcei német hívek német nyelvű levele Roskoványi Ágoston püspökhöz 1852. július 22-én /Acta parochiarum Verőciensis/, valamint A verőcei német hívek német nyelvű levele Roskoványi Ágoston püspökhöz 1852. július 31-én /Acta parochiarum Verőciensis/

136 Vö. A verőcei magyar hívek levele Roskoványi Ágostonhoz a magyar nyelv ügyében 1852. aug. 1. /Acta parochiarum Verőciensis/

137 A levélben „*folgyó hó 29-e*” szerepel, de mivel a levelet augusztus 1-ére keltezték, a vizsgálat pontos dátuma július 29-e.

német lakosság jól beszél magyarul. A magyar hívek szerint tehát „*így csupán felekezetes ellenszenyüből kívánják a főtiszteletű váci Consistorium által most újabban behozott német nyelvű isentisztelet tartását, ámbár meg vannak győződve arról, hogy édes hazánkban a mi lelki kárunkal történik, miután mi a német nyelvet nem értjük; és így ha német nyelven tartatik a szent beszéd, csak az egyik rész értheti, holott a már boldog emlékezetű volt püspök Gróf Nádasdy Ferencz ő excellentiája bölcs kormánya alatt be hozott nemzeti nyelvünkön mindnyájan becsületesen megértettük; – eszerint most egyedül Méltóságodnak bölcs határozatát várjuk; és minthogy itt lelki dolog, és nem politicai viszony forog kérdésben, Méltóságod pedig még nem annyira ismeri főpásztorsága alá tartozó nyáját, az itt fennforgó körülményeket – odajárul legalázatosabb kérésünk, méltóztatnék kiküldve volt alesperes, s helybeli plebanus urakat komolyan kérdőre venni, hogy szenthivatásuk állása mellett valják meg őszintén, van é verőcei szentegyházban legcsekélyebb szükség a német nyelvre? Ha azt fogják ezek (...) állítani, hogy igen, s a mi állításunk és kérésünk helytelen, akkor mi önkényt vissza lépünk (...)*”¹³⁹

Az idézett levélrészletből több fontos információ napvilágra kerül: bár nem derül ki, mikor, de megtudjuk, hogy a váci consistorium rendelete folytán állították vissza a vegyes nyelvű misézést (a dátumra a Historia domus utal, eszerint az esemény 1850-ben történt). Az alesperesi vizsgálat nyomán hitelt érdemlőbben (a verőcei magyar lakosok állításánál mindenképpen) értesülünk a német lakosok elmagyarosodásáról. Azok a korábbi és későbbi „vádak” azonban, miszerint nem tudnak németül, mindenképp túlzóak a német nyelvű levelek ismeretében. Érdekes, de nem feltétlenül elfogadható állítás, hogy a német lakosok elismernék saját követelésük jogtalanságát, mivel a német miszés káros a magyar lakosságra nézve. Szintén felkelti a figyelmet emellett a magyar kérvény megváltozott hangneme és taktikája: egyrészt, bár említi Nádasdy rendeletét, elsősorban jelen koruk viszonyaira és az aktuális vizsgálatra hivatkozva érvelnek. Másrészt, állításuk szerint, ha kérésük téves megállapításon alapulna, visszavonulnak.

A következő, 1852. augusztus 4-ére dátumozott levél, az előzővel ellentétben, a két júliusi német levélhez kötődik. Szaszovszky plébános kivizsgálta a németek „hitelhagyási” szándékát, e vizsgálatról számol be a kerületi esperesnek. A levél szerint a plébános kikérdezte a német híveket, hogy ki szerkeszti nekik a kérelmeket. Bár vonakodva, de elárulták, hogy Mussong Gáspár kismarosai jegyző, de nyomatékosították, hogy ő csak azt írta le, amit mondtak neki. Ezután Szaszovszky azt tudakolta, hogy miért akarnának elpártolni a hittől. Erre azt válaszolták, hogy „*ők ezt nem úgy értették mintha a hit-től akarnának elpártolni, hanem hogy kénytelenek más isteni szolgálatot keresni az ő nyelvükön, és így a szent egyháztól elmaradni ...*”. A német hívek elismerték, hogy rossz kifejezést használtak, és megbánták tettüket. Miután a plébános megnyugtatta őket, ki-jelentették, hogy „*ők az isteni szolgálatnak felét nem is kívánják csak hadgyák meg nekik a harmadát, ettől nem is akarnak elállni.*”¹⁴⁰

A levélből kiderül, hogy a német hívek továbbra is erősen ragaszkodnak német hagyományaikhoz, de a háromhetenkénti német misézésnél végül nem követelnek többet.

138 A levél tartalmából nem derül ki, de a vizsgálat elrendelése kapcsolatban állhat a német hívek leveleivel is, melyekben utalnak a hit esetleges elhagyására.

139 Vö. uo.

140 Vö. Szaszovszky Ferenc plébános levele a kerületi esperesnek 1852. aug. 4-én a németekkel kapcsolatos vizsgálatról /Acta parochiarum Veröciensis/

Több kérdést vet fel azonban az a tény, hogy a fenti két német levelet ezek szerint nem a verőcei német hívek fogalmazták. Talán valóban nem tudnak már németül? Nem tudni, mi lehetett ennek az oka, de egy későbbi német nyelvű levél ezt inkább cáfolja. Elképzelhető esetleg az is, hogy bár a hívek tudtak németül, de írásban ezt a magyar nyelvű közigazgatás miatt több éve nem gyakorolták. Talán emiatt fordulhattak az írásban gyakorlott, és tisztán német Kismaros jegyzőjéhez.

Az 1852. évből származó utolsó rendelkezésre álló forrás a magyar hívek harmadik kérelme szeptember 29-én. A levélben leírják, hogy már kétszer írtak kérvényt ügyükben (ld. fent), így mint írják *„harmadszor is felkeressük méltóságodat kérvén alázatosan, miszerint ezen harmadik alázatos kérelmünket kegyes szemei előtt téveszteni többé már nem méltóztatnék; sőt inkább a már két ízben is általunk sürgetett, a verőcei R. catholica anya egyházban tartani szokott istentiszteletet a hívek közönséges nyelve többségéhez mérve, az egyházi beszédek alapjára egyedül a magyar nyelvet tenni méltóztatnék.”* A továbbiakban három okot sorolnak fel, melyek alapján *„nincs ok megtagadni, sőt van ok meg nem tagadni ...”* a kérvényt: az első ok, amit már oly sokszor említettek, hogy a német hívek értenek magyarul, így csak *„felekezetességéből”* vetnek gátat a magyar kérelemnek. A második ok a szintén minden kérelemben előforduló tény, miszerint Nádasdy püspök korábban már elrendelte a magyar nyelv kizárólagosságát. Új, eddig el nem hangzott érv azonban a harmadik ok, mely a következőképpen hangzik: *„harmadszor és legfőképpen azért nincsen ok ezen alázatos kérelmet tőlünk megtagadni: mivel a kegyelmes császári rendeletekben nyomára annak sehol sem akadunk, hogy a legkegyelmesebb császár, akár a polgári, akár az egyházi életben az idegen nemzetek nyelveit életbe léptetni akarná; de sőt inkább, a nemzetek nyelvének legkegyelmesebb meghagyásában bizonyította azt be, hogy ő mint jó atya, gyermekeinek boldogságát ezáltal is elősegíteni legkegyelmesebb.”* A hívek mindezek alapján *„harmadik és legutolsó”* kérelmükben a magyar nyelv kizárólagos használatának visszaállítását kéri.¹⁴¹

A forrás legfőbb érdekessége a hívek harmadik, idézett érve, mely véleményem szerint hibás logikán alapul. A német nyelvet ugyanis nem lehet „idegen nemzet nyelvének” tekinteni, hiszen a német lakosság ekkor több, mint száz éve telepedett az országba. Ezen kívül a császár éppen német „gyermekét” boldogságát is szolgálja, ha a német lakosság időnként német istentisztelet hallgathat. A német bürokrácia visszaállításának okai ennél természetesen messzebbre visznek (ld. 5. fejezet).

Ami az „utolsó” kérelmet illeti, az csupán Roskoványi püspök hivatali idejére vonatkozott. Az 1859-ben távozó Roskoványi helyét még abban az évben Peitler Antal József (1859–1885) vette át. Az új püspökhöz 1861. április 3-án érkezett a magyar katolikusok első kérvénye.¹⁴² A levél elején részletes, pontokba szedett összefoglalás található Nádasdy püspök 1844-es rendeletéről. Ezután a következőket írják: *„Ezen szentszéki rendelés közösségünkben fogamatba hozatván annak magasztos gyümölcsét élveztük 1849 évig – a midőn úgy látszik a német uralom nyomása alatt vérszemet nyert egypár reactiótíus, s magát csupán pártos speculatióból németnek affektáló egyén kíváratára – az*

141 Vö. A verőcei magyar hívek 1852. évi harmadik kérelme Roskoványi Ágostonhoz szeptember 29-én /Acta parochiarum Verőciensis/

142 Érdekességként említem meg, hogy a levél fedőlapján, amelyen a levél iktatásakor tüntetik fel a címet, a tárgyat és az iktatás (nem a levél megírásának) dátumát, tévesen Peitler Antal János szerepel valószínűsíthetően az iktatást végző személy hibájából.

Isteni tisztelet magyar és német nyelven gyakorlata aképp alapítottatott meg: hogy minden 3dik héten németül gyakoroltatik. — Az iskolai előadások pedig reggel magyar 's délután német nyelven történnek."¹⁴³ A továbbiakban beszámolnak arról, hogy miután minden harmadik vasárnap csorbul a vallási buzgalom a fenti „nemzetellenes intézkedés” miatt, így egyesek bosszankodnak, mások három hetente hanyagolják a miselátogatást és megint mások ilyenkor a református templomba mennek. Ismét arra hivatkoznak, hogy a verőcei németek már csak hagyományból mondják magukat németnek, mert tudnak magyarul, a huttaiak, akik kevesen vannak, pedig úgysem járnak a verőcei templomba. A hívek végül két pontban fogalmazták meg kérésüket: „a) az Istentiszteletekre nézve a német nyelvet átalyában megszüntetni kegyeskedjék. b) Az iskolákban pedig a rendes előadások magyarok legyenek; nem ellenzük azonban azt, hogy ott a német nyelvtan magyar nyelven előadassék.” Ezután hivatkoznak arra is, hogy „midőn a német nyelv templomunkba és az iskolába behozatott, akkor folyamodtunk ez ellen Méltóságod Elődéhez; kitől azon választ nyertük, hogy várnök be a jobb időt...”¹⁴⁴ Eddig vártak tehát a hívek, de most úgy érzik, eljött a megfelelő idő. A kérvényt végül 63-an írták alá.

A forrás több okból is kiemelkedő jelentőségű: először is első ízben találunk adatot arra, hogy 1848-at követően az iskola nyelvét is vegyesre állították vissza. Ez gyakorlatilag az 1835. év előtti állapothoz való visszatérést jelenti. Másodszor mind az iskola, mind az istentisztelet nyelvének vonatkozásában találunk évszámot, 1849-et. Bár a Historia domus templomi nyelvre való bejegyzése 1850-ből való, nem kizárható, hogy helyes az 1849-es dátum. Megtudjuk azt is, hogy a hívek szerint ők az iskola ügyében is folyamodtak már Roskoványi püspökhöz. Ezt az általam ismert levelek nem támasztják alá, azokban csak az istentiszteletről tettek említést. Harmadszor a hangnemből és a német lakosokra használt szavakból (reakciós stb.) arra következtethetünk, hogy feszült viszony lehetett ekkor a két etnikum között. Végül pedig, amíg 1852-ben a császár atyai jóságáról, addig jelen levélben német elnyomásról esik szó.

A magyar nyelvre irányuló kérelmeket az 1861-es évben és a kiegyezésig terjedő időszakban a magyar hívek Peitler püspökhöz intézett második folyamodványa zárja június 23-án. A levélben utalnak az előző kérvényre, melyet a „német Istentisztelet 's iskolai előadásra nézve törvénytelenül behozott állapot kegyes orvoslása végett” a püspökhöz intéztek. Leírják, hogy türelmük lassan fogyni kezd, így még egyszer kéri: „hogy az Isteni tisztelet 's iskolai előadásnak magyar nyelven leendő tartására nézve bennünket az 1848diki állapotba visszahelyezni kegyeskedjék — különben ne vegye Méltóságod rossz néven azt ha illető orvoslásért a Képviselő házhoz folyamodunk.” Eszerint, ha „helyi” szinten nem tudnak eredményt elérni, készek országos fórum elé tární problémájukat.¹⁴⁵

Az idézett források alapján összefoglalóan elmondható az 1849–1867 közötti időszakról, hogy az a verőceiek számára is visszaesést jelentett korábban elért eredményeikhez képest. Bár erőszakos németesítésről esetükben nem beszélhetünk, ugyanakkor a kizárólagos magyar istentiszteleti és oktatási nyelv visszaállítása vegyes nyelvre, rájuk nézve mindenképp németesítésként értékelhető, ezek tükrében a magyar nyelvet illető

143 Vö. A verőcei magyar katolikusok kérvénye Peitler Antal püspökhöz 1861. ápr. 3-án /Acta parochiarum Verőciensis/

144 Vö. uo.

145 Vö. A verőcei magyar hívek második folyamodványa Peitler Antalhoz 1861. jüni. 23-án /Acta parochiarum Verőciensis/

en az 1835-öt megelőző állapot állt vissza. A kérvények ellenére sem Roskoványi püspöknél, sem Peitler Antal 1867-ig vizsgált püspöki időszakában nem született változás. Az egyetlen eredmény szempontjukból az, hogy nem romlott a helyzet, hisz a németek 1852-es több német misére irányuló követelését elutasították.

A németek ebben az időszakban is ragaszkodnak nyelvi hagyományuk életben tartásához, és harcolnak a visszaszerzett jogokért. Tényleges elmagyarosodásuk jele lehet azonban, hogy 1852. évi leveleiket nem ők maguk szerkesztették, ami utalhat a – legálábbis írásbeliséget érintő – nyelvvészésre.

A következő fejezetben nézzük meg, hogyan alakult a nyelvkérdés Verőcén a kiegyezés utáni időszakban.

5.2. A kiegyezéstől a német nyelv eltörléséig

A kiegyezés léerejötté újra nagy változásokat hozott Magyarország életébe. Az ország egészét tekintve a fejlődés nyugalmas, békés évei következtek. Az országban élő nemzetiségek számára azonban, akik ekkorra már egyre-másra területi autonómia-követelésekkel léptek fel, az egyik legfontosabb kérdés a nemzetiségi törvény volt.

A nemzetiségi törvényt az 1868/XLIV. törvénycikk tartalmazta. Eszerint az állam nyelve teljesen a magyar, mind a törvénykezés, mind a közigazgatás, az igazságszolgáltatás ill. a teljes államélet kapcsán. A törvények ugyan a nemzetiségek nyelvén is kiadandók, de egyéb tekintetben a nemzetiségi nyelv csupán az alsóbb (közigazgatás, bíróság, törvényhatósági jegyzőkönyvek, vagy felszólalás) ügyintézés nyelve, és semmiképp nem számít hivatalos nyelvnek, csupán ügykezelési nyelv státuszban volt.¹⁴⁶ Nem szabályozta a törvény a nyelvhasználatot a magánéletben, a községekben és a templomban pedig szabad választást engedélyezett, az egyházi ügyek tekintetében a nyelvet az egyházi közösség nyelvéhez igazította, amelyet saját választásra bízott.¹⁴⁷ A tanítás terén a magyar nyelvet mindenütt tanítani kellett.¹⁴⁸

Bár a törvény bizonyos helyeken liberálisnak volt mondható, a nemzetiségek mégis sérelmesnek találták. Ezt az időszakot, mind a kortársak, mind a későbbi szerzők egy része az erőszakos magyarosítás időszakaként értelmezik.¹⁴⁹ Mikó ezzel szemben azonban azzal érvel művében, hogy az 1868-as törvények csupán az 1848-ig elért eredményeket újítják föl, ill. erősítik meg.¹⁵⁰ Ez a megállapítás törvényeket betűről betűre összehasonlítva megállhatja a helyét, de figyelembe kell venni, hogy 1848-tól számítva húsz év telt el, mely alatt a nemzetiségek egészen más, nemzetiségi törekvéseiket tekintve fejlettebb állapotba kerültek. Ez alapján számukra csak sérelmes lehetett a nemzetiségi törvény, hiszen nem adott nekik közösségi jogokat és területi autonómiát. Eötvös József álláspontja, miszerint „a nemzetiségek szabad fejlődését az általános jog-egyenlőség biztosítja”¹⁵¹ számukra már kevésnek bizonyult. Jászi szerint a legsérelme-

146 Vö. MIKÓ 1944, 353–360.

147 Vö. uo. 421–423.

148 Vö. JÁSZI 1912, 221–222.

149 Vö. SENZ 1994, 55. ill. JÁSZI 1912.

150 Vö. MIKÓ 1944.

151 idézi JÁSZI 1912, 128.

sebb a nemzetiségek számára a magyar nyelv kényszerű oktatása volt a nemzetiségi népiskolákban, mivel ezáltal saját kultúrájuk háttérbe szorult, és a kevés óraszám mellett nemhogy magyarul nem tanultak meg, de egyéb (alapvető) ismeretekre sem sikerült szert tenniük.¹⁵²

A németség esetében az említett problémák ekkor még nem jelentkeztek olyan erősen, mint például a szerbek vagy románok esetében, mivel náluk a nemzetiségi mozgalmak csak a századforduló tájékán indulnak útjukra, akkor is leginkább az erdélyi ill. déli tömbök tekintetében.¹⁵³

A verőcei németség kapcsán a számadatok erős asszimilációt mutatnak a 19. század végén. Az 1890-es adatok szerint 1620 magyar lakos mellett 18 németet találunk csupán.¹⁵⁴ Mint tudjuk a felmérés csupán az anyanyelvre kérdezett rá, így a 18 fő azoknak a száma, akik a németet vallják anyanyelvüknek, nem pedig azoké, akik valóban német etnikumúak. Az erős magyarosodás azonban ennek ellenére nem vonható kétségbe. Az anyanyelv kérdésében az adatokat valószínűleg befolyásolhatta, hogy a községben a nyelvi kérdés ekkorra nagyjából már lezárult. De ne szaladjunk ennyire előre.

Visszatérve az 1868. évhez elmondható, hogy a nemzetiségi törvény Verőce esetében sem az oktatás, sem az istentisztelet nyelve szempontjából nem hozott változást okozó rendelkezést. Az iskolában a vegyes nyelv értelmében tanítottak magyarul, a mise nyelve pedig szabad választásra volt bízva (ld. fent). Így a törekvések mindkét etnikai csoport részéről ott folytatódtak, ahol a kiegyezés előtt abbamaradtak.

A korszakra vonatkozó rendelkezésre álló források az 1870-es és 1873-as évre, valamint az 1880-as év utánra vonatkoznak.

Az 1870-es évet a verőcei és szokolyai magyar hívek levele nyitja február 6-án. A levél elején teljes terjedelmében találjuk Nádasdy püspök 1844-es rendeletét, amelyet a verőcei és szokolyai hívek a kihirdetés után *„egész 1858ik évig megelégedetten”* élveztek. Ezután azonban, mint írják *„az akkori uralom bekövetkeztével, nem tudni kinek rendelkezése mellett, a nélkül, hogy meghallgattatva lettünk volna, községünkben az isteni szolgálatnak rendje annyira megváltoztattatott, hogy az óta, minden 3ik vásár, vagy esetleges ünnepnapokon az isteni szolgálatok német nyelven tartatnak – és jelenleg is azon rend divatozik...”* Külön kifogásul emelik a hívek, hogy a körmeneteknél odafele magyarul, visszafele németül énekelnek, ami elidegeníti a magyar híveket. A hívek ismét a német nyelv ellen hozzák fel, hogy a német lakosok tudnak magyarul, így részt vehetnek a magyar istentiszteleteken, míg ők nem tudnak németül, így ki vannak zárva a német miséről. Emellett a lakosság csupán 1/8-a német, és korábban is bebizonyosodott, hogy a német nyelv feleslegessé vált. Károsnak tartják az elődök által kibocsájtott intézkedések meg nem tartását, és kérik a régi törvény visszaállítását. A levél után hosszú íveken következnek külön a verőceiek és a szokolyaiak aláírásai.¹⁵⁵

A forrás kapcsán meg kell jegyezni, hogy az 1844-es rendelet 1858-ig való fennállása nyilvánvaló tévedés, hiszen már 1852-ben számos levélben kérik a hívek annak visszaállítását. Az 1861. április 3-i levél pedig az 1849-es dátumot adja meg ezzel kapcsolatban.

152 Vö. JÁSZI 1912, 221–222.

153 Vö. SENZ 1987.

154 Vö. SZOMSZÉD 1998, 162.

155 Vö. A verőcei és szokolyai magyar hívek közös levele Peitler Antal püspökhöz az istentisztelet nyelve ügyében 1870. febr. 6-án /Acta parochiarum Verőciensis/

Mivel a Historia domusban az 1850-es évnél szerepel a vegyes nyelvű misézés visszaállítása, valamikor 1849–50-re datálható az 1844-es rendelet hatályon kívül helyezése.

Nem említi a kérvény az oktatás nyelvét, így arra következtethetünk, hogy 1870-re visszaállt a kizárólag magyar tanítási nyelv.

A magyar levél után február 28-ára keltezve a németek német nyelvű levele következik. A német hívek kérvényük elején panaszozik, hogy a magyarok el akarják vetetni az 1/3-ad arányban tartott német istentiszteletet („*Ungarische Gläubiger, bezüglich zur Abschaffung das bisher in 1/3 Theil Deutsch ... Gottesdienst*”). Ezt követően évek szerint hivatkoznak a korábbi gyakorlatra: eszerint 1836-ig általános volt a német prédikáció, utána ez a gyakorlat 1840–1847 között megszűnt, elvették az 1/3 német istentiszteletet, mely 1852-ben állt vissza. Mivel nem csak a verőcei, hanem a szomszédos Kismaros német híveinek is, akik gyakran átjárnak templomba, fontos a német nyelvű szertartás, kéri annak megtartását. A kérelem végén két oldalon sorakoznak a német lakosok aláírásai.¹⁵⁶

A levélben előforduló dátumokkal kapcsolatban itt is problémák merülnek fel: elfogadható az 1836-os dátum, amikor is a németek szerint a német prédikációk száma visszaesett. Korábbi forrásokból tudjuk, hogy 1815-től kezdve élt a 2/3–1/3-os gyakorlat, ezt Nádasdy Ferenc 1835-ben megerősítette. A magyarok szerint azonban előtte túlkapások voltak a német nyelvet illetően, így ha az arányokat pontosan betartották, a hívek azt értékelhetik visszaesésként. Az egy év eltérés a rendelet, és a jelen levélben szereplő dátumok között magyarázható azzal, hogy a hívek köznapi emberként nem emlékeznek pontosan a rendeletek dátumára, főleg, mivel jelen esetben 35 év távolságból kellene visszaidézniük az eseményeket. Az 1/3 arányú német mise megszűnésének 1840–1847 közé tétele tévedés, mivel ez az állapot 1844. áprilisától kezdve állt fenn. Elképzelhető, hogy a hívek nem tudták a pontos dátumot (bár a magyar hívek mindig pontosan idézik e rendeletet), vagy szándékosan nem akartak emlékezni rá, hisz számukra hátrányos változást hozott. Emiatt megadhattak hozzávetőleges évszámokat. Végül a német prédikáció visszaállításának 1852-re való helyezése a korábbi források ismeretében nagy valószínűséggel nem pontos, de tény, hogy ezzel kapcsolatban az 1852. évben indult meg újra (a szabadságharc után) az intenzív kérvényezés.

Nem sokkal a németek levele után, március 9-én írták meg a magyar hívek következő folyamodványukat Peitler püspökhöz, melyben „1852ik évben méltánytalanul és jogtalanul megváltoztatott 1844 April 12diki püspöki végzés mielőbbi visszaállításáért” esdekelnek.¹⁵⁷ Utalnak a február 6-i első kérvényükre, melyre nem kaptak választ, majd a következőket írják: „*Teljes reményünk volt, hogy ezen, nemcsak méltányos, hanem jogos és igazságos kérelmünk meg fog hallgattatni; – fájdalom, várakozásunkban csalódtunk. És miután tudomásunkra jutott, hogy állítólagos német-ajkú lakos és hittársaink néhány, magyar nyelven szerkesztett – mivel németül szerkesztettet aligha megértették volna ők maguk is – ellenfolyamodást nyújtott Méltóságos Püspök urhoz, a törvénytelen kormány alatt törvénytelen eszközök felhasználása mellett, jogaink megdöntésére és a jogtalanosság*

156 Vö. A verőcei német hívek német nyelvű levele Peitler Antal püspökhöz 1870. febr. 28-án /Acta parochiarum Verőciensis/

157 Vö. A verőcei magyar hívek folyamodványa az 1844. ápr. 12-i törvény visszaállítása ügyében, 1870. márc. 9. /Acta parochiarum Verőciensis/

fentartására – ismételve kijelentjük: hogy mi a fentebb írt 1844ik évi végzéshez változatlanul ragaszkodunk.

*Mi fátýolt vetünk a mültra 's nem szellőztetjük az indokokat, mellyek az 1844ik évi végzés megmástitására 1852ik évben hozattak – Az indokok akkor is költöttek voltak, mert nincs Verőczen katolikus férfi, nő, fi, de leány-gyermek sincs, ki a szép, kedves, édes magyar hazánk nyelvén tisztán nem beszélne és azt házi-nyelvül nem használna.*¹⁵⁸

Ennélfogva nem igaz, hogy vannak Verőcén olyan hívek, akik nem tudnak magyarul. Nem tagadják, hogy vannak német nevű katolikusok, de ezek jobban beszélnek magyarul, mint németül, ezen kívül pedig számarányuk mindössze 1/10-ed. Mindezek alapján a magyarok újra kérik a régi rendelet visszaállítását.¹⁵⁹

A levél retorikai szempontból igen érdekes. Míg az 1861-es levelekben „német elnyomásról”, addig a kiegyezés utáni közegben „törvénytelen hatalomról és eszközökről” írnak. Nyilvánvaló tévedésként kell értékelni, hogy a német hívek kérvényüket magyarul szerkesztették. Amint láthattuk, a február 28-i kérvény német nyelvű volt. Mégha ezt, mint erre korábban volt is precedens, esetleg nem ők írták, valószínűleg túlzás, hogy nem tudnak németül. Esetleg írásbeli készségeik visszafejlődésével lehet számolni.

A verőcei németek számát tekintve az 1870-ből eddig áttekintett levelek mindegyike tartalmazott valamilyen számot: a február 6-i magyar levél még 1/8 arányú német lakosságot, a március 9-i már csak 1/10-et ad meg. A németek ezzel szemben jelentősebbnek értékeli számarányukat, és a nyomaték kedvéért a kismarosai németek egy részét is megemlíti. A fenti „számháborúval” kapcsolatban igen nehéz állást foglalni, mert nem áll rendelkezésre pontos adat a lakosság nemzetiségi arányait tekintve, az 1890-es adatokat pedig nem tekinthetjük teljesen megbízhatónak. Minden esetre tény, hogy a verőcei németiség ebben az időben már gyorsan magyarosodott, és a két etnikum létszáma ekkorra nagyon messze van az 1826-os hozzávetőleges egyenlőséghez.

Ami az 1844-es rendelet 1852. évi megváltoztatását illeti, úgy látszik, 1870-ben ez a dátum épült be a hívek tudatába (ld. fent).

A magyar hívek következő levele 1870. május 28-i keltezésű. Ebben a magyarok már nem az 1844-ik évi rendelet megtartásáért küzdenek. Bár ez a forrás nem áll rendelkezésre, de valószínűsíthető, hogy Peitler püspök e levelet megelőzően rendeletet hozott, miszerint minden harmadik vasárnapon és ünnepen kell német misét tartani, de emellett ilyenkor magyar mise is van. A gyakorlat azonban nem eszerint alakult, Szaszovszky plébános minden vasárnap tartott német misét is, ez ellen tiltakoznak a magyar hívek levelük elején: *„Alólirottak a Méltóságodnak utalt ide mellékelt levelében tett intézkedéseivel megnyugodva lévén, reménylettük, hogy azok teljesíteni is fognak – azonban fájdalmasan kell tapasztalnunk, hogy ámbár Méltóságodnak intézkedése folytán az isteni szolgálat csak minden 3dik vásár és ünnepnapon magyar és német nyelven lenne megtartandó, most eltérve e bölcs és méltóságos rendeletről – minden vásár és ünnepnapokon mind két nyelven tartatik meg, és így még az ezelőtt részünkre járó két közben eső ünnep vagy vasárnapokon jogunktól elűtettünk.*¹⁶⁰

Ezután hivatkoznak arra, hogy a püspök maga győződött meg arról, hogy a német hívek kevesen vannak, ezért hozta meg bölcs rendeletét. Kéri, hogy tartassa be a vég-

158 Vö. uo.

159 Vö. uo.

160 Vö. A magyar hívek levele Peitler Antal püspökhöz 1870. máj. 28-án /Acta parochiarum Verőciensis/

zést, és törölje el a körmeneteknél a német nyelvű éneklést, mert az nyugtalankodásra és sűrlődásokra ad alkalmat.¹⁶¹

A forrás különösen jelentős abból a szempontból, hogy információt ad Peitler püspök hosszú kérvényezést követő kompromisszumos döntéséről, miszerint minden harmadik vasárnap van ugyan német mise, de magyar is. Ebbe a kérvény tanúsága szerint a magyar hívek is belenyugodtak, a plébános azonban másképp értelmezte a rendeletet, és minden héten tartott német misét, emellett azonban magyart is. Bár a magyar híveket ez nem érte hátrányosan, hisz számukra biztosítva volt a magyar prédikáció, mégis sértette büszkeségüket. A németek viszont rendeletileg megtarthatták a harmadik vasárnapot, sőt az adott helyzetben ennél többet értek el.

A magyar tiltakozás hatására a rendelkezés végül a következő lett: a Historia domus 1873. évi latin bejegyzése szerint a németeknek minden harmadik héten olyan mise jár, mint a magyaroknak. Ez énekes szent misét jelentett. Nem tudjuk azonban, hogy a rendeletet betartotta-e Szaszovszky plébános, aki a források tükrében pártolta a német nyelvet.¹⁶²

1873-ban azonban új plébánost kapott a falu Kammerer Ferenc személyében, aki bár németes hangzású névvel rendelkezett, mint látni fogjuk, inkább a magyarok ügyét vitte előre. Historia domusát nagy részletességgel hivatali ideje kezdetétől újra magyarul vezette, és az ő ideje alatt szűnt meg végképp a német istentisztelet.

Hivatalba helyezése után nem sokkal a plébános számba vette a templom és a plébánia többi épületének állapotát. Ezeket igen rossz körülmények között találta, ezért 1873. július 12-én levélben fordult Peitler Antal püspökhöz. Ez a levél a vizsgált időszak utolsó fontos forrása az Acta parochiarum Veröciensis iratcsomójából.¹⁶³

Kammerer leírja, hogy az épületek nagyon rossz állapotban vannak, ezért először is szeretné felújítani a templomot, erre azonban nincs elég pénz. Továbbá a következő, részben anyagi vonzatú problémáról is beszámol: *„Nagy baj itt a kétféle nyelvű közönség is, kik közül a németek egy némelyike még most is érzékeny az igazságosan megrövidített német isteni tisztelet miatt, és ezért alig lehet tőlük adományra reményleni.”* A plébános a templom mellett a kápolnát is ki szeretné javítani, melyet a következőképpen indokol: *„... sőt azon szinte roskadozó kápolnát is, melyet magukénak mondanak, 's abban a dél esti isteni szolgálatott németül tartják, ha mondom, azt is kijavíthatnám, e meglepetés által, hiszem, hogy a különben csak csekély számú érzelgőket is egészen megnyerhetném.”*¹⁶⁴

Megtudjuk tehát, hogy a teljes (énekes) német mise nem állt fent sokáig, az új plébános a németek kis száma miatt megrövidítette azt valamilyen formában. Kiderül az is, hogy a német hívek ismét visszatértek (legalábbis részben) a kápolnába, ahol németül imádkoznak, de Kammerer plébános csak néhány makacsabb emberrel van rosszabb viszonyban.

A misézés kialakult rendjéről a Kammerer által 1880-ban összeállított szertartási rendből (Az isteni szolgálatok végzésének rendjéről – Liber de Ordine Divino-

161 Vö. uo.

162 Vö. A Historia domus 1873. évi latin nyelvű bejegyzése, miszerint a németeknek olyan miséje legyen, mint a magyaroknak.

163 Vö. Kammerer Ferenc plébános levele Peitler püspökhöz 1873. júli. 12-én /Acta parochiarum Veröciensis/

164 Vö. uo.

rum in parochia Veröciensis) értesülünk, mely a parókia vagyonának és könyvtárának leltárát is tartalmazza. Az első oldalon, az „*általános nézet*” fejezetben a következőket olvashatjuk:

„Minden vasárnapon és ünnepen az első szent mise, melyen mindig német nyelven énekelnek, ha – Cantatum – reggeli 8 órakor, – lectum – télen fél 9, nyáron 8 órakor; a második szent mise – melyen mindig magyar nyelven énekelnek, rendszeren 10 órakor veszi kezdetét szent beszéd és aspergessel. – Köznapokon a szent mise nyáron 6 és télen fél 8 órakor tartatik, mely alatt a Kántor orgonál és magyar nyelven énekelnek; kivéve, ha valaki requiemet rendel, ekkor latin és német nyelven énekelhet. (...) [megjegyzés nélkül a következő bekezdésben]

Minden vasárnap és ünnepeken csak a magyar ajkuaknak van énekes szentmiséjük. (...)

Minden 3ik vasárnap – mint a püspöki utasítás rendeli – lásd az irattár 14ik csomagját 1873-ról – a német ajkuaknak éppen olyan isten tiszteletük van mint a magyaroknak t.i. szent beszéd – asperges, Sanct Cantatum Ciborium kitéttel – Azonban hosszás és komolyan megfigyelt tapasztalatom után fölöslegesnek találtam ezen rendeletet így megtartani. Akinél fogva gyakorlatba hoztam a 3ik vasárnapot figyelembe nem venni, és ha van is káplány ezen a vasárnapon is, mint a többin, csendes szent mise mondatik csak. Német predikáció, ha van káplány, csak a másodfömiséken – a templom búcsú ünnepén és böjt 3ik vasárnap mint a húsvéti gyónásra előkészítő szent beszédben tartatik meg. – ¹⁶⁵

Ezután következik, hogy mikor van a német misén szentségkitétel, majd lejegyzí, hogy ha van német szentbeszéd, akkor „magyar nyelven mindenkor a szent mise előtt – német nyelven a szent mise után mondatik. – Mikor a „Jöjjel Szentlélek” énekből a második vers kezdetik meg, akkor megy fel a predikátor a székre és ott felolvassa az Epistolát és az evangeliumot – azonban a németeknek csak az evangelium olvastatik fel ...”

„A litániák minden alkalommal csak magyar nyelven tartatnak ...”

„Kihirdetések – a házassulandókról és más effélék minden csak a magyar predikáció után és mindig magyar nyelven történnek.”¹⁶⁶

Kicsit zavarosnak tűnik az első két bekezdés, mivel azok megjegyzés nélkül követik egymást. A Historia domus, Szaszovszky misézési gyakorlata és a harmadik bekezdés alapján arra lehet következtetni, hogy a hetenkénti énekes magyar és német misézés Kammerer elődjének gyakorlata volt, tehát nem tartotta be az 1873. évi végzést. E végzés szerint csak minden harmadik vasárnap kellett volna énekes német misét tartani. A harmadik bekezdés tanúsága szerint Kammerer még ezt is soknak találta a németek csekély száma miatt, és megszüntette ezt a gyakorlatot. Helyette csupán csendes misét tart. Arra is következtethetünk azonban, hogy valamilyen csendes mise minden vasárnap volt a németeknek is. Nem derül ki, mikor vezette be Kammerer ezt a rövidítést, a „hosszas vizsgálat” megjegyzés miatt talán 1873. nyarán még nem. Így nem megállapítható, hogy júliusi levelében mi miatt haragudtak rá a német hívek.

Az általános részek után a plébános részletesen felsorolja az egyes ünnepek mise-rendjét és szertartásmenetét. Ezek közül a halottak napjánál olvasható bejegyzés különösen érdekes:

165 Vö. Liber de Ordine Divinorum in parochia Veröcensis atque Inventorium de rebus Ecclesiae Parochiae Bibliotheca et Archivum (Az isteni szolgálatok végzésének rendjéről hosszás és alapos tanulmányozás után összeállítva 1880) – összeállította Kammerer Ferenc plébános

166 Vö. uo.

„Régebben még 1876-ban is az volt szokásban, hogy a Libera után processionaliter megkerültetett a templom és a templomajtajába betérdepelve a pap egy pár miatyáinkot és imát mondott a néppel; erre ismét körmenet keletkezett és német nyelven úgy énekeltek és imádkozott a pap mint előbb magyar nyelven. – De mert tapasztaltam 1ször hogy azon időszakban rendszeres zord idők vannak és az ajtóban térdeplésnél iszonyú a légvonat, 2szor, hogy a német procession alig van egy kettő a többi szétszéled, ezért célszerűbbnek és ajtatoskodásra is buzgóbbnak találtam a fenti átváltoztatást és azon időből fogva úgy is tartatik a halottak napi ajtatossága. – „ Ez azt jelentette, hogy a német körmenetet eltörölte, és hasonlóan a többi ünnephez csak magyarul tartotta meg.¹⁶⁷

A részletből látható tehát, hogy 1880-ra a hívek már nem nagyon küzdöttek a német nyelvű szertartások növeléséért, hisz a német körmeneten már 1876-ban kevéssé vettek részt.

A német nyelv végleges eltörlésének pontos dátumára és körülményeire szintén a szertartáskönyvből kapunk információt. Az első oldal előtti latin szöveg alatt a következő utólagos bejegyzést találjuk (ld. 4. számú melléklet):

„Jegyzet: 1906ik év február hó elején a verőcei hívek folyamodnak a váci Püspök urhoz, hogy az isteni tiszteleteknél a német nyelv használatát tiltsa meg. – A válasz igenlő volt amint ez a püspöki levél csomagban található irat, mely 1906ik év február hó 23áról keltezve van 660 szám alatt kiadatott, tanúsítja. Ennek következtében 1906ik év böjt 1ső vasárnapján március 4én tökéletesen megszűnt a német nyelv használata.”¹⁶⁸

A rendelet következtében az egész szertartáskönyvben találunk a változást rögzítő megjegyzéseket, és kihúzásokat a szertartások rendjét illetően.

A schematizmusok szintén követték a változást: míg az 1905-ös kiadás még két nyelvet ad meg, az 1907-es könyvben már csak a magyart találjuk az istentisztelet nyelveként.¹⁶⁹

1906. március 4-én lezárult egy korszak Verőce történetében: a német istentiszteleti nyelv megszűnése, mely ellen már senki nem tiltakozott, a lakosság teljes asszimilációját jelentette. Ezzel ért véget Verőce vegyes lakosságú településként való létezése.

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen tanulmány a verőcei magyar és német lakosság viszonyát, és együttélésének történetét vizsgálta a nyelvhasználat tükrében. A vizsgálat egyházi forrásokra támaszkodott, és a 19. századot ölelte fel. Előzményként Verőce német betelepítés előtti története (1. fejezet), a német lakosság kolonizációjának kérdései (2. fejezet) és a felhasznált források (3. fejezet) kerültek bemutatásra. Ezt követően a tanulmány a magyar és német nyelv használatát és érvényesülését az országos eseményeket követve, azokkal párhuzamosan haladva tárgyalta.

A források bemutatása és elemzése után összefoglalóan négy nagy időszakot lehet elkülöníteni a nyelvi küzdelmek tekintetében. Az első nagy korszakot 1815 előttre te-

167 Vö. uo.

168 Vö. uo.

169 Vö. A váci egyházmegye schematizmusai, 1905-ös és 1907-es évek.

hetjük, amikor az oktatás nyelve vegyes volt, az istentiszteleteknél pedig gyakoribb volt a német nyelv használata.

A második nagy korszak 1815-től 1848-ig terjed: ekkor Kámánházy istentiszteletekre vonatkozó (1/3-ad német nyelvű, 2/3-ad magyar nyelvű) rendeletétől számítva az országos magyar nyelvi mozgalommal párhuzamosan a verőcei magyarok Nógrád vármegyéjétől is támogatva intenzíven küzdöttek a magyar nyelv térnyeréséért. Előbb 1835-ben az iskola kapcsán, majd 1844-ben az istentiszteletre nézve is elérik a magyar nyelv kizárólagosságát.

A harmadik nagyobb időszak 1849–1873-ig terjed. A szabadságharc bukása véget vetett az addig elért vívmányoknak. 1849–1850 körül az oktatási nyelv ismét vegyes lett, a templomban pedig visszaállt a háromhetenkénti német misézés. 1852-ben újraindult a kérvényezés mind a magyar, mind pedig a német oldalon. 1859-ig azonban semmilyen változást nem sikerült elérni. 1859-ben Roskoványit Peitler Antal váltotta a püspöki széken, ehhez a változáshoz 1861-ben újabb kérvényezési hullám kapcsolódott. A kiegészítés az iskolában sikerült visszaállítani a kizárólagosan magyar oktatást. Az 1868/XLIV. törvény, azaz a nemzetiségi törvény Verőcére nem volt hatással. Az istentisztelet ügyében egészen 1870-es évek elejéig folyt a kérvényezés. 1873-ban kompromisszumos döntést hozott a püspök, megtartva a német istentiszteletet. Ez azonban nem került betartásra, ami ekkor még a németek számára volt előnyös. Az egész időszak azonban a német lakosság gyors asszimilációja kísérte.

A negyedik időszak 1873–1906 közötti időre tehető. Az említett elmagyarosodás következtében az 1873-ban hivatalba lépő Kammerer Ferenc plébános legkésőbb 1880-ban megszüntette a németek énekes szentmiséjét, emellett a nagyobb ünnepekkor is (néhányat kivéve) mellőzte a német beszédet. A német lakosság ekkor már nem tiltakozott ez ellen. 1906-ban végül a hívek kezdeményezésére teljesen megszűnik a német nyelv használata, mely a falu vegyes lakosságú történetének végét jelenti.

A német nyelv megszüntetésétől számítva több, mint száz év telt el. Ez a hosszú idő lehet az oka annak, hogy, mint azt a bevezetőben is említettem, sem a környékeliek, sem maguk a verőceiek többsége nem emlékszik arra, hogy a települést valaha németek is lakták. Remélem, ez a tanulmány is hozzájárul valamelyest, hogy ez a tévesen kialakult kép megváltozzon.

FORRÁSJEGYZÉK

1. A magyar katolikus hívek levele Kámánházy László püspökhöz 1814-ben (a pontos dátum nem olvasható) /Acta parochiarum Verőciensis/
2. A Historia domus 1815-ös latin nyelvű bejegyzése Kámánházy László rendeletéről, miszerint a magyar és német nyelv a templomban 2/3–1/3 arányban oszlik meg /Krizsány János plébános bejegyzése/
3. A német katolikus hívek német nyelvű levele Kámánházy László püspökhöz 1816-ban /Acta parochiarum Verőciensis/
4. Karskovich Károly fő ügyvéd véleményező levele Nádasdy Paulai Ferenc püspöknek 1835-ben /Acta parochiarum Verőciensis/
5. A szokolyai lakosok igazolása, miszerint szokolyán csak magyarok laknak – 1843. márc. 1. /Acta parochiarum Verőciensis/

6. A verőcei magyar hívek panasza a prefektus úrhoz Valcz József tanító kinevezése miatt – 1843. márc. 23. /Acta parochiarum Verőciensis/
7. Valcz József tanító levele a küldöttséghez 1843. márc. 25-én /Acta parochiarum Verőciensis/
8. A „józan gondolkodású és igazságot követelő verőcei lakosok” válaszlevele a Valczot kifogásoló magyar híveknek 1843. márc. 25-én /Acta parochiarum Verőciensis/
9. A szentszéki küldött vizsgálatát tartalmazó szentszékhez küldött levél 1844. febr. 6-án a magyar és német nyelv helyzetéről Verőcén /Acta parochiarum Verőciensis/
10. Valter Ferenc plébános levele a szentszéknek 1844. febr. 6-án, melyben visszautasítja az őt ért vádakát a német nyelv preferálásával kapcsolatban /Acta parochiarum Verőciensis/
11. A verőcei németek magyar nyelvű levele Nádasdy Ferenc püspökhöz 1844. márc. 12-én, melyben aggodalmukat fejezik ki a német, mint istentiszteleti nyelv esetleges eltörlése miatt /Acta parochiarum Verőciensis/
12. Nádasdy Paulai Ferenc váci püspök 1844. ápr. 12-i rendelete, miszerint az istentisztelet nyelve kizárólag magyar /Historia domus és egy máj. 30-i másolat az Acta parochiarum Verőciensis-ből – a másolat a rendelet ápr. 22-i vármegye által végzett végrehajtásáról is beszámol/
13. Valter Ferenc levele Nádasdy Ferenc püspökhöz 1844. nov. 30-án, melyben elpanaszolja, hogy a német hívek nem járnak templomba /Acta parochiarum Verőciensis; erre vonatkozó bejegyzéseket a Historia domus is tartalmaz/
14. Horváth Elek főszolgabíró levele Nádasdy püspöknek 1844. dec. 12-én, melyben beszámol a németekkel kapcsolatos vizsgálatról /Acta parochiarum Verőciensis/
15. Valter Ferenc plébános levele Horváth Elek főszolgabírónak 1846. okt. 28-án, melyben leírja, hogy a németek nem fizetnek neki párbért, valamint a korcsmai tivornyákról számol be (a Historia domusba bemásolt levél)
16. Több panasz 1848-ból, mert a lakosság már nem műveli a parókia földjeit (Historia domus)
17. A Historia domus 1850. évi latin nyelvű bejegyzése, miszerint visszaáll a vegyes nyelvű istentisztelet
18. A verőcei magyar hívek kérelme Roskoványi Ágoston váci püspökhöz a magyar nyelv kizárólagosságának visszaállítására 1852. jún. 15-én /Acta parochiarum Verőciensis/
19. A verőcei német hívek német nyelvű levele Roskoványi Ágoston püspökhöz 1852. július 22-én /Acta parochiarum Verőciensis/
20. A verőcei német hívek német nyelvű levele Roskoványi Ágoston püspökhöz 1852. július 31-én /Acta parochiarum Verőciensis/
21. A verőcei magyar hívek levele Roskoványi Ágostonhoz a magyar nyelv ügyében 1852. aug. 1. /Acta parochiarum Verőciensis/
22. Szaszovszky Ferenc plébános levele a kerületi esperesnek 1852. aug. 4-én a németekkel kapcsolatos vizsgálatról /Acta parochiarum Verőciensis/
23. A verőcei magyar hívek 1852. évi harmadik kérelme Roskoványi Ágostonhoz szeptember 29-én /Acta parochiarum Verőciensis/
24. A verőcei magyar katolikusok kérvénye Peitler Antal püspökhöz 1861. ápr. 3-án /Acta parochiarum Verőciensis/

25. A verőcei magyar hívek második folyamodványa Peitler Antalhoz 1861. júni. 23-án /Acta parochiarum Verőciensis/
26. A verőcei és szokolyai magyar hívek közös levele Peitler Antal püspökhöz az istentisztelet nyelve ügyében 1870. febr. 6-án /Acta parochiarum Verőciensis/
27. A verőcei német hívek német nyelvű levele Peitler Antal püspökhöz 1870. febr. 28-án /Acta parochiarum Verőciensis/
28. A verőcei magyar hívek folyamodványa az 1844. ápr. 12-i törvény visszaállítása ügyében, 1870. márc. 9. /Acta parochiarum Verőciensis/
29. A magyar hívek levele Peitler Antal püspökhöz 1870. máj. 28-án /Acta parochiarum Verőciensis/
30. Kammerer Ferenc plébános levele Peitler püspökhöz 1873. júli. 12-én /Acta parochiarum Verőciensis/
31. Liber de Ordine Divinorum in parochia Verőcensis atque Inventorium de rebus Ecclesiae Parochiae Bibliotheca et Archivo (Az isteni szolgálatok végzésének rendjéről hosszas és alapos tanulmányozás után összeállítva 1880) – összeállította Kammerer Ferenc plébános
32. A Historia domus 1873. évi latin nyelvű bejegyzése, miszerint a németeknek olyan miséje legyen, mint a magyaroknak
33. A váci egyházmegye schematizmusainak Verőcére vonatkozó adatai 1801–1907 között

BIBLIOGRÁFIA

- A Váci Egyházmegyei Levéltár egyházlátogatási jegyzőkönyveihez készített segédlete. (kézirat formájában).
- BÁNK JÓZSEF (szerk.): *Váci egyházmegyei almanach. Szent István millenium évében*. Vác. 1970.
- BOROVSKY SAMU: *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Nógrád vármegye*. Budapest. 1911.
- CHOBOT FERENC: *A váci egyházmegye történeti névtára. Első rész: Az intézmények története*. Vác. 1915.
- CHOBOT FERENC: *A váci egyházmegye történeti névtára. Második rész: A papság életadatai*. Vác. 1917.
- DABÓCZI VIKTÓRIA: *Vác az Árpád-korban*. Honismeret 2007/1. 82–88.
- ELMER ISTVÁN (szerk.): *A haza, az egyház és a trón érdekében. A magyar katolikus egyház 1848–1849-ben*. Budapest. 1999.
- FÉNYES ELEK: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik*. III. Kötet. Pest. 1851.
- GERGELY JENŐ - KARDOS JÓZSEF - RÖTTLER FERENC: *Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*. Budapest. 1997.
- HLAVÁCSNÉ KÉRDŐ KATALIN (szerk.): *Magyarország történeti helységnévtára. Nógrád megye (1773–1808)*. Budapest–Salgótarján. 2002
- JÁSZI OSZKÁR: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest. 1912.
- KRONES, FRANZ: *Ungarn unter Maria Theresia und Joseph II. 1740–1790. Geschichtliche Studien im Bereiche des inneren Staatslebens*. Graz. 1871.

- MIKÓ IMRE: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből.* Kolozsvár. 1944.
- PATKÓNE KÉRINGER MÁRIA (szerk.): *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa. Váci Egyházmegye.* Budapest. 1997.
- RIXER GUSZTÁV: *Kismaros az idő sodrásában.* In: DABÓCZI ÁKOS (szerk.): *Tanulmányok Kismaros történetéből.* Kismaros. 1995. 55–84.
- SENZ, JOSEF VOLKMAR: *Geschichte der Donauschwaben. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Eine volkstümliche Darstellung.* München. 1987.
- SENZ, INGOMAR: *Die Donauschwaben.* München. 1994.
- SZOMSZÉD ANDRÁS: *Verőcei évszázadok.* Verőce. 1998.
- TAFFERNER, ANTON: *Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte. Band I.* München. 1974.
- TAFFERNER, ANTON: *Quellenbuch der donauschwäbischen Geschichte. Band II.* Stuttgart. 1977.
- WELLMANN, IMRE: *Die Ansiedlung von Deutschen in Ungarn nach der Befreiung von der türkischen Besetzung im 18. Jahrhundert.* In: BRUNNER, GEORG (szerk.): *Die deutschen in Ungarn.* München. 1989. 49–62.

VIKTÓRIA DABÓCZI

DAS VERHÄLTNIS DER UNGARISCHEN UND DEUTSCHEN BEVÖLKERUNG VON VERŐCE
IM HINBLICK AUF DIE SPRACHVERWENDUNG IM 19. JAHRHUNDERT ANHAND
VON KIRCHLICHEN QUELLEN

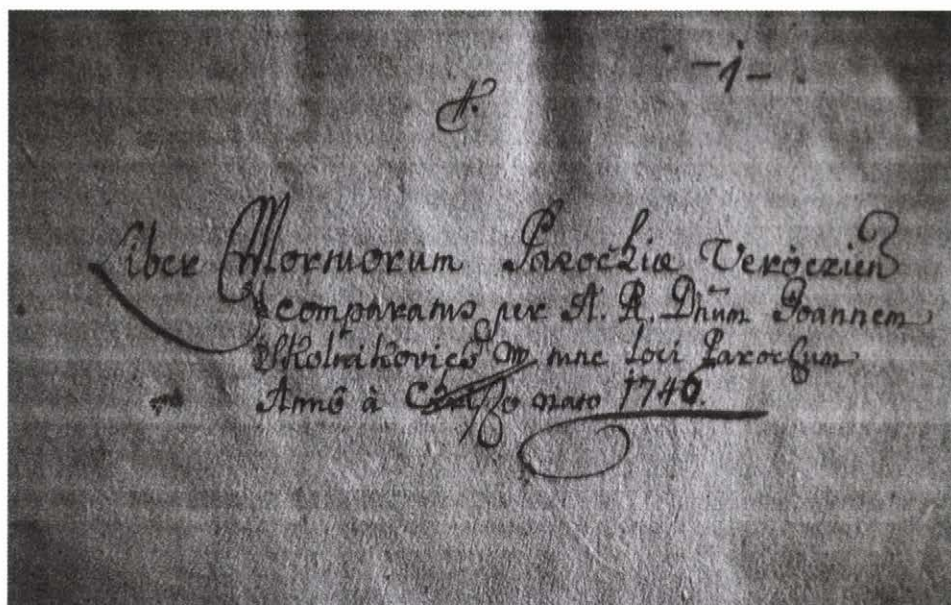
Vorliegender Beitrag setzt sich zum Ziel, einen Teil der Geschichte von Verőce im Donauknie darzustellen. Selber die Einwohner von Verőce, aber auch die Bevölkerung der Nachbargemeinden haben die Überzeugung, dass Verőce stets ein rein ungarisches Dorf war. Diese Meinung spiegelt sich auch teilweise in der Fachliteratur wider. Die in der Kirchengemeinde von Verőce und im Archiv des Bistums von Vác auffindbaren kirchlichen Quellen zeugen jedoch von anderen Tatsachen: Im 18. Jahrhundert sind auch in Verőce deutsche Siedler angekommen, so hatte das Dorf eine gemischte Bevölkerung. Die deutschen Einwohner haben sich in der ungarischen Umgebung zwar schnell assimiliert, sie waren jedoch bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts präsent und haben auch während der ungarischen sprachlichen Bewegung für ihre sprachlichen Traditionen hinsichtlich der Unterrichtssprache aber noch stärker in der Kirche in Bezug auf die Sprache der Predigt gekämpft.

Vorliegender Beitrag untersucht die Verhältnisse und das Zusammenleben der ungarischen und deutschen Bevölkerung von Verőce aus der Sicht der sprachlichen Kämpfe bis zum Schwund der deutschen Sprache aus der Kirche. Die Ereignisse der Kirchengemeinde werden parallel mit den politischen Veränderungen im Land thematisiert. Als Basis der Untersuchung fungieren bisher teilweise nicht publizierte kirchliche Quellen.

LANGUAGE USAGE OF THE HUNGARIAN AND GERMAN POPULATION OF VERŐCE REFLECTED
IN 19TH CENTURY SOURCES

Present study deals with a period in the history of Verőce, a settlement situated at the Danube bend. The inhabitants of both Verőce and the neighbouring settlements are of the opinion that Verőce has always been an entirely Hungarian settlement. This opinion is reflected also in scholarly literature. Nevertheless, ecclesiastical documents found both in the parish of Verőce and in the Church Archives of Vác reveal another fact: at the beginning of the 18th century similarly to other settlements Verőce was settled by a German population. In spite of the fact that the German speaking community was rapidly assimilated by the Hungarian environment, it survived until the beginning of the 20th century, even fighting to keep their language traditions both in education and as a language of service in church.

Present study reveals how the Hungarian and German communities lived together, how they related to each other in respect of the language question, up to the time when German language disappeared as a language of church services. Local parish events are presented parallel to national events reflected in the measures made in different national assemblies of the period. Present study relies on different, so far unpublished ecclesiastical sources.

2. A verőcei rk. egyházközség 1746. évi halotti anyakönyve. Címlap

1208
 Dies *Novicia Hologrum. Anno 1746. Mo 31*
Mense April.
 26. Catharina Geitner annorum 29. sepulta in ordinario Catholica.
Mense Maio.
 29. Antonius filius Josephi Votz Catholici 8. anni sepultus in ordinario.
Mense Julio.
 7. Joannes Henricus filius Joan. Pittman Catholici 7. m. 8. Sep. in ordinario.
Mense Octobri.
 8. Gordonius filius Nicolai Reijem Cath. annos 1. 2. Sep. in ordinario.
 8. Antonius filius Josephi 1. 1. 1. annos 0. sepultus in ordinario.
 17. Jacobus filius Jacob. Polarsch Catholici 5. Trarum.
Mense Decembri.
 6. Helena filia Michaelis 1. 1. 1. annos 0. sepulta in ordinario.
 1747. Catharina filia Joannis 1. 1. 1. annos 0. Sepulta in ordinario.
Anno 1749. Mense Januari.
Mense Martio.
 Catharina filia Stephani Vinneth 3. m. 8. Sep. in ordinario.
Mense April.
 1748. Maria annorum 50. Catholica sepulta in ordinario.

3. A verőcei rk. egyházkötség 1746. évi halotti anyakönyve. 3. oldal részlet

Baptistam.	100	661	.	.	2/4
Summa	530	1997	.	.	
13. VERÖCZE. in Comit. Neograd. —					
Eccl. ad S. Andream Apost. — Patro-					
nus: Episcopus Vaciensis. — Paro-					
chus: D. Joannes Krizsány, Notarius					
Districtus. —					
In Matre.	575	489	.	.	
In Filiali:					
Szokola	196	3521	.	.	1 1/4
In Prædiis:					
Migazzi-Burg	4	.	.	.	1/4
Gimpl	14	.	.	.	1/4
Mörgó	26	.	.	.	2/4
In Huttis:	137	6	.	.	2
Summa	1052	4016	.	.	
Cooperatores.					
In Kosd. D. Josephus Fáby.					
In Mácsa. D. Miathias Hadobás.					
In Püspök-Hatvan. D.					
In Szöd. D. Josephus Patsesvári.					
Vacii in Parochia Superiore:					
D. Josephus Kovács.					
D. Andreas Lehoczky.					
Vacii in Parochia Inferiore:					
D. Michael Belányi	} una et Capellani				
D. Franciscus Lexa					
In Veröcze. D.					2. D.

4. A váci rk. egyházmegye schematizmusa 1818.

Summe 531 677 1377 . .
 Lingua : *Hungarica.*

18. VERŐCZE. *Pagus, in Com. Neograd. —*
 Eccl. ad S. Andream Apost. — *Item **
Patronus: Episcopus Vacienfis. — *Ant.*
 Parochia Anno 1719. administrab. a PP.
 Franc. Vacienf. velut Matri Kosd affiliata.
 Anno dein 1740 Paroch. effecta. — *Paro.*
chus: D. Joannes Krizsány, Notarius Distri-
 ctus, & I. Com. Neograd. Tab. Judic. As-
 sessor. —

<i>In Matre.</i>	720	.	462	.	.
<i>In Filiali:</i>					
Szokola *	160	2	1387	.	1 1/4
<i>In Prædiis:</i>					
Migazzi - Burg.	8	.	.	.	1/4
Gimpl	12	.	.	.	1/4
Morgó	23	.	.	.	2/3
<i>In Huttis:</i>	156	1	.	.	2

Summa 1079 3 1851 . .
 Linguae : *Hung. & Germ.*

Cooperators.

In Kosd. D. Michael Müller. SS. Canon. Doctor

In Aldora. D. Franciscus Retteg.

In Pápa. D. Joannes Medgyes, SS.

Phil. Doctor.

5. A váci rk. egyházmegye schematizmusa 1820.

*Örökösséges és föltétlenlendő Püspök
kegyelmei Urunk!*

1. Az ide juttatott három másolat püspöki rendelkezésből, melyly mag
boldogult Gróf Nádasdy Ferencz Vácz püspök által
1844. évi Aprilis hó 12. kikiáltatott ki, állatni melletti
satik, melyek mai aktáink leírása körülményekhez
képest, az előzőleg tárgyaltakhoz képest, és föltétlenlendő
és szentekről kihagyása után a Verőce helységben,
illetveleg annak alól vett lakosaira nézve, az isteni
szolgálat rendje, és dora, tökéletessé tén megköt
vőre; — rendelkezése ugyan is:

1° hogy az isteni szolgálatok a magyar nyelvű kézi és írás
mindenkori díjazását, a női körök, ugyanígy hajnali
és egyéb farsangok alatt, és imádkozásokban, és olvasásokban,
nyilvános könyörgésekben, és
egyéb imádkozásokban, kihirdetéseiben, és Nagy
tűzök díjazásaiban.

2° hogy az oktatás is Csehországban és Vácz és környék
székhelyén hiánytalanul hazai nyelven végeztet
sék, azok mindenkori díjazását, kik csupán a magyar
nyelven beszélik, külön oktatásos nyelven a pap
lakban, vagy az iskolai épületben.

3. Nem ellentétben, hogy a határ földi helyszíneli
nek, kik általában nem az ajkuk, hanem az
Nagybánya második napján, ugyanígy kézik és
pirosítás második napján a farsangok március
egyéb...

7. A verőcei és szokoljai magyar hűek közös levele Peitler Antal püspökhöz az istentisztelet
nyelve ügyében 1870. febr. 6-án (Acta Parochiarum Veröciensis)

SZENDE ÁKOS

EGY KATOLIKUS TUDÓS A HOROGKERESZT ÉS
A VÖRÖS CSILLAG ÁRNYÉKÁBAN

Dr. Papp Károly geológus (1873–1963)

A kommunista ideológiai terror megszűntével egyre szabadabbá váló egyháztörténeti munkák közül Hetényi Varga Károly művei váltak immár nélkülözhetetlen kézikönyvvé. Forrásértékű az a két könyve, melyekben az egyházi rend ill. az Egyház által jóváhagyott szerzetesség tagjainak (köznapi nyelven: a papoknak¹ ill. a szerzeteseknek²) 20. századi szenvedéseiről és meghurcoltatásairól ír. Ugyanakkor sajnálatos, hogy az ezután született egyháztörténeti munkák közt alig található olyan dolgozat, mely egy-egy – amúgy közismert ill. köztiszteletben álló – világi hívő életútját (tanúságtételét, megpróbáltatásait, szenvedését) tárná fel, pedig – s ez igazából különösen a II. Vatikáni Zsinat óta tudatosult – a keresztség révén Krisztus testébe épült világi hívők „saját hivataluk gyakorlásával az evangélium szellemében élve kovászként belülről járulnak hozzá a világ megszenteléséhez, és életük tanúságával – hitük, reményük és szeretetük ragyogásával – mutatják meg másoknak Krisztust”,³ következésképp a kor egyháztörténete nélkülük nem írható meg. Legalább is csonka maradna, hiszen a „horogkereszt és a vörös csillag árnyékában” is sok-sok olyan – börtönbüntetéssel talán nem járó, mégis – tanulságos életpályának lehetünk tanúi, melyek az Egyház több jeles tagjának a köztörténetben betöltött áldásos szerepének bizonyítékául szolgálnak.

A következőkben az eddig (csak remélni tudjuk: nem tudatosan) figyelmen kívül hagyott – főképp az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltárában őrzött – források alapján dr. Papp Károly* munkásságának, mint elkötelezett keresztény tudósi életpályának a bemutatását tűztük célul, s rámutatunk, hogy az amúgy közismert példás szakmai (tudósi-tanári) működése keresztényi elkötelezettséggel felvállalt hivatásának része.⁴

1 HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. Budapest, 2004.

2 HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. 2. köt. Üldözött, börtönviselt jezsuiták [stb.] szenvedéstörténete. Abaliget, 2002.

3 *Lumen Gentium*, 31

4 Életrajzához ld. különösen: *Tápióságtól Tápióságig. Tisztelegés Papp Károly geológus emléke előtt* (szerk. HÁLA JÓZSEF), Tápióság Barátainak Köre (P. K. műveinek és a róla szóló írások bibliográfiájával)

1873. november 4-én született Tápióságon. 1893-tól a Budapesti Műegyetem ásványföldtani tanszékén Lóczy Lajos* tanársegédje volt. 1898 nyarán geológusként részt vett Déchy Mór kaukázusi expedíciójában. 1900-ban doktorált, s ettől az évtől kezdve a Magyar Királyi Földtani Intézetben dolgozott. Koch Antal utódjaként 1915-ben a Budapesti Tudományegyetem földtani tanszékének professzora lett, s 1917-ben megbízták az őslénytani tanszék vezetésével is. A Földtani Intézet geológusaként elsősorban Erdélyben végzett úttörő munkát. Az Erdélyi-Érchegységben az „erdélyi aranyégyszög” – Abrudbánya–Zalatna–Nagyág–Karács – aranytermő vidékének bányageológiai viszonyait vizsgálta. Kiemelkedők voltak az erdélyi Mezőségen 1906-ban megkezdett kutatásai; olyan kőszelőlőhelyeket, sósvíz- és gázos forrásokat, felszíni gázömléseket, fortyogókat vizsgált és térképezett, amelyeket évszázadok óta ismertek. A Lóczy Lajos javaslatára megkezdett mezőségi kálisó kutatás ugyan nem volt eredményes, de a kissármási fűrés 1909-ben váratlanul feltárta az Erdélyi-medence földgázát. A mező napi egymillió köbméteres hozamával Európa akkor ismert legnagyobb telepe lett. Ez volt a magyar szénhidrogén-kutatás első korszakának legnagyobb eredménye. Kiemelkedő munkája *A magyar birtoklás vasérc- és kőszénkészlete* címen 1915-ben megjelent monográfia. Az ő érdeme az is, hogy – az id. Lóczy Lajos hagyatékában talált – a történelmi Magyarországot bemutató félig kész földtani térképet átdolgozta, kiegészítette és kiadta. Több tudományos társaság (az MTA-n és a Magyarhoni Földtani Társulaton felül a Szent István Akadémia) tagja ill. meghatározó vezetője. 1945-ben nyugdíjba küldték. Ezután a szülőföldjére vonult vissza. Akadémiai tagságától – számos más tudós mellett – 1949-ben megfosztották, majd tagságát helyreállították. Tápióságon hunyt el 1963. június 30-án.

GYERMEK- ÉS IFJÚKORA, PÁLYAKEZDÉSE

Szülei, a 27 kataszteri holdon gazdálkodó Papp Pál tápiósági kántortanító és Perger Júlianna 5 gyermeket neveltek fel (testvérei: Irén, Júlia, János és Pál), akik valamennyien természetes életformának tekintették a birtok körüli mezőgazdasági-háztartási munkát. Károly először a Jászberényi Katholikus Főgimnázium tanulója volt, de mivel a 2. osztályban matematikából megbukott (a tanári kar „számтанból tanúsított elégtelen tanulmányi előmenetele miatt: megrovásra méltónak találta”),⁵ elégséges pótvizsgálja után 1884-ben átírták a piaristákhoz Szegedre, ahol nagybátyja, a piarista Papp János** hosszú ideig tanított. Mivel mennyiségtanból és rajzoló matematikából itt is rossz tanuló volt,⁶ egy év után az iglói gimnáziumba került, ahol 1890-ben leérett-

* A csillag-szimbólumok („** ill. „***”) jelentése: *További (főként életrajzi) adatok: Magyar Katolikus Lexikon (főszerk. Diós István), Bp., Szt. István Társ., [2004-], (internetes változat: <http://lexikon.katolikus.hu>) ** További (főként életrajzi) adatok a piaristákról: Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997. Léh István piarista gyűjtését sajtó alá rendezte Koltai András. Bp., 1998.

5 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), a Jászberényi Katholikus Főgimnázium. „Ellenőrző tanácskozmányi értesítője”, 1883. okt. 31.

6 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), bizonyítványa (kegyesrendiek vezetése alatt álló szegedi városi főgimnázium, 1884/85)

ségizett (matematika: elégséges, természetan: jó).⁷ Az iglói diákéveiből származó egyik levél tanúsága szerint – ahogy mondani szokták – „megkomolyodott”, hiszen apja beleegyezésével még hegedülni is tanult. Részlet apja leveléből: „...még nincs ára a jószágnak, de reménylem tavasszal jól megfizetik. A tandíj kifizetésére ide mellékelve 10 Ft-ot küldök. A hegedű tanulás ellen nincs kifogásom, ha a tanulásban nem hátráltat.”⁸ Egykori szegedi iskolája is figyelemmel kísérte előmenetelét, hiszen mikor beiratkozott az egyetemre, „Kedves Károly öcsém!” megszólítással a következő atyai buzdító-eligazító sorokat kapta egykori osztályfőnökétől, Pap Józseftől⁹: „óhajtom, hogy neked is megkezdendő pályádhoz adjon az Ég egészséget és kitartást, mert ha valamely életpályán ezekre szükség van, úgy a tanári pálya az. (...) Sokat kell tanulni annak, aki másokat tanítani akar, sokat kell túrni egy tanárnak. (...) alig van pálya, melyen többet lehetne használni a hazának, mint a tanári.” Ugyanakkor félti is: Budapesten „a bűn ezerszeres csábjaival kerülgeti a fiatal embert, mely a tapasztalatlan ifjút polyp karjaiba zárja.” Biztatja, hogy „most mutasd meg magad érettnék, önállónak, kit a józanul gondolkodó ész, s nem a fiatalkort jellemző könnyelműség és szenvedély vezérel. (...) Ir-tózáttal fordulj el a tivornya és a kártya kompaniaktól (...), az előadásokat látogasd, a könyvtárakat kutasd, a múzeumokat tanulmányozd, mert ezen a helyeken találsz meg a kincset, mely téged boldogítani és táplálni fog. (...) Ha elfáradsz, menj a budai hegyek-be,” Aláírás: „szerető bátyád Pap József tanár.”⁹

Az egyetemen már az első évben olyan neves tanárai voltak, mint például Eötvös Loránd* (kísérleti természetfizika), Gyulai Pál (Petőfi költészete), Heinrich Lajos (óko-ri földrajz) és Ballagi Aladár (magyar művelődéstörténet), de a későbbiekben tanította őt Lóczy Lajos, Szabó József, Hantken Miksa és Alexander Bernát is, továbbá az esztétikát előadó Beöthy Zsolt, az etikát tanító Pauler Imre, sőt még a ciszterci Békefi Remig* Árpád-kori művelődéstörténeti előadásait is hallgatta. Ugyanakkor – ahogy később még látni fogjuk – nagy hatással volt rá Bodnár Zsigmond „A haladás törvénye a magyar irodalomban” c. előadása is. Valamennyi tárgyát „szorgalmas” ill. „igen szorgalmas” minősítéssel abszolválta. 1900 nyarán részt vett a boroszlói egyetem nyári szemeszterén is, ahol – többek közt Fritz Frech paleontológiai és darwinizmus-előadásait, valamint Ludwig Milch talajtani előadásait hallgatta.¹⁰ Több levele is bizonyítja, hogy mint tervekkel teli, ugyanakkor a szülői háztól nehezen elszakadni tudó fiatalember nemcsak egyetemi éveit alatt, de később is erősen kötődött szülőfalujához. Pali bátyjának például így írt: „A kolerás időt odahaza töltöttük Irénkével, de megnyitván az iskolákat, a múlt hét elején bejöttem ismét Pestre (...) Odahaza megjött az új bor, így Barnával gyakran meglátogattuk a pinczét.” Még egy verekedést is említ, mikor két ittas falubeli fiú összepofozkodott, mire az egyik még „duellumra” is kihívta a másikat. Hogy el tudjon menni a bölcsész hallgatók társas vacsorájára, 1 Ft-ot kért bátyjától, mert –

7 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), érettségi bizonyítványa, 1890. jún. 27.

8 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), édesapja levele, 1887. jan. 27.

9 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), Pap József levele, 1890. aug. 28. E levél megszólítása ill. aláírása („Kedves Öcsém” ill. „szerető bátyád”) alapján sem lehet arra következtetni, hogy P. K. nagybátyja Pap József lett volna, hiszen ő egy másik szegedi piaristát, Pap Jánost nevezett meg nagybátyjaként (ld. a 2. sz. mellékletet). Ezt támasztja alá a levelezés közt ugyanebben a dobozban található „PAP JÁNOS kegyrendi kormánysegéd Budapest” szövegű névjegykártya, hátoldalán 1906. febr. 17-i dátummal a „Kedves Károlyom!” megszólítás, ill. „Szerető bátyád” aláírás

10 ELTE Lt, 419/a (1. sz. doboz), a budapesti ill. breslaui egyetemi indexe

mint írja – „nem sok hitelem van Pesten, s a szegény filozoptereknek amúgy sincs pénzük.” Elpanaszolta azt is, hogy bár beküldött egy írást a Hét-be, azt csak egy szerkesztői üzenetben kapott buzdító hangú válasza méltatták, ennek ellenére nem hagy föl az írással: „Még megpróbálkozok eggyel, ha az is a papírkosárba kerül, akkor aztán félbehagyom az íráságot, melynek mindjárt a kezdetén ilyen humorosan lecsúsztam az ábrándok lejtőjéről. (...) Mindegy, csak a tanári diploma meglegyen, a többi osztán magától jön. Akkor azután, ha sikerül Pesten maradnom, újra kezdem az iskolát megint: a Zeneakadémiában. Majd meglehet, hogy az orgonabillegetésben találok majd fel azt, amit oly régóta keresek, de nem találok – a sikert és az elismerést.”¹¹ Néhány, a Tápió-vidéken játszódo, rövid, szinte balladai tömörségű elbeszélése 1894-ben még megjelenik a *Szabad Szó*-ban¹² – valamennyi romantikus-tragikus szerelmi történet ill. az olvasó együttérzésére apelláló, fájdalmas emberi sors, hogy aztán az ezeket követő írásaiban már tudományos, tudományfilozófiai, vallási ill. történelmi érdeklődéséről tegyen tanúságot. Fontosnak érzi, hogy egy népszerűsítő cikkben szinte elsőként adjon hírt tanára, Bodnár Zsigmond sajátos történelembölcseletéről,¹³ mely szerint – legalább is Papp Károly így adja vissza Bodnár tételét – „az emberiség története szabályos hullámokban halad előre, az idealizmus és a realizmus váltogatják egymást következetesen”, azaz „ideális eszme idején az ember feje tele van nemes és nagy gondolatokkal,” és ilyenkor „lépnek fel az emberiség jótevői, reformátorai, s a nagy vallásalapítók (...). De nem tart soká az idealizmus nemes uralma. Csakhamar fellép az ellenkező eszme, a realizmus. Csendesebbek, nyugodtabbak leszünk, nem törődünk más emberrel, csak saját jólétünket keressük, az emberi önzés és érzékiség lép előtérbe. (...) Az ország dolgai sokakat nem érdekelnek, legfeljebb annyira, amennyiben saját javukat célozzák.” Ugyanakkor már 1895-ben, mint Lóczy Lajos tanársegédje kezdte meg gyakorlati terepi munkáját, mégpedig a Cuha-völgyi vasút építését kísérő geológiai feltárásban (azaz az építkezés során kirobbantott közet vizsgálatában). Csak néhány név az itt dolgozó szakember-gárdából: Lóczyn felül a Balaton ill. a Bakony két nevezetes tudósa, a földrajztudós Cholnoky Jenő* és a piarista Laczkó Dezső*, valamint Gubányi Károly és Szentgáli Antal vasútépítő mérnökök. Szállásuk több héten át a bakonybéli ben-

11 ELTE Lt.419/b (10. sz. doboz), P. K. levele Bp-ről „Pali bátyjának”, 1892. nov.16. (aláhúzás az eredeti szövegben)

12 A Tápió partján (Tárcza), jún. 8; Ne higgy neki, jún. 16.; Erősebb a szerelemnél, okt. 17.

13 A haladás törvénye. Szabad szó, 1894. nov. 12.; Bodnár Zsigmond (1839–1907) Nagykárolyban született. 1861-ben pappá szentelték. Segédlelkész Varbón és Nuzslon. Tanított a nagyszombati gimnáziumban, a szegedi főreáliskolában és a lipótvárosi állami főreáliskolában. 1875-től egyetemi magántanár. Mivel nem fogadta el a szeplőtelen fogantatás dogmáját, szakított a római katolikus egyházzal csatlakozott az unitárius egyházhoz. – „Törvénye” révén vált közismertté: Az események zűrzavarában törvényszerűséget keresve arra a meggyőződésre jutott, hogy az emberi szellemnek is megvannak a maga sajátos törvényei. Egy olyan rendszert alakított ki, mely kimondta, hogy a történelem tanulsága szerint az emberiség egyszer egységben látja a szép, a jó, az igaz eszméjét, úgy, hogy a szép egyúttal jó is, igaz is, majd az egység folyamatos lazulásban jelentkezik. Elméletének népszerűsítésére 30000 füzetet és kisebb könyvet nyomtatott ki, de ez sem segítette elő népszerűségét. Tagja volt a Petőfi Társaságnak és a Magyar Történelmi Társulatnak. A Ferenc József koronázási alapból 2.800 Ft jutalomban részesítették. Legjelentősebb munkája a magyar irodalomtörténete volt. Tanulmányai 22 lapban és folyóiratban nyertek közlést. Elismerően rendkívül éles analízis és kritikai képességgel rendelkezett. A maga hite szerint próféta volt, aki tele volt izzó szenvedéllyel de diktatórikus hajlammal is. „Eredeti” ember volt, de eredetiségét a különködésig vitte.

cés kolostorban volt, s ekkor szövődtek azok a tervek, minek eredményeként később Gubányi és Szentgáli Kinában és Szibériában folytatták vasútépítő tevékenységüket, de itt került szó a Déchy későbbi Kaukázus-expedíciójáról is, melyeken – többek közt – először 1898-ban Papp, majd később Laczkó is részt vett.¹⁴ A fiatal Papp – mint ahogy szüleinek írt leveleiből is kiderül¹⁵ – kaukázusi expedíciója alatt nagy érdeklődést mutatott a térség kultúrája és népei szokása iránt: részletesen beszámolt nemcsak Kubány veszélyes hágóiról, de a „czárné nevenapját” ünneplő kozákok parádés felvonulásáról, s a karacsáj törökökről is, akik között Zichy Jenő 3 évvel korábban az ősmagyarokat kereste.

Hasonlóképpen figyelemre méltó szicíliai úti beszámolójának az a részlete, melyben és ahogyan a palermói kapucinusok sírboltjában szerzett élményeiről számol be: „Alig van nép a földkerekségen, amely mély vallásosságban a szicíliaival versenyezhetnék. A benső áhitat, a holtak iránt való kegyelet, oly különös módon nyilatkozik ez érdekes népfajtában, hogy az utazó szinte megdöbben tőle. (...) A szicíliai nép a halottakat kivétel nélkül nagy tiszteletben tartja, s róluk a legnagyobb áhítattal beszél, a bűnösöket, az eltévedteket sem rágalmazza, hanem a Mindenható irgalmáért könyörög érettük. (...) Ily körülmények között a szicíliai népnek Palermóban csak természetes a kapucinusok sírboltja, melyben mintegy tízezer kiszáradt holttest függ a kriptá falain. (...) A halottak díszes ruhában vannak, a nők selyemben, az egyik kezében pólyás gyermek, nyilván gyermekágyi lázban mindketten meghaltak. Fentről behallatszik a kapucinusok éneke: »Ossa arida audite, verbum domini!«”¹⁶

Érdeklődése persze csakhamar tanult szakmája, a széles természetrajzi megalapozottságú geológia iránt fordul, de a kapcsolatos – akár tudománynépszerűsítő – írásait továbbra is az olvasmányos stílus jellemzi, melyhez immár természettudósi alaposág járul: „Ritka természetű tüneménynek voltak szemtanúi folyó hó 26-án a pestmegyei Tápióvölgy lakói. Szerdán délután 4 óra 10 perckor a Tápióáshoz tartozó Pusztasziger fölött mintegy 500 m magasban fehéren izzó meteor tűnt fel, s óriási sebességgel rohant Tápióbicske tornya felett délkelet felé a Zagyva síkságnak. Mintegy 10 másodperc múlva hatalmas durranás riasztotta fel a község lakóit, akik rémülettel hallgatták a mennydörgésszerű robajt, ami a durranás után mintegy 20 másodpercig tartott. A fényes nap dacára a meteor magja vakító fehér sugarat szórt széjjel a derült kék égbolton és foszlányos üstöke, mint fehér fátyol húzódott a rohanó fényburok után. A vidék lakossága rémületes meséket költ a jelenségből s izgatottan tárgyalja a ritka esetet.”¹⁷

Hazaszeretetről (ha tetszik: nacionalizmusáról) tesz tanúságot az ország paleontológiai-geológiai leletei megőrzésének fontosságát hangsúlyozó harcos írása. Kifogásolta, hogy mikor a Marosillye és Lugos közötti vasút építése során a Kosteji (Costieu ill. Nagykastély) alagút kiásásakor értékes paleontológiai kincsek (fossziliák) kerültek napvilágra, azokat a nagyszebeni múzeum egy bizonyos Boettinger nevű frankfurti tanárnak ajándékozta. Következmény: „A magyar geológusnak pedig, aki az országos felvételek során idejut, vagy a paleontológusnak, aki a magyar múzeumok részére gyűjt, nem marad

14 ELTE Lt, 403/a, P. K. levele Bogsch Lászlónak, 1960. ápr. 21. (2. sz. melléklet)

15 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), P. K. 2 levele szüleinek Tápióáshoz, 1898. júl. 19. ill. aug. 2.

16 A palermói kapucinusok sírboltjában. Alkotmány, 1900. okt. 27.; „Ossa arida...” = „Ti kiszáradt csontvázak, halljátok az Úr szavát!” (Ez 37,4)

17 Meteor. Alkotmány, 1900. okt. 2.

más hátra, mint a német tudós után keresgél.” Odáig ment, hogy még azt is szóvá tette, hogy a nyilván számos szász szakembert is tömörítő nagyszebeni természettudományi társulat német nevében Hermannstadt szerepel, holott még „a cs. és kir. közös hadsereg is a hivatalos magyar helység névírását használja”, így különösen érthetetlen, hogy „hogyan éppen ehhez a jeles tudományos egyesülethez ér oda olyan későn a magyar nyelv szózata.”¹⁸ Ugyanakkor nem kis büszkeséggel ad hírt a külföldi szakemberek hazánk geológiai kincsei iránti érdeklődéséről, közte a boroszló egyetemmel fennálló tudományos kapcsolatokról, minek során a korábbi nyári egyetemi tanfolyami tanára, Fritz Frech vezetésével mintegy 20 hallgató látogatott hozzánk, akik nemcsak a budapesti „hőforrásokat” nézték meg, de Lóczy és Cholnoky vezetésével a Bakonyba ellátogatva a zirci cisztercieket, a pannonhalmi bencéseket és a veszprémi piaristákat is meglátogatták, ahol „igazi magyar vendégszeretettel fogadták őket.”¹⁹ A külföldi szakirodalmat igen élénken figyeli, s a *Földtani Közlöny* hasábjain rendszeresen ő írja meg az elhunyt (hazai és külföldi) szakemberek nekrológjait, beleértve munkásságuk igen részletes méltatását. Az 1908-ban elhunyt Albert Lapparent-ről például nemcsak azt írta meg, hogy már az 1860-as évektől kezdve tagja volt annak a bizottságnak, mely a La Manche-csatorna alatti vasúti alagút megépítésének a lehetőségét vizsgálta,²⁰ hanem azt is, hogy ő hívta fel a francia szakközönség figyelmét a magyar Déchy kaukázusi expedíciójának a jelentőségére. Ráadásul nagy rokonérzéssel úgy mutatta be francia kollégáját, hogy írásainak költői stílusa „természetes jóságának és mély őszinteségének a megnyilvánulása”, következésképp „munkáinak sorai közt a szigorú kritikai él s nagy tudás mellett is ott rejtőzik a mélyen érző szív s a természetimádó nemes lélek.”²¹ Egy másik munkájában pedig az 1909-ben eltávozott 22 geológus (köztük 5 angol és egy amerikai) életútját ismerteti.²²

Miközben a láthatóan nagy kedvvel végzett szakirodalmi bűvárkodás közben kollégái életpályájában az előre mutatót, a követni valót – megkockáztatjuk: az ideálist – igyekszik feltárni és felmutatni, rendkívüli kitartással és szakmai alapossággal, ugyanakkor a világtól való egyfajta elfordulás igényével, de minden jel szerint örömmel vesz részt a földtani feltárások sok-sok utazással, mostoha körülményekkel járó terepi munkáiban. A kapcsolatos dokumentumok (a kiküldetési rendelvek s főleg a magánlevelek) alapján ugyanakkor az is megállapítható, hogy a századelő közigazgatása (akár a hierarchikus hivatali szervek közti kapcsolatot, akár a vasúti-postai szolgáltatást nézzük) kitűnően szervezett volt, s az információ még az erdélyi, ma „Isten háta mögöttinek” vélt helységekbe is gyorsan és megbízhatóan eljutott. Az „utolsó posta” nem egyszer például a vasúti vendéglő volt, így nemcsak időben értesültek a váltó kollégák érkezéséről, de az otthoni hírekről is.²³ Így a távollét ill. a nagy távolság nem lehetett akadálya a későbbi feleségével, dr. Balogh Margittal szépen kibontakozó kapcsolatá-

18 Pángermán szász tudósok. Budapesti Napló, 1903. jan. 9.

19 Boroszlói egyetemi hallgatók Budapesten. Pesti Napló, 1902. máj. 29.

20 Valószínűleg a következő könyv lehetett forrása: ALEXANDER LAVALLEY – EUGENE LAROUSSE, ALFRED POTIER – ALBERT DE LAPPARENT: *Chemin de fer sous-marin entre la France et Angleterre: Rapport sur les explorations géologiques faites en 1875 et 1876*. Paris. 1877.

21 P. K.: A geológia halottai 1908-ban. Földtani Közlöny, 1908/11–12

22 P. K.: A geológia halottai 1909-ben. Földtani Közlöny, 1909/10–12

23 ELTE Lt, 419/b (11. sz. doboz), öccse 1910 augusztusi levele „Tápió-Ságh”-ról Brádra, a vasúti vendéglőbe, melyben beszámol a mezgazdasági munkák kedvező előrehaladtáról

nak, hiszen például 3 nap alatt megérkezett a levél Budapestről Zalatnára vagy vissza.²⁴ Kettejük ez időből származó sűrű levélváltása megható példája a kezdeti udvarias és tisztelettudó, szemérmesen tartózkodó „tapogatózás” nyílt szerelmi vallomássá való fejlődésének, melynek – s ez túlzás nélkül állítható – bármely szépirodalmi igényű szerelemvallomás-antológiában is helye lenne. Ráadásul a „távoli kedves” előtti őszinte feltárulkozások – mint források – igen nagy segítséget nyújtanak kettejük karakterének, törekvéseinek, motivációinak feltárásához, így nem érezzük, hogy a témánk szempontjából fontossággal bíró részletek közlésével indiszkréciót követnénk el. Az „Édes kis Margitka Nagysád!” megszólítással kezdődő leveleiből²⁵ először is Papp befelé forduló természetére lehet következtetni: „... mióta magányosan, illetőleg legényemmel járom a hegyeket, egész napon át borongós gondolatok járnak a felemben.” Elpanaszolja, hogy a geológus „sokszor hetekig más embert nem is lát, mint a hegyi pásztornépet,” s „csakis a természet szeretete az, ami erőt ad arra, hogy kulturálatlan vidéken, esőben, szélben, életveszedelmes sziklák közt tengessük életünket, háládatlan foglalkozásunkban.” S íme, a szerelmi vallomás: „... az egyik hegykatlanban remek viola színű virágokat pillantva meg, édes érzéssel gondoltam Margitkára, (...) aki úgy szereti a viola színt ruhában s levélpapírosban egyaránt. Amióta az első lila színű kis levélkét kaptam a múlt évben Margitkától, nekem is a legkedvesebb színem a viola; s úgy szeretnék egy csokor őszi kikericszet az én kis Barátnőmnek küldeni.” Azt is megírta, hogy templomban volt, „s ha a jó Isten meghallgatja egy bűnös ember imáját, úgy ha én nem is, de Margitka nagyon de nagyon boldog lesz.” Ugyanakkor a kedvesért mondott ima nála nem egyszerűen a romantikus szerelmi vallomás vallásos köntösben való megjelenítése, hiszen egyúttal a vallásos beállítottságára utaló más lelki élményéről is beszámol: „... testileg jó erőben és egészségben vagyok; egy geológus, ha hivatásának él, nem is lehet más, mint egészséges. Lelkileg is a múlt héten sok élvezetben volt részem. Itt járt ugyanis Zalatnán egy jezsuita páter, aki a vallástalan lakosságnak missiót tartott! Mondhatom, olyan szónoklatokat mondott, hogy e mellett még Cholnoky barátunk is elbűjhat.”

Balogh Margit kezdetben még a megszólításban is bizonytalan: „Igen Tisztelt Főtitkár Úr!”²⁶ Bevallom, hogy egészen másképpen akartam megszólítani, de nem mertem ...²⁷ A többi – mintegy tucatnyi – levél már „Kedves Karcsi!” megszólítással kezdődik, s egyre bizalmasabbá válik. Részlet az előzőekben idézett levélre adott válaszból: „... nagyon köszönöm, hogy a templomban rám gondolt és imádkozott értem. (...) Mint naiv kis egyetemi hallgató nem egyszer mentem el barátnőm, Neda²⁸ kedvéért a jezsuiták templomába böjti prédikációkat hallgatni. Ott állodgáltunk hátul az oszlopok között és gyönyörködtünk a szent beszédben. Még a könyörgést is meghallgattuk a végén, s mikor az orgona megszólalt és kigyulladt a megváltó alakja körül a főoltáron a sok villanykörte, meghatva térdeltünk le mind a ketten, s tele volt a szívünk imádsággal és szent

24 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), P. K. 1912. szept. 3-ai, szept. 15-i és okt. 1-jei levelei Balogh Margit (B. M.)-nak

25 ld. az előző jegyzetet

26 P. K. 1909-től a Magyarhoni Földtan Társulat első titkára

27 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), B. M. levele Berlinből, 1912. júl. 19.

28 Relković Nédáról van szó (ld. később); B. M. evangélikus vallású volt

áhitattal. (...) levelét olvasva eszembe jutott a Stabat mater megható dallama, amely könnyeket csalt akkor szemünkbe.”²⁹

De még az esküvőjüket megelőző néhány hetet is a férfi – akár még a hivatás fontosságát is előtérbe helyez – lovagias tartózkodása jellemzi: „Nagyon szeretném, ha jönne velem egy napra Tápióságra, megismerni falusi otthonunkat. (...) A titkári teendőim miatt nagyon félek, hogy kissé el kell halasztanunk az e..... idejét, (...) mert az idei felvételek, és a sok minden tennivalóm miatt nem élhetek teljesen Margitkának.”³⁰ 1913. jún. 25-én kötöttek házasságot Tápióságon.³¹

A FÉRJ

Felesége, Balogh Margit 1881-ben született Budapesten, „ágostai hitvallású” szülők-től. Tanulmányait rendkívüli bölcsészhallgatóként történelem-földrajz szakon végezte a budapesti tudományegyetemen (néhány ismert név tanárai közül: Pauler Imre, Beöthy Zsolt, Zolnai Gyula, Lóczy Lajos, Kövesligethy Radó* és Békefi Remig).³² A Székesfővárosi Váci utcai Községi Leánygimnáziumban tanít, de már mint egyetemi gyakornok Lóczy Lajos és Cholnoky Jenő oldalán számos nagyobb utazást tett Skandináviában, Itáliában és Dél-Franciaországban. 1912-ben É-Afrikába utazott, behatolt a Szahara-sivatagba is, ahonnan gazdag gyűjteménnyel tért vissza. Különösen Cholnokyval és Békefivel tartott fenn mély szakmai-emberi kapcsolatot. Cholnoky nemcsak „Balogh Margit kedves munkatársamnak” szignóval küldte meg kínai útjáról megjelent cikkének különlenyomatát,³³ de meleg hangú levélben kondoleált egykori tanítványának és munkatársának, mikor édesanyja meghalt.³⁴ Békefi Balogh szakdolgozatát mint „nőhallgatóinak első nyilvánosságra kerülő munkáját” dicsérte, arra buzdítva tanítványát, hogy bátran vágjon neki vizsgálóinak, de dolgozatát csak a szóbeli után tegye nyilvánossá³⁵ (Balogh Margit Békefi iránti különleges tiszteletéről a későbbiekben még szó lesz).

Mint az ún. „tisztos polgári családból származó”, intelligens fiatal hölgy aktív részese a középosztály társadalmi-kulturális életének. 1905-ben Abbáziában és Velencében nyaral, de részt vesz a balatoni Anna-bálon is. 1907-ben Rómába is eljut, vatikáni művészi-vallásos élményeiről édesanyjának így számol be: „A Szixtini kápolnában voltam először. Michel-Angelo festette meg belül. Kevés a tollam ahhoz, hogy csak halványan is le tudjam írni e titán hatalmas alkotását. Nem tudtam, miben gyönyörködjem inkább: a nagyszerű eszmékben, a miket páratlan ecsetje megörökített, vagy a remek kivitelben, a hogy művészi gondolatait a hasonlíthatatlan művész kifejezi. (...) Rafael isteni művészete a remek freskók egész sorozatával látta el a pápa termeit. Micsoda gondolatok, milyen kifejezés, színezés. Itt az ember az elragadtatástól szinte egy magasabb régióba képzei magát. (...) Persze, a vaticani múzeumot is meg kellett nézнем. A mit az emberi művészet összeremtett Kr. e. 3000 esztendő óta, mind itt van összehalmozva

29 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), B. M. levele, 1912. oki. 9.

30 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), P. K. levele B. M.-nak, 1913. máj. 8.

31 ELTE Lt, 419/a (1. sz. doboz), házassági anyakönyvi kivonat

32 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), Jelentő ív rendkívüli bölcsészhallgató számára

33 ELTE Lt, 419/g (16. sz. doboz), a Cholnoky-cikk különlenyomata

34 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), Cholnoky Jenő levele Kolozsvárról, 1912. máj. 12.

35 ELTE Lt, 419/g (5. sz. doboz), Békefi Remig levele B. M.-nak, 1903. nov. 6.

bámulatos mennyiségben.”³⁶ Különlegesen tartós és mély szellemi-érzelmi barátság fűzte egyetemi évfolyamtársához, a (szintén bölcsészdoktor és tanár) horvát nemzetiségű katolikus Relković Nédához. 1960-ig, barátnője haláláig szinte „sülve-főve” együtt voltak: világnézetük, történelmi-kulturális-zenei érdeklődésük hasonlóságáról legalább száz levél tanúskodik. Néda e levelekben – a „Te Polluxod” aláírás mellett – rendszeresen „Castoromnak” szólította. Mikor egyetemi tanulmányaikat 1903-ban befejezték, ő, Néda és annak Davorka nevű húga egy, a zirci apátságot és templomot ábrázoló saját készítésű gobleint ajándékoztak szeretett professzoruknak, Békefi Remignek, aki az ajándékot a következő szavakkal köszönte meg: „amint Zirc képét kedves tanítványaim himzésében megláttam, könnyű tódult a szemembe. Zirc ilyen alkotásban egyszerre szívven kapott. Láttára egész pályám emlékei feltárnak. (...) Egyebek között eszembe jutott, hogy ezen monostor csendjében villant meg lelkemben Rendem története megírásának a gondolata.”³⁷ Nemcsak kezdeményezői, de – egy-egy tanulmány erejéig – írói is professzoruk halála alkalmából a hálás tanítványok által megjelentetett Békefi-emlékkönyvnek.³⁸ Ebben – olyan neves szerzők mellett, mint például a piarista Prónai Antal*, a ciszterci Vargha Damján* vagy az akkor még „csak” múzeumi könyvtáros, Hóman Bálint* – Balogh Margit a Római Birodalom dunai hajózásának a történetéről írt elemzést, a Relković-nővérek pedig azt mutatták ki, hogy az 1664-ik évi török pusztítás után Újbánya városi-polgári élete igen gyorsan helyreállt. Balogh Margit egyébként sokat fényképezett, főképp geológia-földrajzi nevezetességeket. A Niagaráról készített fényképét Schütz Antal* a következő szavakkal köszönte meg: „Méltóságos Asszonyom, legyen kegyes elnézéssel, hogy csak most köszönöm meg a nagyszerű »Niagara«-t. Ritka élvezettel olvastam el a meleg és szakszerű leírást, áhítattal ültem a kitűnő képek előtt. Ezzel valósággá lett bennem a zsolttáros szava: »vox Domini in torrente aquarum«.”³⁹ Földrajzi-geológiai felvételei mellett egyházi műemlékeket is megörökített.⁴⁰ De iratai közt – saját kézírásában – megtalálható nem csak a pápai himnusz, de Jacopone di Todi *Stabat Mater*-ének a szövege is.⁴¹

Nemcsak a fentiek, de – mint ahogy arra még több utalás lesz – a későbbi események is bizonyítják, hogy házasságuk stabil szellemi-lelki-neveltetési-érdeklődési-világnézeti rokonságon alapult, melyben a szeretetben gyökerező kölcsönös tisztelet fontos részévé válik a „viseljétek el egymást” Szent Pál-i parancs magától értetődő felvállalása is. Margit asszony gyakran kísérte el férjét nemcsak a közeli (pl. erdélyi) geológiai feltáró útjaira, de a kontinensen túli nemzetközi konferenciákra is – a maga módján segítve az egyébként egyre nagyobb szaktekintélyt élvező férjétől ab ovo idegen hivatali-protokolláris szereplését. Természetes, hogy mint a terepen dolgozó magányos fiatal férj aggodik várandós feleségéért („Ha unatkozol, zongorázz esténként, vegyél egy magyar

36 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), B. M. levele édesanyjának Rómából, 1907. júl. 15.

37 ELTE Lt, 419/g (5. sz. doboz), Békefi Remig levelei B. M.-nak, 1903. dec. 24. és 1904. jan. 1.

38 Békefi-emlékkönyv. Dolgozatok B. R. egyetemi tanári működésének emlékére. Írtak: tanítványai (szerk. dr. Pintér Jenő). Bp. Stephaneum Nyomda R.T. 1912.

39 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), Schütz Antal levele, 1934. szept. 24.; „Vox Domini ...” – utalás Zsolt 29,3-ra: „az Úr szava a hatalmas vizek fölött”

40 ELTE Lt, 419/g (5. sz. doboz), az 1917. évi naptárában 12 tételes fényképlista (befagyott Duna, városi-leteti hévízforrás, Pannonhalma, stb.)

41 ELTE Lt, 419/g (6. sz. doboz)

kottát”⁴²), miközben vidéki útjairól küldött több levele is a világ gyarlóságaival szembeni érzékenységét mutatja. Zalatnai magányából például így ír: „*En bizony most nem nagyon zavartatom magam senkitől, hanem korrigálom a dolgaimat, hogy a munkám minél előbb ki legyen nyomva. Nem érdemes senkivel törődni; ha az ember bizonyos pozícióba jut, annyira hízzelegnek, nem is képzeld.*”⁴³ Ugyanakkor nem kis örömmel reagált felesége táviratára, melyben tudatta, hogy kinevezték egyetemi tanárrá, melyhez több geológus-társa gratulált.⁴⁴

Tény, hogy Papp „egyre kevesebb örömet talált a közéletben, s mindjobban visszahúzódott.”⁴⁵ Ennek fő oka nyilván introvertált természete, de hozzájárulhatott újszülött gyermekük halála is. Meghatóak Neda együtt érző sorai: „Szegény jó Castorkám! Ilyen szomorú levelet valóban nem vártam. Mindannyian igaz részvétünket fejezzük ki. (...) Szegény bogaram, ennyit kiállni testileg, lelkileg.” Vigasztalja, hogy talán jobb így, hiszen „ha a kis angyal gyenge volt, jobb, ha az Isten magához vette”, mert ha a gyermek később hal meg, mikor már jobban megszerette, akkor a fájdalom is nagyobb.⁴⁶

KATOLIKUS TUDÓSKÉNT A TUDOMÁNYOS- ÉS KÖZÉLETBEN

A „katolikus” jelzőn Papp esetében nem egyszerűen egyfajta műveltségi-hitbuzgalmi háttérű minősítést, vagy a keresztség révén a katolikus egyházhoz való tartozás automatikus kifejeződését kell értenünk. Ahogy Sík Sándor* *a katolikus irodalmat mindenekelettől irodalomnak* minősítette,⁴⁷ Papp életpályája is egyértelművé teszi, hogy a „katolikus tudós” is elsősorban olyan, a szó általános erkölcsi értelmében vett szakember, aki hivatását a tudósra jellemző felkészültséggel, motivációval, elkötelezettséggel és szemléletmóddal (objektivitással, alaposággal) gyakorolja, minek részeként persze a hitéből fakadó ill. hitére utaló erények legtöbbször is kifejeződésre jut. Mindjárt pályája legelején, mikor például a geológia minden ágát (az általános geológiát, a sztratigráfiát és a paleontológiát) tanította, elkerülte, hogy az ezen szakágazatok közti általános összefüggések felmutatásakor a (például a külföldi szakirodalomban fellelhető) kevésbé bizonyítható – amúgy talán látványos – elméletek köztudatba kerüljenek. Ahogy tanítványa, ifj. Lóczy Lajos megállapítja: „...biztos kritikával csak a valóban helytálló új elméleteket vetted át és tanítottad nekünk. (...) Hogy mennyire pontos, sőt pedáns és elővigyázatos s milyen gondosan újra és újra átvizsgálja a kétségesnek látszó dolgokat, az minden művéből, de különösen a Hegyesdrócsában – a Maros és a Fehér-Körös között – végzett térképfelvételeiből kitűnik. (...) Életfelfogásának nemes konzervatizmusa megnyilvánul tudományos műveiben is. Kutatási eredményeit nem nagy eszmefuttatások, és elméletek, mint inkább az egzakt megállapítások jellemzik.”⁴⁸ De az igaz baráttá vált másik tanítványa, Bogsch László is hasonlóképpen nyilatkozik róla: „Őslénytani munkái a pontosságra törekvést

42 ELTE Lt, 419/g (6. sz. doboz), P. K. 2 postai levelezőlapja Badacsonyból, 1913. szept.

43 ELTE Lt, 419/g (13. sz. doboz), P. K. levele Zalatnáról, 1915. szept. 16.

44 ELTE Lt, 419/g (13. sz. doboz), P. K. levele Zalatnáról, 1915. szept. 21.

45 BOGSCH LÁSZLÓ: *Megemlékezés Papp Károlyról 100. születésnapja alkalmából a tápiósági temetőben lévő sírjánál*. Földtani Tudománytörténeti Évkönyv 1974, 29–36.

46 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), Relkovič Neda levele, 1914. ápr. 17.

47 SÍK SÁNDOR: *A katolikus irodalom problémájához. Egyetemesség és forma*. Vigilia, 1935. 2. sz. 9–30.

48 Lóczy Lajos üdvözlőbeszéde P. K. 25 éves tanári jubileumán. Földtani Szemle, 11. k. 1. füzet, 1–25

tükrözik, s mentesek minden túlzó eszmefuttatástól. A morfológiai felismerés pontossága s az így logikusan levonható adatok megszerzése: ez volt öslénytani munkáinak fontos jellemzője.⁴⁹ Mindennek pontosan, akár többször is utána nézett, mielőtt leírta, közzétette volna. 1926-ban, mikor Trianon után pontosítani kellett a szénvagyonra vonatkozó országos adatokat, a következő levelet írta a kollégájának, László Gábornak*, aki tőzegvagyon tekintetében számított specialistának: „Kedves Gábor! A szenekről most egy kisebb népszerű munkát írok, azonban bevezetőül szeretném belevenni tőzeg-kincsünket is. Munkád alapján (Földtani Szemle, I. köt. 2. füzet 86–88. old) dióhéjban ismertetést adtam ezekről, azonban nem tudom, hogy az ott közölt becslés végeredménye helyt álló-e vagy sem? Nem szeretném, hogy helytelen adatok kerüljenek bele, ezért arra kérek, kegyeskedjél hitelesen összeállítani (...) régi országunk és csonka országunk tőzeg-kincsét. Sokfelé citálják ugyanis becslésedet, de nem tudtam rájönni, hitelesen-e. Szíveskedjél ezért pár sorban összeállítani eme becslések végeredményét, s ezt Neved alatt, változatlanul közölném. Igaz tisztelettel készséges barátod”⁵⁰ Hogy a tudományos objektivitás politikai rendszerektől, változó ideológiáktól mentes megőrzése komoly szellemi-erkölcsi értékrendszert s mérsékletességgel párosuló bölcsességet és következetességet kívánt, arra kevés olyan tudósi pálya mutat példát, mint az övé, hiszen a századelejei liberalizmust követő a zsarnoki erőszakot is kitermelő eszmei-politikai küzdelmekben sokan könnyűnek találtattak. A Tanácsköztársaság kikiáltásával például – ahogy azt Schütz Antal* a magyar értelmiség viselkedésével kapcsolatban találóan megállapítja – „jött a *kommunizmus*, hol sokat szenvedetek, kik kötelességüknek tekintették kitartani munka- és őrhelyükön. (...) De láttam igen sok meghunyászkodást, sőt bedőlést és fölkinálkozást is, és csak módjával tudtam örülni a kommunizmus utáni nagy buzgóságnak.”⁵¹ Papp Károly sem ítélkezett felelőtlenül, annak ellenére, hogy maga is szenvedő részese volt a Tanácsköztársaság intézkedéseinek, hiszen a proletárdiktatúra jegyében egyetemi tanári állásából is elmozdították. Ugyanakkor, mikor a proletárdiktatúra bukása után a Magyar Tudományos Akadémián több tudósnak, köztük például kollégájának, Kövesligethy Radónak is igazoló bizottság előtt kellett beszámolni a Tanácsköztársaság alatti viselkedéséről, Papp nem állt be a kódobálók sorába. Kövesligethynek nemcsak „a középiskolai tanárképző intézetnek a Tanácsköztársaság idején elvállalt vezetését” rótták fel, hanem még azzal is megvádolták, hogy e cselekedetével „szakított az elődjei által követett hazafias és nemzeti iránnyal”, azaz lényegében a kommunizmus érdekeit szolgálta. Így Kövesligethy még több mint egy évvel a kommunista uralom bukása után sem tarthatta meg órait. Mivel azonban nem volt, aki szigorlatoztasson (ahogy a jegyzőkönyvben áll: „mivel jelenleg más censor nem áll rendelkezésre”), Papp Károly javaslatára a kari ülésen megszavazták, hogy a szabadságon lévő Kövesligethyt vizsgáztatásra berendeljék. Meg is kapta a magáét Méhely Lajostól, aki a dékánnak címzett óvásában a következőket írta: „*Dr. Papp Károly egyetemi tanár idevágó javaslata, s ennek elfogadása is oly paródiája az erkölcsnek és a hazafiságnak, hogy ez ellen lelkünk minden érzésével tiltakozunk és kérjük Méltóságodat, hogy tiltakozásunkat még a kari határozat foganatosítása előtt sürgősen a Tanácshoz felterjeszteni méltóztatssék.*”⁵² Pedig ő mindig került minden (pláne rosszindulatú) személyeskedést,

49 BOGSCH LÁSZLÓ: *Dr. P. K. emlékezete (1873–1963)* (felolvastatott a Magyarhoni Földrajzi Társaság. 1964. dec. 16-i Közgyűlésén). Földtani Közlöny 1965/3. 270–275

50 MPRKL, László Mihály és családja iratai, P. K. levele László Gábornak, 1926. jan. 14.

51 SCHÜTZ ANTAL: *Életem. Emlékezések*. Bp., 1942, 236

olyannyira, hogy mikor a katedráról elmozdították és helyébe Vadász Elemért nevezték ki az őslénytani tanszékre, a népbiztossághoz írt levelében azt még helyeselte is: „Eme ki-nevezést én már másfél év óta sürgettem,” s meglepéssel állapította meg, hogy „ily módon az őslénytani tanszékre kiváló tudós jutott.” Ugyanakkor határozottan kérte, hogy őt ugyanakkor helyezték vissza egyetemi tanári állásába, hiszen az általános és történeti földtan területén a „geológusok közül a legintenzívebb munkát” ő végezte, azaz bölcs kompromisszum gyanánt Papp az eddigi tanszék kettéválását javasolta.⁵³ Amúgy is különös érzéke volt, hogy bármely jellegű véleményét, közte jelesen akár politikai állásfoglalását is pusztán tényközlésre lekopaszítva közölje, de ezekben, nem utolsósorban az ironikus hangvétel okán, a humorral párosult tudósi bölcsesség ismerhető fel. Markáns példa minderre a dél-afrikai kongresszusi újáról írt beszámoló, melyben a kifejezetten szakmai rész (az egyetemek helyzete, a nemzeti parkok vagy akár a missziós iskolák ismertetése) mellett a külföldi szakemberek (ill. a kíséző feleségek) hazánk társadalmi-politikai eseményeivel kapcsolatos érdeklődéséről is beszámolt. Érdeklődtek az angol nyelv oktatásának a helyzetéről, a női egyetemi hallgatók számáról valamint „a magyar szovjet 1919. évi pusztításáról.” Íme, a harmadik kérdésre adott válasz: „A magyar szovjet 1919. évi pusztításról megdöbbenéssel hallgatták a részleteket. Ez különösen érdekelte őket, mert Dél-Afrika kormánya ma erős kézzel üldözi az orosz agitátorokat, akik India fellázítása után a dél-afrikai négek közé is befurakodtak.”⁵⁴ Egyébként visszatérve Méhely harcos hazafiságára, köztudott a nemzet és a faj azonosságát hirdető nézete, melyet már akkor a kor jeles tudósai, például Somogyi József* és Korniss Gyula* is elítéltek. Szélsőséges fajelméletét mégis tovább hirdette, például 1931-ben még Pappnak is megküldte azt az újságcikket, mely szerint a „Duna medence népei a csehek kivételével könnyen összekapcsolhatók volnának a turáni eszme jegyében.”⁵⁵ Papp egyébként jelen volt Méhelynek a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) Podmanický utcai nagytermében 1933-ban tartott előadásán, melyről a következő tömör tudósítást küldte az akkor éppen berlini rokonlátogatáson lévő feleségének: „pénteken d.u. a Move nagytermében Méhely fajvédő előadást tartott, magasztalva Hitlert; egy óráig tartó előadását a Kormányzó is végighallgatta, ami után nagy trombitálás közben távozott.”⁵⁶ A németországi eseményeket, a nemzeti szocializmus ill. a fasiszmus térnyerését és a kapcsolatos magyarországi politikai-gazdasági-ideológiai fejleményeket nemcsak mint a kor ill. a közélet egyik jeles szereplője tapasztalta meg, hanem szinte „első kézből” sógornője, Balogh Vilma, a Berliner Volksoper művészneje révén is, aki 1910-ben Budapesten kötött házasságot Wilhelm Reinartz porosz állami hivatalnokkal.⁵⁷ Bár a fennmaradt több száz levél

52 VARGHA DOMOKOSNÉ – BALÁZS LAJOS: *Kövesligethy Radó „tetemrehívásáról”*. Magyar Tudomány, 2006/11

53 ELTE Lt, 419/a (1. sz. doboz), P. K. levele a Magyar Tanácsköztársaság Közoktatásügyi Népbiztosságának, [1919. márc. 29]; a SZIA Tanácsköztársaság alatti működéséről ld.: A SZIA Értesítője 1920–21, III. fejezet (Főtitkári jelentés)

54 P. K.: *A Délafrikai Egyetemek*. Bp., 1930.

55 ELTE Lt, 419/d (12. sz. doboz), Méhely Lajos levele P.K-nak, 1931. ápr. 14. (benne kivágat a Debreceni Újság 1931. ápr. 14-i számából)

56 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), P. K. levele Berlinbe feleségének, 1933. máj. 7.

57 ELTE Lt, 419/g (5. sz. doboz), esküvői meghívó: „1910 aug. 31-én 11 órakor a VII. Erzsébetvárosi róm. k. templomban Reinartz Vilmos porosz állami hivatalnok oltárhoz vezeti Balogh Vilmát, a Berliner Volksoper művésznejét” (talán több mint érdekesség: a „koszorúslányok” Balogh Margit és Redelković Neda voltak)

és levelezőlap (ahogy akkoriban nevezték: „kártya”) nemcsak a kinti társadalmi és kulturális (főleg a koncert- és az opera-) élet értékes dokumentumait adják, sőt akad köztük egy kifejezetten geológiai tudományos jelentőségű fénykép is,⁵⁸ azokból elsősorban a sógornő antiszemitizmusa és (a legalábbis a kezdeti) Hitler-imádata olvasható ki. Néhány részlet a levelezésből: „Amióta Hitler van a kormány élén, hiszem, hogy jobb viszonyok lesznek, a sok zsidó a maga zsebére dolgozott, a pénzt pedig külföldre kicsempészte, most pedig többet fog a kormány a közjólétre fordítani.” E levél befejezéseket pedig: „Heil Hitler és felemelt kéz – Maga Hitler is így írja alá: Deutsche Gruss.” Majd néhány héttel később: „Itt egy hivatalnoknak nem szabad olyan nőt elvenni, akinek a nagyapja zsidó volt. (...) nagyon ocsmány is a zsidó faj, kiüt még a tizedik nemzedéken is. Nem tudod elképzelni, hogy itt a zsidók milyen dühösek, (...) a komisz zsidó tehetetlen bosszújában csak heccerelni (sic!) tud.”⁵⁹

Margit asszony személyesen is tapasztalatot szerezhetett Németország fokozatos átalakulásáról, hiszen 1936-ban például éppen azon a napon (márc. 7.) érkezett ki, mikor a Wehrmacht csapatai bevonultak a demilitarizált Rajna-vidékre: „Kedves Margit! Örülök, hogy szerencsésen megérkezted azon a nagy napon, amelyet az egész világon olyan meglepetéssel és örömmel olvastak. Nem hittük, hogy szombaton milyen nevezetesen napon érkezel Berlinbe”⁶⁰ Fontos dokumentum a Nürnbergben rendezett X. Német Birodalmi Pártnap („Parteitag Grossdeutschlands”) alkalmi bélyegzőjével „díszített” postai levelezőlap (2. ábra), melyet Vilma ugyan húgának címzett, de végső soron Papp Károlynak szolt: „Kedves Bébim! A kártyát Károlynak küldöm, Kameradin Frau Gericke lesz olyan szíves és ezt a kártyát Nürnbergben feladja. (...) Vilma”.⁶¹ A sógornő hasonló nagy lelkesedéssel számolt be Hitlernek az „Erntedanktag” alkalmából a Szudéta-vidéken (ill. Egerben) katonazene kíséretében tett 1938. okt. 3-i látogatásáról.⁶² Margit asszony 1940-ben ugyanakkor már aggódva figyelte a német csapatok franciaországi bevonulásáról szóló újsághíreket, mire persze nővérétől megkapta az öntudatos „vigasztaló sorokat”: „Azon csodálkozom, hogy tégedet az újságban lévő hírek felizgatnak, holott egy neutral országban vagy. Én a legnagyobb érdekléssel várom a híreket és rémesen örülök a győzelemnek. Ma vonultak be a katonák Párizsba, az elnégeresedett francziákat nem sajnálom, ó de úgy kell nekik, (...) megmondotta a mi vezérünk a háború előtt, majd megtudják, hogy mit tesz az, egy nácional szocialista német országot megtámadni. (...) Hát még az angol, azon nevetek ám csak nagyokat. (...) Úgy elzsidósodott az angol ország, hogy botrány. Sok előadást hallgattam róluk és a gyarmataikról, mindig zsidó kereskedett ott, gyalázatos módon csalt meg mindenkit. Nálunk óriási a lelkesedés, én boldog vagyok, hogy itthon betölthetem hasznosan a helyemet és nem tétlenül nézem az egészet.”⁶³ Ennek ellenére, neki is igazolni kellett származását: „Megérkezett nagyapánk keresztlevele. A leszármazást illetve minden rendben van.”⁶⁴ De Papp és felesége levelezésében is meg-

58 ELTE Lt, 419/g (1. sz. doboz), 1935. május 5-i levél, benne a Berlin melletti Dahlem-Thielplatz-on található 50 tonnás vándorkő („Finding”) több fényképe.

59 ELTE Lt, 419/g (1. sz. doboz), Vilma nővérének 2 levele Berlinből Tápióságra, 1933. aug. 14. és szept. 29.

60 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz). P. K. levele feleségének Berlinbe, 1936. márc. 10.

61 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), Vilma levele nővérének Tápióságra, 1938. szept. 8.

62 ELTE Lt, 419/g (1. sz. doboz), Vilma levele nővérének Tápióságra, 1938. okt. 3.

63 ELTE Lt, 419/g (1. sz. doboz), Vilma levele nővérének Tápióságra, érk.: 1940. júl. 14.

64 ELTE Lt, 419/g (1. sz. doboz), Vilma levele Berlinből nővérének Tápióságra, 1940. dec. 12.

lehetősen sok utalás olvasható a zsidósággal kapcsolatos hazai közhangulatról: „Hét órákor tértem vissza a budakeszi erdőből és a Stefánia úti kávéházba értem, ahol a kis rokant rabbival találkoztam. Hétfőn a városligeti csarnokban kávéztam, a zsidó pincérek és a tulajdonos üzletvezető mind érdeklődtek, hogy hol vagy. Mikor mondtam, hogy Berlinben, az összes zsidók ijedt arcot vágtak!”⁶⁵

A fentiek is elegendőek annak bemutatására, hogy Papp pályája, ha tetszik: köztiszteletet is hozó karrierje az ország gazdasági fejlődésének abban a termékeny korszakában bontakozott ki, melyre a horogkereszt és a vörös csillag árnyéka is rávetődött. Az erdélyi jelentős földgázvagyon feltárása, vagy az ércről és a söről írt tanulmányai igen nagy jelentőségűek voltak az ország iparosodása szempontjából (1901-ben a kissármási földgáztelep feltárásáért megkapta a Ferenc József-rend lovagkeresztjét). Helyesen állapította meg kollégája ill. barátja, Bogsch László: munkái „tulajdonképpen az első magyar gazdaság-geológiai művek, amelyek gazdasági szempontból ismertetik bányatermékeinket.”⁶⁶ Természetes tehát, hogy mint egyetemi tanár és tudós a társadalmi elit ismert tagjává vált, így meglehetősen sok személyes ismerőse volt a felső körökből („a városligetben a nemzetközi vásár alkalmából a miniszterek cilinderes sorában ott volt Hóman Bálint* is, aki szervusz Károly szavakkal integetett hozzám.”)⁶⁷

Mégis meglehetősen ritkán szerepelt társadalmi eseményeken, kivételt talán egyháza nyilvános szertartásai adták, hiszen – ahogy írja – az „1930. évi dékánságom óta protestáns vallású kartársaimat gyakran helyettesítettem a budavári körmeneteken.”⁶⁸ A közszereplést gyakran Margit asszony vállalta fel, akár mint professzorfeleség, akár mint a közélet dolgaival elkötelezettséggel foglalkozó felvilágosult nő. Nemcsak meglehetősen sok egyesületnek és társaságnak volt tagja (Szellemi Együttműködés Szövetségének Magyar Egyesülete, Magyar Történelmi Társulat, Klasszikus Műveltség Barátainak Egyesülete, stb.), de több jótékonyági akcióban is részt vett, többnyire mint szervező, adakozó, de akár mint védnök. Néhány példa: a Prohászka Ottokár Templomépítő Bizottság gyűjtése vagy a Budapesti Katolikus Egyetemi Hallgatók Szent-Margit-Köre jótékonyág hangversenye; Anna királyi hercegasszony és József királyi herceg mellett ő volt egyik díszvédnöke a „Pro Hungaria” Nők Világszövetsége 1937. márc. 13-i hazafias ünnepségének, de az akkori domonkos plébános, Badalik Bertalan* őt kérte fel a Thököly Úti Domonkos Rend Szociális Szakosztálya által 1927. jún. 15-én rendezett kerti ünnepség háziasszonyi tisztségére is. A tudományos-társadalmi élet közszereplőjeként több értékes rendezvénynek volt hallgatója (vö. Max Planck „Das Wesen der Willensfreiheit” c. előadása 1936. máj. 9-én a Szellemi Együttműködés Szövetségének Magyar Egyesületében), sőt maga is tartott előadást: az 1930. jan. 27-én László Gáborral a Tiszti Kaszinóban közösen tartott előadásán több, mint 300-an (a szakembereken felül a tápiósági rokonok, ismerősök, a körorvos és a plébános) voltak jelen – László az Észak-Mezopotámiában, ő meg a férjével együtt Dél-Afrikában tett, előzőekben már említett⁶⁹ útjáról tartott előadást.⁷⁰ Közéleti aktivi-

65 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), P. K. levele Berlinbe feleségének, 1933. máj. 9.

66 ld. a 49. sz. jegyzetet

67 ld. az 56. sz. jegyzetet

68 P. K.: *Marenzi Ferenc Károly őrgóf emlékezete (1859–1940)*. Hidrológiai Közlöny, 1940/1

69 ld. az 54. sz. jegyzetet

70 ELTE Lt, 419/g (1. sz. doboz), az előadáson megjelentek névsora.

tásának egyik jeles eseménye a Relković-nővérekkel és Bártfai Szabó Lászlóval* karöltve létrehozott Békefi-emlékmű, melyet 1934. máj. 21-én – az adományozók és Hóman Bálint jelenlétében – a zirci rendház arborétumában avattak fel.⁷¹ Egyébként szakirodalmi munkássága is meglehetősen gazdag, egyik jelentős munkája a Schaffer bécsi természetrajz-tudós által írt alapvető tankönyv magyarra fordítása.⁷² Papp Károlyné Balogh Margit szakirodalmi tevékenységét a Magyar Földrajzi Társaság azzal jutalmazta, hogy 1929-ben életfogytiglani levelező tagjául választotta.

Papp Károly tudományos-társadalmi ill. tudományos-szervező tevékenységének két fő színtere – annak ellenére, hogy 1920–1948 között a Magyar Tudományos Akadémiának is (levelező) tagja volt – a Magyarhoni Földtani Társulat és a Szent István Akadémia. A földtani társulatnak előbb első titkára és egyben a Földtani Közöny c. szaklap szerkesztője volt, később annak alelnökeként, majd 1940-től rövid ideig elnökeként működött, 1943-ban pedig tiszteleti tagnak választották. Hogy visszavonultsága, szerénysége ellenére nagyon is tisztában volt a tudományos életben betöltött szerepének a fontosságával, annak bizonyítására álljon itt egy részlet elnökké választásakor mondott beszédéből: „A megválasztásomat részben annak köszönhetem, hogy a világháború előtt 9 évig a társulat főtitkára, a világháború alatt 3 évig alelnöke voltam, részben pedig annak, hogy 25 éves tanárságom alatt számos geológust neveltem, akik ma már állami intézeteink vezetői sőt igazgatói, de a magángeológusoknak is egész tábora kutatja hazánk földi kincseit.”⁷³ Rendkívüli tudományos-szervezői képessége ugyanakkor a Szent István Akadémia élén bontakozott ki, így – mivel az ebben a katolikus tudós társaságban önzetlen áldozatossággal, csüggedést és fáradságot nem ismerő főtitkári szervező munkájáról még a szakmai közvélemény is alig tud valamit – a következő fejezetben e tevékenységének a bemutatására összpontosítunk.

A SZENT ISTVÁN AKADEMIA FŐTITKÁRA

Az első világháború vége felé komoly igény merült fel, hogy az 1848-ban a jó és olcsó katolikus szellemiségű könyvek kiadására alapított Szent István Társulat keretén belül működő és komoly szellemi kapacitást felvonultató tudományos és irodalmi osztály olyan tudós társasággá alakuljon, melynek célja a „hazai tudományok tengerén nem ott van, ahol a Magyar Tudományos Akadémiáé”, hanem hogy annak működését kiegészítse „a szellemi világ azon területén, ahol felekezeti állásánál fogva az nem működhetik a szellemi világ vallási régióiban.” Az alapítók olyan tudományos társaságra gondoltak tehát, mely „A katolikus igazság érdekében akarja a tudomány eszközeit keresni és használni, (...) vallási vonatkozásaiban pedig egész szellemi életünk mélyítésén mun-

71 OSZK kéziratár 32/79: Papp Károlyné Balogh Margit levele Bártfai Szabó Lászlónak, ill.: Zirc és Vidéke, 1934. máj. 27.

72 FRANZ SCHAFFER: *Általános Geológia*. Fordította: Pappné dr. Balogh Margit, az eredetivel összehasonlította, kiegészítette és függelékkel ellátta: dr. Papp Károly. Budapest, 1919.

73 ELTE Lt, 419/d (1.sz. doboz, 1925–1940), Kézírásos beszédvázlat a SZIA IV. osztálya 1940. febr. 16-i ülésén elhangzott köszöntésre

74 Concha Győző beszéde a Szent István Akadémia 1916. jan. 20-i megalakulásakor. In: *Hatvan év tudományos mozgalmi között. Concha György összegyűjtött értekezései*. II.köt., Az MTA Jogtud. Bizottságának kiadványsorozata, 5. sz., MTA, 1935.

kalkodni.”⁷⁴ E szellemben jött létre 1916. január 20-án a Szent István Akadémia (SZIA), első elnöke Giesswein Sándor*, főtitkára Reiner János* lett. Tevékenységét 4 osztályban fejtette ki: 1. Hittudomány, bölcselet és neveléstudomány; 2. Történelem és segédtudományai, jog- és államtudományok ill. társadalomtudományok; 3. Irodalomtörténet és nyelvészet, esztétika, művészettörténet és szépirodalom; 4. Mennyeiségtan és természettudományok.⁷⁵ Bár működése a II. világháború után erősen akadályoztatva volt, jogilag sohasem szűnt meg, így 2003-ban újjáalakult s 2004-ben felvette a Szent István Tudományos Akadémia nevet. A tagnév sor egyértelműen mutatja, hogy – talán jeles íróink-költőink kivételével – a kor értelmiségi rétegének több kiválósága vallotta magát e társasághoz tartozónak, hogy csak a közvélemény által is ismert nagyságokat (Tóth Tihamér*, Sik Sándor, Schütz Antal, Prohászka Ottokár*, Békefi Remig, Eötvös Loránd, Hóman Bálint, Szekfü Gyula*, Teleki Pál*, , Fényi Gyula*, Réthly Antal*, Cholnoky Jenő, Horger Antal*, Mécs László*, Heim Pál*) vagy a csupán az egyházi körökben ismert és nagyra tartott teológusokat (Zubriczky Aladár*, Vargha Damján*, Horváth Sándor*, Pataky Andor*, Radó Polikárp*) említsük – nem beszélve a főpap tiszteletbeli tagokról ill. fővédnökökről (Csernoch János*, Serédi Jusztnián*, Mindszenty József*).

Az összejövetelek helyszíne általában a Szent István Társulat Budapest, Szentkirályi u. 28 alatti szép épületének a díszterme volt (ma itt működik a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara, a díszterem pedig immár II. János Pál pápa nevét viseli), de néha a nagyobb jelentőségű rendezvényeket más helyszínen tartották meg. Ilyen volt például az Assissi Szt. Ferenc halálának 700. évfordulója alkalmából a Vigadóban 1926. nov. 21-én ünnepi tartott ülés, melyen – többek közt – az elnök gr. Apponyi Albert, valamint Prohászka Ottokár, Balanyi György* és Sik Sándor tartott megemlékezést.⁷⁶ Nos, e tudós társaság 4. osztályának lett tagja 1918-ban Papp Károly, aki, bár 1919-ben, kommun alatt tagságáról lemondott, annak bukása után lemondását visszavonva 1920–1937 között mint a 4. osztály titkára, 1938–1946 között mint a SZIA főtitkára működött. Tudni kell, hogy az Akadémiába csak katolikus vallású, rendezett házassági állapotú, megfelelő színvonalú (és székfoglaló előadásban bizonyított) tudományos tevékenységet felmutató férfit lehetett beválasztani. Idővel a beválasztást tagajánlás és a primás jóváhagyása előzte meg. Kétségtelen, hogy a SZIA tagjai (talán a teológusok és a szerzetesek ill. az irodalomhoz köthető diszciplínák művelői egy részének a kivételével) tudományos pályájukat az egyháztól független világi intézményekben futották be, mégsem állítható, hogy az akadémián belüli működésük csupán a másutt elért tudományos eredményeik katolikus hallgatóság előtti megismételt előadását jelentette volna. Ugyanis számos előadásban ill. publikációban (néha még a gyakorlati természettudományos témák esetében is) egyértelműen nyomon követhető az a világnézet, „amely nem szentimentális ellágyulás, nem szavalás a köz előtt, nemcsak politikai program, (...) hanem áthatja az egész embert,” s ”nem fél tudománytól, művészettől, élettől, (...) hanem (...) benne él a mai életben, a mai kultúrában, de Isten

75 A SZIA-ról részletesen: MÉSZÁROS ISTVÁN: *A Szent István Társulat 150 éve 1848–1998*. Bp., 1998; SZENDE ÁKOS: *Az egykori Szent István Akadémia tagjairól*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1999/3–4, 241–255.

76 A reprezentatív meghívó az OSZK Kisnyomtatványtárában: Kny.C 1.024

szemén át néz mindent.”⁷⁷ Hogy az e tudós társaság tagjai közé való bejutás vagy akár egy-egy előadás megtartása nem volt automatikus a még az amúgy köztisztletben álló katolikus szakemberek ill. tudósok számára, arra éppen a Papp osztályelnöki ill. főtitkársága alatti felvételi eljárásokkal ill. a tagajánlási procedúrákkal kapcsolatos széles körű levelezés a bizonyíték.

Mikor például Kotsis Iván* műegyetemi tanár és építész felvétele 1929-ben szóba került, Papp az akkor már akadémiai tag Hüttl Dezsőhöz* fordult, már csak azért is, mert Kotsis korábban az ő irodájában dolgozott. Azt írja, hogy „Kotsis Iván műegyetemi tanár ajánlását feltétlen kérjük”, mert pl. *A középeurópai renaissance építőművészet alaktana* c. 1927-es könyve „abszolút becsú, tüneményes munka.” Hozzáteszi, hogy felvétele szempontjából teljességgel érdektelen „Hogy az M.T.A. régebben mit mondott, mit nem mondott ki, azzal mi ne törődjünk. A Szent István Akadémia önálló úton halad, s ha ily kiváló, igazi tudós, mint Kotsis Iván tagjaink sorában kerül, az csak dicsőségünkre válik.”⁷⁸ Tudjuk, Kotsis egyrészt, mint építészettörténeti szakíró, másrészt mint több templom tervezője vált közismertté. Legnevezetesebb épülete a városligeti Regnum Marianum templom, melyet a Sztálin-szobor építése miatt lebontottak, ráadásul arra is felkérték, hogy a lebontást ő irányítsa, melyet ő kerek-perc visszautasított. Mai szemmel joggal gondolhatnánk tehát, hogy kiérdemelte az akadémiai tagságot, az akkori főtitkár, Reiner János mégsem ajánlotta, mert „összes alapul vett munkálatai épülettervezetek.”⁷⁹

De – ráadásul „klerikus-társától,” Balanyi Györgytől – komoly bírálatot kapott a történészként is ismert Fallenbüchl Ferenc* is. Részlet a 800 példányban megjelent *A rabkiváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon* c. dolgozat⁸⁰ bírálatából: „A dolgozat tárgyánál fogva határozottan érdekes (...), a szerző hangyaszigorral igen elismerésre méltó anyagot hozott össze. Már a feldolgozásról kevésbé mondhatjuk ezt. Erősen érzik rajta az amatőrség. Egyrészt mindent el akar mondani, amit talált, másrészt a kelleténél jobban érdeklik a kuriózumok. Sajnálom, hogy nem korábban láttam a munkát, mert most már nemigen lehet rajta változtatni. (...) megjegyzem, h. a korrektúra meglehetősen hiányos. Jó lesz még jobban megnéznie. A szükséges javaslatokat már megüzentem öccse [Tivadar, tanár, Sz. Á.] révén a szerzőnek.”⁸¹

Papp embertársai-kollégái iránti tapintatának és pusztá udvariasságon is túlnyúló megbecsülésének érzékeltetésére álljon itt egy további tagajánlási procedúra néhány részlete. Vizer Vilmos bányagazgató, mint Selmezbányán végzett, igen jó képességű szakember elévülhetetlen érdemeket szerzett a hazai (főleg a tatai medencebeli) szénbányászat kifejlesztésében, ráadásul a munka világáról vallott nézeteiben kiemelt helyet kapott a keresztény szociális tanítás, így kétszeresen is méltóvá vált a tagságra. „A mérnök hivatásánál fogva optimista – írja –, de optimista a mérnök szociális vonatkozásban is, hiszen szerinte egy ki nem játszható, emberi beavatkozás fölött álló magasabb természeti törvény teremtette meg azt a kapcsolatot, mely a munkásokat és mun-

77 SÍK SANDOR: *Bücsübeszéd* (elhangzott 1923. május 23-án a Budapesti Piarista Gimnáziumban), Vigília, 1997/5

78 ELTE Ltt, 419/d (1. sz. doboz, 1925–1940), P. K. levele Hüttl Dezsőnek, 1929. jan. 22.

79 ELTE Ltt, 419/d (1. sz. doboz, 1925–1940), R.J. főtitkár feljegyzése a 4. o. elnökének, P. K.-nak, 1930. jan. 1.

80 SZIA Történelmi Osztályának Értesítője, 1940., 2:9

81 ELTE Ltt, 419/d (1. sz. doboz, 1925–1940), Balanyi György bírálat, 1940. okt. 9.

káltatókat egymásra utalja, és egy olyan életközösségbe tömöríti, melyben a szociális eszme is életre és tartalomra talál. (...) Az emberi teljesítmény értékét – ha bizonyos, a kérdést bonyolító mellékszempontokat nem tekintünk – az adja meg, hogy mennyire áll szolgálatában az embernek, az életnek, az életközösségnek. Mondhatjuk jelképesen úgy is: az emberi munkának annyi az értéke, amennyi a megváltó ereje.”⁸² Nem csoda, hogy felvételét nemcsak a SZIA-tagok (Lóczy Lajos, Fodor Ferenc*, Hütl Dezső, László Gábor, Vendl Aladár, Kadić Ottokár*, Vendel Miklós, Réthly Antal és Papp Ferenc*⁸³) ajánlották, de Vadász Elemér is. Az a Vadász Elemér, akit Papp leveleiben – mint minden kollégáját – mindig „Kedves Barátomnak”, esetleg „Méltóságos Tanár Úrnak” szólított, annak ellenére, hogy mind a Tanácsköztársaság idején,⁸⁴ mind a 48-as fordulat éve táján, s persze a későbbiekben is köztudottan szembehelyezkedett e tudóstársaság szellemiségével. Bogsch László 1948 elején például ezt írta Margit asszonynak Tápióságra: „Jobb, hogy nem tetszett bejönni a jan. 3-i társulati jubiláris ülésre, mert VADÁSZ beszéde igazán nem ünnepi érzéseket keltett.” De sokat mond a a Magyarhoni Földtani Társulat „Papp Károlyné kartársnőnek” címzett stencilezett meghívója az 1952. márc. 19-i, a Magyar-Szovjet Barátsági hónap oktatási ankétjára, ahol az első előadást „Földtani oktatásunk a szovjet tantervek tükrében” címmel Vadász tartotta meg.⁸⁵ Ezt megelőzően – mivel a „felszabadulás” előtt az egyetemen nem taníthatott – annak a Magyar Általános Köszénbánya Részvénytársaságnak volt a geológusa, melynek 1942-től történetesen Vizer volt köztisztviselőként álló vezérigazgatója. Ebből az időből őrződött meg az a kettejük közti levelezés, melyben Vadász Vizert a SZIA tagjai közé ajánlja, azzal, hogy vezérigazgatója „nemcsak a legkiválóbb bányatechnikus, aki szakmájának minden ágában tökéletesen színvonalas elméleti tudásáról irodalmilag is tanúságot tett, hanem (...) a természettudományok minden ágában, különösen a fizikában, biológiában és a földtanban teljesen otthonos szakember.” Fontosnak tartotta megemlíteni Vizer „hitbuzgó katolikus voltát és nemesveretű vallásosságát” is, hangsúlyozva, hogy „Közismert szerénységének és munkájában való elvonultságának tudható be, hogy itt kellően nem jellemezhető tudományos szakképzettsége (...) figyelembe nem részesült.” Papp „Bizalmas!” figyelmeztetéssel kezdődő válaszlevelében megkérte az ajánláshoz szükséges adatokat (életrajzot, a méltatást és műveinek jegyzékét), melyet Vadász a következő levélzáró mondat kíséretében azonnal meg is küldött: „A továbbiak tekintetében, mindnyájan Isten kezében vagyunk!” A történet azonban Vizer 1943-as felvételével nem zárult le, hiszen megőrződött még egy 1947-es levél, melyben Papp az egyetemi katedrát ismét elfoglaló Vadásznak, már mint „Méltóságos egyetemi tanár úrnak” ír, tudatva, hogy Vizert „éppen a Te ajánlásodra választottuk a Szent István Akadémia tagjai közé, s így a katolikus tudósok hódolatát is leróhattuk a Te kedves Munkatársad iránt.”⁸⁶

82 VIZER VILMOS: *A mérnök gondolatvilága. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1939. évi nov. 15-i ülésén elhangzott előadás.* A Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye, 1940/3-4 sz., 9-13

83 ELTE Lt, 419/d (1. sz. doboz, 1925-1940), ajánlások külön-külön

84 Id. az 53. sz. jegyzethez tartozó törzsszöveget

85 ELTE Lt, iratai, 419/g (2. és 9. sz. doboz), Bogsch László levele P. K.-nének, 1948 [tavasza], ill. Meghívó

86 ELTE Lt, 419/d (7. sz. doboz, 1947), Vadász Elemér gépírási levele, [é. n., 1942?], P. K. válaszlevele, [1942 vége?], Vadász Elemér gépírási levele [1942 vége?], P. K. válaszlevele Vadász Elemérnek, 1947. szept. 18. Figyelemre méltó, hogy a kinyomtatott tagajánlásban, melyben Vizer tagfelvételét

Természetesen a tagajánlások ill. -felvételek jelentős részében az eljárás jóval egyszerűbb volt, de szinte mindegyikük magán viselte Papp keze nyomát, hiszen mind a beválasztást megelőző adminisztrációban, mind a tagajánlások, a székfoglalók ill. a felolvasások szövegeinek a kiadásával járó korántsem látványos, már-már szolgai szerepet 8 éven át ő, mint főtítkár látta el, nem beszélve a természettudományi osztály elnökeként végzett korábbi hatalmas munkájáról, melyet Pataky Arnold* pápai prelátus, mint az akadémia másodelnöke így méltatott: „1920-ban, mikor a IV. osztály titkárává lettél, az akadémia a legnehezebb időket élte át; romokat kellett eltakarítani és a romok helyén új életet kellett fakasztani. A legsúlyosabb viszonyok között Te önzetlen áldozatossággal, csüggedést nem ismerő fáradtsággal munkálkodtál a Szent István Akadémia javán, megmutatva, hogy a hősie kötelességteljesítés akkor is nagy érték, amikor a világ arról nem vesz tudomást.”⁸⁷ A hagyatékában talált több folyóméternyi irat és a SZIA kinyomtatott kiadványainak⁸⁸ összehasonlításából egyértelmű, hogy a kiadásra kerülő szöveget saját kezűleg ő fogalmazta meg, de volt olyan eset is, mikor a kiszedett szöveget tapintatból többször is átfogalmazta, hogy a szigorú bírálatok életet tompítsa. Ez történt a ciszterci egyetemi tanár, Schwartz Elemér* azon 1945-ös memoranduma esetében, melyben az amúgy nagy tekintélyű tudós meglehetősen konzervatív szellemben akarta átalakítani a SZIA szervezetét, különbséget téve az „egyszerű”, az „aranygyűrűs” és az „aranykeresztes” akadémikusok között, olyan történelmi helyzetben, amikor a háború után a társaság amúgy is súlyos pénzühiánnyal küzdött s számítani lehetett az ateista hatalomátvételre. Az ügyet Papp még Mindszentyhez, mint az akadémia fővédnökéhez is felterjesztette, aki a döntést az osztályelnökökre, ill. – kellő diszkreció mellett – más szakemberekre bízta.⁸⁹ A beadvány egyértelmű elutasítása azzal járt, hogy a SZIA Értesítőjének már kiszedett szövegében több bekezdést törölni, ill. módosítani kellett.⁹⁰

A tekintélyes tudós társaság főtítkáráként Papp a kiadványszerkesztéssel járó aprólékos munka mellett bizonyos közéleti-reprezentációs feladatokat is ellátott. Így például Teleki Pálnak másodszori miniszterelnökké választása alkalmából a következő üdvözlő sorokat írta: „Akadémiánk minden tagja jóleső érzéssel vette tudomásul, (...) hogy sokat szenvedett hazánk vezetését újból Nagyságodra bízta, aki éppen hazánk legszomorúbb korszakában egyszer már kivezette országunkat zavaros állapotából, s itt rendet és nyugalmat teremtett. (...) A mai nehéz viszonyoknak jobbra fordulását ismét Nagyméltóságodtól várjuk.”⁹¹ Máskor – Pataky Arnold másodelnökkel közösen – az akadémia üdvözlétét tolmácsolta a Prohászka Ottokár boldoggá avatására alakult előkészítő bizottságnak,⁹² de jelen volt például a moszkvai követté kinevezett Szekfű Gyula bú-

egyebként 17-en javasoltak (vö.: A SZIA tagajánlásai, 1943) Vadasz Elemér levelének törzsszövegben idézett mondata szinte szó szerint, kurzív szedéssel jelent meg.

87 Pataky Arnold üdvözlőbeszéde P. K. 25 éves tanári jubileumán. Földtani Szemle, 11. k. 1. füzet, 1–25

88 SZIA Emlékbeszédei; SZIA Értesítője; SZIA Mennyiségtan-természettud. Osztályának a felolvasásai 1918–43; SZIA Tagajánlásai 1919–51.

89 ELTE Lt, 419/d (6. sz. doboz, 1925–1940), Mindszenty levele P. K-nak, 1945. okt. 27.

90 Vö.: ELTE Lt, 419/d (6.sz. doboz, 1925–1940), az 1946-os dátummal (de 1947 április után) megjelent SZIA Értesítő korrektúrája (összehasonlítandó ezen értesítő kinyomtatott szövegével)

91 ELTE Lt, 419/d (6. sz. doboz, 1925–1940), levél Teleki Pálnak, 1939. febr. 24.

92 ELTE Lt, 419/d (3. sz. doboz, 1942), távirat Mezőgar Lajos Pápai Kamarás Úrnak Székesfehérvárra, 1942. jan. 24

csuztatásán is.⁹³ Főtitkári funkciójának sajátos velejárója volt az is, hogy ő vette át mindazokat a postai küldeményeket, melyek Serédi Jusztinián hercegprímásnak, mint a SZIA elnökének szóltak.⁹⁴

Hagyatékban egyébként százával fedezhetők fel olyan dokumentumok, melyek, mint a kor eseményeinek sajtóságos lenyomata, mind a társadalom-, mind a tudomány-, mind az egyháztörténet kutatói számára gazdag forrást képeznek. Papp a kor világi és szerzetes tudósai legtöbbjével, még a hivatalos levelekben is, tegezõ viszonyban állt, akik sohasem mulasztották el, hogy levelük végén ne üdvözölték volna feleségét ill. hogy ne adják át kézcsókjukat a „Méltóságos Asszonynak”. Minthogy a SZIA a tudományos (köz)életben komoly elismertségnek örvendett, több – mára már nevesé vált – tudós, író, egyházi személy tartott falai közt előadást. Ilyen volt például a horvát geofizikus, Stephan Mohorovičić „A neutrális anyag tere és jelentősége a kozmológiában” c. előadása 1925-ben.⁹⁵ (Tudni kell, hogy róla nevezték el a földkérget a földköpenytől elválasztó határfelületet, hiszen ő mutatta ki, hogy a sűrűségváltozás következtében az ott keresztülhaladó földrengéshullámok sebességében hirtelen változás áll be.) S hogy egy másik tudományterületről is idézzünk egy példát: az akadémiának költői-írói minőségében gyakori vendége volt Pakocs Károly* a szatmári egyházmegye tragikus (mártír?) sorsú püspöki helynöke, akinek több művét itt mutatták be (olvasták fel) először. Amikor egyházmegyéje határon túlra került, Pakocs Károlyt tiszteleti taggá választották, aki mindezt a vállalji plébános közvetítésével kalandos úton eljuttatott 1947. júl. 15-i levelében azzal köszönte meg, hogy „Amennyiben a küzdelemmel és aggodalommal teljes viszonyai megengedik, igyekszik jelt adni működéséről a nagy jövőjű és mindinkább időszerűvé váló Szent István Akadémiának.”⁹⁶

Papp, mint a „nagy idők tanúja”-ként is közszereplést felvállaló főtitkár, több, meghurcoltatást is elszenvedett tudóssal, mérnökkel ill. közéleti szereplővel állt közeli kapcsolatban. Khuen-Héderváry Sándor* halálát a következő feljegyzésben örököltette meg: „K. H. S., volt párizsi követ, szentendre-leányfalusi villájából vasárnap a Dunába ölte magát. Birtoka Héderváron, Pozsony és Győr között feküdt, bántotta a Szigetköz elvesztése, mert az elveendő 5 községből irányíthatják a zsilipet.”⁹⁷ Azt a Papp Simont, aki még mint a MAORT vezérigazgatója 1940-ben 25-éves egyetemi tanári jubileuma alkalmából meleg hangon üdvözölte Papp Károlyt,⁹⁸ 8 évvel később, az olajipar államosításakor hamis vádak alapján halálra, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. De kollégája, a később ugyan rehabilitált s tanszéket, sőt Kossuth-díjat is kapott Vitális Sándor is 2 évre börtönbe került – meghurcoltatásáról a kedves barát, Bogsch László értesítette az akkor már végleg Tápióságra visszavonult Pappot: „Vitális Sanyit szabotázs miatt őrizetbe vették.”⁹⁹ Ez az a kor, amikor a szabotázs árnyéka minden olyan szakemberre rávetődött, aki kétségbe vonta az öt éves tervet, és a rendszer ellensége

93 ELTE Lt, 419/g (9. sz. doboz), P. K. levelezőlapja feleségének Budapestről Tápióságra, 1945. nov. 18.

94 ELTE Lt, 419/d (6. sz. doboz, 1925–1940), Serédi sajátkezű postai meghatalmazása, 1940. ápr. 3. (tanúk: dr. Hamvas Endre és Borbély Rezső, primási irodaigazgató ill. titkár)

95 ELTE Lt, 419/d (1. sz. doboz, 1925–1940), Meghívó az 1925. febr. 20-i előadásra.

96 ELTE Lt, 419/d (7.sz. doboz, 1947), P. K. sajátkezű beszámoló-tervezete

97 ld. a 95. sz. jegyzetet

98 Papp Simon üdvözlőbeszéde P. K. 25 éves tanári jubileumán. Földtani Szemle, 11. k. 1. füzet, 1–25

99 ELTE Lt, 419/b (1. sz. doboz, hazai levelezés a küldők abc-rendjében, A-B), Bogsch László levele, 1953. jan. 12.

lett mindenki, akit a politikai vezetés bűnbakként akart felmutatni, indokolva ezzel a bányák termelésének visszaesését. Ez a sors jutott ki 1952-ben Káposztás Pálnak is, aki még mint a Szerbiában lévő Majdanpek-i katonai bánya „Bergwerksdirektor”-a vett részt 1930-ban Papp Károlyné Dél-Afrikáról szóló beszámolóján.¹⁰⁰ De meghurcolták a trianoni béketárgyalás előkészítésében szerepet vállaló Egyed István jogászprofesszort is, aki a legnehezebb időkben, 1949-ben lett előbb a SZIA, majd a Szent István Társulat elnöke: Papp 1951. május 11-i feljegyzése szerint „az 1920 Tanácsköztársaságról írt munkájáért elfogták.”¹⁰¹

Pedig az akadémia tudós tagjait – a ritka kivételektől eltekintve – mindvégig a keresztény erkölcsön alapuló, pártpolitikától menetes szigorú tudományosság vezérelte, így maga Papp még abban is reménykedhetett, hogy a 2. világháborút követő demokratizálódásban az egyház is szerephez jut. 1947-es jelentésében például a Kisgazdapárt lapjának, a Kis Újságnak 1946. szept. 12-i vezércikkére hivatkozott, melyben a Kovács Béla vezette szerkesztőség meglepéssel állapítja meg, hogy az „illetékes katolikus körök” készségesnek mutatkoznak arra, hogy „elősegítsék a demokrácia és az egyház békés kapcsolatának a rendezését”, melyet Kelemen Krizosztom* pannonhalmi főapát alábbi – szintén az újságban idézett – nyilatkozata is megerősített: „Most az a fontos, hogy most minden jó erő és minden tisztességes ember összefogjon a hazáért, mely múltja súlyos következményeként egy keserű és nem mindenben igazságos és nem okos béke terhét kénytelen viselni. S a népért, melyet nyomorúságából, lelki és szellemi elesettségéből kell felemelni.”¹⁰² Egyébként joggal fogalmazta Papp, hogy „Tagjaink működése világviszonylatban is elismerésre talált, azt legjobban bizonyítja az a tény, hogy több százat kitevő kiadványaink közül még a *mai kormányzat is* [kiemelés tőlem: Sz. Á.] csak két munkát (Bartha [József] *: Faji elem és Balanyi: Piaristák) semmisített meg.”¹⁰³ Az 1945-ös igazolások során Papp ellen – ahogy maga írja – semmilyen politikai kifogás nem merült fel: „Az akadémiának a legexponáltabb tagja a főtítkárrá lévén, ezennel újból tisztelettel jelentem, hogy a (...) Tudomány-egyetem bölcsészettudományi igazgató bizottsága 1945 július 26-án Horváth Zoltán,¹⁰⁴ a Népszava külügyi rovatvezetőjének

100 ld. a 70. sz. jegyzetet valamint: Cserényi-Zsitványi Ildikó: Adalékok egy szabotázspár módszertanához, Betekintő, 2008/1; (internet: <http://epa.oszk.hu/01200/01268/00005>)

101 ELTE LT, 419/d (8.sz. doboz, 1947–1951), P. K. sajátkezű megjegyzése a SZIA 1951. évi gépelt előadás-programján. Nyilván az alkotmányosság helyreállításáról szóló 1920:1 tc.-ről van szó, melynek Egyed volt az előadója.

102 ld. a 96. sz. jegyzetet.

103 Vö.: BARTHA JÓZSEF: *Faji elem és Keresztény szellem irodalmunkban*. Bp. 1941. (szerepel az Ideiglenes Nemzeti Kormányzatnak a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről szóló 530/1945. M. E. sz. rendeletében felsorolt művek között); ill. feltehetőleg: BALANYI GYÖRGY – BIRÓ IMRE – BIRÓ VENCEL – TOMEK VINCE: *A Magyar Piarista Rendtartomány Története*. 1943. (különösen annak a Biró Imre által írt: A forradalmak és a restauráció kora c. fejezete)

104 Horváth Zoltán (1900–1967) újságíró, műfordító, történész. 1919-ben Bécsbe emigrált és részt vett a Világosság-csoport tevékenységében. 1938–41-ben Franciaországban, 1942-től ismét Bp.-en élt és a Népszava külső munkatársa volt. A II. világháború után tagja lett az SZDP Országos Vezetőségének. 1945-től a Népszava külpolitikai rovatának vezetője, 1947-től a Világosság főszerkesztője volt. 1946-ban az SZDP képviselőjében politikai vádbeszédet mondott Imrédy Béla háborús bűnösi népbírói tárgyalásán. 1948-ban elősegítette a két munkáspárt egyesülését. Az egyesítő kongresszuson az MDP Központi Vezetőségének tagjává választották és a Népszava felelős szerkesztője lett. 1949-ben koholt vádak alapján letartóztatták és bebörtönözték. 1956 nyarán rehabilitálták és ismét kinevezték a Népszava főszerkesztőjévé. 1956. nov. 1-én nyugdíjba vonult és néhány napig ismét az SZDP által kiadott Népszava

elnöklete alatt öt párt, továbbá a szakszervezet és a kar küldöttje, Szekfű Gyula részvételével már mint nyugdíjas tanárt igazolt, majd a múlt hónapban, 1947. ápr. 11-én a pénzügyminisztérium geológiai tanácsadó bizottságában Vasady Kovács Ferenc államtitkár úr különös elismeréssel emelte ki működését.”¹⁰⁵

Ugyanakkor a 2. Világháborút követő népbíróági ítéletek ill. – minthogy Papp feljegyzése szerint a SZIA-t az MTA-val „egyenrangú testületnek tartották” – az MTA-ban lefolytatott eljárások mintájára a katolikus tudóstársaság taglistájában is „Néhány törlést (...) el kellett végeznünk, hogy Akadémiánk fel ne oszlassék.”¹⁰⁶ „A háborús bűnösség kérdése szakomtól távol esvén, – teszi hozzá – e tekintetben a Másodelnök Úr öméltósága hivatott véleményt mondani. Általános felfogás szerint ezt a Népbíróság ítélete mondja ki. Ha tehát valamelyik tagtársunkról hivatalos végzést kapunk, azt az egyént a tagok sorából töröljük.” A II. világháború befejezést követően az MTA 4 tagot zárt ki, a SZIA ennek analógiájára 3 tagtól vált meg – mégpedig úgy, hogy nevüket a tagnévsorból Papp egyszerűen kihagyta: Hóman Bálint tiszteleti tagét, Vitéz József főherceg rendes tagét és a korábban automatikusan kültaggá vált pozsonyi Tuka Bélát*, aki – így Papp – „időközben amúgy is elhunyt.” Tudjuk, Tukát a szlovákiai zsidók tömeges elpusztításában való részvételéért 1946. aug. 6-án kivégezték (ill. egyesek szerint legyengülve a börtönben halt meg). Több mint sajnálatos, hogy Tuka – a Concha Győzővel*, mint „fogadott apjával” kialakult mély szellemi-lelki kapcsolat révén kialakuló – „reményteljes pályakezdését méltatlan folytatás, majd dicstelen vég követte.”¹⁰⁷ Pedig Schlachta Margit* – látván, hogy „a zsidó embertömegek jogfosztottan mindennek ki vannak szolgáltatva” – még időben (1942 áprilisában) levélben kérte gr. Zichy Gyula* kalocsai érseket, hogy „a heti áldozó Tuka Bélát, a pap Tisót” és a zsidók elhurcolásáért felelős többi bűnöst „vessék egyházi átok alá, ha ezt az embervásárt, gyilkoltatást és becstelenítést tovább engedik folyni.”¹⁰⁸ Ugyanígy Papp hasonló dilemma előtt állt Gáspár Jenő* és Balás Károly* esetleges kizárása ügyében is.¹⁰⁹

Itt kell megemlékeznünk Papp Károly titkárnőjéről, báró Gudenus Gézáné Gottdiener Margitról, aki – ahogy Papp fogalmazott – „zsidó vallásból kikeresztelve buzgó katolikus hívővé fejlődött”,¹¹⁰ és aki 10 éven át „páratlan buzgalommal” szolgálta az Akadémia ügyét.¹¹¹ (Minden valószínűség szerint a 16 gyermekes hajdúnánási Gottdiener József 1906-ban született leánya.¹¹² A holocaust következtében a család több tagja munka- ill. koncentrációs táborban pusztult el, mások – kalandos úton – megmenekültek és Izraelben vagy az USA-ban telepedtek le.¹¹³) Irodai-adminisztrációs munkája során a titkárnőnek jelentős többletfeladatot jelentett, hogy Papp mindig is szíve-

vánál dolgozott. Egyik legfontosabb műve a Magyar Világtörténeti Lexikon (Parragi Györggyel, Bp., 1942)

105 ELTE Lt, 419/d (8.sz. doboz, 1947–1951), P. K. jelentéstervezete (dátum nélkül, [1947. máj.]

106 ld. az előző jegyzetet

107 Vö.: SCHWETZER GÁBOR: „A zsidókérdés két világ ütközésének a problémája”. Tuka Béla levele Concha Győzőnek (1918), Világosság, 202/2–3

108 idézi: SCHMIDT MÁRIA: *Közhöz, szeretetlenség, gyűlölet? Katolikusok a zsidóságért*. História, 1988/23

109 ELTE Lt, 419/d (8.sz. doboz, 1947–1951), P. K. főtárgyi jelentéstervezete az akadémia 1946. május 17-i zárt ülésére

110 ld. az előző jegyzetet

111 SZIA Értesítője, 1946.

112 Gudenus János szíves közlése alapján (2008. dec.): <http://genealogy.euweb.cz/gudenus/gudenus3.html>

sen tartózkodott Tápióságon, olyannyira, hogy hivatalos ügyeit is részben onnan intézte. Idővel – láttuk: nem csak a „személyes torzsalkodások színterévé süllyedt tudományos egyesületi élet,”¹¹⁴ de a hazáját és személyét érő megpróbáltatások miatt is – egyre hosszabb időt töltött szülőfalujában, így a hivatala és Tápióság közti levélforgalom is egyre sűrűbb lett. Több tucatnyi levél maradt fel, melyben Gudenusné a folyó ügyekről számol be, korrektúrákat küld, leveleket továbbít, pénzforgalomról (többnyire az egyre romló anyagi helyzetről) értesít, sőt – s ez bizalmas viszonyukra utal – még a „folyosói pletykákat” is továbbítja. Levelei végén legtöbbször ez áll: „több jelenteni való nincs”. Meghitt munkatársi kapcsolatra utal például az a képeslap, melyen Papp Gudenusnénak megköszöni „szíves intézkedését Szabó [Kornél]* kolléga temetése körül” – mely képeslapon egyébként a tápiósági templom előtt maga Papp Károly látható (s melyet „természetesen” Papp Károlyné fényképezett).¹¹⁵ S íme, egy már-már komikus eset (megértéséhez tudni kell, hogy a Szentkirályi u. 28. alatti épület nagy díszkapuját – mind a mai napig – csak kivételes ünnepi alkalmakkor nyitják ki): „Most, hogy az utalványokat írtam, látom, hogy Hartay házmaster változatlanul kapja az öt pengőt, ami azért járt neki eddig, mert a pénteki ülések napján a díszkaput kinyitotta és ott állt a kapuban, ezt most tulajdonképp tekintve, hogy a kapu állandóan zárva van, minden ellenszolgáltatás nélkül kapja, már hónapok óta. Talán fel is kellene függeszteni, míg újra nyitható lesz a díszkapu?”¹¹⁶ Kapcsolatuk, sajnos, tragikus véget ért: Gudenusné „Az V. kerületben lévő Klotild u. 10. sz. házban a löszerraktár borzalmas robbanása 1945. jan. 6-án férjével együtt megölte. Holttesteik máig nem kerültek elő.”¹¹⁷ A krónika így ma megdöbbenve és megilletődve veszi kezébe azt az 1944 decemberben kelt – s immár testamentumnak bizonyuló – levelet, melyben a közelgő újév alkalmából Gudenusné azt a reményét fejezte ki szeretett főnökének, hogy „talán még eljön egyszer a békésebb boldogabb idő” hozzátéve: „köszönöm itt is, ezúttal is Méltóságod jósa-gos megértését és kérem tartson meg továbbra is jóindulatában.” Mellékelve két névjegykártya: az egyik a báró és felesége „Papp Károlyné Méltóságos Asszonynak nyugalmas karácsonyt” kíván. A másik Pappnak szól: „Kérjük a Mindenhatót, hozzon megértést az emberiségnek. Igaz tisztelőd Gudenus Géza, V. Klotild u. 10/B”¹¹⁸

A „TÁPIÓSÁGI REMETE”

„Harmonikus életében sohasem szakadt el a földtől, mint geológust és földbirtokost a föld szeretete fűtötte” – írja róla találóan egyik tisztelője, a gimnáziumi tanársága mellett paleontológiai kutatásokat folytató Hojnos Rezső.¹¹⁹ Még azt a kijelentést is megkockáztatjuk, hogy fontosabb volt számára a (vélt) biztonságot és nyugalmat adó vidéki otthon, mint a fényes tudományos karrierrel járó fővárosi társadalmi élet, vagy

113 <http://saraatzmon.com> (2008. dec.)

114 ELTE Lt, 419/d (3. sz. doboz, 1942), Scherf Emil levele Tápióságra, 1942. jan.

115 ELTE Lt, 419/d (6. sz. doboz, 1944), P. K. képeslapja „Méltóságos Báró Gudenus Gézáné úrnőnek”, 1944. máj. 20.

116 ELTE Lt, 419/d (5. sz. doboz, 1943), Gudenus Gézáné levele P. K.-nak Tápióságra, 1943. jan. 5.

117 SZIA Értesítő, 1946.

118 ELTE Lt, 419/d (6. sz. doboz, 1944), Gudenus Gézáné levele P. K.-nak Tápióságra, 1944. dec. 22.

119 ELTE Lt, 419/d (8. sz. doboz, 1944), Hojnos Rezső feljegyzése, 1947. nov. 4.

akár a teremtetett világ csodáinak szemlélését lehetővé tevő szép foglalkozása – még életpályájának abban a korai időszakában is, mikor az amúgy is érzékeny lelkét még nem ülte meg a 20. század borzalmainak sok-sok keserősége. Hogy a vidéki életet választó Papp a szó konkrét és átvitt értelmében „ingázhatott” a főváros és Tápióság között, azaz hogy egyszerre lehetett távol is és közel is a tudományos élettől, abban igen nagy szerepe volt feleségének. Ő ugyanis, mint a társasági életet kedvelő emancipált hölgy, férje (ill. kettejük) fővárosi ügyeinek az intézését készséggel vállalta, s e szerepe csak később vált (persze akkor is tisztességgel, s bizonyára nagy-nagy szeretettel felvált) áldozattá. Álljon itt egy részlet a feleséget Tápióságra hazaváró férj leveléből: „Kedves Margitka, Szombaton reggel várunk, 7 h 50-kor indul az aradi személyvonat, 9-kor van Tápiószecsen, itt várunk kocsival. Szíveskedjél hozni 30 krért kiflit, 1 doboz cukorkát, 1 csomagocskát teát (1 koronás packettel) és egy doboz szagos szappant. Csókollak: Károly”.¹²⁰ S egy másik, a Tanácsköztársaság idején a fővárosban tartózkodó feleségéhez: „Kedves kis Margitkám! Minthogy a vonat-járatok bizonytalanok, Pali vásárnapi bemenetele is kétséges, ezért Jenő fiút küldöm be, disznóhússal. (...) Itt nálunk minden csendes, ugyan írhatnék egyet s mást, de majd Jenő fiú szóval mondja el a sági újságokat (...) Gyönyörű cseresnyést keríttetem el, hogy majd nyáron hűvösön sétálhassunk (...) Hogyan vagy dr. kis Margitkám az izgalmas napokban. Írjad meg bőven, csakhogy címzés nélkül, nehogy esetleg a fiút megmotozva, megtalálják a levelet nála. Ha korrektúra volna, küldjed ki azt is, mert itt ráérek korrigálni. Remélem a jövő héten már visszatérhetek [Budapestre], írad meg, hogy lehet-e kilátás erre? Csak nyugodtan legyél dr. [értsd: drága] kis Margitkám, akkor könnyen átesünk a nehéz napokon. (...) Csókol szerető férjed”. És két nappal később: „nem rekvirálták már a lakást? (...) Vajon visszahelyezésem megjött-e írásban, s mikor kell jelentkeznem?” Majd: „Itthon jól megy a dolgom, ültetem a szőlőt, krumplit, s már egy szép kis cseresznyéskertet is csináltam nyárára.”¹²¹ Földjének igazi, hozzáértő, a birtokát a jó gazda módjára művelő tulajdonosa volt, azaz gondozta, fejlesztette, gyarapította azt: „Hivatkozással a Budapesti Közlöny 57,220 – VII. 1925. sz. hirdetményére, – írja a földművelésügyi miniszternek címzett kérvényében – benyújtom vételajánlatomat az állami szőlőtelepekről 1926 tavaszán kiosztandó szőlőoltványokra. A beültetendő terület 1 magyar holdnyi terület Tápióság községben, nehéz agyagtalajon, dombtetőn van, amelyet az Országos Földbirtokrendező Bíróság a nyár folyamán engedélyezett számomra. Szállítás 1926 tavasz. Tisztelettel kérek I. oszt. gyökeres zöldségtől 1000 darabot 2,560 000 korona árban, P. K. egyetemi tanár”.¹²² De ugyanígy szívén viselte gazdasága minden apró-cseprő dolgát, legyen szó egy-egy tehén betegségről vagy eladásáról,¹²³ vagy akár csak a kerti sövényről.¹²⁴

120 ELTE Lt, 419/g (1. sz. doboz), P. K. levele feleségének 1914. szept. 2.

121 ELTE Lt, 419/g (2. sz. doboz), P. K. levelei feleségének 1919. máj. 2., máj. 4. és máj. 10.

122 ELTE Lt, 419/g (2. sz. doboz), P. K. kérvénye, 1925. nov. 15.

123 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), János öccse levele Tápióságról, 1931. jún. 8. (részlet: „Citrom tehén tőgye gyulladásban van. ... A Pándra eladott borjú passzusa nálad van, s míg a vevő meg nem kapja, 10 P-t visszatart az árából.”)

124 ELTE Lt, 419/d (8. sz. doboz, 1947–51), P. K.-né levelezőlapja Tápióságról, 1947. ápr. 11. (részlet: „Kedves jó Károlyom! Megbeszélésünk szerint még tegnap, csütörtökön délután elmentem a földvárba. A Zsigai ott volt és megnyeste a gledicsiát, az én véleményem szerint nagyon is alacsonyra vágta. Csü-

De hazánk mezőgazdaságának sorsa nem csak mint kisbirtokost, de mint patriótát s a világgazdaság folyamatainak értő követőjét is foglalkoztatta. Az 1932. évi USA-beli nemzetközi kongresszus résztvevőjeként alkalma volt betekintést nyerni az ottani mezőgazdasági viszonyokba is – tapasztalatait a következőkben foglalta össze: "Hazánk mezőgazdasága minőségileg mivel sem volt hátrább az amerikainál, például a Székács vagy Bánkúti búza felvette a versenyt a kanadai Manitóba búzával. (...) Állattenyésztésünk talán felül is múlta az észak-amerikai állattenyésztést minőségileg. Azonban az arányokban van mérhetetlen különbség" – hiszen a népsűrűség ott 10 fő/km², nálunk pedig, a „megcsonkított hazánkban” 100 fő/km². Rámutatott, hogy a háborúból visszatért amerikai katona (átszámítva) 42–98 holdat kap ingyen művelésre, teljes felszereléssel együtt, „ezzel szemben a hazatérő magyar hadifogoly 3 hold földet kap, pestiesen mondvá: semmi nélkül.” Jelentéstervezetében klimatológiai és hidrográfiai szempontból összevetette a Duna–Tisza közét a Nagyalfölddel és a Dunántúllal, majd elemezte az 1946/47-es gazdasági év szárazság miatti kétségbeesítő gyenge termését – bemutatva a saját birtokán szerzett tapasztalatait: „A 40 évvel ezelőtt ültetett fenyőerdők fele a nyáron kiszáradt, tehát 40 év óta Tápióságban nem volt ilyen száraz esztendő. Ennek folytán a parasztnak gabonája és takarmánya oly kevés, hogy állatait nincs miből tartani. Az uradalmakból összelopott gabonája már nagy részben elfogyott, így vetőmagra is alig jut valami. Kevés tartalékát úgy elrejtí, hogy azt semmiféle végrehajtó nem kutatja. Kétségtelen, hogy nehéz esztendőbe jutottunk, s csak a jó Isten könyörülhet rajtunk csodatevő irtalmával.”¹²⁵

Budapesten is volt egy lakása, az 1945 után Vorosilov útnak átkeresztelt Stefánia út és a Semsey Andor utca sarkán, melyet a szövetséges csapatok angol katonai parancsnoksága lefoglalt. Volt ugyan egy szobája a Földtani Intézetben is, az viszont a háborús károk miatt lett lakhatatlan. A zűrzavaros időkben így Tápióságon lelt menedéket, bár az ottani házát is kifosztották, de „az üres szobák mégis megmaradtak.” Kesernyész hangon ír a szeretett vidék háborús pusztításairól: „Községünk határában lévő Zsigér-puszta épületeit a földig lerombolták. A 2000 holdas birtok 700 esztendőn át az egri káptalan birtokában volt, az utolsó 15 esztendőben Fischer bérlő kezelte s gyönyörű mintabirtokká fejlesztette. A gazdátlanul maradt félig papi, félig zsidó birtokot egy év alatt a környék lakosai annyira kifosztották, hogy pusztá helyét kőhalmaz jelzi. A sors különös szeszélyéből a káptalani utolsó vasládát az én üres magtáramba vontatták, benne egy szétszagattott misekönyvvvel. A könyvet emlékül megtartottam, a kasszát a fölműves szövetkezetbe vontattam.”¹²⁶ De nem járt jobban a híres agrárközgazdász, Czettler Jenő* sem, „kinek csörögi otthonát éppúgy kifosztották, mint a mi sági házunkat”, a Lóczyék csopaki házából meg a disznót lopták el, „pedig – így a maliciózus kommentár – házában orosz őrnagy lakik.”¹²⁷ 1945 tavaszától még vagy jó másfél-két éven át szinte hetente járt föl Pestre (a tápiószecsői vasútállomáshoz ill. vissza többnyire kocsisa szállította). Általában vasárnap este utazott föl, s csütörtök este vissza, közben rengeteg levelet (ill. lapot) írt haza feleségének, azokat nem egyszer már

törtökön délután a szőlőbe is kimentem. Ott dolgozott Nagy István hatodmagával. A nyitás szépen halad előre: azt mondta, hogy pénteken be fogják fejezni, és szombaton megkezdik a metszést.”)

125 ld. a 96. sz. jegyzetet

126 ld. a 96. sz. jegyzetet

127 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), P. K. 1945. okt. 28-i és nov. 18-i levelezőlapjai feleségének Tápióságra

a Keleti pályaudvarra való felérkezésekor feladta. Még ekkor is bizott abban, hogy az új hatalom az élet normalizálása után valamiképpen számítani fog rá, hiszen örömmel üságoalta feleségének, hogy „a PM-ben megvolt a nagy tanácskozás, Rácz p.ü. min. volt ott, az államtitkár magasztalta geológusi munkámat, tanácsaimat kérte, Bendefy barátommal most csinálják a költségvetést” – bár a közellátás továbbra is akadozott, hiszen leveléhez még hozzáfűzte: „Bogsch barátomnak átadtam egy skatulya tojást.”¹²⁸

De sorsa másként alakult, hiszen szaktudására az új hatalom már nem tartott igényt, s 1948-ban, 75 évesen a SZIA főtitkárságáról is lemondott. Visszavonulását így nem lehet egyértelműen a hatalomváltás számlájára írni, tény ugyanakkor, hogy nehezen viselte el a számára oly kedves intézettől való elválást, ráadásul vidéki otthonában a remélt békés nyugdíjas éveit az új kommunista rendszer zsarnoki földbirtok-politikájának intézkedései keserítették meg. A földtani intézetben lévő irodájából-lakásából való kiköltözését felesége intézte, s bár az új igazgató, Szalai Tibor minden segítséget megadott (még minisztériumi teherautót is szerzett Papp használati tárgyai és könyvei elszállítására), a több mint 20 ládányi könyvszállítmány összeállítását még az körülmény is nehezítette, hogy „a könyvtáros már megint orosz nyelvtanfolyamon volt Budán”.¹²⁹ A könyvek s egyéb tárgyak további sorsáról keveset tudunk, tény, hogy Papp a háború utáni inséges hónapokban, később pedig mint a birtokából kisemmizett, kuláklíára került reakciós egyén, hogy megélhessen, több értékétől és a könyveinek nagy részétől kénytelen volt megválni. Bendefy írja, hogy „amikor hagyatékát rendezve megtaláltuk a Ferenc József lovagrend színarany keresztjének zöld dobozát, a piros bársony bélésben egy kis papírlap feküdt ezzel a felírással: 1945 novemberében eladtam, hogy a téli tüzelőt megvásárolhassam. Papp Károly.”¹³⁰ Földbirtokának fokozatos elvesztése, „kulák-voltával” és a beszolgáltatással járó minden megpróbáltatása, s az új adminisztráció minden ostoba intézkedése és túlkapása levelezéséből nyomon követhető. Érzékeltetésül az 1950. év eseményei: „Tegnap estefelé favizsgálat volt nálunk is, a félszemű Konccal jött 2 rendőr, akik előtt igazoltam, hogy engedéllyel vágtam ki 8 szál akácfát.” „Tegnap egész napon át a jövedelemadó bevállásán dolgoztam, végre sikerült kiállítani, s ma délelőtt átadtam a sági adóhivatalnak.” „Ma egy ügynök jár itt a Szovjet Kultúra előfizetésével, természetesen nem fizettem elő, hiszen a szovjet kultúrát már 50 év óta ismerem. (...) ismét a községházára idéztek, ahol egy új tisztviselő Szecsőről áthelyezve, vette át a közellátást. A sertés után érdeklődött, mondtam, hogy kérvényeztem az elengedést, minthogy sem sertés, sem kukorica nincs. A mai posta ismét a kertvárosi telek adóját, 88 kgr búza adót hozta, erre már nem is válaszolok.” „Ma csütörtökön fogom a még hátralévő kisbérlokkal megkötni a szerződést, amivel 7 hold híján minden földünket bérbe adjuk.”¹³¹

Margit asszony még 1951 májusában is hivatalról-hivatalra járt, hogy az előző évben be nem adott termés ill. sertés után kirótt „kártérítés” elengedését ill. mérséklését kieszközölje, arra hivatkozva, hogy a szárazság miatt nem tudták a kirótt mennyiséget

128 ELTE Lt, 419/g (9. sz. doboz), P. K. levele feleségének Tápíóságra, 1947. ápr. 12.

129 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), P. K.-né levele férjének Tápíóságra, 1949. jan. 26.

130 BENDEFY LÁSZLÓ: *Emlékezés Papp Károlyra. Születésének 100. évfordulóján*. Általános Földtani Szemle, 1974/6. 5–10

131 ELTE Lt, 419/g (11. sz. doboz), P. K. levelei feleségének Tápíóságról Budapestre, 1950. márc.1., márc. 2., máj.3., okt. 31. és nov.2.

teljesíteni, de, minthogy ez évben már jobb termés várható, s a könyvtár eladásból is már fedezetük van, a későbbiekben már eleget tudnak tenni kötelezettségüknek.¹³² Papp kérvényének már-már gyermeki naivitású hangvétele egyértelműen az egykor ünnepekteljes tudós kiszolgáltatott és megalázott helyzetét tükrözi. Kétségbeesésében még Antos István pénzügyminiszter-helyettesnek is írt,¹³³ s felesége többször is felkeresi az akkor már újra vezető pozícióban lévő Vadász Elemért is, aki – hogy pontosan milyen módon, a levelekből nem derül ki – segít is. Minden esetre Papp lelkiállapotát jól tükrözi a következő levélrészlet: *„A falusi néptanács természetesen ridegen kezeli ügyünket, minthogy a vezetők teljesen idegenek, s nem sokat adnak arra, hogy családunk 80 év óta ebben a nyomorúságos kis faluban él. Azt sem igen hiszik el, hogy a Földművelésügyi Minisztérium kilakoltatásunk alkalmával azzal bízott, hogy falusi lakásunkban nyugodtan folytathatjuk tudományos emlékeink feldolgozását. Most, amikor teljesítettük az újabb rendeletet, hogy földünket kisbérletbe adjuk, úgy gondoltam, hogy rendbe jövünk, azonban minduntalan újabb és újabb követelésekkel lépnek fel nemcsak a kisbérlettel, hanem velünk szemben is. Végtelenül köszönöm Vadász Elemér utódomnak szíves tanácsait. Adjad át tisztelem nyilvánításával hálás köszönetemet. A jó Isten áldja meg, hogy elhagyatottságunkban gondol reánk.”*¹³⁴

A hivatalos ügyek intézésétől függetlenül is, a 40-es évek végén s az 50-es évek elején Margit asszony sokat időzött Budapesten. Többnyire az Erzsébet szállóban lakott, s moziba, színházba, operába és hangversenyekre járt. „Nagyon örülök – írja férje –, hogy olyan szállodába jutottál, ahol éjjel pihenhetsz, nappal meg mindent könnyen elérsz.”¹³⁵ De – mondhatni: férje képviseletében – gyakran vett részt mind a Föltani Társaság, mind a SZIA ülésein, ilyenkor a régi kollégák, barátok és sorstársak, de még az akadémia szerzetes-tagjai is érdeklődtek férje után. Lelkesedve számol be férjének a SZIA I. osztályának egyik üléséről, melyet „papi társaságban”, bencésekkel, piaristákkal, ciszterciekkel együtt hallgatott végig, még Radó Polikárral is találkozott, aki nagyrabecsüléssel beszélt férjéről.¹³⁶ Az Operában megnézte Puccini „A köpeny”-ét, majd a Székelyfonót: „Az öreg székelyt Dr. Palló Imre énekelte. Igen jó volt a kísértet-jelenet, amikor a lányok közé berontottak a legények egy hosszú kísértettel, amit a lányok seprőkkel elverték. A táncokat persze ballerinák járták: olyan szépen nem tudnak a parsztányok táncolni. A végén még Palló is járta ... de milyen jól aprózta! Szóval gyönyörű operai est volt.”¹³⁷ A Székely Mihály főszereplésével látott Boris Godunovról meg így ír: „Csak azon csodálkozom, hogy egy ilyen darabot, amelyet mély vallásosság hat át, ahol a végén az új cárt dicsőítik és hódolnak neki, az elvtársak megtűrik a műsoron. És hogyan tapsoltak hozzá a zsidók és az elvtársak!”¹³⁸ A moziban – többek közt – a Biciklitolvajokat látta, előtte persze a szokásos híradó a sztahanovista kongresszusról, a szovjet kolhozokban vidáman élő emberekről, majd arról, hogy „Szibériában ho-

132 ELTE Lt, 419/g (11. sz. doboz), P. K. levelei feleségének Tápióságról Budapestre, 1951. máj. 9. és máj. 10. (első levél)

133 ELTE Lt, 419/g (11. sz. doboz), P. K. levele feleségének Tápióságról Budapestre, 1951. máj. 8.

134 ELTE Lt, P. K. iratai, 419/g, P. K.-né levelezése (11. sz. doboz). P. K. levele feleségének Tápióságról Budapestre, 1950. máj. 10. (második levél)

135 ELTE Lt, 419/g (9. sz. doboz), P. K. levele feleségének Tápióságról Budapestre, 1949. okt. 29.

136 ELTE Lt, 419/g (10. sz. doboz), P. K.-né levele férjének, 1949. okt. 29.

137 ELTE Lt, 419/g (10. sz. doboz), P. K.-né levele férjének, 1950. máj. 4.

138 ELTE Lt, 419/g (10. sz. doboz), P. K.-né levele férjének, 1950. nov. 1.

gyan vadásszák a farkasokat repülőgépről.” S vetítették a demokrata nők nagy nemzetközi békegyűlését is, melyhez a következő kommentárt fűzte: „Soha életemben nem láttam annyi förtelmes csúnya vénasszonyt egyrakáson!”¹³⁹ Bár az Erzsébet szállóban törzsvendégnek számított, volt, hogy megkérdezése nélkül betettek hozzá egy idegen nőt. S szenvedő alanya volt az ottani mulatozásoknak is, mikor például „az elvtársak és az elvtársnők két hosszú asztalt foglaltak el. Lehettek vagy nyolcvanan. Már mind be voltak rúgva. A nők visítottak, a poharakat a földhöz vágták!” – mindezt a halottak napja előestéjén, mikor ő a temetőbe készült. De pregnáns kortörténeti dokumentum élménybeszámolójának az a része is, mi szerint az egykor gyakran látogatott piacukon bőr cipőtalpat szeretett volna venni, de mivel az egykori ismerős zsidó eladójukat (már!) nem találta, egy ismeretlen cipőkellékeshez fordult, mire az szemét rámereszte így szól: „Ön intelligens nőnek látszik, hol él ön, hogy manapság talpbőrt kér, ami egyáltalán nincsen!” Erre átment „egy jobbképű eladóhoz”, tőle immár gumitalpat kért, aki viszont a Nemzeti Vállalathoz utasította, ott meg „egy csomó iparigazolványos szuster tolongott, a kiutalt bőrökért.”¹⁴⁰ A napi beszerzés gondjainak közepette azonban még a Rákosi-korszak legsötétebb éveiben is tovább járt vallási-zenei eseményekre, sőt, evangélikus létére, szentmisére is: „Ma reggel templomba mentem és sikerült jegyet szerezni a Messiásra a belvárosi templomba: itt persze nem tolongtak a kommunisták.” Illetve: „Gyönyörű misét mondtak a belvárosi plébánia templomban: Mozart mise, zenekarral, férfi-női kórus, szólisták, orgona. A végén a teljes zenekar és a kórus a himnust játszotta – gyönyörűen. Az orgona itt persze másképpen szól.”¹⁴¹

Papp önként vállalt „tápiósági remetesége” során nyilván szívesen vette ezeket a híreket, s kettejük itt megismert meleg, szeretetteljes hangvételű levélváltása alapján bizonyosra vehetjük, hogy még örült is felesége fővárosi kedvtelésének. Ő maga újságok, folyóiratok olvasása, a (többnyire a felesége nevére érkező) meghívók, s nem utolsósorban kollégái-barátaival való levelezés révén tartotta a kapcsolatot a külvilággal. A hagyatékában talált (főképp a Magyar Nemzetből) származó újságkivágatok, s főleg az azokra ill. azokhoz fűzött megjegyzéseinek tanúsága szerint élénken követte nemcsak az olyan politikai eseményeket, mint a háborús bűnösök kivégzése vagy a Kossuth-díjak 1951. évi átadása, beleértve az ország pártonkívüli értelmiségének „hűségfogadalma-it”, de érdekelte a földalatti vasút első aknájának a kimélyítéséről, a Hévízi tó és a Tavas barlang vízének a sorsáról, vagy a tiszafa védetté nyilvánításáról szóló híradás is. Megőrizte Shvoy Lajos* székesfehérvári püspök Sztálinváros környéki bérmaútja során tett nyilatkozatát is, mely szerint, mikor Shvoy az 1937-es USA-beli látogatása során megtekintette a monumentális pittsburgi kohót, nem gondolta volna, hogy 15 év múlva Dunapentelén is működni fog egy hasonló. Ezen újságkivágatok közt található az a feljegyzése is, melyben név szerint felsorolja mindazon papokat, akik 1951. július 8-án jelen voltak Tápióság plébánosának, Toma Józsefnek az aranymiséjén.¹⁴² Egyébként Tápióságon rendszeresen eljárt a templomba – még ha élete alkonyán a szertartáson való részvétele egyre inkább az öregedő hívő magába forduló misehallgatására korláto-

139 ELTE Lt, 419/g (10. sz. doboz), P. K.-né levele férjének, 1950. márc. 1.

140 ld. a 138. sz. jegyzetet

141 ELTE Lt, 419/g, (10. sz. doboz), P. K.-né levelei férjének, 1954. máj. 10. és 1955. máj. 22.

142 ELTE Lt, 419/d (7. sz. doboz, (1947), újságkivágatok borítékban

zódott.¹⁴³ Pedig korábban meghatározó szerepet játszott a falu életében, például mint köztisztviselőként álló „tápiósági kisbirtokos” számtalan beadványt írt különböző hatóságokhoz, amelyek célja végeredményben mind a tápiómenti község lakói jólétének az emelése volt.¹⁴⁴ 1926-ban például egy tápiósági árva, bizonyos Molnár Ágnes felvétele érdekében írt a Ranolder Intézet főnöknőjének. Azt is tudjuk, hogy 1952 karácsonyán „Fenyőlovagok” címmel Tápióságon egy színdarabot adtak elő, melynek szereplőit Papp név szerint felsorolta.¹⁴⁵

Itt kell idézni az 1926-ban született tápiósági Koncz Péter visszaemlékezésének témáinkat érintő néhány adatát: Papp anyai nagyapja főszolgabíró volt Jászberényben, aki – az anyagiakat is beleértve – ösztönözte unokája tanulmányait. Papp fokozatosan növelte birtokát, az a 2. világháború kezdetéig, mint „józan” mintagazdaság már 77 holdat tett ki. A községi legelőt 5 évente újra és újra árendába vette, ahol szép gulyát tartott. Többnyire 3 lova volt, a két – kocsis és inas szerepét is ellátó – állandó cseléd közül az egyikről biztosan tudni, hogy az OTI-ba is be volt jelentve, így ő mint Papp munkavállalója ment nyugdíjba. Időszakosan egy-egy gyermek is dolgozott nála, kisbéresként. Volt szőlője is, a bort a háború előtt „nagyban” (értsd: 3–5 literenként) árulta is. Általában – pl. a tápiószecsői vasútállomásra ill. vissza – hintóval közlekedett, a nagyobb csomagok fel- és lerakását néha külön hordár végezte. A falu szerette és tisztelte a mindig előre köszönő Pappot, általában „Méltóságos Úrnak” szólították, de az öslakosok szemében egyszerűen „a Kántor Karcsi” volt. A kulákklistás-beszolgáltatásos időben sok megaláztatásban volt része, különösen egy, a falu által egyszerűen „nyikhaj”-nak nevezett idegen ifjú részéről.¹⁴⁶

Tápiósági magányát egykori kollégáinak, barátainak és tanítványainak viszonylag gyakori látogatásai és meleghangú levelei enyhítették. Személyes kapcsolatban állt az 50-es években Szolnokon szolgáló premontrei kanonokkal, Balyi Károlyal* is, aki – minthogy szintén szakember volt – a gyakran küldött írásokat és újságcikket a szolnoki olajbányászat helyzetéről.¹⁴⁷

Kollégái közül talán a László Gáborhoz fűződő barátsága volt a legmélyebb. Nemcsak a tudomány szerepéről és műveléséről vallott nézetük volt azonos,¹⁴⁸ de a keresztény hitvalláson nyugvó életszemléletük is, ráadásul László sógora, Szontagh Sándor Pappnak padtársa volt az iglói gimnáziumban. Életrajzát Papp írta meg, igaz jóval hosszabban, mint ahogy az végül is megjelent¹⁴⁹ – elhallgatva például azt a tényt, hogy a piaristáknál érettségizett és példás házasságban élő László Gábor 5 gyermeke közül kettő pap lett: az egyik (szintén Gábor*) a Regnum Marianum* közösség tagja, a másik, Mihály*, piarista paptanár, aki 1915-ben éppen nála doktorált. Hogy mi minden maradt ki László életrajzából, az egyértelműen kiderül abból az 1. sz. mellékletben olvasható levélből,¹⁵⁰

143 Raduly Ferenc plébános szíves közlése, 2009. márc.

144 BOGSCH LÁSZLÓ: *Emlékezés Papp Károly születésének 100. évfordulóján*. Földtani Közlöny, 1974. 4. sz.

145 ELTE Lt, 419/g (2. sz. doboz), P. K. levele, 1926. jún. 22., ill. sajátkezű feljegyzés

146 Koncz Péter szíves közlése, 2009. ápr. 22.

147 ELTE Lt, 419/b (1. sz. doboz, hazai levelezés a küldők abc-rendjében, A-B), Balyi Károly 5 levele 1957. máj. – 1960. okt. között

148 ld. az 50. sz. jegyzethez tartozó törzsszöveget

149 PAPP KÁROLY: *László Gábor élete és munkássága (1878–1960)*. Földtani Közlöny, 1961/1.

150 MPRKL, László Mihály és családja iratai, P. K. levele László Mihálynak

melyet a kiadás körülményeiről (azaz a kapcsolatos „kézirat-tologatásról”) Papp írt László Mihálynak.

A két idős tudós a világtól elvonultan, csendes vidéki otthonukban – Papp Tápióságon, László Szentendre-Izbégen – rendezgették emlékeiket. Az ebből az időből származó levélváltásuk meglehetősen szép, már-már költői mélységű „őszikéi” kettejük tisztességgel megélt és immár lezárult szakmai pályafutásának, melyből akár a „Tudok ölelni múltat a jelenben” Sík Sándor-i konklúzió is kiolvasható.¹⁵¹ Papp levélben kérte barátját, hogy küldje meg a kollégájukról, Iglói Szontágh Tamásról még 1937-ben írt és a Földtani Közlönyben megjelent Emlékbeszédét, mert e folyóirat már nincs meg neki, hiszen annak teljes sorozatát a Nemzeti Múzeum nemrég teljesen elpusztult ásványtárának pótlására adta át. Együttal érdeklődik: „Hogyan éltek a gyönyörű izbégi villában? A Méltóságos Asszony és Kedves Családod Tagjai bizonyára jól érzik magukat a szép tavaszi napokban.” Majd visszaemlékezik az egyetemi szobájában hármuk (ő, Szontágh és Teleki Pál) több órán át tartott beszélgetésére. László Gábor válasza: „Tekintettel igen magas életkoromra, azt a sok szépet és jót, amit a Földtani Intézetben tapasztaltam, mintegy búcsúzóul ismét felidézem, mert az idők romlásában azt csak mi, a geológusok családjának a tagjai tudjuk igazán és őszintén méltányolni. Szét is hordott bennünket a sors kegyetlen keze, hisz közös otthonunkban már alig-alig találkozhatunk. Te – mint tudtam és írod is – Tápió Ságbon töltöd életed alkonyát, amit én itt Szentendre-Izbégen teljesítek a legnagyobb visszavonultságot élvezve, a fizikai erőim fokozatos apadását tapasztalva. A fővárosba se tudok már ellátogatni, mert sajnos szív-bajos feleségemet sem akarom órákra egyedül hagyni.” Ráadásul hajlékát is kénytelen a lakásrendelet értelmében idegenekkel megosztani, de szerencsére leköti a nagy gyümölcsös, melyet igyekszik is jó karban tartani, hogy ha már nem él, ne maradjon elhanyagolt állapotban. No meg szakkönyvei is csaknem hiánytalanul megmaradtak, bár a társbérlet miatt meglehetősen összezsúfolva. Ezután beszámol 3 fiáról: a Budapesten dolgozó Györgyről, a piarista Mihályról és az akkor az esztergomi „noviciátusban” (értsd: a papi szemináriumban) tanító Gáborról és az Angliába férjhez ment Erzsébet lányáról, aki 5 unokával ajándékozta meg őket. „Fentiekből láthatod – zárja sorait –, hogy a jó Isten még tartogat számomra némi teendőket, s ezért Neki nem is tudok eléggé hálát mondani.”¹⁵² Szükséges megjegyezni, hogy ez az izbégi ház a magyar egyháztörténelemben is bekerült, hiszen – mint ahogy arról Balás Béla* kaposvári püspök megemlékezik¹⁵³ – a László családnak ezen otthona adott helyt annak idején az akkor éppen szabaddalbon lévő papok titkos(nak gondolt) összejöveteleinek is. Az az ifj. László Gábor, aki e házban az „ebéd végén édesanyjának kezét csókolva mondott köszönetet”, az esztergomi szemináriumban oly módon tanította a gregorián éneket, hogy ezen az „örizetlen melléktárgyon” keresztül a leendő papoknak „az aszkézis mellé a misztikát” is felmutatta, azaz, ahogy Balás püspök írja, karizmatikus személyén keresztül tulajdonképpen „a mindenség működött”. Nem véletlen, hogy az államhatalom sokat zaklat-

151 SÍK SÁNDOR: *Örökösök*.

152 MPRKL, László Mihály és családja iratai, P. K. levele László Gábornak Tápióságról Szentendre-Izbégre, 1959. ápr. 28., ill. László Gábor válasza, 1959. máj. 4.

153 BALÁS BÉLA: *László Páter*. Új Ember, 2005. júl. 10.

154 ELTE Lt, 419/b (5. sz. doboz, hazai levelezés a küldők abc-rendjében, L), László Gáborné levele P. K.-nak, 1961. szept. 1.

ta, börtönbe is zárták, majd kiszabadulása után nagybörzsönyi plébánosként remete-életre kényszerítették. Egyébként Papp az özvegygel még levelezett, így ápolva a régi barátságot.¹⁵⁴

Papp másik – már-már lelki gyermekének tekinthető – jó barátja az egykori tanítvány, majd kolléga Bogsch László volt. A két család összejárt, Papp a háború után Bogsch Lászlót még be is jelentette saját lakásába, nehogy más társbérletet tegyenek be. Margit asszony, mikor a fővárosban járt, rendszeresen Bogschéknál vendégeskedett. Bogsch mindvégig beszámolt Pappnak élete alakulásáról, legyen szó a 30-as évek végén Nógrádszakál ill. Sámsonháza környékén végzett őslénytani kutatásainak az eredményeiről vagy az 1937-es bécsi ill. berlini tanulmányútjairól. De írt a dunapentelei kiküldetéséről is, mikor a nagy sztálinvárosi építkezés előkészítése során „roppant vizes, sáros földeken” végezték a feltáró fúrásokat – korántsem olyan mostoha körülmények között, mint ahogy azt ma gondolnánk: „jól esik az a szeretet és megbecsülés, amivel minket ott mindig fogadnak. Annnyira igyekeznek mindenben a kedvünkben járni, és ottani életünket kellemessé tenni, hogy valóban mindig örömmel megyek oda. Még a vezérigazgató is negyedmagával lakik egy szobában, nekünk kettőnknek mégis egy szép nagy szobát rendeztek be...” Az idők folyamán a levelezés egyre személyesebb hangúvá válik, így egyre inkább nyomon követhető nem csak a professzor iránti tanítványi tiszteletet is meghaladó őszinte ragaszkodás, ill. viszonzásként a fiatalabb kolléga iránti megbecsülés, de a világ dolgainak azonos erkölcsi alapon nyugvó megítélése is: „Nagy öröm (...), hogy Méltóságos Uramat mentesítették a kulákságról. (...) az elkövetkezendő év bizonyára nyugodalmasabb, békésebb lesz (...) aminek igazán nagyon örülök és mindazok is, akik szintén a régi ragaszkodással és tisztelettel viseltetnek Méltóságod iránt.” A tápiósági remete nagyrészt Bogschtól értesül az 50-es évek tudományos életének visszaságaitól, így a Tudományos Minősítő Bizottság döntéseiről, hogy „kiből fognak doktort csinálni” és kiből nem, illetve, hogy ki az, „akivel sem aljasság, sem hazudozás szempontjából nem (...) lehet fölvenni a versenyt.” Papp válaszaiban nem ítél el senkit, továbbra is, ahol tud, a maga módján segít, például hol könyvet küld Bogsch soproni egyetemi tanszékének, hol kondoleál Bogschnak édesapja halálakor, vagy csupán fényképet küld a „rég i időről”, melyen ő, mint dékán díszmagyarban látható.¹⁵⁵ (A díszmagyar nála egyébként jóval több, mint egyszerű ünnepi viselet: hiszen a fényképek tanúsága szerint nemcsak a SZIA ünnepi ülésein vagy az úrnapi körmeneteken viselte azt, de még arra is gondja volt, hogy lakása 2. világháborús megrongálódását követően azt „kikefélve” ládája b a visszahelyezze, s erről, mint életének egyik fontos momentumáról, feleségének beszámoljon.¹⁵⁶)

Bogsch mindvégig Papp mellett állt, a szűkös időkben még anyagilag is támogatta: „tegnap föladtam 550 Ft-ot a régi tanítványok nevében, akik velem együtt igaz tisztelettel és ragaszkodással gondolnak Professzor urunkra. (...) Szíveskedjék minden óhajjal hozzám fordulni, mert ami megtehető és elérhető, azt mind készséggel és örömmel teszem meg.”¹⁵⁷

155 ELTE Lt, 419/b (1. sz. doboz, hazai levelezés a küldők abc-rendjében, A-B), P. K. és P. K.-né levelezése Bogsch Lászlóval: 1936. júl. 19., 1937. jan. 10. és nov. 23., 1950. dec.22., 1951. dec.8., 1953. jan. 12., 1954. máj. 23. és júl.; ld. még a 99. sz. jegyzetet

156 ld. a 127. sz. jegyzetet

157 ELTE Lt, 419/g (1. sz. doboz), Bogsch L. levele, 1961. okt. 21.

Szakmai-tudományos kapcsolatukon is túlnyúló bensőséges baráti viszonyuk ritka szép tükre a 2. sz. mellékletben¹⁵⁸ olvasható levél: teljes terjedelemben való idézését annak rendkívül gazdag szakma- és kortörténeti tartalma is indokolja.

Papp kivételes egyéniségére nemcsak a már idézett életrajzírói,¹⁵⁹ de mások is, gyakran meleg hangon emlékeztek meg. Közéjük tartozik Scherf Emil*, akinek a „Mélyen tisztelt kedves jó Károly Bácsi!” megszólítású levele a tanítványi tisztelet olyan egyedülállóan szép példája, melyben egyúttal a levélíró tisztességes tudósi ars poeticája is megfogalmazásra került. Ugyanis Scherf túlzónak tartja, s szenzációt hajszoló újságírói tálalásnak minősíti az Alföld mélységi viszonyaival kapcsolatos legújabb kutatásairól szóló híradásokat, példás objektivitással hű képet adva az e témában az ő vizsgálataitól függetlenül már 1911-től folyamatosan végzett (főleg geofizikai) mérésekről, megállapítva, hogy – a hírekkel ellentétben – egyáltalán nem mutatott ki új olajmezőket, csupán arra hívta fel a figyelmet, hogy „a geológiai viszonyok és a geofizikai adatok [együtt] nem zárják ki, sőt inkább valószínűvé teszik az olaj anyakőzetűl tekinthető mio-oligocén rétegek előfordulását.” E levél arra is példa, hogy a zsarnoki ideológiáktól fertőzött múlt században is voltak olyan, a hitüket nyilvánosan megvalló szakemberek, akik a tudományos teljesítmény értékét vallástól-világnézettől függetlenül tudták méltányolni (mintegy bizonyítékaul annak, hogy a SZIA korántsem tekinthető konzervatív klerikális tudósok zárt gyülekezetének), hiszen Scherf a következő szavakkal javasolta Buzágh Aladárt tagságra: „Nem tudom, hogy katolikus-e. (...) Semmiféle nexusban nem vagyok vele, csak a napokban a sajtót elhagyott művét ismerem („Kolloidika”), mely a legjobb, amit manapság erről a témáról írtak.”¹⁶⁰ De tudóstársai leveleiből nyomon követhető Papp más tudományágak (például a jogtudomány) művelőivel egyező szellemi-világnézeti beállítottsága is. Ennek egyik markáns bizonyítéka az a baráti levél, melyben Angyal Pál, a büntető eljárást a személyiségvédelemmel harmóniában szemlélő jeles tudós a SZIA 1947. szeptemberi ülésén elhangzott felszólalásáról számol be a tápiósági remeteségben élő tudóstársának: az értelmiség felelősségét hangsúlyozó felszólalása arról szólt, hogy az akkori nehéz időkben a katolikus tudósoknak „sem szabadna gondolkodni elfelejteni”, s mondanivalójának nyomatékosítására Shakespeare-t idézte: „Oh teach me! How I should forget to think.”¹⁶¹

Papp tápiósági magányában élete végéig érezhette kollégái baráti tiszteletét. Születésnapja (nov. 4.) táján többen rendszeresen leutaztak hozzá, Vitális György – nemcsak a félrevonult tudós iránti tisztelete jeléül, de bizonyára azért is, hogy a „szocializmus építését” gyakran az egyéni karrier építésével összekapcsoló szakmai közélet figyelmét felhívja a nagy előd tevékenységére – 1961-ben újraköszölte Papp egyik tanulmányát, melyben már 1942-ben lehetségesnek tartotta, hogy a hévizeket ne csak a gyógyászatban hasznosítsák, hanem fűtésre is felhasználják.¹⁶² Szülőfaluja példásan őrzi emlékét, nemcsak az iskola és egyik utca viseli nevét (Reich Lajos 1985-ben immár a Papp Kár-

158 ld. a 14. sz. jegyzetet is

159 ld. a 45., 49., 130. és a 144. sz. jegyzeteket

160 ELTE Lt, 419/d (7.sz. doboz, 1947), Scherf Emil levele, 1946. dec.11.

161 ELTE Lt, 419/b (1. sz. doboz, hazai levelezés a küldők abc-rendjében, A-B), Angyal Pál levele, 1947. okt. 15. („Oh teach me! ...”: Rómeó és Júlia)

162 PAPP KÁROLY: A Fővárosi Tanácsház udvarán tervezett artézi kútúrás földtani lehetőségei. Hidrológia Tájékoztató, 1961. 2. sz., 25–26; ld. még a 2. sz. Mellékletet

olyról elnevezett utcából küldött üdvözlőlapot Bogsch Lászlónak¹⁶³), de tevékenységének méltatása a rendszeresen megrendezett Tápiósági Napok kiemelt témája.

1963. jún. 30-án hunyt el, felesége 1968-ban követte őt. A sírjukat díszítő piroxéndezit oszlopok közül kimagasló kereszt találóan jelképezi a teremtet világot hívó szemmel kutató professzor (s végig mellette álló társa) életét.

Utódjuk nem volt, így a kúriának is beillő szép házukat az egyedül maradt özvegyét, az idős, beteg Margit asszonyt gondozó nő, N. M. örökölte, aki azt később eladta.¹⁶⁴ A jelenleg nyaralóként használt házat külföldi tulajdonosa szépen rendbe hozta – egykori tulajdonosára a kertjében álló faragott fadombormű emlékeztet.

ÖSSZEGZÉS

Papp Károly elfeledett levelezésének átnézése ill. a fontosabb részek jelen dolgozatban való közzététele révén életének-munkásságának olyan, eddig nem eléggé hangsúlyozott részleteire derült fény, melyek bizonyára gazdagítják mind a magyar geológia-ill. tudománytörténet, mind a (hitvalló emberi sorsokat felvonultató) egyháztörténet néhány alapvető fejezetét. Markáns példát láttunk arra, hogy a nagy jövőre (sikerre és elismerésre) vágyó fiatalember ígéretes karrierje a mélységes humánumtól indítva – tehát a szolgáló szeretet jegyében – hogyan torkollott etikus közéleti szereplésbe, miközben saját személye és érdemeiben gazdag munkássága szerényen a háttérben maradt. Igaz ez akkor is, ha – mint ahogy láttuk – önmagába forduló, zárkózott természete is mintha a konfliktusok kikerülésére predesztinálta volna. A vitákat ill. a társadalmi diplomácia fegyvereinek kétes értékű alkalmazását mellőzve az a meggyőződés vezérelte, hogy az embertársak megbecsülése, a jó gyakorlása, a kívánságok jogos voltának a bizonyítása és általában a rációra való következetes hivatkozás az alapja minden szakmai (és persze társadalmi) kérdés megoldásának. Tiszta szándékát mintegy alátámasztandó, minden megnyilatkozását (legyen szó nagy horderejű tudományos eredményről, akár a köznapok-közélet apróbb eseményeiről) a világos okfejtés és a már-már puritánságig lekopaszított egyszerű fogalmazásmód jellemzi. Talán puritánságának a jele az is, hogy nem tulajdonított nagy fontosságot az MTA-tagságának, hiszen, bár levelező taggá választották, székfoglalóját nem tartotta meg, pedig nyilván lett volna rá alkalma.¹⁶⁵ Pályája egyértelműen bizonyítja, hogy egy-egy tudományág eredményes és etikus művelésének alapfeltétele a nagyszámú adat, a kapcsolatos eredmények és feltételezések pontos és rendszerezett nyilvántartása, s főleg a közöttük fennálló (vagy feltételezett) összefüggések objektív elemzésén nyugvó hasznosítása. Munkásságát és a SZIA-ban felvállalt, munkaigényes főtitkári hivatalát mai szemmel értékelve egyértelműen megállapíthatjuk, hogy szakmai tevékenységét nemcsak az önzetlen kollegialitás (közte különösen a mások eredményének az ismerete és elismerése) jellemezte, hanem egyúttal olyan képességek birtokában is volt, melyek alapján őt a mai adatbázis-központú információs társadalomban elsőrangú tudományszervezőnek tartanánk. Ráadásul egyértel-

163 ELTE Lt, 403, Bogsch László iratai, (2. sz. doboz), Reich Lajos képeslapja Bogsch Lászlónak. 1985. jún. 18.

164 ld. a 146. sz. jegyzetet

165 ld. a 2. sz. melléklet II. fejezetét

mű a katolikus világnézetten alapuló életvitele is, így a mai karrier-központú tudományos életben különösen „jól esik látnunk egy régi vágású úri gondolkodású tudóst.”¹⁶⁶

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

(mindenkori hivatkozás a **vastagon szedett** jelzetre)

1) Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (ELTE Lt)

419.	Papp Károly iratai	1890–1960
419/a	Személyi iratai	1890–1940
419/b	Családi levelezés	1898–1960
419/d	A Szent István Akadémiára vonatkozó iratok	1925–1951
419/g	Papp Károlyné levelezése	é. n.
403.	Bogsch László iratai	1935–1985
403/a	Levelezés	1950–1970

2) Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára (MPRKL)

1. sz. melléklet

Papp Károly levele László Gábor fiának, László Mihály piaristának

„Főtisztelendő Dr. László Mihály kegyesrendi Tanár Úrnak, Kecskemét
Igen tisztelt Tanár Úr! Kedves Mihály Öcsém!

Végre egy éves késéssel megjelent kedves Édes Atyád életrajza, bár nagyon megrövidítve. Ennek rövid történetét ismertetem. Kedves Atyád 1960. március 5-én történt halála után tanszéki utódom, Vadász Elemér, a Földtani Társulat örökös tiszteleti tagja és a Földtani Közlöny főszerkesztője felszólított, hogy kedves Atyád életrajzát ismertessem.

Erre Kedves Anyád és a Te pontos adataitok alapján 4 hónap alatt befejeztem a munkát és felküldtem Vadász Elemér főszerkesztőnek. A kézirat 36 oldal volt, amely ki nyomtatva körülbelül 16 oldal lett volna. Vadász kedves Barátom nagyon hosszúnak találta, s ajánlotta, hogy megrövidítésre ajánlja dr. Kriván Pál adjunktusát, hogy a dolgozat minél előbb megjelenjen, az ajánlatot elfogadtam. Kriván Pál mint egykori tanárod nagy szeretettel fogott a munkához, ily módon a 16 oldalra tervezett kis füzetet 2 ½ oldalnyira csökkentette. Ily módon elmaradt a Ferenc József-i idők érdekes leírása és az összes előkelő rokonság felsorolása, egyedül a te tudományos munkádat említi. Kriván Pál adjunktus úr a felsőbb utasítás folytán nagy szeretettel végezte a megrövidítést, s a

¹⁶⁶ ELTE Lt, 419/d (3. sz. doboz, 1942), Scherf Emil Levele P. K.-nak, 1942. jan.

mai viszonyok között örülhetünk, hogy mégis megjelent a munka, bár a vallásos élet elhagyásával [a mondat befejezése hiányzik]

Miként kedves Anyádnak, úgy neked is küldök 25 különlenyomatot, hogy a Megbol-dogult Édes Atyád emlékét ismerőseid számára elküldhessed.

Egyben küldöm számodra néhány régebbi dolgozatomat, amelyekben Rólad is meg-emlékeztem annak idején, s egy külön lenyomatot Papp János szegedi piarista tan-könyvíró nagybátyámról.

Ezekben teljesítettem kedves Atyád iránti barátságom s szeretetem kifejezését.

Úgy a magam, mint feleségem üdvözlétével vagyok tisztelő és szerető öreg barátod:

Tápió-Ságh, 1961. szept. 8.

Papp Károly”

2. sz. melléklet

Papp Károly levele Bogsch Lászlónak

„Dr. Bogsch László Egyetemi ny. r. Tanár Úrnak, az Eötvös Loránd Tudományegye-tem Öslénytani Intézete Igazgatójának, Budapest

Igen tisztelt Igazgató Tanár Úr!

Kedves Laci Öcsém!

Folyó hó 15-én kelt szíves leveledet s az abban kifejezett jó kívánságaidat hálásan köszönöm, s minden jóval viszonozom.

I. Amiként írtad, a húsvéti ünnepeket a Méltóságos Asszonnyal együtt Bakony-bélben Telegdi Roth Károlyné villájában töltöttétek. Bizonyára jól teltek itt a tavaszi szép napok. Engemet gyönyörű emlékek fűznek Bakonybélhez, első ízben 1895 nyarán, mint műegyetemi tanársegéd jártam itt Lóczy Lajos, Cholnoky Jenő és Lackó Dezső társaságában. Akkor még Veszprémből kocsin mentünk Bakonybélbe, ahol a bencés ko-lostorban heteken át laktunk. Ekkor építették a Czuhavölgyi vasutat, ahol Lóczy mű-egyetemi tanítványai: Gubányi Károly és Szentgáli Antal mérnökök robbantották a tri-ász dolomitok megalodusait. A mérnöki barakkokban szövődtek azok a tervek, melyek Gubányi és Szentgáli mérnökök szibériai és kínai vasúti munkáiban, Cholnoky Jenő kí-nai tanulmányaiban folytatódtak, sőt az én 1898-dik évi és Laczkó Dezső kaukázusi uta-zása a Déchy-féle expedíciókban ugyanitt került szóba.

Másodízben már mint a geológia tanára, 1918-ban Vid Gábor bencés tanár tanítvá-nyommal töltöttem Bakonybélben szép napokat.

Nagyon örülök, hogy a Méltóságos Asszonnyal együtt te is megismerhetted a Ba-kony legszebb vidékét.

II. Kedves leveledben emlitted, hogy az 1942-ben írt hidrológiai tanulmányom ki-adását szorgalmazni szíveskedtél. Ennek története a következő: Az 1942. év január 10-én tartott tanácskozáson Morvay Endre alpolgármester elnöklése alatt részt vettek Zaitz László műszaki tanácsos, ifjabb Lóczy Lajos földtani intézeti igazgató, Horu-sitzky Henrik, László Gábor, Papp Ferenc és jómagam. A szenvedélyes viták végén, hogy a gyógyvizet fűtésre fölhasználhatjuk-e vagy sem, a bizottság abban állapodott meg, hogy az én jelentésemet nyomtatja ki. Egyhangúan helyeselték, hogy a Magyar

Tudományos Akadémián székfoglaló gyanánt mutassam be. Az Akadémia főtítkáranak jelentettem, aki a mellékleteket kliséket el is készítette. A nemsokára bekövetkezett zavaros időkben főképp az egyetemi igazolások Yolland Artúr barátomat és engemet, mint a 2 legöregebb tanárt annyira lekötöttek, hogy megfeledeztem a kéziratról.

Utódomat Vadász Elemér kartársamat kértem meg, hogy gondoskodjék a kézirat kiadásáról. Szerinte a legilletékesebb hely erre az Állami Földtani Intézet. S átküldte a Vorosilov úti intézetbe. Az intézet végül is a Hidrológiai Társulatnak ajánlotta fel.

Itt Papp Ferenc kedves tanítványom, mint elavult munkát félretette. Pedig annak idején éppen ő volt az, aki kinyomtatásra ajánlotta. Természetes, hogy 18 esztendő alatt a hidrológia tudománya ugrásszerűen haladt, azonban az akkori fúrások technikája, eredeti felvételeim alapján, a szakférfiak számára ma is tanulságosak. A legutóbbi hidrológiai kongresszuson szakasztott viták folytak arról, hogy a hévizek tisztán csak gyógyításra, vagy fűtésre használhatók-e fel. Schmidt Eligius Róbert, aki az újabb nagy gazdaságok vízellátását vezeti, bölcs belátással a viszonyoktól függően mindkét felhasználást lehetségesnek tartja.

Az ő véleménye szerint az én régi felfogásom is meghallgatható! Remélem, hogy Vítális Sándor kedves tanítványom sem utasítja el. Papp Feri barátomnak már többször megírtam, hogy a szerkesztőnek joga, sőt kötelessége, hogy a kéziratot belátása szerint méltassa, ha kell, korholja, de ne fossa meg a nyilvánosságtól.

III. Rátérek ezek után a Hantken-féle kéziratokra. Ezeket 3 csoportban csomagoltam. A 4-ik a Földtani Szemle 1924. évi 4. füzeté, Rozlozsnik Pál barátom feldolgozásában az I-IV tábla mellékletekkel tárgyalja Hantken nummulináit. A füzet 188. oldalán a Függelékben a hagyatékban talált 1874. dec. 3-án kelt Zittel Károly levelét őrzi.

Ezzel a füzetrel róttuk le hálánkat Hantken Miksa nagy elődünk iránt.

IV. Végül a kis kék füzetéről néhány szót, amelyet Adalékok Hantken Miksa életrajzához címen Számodra írtam még 1950 évben, abban a reményben, hogy Te leszel az Utóda. A geológusokról és paleontológusokról általában olyan életrajzok jelennek meg, amelyek elhallgatják a megboldogult tudós életének árnyoldalait, vagy bizalmas ügyeit, illetőleg azon küzdelmeit, amelyekkel állását elnyerte. Például 1880–1900 évek között az Egyetemen a földtani őslénytan szakon az történt, amit Szabó József akart; a nemzeti Múzeum ásvány- és őslénytárában pedig Krenner József uralkodott, míg a m. kir. Földtani Intézet tudós geológusai Böckh János igazgató parancsát követték.

A semleges Földtani Társulatban ezen három tudós akarata érvényesült.

Századunk elején változott a helyzet, amennyiben a Földrajzi Társulatban és a Földtani Társulatban is Lóczy Lajos, a világszerte ismert tudós vette át a vezető szerepet.

Magam, mint a Földtani Társulat titkára évtizedeken át tanúja voltam szaktársaim küzdelmének, s ebben a kis füzetben megörökítettem mindazt, ami az életrajzokból kimaradt. Elődeink életsorsából bizonyos tanulságokat vonhatsz le, Telegdi Roth Károly boldogult szaktársunk után a Te kezébe került az Őslénytan gyönyörű tudománya. Adja a Mindenható, hogy nagy tudásoddal és kitűnő modorod folytán előkelő társadalmi kapcsolataiddal magas színvonalra emeljed az őslénytan szerte ágazó gyönyörű tudományát.

V. Utoljára a községünkben történt gazdasági változásokról emlékezem meg, mint hogy szíves voltál ez iránt is érdeklődni. Eddigél megmaradt kis birtokom roncsaiban

5 kisbérlő gazdálkodott, akik terményekben pontosan beadták a bért, s fuvaroztak, ha szükség volt rá. Most minden a szövetkezet kezébe került. A helyzet az, hogy községünk 16–50 éves férfiai és leányai a főváros gyáraiban dolgoznak, s földjeinken nincs munkaerő. A 4000 holdas birtoknak felét sem tudják ellátni, s így az idén aligha kapunk valamit. Tápióbicskén megmaradt 5 holdon erdőmet a két forradalom alatt teljesen kipusztították, s ezzel sem sokra megyünk.

Emiatt feleségem a tavasz folyamán nem utazhat a fővárosba, hanem majd november elején megy föl néhány napra.

Levelem zártával kézsókom átadását kérem a Méltóságos asszonynak, s a szép kis Ilmát üdvözölve, igaz szeretettel és hálával köszönt öreg barátod.

Tápió Ság, 1960. ápr. 21-én

Papp Károly

[hozzá írva, más kézírással:]

Bár gyötör a honvágy, mégis helyben kell maradnom. No de majd csak megjön az ősz és akkor én is bejuthatok a városba. Addig is szívélyesen üdvözli

Pappné Balogh Margit dr.

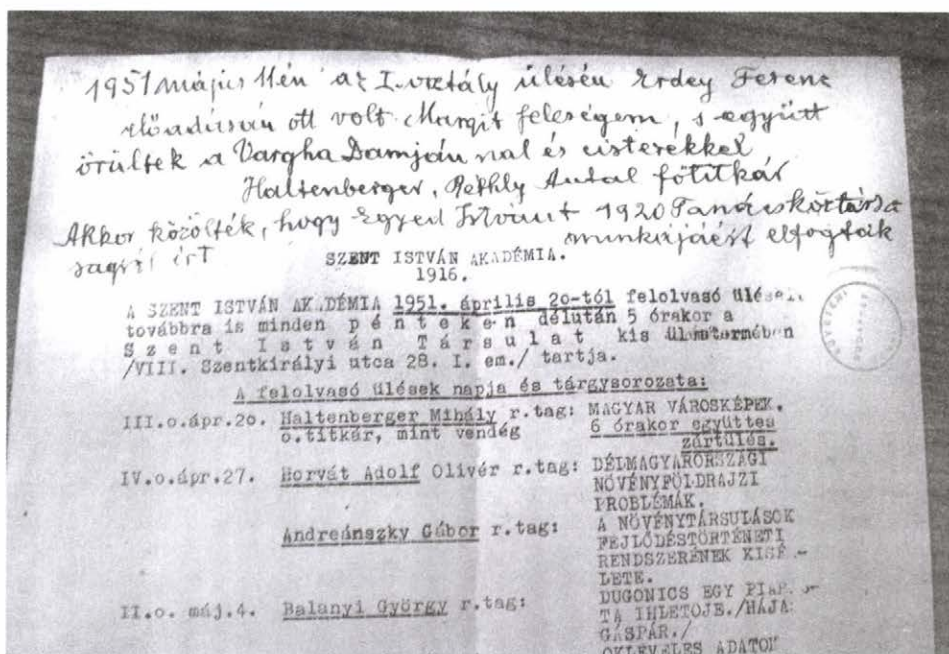
P.S. Viele herzliche Grüsse und Küsse für Lotte und Ilma

Margit"

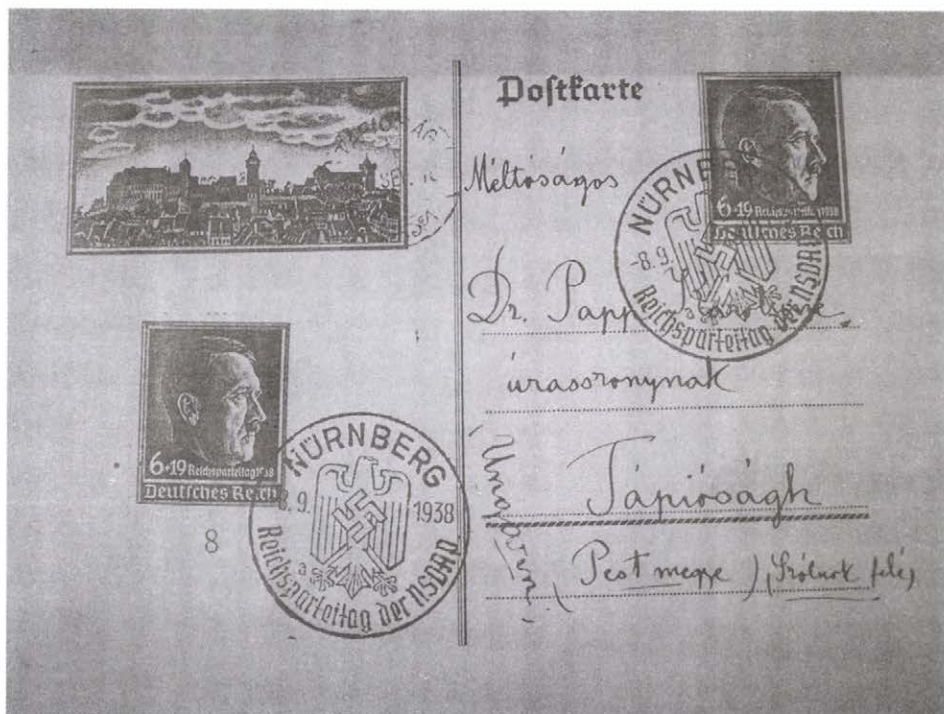
ÁKOS SZENDE

A CATHOLIC SCHOLAR IN THE SHADOW OF THE RED STAR AND THE SWASTIKA DR. KÁROLY PAPP, GEOLOGIST (1873-1963)

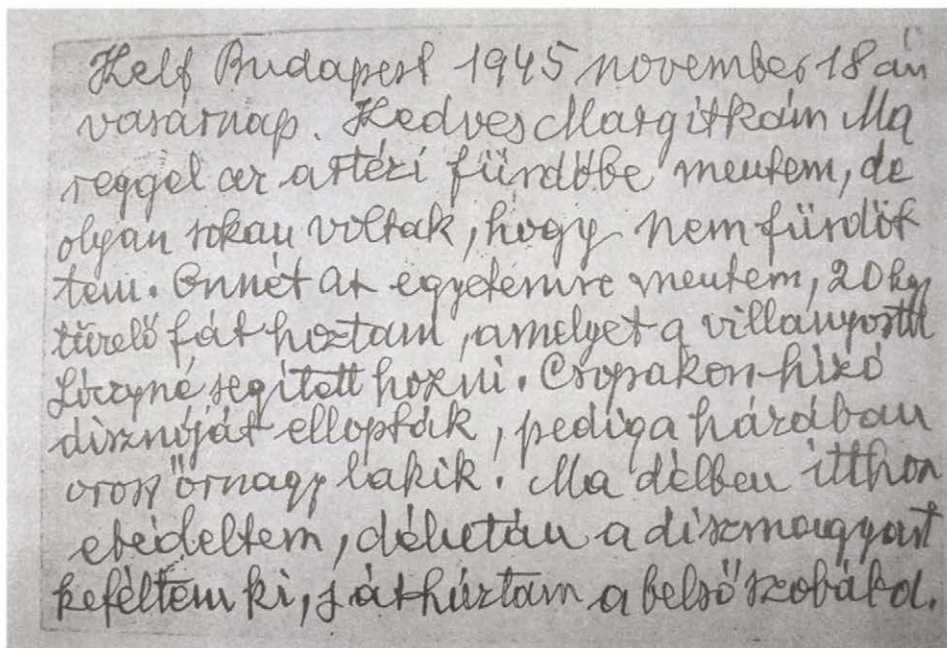
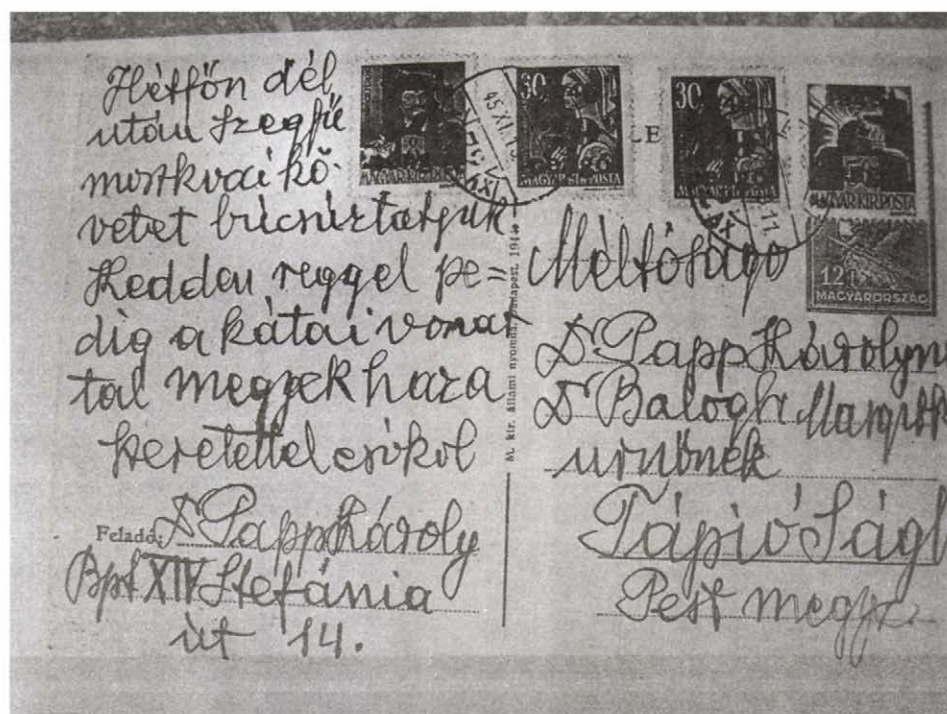
By emphasizing the fact that dr. Károly Papp, the geologist (1873-1963) was a Catholic believer, I do not mean that he was devoted to religion by being an educated man, or became a member of the Catholic Church automatically by being baptized. His course of life proves that being a "Catholic scientist" in fact means being a scholar with a thorough grounding, motivation, commitment and attitude, and with moralities springing from his faith. Thus, in spite of the fact that as an outstanding result of his research in 1909 he explored the that time biggest treasure of natural gas in Europe and became an acknowledged expert of social-economic life, his scientific activity was still characterized with humble humanism. His organizing activity as the secretary-general of the Saint Stephen Academy between 1938 and 1946 was especially remarkable, being an age marked by dictatorial ideological-political regimes. After the communist taking over of power in 1949 Károly Papp retired into his native village, where his solitude was eased by the affection of his caring wife and numerous colleagues and students.

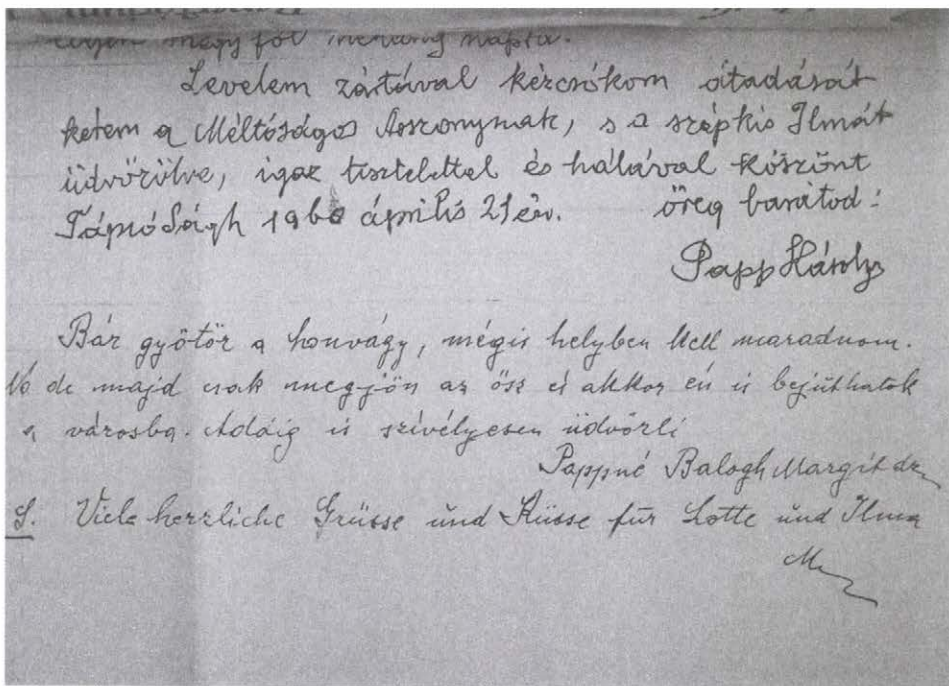
1 Kordokumentum – Papp Károly tollából

2. Vilma asszony levelezőlapja Nürnbergből (1938. szept. 8.)

Papp Károly 1945. nov. 18-i levelezőlapja feleségének Tápiószőlősre

Papp Károly Bogsch Lászlónak 1960. ápr. 21-i levelének befejező sorai,
 az utóiratban Papp Károlyné külön üdvözlöte

Papp Károly sírja Tápióságon

SARNYAI CSABA MÁTÉ

„...MAGÁNAK A VALLÁSBÖLCSELETNEK SÚLYPONTJA IS TÉNYLEG
A VALLÁSPSZICHOLOGIÁBA TOLÓDIK EL...”^{*1}

Prohászka Ottokár és a vallápszichológia²

Ebben az írásban Prohászka Ottokárnak a vallápszichológia megjelenése és értelmezése kapcsán vallott nézeteit tekintjük át, egy – a Szent Tamás Társaság³ 1915. március 6-i ünnepi ülésén tartott – megnyitó beszéde alapján.⁴

A püspök teológusként tekint a vallápszichológiára, annak a modern korban, azaz saját kora jelenében való fellendülésére világít rá. Fontos mozzanatnak tartja az emberi lélek, különösen a vallásos lélek központba állítását és tudományos vizsgálatát. A vallápszichológiát a vallásbölcselet részének tekinti, hisz „a vallápszichológiától várják az eligazító tényeknek új földerítését, a pszichológiai történelem tüzetesebb tájismeretét s ezzel magának a vallásbölcseletnek új irányba való terelését.”⁵

Prohászka örül annak, hogy az eddigi racionalista felfogású vallásbölcselet helyébe egy olyan megközelítés lép, mely nem elégszik meg a hiányos adatokkal, a mindent megmagyarázni akaró „félműveltséggel”. E racionalista attitűdnek legfőbb célja, hogy megszabadítsa a gondolkodókat az őket „feszélyező, kellemetlen vallási érzetektől.”⁶ Ezt a látószöveget válthatná fel az üdvözlendő vallápszichológiai értelmezés, amely „nekivág a lélek mélységeinek s mint pszichológiai adatokat s tényeket vizsgáló s magyarázó tudományosság akar a vallás problémájával foglalkozni.”⁷ A két látásmód között az a különbség, hogy a racionalizmus le akar számolni a vallással, míg a vallápszichológia komolyan számol vele. Eddig a pszichológiai könyvek átsiklottak a vallásnak a lélektanra vonatkozó vetületein.

* A kutatásokat az OTKA (PD76004) posztdoktori ösztöndíja támogatta.

1 PROHÁSZKA OTTOKÁR: *A vallápszichológiáról. Religió.* 1915, 161–163. In: *Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái* (Gyűjteményes díszkiadás), s.a.r. SCHÜTZ ANTAL, Budapest, Szent István Társulat, 1928–1929. Az elme útjain (Bölcseleti dolgozatok) (a továbbiakban PROHÁSZKA 1915), 215.

2 E tanulmány kiinduló formája előadasként hangzott el a Prohászka Ottokár halálának 80. évfordulójára szervezett konferencián a Központi Szemináriumban (Budapest, 2007. március 31.)

3 Aquinói Szent Tamás Társaság, 1892. júl. 7.–1950?: az Aeterni Patris enciklika szellemében Kiss János által alapított magyar bölcseleti társaság. – Célja a katolikus bölcselet ismertetése, igazolása és továbbfejlesztése Aquinói Szent Tamás szellemében. Ülésein előadták és megvitatták az újszolasztika programját, a hagyományos skolasztikához való viszonyát és továbbfejlesztésének lehetőségeit. A Társaság jelentős szerepet játszott a bölcselet megbecsülésének újjáélesztésében.

4 PROHÁSZKA 1915, 215–222.

5 PROHÁSZKA 1915, 215.

6 Uo.

7 Uo.

Vannak, olyan pszichológusok is, akik a vallást a primitív lélek elfajulásának tekintik. Ezt a magyarázatot nevezi Prohászka *elsikkasztási módszernek*. A középkori skolasztikusokat azzal szokták vádolni, hogy minden fogalomnak entitást tulajdonítottak, és így szembe kerültek saját alapelveikkel – mindenek előtt azzal, mely szerint „*nem kell megsokszorozni a létezőket*”.⁸ A modernkor „új skolasztikája”, a racionalizmus az ellenkezőjét műveli, azaz nem megsokszorozza, hanem megsemmisíti a létezőket.⁹ Teszi ezt azért, hogy elvitatja a szellemi világ valódi létét. A történeti materializmus például az egészet objektív tartalom nélküli ideológiának tekinti, míg a pragmatizmus „*eltünteti belőle az ismereti jeleget s értéket, az igazságot*.”¹⁰ Prohászka értelmezésében Herbert Spencer követői biológiából s szociális életviszonyokból magyaráznak etikát. A vallást animizmusra, álmokra s szubjektív képzetek játékkára vezetik vissza, melyekben semmi objektív tartalom nincs, ezzel le is tudva a szellemi erők s tények világát.

A következőkben azt a célt tűzi maga elé Prohászka, hogy összegezze a *hívő valláspszichológus* szerinte legjellemzőbb vonásait. Az első lépésben, elkülöníti egymástól a hívő és nem-hívő valláspszichológusokat, majd megjegyzi, hogy bizonyos mindkét részből meglesz a szándék, hogy a vallás természetfölötti elemeit saját világnézete szerint értelmezze.

A hívő pszichológusok *vallani fogják*, hogy:

1. kétféle lelkvilág van, a természetes és a természetfölötti;
2. a kegyelem a cselekedeteknek természetfölötti jeleget s értéket ad;
3. a kegyelem az ember képességeivel és készségeivel együtt valóságos, objektív hatóerő;

4. ennek az objektív hatóerőnek a hatását nem lehet csupán a rendkívüli tettekre korlátozni, hanem az az ember leghétköznapi cselekedeteiben is szerepet játszik.

5. Valószínűsíthető, hogy a hívő valláspszichológusok a kegyelmet a maga valóságában meg is akarják majd ragadni, hatásait tudományos módszerekkel igyekeznek majd kimutatni.

6. Végül azt sem lehet kizárni, hogy ez a bizonyítási igény öntudatlanul ott is érvényesül, ahol még a teológiának sincs biztos kritériuma a kegyelem hatásának bizonyítására, „*mennyivel kevésbé ismerheti hát fel ezt a valláspszichológia a maga racionális elveivel!*”¹¹

Az utóbbi esetben kritikus helyzetbe kerül a hívő tudós. Egyfelől hívőként hinnie kell, hogy az ember a lelkében hordozza a természetfeletti világot. Ennek aktusai a mi értelmünk, akaratunkból, és lelkiállapotunkból is erednek, és mint ilyenek az ember számára megtapasztalhatók. Másrészt azonban azt, hogy „*természetes vagy természetfölötti-e a hitnek, reménynek vagy szeretetnek valamely aktusa, azt biztosan nem tudhatjuk.*”¹²

Mi következhet a fentiekből a *nem-hívő valláspszichológusok* körében? Az, hogy figyelmen kívül hagyják, sőt tagadni fogják a természetfeletti létét, mert azt racionális elvek alapján megragadni nem lehet. Ezen a ponton a valláspszichológia a racionalizmus szolgálatába állhat, mindennek, még a legrendkívülibb lelki történéseknek is, természetes magyarázatot kreálva.

8 „Non sunt multiplicanda entia.”

9 „Non multiplicat, sed annihilat entia.”

10 PROHÁSZKA 1915, 216.

11 PROHÁSZKA 1915, 217.

12 Uo.

Mi lehet ezekkel a törekvésekkel szemben a katolikus valláspszichológus álláspontja, teszi fel a kérdést a püspök.

1. Mindenek előtt az, hogy a valláspszichológiát is tisztán tudományos alapokra kell helyeznie, azaz a *vallásos psziché* természetét, s annak *törvényeit* kell kutatnia. A valláspszichológiához való viszonyt a természetes erkölcsstan vagy a theologia naturalis feladataihoz való viszonytal állítja párhuzamba Prohászka. Maga a valláspszichológia szerepe egyébként sem szolgál semmiféle kritériummal a természetfeletti értelmezéséhez. A valláspszichológia „*mégis szembekerülhet a természetfeletti a pszichében, mint ahogy szembekerülhet a fizikus a csodával. [...] Lehetnek a lélekben a természetfeletti oly megvilágításai, melyek pszichológiai csodaszámba jutnak.*”¹³

2. A katolikus valláspszichológust éppen hite fogja figyelmeztetni arra, hogy foglaljon el *tartózkodó* álláspontot a lelki jelenségekkel kapcsolatban. Hisz ez az a világ, a lélek világa, ahol a tudatalatti és a tudatos együttes működését „*metszik a kegyelemjárás útjai.*”¹⁴ A hívő tudós tudatában kell lennie, hogy a psziché az, ami minden tudományos kutatás és megértési kísérlet dacára, nem gyömszőlhető egzakt kategóriákba.

A psziché aktuusaiban a valóság *a tartalom*, melynek értékét nem a gondolkodás logikái, vagy az akarat indítástábeli tartalma határozza meg. Sokkal inkább az öntudat sajátos emelkedettsége, mélysége és bensősége jellemzi. Az előbbieket miatt a pszichében jelentkező „*természetfeletti aktusoknál is a kegyelmi momentum nem abban rejlik, amit gondolunk vagy cselekszünk, – nem is az ész vagy az akarat objektumában, hanem inkább a kapcsolatban, melyben Istenhez állunk.*”¹⁵

3. A pszichés működés fenn látott tartalmairól sem dönthető el biztosan, mikor természetből levezethetők és mikor természetfeletti. A keresztényeknek az utóbbi szerepe igen fontos kell, hogy legyen. A hívő valláspszichológus ezt tudja. E tudás birtokában ugyan nem állíthatja teljes bizonyossággal egy konkrét lelki jelenség természetfölötti eredetét, de ez a szemlélet megvédi attól, hogy minden lelki megnyilvánulásra racionalista magyarázatot keressen. Éppen ennek révén lesz realitás racionalista társánál, mivel látja saját tudománya korlátait, így azzal is tisztában van, hogy a lélek jelenségeinek a természetfeletti ignorálásával való racionalista értelmezése alkalmasint több problémát hagy nyitva, illetve teremt, mint amennyit megold, hatalmas teret hagyva ezzel a kegyelemnek. A hívő valláspszichológusok egyik fő feladata épp az, hogy a pszichológiai – és semmi esetre sem a teológiai – tudományosság eszközeivel, módszereivel, mutassanak rá a racionalista interpretációk hiátusaira, és egy másfajta – kegyelem központú – értelmezés lehetőségére. Ennek a lehetőségnek a felmutatása különösen fontos az adott korban, amikor a természetfeletti sokan, sokféle, önkényesnek tűnő elmélettel igyekeznek magyarázni.

Példaként *William James* amerikai filozófus-pszichológust hozza fel Prohászka. James az Istenről hasonló értelemben ír, mint egy híres versében Ady Endre, amikor így fogalmaz „*mégis csak legjobb Kísértet.*”¹⁶ Az ember vallásos szükségleteit és tapasztalatait teljességgel kielégíti az a hit, hogy van felette egy nálánál nagyobb hatalom, amely barátságos hozzá. „*A tények semmi mást nem igényelnek, mint hogy ama hatalom*

13 PROHÁSZKA 1915, 218.

14 Uo.

15 Uo.

16 ADY ENDRE: *Menekülés az Úrhoz*. In Ady Endre költeményei Helikon Kiadó Budapest 1983. 656. o.

*más legyen és nagyobb legyen, mint tudatos énünk. Bármí, ami nagyobb, megteszi, [...] Nem kell végtelennek, nem kell egyedülállónak lennie. Még az is elképzelhető, hogy az a valami csupán nagyobb és istenszerűbb énünk, amelynek jelenlegi énünk csonka kifejezése [...]”*¹⁷

Ő a vallás lélektanát is a tudatalattival igyekszik magyarázni. Úgy gondolja, hogy az Isten iránti szükséglet a tudatalattiban jelentkezik, míg egy bizonyos hatás következtében az öntudatba nem lép, anélkül, hogy a kegyelem hatását, vagy egyáltalán létét ehhez fel kellene tételezni.¹⁸

A filozófus-pszichológus azt is fejtegeti, hogy a vallásos ember tetteinek lelki indíttatását általában és elsődlegesen az isteni kegyelemnek tulajdonítja. Szerinte ugyanakkor ezeket tisztán pszichológiai úton is meg lehet magyarázni. Ezt ő a következőképpen teszi:

1. A lelkünkben vannak olyan képzetek és eszmék, melyeknek nem tulajdonítunk túlzott jelentőséget, ezek a lélek perifériáin találhatók anélkül, hogy különösebb indulatot váltanának ki. 2. Abban az esetben azonban, ha központi helyzetbe kerülnek, akkor gondolattá válnak. Ez úgy történik, hogy „*reflexióink s elmélkedés által tudatára ébredünk a fogalmak eszmei tartalmának [...] s kiemeljük őket a feledés s köznapiság lapályából, ezáltal tényleg mintegy mozgató, kedélyt, akaratot indító energiájukat szabadítjuk fel.*”¹⁹ Lehetséges az is, hogy az ilyen 'erőre kapott' gondolatok minden mást a perifériára szorítanak.

Prohászka felteszi a kérdést, hogy *mi segítheti elő* egy gondolat előlépését a perifériából a központba. Ugyanígy keresi a választ arra is, miért válik egy-egy gondolat uralkodó eszmévé és miért halványul el ugyanakkor egy másik.

Az első felvetésre a természetfelettit figyelmen kívül hagyó naturalisták úgy válaszolnak, hogy ezek csak idegfolyamatok és tudatalatti pszichológiai történések. Ezzel szemben a hívő valláspszichológus ebben a mozzanatban a kegyelem lüktetését és Isten lelkének beözlését látja.

James azt a megállapítást, hogy vannak a tudatalattiban lappangó, majd előtörő képzetek, a modern pszichológia legfontosabb felfedezésének tartja. Így akarják magyarázni az azonnali megtéréseket is. „*Úgy véljük – írja – hogy a különbséget a rögtöni s a lassúbb lefolyású megtérés közt nem kell okvetetlenül isteni benyúlásokkal magyarázni, hanem inkább egy bizonyos pszichológiai sajátosságra való utalással.*”²⁰ Ezek a sajátosságok a tudatalatti szférából feltörő eszmék s indítatások. Értelme során hivatkozik a hipnotizáltakra, akik a hipnózisban kapott utasítást a kijelölt időpontban végrehajtják, még akkor is, ha már nincsenek öntudatlan állapotban. Ez a hipnózisban kapott utasítás az az indíttatás, ami a tudatalattiban lappangó eszmét egy adott pillanatban, áttörve a korlátot, a tudatos szférába emelte és ezzel egy aktuális cselekvés motivációjává tette.

Prohászka érveket és példát vonultat fel ezzel szemben. Megalapozottnak tűnik a james-i elmélet a hipnotizáltaknál, de egészen más a helyzet a megtéréseknél. A hipnotizáltaknál a tudatalatti eszméknek az öntudatba való betörése minden bizonnyal patológikus jelenség, hisz náluk a tudatalatti és a tudatfeletti szint közti válaszfal meg-

17 WILLIAM JAMES: *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature* (1902) Utószó http://www.fil.hu/uniworld/vt/james/james_postscr.htm

18 Erről részletesebben JAMES i.m. http://www.fil.hu/uniworld/vt/james/james_postscr.htm

19 PROHÁSZKA 1915, 220.

20 William James: *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature* (1902) Német fordításból idézi Prohászka 1915, 221.o.

lehetősen bizonytalan. De „mitől omolják be a fal ott, ahol erős, ahol nincs patológikus tünet?”²¹ Példa erre Szent Pál megtérése. Honnan eredhetett nála az az erő, amely a tudatalattiban szunnyadó eszmét a felszínre hozta, teszi fel a kérdést a szerző. A kegyelem hatása erre világos magyarázatot ad, „mert jóllehet a kegyelmi gondolat s indulat szintén az öntudatalatti régióból fakad, de épp azért vesszük fel magyarázó – és indítókul ez esetekben az Istent, mert más magyarázatot nem találunk.”²²

ÖSSZEGZÉS

Prohászka egyik fő célja, hogy hallgatósága érdeklődését felkeltse a valláspszichológia iránt. A valláspszichológia új szubdiszciplína, mely a vallásbölcselet része. Tárgya a lélek, különösen a vallásos lélek jelenségeinek, élményeinek tudományos vizsgálata. A lélek jelenségeinek valláspszichológiai megközelítését azért hangsúlyozza a szerző, mert úgy véli, hogy az alkalmas lehet arra, hogy a racionalista felfogást háttérbe szorítsa.

A szerző másik fontos szándéka, hogy útmutatást adjon a jelen és a jövő hívő valláspszichológusai számára. Ez az útmutatás elsődlegesen szemléletbeli. A hívő pszichológusoknak szem előtt kell tartaniuk, hogy létezik egy természetfeletti szférája is a léleknek, ami tisztán racionalista elvekkel és elméletekkel nem magyarázható, ez a kegyelem hatóköre. A kegyelem hatása azonban nem csak a rendkívüli tettek hajtóereje, hanem a mindennapi cselekedeteké is. Ugyanakkor az istenfélő valláspszichológusokat óvja attól, hogy a kegyelem működését magyarázni akarják, hisz az a teológia kompetenciája.

Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy maga a valláspszichológia Prohászka idejében abszolút újszerű, ebben a püspök saját korában ugyancsak frissnek mondható szemléletét láthatjuk. Ugyanakkor látnunk kell a teológusi mértéktartást is: Prohászka látja a valláspszichológia korlátait is, gondolkodása egyetlen pillanatra sem szakad el a teológia értékrendjétől – utalhatunk itt a kegyelemről és a megtérésről való gondolataira. A lélek vallási jelenségeinek valláspszichológiai szemléletű értelmezése és különösen annak határai kapcsán is jól érzékelhető, hogy Prohászka gondolkodásmódja a korszerű teológusé.

CSABA MÁTÉ SARNYAI

ÓTTOKÁR PROHÁSZKA AND THE PSYCHOLOGY OF RELIGION

Prohászka's main aim is to get his audience involved in the psychology of religion. The psychology of religion is a new sub-discipline, being a branch of the philosophy of religion. It studies the phenomena and experiences of the soul. The author of present paper emphasizes the importance of studying the phenomena of the soul from the point of view of the psychology of religion, since it may result in overshadowing the rationalist approach.

The author of present paper aims at giving guidance how to become psychologists of religion, who are Christian believers themselves.

It is also worth mentioning that the psychology of religion in the time of Prohászka was an absolutely modern field of study, thus Prohászka represented a rather novel approach in his age.

21 Prohászka 1915, 221-222.o.

22 Prohászka 1915, 222.o.

SZECSKÓ KÁROLY

KOVRIG BÉLA FELJEGYZÉSE A II. VILÁGHÁBORÚ ALATTI ELLENÁLLÓI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Kovrig Béla (1900–1962) a II. világháború előtti évtizedek legkiválóbb magyar szociálpolitikusa az 1946 és 1948 közötti években a Magyar Katolikus Jogakadémia Jog- és Államtudományi Karának professzora volt. A fővárosból járt le Egerbe hetenként előadásainak megtartására.¹ Egri kinevezése után arra kérte Czapik Gyula érseket, hogy a II. világháború alatti politikai magatartásának igazolására terjessze az általa egyes szám harmadik személyében készített feljegyzést Keresztúry Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter elé. Az érsek 1946. október 25-én tett eleget Kovrig kérésének.² A professzor feljegyzése számos, eddig ismeretlen adalékot tartalmaz nemcsak saját tevékenységére vonatkozólag, hanem a korabeli politikai élettel kapcsolatban is, ezért közlése feltétlenül indokolt.

KOVRIG BÉLA EGYETEMI TANÁRRÁ VONATKOZÓ ADATOK

1.) Szakasits Árpádnak³ 1945. február 20-án kiállított nyilatkozata (tanúként láttamozta a Népszava főszerkesztője: Száva István⁴ és Endrődy,⁵ a Népszava szerkesztője) szerint Kovrig a Magyar Front német- és nyilasellenes földalatti mozgalom katolikus szárnyának helyettes vezetője volt és ekként „jól szolgálta a magyar nép szabadságát”. Egyébként Kovrig Eglis Miklós álnéven vett részt az illegális mozgalomban.

2.) A német megszállás idején saját neve alatt kibocsátott nyomtatott röpiratban a keresztény erkölcs nevében tiltakozott a deportálásokkal, családoknak erőszakos széjjelszakitásával és a modern rabszolga-rendszerrel szemben. (Néhány röpirat megmaradt, az Antiqua-nyomda igazolja, hogy a német megszállás idején történt a röpirat előállítás.)

1 Szecskó Károly: Egri egyetemi tervek az 1945 és az 1948 közötti években, Archivum, a Heves Megyei Levéltár közleményei 14. Eger, 1996. 195. 204.

2 Egri Érseki Levéltár. Az Egri Érseki Jogakadémia iratai. Czapik Gyula érsek levele Keresztúry Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Eger, 1946. okt. 25.

3 Szakasits Árpád (1888–1965): közműves szociáldemokrata politikus. 1938 novemberétől a Szociáldemokrata Párt főtítkára, 1939-től 1944. március 19-ig a Népszava főszerkesztője volt.

4 Száva István (1907–1970): író, publicista, tanár. 1945-től a Népszava felelős szerkesztője, a Szociáldemokrata Párt országos vezetésének és politikai bizottságának tagja volt.

5 Erdődy János (1909–1996): Szociáldemokrata politikus, író, műfordító, újságíró. Részt vett a II. világháború alatti ellenállási mozgalomban.

3.) 1934-ben a Fasizmus-Hitlerizmus című könyvében, majd Katolicizmus és nemzeti szocializmus című tanulmányában kimutatta, hogy a tanok a kereszténységgel összeférhetetlen pogány tanítások. Ezért, amikor 1938 második felében Teleki Pál⁶ és Keresztes-Fischer⁷ kivánságára a miniszterelnökségen megszervezték a nyilasellenes szellemi küzdelem irányító szervét, ennek vezetésére Kovrig kapott megbízást, és ezt a feladatát Teleki Pál haláláig ellátta. Ebben a minőségben nyilasellenes és Volksbund-ellenes röpiratok tömegét bocsátotta ki. Ilyen előadások tömegét részben maga tartotta, részben másokkal tartatta, és számtalan nyilasellenes akciót rendezett. Ezt igazolják Kovriggal ezen működésében vele szorosan együttműködő egykori munkatársai, Nagy Ferenc⁸ jelenlegi miniszterelnök, aki Baranyában és Tolnában, Varga Béla,⁹ a Nemzetgyűlés elnöke, aki Somogyban és általában a Dunántúl keleti részén, Mindszenty¹⁰ hercegprímás, aki a Dunántúl nyugati részén, Kovács Béla¹¹ pártelnök, aki a Dunántúl déli részén végzett Kovriggal állandó összeköttetésben a nyilassággal és a pángermánssággal szemben a magyar érdekeket védő bizalmi szolgálatot.

4. Az oslói egyetemnek a németek által való üldözése idején prorektorként egyetemének tanácsában indítványozta és jegyzőkönyvbe foglaltatta, hogy az egyetem mondja ki szolidaritását a németektől üldözött egyetemmel és indokolásul teljes egészében ismertette Emil Brunnernek a zürichi egyetem rektorának a németek eljárását megbélyegző és az egyetemek szolidaritását hangsúlyozó élesen németellenes beszédét. Ezt írásbeli nyilatkozatai igazolják Miskolczy¹² rektornak (a kolozsvári magyar egyetem 1945. évi rektora), de ugyanez igazolja az egyetem tanácsának akkori minden tagja, így Személyi Kálmán,¹³ Heller Erik,¹⁴ stb. professzorok. Ezt tartalmazza az egyetemi tanács 1943. decemberi üléséről felvett jegyzőkönyv.

5.) 1943. nyarán Apór¹⁵ püspök elnöklete alatt a győri püspökvárban összehívták a náciellenes katolikus vezető tényezőket. Ezen Kovrig rámutatott arra, hogy a háborút a németek elvesztették, az ország a német nyomás alól felszabadul, a katolicizmusnak a maga szellemiségével aktív tényezőként részt kell vennie az ország demokratikus és szociális szellemű felépítésében. Az értekezlet, amelyen többek között részt vettek a je-

6 Gróf Teleki Pál (1879–1941): Földrajztudós, politikus. 1920. július 19-től 1921. április 13-ig és 1939. február 16-tól 1941. április 3-ig miniszterelnök.

7 Keresztes-Fischer Ferenc (1881–1948): politikus, államférfi. 1938. május 14-től 1944. március 22-ig belügyminiszter volt.

8 Nagy Ferenc (1903–1979): Kisbirtokos, nemzetgyűlési képviselő. A Független Kisgazda, Polgári, Földmunkás és Agrárpárt egyik alapítója. 1946. február 4-től 1947. június 1-jéig miniszterelnök.

9 Varga Béla (1903–1996): római katolikus pap, politikus. A Független Kisgazda, Polgári, Földmunkás és Agrárpárt egyik szervezője.

10 Mindszenty József (1892–1975): római katolikus főpap. 1945. szeptemberétől 1948. december 26-ig, illetve 1973-ig esztergomi érsek, bíboros, Magyarország primása volt.

11 Kovács Béla (1908–1959): Kisgazdapárti politikus. 1946. augusztusától 1947. február végéig pártjának főtitkára volt.

12 Miskolczy Dezső (1894–1978): orvos, egyetemi tanár. Az 1940–1944 közötti években a Kolozsvári Tudományegyetem orvosi karának professzora.

13 Személyi Kálmán (1884–1946): jogtudós, az 1940–1944 közötti években a Kolozsvári Egyetem római jogi professzora volt.

14 Heller Henrik (1877–?): közgazdász, szakíró. 1914-től a Műszaki Egyetem Közgazdasági Karának egyetemi tanára.

15 Bárány Apór Vilmos (1892–1945): római katolikus főpap. 1941-től 1945. április 2-ig győri püspök volt.

lenlegi hercegprímás (akkor zalaegerszegi plébános), Beresztóczy Miklós,¹⁶ Varga Béla, Balassa Brúnó¹⁷ stb. osztotta ezt a felfogást, közös akciót határozott el ilyen értelemben, amelynek egyházi vezetőjévé felkérte Apor püspököt és a munkaközösség világi elnökévé Kovrigot választotta, akit megbízott, hogy dolgozza ki a katolikus reformprogramot. Kovrig ezt a munkát elvégezte, a cenzúrára tekintettel azonban ez 200 példányban sokszorosítva 3 vaskos kötetben jelent meg. Az ezzel járó költségeket Apor, a jelenlegi hercegprímás és részben Serédi Jusztnián¹⁸ fedezték.

6.) 1944 júliusában Serédi hercegprímás előzetes hozzájárulásával Kovrig az esztergomi teológiai szemináriumba összehívta az erősen szociális, haladó felfogású katolikus mozgalmi vezetőket és írókat, akikkel megállapodott abban, hogy összeköttetésekkel a főpapok útján nyomást gyakoroltatnak a kormányzóra mielőbbi fegyverszünet kérése érdekében, továbbá, hogy országosan a katolikus szervezetek útján terjesztik, hogy a természetjogba ütköző kormányzati intézkedéseket katolikus ember ne hajtsa végre, ezeket szabotálja, az üldözötteknek oltalmat adjon, és az embereket világosítsák fel, hogy csak látszatra van magyar kormány, tulajdonképpen a németek uralkodnak az országban. Ezeknek tehát engedelmeskedni egyáltalában nem állampolgári kötelesség. Az értekezletről annak tagjai felkeresték a hozzájuk legközelebb álló főpapokat és persvadeálták őket a kormányzónál ilyen értelmű lépés megtételére. Így eljárak Serédi Jusztnián hercegprímásnál, Mindszenty József jelenlegi hercegprímásnál, Apor Vilmos püspöknél.

7.) 1944. október 12-én Kovrig kihallgatáson kérte Serédi Jusztnián hercegprímást, hogy járuljon hozzá: a Magyar Frontban lévő katolikusok Keresztény Demokrata Néppárt név alatt együttműködjenek a demokratikus pártokkal, így a Kommunistá Párttal és a Szociáldemokrata Párttal is, a németek és a nyilasok ellen, majd ezt követőleg az ország demokratikus értelmű újjáépítése területén. Aznap délelőtt és délután folytatott huzamos tárgyalás eredményeként Kovrig javaslatához a primás azzal járult hozzá, hogy jelzett néven a katolikusok e politikai szervezetekkel együttműködhetnek a németek és a nyilasok ellen és részt vehetnek az ország demokratikus felépítésére irányuló közös törekvésekben addig a határig, amíg ez nem sért isteni törvényt. A tárgyalás eredményét Kovrig sürgősen közölte Mihálovics Zsigmonddal,¹⁹ Varga Bélával, Drahos Jánossal²⁰ és Meszlényi²¹ felszentelt püspökökkel, majd Közi-Horváth Józseffel.²²

8.) A felszabadulás után Kovrig helytelenítette új párt létesítését, ezért a katolikus politikától távol tartotta magát, de annak hangsúlyozásával is, hogy kizárólag tudomá-

16 Beresztóczy Miklós (1905–1973): római katolikus pap, politikus. 1939-től 1948-ig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a római katolikus ügyek ügyosztályának vezetője.

17 Balassa Brúnó (1896–1979): ciszterci szerzetes, középiskolai tanár. Az 1939-től 1946-ig terjedő években a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium miniszteri osztályfőnöke volt.

18 Serédi Jusztnián (1884–1945): római katolikus főpap. 1927-től esztergomi érsek, bíboros, hercegprímás.

19 Mihálovics Zsigmond (1889–1959): római katolikus pap, politikus, egyházi író.

20 Drahos János (1884–1950): római katolikus főpap, egyházi író. 1937-től 1950-ig az esztergomi egyházmegye általános érseki helytartója.

21 Meszlényi Zoltán (1892–1953): egyházjogász, címzetes püspök.

22 Közi-Horváth József (1903–1988): római katolikus pap, újságíró, író, politikus. 1939-től országgyűlési képviselő.

nyának kíván élni. 1945 áprilisában a budapesti Közgazdaságtudományi Kar Kovrigot meghívta, hogy a Gestapó által elhurcolt Erődi-Harrach Béla²³ professzor helyett előadja a szociálpolitikát. 1945 mindkét félévében a Közgazdaságtudományi Karon Kovrig előadta ezt a tantárgyat és vezette a szemináriumot, majd Erődi professzor visszaérkezése után Nagy Ferenc meghívására az újjáépítési minisztériumba kapott beosztást, ahol 1946. október 3-ig tényleges szolgálatot teljesített, amikor is Mistéth²⁴ miniszter Kovrigot a szolgálat alól saját kérésére azért mentette fel, mert Kovrig bemutatta Mindszenty hercegprímástól kapott kinevezését az egri Katolikus Jogakadémiára. Ez alkalommal az újjáépítési miniszter Kovrignak írásban elismerését fejezte ki ottani szolgálataért.

Kovrigot mind a Közgazdaságtudományi Kar, mind a kolozsvári egyetemi tanárok tekintetében kiküldött igazoló bizottság simán igazolta, majd harmadszor is simán igazolta, amikor Kovrig önmaga ellen tett bejelentést a vele kapcsolatban keringő rágalmak miatt. A bizottság ezeket is kivizsgálta, mielőbb Kovrig újra simán igazolta volna. A B-lista bizottság működése után Kovrig írásban értesítést kapott a közszolgálatban való megtartásáról.

Budapest, 1946. évi október hó 19-én.

KÁROLY SZECSKÓ

BÉLA KORVIG'S RECORDS ABOUT HIS RESISTANCE DURING WORLD WAR II

Béla Korvig (1900-1962) was a prominent social politician of the years between the world wars. He was a professor of the Eger Episcopal Academy of Law from 1946 to 1948. He regularly commuted from Budapest to Eger to deliver his weekly lectures. After his promotion in Eger he asked Archbishop Gyula Czapik to submit his records to Dezső Keresztúry, minister of religious and educational affairs, about his activity during World War II. With that Korvig aimed to prove his political stance during the war years. Czapik submitted the documents on 25 October 1946. The records contain several unknown details concerning both Korvig's activity and the politics of the age, thus being a collection worth publishing.

23 Erődi-Harrach Béla (1882-1956): egyetemi tanár, közgazdász, szociálpolitikus.

24 Mistéth Endre (1912-?): mérnök, kisgazdapárti politikus. 1946-ban újjáépítési, majd építési és közmunkaügyi miniszter.

PONGRÁCZ ATTILA

MAGYAR EGYHÁZI ÉLET BRAZÍLIÁBAN – A SÃO PAULO-I MAGYAR EGYHÁZAK 1945–1990*

BEVEZETÉS

A brazíliai magyar jelenlét több évszázadra nyúlik vissza, de¹ az első tömeges magyar bevándorlási hullám a XIX. század végére, az 1880-as, 1890-es évekre esett. Ezt követően a két világháború közötti időszakban, 1919–20-tól 1941-ig érkeztek tízezres nagyságrendben magyarok. A korabeli számítások szerint az 1930-as évek második felére már 80 000-es kolóniánk élt Braziliában.² Kulturális és vallási életüket 1938-ig több, mint 40 különböző intézmény és egyesület fogta össze.³ A brazíliai magyar kolonialis élet első kiemelkedő szakasza ezekre az évekre esett (a 20-as évek második fele, 30-as évek). Ez a virágzó időszak a 40-es évek elejére – brazil belpolitikai okok és a világháború miatt – lezárult.

A háború, amely bár csak közvetve érintette Braziliát, mégis nagy hatással volt az ottani magyarság életére is. Egyrészt – mivel Magyarország hivatalosan az ellenséges oldalon állt – beszűkítette, vagy lehetetlenné tette az addig kiépített kulturális intézményrendszer működését, másrészt a háború után megindult újabb vándorlási hullám-

* Jelen tanulmány része a szerző által a Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskolájában 2008-ban megvédett *A São Paulo-i magyarság 1945–1990* című PhD dolgozatának.

1 BOGLÁR LAJOS: XVIII. századi magyar utazók Dél-Amerikában. In: *Ethnographia*, LXIII. (1952), 3–4. sz., 1952. 449–461.; BOGLÁR LAJOS: *The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century. Hungarian Travellers in South America*. In: *Acta Ethnographica*, Budapest, 1955, Tomus 5., 313–359.; WITTMAN TIBOR: *En torno de los misioneros de Hungría en América Española (Siglo XVIII.)*. In: *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*. Köln-Wien, Böhlau Verlag, 1969/6. 150–157.; SZABÓ LÁSZLÓ: *Magyar múlt Dél-Amerikában (1519–1900)*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1982. 41–98. Bővebben ld. még: VOIGT VILMOS: *A magyarok és a tolerancia Latin-Amerikában (a 18. század végéig)*. In: ZAKARIÁS ERZSÉBET – KESZEG VILMOS (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 2*. Kolozsvár, 1994. 300–310.; TORBÁGYI PÉTER: *Magyarok Latin-Amerikában*. Budapest, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2004. 27–74., valamint BIKFALVI GÉZA bibliográfiája a [<http://www.jezsuita.hu/>] (2007. 10. 11.) oldalon.

2 Id. BOGLÁR LAJOS (szerk.): *Brazíliai magyarok. Vázlatok a brazíliai magyar élet kialakulásáról a Magyarok II. Világkongresszusára*. São Paulo, Brazíliai Magyarság Első Országos Értekezlete. 1938. 9–15.; A korabeli helyi források közül még kiemeljük az alábbi két munkát: SZELECZ ARNOLD (szerk.): *A Brazíliai Magyarság Évkönyve 1934*. São Paulo, Brazíliai Magyarság Szerkesztősége, 1934. A szerkesztő személyére vonatkozó információt ld.: 148–150.; Délamerikai Magyar Újság Naptára 1934. São Paulo, Délamerikai Magyar Újság, 1934.

3 Ld. bővebben: id. BOGLÁR i. m. 1938. 15–87.

ban megérkeztek az „újmagyarok”. Az 1945–46-ban, majd az 1948–49-ben, végül az 1956–57-ben érkezettek csoportjai más és más társadalmi réteghez tartoztak, és eltérő okok miatt hagyták el Európát és Magyarországot. Tevékenységükkel – új szint és lendületet hozva – hozzájárultak a kolónia kulturális életének sokszínűségéhez, és nekik is köszönhető, hogy a magyarországi rendszerváltozásig, sőt egészen napjainkig volt és van magyar szellemi élet Braziliában. A több tízezres, elsősorban São Paulóban és Rio de Janeiróban élő magyar kolónia kulturális életének kimagasló színterei voltak a különböző felekezetek által alapított egyházközségek.

Az 1920-as évek elején tehát már nagyszámú brazíliai magyarság megtalálta a módját, hogy művelődési, kulturális igényeit kielégítse. Lelki életük ápolására viszont magyar pap és lelkész hiányában kevés lehetőségük volt. Hamarosan azonban az összes úgynevezett történelmi egyházban virágzó felekezeti és kulturális élet bontakozott ki. Braziliában az 1930-as évek elején a katolikus, a református, a zsidó, és a baptista felekezet szervezte meg a közösségi életét. A magyar evangélikusok egyházközsége 1958-tól működött. 1945 után már a hazai állambiztonsági szolgálatok is kitüntetett figyelemmel fordultak a korszakban külföldön működő magyar egyházak irányába. Egy 1959-ben született dokumentum az alábbiakban összegezte a nyugati magyar egyházak tevékenységét: *„Munkánk során azt tapasztaltuk, hogy az egyházi reakció az emigrációban kettős feladatot valósít meg: Első feladat a Nyugaton lévő magyar disszidáltakban »ébredtetni a hazaszeretetet«, megteremteni a »magyar egységet« a régi és az új emigráció összefogása érdekében. Vallásos szellemben nevelni a Nyugatra szökött magyar személyeket.»*⁴

A SZENT ISTVÁN RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZKÖZSÉG

A Braziliában élő magyarok legnagyobb része katolikus volt. Lelki életük gondozását kezdetben Czezarovics Balázs⁵ szalézi atya látta el, bár ő nem magyar lelkészként működött Braziliában. A katolikusok kérésére és dr. Boglár Lajos közbenjárására 1931. márciusában megérkezett a várva várt lelkipásztor Szelec Arnold bencés pap személyében.⁶ Rövid időn belül megszervezte az egyházközségi munkát, hitbuzgalmi egyesületeket alapított. 1932. júniusában kezdte meg működését a Szent István Király Római Katolikus Egyházközség (*Comunidade Católica de Rei Santo Estevão*). A hét minden napján São Paulo városának más-más kerületében tartott misét, megszervezte a ma-

4 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁSZTL) AB 281. Összefoglaló jelentés az egyházi emigrációról. Budapest, 1959. március 20. 1–6.

5 1918-tól tevékenykedett Braziliában, először São Paulóban, majd később haláláig, 1955-ig Rio de Janeiróban. Ld. bővebben: ONODY OLIVÉR: *O culto dos santos húngaros no Brasil e a história da Igreja Católica romana húngara no Brasil*. Rio de Janeiro: *Revista do Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro*, 153. (374), jan./mar. 1992. 193; HETS AURÉLIÁN írását: in: TÓTH VEREMUND (szerk.): *A magyar bencések 50 éve Braziliában*. São Paulo, A Szent Gellért Kolostor Kiadása, 1981. 7.; id. BOGLÁR LAJOS: *Magyar világ Braziliában. A múlt századtól 1942-ig*. Budapest, 1997. 56–57.

6 Ld. még dr. HETS AURÉLIÁN említett írását. In: TÓTH VEREMUND (szerk.): i. m. 1981. 5–10.; TÓTH ANDRÁS: *Szelec Arnold magyar bencés áldozópap brazíliai missziós útjának előkészítése*. In: ANDERLE ÁDAM (szerk.): *Kutatói közlemények I. Tanulmányok a latin-amerikai magyar emigráció történetéről*. Szege, Híspánia, 1999. 9–14.

gyar iskolákban a hitoktatást. Történelmi és irodalmi előadásokat tartott, cikkei jelentek meg a korabeli brazíliai magyar lapokban és a Pannonhalmi Szemlében. Felkereste az interiori (az ország belsejében lévő) magyarlakta településeket. 1934-ben fogadta a dél-amerikai missziós körünten lévő Bangha Béla és Nyisztor Zoltán jezsuita atyákat. Ők is tudósítottak könyvükben⁷ a São Paulo Anastácio nevű kerületében épülő templomról. 1932 és 1937 között Szelecz Arnold segítségével és a kolónia szolgálatára volt Bali Béla szalézi atya is.⁸ 1934-ben érkezett Horváth Anzelm, majd 1937-ben Markos János bencés atya. Ők néhány év múlva visszautaztak Magyarországra, de segítségükkel valósult meg az Új Pannonhalmának nevezett kis monostor, amely otthont adott a magyar bencéseknek (addig a város központjában lévő brazil bencések kolostorában laktak). 1939-ben két újabb rendtárs, dr. Jordán Emil⁹ és dr. Hets Aurelián érkezett.¹⁰ Ez lehetővé tette, hogy a magyar atyák immár a brazilok lelki gondozásába is bekapcsolódjanak. Ilyen előzményekre alapozva folytatták tevékenységüket 1945 után, amely a második világháborút követően is jóval túlterjedt a szűken vett egyházközségi munkán. Különböző lelkiségi mozgalmak vezetésére is jutott idejük.¹¹ Az egyházközség legnagyobb ünnepe hagyományosan az augusztus 20-i Szent István Ünnepe, amelyhez kapcsolódóan évente zárándoklatokat szerveztek az Anastácio városrészben lévő plébánia-templomuktól a São Paulóhoz közeli településekre. 1963-tól fokozatosan áttették működésük súlypontját a kiépülő Morumbi városrészben lévő új rendházukba és iskolájukba, aminek a következtében a nagyobb ünnepeket is az új helyszínen tartották (augusztus 20-i ünnepség, karácsonyi vásár). Ezekben a megmozdulásokon az 1970-es évekig ezres, az 1980-as években pedig több, mint fél ezres hívő sereg szokott részt venni.¹² A Vila Anastácio városrészben lévő plébániájukat 1985-ben adták át a brazil egyháznak, miután emberhiány miatt nehézségekbe ütközött a plébánia ellátása, és időközben a korábban hagyományos, magyar lakta városrészben az előregedés miatt erősen lecsökkent a magyar hívők száma. Az 1990-ig tartó korszakban még rendszeresen tartottak vasárnap és hétköznaponként szentmiséket az új székhelyükön kívül is, és a nagy egyházi ünnepek alkalmával lelkigyakorlatokat is szerveztek a São Pauló-i magyar katolikus közösségnek. Az egyházközségi életéről részletesen beszámoltak a Délamerikai Magyar Hírlapban (1948–1966), a DMH által kiadott évkönyvekben, a Délamerikai Magyar Újságban (1967–1970), valamint az egyházközség lelki értesítőjében, a Pax (1964–1977, 1988-) című lapban.

7 BANGHA BÉLA: *Dél Keresztje alatt. Feljegyzések egy dél-amerikai missziós körütről*. Budapest, 1934. 199.

8 ÖNODY i. m. 1992. 193.

9 Rövid életrajzát lásd: PONGRÁCZ ATTILA: *Dr. Jordán Sándor Emil OSB. 1912–1999*. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok Regnum*, 1999/1–2. 271–275.

10 A rendtársakra és tevékenységükre vonatkozóan lásd bővebben még pl.: HETS AURÉLIÁN: *Magyar bencések misszióban*. In: *Szolgálat*, 1980. 45. sz. 42–50., uő.: *Szelecz Arnold és a magyar bencés munka Brazíliában*. In: *Katolikus Szemle*, 1982. 34. sz. 65–69., MAGYAR SZERVÁC OSB: *Egy magyar missziós Brazíliában. Szervác Testvér feljegyzései*. Tihanyi Bencés Apátság, 1996. 56–70., TÓTH LÁSZLÓ: *A saopauloi magyar bencések szociális munkája*. In: *Katolikus Szemle*, 1990. 42. sz. 61–67., TÓTH VEREMUND OSB: *A Szent Gellért Kolostor Brazíliában*. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok Regnum*, 1996/1–2. 149–190.

11 Lásd bővebben THER PÉTER és dr. JORDÁN EMIL írásait. In: TÓTH VEREMUND (szerk.): i. m. 1981. 11–15.

12 Vö. a DMH vonatkozó adatait. 1983-ban pl. még 800 fős részvételtől tudunk. Vö.: *Szóval* (brazíliai magyar fiatalok lapja 1981–1984 között – P. A.), 1983. tél. III. évf. 18. sz. 19. Az 1981. augusztus 16-án megtartott ünnepéről szóló beszámolót ld.: *Szóval*, 1981. szeptember 25. I. évf. 6. sz. 14–15.

A braziliai – São Pauló-i – katolikus magyarok lelki gondozásában valamennyi kint tevékenykedő bencés részt vett. A részletesebben vizsgált korszakot lezáró évben, 1990-ben Gácsér Imre főlelkészként, Linka Sándor és Tumpek Timót pedig lelkészként látták el szolgálatukat. A braziliai magyar bencések a lelkipásztori, kulturális (pl. lapkiadás), oktatási és tudományos munkájuk mellett szociális és karitatív jellegű feladatokat is elláttak.¹³ A bencések legnagyobb vállalkozása a Szent Imre Iskola alapítása és működtetése volt.¹⁴

A BRAZÍLIAI VÖRÖSKERESZT MAGYAR BIZOTTSÁGA

A katolikus egyházközség történetéhez kapcsolódóan külön meg kell említeni a Brazíliai Vöröskereszt Magyar Bizottságát (Comité Húngaro da Cruz Vermelha Brasileira – eredeti nevén a Vöröskereszt Magyar Alosztálya – Sub-Comité Húngaro de Socorro às Vítimas da Guerra em São Paulo). Ez a „minden faji, vallási és politikai megkülönböztetéstől mentes szervezet” a Szent István Király Római Katolikus Egyházközség 1945. július 24-én elhangzott kezdeményezésére és felhívására alakult meg.¹⁵ Ekkora már a Segélyegylet szervezésében is folyamatban volt egy nagy segélyakció (pénz és egyéb, pl. élelmiszer, ruha, cipő gyűjtése) megindítása a világháborús menekültek és a magyar háborús károsultak számára. A genfi Nemzetközi Vöröskereszt központi irodáján keresztül 1945. december 25-én küldték el az első 50 000,00 cruzeiros (2 500 USD) pénzadományt magyarországi gyermekek részére. 1946. februárjában 60 000,00 Crs. (3 000 USD) értékben tejkonzervet, magáncímekre további 24 000,00 Crs. (1 200 USD) összegű élelmiszer-csomagokat küldtek. Ugyan abban az évben 7 budapesti kórház felszerelésére 1 200 USD-t, áprilisban árva gyermekek ellátására 1453 USD-t, és magáncímekre 1 450 USD értékben ún. genfi 3 kilós csomagokat juttattak el.¹⁶

A Magyar Bizottság akkor töltött be új és különösen fontos szerepet, amikor az 1940-es évek végén egyre nagyobb számban kezdtek érkezni Brazíliába is a magyar bevándorlók. Mivel Brazília és Magyarország között 1942-től szüneteltek a diplomáciai kapcsolatok, nem volt olyan hivatalos szerv, amely jogosult lett volna pl. okiratok hitelesítésére. A Magyar Bizottság a Brazil Vöröskereszt támogatásával megkapta azt a jogot a Brazil Külügyminisztérium Konzuli Osztályától, hogy a Bizottság felelős vezetőségi tagjainak a nyilatkozatait, hitelesítéseit, igazolásait ugyanolyan jogerővel elismerték, mint a külképviseletek konzuli okiratait. Ezzel lehetővé vált a nehéz helyzetben lévő magyar bevándorlók papírjainak a hitelesítése, a hiányzó okiratok konzuli érvényű nyilatkozattal való pótlása, iskolai végzettségek bizonyítása, névelírások helyesbítése, stb. E jogkörnek 1956 után szintén igen nagy volt a jelentősége, és a két ország diplo-

13 Lásd bővebben TÓTH i. m. 1996. 176–184.

14 A Szent Imre Iskola rövid bemutatását lásd később. Bővebben lásd.: PONGRÁCZ ATTILA: *Egy magyar alapítású bencés iskola Brazíliában. A Szent Imre Iskola múltja és jelene*. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok Regnum*. 2005/3–4. 101–119.

15 Dr. JORDÁN EMIL: *A Brazíliai Vöröskereszt Magyar Bizottsága*. In: TÓTH VEREMUND (szerk.): i. m. 1981. 21.

16 *A Brazíliai Magyar Segélyegylet Emlékkönyve (1926–1966)*. São Paulo, A Brazíliai Magyar Segélyegylet kiadása, 1966. 13.

máciai kapcsolatfelvételt követően, 1961-től is még egy évtizedig, 1971. január 13-ig megmaradhatott.¹⁷

A MAGYAR BENCESEK SZENT IMRE ISKOLÁJA

A háború után ismét érkeztek bencések Magyarországról, így 1950-ben már hatan voltak. Az egyházközségi munka mellett felmerült az iskolaalapítás gondolata is, hiszen mindegyiküknek volt középiskolai tanári végzettsége, és így újabb munkaterülettel adhattak értelmet kényszerű braziliai tartózkodásuknak. Egy évig, miután az újabb tagokkal (Zágon Bertalan¹⁸ – 1945., Kerényi Olaf – 1947., dr. Kögl Szeverin, dr. Sarlós Engelbert – 1949.)¹⁹ gyarapodó közösség érzekelte, hogy az 1947-től ismét meginduló magyar bevándorlás következtében egyre több olyan középiskolás korú fiú volt a kolóniában, akinek az emigrálás miatt megszakadtak a tanulmányai, az esti órákban egy középiskolai tanfolyamot szerveztek. Ez a kezdeményezés az új feladat, az immár „brazil iskola” miatt nem folytatódott. Az alapításnak három fő szorgalmazója volt: Jordán Emil, aki 1947-től Kelemen Krizosztom főpát úr²⁰ megbízásából lett a kis közösség előjárója; Sarlós Engelbert, valamint dr. Ecsödi János, aki világiként a São Paulo-i Katolikus Egyetemen tanított. 1951-ben, tehát az iskola működésének első évében két újabb rendtárs, Simon Bálint és Tóth Veremund érkezett. 1952-ben Iróffy Zsolt és 1955-ben dr. Endrédy Csanád a római tanulmányaik befejeztével csatlakozott a közösséghez. Az 1956-os forradalom után Úrdombi Ányos és Kovács Rafael kerültek São Paulóba.

A DMH 1952. évre szóló Magyar Naptárában *A magyar bencések Szent Imre Kollégiuma*²¹ címmel részletes leírást közöltek az intézményről, amiből az olvasók (a braziliai és más országok emigráns magyarjai) megtudhatták, hogy 1951. március 4-én nyílt meg az iskola (később, mint ahogyan az iskolaév elkezdődött, mivel az Oktatásügyi Minisztérium az engedélyeket csak 1951. február 27-én adta meg).²² Az ismertető cikkben fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy „A Szent Imre Kollégium a brazil közoktatási törvényeknek megfelelően alakult meg, állami felügyelet alatt áll, aminek következtében bármelyik más brazil iskolával azonos érvényű bizonyítványt ad ki.”²³ A pár oldalas leírásból

17 Ld. bővebben dr. Jordán Emil és dr. Kögl Szeverin írásait. In: TÓTH VEREMUND (szerk.): i. m. 1981. 20–24; KÖGL J. SZEVERIN: *Magyarok Braziliában*. São Paulo, Könyves Kálmán Szabadegyetem, 1992. 38–39.; MAGYAR SZERVÁC: i. m. 1996. 68–69.

18 1951-ben kilépett a rendből.

19 Valamennyi bencés adataira vonatkozóan lásd.: BERKÓ PÁL – LEGÁNYI NORBERT (összeáll.): *A pannonhalmi Szent Benedek Rend névtára 1802–1986*. H. n., é. n.; valamint a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban a rendtársak életrajzait tartalmazó dosszié anyagát.

20 Főpát 1932–47 között, 1947-ben emigrációba kényszerítették a kommunista hatóságok, áprilistól egy negyed évig São Paulóban tartózkodott, majd Pittsburgba (USA) távozott és ott halt meg 1950-ben.

21 A portugál szóhasználat hatásaként az iskola megnevezés helyett a brazil viszonyok között érthetőbb kollégium kifejezést használtak sokáig az intézmény megjelölésére, ami nem jelent az esetek többségében bentlakásos intézményt.

22 IRÓFFY ZSOLT: *A são pauloi Szent Imre Iskola leírása*. Kézirat. São Paulo, 2002. 7., MAGYAR SZERVÁC: *Egy magyar missziós Braziliában. Szervác testvér feljegyzései*. Tihany, Tihanyi Bencés Apátság, 1996. 59., TÓTH VEREMUND (szerk.): i. m. 1981. 16.

23 DMH Magyar Naptára 1952. 327.

kiderült, hogy az intézményben, mivel az első évben a diákoknak mintegy negyede magyar volt (később folyamatosan csökkent a magyar származású diákok és tanárok száma), nagy hangsúly helyeztek arra is, hogy – a szombat délutánonkénti egy-egy magyar nyelvi, történelmi, földrajzi és irodalmi óra segítségével – a bevándorlók fiainak nemzeti öntudatát neveljék és a magyarsághoz való ragaszkodásukat megerősítsék. Tájékoztatták a magyar olvasókat arról is, hogy a hazai viszonyok közt bevált osztályfőnöki rendszert megtartották, *„hogy a tanár egész közéről ismerhesse meg diákjait, problémáira feleletet tudjon adni, és jellemének alakításában hatékonyan segítségére lehessen.”*²⁴ Azt is kiemelték, hogy az épület tágas és világos (egyébként eredetileg a Katolikus Egyetem²⁵ Bölcsészeti Karának adott otthont), illetve rendelkezett a korszerű oktatáshoz szükséges felszerelésekkel (mint pl. természetrajzi, kémiai, fizikai és biológiai szertárakkal, tornaszerekkel, röp- és kosárlabda pályával, 400 személyes díszteremmel, 100 férőhelyes ebédlővel, 11 tanteremmel, könyvtárral, stb.). Heti egy alkalommal egy közeli uszodába is elvitték a diákokat, és a vonzó sportolási lehetőségeken túl zene tanulására (zongora és hegedű) is szaktanár irányítása mellett volt mód. Az iskola tanulói igénybe vehették az ún. félinternátus (semiinternato) szolgáltatást, ami szintén az elmélyültebb, hatékonyabb és eredményesebb nevelői munkát szolgálta. A félbentlakók napirendje az alábbiak szerint alakult:

- 8:10–12:10: iskolai órák
- 12:15: ebéd
- 12:45–13:30: pihenés, társasjáték, társalgás, könnyű mozgás
- 13:30–15:00: előkészület a következő iskolánapra, házi feladatok elvégzése a szaktanárok útmutatása és irányítása mellett
- 15:00–15:15: uzsonna
- 15:15–15:45: sport (kézi-, röp-, és kosárlabda)
- 15:45–16:45: tanulás másnapra. Az elemistáknak, mivel kevesebb feladatuk van és több szabadidős tevékenységre van szükségük, ezalatt az óra alatt irányított játékokban vesznek részt
- 16:45: a diákok hazamennek (a messzebb lakók az iskola buszaival)

Amint ebből is látható, a napirend nagyjából az óhazában bevált rendszert követte. Annak érdekében, *„hogy a családi és az iskolai nevelés minél szorosabb összhangban legyen egymással”,* kéthavonként szülői értekezletet tartottak, ahol a legfontosabb nevelési problémákról beszéltek a szülőkkel. Az előadások az alapítás évében a következő témákat fejtegették: mennyiben kell a családi nevelésnek támogatni az iskolai nevelést; mit értenek nevelőn és lelkiatján; hogyan valósítható meg a tekintély és a szabadság helyes egyensúlya a nevelésben. Szintén a szülőkkel való kapcsolattartást és együttműködést segítették elő a félévkor és év végén megrendezett iskolai ünnepélyek, nyilvános előadások alkalmai. Ilyenkor az elemisták ének- és zeneszámok előadásával, a gimnazisták pedig zenekari produkció, illetve színdarab bemutatásával szerepeltek. Azt is tervbe vették a későbbiekre vonatkozóan, hogy templomi (gregorián) énekkart, repülőgép-modellező szakkört szerveznek, valamint diáknyaralót építenek a népszerű brazil hegyvidéki üdülőövezetben, Campos do Jordão-ban (ez 1960-ban valósult meg Teleki Pál Cserkészpark néven).

24 DMH Magyar Naptára 1952. 328.

25 Pontifícia Universidade Católica de São Paulo [http://www.pucsp.br]

A következő években, 1953 és 1967 között megjelenő DMH Évkönyveiben egy-egy hirdetés, vagy hosszabb-rövidebb beszámoló erejéig szerepelt az iskola. Amikor 1963. március 7-én, bonyolult előzmények (kockázatos, de utóbb sikeresnek bizonyuló telekvásárlás, stb.)²⁶ után az intézmény átköltözött az éppen akkor fejlődésnek induló új, Morumbi nevű városnegyedbe, jóval több lehetőség adódott, főleg a sport és egyéb iskolai komfortszolgáltatások terén (modern sportpályák és fedett szabadidős terek, parkosított környezet, stb.). Mindezek – és természetesen a magas oktatási színvonal – egyre vonzóbbá tették az intézményt a helyi (brazil) felső-középosztály számára. Ugyanakkor a korabeli magyar kolónia fiaira továbbra is számítottak,²⁷ hiszen az új épület avatásának évében a DMH Évkönyvében megjelent cikkben biztosítják a magyarokat, hogy amint a korábbi, úgy az új épületben is a magyarság szolgálatára állnak: *„Szerénytelenség nélkül nyugodtan mondhatjuk, hogy ez az épület évek óta, mióta itt működik a Szent Imre Gimnázium, a magyar kolónia kulturális központja. (...) Ennek az épületnek a dísztermében hangzott el közel kétszáz szabadegyetemi előadás. Ez az épület számtalan magyar megmozdulásnak volt központja... (Magyar Nőszövetség, magyar színészet, magyar filmek, magyar menekültügy, magyar művészek kiállításai, stb. stb.). (...) A Magyar Bencések új, nagy otthonukat is a magyar ifjúság és a magyar kultúra szolgálatára bocsátják.”*²⁸

A magyar és később belépő brazil rendtársak szinte mindegyike valamilyen formában részt vett és részt vesz az iskolai munkában. Az alapítástól 1958-ig Jordán Emil atya volt az igazgató – aki az 1953-ban létrejött Szent Gellért Kolostor alapító perjeléként is tevékenykedett 1968-ig; őt Tóth Veremund (1968–81) és Linka Ödön (1981–89) követte perjelként, illetve a kolostor apáti rangra emelkedése után Linka Ödön apátként vezette a közösséget –; 1958–74 között Sarlós Engelbert atya; 1974–93-ig Iróffy Zsolt atya vezette az iskolát.²⁹

A magyar bencések tevékenységének elismertségét, a Szent Gellért Kolostor és a Szent Imre Iskola kiváló infrastruktúrájának tényét az is bizonyította, hogy II. János Pál pápát az 1980. évi braziliai látogatásakor az ő kolostorukban szállásolták el. Mindez

26 Dr. Jordán Emil közlése. Személyes interjú (1998. május).

27 Bár köztudott volt, hogy az iskola elsősorban a brazil társadalom számára szerveződött, a magyarok jelenléte, ha csökkenő mértékben is, de mind a mai napig megfigyelhető az iskolában. A diákok között az első években mintegy 25% volt magyar, későbbiekben pedig az alábbiak szerint alakult (vö.: ÓNODY OLIVÉR adatai: i. m. 1992. 186.): 1956: 18, 1958: 32, 1960: 25, 1962: 21, 1964: 26, 1966: 32, 1968: 36, 1970: 34, 1972: 28, 1974: 26. Borbándi Gyula információi szerint „A tanárok közül 8–10, a diákoknak csak elenyésző hányada, mintegy 30–40 magyar.” Vö.: BORBÁNDI GYULA: *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995*. Basel–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1996. 205. A tanárok és munkatársak között a bencés atyákon kívül is a mai napig vannak magyarok, illetve magyar származásúak (vö.: ÓNODY i. m. 1992. 183., MAGYAR i. m. 1996. 138–139.): Almay Péter (1960): matematika, Jeszenszky Géza: testnevelés, (1965), Radocza Gábor: testnevelés (1967-től napjainkig), Keresztes Margit (1967): portugál, Horváth E. L. (1967): könyvtár, José Sarkosi Filho (1975): titkárságvezetés, Marilena Radocza: testnevelés, Riederer István: testnevelés, Riderer Rudolf (napjainkig): matematika, informatika, Keresztes Erzsébet Klementina (1982): ének-zene, Piller Gedeon: testnevelés, Elisabeth Peissner Sertório (napjainkban is): ének-zene és az Eszterháza Zeneiskola vezetője, Maria Susana Oltay Hypek (1968-tól napjainkig): szociális munka irányítása és gazdasági igazgatás.

28 *DMH Évkönyv* 1963. 314–315.

29 A magyar bencések Szent Imre Iskolában végzett oktatási, vagy egyéb tevékenységére vonatkozó összefoglalást lásd: PONGRÁCZ i. m. 2005. 112–113.

hozzájárult ahhoz, hogy Szent Benedek születésének 1500 éves évfordulója még emlékezetesebb lett a közösség és az intézmény számára.³⁰

Az 1970-es, 1980-as évek fordulójára közvetlen kapcsolatba kerültek a Magyar nagykövetség diplomataival is, akik elismerően írtak jelentéseikben a sikeres intézményről. Kiemelték, hogy az 1200 diákot oktató intézmény köztudottan a város, de talán az egész ország egyik legszínvonalasabb intézménye, és kiváló tanári gárdával rendelkezik. Mivel állami támogatást nem kapnak, a tandíj igen magas, de néhány szegény sorú gyermek számára ösztöndíjat nyújtanak. Azt is megjegyezték, hogy az egész intézmény értéke „sokmillió dollár, (...) és nem lehet számunkra közömbös, hogy a komoly vagyonnal és kiváló oktatási hírnévvel rendelkező SãoPauló-i bencés rend kapcsolatai hogyan alakulnak Pannonhalmával és az otthoni egyházi vezetéssel. E kérdésre hosszabb távon is gondolnunk kellene.”³¹ Egy 1983-ból származó jelentés szintén megerősítette az iskola jó hírét, ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy komoly problémát jelent a kiöregedés, az utánpótlás hiánya, ami fokozatos elbrazilosodást hoz magával. Ez is lehetett a magyarázata annak, hogy az intézmény magyar jellege állandóan csökkent, és noha kulturális téren felajánlották a segítségüket a magyar konzulátusnak is, sokan mégis vádolták a bencéseket, hogy „a magyarságtudat, a magyar kultúra fenntartásáért nem tesznek semmit, pedig náluk adva lenne egy sor feltétel.”³² Ezek a vádak természetesen nem voltak teljes mértékben jogosak, bár valóban csökkent a bencések aktivitása a magyar vonatkozású ügyek terén, aminek elsősorban az emberhiány, illetve a brazil vonalon megszaporodó feladatok sokasága voltak az okai.³³ Az 1990-es évekre a diáklétszám elérte az ezeröttszáz főt,³⁴ és a teljes ember nevelése érdekében igen széles volt a különböző tanórán kívüli tevékenységek kínálata: sport, tánc és mozgáskultúra, képzőművészet, zene. A zeneiskola gyökerei 1983-ig nyúltak vissza, amikor Iróffy Zsolt atya megszervezte az iskola első kórusát. A Kodály-módszer alkalmazásával (melynek oktatásához Magyarországról is hívtak vendégprofesszorokat és más iskolák tanárai számára is lehetővé tették a részvételt) számtalan sikert értek el a zenei együttesek és diákok. A brazíliai Szent Imre Iskola az alapítók szándéka szerint kifejezetten a brazil társadalom felső-közép rétege gyermekeinek az oktatását, nevelését célzó intézményként jött létre, ugyanakkor számtalan magyar vonatkozása miatt a São Pauló-i magyarság kulturális életét is szolgálta.³⁵

30 MAGYAR SZERVAC OSB: *Egy magyar missziós Brazíliában II. Alapítás Nova Santa Rosában*. Tihany, Tihanyi Bencés Apátság, 1997. 108–112., *Anuário. Colégio Santo Américo 1982*. 8–10., TÓTH i. m. 1996. 168–169.

31 Vö.: Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-J-1-j Brazília 1978. 39. d. 18/1. t. 001591.

32 Vö.: MOL XIX-J-1-j Brazília 1983. 40. d. 004544.

33 Személyes interjú dr. Jordán Emillel (1998. május).

34 Az intézmény diáklétszámának az alakulását 1951–1994 között lásd: PONGRÁCZ i. m. 2005. 114.

35 A Brazíliában szolgáló magyar bencések tevékenységének a korabeli, „hivatalos” Magyarország általi megítéléséről lásd: „Összefoglaló jelentés a Szt. Benedek Rend szerepéről a brazíliai magyar katolikus emigráció irányításában.” ÁSZTL 3. 2. 5. O-8-106/1 671-684.

A São Pauló-i magyarság vallási, közösségi életében a katolikusokon kívül jelentősebb szerepet játszottak a református, az evangélikus és a zsidó felekezetű emigránsok hitéleti csoportosulásai is. A következőkben a rendelkezésre álló források alapján összefoglaljuk e három vallási közösség 1945–1990 közötti tevékenységét. Az egyes csoportokról fellelhető információk mennyisége és mélysége igen eltérő. Szórványos adatok utalnak még a baptista, az adventista és az unitárius vallású magyarok létezésére is, de bővebb érdemi dokumentációt sem a követségí jelentésekben, sem pedig az állambiztonsági iratokban a kutatásaink során ez utóbbi három csoportra vonatkozóan nem találtunk. A mozaikszerű információk leírják, hogy a baptista gyülekezet gyökerei az 1920-as évekig nyúlnak vissza, 1938-ban saját templomuk is volt,³⁶ de a második világháború után már csak szórványgyülekezeteik léteztek. Az 1990-es évekre már nem volt magyarul tudó presbiterük.³⁷ Az adventistákról a São Paulóban kiadott *Magyar Szó* című lap 1947. október 30-i számának a 4. oldalán rövid hírként közölték, hogy megalakult a hetednapot ünneplő adventisták magyar csoportjának egyesülete Lapa városrészben. A magyar református templom mögött, a Rua Francisco Mainardi 166. sz. alatt magyar nyelven hirdettek evangéliumot.

A BRAZÍLIAI MAGYAR REFORMÁTUS EGYHÁZ

A Brazília Magyar Református Egyház története szorosan összefonódott legnagyobb személyisége, Apostol János tiszteletes életével.³⁸ Apostol 1932-ben érkezett São Paulóba, és 60 éven keresztül – haláláig – gondozta híveit. A reformátusok 1938-ban nyitották meg hivatalosan São Paulo Lapa nevű városrészében épített, ma is álló templomukat. Első brazíliai templomukat még 1935-ben a São Paulótól 400 km-re fekvő magyar alapítású településen, Árpádfalván avatták fel.³⁹ Apostol Jánoson kívül lelkészként működött még Mohai Szabó Béla, Báthory László, dr. Vargha Sándor, Gridi-Papp Árpád és Csákány László is.⁴⁰ A reformátusok tevékenysége jórészt az istentiszteletekre korlátozódott, de *Magyar Vallás*, illetve *Harangszó* néven egy időszakban lapot is kiadtak.⁴¹ Egyházközségükben kölcsönkönyvtárat működtettek, amelynek egy 1968-ból származó jelentés szerint 400 rendes olvasója volt.⁴² Az 1960-as évektől a korabeli magyar követség mint semleges – baráti szervezetet tartotta számon a reformátusok 7000-es közösségét, amelynek kulturális segítséget is nyújtottak (pl. énekeskönyveket és vallási folyóiratokat – *Theológiai Szemle*, *Reformátusok Lapja*, *Református Egyház* –

36 KÖGL i. m. 1992. 14.

37 Vö.: Dr. Mészáros Kálmán: *Magyar baptisták a dél-amerikai kontinensen*. In: *Theológiai Szemle*, 1994/3. 173–181.

38 Rövid életrajzát ld.: *Híradó*, 1991. szeptember, 4. évf. 12. sz. 3–4.

39 FERNANDES, DANIEL (szerk.): *História da Imigração no Brasil. As famílias*. São Paulo, Serviço Nacional de Divulgação Cultural Brasileiro, é. n. 127.

40 Vö.: *Híradó*, 1990. április, 3. évf. 8. sz. 6.; MOL XIX-J-1-j Brazília 1946–1964. 4. d. 004389.

41 Az Országos Széchényi Könyvtár állományában megtalálhatóak a *Harangszó* egyes számai.

42 Vö.: *Híradó*, 2005. február, 18. évf. 41. sz. 10., MOL XIX-J-1-j Brazília 1968. 19. d. 001416/2.

küldtek Magyarországról).⁴³ Apostol Jánost 1964-ben az MVSZ Brazíliába látogató tisztségviselői felkeresték, akiknek beszélgetésük során fontos megállapításként emelte ki, hogy az emigráció akkor tartja meg magyarságát, ha azt vallási keretben éli, és a vallás és magyarság kölcsönösen segítik egymást. A tapasztalata az, hogy a vallás a családot fogja át, ezen keresztül a fiatalokig is elér, és mindennek a hatása addig tart, amíg az öregek élnek.⁴⁴ Terjék Mihály korabeli kiküldött magyar diplomata egyik, 1978. évi beszámolója szerint a Csákány István nevű fiatal lelkész idején, aki a feleségével közösen szolgált a gyülekezetben, megélné a közösségi életet. Miután azonban a lelkész tragikus körülmények között elhunyt, a felesége visszautazott Magyarországra, és azóta a fiatalok többsége nem látogatta az egyházközséget, a különféle rendezvényekre csak az idősebb korosztály járt. Továbbra is erőfeszítéseket tettek, hogy a magyar történelmi eseményekről és a jeles évfordulókról megemlékezzenek. Egy korábban, a nagykövetségtől kapott kulturális anyag alapján pl. jól sikerült Ady megemlékezést tartottak. A jelentés azt is megállapította, hogy egy fiatal, jó hozzáállású, otthon nevelkedett lelkész még fellendíthetné az egyházközségi munkát, és erősíthetné a közösséghez tartozó, még elég népes számú emigráció Magyarországra iránti érzelmeit.⁴⁵ A lelkészutánpótlást azonban nem sikerült megoldani, és 1983-ban már arról szólt a nagykövetségi jelentés, hogy az egyházközség kiöregedési gondokkal küzd, és az idős lelkész már nehezen tudja összefogni a híveket. A heti istentiszteleteken kevesen jelennek meg, és bár volna igény a fiatalok részéről, számukra nem tud vonzó programokat biztosítani. Az egyházközség vezetőivel, és különösen Apostol Jánossal szívélyes a kapcsolat, így az utóbbi időben meghívták Terjék Mihályt, az időközben São Paulóban megnyitott konzuli képviselőt vezetőjét a rendezvényeikre.⁴⁶ Az is tény, hogy a vizsgált korszak végére egy fokozatosan csökkenő aktivitású közösséget találunk, aminek a legfőbb oka a vezetés elöregedése és az ebből adódó generációs problémák megjelenése.

A BRAZÍLIAI MAGYAR EVANGÉLIKUS EGYHÁZKÖZSÉG

A Brazíliai Magyar Evangélikus Egyházközség hivatalosan 1958-tól működött. Addig a gyülekezeti élet a reformátusok templomában, velük együttműködve zajlott. Évenként egyszer, nagycsütörtökön Apostol János az ágostai evangélikus hitvallású liturgia szerint osztott úrvacsorát. Időközben néhány evangélikus család a genfi Lutheránus Világszövetséghez fordult, magyar lelkészt kérve. A kezdeményezés 1957. októberére hozott eredményt, amikor megérkezett Gémes István személyében az első magyar evangélikus lelkész. Segítségére egy hattagú bizottság jött létre, amelynek vezetője Petry Béla lett. 1961-ben kápolnát és gyülekezeti otthont avattak a Rua Sergipe 270 alatt.⁴⁷ Az egyházközség fiataljaiból egy cserkészcsapatot is alakítottak, amely 1982-től a 40-es

43 Vö.: MOL XIX-J-1-j Brazília 1946–1964. 4. d. 004389., 001548; MOL XIX-J-1-j Brazília 1968. 19. d. 001416/2.

44 MOL XIX-J-1-k Brazília 1946–1964. 2. d. XII-110/1-45/14-1.

45 Vö.: MOL XIX-J-1-j Brazília 1978. 39. d. 18/1. t. 001591/1. Ez is megerősíti azt a disszertációmban bővebben is kifejtett megállapításunkat, amely szerint a São Paulo-i magyar közösség és a korabeli diplomataink viszonylatában már 1989/90 előtt megtörtént a rendszerváltás.

46 Vö.: MOL XIX-J-1-j Brazília 1983. 40. d. 004544.

47 FERNANDES i. m. 129.

számú Zrínyi Kata leánycserkészcsapatként tevékenykedett, és fő szervezője a lelkes felesége, Gémesné Réz Katalin volt. Rendszeres programjaikká váltak az istentiszteleteken túl a kultúresemények (nemzeti ünnepek) és a karácsonyi vásárok, amelyeket a Lutheránus Női Kör, tehát a közösség hölgy tagjai szerveztek. 1968-ban Gémes István visszatelepedett Európába (annak idején disszidensként került Brazíliába),⁴⁸ és utódja a Chiléből érkező, a teológiát Buenos Airesben elvégző dr. Kadicsfalvy József 1977-ig, haláláig szolgálta a São Pauló-i magyar evangélikusokat. Hivatali idején vált szükségesé az egyházközség épületének a felújítása. Ebben az időszakban, 1970-ben hozták létre az Arany János Műkedvelő Kört is, amely a közösség tagjai számára hagyományosan a Március 15-i ünnepségeket szervezte. 1977–1981 között lelkes hiányában sem szünetelt a gyülekezeti élet, mert mindig volt néhány aktív tag, aki összefogta a közösséget. 1980–1981-ben 22 hónapig volt az egyházközség pásztorja a Németországból érkezett Reisch György. Rövid São Pauló-i tartózkodása alatt fellendítette a hitéletet, különösen a prédikációk voltak vonzóak. Bekapcsolódott a *Szóval* című lap szerkesztésébe is.⁴⁹ Az 1981. május 9-én alapított São Pauló-i Magyar Ökumenikus Bibliakör létrehozásában, amely a felekezetek közötti kapcsolatok ápolásával teremtett lelki és kulturális közösséget, szintén nagy szerepe volt. A Bibliakör összejöveteleit havonta egy alkalommal, szombat délutánonként tartották, kezdetben családoknál, majd 1996-tól a Magyar Házban.⁵⁰ Politikai szempontból semleges csoportnak számított az egyházközség, mert 10 éves működés után sem szerepelt még a hivatalos követségi, vagy hírszerzési dokumentumokban. A kapcsolatok felvételét 1968-ra tervezte a magyar követség. 1983-ban mint szintén lelkeszhiánnyal küszködő egyesület szerepel a diplomaták leírásában, ahol gyakran a református lelkipásztorok tartottak istentiszteleteket.⁵¹ Az 1980-as években főként Bálint János felügyelő és felesége, Frei Irén révén a kulturális tevékenységük fellendült, miután megalapították a zömében az egyházközséghez tartozó tagokból a Bartók Béla Kórust, a Zrínyi Művészegyüttest és a Válaszút Triót. 1984–1987 között Benkő István orosházi lelkesz, ezt követően Görög Tibor tiszteletes szolgált az egyházközségben.⁵²

A BRAZÍLLAI MAGYAR IZRAELITA HITKÖZSÉG

Szintén a kisebb egyházközségek között tartjuk számon az 1931. november 29-én megalakult Brazíliai Magyar Izraelita Hitközséget,⁵³ amely a hitéleti tevékenység mel-

48 Vö.: MOL XIX-J-1-j Brazília 1968. 19. d. 001416/2.

49 Az egyházközség 25 éves történetét ld.: *Szóval*, 1983. február, II. évf. 15–16. sz. 7–9.

50 Vö.: PILLER GEDEON (összeáll.): *Brazíliai Magyar Segélyegylet Associação Beneficente 30 de Setembro. Emlékkönyv 1926–1996*. São Paulo, Brazíliai Magyar Segélyegylet, 1996. 56., *Hiradó* vonatkozó számai.

51 Vö.: MOL XIX-J-1-j Brazília 1983. 40. d. 004544.

52 Vö.: MOL XIX-J-1-j Brazília 1988. 28. d. 002397.

53 TORBÁGYI PÉTER: *Adatok a latin-amerikai magyar zsidóság történetéhez*. In: ANDERLE ÁDÁM (szerk.): *Zsidóság a hispán világban*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Hispanisztika Tanszéke (közread.), 2004. 193. Ezúton is köszönettel tartozunk Fenjves Jánosnak, Magyarország caracasi tiszteletbeli főkonzuljának, aki szíves javaslataival és személyes közbenjárásával igyekezett az izraelita hitközséggel kapcsolatos kutatásunkat segíteni. Sajnos a megkeresett személyek nem szolgáltattak további hasznosítható információkkal a brazíliai magyar nyelvű zsidó közösség kulturális életéről, tevékenységéről.

lett kulturális és szociális munkát is végzett.⁵⁴ 1945 után Sinanoga Israelita Paulista néven működtek, és tagjaik zömét már az 1938–39-ben a fasiszmus elől kivándoroltak, valamint a második világháborút túlélő, hozzátartozóikat a háború miatt elvesztő, és emiatt kivándorló menekültek alkották. A *Magyar Szó* című São Pauló-i lap 1947-ben arról tudósított, hogy a hitközség kb. 2000 lelket számlált, és székház építését tervezte.⁵⁵ A korszak egyik meghatározó braziliai magyar sajtóterméke, az 1951–1959 között megjelenő *Kultúra* című folyóirat szintén kötődött a magyar anyanyelvű zsidó közösséghez, amint az a hirdetéseiből kiderül (pl. Reismann Jenő könyvesboltja zsidó ünnepi imakönyveket kínált 9 kötetben, az összes ünnepekre, magyar fordításban).⁵⁶ Az 1950-es években közel 500 fős taglétszámuk volt.⁵⁷ Legnagyobb vállalkozásuk a 1961–1966 között a *Zsidó Szemle* című lap kiadása volt. Az 1500-as példányszámú lapjukban sok São Pauló-i magyar cég hirdetése is szerepelt, ami egyrészt mutatta az olvasótábor vásárlóerejét, másrészt jelezte, hogy a hitközséghez kötődő vállalkozások száma nagy volt.⁵⁸ Ez is azt az értesülésünket támasztja alá, amely szerint a hitközséghez kötődők társadalmi státuszukat tekintve értelmiségiek, kereskedők, üzemtulajdonosok voltak.⁵⁹ 1962-ben az akkori főrabbi, dr. Jólesz Károly több hitközségi taggal (dr. Bródy Sándor könyvkereskedő, Strausz Pál, a Magyar Zsidók Világszövetsége Brazil Tagozatának elnöke, Engelberg Ernő) közösen aláírt levélben fordult Droppa Gusztáv követhoz, hogy a magyar állam engedje kiutazni az Izraelbe, vagy Brazíliába kivándorolni szándékozó zsidó személyeket, akiknek családtagjai az említett országokban éltek. Megemlítették, hogy a braziliai magyar zsidóság São Pauló-i közösségéhez 2000 család tartozik.⁶⁰ A követség ebben az időszakban jó kapcsolatban állt a zsidó hitközséggel és annak néhány tagjával.⁶¹ Több jelentésben is olvasható, hogy az egész zsidó kolónia „*haladó szellemű*”, gyermekeiket magyarul taníttatják, és Jólesz Károly főrabbi szerint lapjuk nagyon vigyáz arra, nehogy véletlenül is „*helytelen politikai nézet tükröződjék belőle*.” Arra is ígéretet tett, hogy bármilyen kérdésben szívesen állnak a követség rendelkezésére, amennyiben lehetőségük van.⁶² Az MVSZ két kiküldöttje 1964-ben a zsidó közösség néhány tagját is felkereste, és pozitívként említették, hogy ennek a közösségnek a gyermekei beszélnek a legjobban magyarul.⁶³ A hitközség tagjai együttműködtek a korabeli hazai rendszerrel rokonszenvező, éppen ezért annak kulturális és erkölcsi támogatását élvező Március 15. Egyesülettel is, amelynek rendezvényein gyakran megjelentek.⁶⁴ Az 1960-as évek hitközségi programjai között a pénteki és a szombati isten-

54 Az 1945 előtti történetükre ld.: KÖGL i. m. 1992. 14.; TORBÁGYI i. m. 187–197.

55 *Magyar Szó*, 1947. április 5. II. évf. 13. sz. 4.

56 *Kultúra*, II. évf. 1952. augusztus, 8. sz. 17.

57 MOL XIX-J–1-j Brazília 1946–1964. 5. d. 007034. A *Sinagoga Israelita Paulista* tagnévsora.

58 Vö.: MOL XIX-J–1-j Brazília 1945–1964. 4. d. 009368.

59 Dr. Jordán Emil közlése (személyes interjú 1998. május).

60 MOL XIX-J–1-j Brazília 1946–1964. 4. d. 003810.

61 Vö.: MOL XIX-J–1-j Brazília 1946–1964. 5. d. XII–113 t. 004694/2. „*Jelentés a São Pauló-i lojális magyar emigrációról*” tárgyú dokumentumban szerepel a Zsidó Hitközség 50 fővel.

62 Vö.: MOL XIX-J–1-j Brazília 1946–1964. 4. d. 009368. Erre sor is került már korábban is, hiszen a *Zsidó Szemle* első számában a közérdekű információk között szerepeltették a Magyar Népköztársaság Rio de Janeiro-i Követségének a címét.

63 Vö.: MOL XIX-J–1-k Brazília 1946–1964. 2. d. XII–110/1–45/14–1.

64 Vö.: Droppa Gusztáv követ 1964. november 19-i beszámolójában írtakat: „1964. november 19-én nagyszívesen előadást tartott a Március 15. Kultúregyesület az Én is a kisöcsém c. darabból (...) 350–400 fős közön-

tiszteletek és a gyerekek Talmud-iskolába járásának a megszervezése kiemelt helyet foglaltak el. Folyamatosan igyekeztek bővíteni a közösség könyvtárát is. Szociális területen elsősorban ruhasegély-akciókat szerveztek a rászorulóknak. Nagy álomként szerepelt a hitközség új székházának a megvalósítása, amelynek terveit Guttman László építész készítette. A Rua Augusta 259. alatti korábbi székház helyére tervezett 3–4 emeletes épületben díszterem, bár, női karzat, állandó imaház, rabbihivatal, tanácsterem, tanterem, ifjúsági klub, könyvtár, gondnoki lakás is helyet kapna.⁶⁵ Az új székház megvalósulásáról az eddig kutatott források alapján további információk nem állnak rendelkezésre. Valószínűsíthető, hogy ez a terv nem vált valóra, miután a hitközség aktivitása csökkent. Az is feltűnő, hogy 1968-ra a levéltári források alapján megromlott a viszony a követséggel.⁶⁶ A későbbi korszakra vonatkozó információink mozaikosak. Az 1970-es években a vizsgált források nem is említették a hitéleti tevékenységüket, 1983-ban pedig csak a Magyar Zsidók Sportegylete (a korábban Clube Cultural Paulistano néven emlegetett csoport) kulturális programjairól (filmeket kölcsönöztek a konzulátustól) szóltak.⁶⁷ A szóbeli adatközlőinkre támaszkodva feltételezzük, hogy noha a magyar nyelvet családon belül megőrizték, hitéleti és közösségi szempontból betagozódtak São Paulo más zsidó szervezeteibe.⁶⁸

ZÁRÓ GONDOLATOK

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a fentebb bemutatott katolikus közösségi intézmények, a két nagyobb protestáns egyházközség, valamint a zsidó hitközség nem csupán vallási, hitéleti tevékenységével segítette és fogta össze hosszú évtizedeken keresztül São Paulo magyarságát, hanem annak egyéb kulturális tevékenységeit is ösztönözte, támogatta. A vizsgált levéltári dokumentumok pedig megerősítették azt a kirajzolódó képet, hogy noha különböző mértékben, de már az 1960-as évektől volt kapcsolat és egyfajta együttműködés a korabeli magyar diplomaták és a tárgyalat felekezetek vezetői és egyes tagjai között. E részterület további kutatását, a hitéletre vonatkozó mind teljesebb összkép felvázolását ugyanakkor szintén megnehezítik a megfelelő források sokszor nyomasztó hiánya, vagy töredékessége.

ség volt jelen, ott voltak a zsidó hitközség tagjai is Jólesz főrabbiával. MOL XIX-J-1-j Brazília 1946–1964. 5. d. 001557/4.

65 Vö.: *Zsidó Szemle*, 1963. március (III. évf. 26. sz.) 14., 1.

66 Vö.: MOL XIX-J-1-j 1968. 19. d. 001416/1–2. A Zsidó Hitközségre is vonatkoztatva szerepel egy jelentésben, hogy „ez a réteg áll velünk szemben a legmerevebben.” (...) „A Zsidó Hitközség az egyik legnyíltabban ellenséges emigrációs egyesület.” Ekkor már a Rua Cândido Espinheira 396. címen szerepel a hitközség.

67 MOL XIX-J-1-j 1983. 40 d. 004544.

68 Dr. Jordán Emil és dr. Tóth László közlése (személyes interjúk, 1998. május, 1998. március). A mai napig létezik a Rua Augusta 259. címen a Sinagoga Israelita Paulista, valamint a Rua Hungria 1000. címen a Sinagoga da Hebraica (J. C. C.). Vö.: http://www.israelim.com/index_samerica.htm.

HUNGARIAN CHURCH LIFE IN BRAZIL – HUNGARIAN CONGREGATIONS IN SÃO PAULO
1945-1990

There have been Hungarian communities living in Brazil for centuries. By the second half of the 1930s 80000 colonies had lived in Brazil. Their cultural and religious life was coordinated by more than 40 different institutions and societies up to 1938. Immigrants arriving in waves after the end of the World War II (1945-46, 1948-49, 1956-57) belonged to different social strata, leaving their home countries for different reasons. They brought about new impulse into the cultural and spiritual life of the colony this way contributing to the lively and colourful cultural life of Hungarian communities in Brasilia. Owing to their activity there has been a vivid spiritual life among Hungarian immigrant communities of Brasilia up to present day. The cultural life of the mainly Sao Paulo based Hungarian colony of more than 10000 immigrants were encouraged by the different religious congregations.

The Roman Catholic, the Calvinist, the Jewish and the Baptist congregation had organized its community life by the 1930s. The Catholic community was the greatest in number with their spiritual leaders being the monks of the Hungarian Benedictine Order in Sao Paulo. The Hungarian Lutheran congregation was active from 1958. After 1945 the Hungarian state security service became interested in the activities of immigrant Hungarian church congregations. Present study reveals the history of the spiritual life of Hungarian immigrant communities in Sao Paulo. The paper uses the articles and diaries written by the members of the community, as well as the documents preserved in the Historical Archives of the Hungarian State Security and in the Hungarian National Archives as sources.

HORVÁTH SÁNDOR

„ÖVEK A MENNYEK ORSZÁGA”
EGYHÁZÜLDÖZÉS A SZOMBATHELYI EGYHÁZMEGYÉBEN

1945–1956

*„Boldogok, akiket az igazság miatt üldöznek,
mert övek a mennyek országa” (Mt 5, 10)*

1. BEVEZETÉS

Egyháztörténetünk egyik legsötétebb időszaka volt az 1945 és 1957 közötti. Kiemelten igaz ez a Szombathelyi Egyházmegyére, amelyik részben határmenti helyzete, részben pedig a korszak nagy üldözöttjének, Mindszenty József hercegprímásnak a szülőháza miatt kénytelen volt az általánosnál sokkal súlyosabb üldözést kiállni.

A téma első átfogó feldolgozása Alberto Galter nevéhez fűződik, aki nemzetközi katolikus egyházi szervezetek megbízására készített monográfiát Az üldözött egyház vörös könyve címmel.¹ Német nyelvű könyvében bemutatja, miként üldözték a katolikus egyházat a Szovjetunióban, Lengyelországban, Csehszlovákiában, Albániában, Bulgáriában, Romániában, Magyarországon,² Jugoszláviában, Kínában, Koreában és Vietnámban.

A korszakról sokáig csak az emigrációs magyarság adott ki hiteles, nem egyoldalú kiadványokat. A Mindszenty Józsefről szóló irodalom mellett elsősorban a hercegprímás Torontóban napvilágot látott emlékiratait³, valamint a Mindszenty-okmánytárat⁴ kell kiemelnünk. Egy évtizedig Közi Horváth József Mindszenty-könyve volt az egyetlen monográfia a hercegprímásról.⁵

E korszak feldolgozásában Magyarországon az elmúlt években több kutató jeleskedett. Gergely Jenő folytatja évtizedekkel ezelőtt kezdett egyházi vonatkozású kutatásait.⁶ Hetényi Varga károly vaskos kötetekben gyűjtötte össze a horogkereszt és a vörös

1 GALTER, ALBERTO: *Rotbuch der verfolgten Kirche*. Recklinghausen, Paulus Verlag, 1957.

2 A magyar helyzetről: GALTER, ALBERTO, 1957, 305–366. és 481–482.

3 MINDSZENTY JÓZSEF: *Emlékirataim*. Toronto, 1974.

4 *Mindszenty okmánytár. Pásztorlevelek, beszédek, nyilatkozatok*. Szerk.: VECSEY JÓZSEF. München, 1957.

5 Közi HORVÁTH JÓZSEF: *Mindszenty bíboros*. München, 1980.

6 GERGELY JENŐ: *A 20. században (1918–1995)*. In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Szerk.: ZOMBORI ISTVÁN. Bp., METEM, 1996, 255–292.; *A Mindszenty-per*. Összeállította: GERGELY JENŐ – IZSAK LAJOS. Bp., 1989.

csillag árnyékában meghurcolt papok adattárát.⁷ Kahler Frigyes jogtörténészként vizsgálta a korszakot, többek között Brenner János meggyilkolásának a körülményeivel és az ügy utóéletével is foglalkozott.⁸ Mészáros István több tanulmánya szolt a magyar katolikus egyház 1945–2000 közötti történetéről, egyebek meg korszakunkról is.⁹ Tomka Ferenc az egyházüldözés és az ügynök-kérdés összefüggéseit boncolja kötetében.¹⁰ A közelmúltban látott napvilágot az a kötet, amelynek anyagát Lénárd Ödön kezdte összeállítani, majd halála után mások folytatták a egyházüldözés és az Állami Egyházügyi Hivatal összefüggéseinek a boncolgatását.¹¹ Néhány éve a korszak részletes feldolgozásával foglalkozik, s ezzel együtt gyakran a Szombathelyi Egyházmegye területéről szolt tanulmányaiban Soós Viktor Attila.¹²

A kutatást a Szombathelyi Püspöki Levéltárban, valamint a Vas Megyei Levéltárban végeztük. Emellett áttekintettük a korabeli sajtót, továbbá kötetekben, periodikákban megjelent adatokat gyűjtöttünk. Kortanúkkal is beszélgettünk: e beszélgetések a szombathelyi Savaria Múzeum Történeti Osztályának archívumába kerültek.

2. A VILÁGHÁBORÚ BEFEJEZÉSE ÉS A HÁBORÚ KÖVETKEZMÉNYEI

A második világháború az egyház részéről is komoly áldozatokat követelt. Az anyagi károkozás kiemelten nagy volt a szombathelyi székesegyház esetében, amelyet Szombathely 1945. március 4-i bombázásakor több találat is ért: a nagytemplom gyakorlatilag romokban hevert. (1/a-d. számú melléklet) A plébániák és a hívek anyagi kára részben a bombázások következménye volt, részben pedig a katonák rekvirálása, károkozása nyomán keletkezett. (A német és a szovjet katonák egyaránt jelentős számú szarvasmarhát és lovat hajtottak el.) A legmélyebbre hatóbb nyomokat, életre szóló sebeket a szovjet katonák a nőkön elkövetett erőszakkal okozták. A magyar férfiak – köz-

7 HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. I–III. Bp., 1992., 1994., 1996., 2004. HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. 1. Bp., 1999., 2000., 2002.

8 KAHLER FRIGYES: *Egy papgyilkosság a jogtörténész szemével*. Brenner János volt rábakethelyi káplán meggyilkolásának körülményei és az ügy utóélete. Szentgotthárd, 2005.; de jelentős tanulmányokat gyűjtött össze az 50-es évek egyház- és jogtörténel foglalkozó kötetében is: KAHLER FRIGYES: *Szemtől szembe a múlttal*. Válogatott írások. Bp., 1999. Forrásközlése: KAHLER FRIGYES: *ÁVH történelmi olvasókönyv 4. Adalékok az egyházüldözés történetéhez 1945–1956*. Bp., 2007.

9 MÉSZÁROS ISTVÁN: „Devictus vincit”. Tanulmányok a magyar katolikus egyház 1945–2000 közötti történetéből. Bp., 2002.; és további kötetei, mint pl. MÉSZÁROS ISTVÁN: *Kimaradt tananyag ... (Magyar történelem, katolikus egyháztörténet 1945–1990 között)* I–III. Bp., 1993–1995.; MÉSZÁROS ISTVÁN: *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Bp., 2000.

10 TOMKA FERENC: *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynök-kérdés*. Bp., 3. javított kiadás, 2006.

11 LÉNÁRD ÖDÖN – TÍMÁR ÁGNES – SZABÓ GYULA – SOÓS VIKTOR ATTILA: *Utak és útvesztők*. Bp., 2006.

12 SOÓS VIKTOR ATTILA: „Pásztor és nem kanásza voltam a nyájnak ...”. Egy végre nem hajtott koncepció per előkészületeiről. In: „Mindent az Evangéliumért”. Gyürki László 70. születésnapjára. Körmend, 2002. 367–387.; SOÓS VIKTOR ATTILA: „A kapcsolat Mindszentyvel” (A szombathelyi egyházmegye bebörtönzött papjainak vallomásai Mindszenty Józsefről) Vasi Szemle 2005/4. 433–450.; SOÓS VIKTOR ATTILA: „Biztos jelentős egy belső embertől” (Farkas Dénes szombathelyi püspöki helynök jelentése az 1956-os forradalom eseményeiről, Kovács Sándor megyéspüspök és mások magatartásáról) Vasi Szemle 2006/5. 565–590.

tük a papok is – igyekeztek a védtelen lányokat, asszonyokat megvédelmezni, de ezt a katonák néha súlyosan – például lelövésével – megtorolták: ez történt 1945 nagyhétén a győri püspökkel, Apor Vilmossal is.¹³ A világháború alatt is több pap kapott börtönbüntetést ellenállása miatt: a szombathelyi egyházmegyében egyrészt a szlovén ellenállók támogatását érte ilyen retorzió, másrészt a Trianon előtt az egyházmegyéhez tartozó, ekkor már burgenlandi papok fasiszmussal való szembeállítását büntették börtönnel, munkatáborral.

Háborús károk

A háborús károk teljes körű összegyűjtésére itt nincs módunk, csupán példákkal szeretnénk érzékeltetni a hatalmas pusztítást, amely egyrészt a bombázások, másrészt a katonák rekvirálása és rablása következtében keletkeztek. A bögöti plébános a következő leltárt állította össze: 1 rádió; 1 vekker, 1 zsebóra, 1 kerékpár, 1 szekér, 1 kalap, 1 sapka, 3 borotva, 1 három éves ló, 1 egyéves sertés, 10 tyúk, 5 kacsa, 100 kg. búza, 100 kg. burgonya, 500 kg. széna, 30 kg. füstölt sertéshús, 10 kg. szalonna, 15 kg. sertésszár. A hívek kára Bögötön: 2 ház lakószobái kiégtek; elvitt állatok: 26 ló, 48 jármos ökör, illetve tehén, 78 szarvasmarha. 92 sertés, 52 liba, 38 kacsa, 840 tyúk;¹⁴ terménykárok: 72 q kenyérgabona, 25 q árpa, 22 q kukorica, 20 q zab, 120 q burgonya, 350 q szalastakarmány, 500 q szalma; elvitt gazdasági felszerelések: 28 szekér, 6 hintó; egyéb károk: 128 öltöny ruha, 25 pár csizma, 82 pár cipő, 500 alsóruha. Oszkóban pedig 12 lakóház égett porig, s míg a németek 98 lovat és 160 szarvasmarhát (tehenet, ökröt, stb.) vittek el, addig a nem németek (tehát a szovjetek által) okozott kár 52 ló és 320 szarvasmarha. Oszkó összes háborús kára Czigány Béla plébános szerint több mint 969 ezer pengő.¹⁵

Dallos Imre naplójában többek között így ír Szombathely egyik legszörnyűbb bombázásáról, amely 1945. március 4-én volt. E napon, amelyet Dallos atya „élete legborzalmasabb napjának” nevezett, délután kezdődött a szőnyegbombázás. „Hatalmas csapások döngetik a földet. A föld fölemelkedik, hullámszik minden. Egy hatalmas csattanás és hatalmas megrázkódás. Vészkiáratunkat valami baj érte. Tele van porral a pincénk. Puskaporszag. A hullám véget ért. Fellélegzünk. Kimennek egyesek. Mi imádkozunk. Ki értünk vérrel verejtékeztek! Egyszer csak ismét elkezdődött a szőnyeg. Ripeg-ro-pog minden. A halál torkában érezzük magunkat. Szent Márton, könyörögj értünk, most már mindenki zokog. Vége a hullámnak. Kívülről jönnek azzal a szörnyű hírrel,

13 Közi HORVÁTH JÓZSEF: *Apor püspök élete és halála*. München, 1977., BALÁSSY LÁSZLÓ: *Apor Vilmos, a vértanú püspök*. Bp., 1989., SZOLNOKY ERZSÉBET: *Fellebbezés helyett. Apor Vilmos püspök élete és vértanúsága*. Szeged, 2003.

14 Összehasonlításképpen: az 1942-es statisztikai adatok szerint Bögötön 413 szarvasmarha volt, 217 sertés; míg 1935-ben 1184 tyúkot, 86 libát és 6 kacsát számláltak össze – 1942-ből baromfira vonatkozó adat nincs. *Állattenyésztés*. III. Községsoros adatok. 1. Szarvasmarha-állomány. Bp., 1972. 295. /Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970/ ua., 2. *Sertésállomány*; ua., 5. *Bivaly, számár, öszvér, kecske és baromfiállomány, méhcsaládok száma*.

15 SZPL AC 189/1946. Noe János bögöti plébános levele 1946. január 10-én, Czigány Béláé pedig január 17-én kelt.

hogy a székesegyház telitalálatot kapott, s mellettünk egy bomba. Kiss kanonok úr háza szintén telitalálatot kapott. Pintér kanonok úr már meghalt.”¹⁶

A lebombázott szombathelyi székesegyházat¹⁷ rövid időn belül újjáépítették, s 1947. szeptember 7-én Mindszenty József hercegprímás szentelte fel. (2/a-b. számú melléklet) A Beer Ferenc építési vállalkozó vezette munkálatok – 50–60 fő szakmunkás közreműködésével – néhány hetes téli kényszerpihenő kivételével folyamatosak voltak. Az egyházmegye népe összefogott: a munkához szükséges egy millió forint négyötödét a pap-ság és a hívek adta, egy ötöde állami és önkormányzati támogatás volt. Voltak kiemelkedő vállalások. A szentpéterfaiak például a tetőszerkezet 120 köbméternyi faanyagát ingyen döntötték ki, faragták meg és fuvarozták a templomhoz; a szombathelyiek adták fel az építéshez a 90 ezer darab tetőcserepet és a 140 ezer darab téglát.¹⁸ Másnap, Kisboldogasszony ünnepén Mária-kongresszus volt Szombathelyen – mintegy 120 ezer hívő részvételével.¹⁹

Egyházi halottak, áldozatok (1941–1945)

A fasizmus áldozatai többnyire 1945 előtt kapták meg büntetésüket, viszont nemcsak amiatt szükséges erről megemlékeznünk, mert a világháború következményeihez sorolhatjuk a meghurcolást, hanem amiatt is, hogy ezzel rávilágítsunk a két ideológiai-lag eltérő, de módszereiben lényegében azonos rendszer, a két totális diktatúra – a fasizmus, azaz a nemzeti szocializmus és a kommunizmus/szocializmus – egyházellenességére. A Szombathelyi Egyházmegyében a fasizmus ellen cselekedő papok közül többen hősi halottak lettek, másokat pedig börtönnel sújtottak. A Mura-vidék visszacsatolása után kilenc pap került magyar börtönbe, mert Szlovénia független államiségának megvalósításán dolgoztak. Közülük Halász Dánielt, akit 1941. október 29-én tartóztattak le, a váci katonai törvényszék 18 hónapi börtönre ítélte, 1945. március 16-án a nyilasok megölték, majd holttestét a Murába dobták.²⁰ A szlovén ellenállási mozgalom tagjaként ítélték el Camplin Ivánt,²¹ Jerics Mihályt,²² Klekl Józsefet,²³ Kolenc Ferencet,²⁴ Kozár Alajost.²⁵ Zver István 1941-ben elmenekült a Gestapo elől, majd zalaegerszegi káplánként rendszeresen pénzt küldött a Mura-vidéki szlovén hazafiaknak, emiatt letartóztatták, egy jóindulatú rendőrtiszt közbelépésének köszönhetően gyorsan szaba-

16 Dallos Imre naplója. 1944. szeptember 16. – 1945. május 14. Szerk.: SOÓS VIKTOR ATTILA. Körmend, 2007. 141.

17 Szombathelyre 18 alkalommal 894 tonna bombát dobtak le: 500 fontos, azaz 225 kilós bombából ez 3973 darabot jelent. Vö.: KOSZTOLÁNCZY TIBOR: *Az amerikai légi hadsereg háborús tevékenysége Szombathely légterében a II. világháború éveiben. 1944–1945.* In: Emlékkönyv II. Szombathely 1944 – 1945. 97.

18 TORONYI NÉMETH ISTVÁN: *Szombathely ünnepe. 1947. szeptember 7–8.* Szombathely, 1947. 3–11.

19 Uo. 43.

20 HETÉNYI VARGA 2004, 487.

21 HETÉNYI VARGA 2004, 480–481.

22 HETÉNYI VARGA 2004, 490.

23 HETÉNYI VARGA 2004, 491–492.

24 HETÉNYI VARGA 2004, 492.

25 HETÉNYI VARGA 2004, 493.

dult.²⁶ Zadravetz Mátyás cserföldi plébánost 1941-ben kiutasították a Muravidékről, egyházi hatósága Felsőrönökre helyezte. Itt néhány napra szállást adott néhány szlovén egyetemistának, emiatt a csendőrök vendégeivel együtt elhurcolták. A partizánoknak nyújtott segítség címén két és fél évre ítélték, amit Csáktornyan, Sopronkőhidán, Mauthausenben és Münchenben töltött le.²⁷

A háború áldozatának tekinthetjük a nyugalmazott püspököt, Mikes Jánost. Ő 1945. március 28-án Répceszentgyörgyön halt meg, a Szombathelyi Egyházmegye püspöke volt 1936-ig. Aznap érkeztek a szovjet katonák Répceszentgyörgyre; Mikes János fogadni akarta a katonákat, de a részegen ordító katonák látványától szívrohamot kapott, s a kastély lépcsőjén meghalt.²⁸ A német biztonsági rendőrség 1942-ben róla is írt: „Az ismert 'főpap' a Pinka menti Pornóapátiban a következőket mondta a szószékről: – Halljátok, miként támogatják Németországban a katolikus vallást! A kolostorokat felosztatják, a papokat a dachaui üdülőtáborba hurcolják. Mégis akadnak nálunk egyesek, akik bedőlnek az ottaniaknak. A volksbundosok nem is sejtik, hogy már rég elszakadtak a katolikus hittől.”²⁹ Az izsákfai plébánost – máig kiderítetlen ok miatt – 1945. március 30-án a településen lelőtték.³⁰

Az egyház világháborús áldozatai között szólnunk kell a nők megbecstelenítéséről is.³¹ Jól ismert Boldog Apor Vilmos győri megyéspüspök életáldozata: 1945 nagypénteken a püspöki palotába behatoló részeg szovjet katonákkal szemben védelmébe vette az óvóhelyen lévő nőket.³² A katonák áldozatai között találhatunk plébániai házvezetőnőt és apácát is. Egy kemenesaljai település plébániájának házvezetőnője a főispáni hivatalba írt levelében többek között így fogalmazott: „A plébánián egyedül maradtam leányommal s annak pár hónapos gyermekével. Életem és becsületeм kockáztatásával igyekeztem menteni mindent, amit csak lehetett. E közben meg is becsületesítettek.”³³ Egy hegyháti lány az erőszakos megbecstelenítés után a helyi bábaasszonynál jelentkezett, aki egy igazolással a tisztí főorvoshoz küldte, ő pedig terhességmegszakításra utalta be a kórházba.³⁴

A németek kitelepítése

A németek kitelepítése kapcsán Mindszenty József bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek leiratot juttatott el a lelkipásztorokhoz, amelyben jelzi, hogy ha egy plébániáról nagyobb tömegnek kell áttelepednie Németországba, s a papjuk úgy dönt, hogy ve-

26 HETÉNYI VARGA 2004, 515.

27 HETÉNYI VARGA 2004, 514.

28 HETÉNYI VARGA 2004, 496., DALLOS IMRE, é.n. 153.

29 HETÉNYI VARGA 2004, 495.

30 TUNGLI GYULA: *Izsákfa évszázada*. (Izsákfa), (1995.), 43. „Feltehetően ittas orosz katonák – belöttek a templomba, agyonlőtték saját lakásán a falu plébánosát, Hermán Flórist” – írja TUNGLI.

31 E téma első magyar feldolgozása: PETŐ ANDREA: *Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemierőszak-esetek emlékezete*. Történelmi Szemle 1999/1-2. 85–107.

32 HETÉNYI VARGA 2004, 383–384.

33 VaML IV – 401/b Főispáni iratok 1246/946.

34 VaML XXI. 8. Tisztifőorvos iratai. 268/946. Szabatin Jánosné születésné igazolása, valamint a tisztiorvos kórházba utaló feljegyzése

lük tart, akkor ő ezt megengedi. A püspököknek írt levelében pedig megállapította, hogy mindent megtett a német lakosság kitelepítése ellen, de nem sok sikerrel. Kovács püspök válaszában megerősíti, hogy maga is e gondolatra jutott.³⁵ Végül az egyházmegegyéből nem ment pap a Németországba üldözöttekkel.

A hazánkban kiűzött németek között 103 alsószőlőnki is volt. A faluból való kitelepítésük 1946. május 26-án történt. A plébános előtte nap, a májusi litánián kihirdette, hogy vasárnap reggel hét órakor lesz szentmise az elköltözők számára. A templom zsúfolásig megtelt. A mise végén a plébános kérte a távozókat, búcsúzzanak el templomuktól, iskolájuktól, temetőjüktől. *„Leírhatatlan volt és szívfacsaró az a sírás és jajgatás, ami ezután künn a templom előtt következett. Érthető is. A legszentebb kötelek szétzaggatása volt ez. A férjet szakították el a feleségétől, a gyermekeket tépték el szüleiktől”* – írta a Historia Domusban a plébános, amikor a sírokban nyugvó rokonoktól való elszakításra gondolt.³⁶

3. AZ EGYHÁZ HÁTTÉRBE SZORÍTÁSÁNAK KEZDETE 1948-IG

Az egyház közéleti súlyának csökkentése, lehetőség szerint teljes „félreállítás”, illetőleg megszüntetése kezdettől célja volt a kommunista pártnak. A szovjetvilág kialakításának bolsevik gyakorlata a marxizmus-leninizmus nézetrendszerére épült. Az ideológiai megalapozást Engels nyújtotta Anti-Dühringjében, amelyben kifejti, hogy az új társadalomban „eltűnik maga a vallási visszatükröződés, abból az egyszerű okból, mert akkor már nincs többé mit visszatükröznie”.³⁷ Lenin pedig tagadta Istent, s tagadta így az egyházat is, amikor az erkölccsel kapcsolatban kijelentette: „Tagadunk minden olyan erkölcsöt, amelyet embereken, osztályokon kívül álló fogalomból vezetnek le.”³⁸ A Szovjetunió 1918-ban, majd az 1920–30-as években végrehajtott gigantikus méretű egyházüldözésével példát állított mindazokból a módszerekből és eszközökből, amelyeket a világháború befejezése után több európai államban is alkalmaztak a szovjet típusú társadalom kialakítása során. Az iskolák államosítása, az egyház anyagi javainak államosítása, a koncepciók kirakatperek, az egyháziak bebörtönzése, a gyermekek vallásos nevelésének megszüntetése, a vásár- és ünnepnapon munkát megtagadó szabotálók megbüntetése, a kulák-papok üldözése, stb. élő gyakorlat volt.

Az egyházüldözéshez a diplomáciailag légüres teret a Szovjetunió 1945 tavaszán, Serédi Jusztinián halálát követően teremtette meg, amikor Vorosilov marsall megvonta Angelo Rotta diplomáciai státuszát, s ezáltal megszakadt Magyarország apostoli nunciuson keresztüli kapcsolata a Vatikánnal.³⁹ E kapcsolatot aztán csak sok évvel később állították helyre.

35 SZPL AC 132/1946.

36 KOZAR, MARILJA: *Dolnji Senik – Alsószőlőnők – Unterzemming*. Dolnji Senik, 2001. 56.

37 FRIEDRICH ENGELS: *Anti-Dühring, Dühring úr forradalmasítja a tudományt*. Bp., 1963. 310.

38 Idézi: KAHLER 1999, 237.

39 GERGELY 1990, 10.

A kommunista Párt által meghirdetett földosztáshoz a háború befejezését követően nyomban hozzáláttak: ennek során sok ezer hold földet vettek el az egyháztól. Az első püspökkari konferencián, amelyen Mindszenty József elnökölt, 1945. október közepén a püspökök megfogalmazták a választási körlevelüket. Ebben a földbirtokreform megvalósítása során történt törvénytelenésekre hívták fel a figyelmet, amelyek – más egyébbel együtt – veszélybe sodorhatják az országot. A püspökök kiemelték: „nem a földbirtokreformot tesszük itt bírálat tárgyává”.⁴⁰

Az államosítás második fordulója az egyházi ingatlanok elvételével folytatódott: erre különösen a szerzetesrendek felszámolása nyomán kerülhetett sor.

Az egyházi ingatlanok elvétele az iskolák államosításának az előkészítését is jelentette, hiszen ezzel az iskolák fenntartásának az egyik háttérét is kivették az egyház kezéből.

Az egyesületek, önszerveződő csoportok megszüntetése

Még alig fejeződött be a második világháború, már 1945. szeptember 20-án a szombathelyi nemzeti bizottság egyesületek – elsősorban egyházi egyesületek – megszüntetéséről hozott határozatot, azaz további működésüket nem javasolta. A Protestáns Leányegylet és az Evangélikus Nőegylet mellett a következő katolikus egyesületek működését kívánja beszüntetni: Katolikus Kör, KLOE,⁴¹ KLOSZ,⁴² Dolgozó Leányok, Katolikus Nőegylet és Szent Erzsébet Egylet. Kovács Sándor püspök 1945. december 15-én kelt levelében ezzel kapcsolatban Nagy Imre belügyminiszternek a következőket írta:

„A szombathelyi nemzeti bizottság javaslata, hogy ezen egyesületeket a szakszervezetbe, meg a demokratikus nőszövetségbe, a szervezett egyesületek célkitűzéseinek és munkájának teljes nem ismerésén alapszik. Sőt a demokratikus elvekkel is ellentétben áll és veszedelmesen hasonlít az elmúlt évek fasiszta irányzatának gleichshaltolásához.”⁴³

40 Vö.: MÉSZÁROS ISTVÁN: *A püspöki kar „választási” körlevele (1945)*. In: MÉSZÁROS ISTVÁN: *„Devictus vincit”. Tanulmányok a magyar katolikus egyház 1945–2000 közötti történetéből*. Bp., 2002. Szent István Társulat, 15.

41 KLOE = Katolikus Iparosok- és Munkásifjak Országos Egyesülete. Az eredetileg Mária-kongregantisták kezdeményezésére munkásfiatalokat támogató mozgalom a Keresztényszocialista Országos Szakegységek Szövetségéhez tartozott e munkásfiatalok, inasok, fiatal segédmunkások támogatását szolgáló hitbuzgalmi és szociális segítő szervezet 1923-tól 1946-ig, amikor Rajk László belügyminiszter rendelettel feloszlatta. Vezetőit internálták, főtítkárait sok év börtönre ítélték. *Magyar Katolikus Lexikon* VI. k. Bp., 2001. 354–355.

42 KLOSZ = Katolikus Leányok Országos Szövetsége. A Katolikus Leányok Országos Szövetsége 1910-ben alakult. 1934-től 1938-ig Katolikus Dolgozó Leányok Országos Szövetségeként, majd Katolikus Dolgozó Leányok és Nők Országos Szövetsége címen működött 1946-ig, amikor mint „fasisztabarád” szervezetet Rajk László belügyminiszter feloszlatta, vagyonát elkobozta, miután kivégezték vezetőjét, Salkaházi Sára szociális testvért, munkatársát, Bernovits Vilma és néhány általuk menekített embert. *Magyar Katolikus Lexikon* VI. k. Bp., 2001. 364. és 339–340.

43 Figyelemre méltó, hogy a „gleichshaltolás” szöveget veszedelméről már 1945 végén írt Bibó István is. BIBÓ ISTVÁN: *A magyar demokrácia válsága*. In: BIBÓ ISTVÁN: *Összegyűjtött Munkái*. Szerk.: KEMÉNY ISTVÁN és SÁRKÖZI MÁTYÁS. I. köt. Bern, 1981. 39., 55. és 78.

De mindezekon felül a vallásos egyesületek működése mindenkor, még a nyilásuralom alatt is, szabad volt, és az államhatalom nemcsak hogy ezek működésébe sohasem avatkozott bele, de vezetőségük nyilvántartásától is kivétel nélkül tartózkodott. A vallásos egyesületek főnállása szabad működése és egyedül az egyházi Főhatóság-alátartozása az egész világon, ahol vallásszabadság van, mindenütt ennek velejárója.”⁴⁴ A püspöki levélre adott válasz arra hivatkozik, hogy ha az egyesületekről nincsenek – vagy nem megfelelőek az – adatok, akkor a belügyminiszter mindenkor vizsgálatot rendel el; az egyesületek vezetőségének nyilvántartásba vételére pedig azért van szükség, hogy „az ország közrendéért felelős belügyminiszter a közrend fenntartásához szükséges adatok birtokában legyen”.⁴⁵ Az egyesületek beszüntetésére még 1946 júliusában sor került. A fentiek mellett a 40-es években Szombathelyen megszüntették a Katolikus Legényegyletet, a Paulai Szent Vincze Egyesületet, valamint több településen a KALOT-ot és a KALÁSZ-t és néhány más katolikus ifjúsági-, legény- és leányegyesületet.⁴⁶ A magyarországi egyesületek országos címtára alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a megyében legalább másfélszáz katolikus egyesület szűnt meg.⁴⁷ Mások sem hagyták szóltanul az egyházzal kapcsolatos eseményeket: az ivánciak plébánosuk vezetésével levelet írtak a miniszterelnöknek, amelyben tiltakoztak az állami tankönyvmonopólium, a politikának az iskolába történő bevitelével, valamint a katolikus egyesületek feloszlása ellen. Iváncson 1946-ban a levanteegyesületet, a KALOT és a KALÁSZ szervezeteket számolták fel.⁴⁸ Szentgotthárdon nagyon nagy hatása volt a cisztercieknek. Több felnőtt és ifjúsági választási csoportjuk is volt. „Különböző egyházi nőegyletek miatt” 1946-ban a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége helyi csoportját sem tudták emiatt létrehozni, amint az a pártarchívum anyagából kiderül.⁴⁹ Kelety Géza Jenő atya az egyesületek betiltása után Szentgotthárdon a ministránsokból úgynevezett ministránsrendet hozott létre, s mivel 1949-ben megvonták hitoktatási engedélyét, e báziscsoporttal foglalkozik. Török Jenő piaristával kialakítják a világi apostolkodás tíz alapelvét. (3. számú melléklet) Amikor 1950. június 11-ére virradó éjszaka a cisztercieket Szentgotthárdról kényszerlakhelyre, Kunszentmártonba szállítják, a csoport tovább működik. Kelety atya hamarosan egyházmegyei szolgálatba áll, s a szombathelyi püspök Körmentre helyezi káplánnak. Innen folytatja bázisközösség-építését. Szombathelyi, köszegi, zalaegerszegi ifjúsági csoportokkal egyaránt tartja a kapcsolatot, sokan felkeresik a szentgotthárdiak közül is.

Az egyesületek feloszlása annak a „szalámitaktikának” a része volt, amelyben a Baloldali Blokk megalakítása után a Kiszegpártból kizártak húsz „reakciós” nemzetgyűlési képviselőt, akik Sulyok Dezső vezetésével 1946. március 12-én megalakították a

44 SZPL AC 2639/1945. – Szendy László, aki az ülésen nem volt jelen, az esetre pedig a Vas megye híradásából figyelt fel, a püspökhöz írt levelében az eset kapcsán kiemelte, hogy azon a bizonyos szeptember 20-i ülésen sem a kiszegiek, sem a kommunisták képviselői nem vettek részt, sőt egy szociáldemokrata képviselő is hiányzott. SZPL AC 2639/1945.

45 Uo.

46 A KALOT-nak ekkor országosan több ezer helyi szervezete és több százezer tagja volt. ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században*. 3. jav. kiadás. Bp., 2005. 290.

47 *A magyarországi egyesületek címtára reformkortól 1945-ig. I. rész: Vidéki egyletek és körök* 3. Szerk.: PÖR EDIT. Bp., 1988. 1185–1232.

48 BENCZIK GYULA: *Ivánc*. h. é. n. 94. (Száz magyar falu könyvesháza)

49 KRÁNTZ JÓZSEF: *Szentgotthárd 1945 – 1975*. In: *Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok*. Szerk.: KUNTÁR LAJOS – SZABÓ LÁSZLÓ. Szombathely, 1981. 290.

Magyar Szabadság Pártot, amely azokat kívánta tömöríteni, akik a független magyar államban „a keresztény hitelvek és erkölcsi törvények követelményei szerint kívánnak élni”.⁵⁰

Az egyházi reakció elleni harc és eszköze, az ÁVO

A szombathelyi főispáni beiktatáson mondott 1946. január 21-ei beszédében Nagy Imre arról beszélt, hogy: könyörtelenül lecsapnak a reakcióra. A reakció erőit taglalva elsőként a katolikus egyház vezetőit említette. Tehát a katolikus egyház elleni harc elkezdődött vagy legalábbis a hadüzenet Nagy Imre szájából elhangzott.⁵¹

Kialakult a sztálini típusú politikai rendőrség: 1946. december 10-én létrejöttek az Államvédelmi Osztályok (később Államvédelmi Hatóság néven, ezért a rövidítés ÁVO és ÁVH), ezzel megszületett a Magyar Kommunista Párt legfontosabb erőszakszervezete.⁵² Az ÁVO munkájához szervesen járult a jogszabályi háttér kialakítása: a népbíróságok felállítása, valamint az internálások kiszélesítése.

Az országgyűlés 1951. május 18-i döntése alapján létrejött az Állami Egyházügyi Hivatal (röviden ÁEH), amely az egyházakat totálisan ellenőrző intézmény volt.⁵³ Az egyházi kulcspozíciókban a papi békemozgalom legmegbízhatóbb képviselőit helyezték, hogy munkájukat segítsék. Az ÁEH a megyei titkárok, előadók révén közvetlen kapcsolatban áll a katolikus egyház püspökeivel és papjaival. Az ÁEH emberei, a „bajszos püspökök” az 50-es években beköltöztek az aulákba, s onnan felügyelték – adott esetben, a püspökön keresztül, irányították – a püspökség munkáját.

Az ÁEH – a zarándoktömegek elvonásával végzett – búcsújárást csökkentő szerepét munkájának eredményesebbé tétele érdekében 1951. október 22-én a vasi képviselőjük, Varga Ferenc többek között a vásárosok tiltását, üzletek bezáratását, színdarabok játszását, focimeccsek rendezését, mozivetítést, motor- vagy kerékpárverseny rendezését, cirkuszt, kedvelt színészekkel gazdagított kultúrverseny rendezését, a vonatszerelvények lerövidítését, az istállók, pajták, s más zarándokszállások honvédségi gyakorlattal való lefoglalását javasolja. A „megvonás” módszere az ÁEH eszköztárának

50 A Baloldali Blokkot a kommunisták, a szociáldemokraták és a parasztpártiak a Kisgazdapárt elszigetelésére 1946. március 5-én hozták létre. ROMSICS 2005. 288–289.

51 „Az utóbbi időben olyan jelenségekkel találkozunk, hogy a reakció a katolikus egyház vezető egyéniségeit akarja megnyerni és felhasználni a demokrácia elleni harcban. Mind a nemzetre, mind az országra, de magára az egyházra is végtelenül káros és veszedelemes lenne, ha egyházi vezetők odaadnák magukat a reakciónak a demokrácia elleni harcban. Azt is meg kell mondanunk, hogy a főpapság körében vannak, akik a nemzeti érdekek dacára is szembefordultak a demokráciával, és minősíthetetlen támadásokat intéznek a magyar demokrácia ellen és ezen keresztül a magyar nemzet ellen. Vannak ilyen gyászmagyarok a főpapság körében. (...) Én azt hiszem, hogy nem szabad bekövetkeznie annak, hogy az egyház és a demokrácia szembekerüljenek egymással. De ez nem a demokrácián múlik. (...) Tiszteletben tartjuk az egyház jogait, a papi palástot, de tűrhetetlennek tartjuk azt, hogy a papi palást védelme alatt támadásokat intézzenek a demokrácia ellen és veszélyeztessék nemzeti becsületünket és országunk hírnevét.” NAGY IMRE: *Egy évtized. Válogatott beszédek és írások (1945–1947)* I. Bp., 1954. 186–187. – A továbbiakban a gazdasági élet kulcspozícióiban, az értelmiségben, valamint a rendőrségben látja a reakciót, amelyre könyörtelenül lecsapnak.

52 KAHLER 1999, 245.

53 LÉNÁRD et al. 2006, 186.

állandó és kedvelt kelléke volt a nagyobb tömegeket mozgósító egyházi ünnepeken, különösen a körmenetek alkalmával.

Az ÁEH helyi emberei plébánialátogatással, a papok magukhoz rendelésével igyekeztek közvetlen hatást gyakorolni az egyház képviselőire.

Az ÁEH feladata volt, hogy megfelelő ellenpropagandával támadja az egyházat – elsősorban papjain, szerzetesein keresztül, de az ilyen koncepciók újságcikkekben gyakran hívek neve is felbukkant a klerikális reakció kollaboránsaiként.

Az ÁEH helyi emberei a munkatervek és a munkajelentések mellett „hangulatjelentéseket”, kiszállásról szóló jelentéseket, esemény-jelentéseket (például bérmlásról), továbbá papokról, hitoktatókról készített jellemzéseket, környezetanulmányokat, a hitoktatással kapcsolatos adatokat és más információkat, valamint az egyes ünnepekről (keresztjárónapok, búzaszentelés, húsvéti ünnepek, stb.) és más témákról rendszeresen készített írásos beszámolókat küldtek az országos központnak.⁵⁴

A központból pedig negyedévenként írásban értékelték munkájukat. A vidéki munkatársak munkamódszerének javítását elsősorban a szakmai és politikai továbbképzés révén szorgalmazták, másodsorban tapasztalatcsere útján: ehhez rendszeresen szerveztek központi továbbképzéseket. – Ha az egyházügyi hivatal munkatársai nem megfelelően végezték munkájukat, pénzhírsággal is sújtották őket.⁵⁵

A politikai kurzusváltáshoz az ÁEH módszerei is idomultak. Az első két évben a direkt vezérlés, a hol zsaroló, hol fenyegető stílus volt a jellemző. Különösen a diszpozíciók, a papok új szolgálati helyre küldése során érzékeltették befolyásukat, hatalmukat. Ahogy minden jelentősebb esemény, megnyilvánulás hatását figyelték, úgy számon tartották a áthelyezések nyomán kialakult „hangulatot” is. Az 1953. márciusi havi jelentésben ez áll: *„Sokat foglalkoztatta a papságot a legutóbbi áthelyezések kérdése is ami szerintük nagyon mélyreható volt. Ilyen radikális áthelyezésre nem számítottak. Szerintük ez főleg arra irányult, hogy a húsvéti előkészületek közepette megfélemlítsék a papságot. Az áthelyezések egyébként megtörténtek rendben. – Kivéve dr. Nemes Vazul esetét, – aki bojkottálni akarta a helyére kerülő Szmolyán Jenőt. Természetesen mi azonnal közbeléptünk és minden provokációt megakadályoztunk.”*⁵⁶

Ezt később az „árucseré” – ha adsz nekem valamit, akkor cserébe én is adok neked – elve váltotta fel: a kedvezmények biztosításától a megvesztegetésig e lehetőségek is sokfélék voltak. A törvényfelettségüket igyekeztek tudatni, ezzel állandó félelemben úzni a papokat és általuk az egyház tagjait általában. Böle Kornél elhelyeztetése után az 1953. december havi jelentésben olvashatjuk: *„Nagyon jól hatott Böle Kornél eltávolítása annál is inkább, mert a papság, de különösen a volt szerzetesek azt gondolták, hogy a törvényesség őket annyira védi, hogy semmit sem merünk ellenük tenni. Továbbra is szükség lesz ilyen tűszúrásokra feléjük, mert ezek nagyon hasznosnak bizonyulnak.”*⁵⁷

54 A korszakunkra vonatkozó megyei ÁEH-s jelentésekből néhány nyomtatásban is megjelent: KÖVÉR ISTVÁN: *Egyházügyi jelentések Vas megyéből 1952 – 1959.* I. Vasi Szemle 2002/5. 618–641.

55 Kaposi Györgyöt 20 forint rendbírsággal sújtották, mert nem tartotta be a határidőket. VaML XXIII. 24/1. Az ÁEH-központ 897–23/Vi./1953. számon iktatott határozata.

56 VaML XXIII. 24/1. Kaposi György jelentése „a szombathelyi egyházmegye 1953. március havi tevékenységéről”, 1953. április 1-i dátummal. 3.

57 VaML XXIII. 24/1. Kaposi György jelentése „a szombathelyi egyházmegye 1953. december havi tevékenységéről”, 1954. január 3-i dátummal. 4.

Alkalmanként a papokat pozitív példának, hűzóerőnek használták fel a kormány céljai szerint. Így történt például az 1953. évi országgyűlési választások idején. Erről többek közt ezt olvashatjuk a megyei jelentésben: „A választások előtti napokban sokat jártam kint vidéken vonaton és gépkocsival és a súlyponti helyeket látogattam meg ilyen alkalmakkor és kioktattam a papokat az általunk kívánt magatartásra. Nyílt ellenszegülést sehol sem tapasztaltam.

A Megyei Pártbizottsággal együtt megszerkesztett körlevél, valamint saját és a helyi tanácselnök elvtársak közreműködésével sikerült elérnünk azt, hogy a papok legnagyobb részben elsőként adták le szavazatukat, ami nagyon jó hatást váltott ki a hívők körében.

Egyetlen pap volt aki nem adta le szavazatát a többször megismételt felhívásra sem, viszont ez a pap – Fehér János nagysimonyi plébános – az ehhez hasonló tevékenységéről már nevezetes és feltétlen megérett a szuszpenzációra.”⁵⁸

Az ÁEH szombathelyi munkatársai közül – a vizsgált korszakból – Varga Ferenc, Kövessi Jenő, Kaposi György, Balázs Lajos és Prazsák Mihály nevét ismerjük a jelentésekből.

A hitoktatás korlátozásának kísérletei

A hittanoktatással kapcsolatos huzavona is elkezdődött – hamarosan, a második világháború befejezése után. A szentgotthárdi nemzeti bizottság 1946 tavaszán a ciszterci rendi Székely Artúr hitoktató eltávolítását kezdeményezte a szentgotthárdi iparostanonc iskolából, azzal a főindokkal, hogy Székelynek csak egyházmegyei igazolása van, s mivel az iskola községi, ezért oda helyi igazolóbizottsági igazolás kellett volna. Majd a Szabad Vasvármegyében nyilvánosan is megtámadták Székelyt.⁵⁹ A munkáspártok aztán 1947 tavaszán kezdeményezték a kötelező hitoktatás megszüntetését és annak fakultatívvá tételét. De ez ekkor is olyan ellenállásba ütközött, hogy még nem sikerült végrehajtani. Előbb az iskolákat kellett államosítani, hogy aztán a kötelező hitoktatást eltörölhessék. A Nyugati Kis Újság 1947. április 23-i vezércikke a fakultatív hitoktatással kapcsolatos Új Vasvármegyében megjelent vezércikkre reagált: abban a Szociáldemokrata Párt szombathelyi városi főtitkára, Faragó Ferenc végtelenül butának és aljasnak nevezi azokat a szülőket, akik a Rákóczi utcai iskolai szülői értekezleten tiltakoztak a fakultatív hittan bevezetése ellen.⁶⁰ E vita idején provokációval próbáltak zűrzavart teremteni a katolikus egyházzal kapcsolatban: április 27-én éjjel ledöntötték talpatatáról a budapesti Prohászka-szobrot.⁶¹

58 VaML XXIII. 24/1. Kaposi György jelentése „a szombathelyi egyházmegye 1953. május havi tevékenységéről”, 1954. június 1-i dátummal. 1.

59 SZPL AC 938/1946.

60 Dr. POSFAI JÓZSEF: *Kritika és tónus*. Nyugati Kis Újság 1947. április 23. 1.

61 *Ledöntötték Budapesten a Prohászka szobrot*. Nyugati Kis Újság 1947. április 29. 4.

„A kommunisták vezette Baloldali Blokk és a katolikus egyház mögött felsorakozott hívők kultúrharcának döntő ütközete 1948-ban – fordulat éve! – bontakozott ki a felekezeti és községi iskolák államosításának kérdése körül” – írja Romsics Ignác a korszak történetének összefoglalásakor.⁶² A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy ez a közdelem már 1945-ben megkezdődött. Az iskolák államosításáról szóló törvényt az országgyűlés 1948. június 16-án megszavazta. Az iskolarendszer átalakításával kapcsolatban Mindszenty már 1945. október 5-én tiltakozott a miniszterelnöknél – mondván – a nyolcosztályos általános iskola bevezetésével az egyházak autonómiáját sértik meg.⁶³

Az iskolák államosítását Vas megye tiszti értekezlete az 1948. május 28-án a miniszterelnöknek küldött táviratában lelkesen üdvözölte.⁶⁴

1947-ben a Szombathelyi Egyházmegye sematizmusa szerint Vas megyében 17 állami, 23 községi és 214 egyházi általános iskola volt. Az egyházi iskolák többsége – 177 – volt a római katolikus egyházé, 24 volt evangélikus, 11 református és 2 izraelita. Továbbá 11 óvodát működtetett a katolikus egyház. A Nyugati Kis Újság korabeli tudósítása szerint azonban 301 iskolát államosítottak Vas megyében: 196 római katolikust, 48 evangélikust, 17 reformátust és 3 izraelitát.⁶⁵ Nem feledhetjük, hogy az általános iskolák mellett Szombathelyen a premontrei, Kőszegen pedig a bencés rend középiskolát is fenntartott. Az általános iskoláknak 84,2%-a volt egyházi kezelésben – ez jóval nagyobb arány, mint az országos átlag, a 62,6%.

Az iskolák államosítása kapcsán a szombathelyi püspök kiközösítésre vonatkozó körlevelét nem találtuk, de a győri püspök ezzel kapcsolatos iratát igen. Ebben az egyházi törvénykönyv 2331. kánonja alapján az ordinárius (megyéspüspök) fenntartott jog alapján azt, „*aki előzetes figyelmeztetésünk ellenére az Egyház iskoláinak államosítása érdekében kényszertől mentesen, szabad elhatározással gyűléseken, újságokban, rádióban vagy más módon a nyilvánosság előtt agított, az Egyház iskolái ellen irányuló kérvények aláírására birt, általában mindenkit, aki a jelzett előfeltételek mellett az államosítás ügyében tevőlegesen közreműködött*” kiközösítéssel sújtja.⁶⁶ XII. Pius pápa ezt a kiközösítést utóbb megerősítette, amikor 1949. július 1-én⁶⁷ a Szent Officium rendeletével megállapította, hogy kiközösítés alá esnek, akik kommunista pártba lépnek, ezeket pártfogol-

62 ROMSICS 2005, 326.

63 ROMSICS 2005, 325.

64 A távirat szövege: „Vasvármegye Törvényhatóságának tiszti értekezletén a vármegye összes járási főjegyzői községi és körjegyzői egyhangú lelkesedéssel tették magukévá a Kormányznak az egyházi iskolák államosítására vonatkozó programját. Kéri, Miniszterelnök Urat, hogy ezt az elhatározást minél előbb a parlament elé vinni és a hozott határozatot törvényerőre emelni szíveskedjék. Vasvármegye közigazgatási dolgozói nevében dr. Németh Ferenc vármegyei főjegyző.” *Vas megye tiszti értekezletének távirata az egyházi iskolák államosítása ügyében (1948. máj. 28.)* In: *Az élet megindulása és az újjáépítés kezdetei Vas megyében 1945–48.* Szerk.: KISS MÁRIA. H. é.n. 154–155. /Vas megyei levéltári füzetek 1./

65 301 iskolát államosítanak Vas megyében. 695 tanító kerül állami státusba. Nyugati Kis Újság 1948. június 17. 3.

66 SZPL AC 1436/1948.

67 Az időpont Mindszenty József másodfokú tárgyalásának kezdete (július 6.) elé esik, azonban ez a hercegprímás elítélését nem gátolta meg.

ják, a kommunisták tanítását vagy tevékenységét védő könyveket, folyóiratokat, napilapokat, rölapokat kiadnak, terjesztenek vagy olvasnak, ezeket védik.⁶⁸ Horváth István vasasszonyfai, Szokoly Alajos bucsui és Tornynos József kőszegpatyi plébános az egyházi iskolák államosítása miatt kerültek internálótáborba 1948 júniusában. Mindhárman Kovács Sándor püspök rendeletére cselekedtek. Horváth István június 17-étől október 1-ig, Szokoly Alajos június 22-étől december 8-ig, Tornynos József szintén december 8-ig volt letartóztatásban.⁶⁹

A budai déli internáló táborból való kiszabadításuk ügyében írt ügyvédi meghatalmazásban azonban Tornynos és Horváth mellett nem Szokoly, hanem Kovács József bozsoki plébános neve szerepel.⁷⁰

Az ország több pontján nyilvános ellenkezést váltott ki az iskolák államosítása. Sopronban és Zalaegerszegen egyaránt tüntettek ellene.⁷¹

A nyilvános hitélet korlátozása

A vallásszabadságról és a hitéletéről 1948 elején Dobi Istvánt idézik a Nyugati Kis Újságban, aki leszögezte: „Aki dolgozik és nem ellensége a haladásnak, annak nincs oka félelemre”⁷² De közben már itt is, ott is belenyúlnak az egyház életébe: 1948. február elején bejelentik, hogy a következő évtől hárommal csökken a munkaszüneti napok száma, mivel február 2., március 25. és szeptember 8. – azaz Gyertyaszentelő Boldogasszony, Gyümölcsoltó Boldogasszony és Kisboldogasszony ünnepe – nem lesz piros betűs ünnep.⁷³ 1949-re további egyházi ünnepektől vonták meg a munkaszünetet, így munkanap lett augusztus 15-e, Nagyboldogasszony is.⁷⁴

Az egyházellenes tevékenységben kitüntető helyet foglalt el a zarándoklatok korlátozása, esetenként tiltása. 1948-ban a Mária Év nagyrendezvényeit, amelyeken megjelent Mindszenty József, korlátozták. De e korlátozást kiterjesztették többek között a vasvári Mária névnapi búcsúra is – itt is betegségekre hivatkoztak. A kolostor krónikása feljegyezte, hogy egy-két kereszthalálánál – kerülőúton: hegyen át, kukoricáson keresztül – sikerült bejutnia a városba. Vasárnap délelőtt aztán kidobolták, hogy az idegenek hagyják el a helységet. Mivel ez nem történt meg, húsz rendőr tuszkolta ki a templom környékéről a zarándokokat. 1949-ben előbb betiltották a Szent Flórián tiszteletére tartandó vasvári körmenetet, majd az utolsó pillanatban mégis megjött a hatósági enge-

68 A Szent Officium rendelete, 1949. június 28. (július 1.) In: DENZINGER, HEINRICH – HÜNNEMANN, PETER: *Hittvallások és az egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Bátorterenyé – Bp., 2004. 759.

69 HETÉNYI VARGA 2004, 489., 506–7., 509.

70 SZPL AC 1372/1948.; Hetényi Varga Károly előbb idézett könyvében Kovács József nem szerepel.

71 RIBAI M. EMMA: *A leghűségesebb város hűséges gyermekei. Tüntetés Sopronban az egyházi iskolák védelmében. 1948. június 7.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 1999/1–2. 155–191. MAJOR MÁRTA: *Lecke a hatalom megszilárdításának módszertanából. „Diáksztrájk és megtorlás Zalaegerszegen 1948. október 30.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 1997/3–4. 157–191.

72 Nyugati Kis Újság 1948. január 24. 3.

73 Nyugati Kis Újság 1948. február 7. 2.

74 A vasvári domonkos kolostor krónikása 1949. augusztus 15-ével kapcsolatban megjegyzi: „Szűzanyánk nagy esőzéssel esdeklett ki isteni Gyermekeénél s így aug. 15. is ünnepként lett megtartva.” VaML XI. 607. 9. Vasvári zárda chronica 1920, 1932–950.

dély, de akkor már nem lehetett értesíteni a híveket, emiatt körmenet nélkül tartották meg az istentiszteletet a diósi templomban.⁷⁵

Korlátozták a körmentek tartását is: általában csak a templomkertben vagy a templom körül lehetett tartani, vagy el kellett hagyni. 1952-es körrendelet szerint a búzaszentelési szertartást a templomban kell megtartani, körmenet nélkül.⁷⁶ Ugyanakkor tiltják meg a Szent Flórián-napi körmeneteket is.⁷⁷ Ebben az esztendőben korlátozzák a keresztjáronapok és az Úrnapja körmeneteit is.⁷⁸ E szabályozások a vizsgált korszakunkban élnek. A feltámadási és az úrnap körmenet megtartásáról évente kell részletes jelentést adni.⁷⁹

A hercegprimás működésének ellehetetlenítése

Mindszenty József többek között már 1945. október 18-ai körlevelében megállapította, hogy a tiszta demokrácia elveivel ellentétes jelenségek tapasztalhatók a magyar közéletben. Ugyanakkor már 1945-ben amerikai beavatkozást sürgetett, hiszen a fokozatos szovjet térnyerés egyre nyilvánvalóbb lett.⁸⁰ Feltételezhetjük tehát, hogy amikor 1946. januárjában Nagy Imre a katolikus reakcióról beszélt, Mindszentyre utalt, akinek nyílt szembenállása a diktatórikus ún. népi demokrácia, az egypártrendszerű kommunista uralom egyik legfőbb akadályává vált. Annál is inkább feltételezhető ez, mivel a Mindszenty elleni kommunista sajtóhadjárat már 1945 végén megindult.⁸¹ Csak a megfelelő időt és alkalmat kellett megtalálni, hogy Mindszentyt félreállítsák. Rákosi Mátyás a kommunista funkcionáriusok 1948 eleji országos értekezletén bejelentette, hogy támadást indít a Mindszenty hercegprimás vezette egyházi reakció ellen.⁸² Ez 1948 végén sikerült, de ezt megelőzően többször kísérletet tettek ennek a végrehajtására. Az erre utaló jelek szerint feltételezhető, hogy Vas megyében is tervezték a letartóztatását.⁸³

Az 1948. szeptemberi celldömölki búcsúra, melyen a kegytemplom 200 éves jubileumát ünnepelték, már az első negyedévben meghívta Kovács Sándor püspök Mindszenty József bíboros hercegprimást.⁸⁴ Szeptember 6-án levelében a celli plébános, Nemes Vazul még arról tájékoztatja a püspököt, hogy a rendőrség utólagos kérelmére írásos kérvényt nyújtott be a szeptember 11-én és 12-én tartandó ünnepségre, s az erre érkezett belügyminisztériumi válasz engedélyezi a körmenetet, valamint a szükséges

75 Uo.

76 SZPL AC 602/1952.

77 SZPL AC 627/1952.

78 SZPL AC 682/1952.

79 Például: VaML XXIII. 1/a. Vas Megye Tanácsa VB Titkársága TÜK 36/1955.

80 BORHI LÁSZLÓ: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956.* Bp., 2005. 86.

81 GERGELY JENŐ: *Az 1950-es egyezmény. A szerzetesrendek feloszlata Magyarországon.* Bp., 1990. 12.

82 GYARMATI GYÖRGY: *Ha tied az ÁVO, tied a hatalom ...* In: *Államvédelem a Rákosi –korszakban.* (Szerk.: GYARMATI GYÖRGY) Bp., 2000. 118.

83 KAPILLER FERENC: *Vas megyében akarták letartóztatni Mindszentyt?* Vasi Szemle 1995/3. 447–448.

84 Mindszenty József március 5-én kelt levelében jelezte, hogy örömmel megy Celldömölkre. SZPL AC 606/1948.

hangerősítők felszerelését.⁸⁵ De szeptember 10-én kelt levelében a Vas megyei rendőrség a megyéspüspököt értesíti, hogy „a terube vett ünnepek megtartását az időközben az országban mutatkozó és többhelyen, így Vasvármegyében is fellépett járványos megbetegedések miatt nem engedélyezem”. Aznap válaszában Kovács Sándor megírta, hogy nem az egyházmegye, hanem a bencés rend rendezi az ünnepséget, emiatt az értesítést nem áll módjában tudomásul venni. Szeptember 11-én a gyertyás, valamint a másnap délutáni körmenetet a rendőrségi tilalom miatt nem tartották meg. Az 1947. augusztus 15-én meghirdetett „Boldogasszony Éve” rendezvényeit az állami szervek már korábban is korlátozták, akadályozták. Nyílt támadásra Zalaegerszegen, majd azt követően Celldömölkön került sor. A környező településeken hirdetményekben tették közzé a „járványos állatbetegség” miatti kijárási tilalmat a településekről. A celldömölki rendőrkapitányság szeptember 10-én a járványos megbetegedésre hivatkozva tiltotta meg a búcsú megtartását. A falvakban a gyülekezési tilalmat dobszóval is kihírdették. A Magyar Kurír részletesen beszámolt az eseményekről; többek között ezt írta:

„A járvány leküzdésére a hatóság géppisztolyos, szuronyos rendőröket vett igénybe, akik elállták Celldömölkre bevezető utakat és mindenkit visszazavartak, akik a árosba akartak menni. Így a földeken és a kukoricásban töltötték az elfáradt zárandokok az éjszakát, mielőtt visszaindulhattak volna kiindulási pontjukra.

Celldömölkön szeptember 11-én, szombaton kezdődött a rendőri intézkedés és 12-én elérte csúcspontját. Rózsafüzérrel és imakönyvekkel a kezükben, nem csoportokban, a kegytemplom felé sietőket megállították, igazoltatták és aki nem volt celldömölki lakos, még a templom közelébe sem engedték a szuronyos, géppisztolyos rendőrök. (...) A templomot pár száz lépésnyire tőle erős rendőri kordon vette körül. Minden egyházi ünnepség így csak magában a templomban folyt le, – de közben a tüzoltókocsival járták körül a templom közvetlen környékét és abból sárga folyadékyszerű anyagot⁸⁶ löveltek ki. Ez nem is egyszer, hanem többször megtörtént.”⁸⁷ Mindszenty bíboros a következőkkel vezette be prédikációját: „Mielőtt a szentbeszédet megkezdeném, ünnepélyesen óvást emelek amiatt, hogy a Mária-nevenapi búcsún karhatalom van a templom közelében. Az Egyház legbensőbb, legszentebb ügyeibe való belenyúlást kell ebben látnom.”⁸⁸

Az alantas módszerek széles tárházát vetették be megyénkben is a Mindszenty bíboros elleni hangulatkeltéshez. A megyei törvényhatóság novemberben javaslatot fogadott el ellene, amiről a Nyugati Kis Újság is nagy terjedelemben számolt be.⁸⁹ Ugyanez a megyei lap december elsejei számában tudósít arról, hogy két diákot kizártak a szombathelyi Nagy Lajos gimnáziumból, mivel Mindszenty József illegális körlevelét terjesztették. Decemberben diáktüntetések szerveztek a nagyobb városokban – így Szombathelyen is.⁹⁰ A december 25-i újságcikk arról tudósít, hogy a megye politikai és

85 SZPL AC 2249/1948.

86 A résztvevők elmondása szerint trágyalevet spricceltek tüzoltófecskendővel.

87 Magyar Kurír 1948. szeptember 14. du. 2 óra. 38. évfolyam II. kiadás. A celldömölki kiscelli kegytemplom 200 éves jubileuma. SZPL AC 2249/1948.

88 A beszéd kézírata Hetényi József magángyűjteményében, Celldömölkön található.

89 Javaslatot fogadott el a megyei törvényhatóság Mindszenty ellen. Nyugati Kis Újság 1948. november 30. 5.

90 Mindszenty bíboros eltávolítását követelte a püspökvár előtti tüntetésen a katolikus diákság. Nyugati Kis Újság 1948. december 9. 3. Újabb diáktüntetés a püspökvár előtt Mindszenty bíboros ellen. Nyugati Kis Újság 1948. december 17. 3.

közeleti vezetői memorandumot nyújtottak át Kovács Sándor püspöknek a klerikális reakció – alapvetően Mindszenty József hercegprímás – ellen.⁹¹

Mindszenty bíborost 1948. december 26-án tartóztatták le, majd 1949 elején koholt vádak alapján, koncepciós perben, nagy sajtónyilvánosság mellett életfogytiglan tartó fegyházbüntetésre ítélték. Mindszenty készült erre, hiszen a totális diktatúra a közöség „lefejezésével” tudja legerősebben befolyásolni, megfélemlíteni a közösséget, jelen esetben a katolikus egyházat.

4. A LEGSÜLYOSABB ÁLLAMI TERROR ESZTENDEI (1949–1953)

Mindszenty bíboros „félreállításával” elkezdődött az egyház módszeres és totális felmorzsolásának a kísérlete. A külön erre a célra felállított Állami Egyházügyi Hivatal jelentős apparátussal látott neki. Ebben nagy segítségére voltak a megyei, járási és a helyi tanácsok vezetői, tisztségviselői, a megyei, a járási és a helyi pártbizottságok. Az iskolaigazgatók és a megbízott pedagógusok, a szakszervezetek, a munkahelyi vezetők – különösen az üzemekben –, a DISZ és más tömegszervezetek az egyházi szertartásokról és a hitoktatásban való lemorzsolódásban működtek közre, a belügyi szervek, a helyi rendőrökön keresztül pedig a rendszeres hangulatjelentések készítésével szolgáltattak folyamatosan információkat a legkisebb faluból is. A sajtó munkatársai pedig az egyházellenes propaganda látványos részét, a megyei napilapban megjelent becsmérlő, rágalmozó, támadó, tömeghangulatot befolyásoló újságcikkeket készítették. E munkát megyei szinten a „bajszos püspökök”, a egyházügyi titkárok irányították, szervezték, s rendszeresen jelentéseket készítettek az országos központnak, ahonnan folyamatosan véleményezték munkájukat és irányították őket. Miközben a kormány a vélemény- és a vallásszabadságot hangoztatta, a kommunisták pedig azzal példálóztak, hogyan segítik az egyházakat, a terror nyílt alkalmazásától sem riadtak vissza: ezzel a „nagy megtévesztéssel” – amint Ormos Mária fogalmazott – a vallásosság csíráját is ki akarták őrni a magyar társadalomból. (4/a-b. számú melléklet) A nyílt támadások sora a Nagy Imre-kormány megalakulásával szűnt meg 1953 közepén.

*A hitoktatás megszüntetésére törekvés*⁹²

Az 1949. évi 5. számú törvényerejű rendelet az iskolai hitoktatást két szempontból korlátozta: egyrészt a szülőknek szeptember 15-ig nyilatkozni kellett gyermekük hitoktatásáról – s ehhez mindkét szülő igenje kellett –, másrészt a vallásoktatás költségeit az állam fedezte, emiatt a hitoktatók csak a tanácsi szervek engedélyével taníthattak, vagyis a tanácsi és a pártszervek döntöttek a hitoktatói engedélyekről. S ha valakinek ezt nem adták meg, nem taníthatott hittant. Bár Romsics szerint ezzel „a jövő nemzedékek lelkeért, szellemi befolyásolásáért folytatott harc ezzel lényegében eldőlt”, a tények

91 Az állásfoglalás 28 névvel látott napvilágot. Memorandumot nyújtottak át Kovács Sándor megyéspüspöknek Vasvármegye politikai és közeleti vezetői nevében. Nyugati Kis Újság 1948. december 25. 3.

92 A hitoktatás 1945 utáni magyarországi alakulásáról általában Tibola Imre is írt. TIBOLA IMRE: A hitoktatás Magyarországon a XX. század második felében. Vasi Szemle 2001/5. 552–567.

azonban azt mutatják, hogy ez a harc csak ekkor kezdődött, s tartott hosszú éveken keresztül. A hitoktatásra jelentkezők számának a csökkentéséért éveken, évtizedeken keresztül dolgoztak az ÁEH vezetésével a párt-, a tanácsi és az iskolai vezetők. Döbbenetes, hogy időnként milyen felháborító, szülőket bosszantó és elsősorban elrettentő módszereket voltak képesek a cél érdekében alkalmazni. Az MDP szentgotthárdi járási bizottsága 1951-es iratai között található egy, amely a hitoktatás elleni agitáció szempontjait taglalja. Ekkor még erősen figyeltek a párton belüli ideológiai tisztogatásra, de megjegyzik az „egyszerű” párttagok és népnevelők párthoz való tartozásának nem lehet a függvénye, hogy gyermekeiket nem járatták hittanra.⁹³ A következő esztendőben azonban már névre szóló kimutatást készíttetnek azokról a párttagokról és pártfunkcionáriusokról, akik gyerekeiket beíratják hittanra. Az előbbi listán a rábagyarmati, az apátistvánfalvi, az őriszentpéteri, a kétvölgyi, a farkasfai, a nemesmedvesi és a gasztonyi párttikár neve szerepelt.⁹⁴ A szentgotthárdi járás párttagjai közül pedig 157 fő íratta be gyermekét hittanra az 1952/53-as tanévre.⁹⁵ Egyébként is részletes statisztikák készültek a hittanra beíratkozott tanulók létszámáról.⁹⁶

A pontos nyilvántartásokba is hiba csúszhatott, mert 1952 márciusában a megyei egyházügyi titkárokkal berendeltetik a hitoktatókat, s ellenőriztetik velük, hogy van-e megbízólevelük, így pontosítják a névjegyzéket. Hogy a berendelés célja ne derüljön ki, elterelő beszélgetésre utasítják a titkárokat.⁹⁷

A megyei tanács utasítása szerint a járásoknak 1952 szeptemberében is jelenteni kellett a hitoktatásra jelentkezőket, továbbá azt is, hogy kit nem javasolnak hitoktatónak alkalmazni. A szentgotthárdi járásból ekkor Markovits Lajos apátistvánfalvi, dr. Kozma Ferenc rábakethelyi plébánost és káplánját nem javasolják, mivel nyári dologidőben miséztek, sőt Kozma Ferenc és káplánja a nyári munkák ellen is agitált.⁹⁸

Tanulságos Czigány Balázs oszkoí plébános története. 1950-től 1953-ig nem kapott hitoktatási engedélyt, mert – véleménye szerint – a helyi iskolaigazgató úgy gondolta, így könnyebb a hittanbeíratásnál az ÁEH által szorgalmazott lemorzsolódást elérni, amint azt egy 1953. augusztus 30-án az Egyházmegyei Hatóságnak írt levelében megfogalmazta.⁹⁹ Még aznap egy másik, bővebb levelet is írt az Egyházmegyei Hatóságnak. Ebben utal arra, hogy már kétszer – 1951-ben és 1952-ben is benyújtotta ezirányú kérelmét. 1952-es kérelmére Farkas helynök azt válaszolta, hogy a visszahelyezését állandóan napirenden tartja, s megemlíti, hogy azoknál már sikert ért el, akik „nyíltan és határozottan kiállottak a béke és haladás mellett”, azaz részt vállaltak a papi békemozgalomban.¹⁰⁰ Hivatkozik arra, hogy „nincs az országban olyan falusi plébános, akinek 3400 Forintos békekölcsön jegyzése lenne a béke ügyének tetteles áldozatvállalásából” – továbbá, hogy az ellene hozott döntések „a szülők erős ellenállását váltották ki

93 A „hitoktatás” elleni agitáció szempontjai: VaML 44. f. 2. fcs. 58. öe. 152/1952.

94 A megyei agitprop osztálynak készített kimutatás 1952. május 8-ról. VaML 44. f. 2. fcs. 58. öe.

95 Kimutatás az M. D. P. tagokról, illetve szülőkről, aki az 1952/53-as évre beíratják gyermeküket hittan tanításra” VaML 44. f. 2. fcs. 58. öe. 144/1952.

96 Például: VaML XXIII. 1/a. Vas Megye Tanács VB TÚK 265/1951.

97 VaML XXII. 24/1. Egyházügyi titkár iratai. 1951–1954. 1952. március 3-án kelt utasítás az ÁEH központjából Rudas Ede aláírásával.

98 NAGYNÉ SZIKLAI 2000–2001, 194.

99 VaML XXIII. 24/1. Czigány Béla oszkoí plébános levele a 388/1953. plébániai iktatószámom.

100 SZPL AC 134/1952.

(...) maga a helybeli tanács, párt, társadalmi szervek¹⁰¹ tisztán látása, jónak látta a plébános hitoktatási megbízatását”.¹⁰² Végül egy újabb levelet fogalmazott szeptember 12-én, mivel egy napi hittantánítás után az engedélyét ismét megvonták. Ebben részletezi, hogy Oszkó egykori filiális közösségéből, Olaszfáról – ahol 1945-ben alapították plébániát – jár Oszkóba hittant tanítani a plébános.¹⁰³ – Czigány Béla ellen az AEH-megbízottnak voltak panaszai. 1953 tavaszán írta róla Kaposi Jenő, hogy a gazdasággyűlések idejére egyházi énekpróbákat szervez, a szülői munkaközösség összejöveteleinek az időpontjában litániát tart, „illegális esküvőre beszél rá a lakosságot”. Kaposi javasolja, hogy rendeljék fel a „központba” „megdorgálás véget”.¹⁰⁴ – A reakciónak minősített plébánosokról a forradalom leverése után sem feledkeztek meg: Czigány Bélát is letartóztatták 1957. április 3-án és egy hónapig vizsgálati fogságban tartották a szombathelyi Király utcai börtönben. A vád ellene az volt, hogy beszédet mondott a forradalom, pontosabban az 1989-es rendszerváltozásig alkalmazott szóhasználatával az ellenforradalom alatt.¹⁰⁵

A „klerikális reakció” üldözése: egyházellenes propaganda a sajtóban

A Vas megye 1950 júniusában mondhatni ösztüzet nyitott az egyházra. Június 2-án az ikervári esperest, Kovács Lajost támadta meg egy írás¹⁰⁶, míg egy másikban Iványi Dezsőnek, a szombathelyi leánygimnázium hitoktatójának eltávolítását követelik – a cikk szerint – a növendékek.¹⁰⁷ Másnap másik két hitoktató, Óra Kálmán és dr. Szabó Miklós eltávolítását követeli – a cikk szerint ismét a diákság –, mert megtagadták a békeív aláírását.¹⁰⁸ Egy nappal később ismét egy békeívet alá nem író egyházi személyt, a perinti „kuláklebános-atompapot”, Bálint Lászlót támadja egy írás. Szerzője többek között így fogalmazott: „A fekete papi köntös mögül mindjobban kilóg a lóláb: Bálint László, aki maga is kulák, a kulákok és a háborúra spekuláló imperialisták szekértolója.”¹⁰⁹ E „ráhangoló” bevezetés után lát napvilágot a június 7-i számban az MDP Központi Vezetőségének üléséről szóló beszámoló, amelyben Révai József a „klerikális reakció elleni harcot” részletezi, végül pontokba szedi a legfontosabbakat. Ezek:

101 Czigány Béláról a helyi vezetők – VB-elnök és -titkár, MDP-titkár, MNDP-ügyvezető, tanácsstag, szülői munkaközösségi vezetők – „bizonyítványt” állítottak ki, melyben többek között így jellemzik Czigány Béla plébánost: „államhűsége kifogástalan, demokratikus magatartása példás, adóját, beszolgáltatásokat 100%-ig teljesítette (...) állami és társadalmi szervekkel jó viszonyban van és velük készséges és előzékeny”. A bizonyítvány kelte: 1951. november 20. SZPL AC 134/1952.

102 VaML XXIII. 24/1. Czigány Béla oszkói plébános levele a 389/1953. plébániai iktatószámmon.

103 VaML XXIII. 24/1. Czigány Béla oszkói plébános levele a 398/1953. plébániai iktatószámmon.

104 VaML XXIII. 24/1. Kiszállásról jelentés, 1953. március 12. – A vasvári pártbizottság tagja oszkói menyasszonyának szüleit biztatta, hogy a fiatalok tartsanak egyházi esküvőt, ő megoldja titokban.

105 HETENYI VARGA 2004, 482.

106 LŐRINCZ – : *Vízet prédikál, bort iszik az ikervári kulákesperes*. Vas megye 1950. június 2. 5.

107 *Távolítsák el a háborús uszító Iványi Dezső hitoktatót*. Vas megye 1950. június 2. 6.

108 *Nem tűrjük, hogy iskolánkban a béke ellensége tanítson. A szombathelyi tanulóifjúság követeli a békeelírást megtagadó hitoktatók azonnali leváltását*. Vas megye 1950. június 3. 5.

109 *Akadályozza a népi szervek munkáját, kulákokkal paktál és rémhíreket terjeszt a perinti kuláklebános-atompap*. Vas megye 1950. június 4. 8.

- „1. Leleplezni a klerikális reakciót, a katolikus püspöki kart, mint a béke ellenségét.
2. Támogatni és segíteni azokat a néphez hű papokat, akik a püspökkel szemben támogatják a békét és a népi demokráciát.
3. Politikai felvilágosító munkával együtt megfelelő állami önvédelmi rendszabályt is kell foganatosítani a klerikális reakció ellen.
4. El kell érni, hogy funkcionáriusaink, de tagságunk zöme se járassa hittanra gyermekeiket, fokozni kell a klerikális reakció elleni propagandánkat a nép közt, fokozni kell az egyházi ideológia elleni felvilágosító munkát a Pártban.”¹¹⁰

Ennek jegyében: 1. folytatták a már elkezdett – hazugságokból épített – lejárató sajtókampányt, 2. létrehozták a papi békemozgalmat, 3. egyházellenes törvényeket, rendeleteket hoztak – nem utolsósorban megalakították az egyházak szigorú ellenőrzését és befolyásolását szolgáló Állami Egyházügyi Hivatalt, 4. szigorúan megtorolták a párttagok gyerekeinek hittanra járását vagy a párttagok körmeneten vagy más egyházi szertartáson való részvételét. Azaz minden pontra találtak megfelelő lépéseket. – A klerikális reakció elleni harc feladatait MDP Agit. Prop. Bizottsága már korábban, 1948. november 7-én meghatározta. Eszerint az egyház ellen hét szintéren folytatandó a küzdelem: a munkásosztálynál, az üzemek területén, a lakóterületen, az iskolákban, falun, a közigazgatási vonalon, a gazdasági vonalon és a felső politikában. A munkásosztályon belül például célul tűzték a klerikális befolyás teljes megsemmisítését. Az üzemekbe például: „Be kell vinni – különösen az asszonyok közé – konkrét napi agitáció segítségével, hogy Mindszenty politikája egyenlő a háború politikájával,” stb.¹¹¹

Június 8-án folytatódott az egyház elleni támadássorozat a megyei napilapban: most ismét Óra Kálmán ellen, aki a Nagy Lajos Gimnázium hitoktatója volt.¹¹² Június 10-én a lipárti plébánosra, Kiss Józsefre támadtak.¹¹³ Másnap a perenyei plébánost, Csöndes Györgyöt állítja a lap pellengérré.¹¹⁴ Néhány nappal később a kőszegi bencések közül előbb csak Solymos Szilvesztert támadják – a sajtó szerint – a kőszegi mezőgazdasági gimnázium és fiukollégium tanulói.¹¹⁵ Másnap az összes kőszegi bencést támadták meg „A rendház néma falai között zülленek, zsarolnak Horthyt várják vissza a kőszegi bencések” címmel.¹¹⁶ Ezt még megtoldották „az ágyterítőgyár összes dolgozói”-nak levelével Kőszegről, amelyben már előrevetítik a szerzetesek kitelepítésének egyik „okát”: „Az említett iskolákat is a dolgozó fiatalok kezébe kell adni, hogy ne sötét, zsúfolt tantermekben kelljen tanulni az ifjúságnak, hanem ott, ahol azelőtt az úrigyerekek tanultak: a kollégiumban és más papi iskolákban.”¹¹⁷ Ugyanebben a számban egy másik

110 *Harc a klerikális reakció ellen.* Révai József elvtárs beszámolója az MDP Központi Vezetőségének ülésén. Vas megye 1950. június 7. 3–4.

111 Lásd: BORSODI CSABA: *A szerzetesrendek feloszlátása, működésük megvonása 1950 nyarán.* Magyar Egyháztörténeti vázlatok. Regnum 2000/1–4. 192–195.

112 *Békénk ellensége.* Óra Kálmán nőcsábító hitoktató. Vas megye 1950. június 8. 5.

113 *A 100 holdas kulácpap meg a bűn.* Vas megye 1950. június 10. 5.

114 *A béke és a nép ellensége a „furfangos” perenyei kulácpap.* Vas megye 1950. június 11. 4.

115 *„Solymos Szilveszter hitoktató megsértette alkotmányunk 54. paragrafusát.”* Vas megye 1950. június 15. 5. – Hetényi Varga Károlynál tévesen szerepel, hogy a Kőszeg és vidéke című lapban jelent meg: ebben az időben e lap nem létezett. Vö.: HETÉNYI VARGA 2000, 139. A megjelenés helye: Vas megye 1951. június 15. 5.

116 Hetényi Varga Károlynál ez is tévesen szerepel. Vö.: HETÉNYI VARGA 2000, 138. Helyesen: Vas megye 1951. június 16. 3.

117 *„Legyen a dolgozók diákfiataloké a régi világ ’úri’ iskolája!”* Kőszegi levél – aláírással. Vas megye 1950. június 17. 3.

írás a vasvári domonkosokat támadta. Többek között ezt írták: „A reakció szervezője a klérus helyi szervezete – mondja el az öreg vasvári Rákosi Ferenc elvtárs. A szervezet csúcsában a domonkosrendi szervezetek (sic!) állnak. A világiak közt főleg asszonyok, leányok találhatók, akiket „oltáregyletbe” és „harmadrendbe” szerveznek különös szakértelemmel az ügyes szerzetesek. A reakciós szervezeteknek ezt a rendszerét hatásosan egészítik ki a világi papok és az apácák: a vasvári reakció vezérkara. (...) Turi Béláné, Kiss Ilona, Rákosdi Róbertné az egyházi reakció leghírhedtebb agitátorai. (...) Péter Márk Bonaventúrának méltó utóda. (...) A békeívek aláírása ellen agitált (...) Szorgalmasan látogatja maga is szervezetének tagjait, főképpen Puskásnéhoz és Vásárhelyi Annához jár el (...)” Végül a szentkúti búcsújárás ellen is olvashatunk.¹¹⁸ De itt is teljesen egyértelmű, hogy elsősorban a szerzetesrendek felszámolásához igyekeznek hangulatot kelteni.

De az egyház ellen fogalmazott cikkek tovább sorjáztak. „Miért haragszik a gépállomásra Zalavári Sándor plébános?” kérdezte egyiknek a címe.¹¹⁹ Majd a vasszilvágyi plébános, Györök Pál állt egy – már a címében becsületsértő – írás középpontjában. A cím így hangzott: „Rövidesen bírái elé áll a csaló, rémhírterjesztő, szabotáló, erkölcstelen Györök Pál, a vasszilvágyi kulák-esperes.”¹²⁰ Néhány nappal később a rábahidvégi plébánost, Szekér Antalt támadták meg.¹²¹ Ugyanebben a számban a papi békemozgalom bevezetését készítették elő azzal, hogy a cikk szerint Mózer János esperes megállapította: „óriási úr van a papság és a püspöki kar között”.¹²² Majd a Révai József által megfogalmazott egyik pont szellemében megtámadták a püspököt is: ismét egy „olvasói levéllel” nyomatékositották a „népakaratot”: „Kovács püspök nem méltó arra, hogy a mi általunk szőtt ruhát hordja, dolgozó parasztságunk által termelt kenyeret egye” – olvasható a „Dröszler Lászlóné és hét szövőgyári munkásnő” aláírással szignált cikk.¹²³

Az egyházellenes negatív sajtókampány – amelyet a továbbiakban is hazugságokra építettek – 1953 közepéig nem szűnt meg. 1951 második felében például tizennyolc egyházzal foglalkozó vagy arra legalább utaló cikk látott napvilágot a Vas megyében, a megyei napilapban: négyben a „Grösz-féle bandára” utalás található, négy a papi békemozgalom fontosságát hangsúlyozta, öt a mezőgazdasággal foglalkozott. Ekkor már az egyes személyeket közvetlenül becsmérő írások helyett inkább az egyház együttműködési készségét sugalmazó anyagok készültek. Például a szombathelyi Szentháromság-szobor Fő térről való áthelyezésénél nyomatékositották: egyházi jóváhagyással, sőt az egyház kérésére történik. A cikk címe szerint: „A püspökség kérelmére a székesegyház előtt helyezik el a Szentháromság-szobor műemléket.”¹²⁴

1952-ben Fülöp Lajos arról írt a Vas megyében, hogy „Ellopta az iskola padjait és székeit Grineusz György sárvári plébános”.¹²⁵ A cikket – mint a személyek ellen támadó írásokat igen gyakran – az ÁEH íratta. 1953-ban az első negyedévi munkaterv érté-

118 *Miszticizmus és babona: a fekete reakció háborús uszító eszközei Vasvárott.* Vas megye 1950. június 17. 5.

119 A nemeskoltai plébánosról: Vas megye 1950. június 18. 6.

120 Vas megye 1950. június 18. 7.

121 *Rábahidvég dolgozó népe szembefordult a demokrácia ellen uszító, cselédjét éheztető, szabotáló Szekér Antal pápai kamarással.* Vas megye 1950. június 21. 5.

122 *Mózer János római katolikus esperes-plébános: Óriási úr van a papság és a püspöki kar között.* Vas megye 1950. június 21. 3.

123 Vas megye 1950. június 25. 7.

124 Vas megye 1951. szeptember 7. 3.

125 Vas megye 1952. szeptember 5. 5.

kelésekor az ÁEH-központból többek között figyelmeztetik Kaposi Györgyöt, hogy „a megjelentetendő kompromitáló (sic!) cikkek mindenkor a konkrét anyagokra támaszkodva legyenek leközölve.”¹²⁶ Az 1952 augusztusi ÁEH-jelentésben olvashatunk arról, hogy néhány helyen például Sárváron az utóbbi időben túlságosan sikeres a papság ifjúsággal való foglalkozása. Sárvárról „kiderült, hogy a bérmlásra jelentkezők között több mint 200 párttag és több funkcionárius gyereke van. Megvizsgálva alaposan az ottani helyi körülményeket hogy tudnánk alaposan lejártni, sajtóban kihozni a papot, találtunk egy megoldást, melybe beletudtunk kötni. (Sic!) Rábizonyítottuk a plébánosra, hogy az iskolák államosításánál összejársz(v)a az államosító bizottsággal 100 drb. iskolai székelt kivont az államosítás alól és rendőrségi eljárást indítottunk ellene. Sa(j)tóba kipellengéreztük, melynek cikkét mellékelten küldöm.”¹²⁷

1953 tavaszán ismét nyíltan támadó, „kompromittáló”, célzatos cikkek jelentek meg a megyei napilapban. Április 18-án Kenézzel kapcsolatban a pecői plébánost, Varga Gábor esperest támadta meg Az „esőcsináló” pap – és az öntözéses gazdálkodás című cikkében Kerék László. A kenézi téesz 22 holdon öntözéses gazdálkodást kezdett, s ennek kapcsán az addigi helyzet jellemzésénél „pellengére állítják” a plébánost, aki „esőcsináló” volt, azaz aszály idején:

„A remény lángját azonban élesztették a tudatlanság atyjai, jóslással, ördögűzéssel tartották fenn az emberekben. Kenéz község dolgozóinak is volt ilyen gyakori látogatója. (...) Sokszor szomjúhozott a föld, áhította a vizet és ilyenkor csekély ellenszolgáltatásért Varga Gábor esperes úr imádkozott vagy imádkoztatott az esőért, s ez így ment hetekig. (...) A kenézi dolgozók a felszabadulás után egyre jobban hozzáférközhettek az ilyen „titkok” megfejtéséhez. (...) A plébánián lévő barométerrel, mely ilyen dolgokban csálhatatlan műszer, ami akár ezer imádkozót is leföldr.”¹²⁸

Egy április 19-i vas megyés cikk szerint Kovács Sándor plébános „a pápóci gyermekek réme”, aki április 11-én az első osztályosok hittanóráján dühös lett, s nekiesett három lánynak. „Nekiesett, ütötte-verte a kislányt, aki hiába próbált védekezni, a pap kezei között tehetetlenül vergődött. A nekivadult pap kiszakította fülbevalóját, meghempergette a védtelen leányt a földön és belérugdosott.” A „klerikális reakció” és hasonló kifejezések ekkorra már eltűntek a sajtó szótárából, de ez az írás is hangulatkeltéssel fejeződik be: „Államunk megvédi a gyermekeket, minden szülő drága, féltett kincsét. Egyetlen jóézésű ember se mehet el az eset mellett. Megveti az ilyen barbárokat minden becsületes dolgozó és undorral fordul el tőlük.”¹²⁹ De még „számontartja a megye” a papok korábbi „vétkeit”: egy április 26-i írás a csehimindszenti plébánost támadja gyermekrontással, s ekkor jegyzi meg a cikk szerzője: „A fenti levél új oldaláról mutatja be a népellenességről valóban hírhedt Baráth plébánost. Számontartja a megye, hogy 1951. őszén Baráth plébános durva szavak kíséretében kijelentette: ő nem írja alá a békeívet, nem ért vele egyet.”¹³⁰ Egy május

126 VaML XXIII. 24/1. „Kaposi elvtárs 1953. első negyedévi munkaterv kiértékelése” 1953. január 20-i dátummal, 1.

127 VaML XXIII. 24/1. Jelentés a szombathelyi egyházmegye területén végzett augusztus havi munkáról. 1952. szeptember 4-i aláírással Kövesi Jenőtől.

128 Vas megye 1953. április 18. 3.

129 A pápóci gyermekek réme. Vas megye 1953. április 19. 5. – Az egyháziügyi vizsgálat utóbb kiderítette, hogy az elcsattant pofon miatt a gyerek füléből kiesett a fülbevaló, s nem volt földön való meghempergetésről, belérugásról.

130 „Vannak még gyermekrontó plébánosok”. Vas megye 1953. április 26. 7.

7-i írás a gencsi káplánt, egy május 14-i pedig az oszkói plébánost hozza nőüggyel összefüggésbe. Utóbbiról írják: „Hűséges élettársa neki Csándor Melánia megugrott apáca, aki vel együtt karc címén zsarolja a falut s nem vetve meg a földi jókat, gyűjtögetik a tojást, tejet, vaját, lisztet és a fiatal lányokat. A történet magva az, hogy hetenként többször énekóra ürügye alatt zárt ajtók mögött összeterelik a szavukra még hallgató fiatalokat, miközben kigyót, békát kiabálnak a DISZ-re. (...) az „énekórák” két gyakori látogatója, N. Júlia és húga olyan állapotba került(...) A „megáldott” és „felruházott” lányok édesanyja most fejét verdesi a falba, hogy rossz útra engedte gyermekeit.”¹³¹ Miután felszámolták a szerzetesrendeket, „megugrott apácáról” írnak a napilapban! A sugalmazás a papra hárítja a felelősséget, amire azonban semmi bizonyíték nem volt, de sikerült hírbe hozni egy papot. A nőüggyel való gyanúsítás, illetve az ezzel való álhírgerjesztés kedvelt módszere volt az egyházellenes propagandának.

A „klerikális reakció” üldözése: koncepciók perek

1948. március 11-én az utcán tuszkolták autóba, s vitték fogdába dr. Harangozó Ferenc teológiai tanárt, a szombathelyi szeminárium gazdasági vezetőjét.¹³² Püspöke április 6-án kelt levélben tudakolta a belügyminisztertől, „milyen vádak alapján vitték el és miért olyan módon, ahogyan az történt”. A miniszteri tanácsos lakonikus válasza e levélre április 13-áról: „Belügyminiszter Úr az abban foglaltak kivizsgálását folyamatba tette”.¹³³ Harangozó Sára Istvánnal 1946-ban a sorokpolányi parkban megrendezte az V. kerületi öreg-cserkész találkozót, amelyre mintegy négyszázan érkeztek. Ezzel a szombathelyi Katonapolitikai Osztály és az ÁVO¹³⁴ feketelistájára került.¹³⁵ Majd tömegesen segítette át a határon a jugoszláviai haláltáborokból menekülő németeket és a magyar közelet üldözöttjeit, többek között Sulyok Dezsőt és titkárát is. Harangozót a szovjet katonai törvényszék előbb halálra, majd 25 évi szibériai kényszermunkára ítélte. A fővád ellene a kémkedés volt, s ezt a tevékenységét összefüggésbe akarták hozni Mindszenty Józseffel, hogy Mindszenty – az ellene folytatott bűnvádi eljárásban megfogalmazott, koholt vádakhoz kötődő – szombathelyi kapcsolatát „felfedjék”.¹³⁶ A

131 *Karcpénzen vett szeretők*. Vas megye 1953. május 14. 4.; a gencsi cikk: *A kontár kántor és gazdája*. Vas megye 1953. május 7. 3.

132 Az ÁVO egyik embere aznap elhívta a postára, mondván, csomagja érkezett Rómából, s a külföldi csomagokat csak személyesen lehet átvenni a vasútállomás melletti postán. A postára igyekvő Harangozót a Kovács Szállónál rabolták el. Maga így emlékezett vissza: „Át akartam menni a szálló előtti úttesten a Széll Kálmán utcába, amikor egy nagy fekete autó vágódott mellém. Ha félre nem ugrom, elüt. Már éppen rászóltam volna a sofőrre, amikor hátulról elkap valaki. Hátra akarok fordulni, de abban a pillanatban ketten ugranak ki az autóból. Az egyik ököllel állon üt, többször egymás után. Az ütések elkábítottak. Csak már az autóban eszméltem föl.” HARANGOZÓ FERENC: *A csendlakai parókiától a szibériai hőmezőkig. Kilenc év börtönökben és munkatáborokban*. Szerk.: FANCALI ANDRÁS. Kőrmend, 2001. 55.

133 SZPL AC 816/1948.

134 ÁVO: BM-rendelettel 1946 októberében önállósították – a belügyminiszter közvetlen irányításával – a budapesti politikai rendőrséget a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya néven. 1956-ig működött saját karhatalmi erővel. Az ávosok minden állami szférában folytatták tevékenységüket (letartóztatások, internálások, stb.).

135 HARANGOZÓ 2001, 49.

136 HARANGOZÓ 2001, 112.

lembergi elosztó táborból 1949 augusztusában került Szibériába, ahol tajgai és urali táborokban raboskodott 1955. novemberéig. Akkor hazahozták, s 1956. november 2-án a budapesti Gyűjtőfogházból szabadították ki a forradalmárok. Három nap múlva nyugatra távozott.¹³⁷

Amikor 1952-ben letartóztatták a Szombathelyi Egyházmegye vezető papjait – Szendy Lászlót, Galambos Miklóst Sággy Eleket és Süle Ferencet – nem sejtették, hogy egy Kovács Sándor püspök ellen tervezett koncepciós pert készítenek elő kihallgatásuk során. Emellett további adatokat gyűjtöttek Mindszenty József és Grósz József ügyéhez. Amint Soós Viktor Attila rávilágít: „a Mindszenty-per után három évvel (...) vallattak az ÁVH emberei abból a célból, hogy a börtönben lévő főpapra nézve terhelő adatokat csikarjanak ki. Elgondolkodtató, hogy a hatalom emberei valakinek a letartóztatása és elítélése után is gyűjtik a terhelő információkat, nem elégednek meg az addigi „eredményekkel”, és újabb és újabb koncepciókat állítanak fel.”¹³⁸

A „klerikális reakció” üldözése: kulák-papok

A kulákokkal való speciális bánásmód kiterjedt a papságra is. Ha közvetlen következményekkel azonnal nem is járt minden esetben, de legalább a sajtóbeli negatív minősítés egyik módja volt. Nézzünk néhány példát! A Feketevágó és szabotáló kulákok fölött ítéleznek a járásbíróságok címmel írt újságcikkben olvashatjuk: „Egyházashetyén Szita Ferenc kulák és Magyar János kuláklébános hagyják gazosodni a növényeket, de nem készültek fel az aratásra és a cséplésre sem.”¹³⁹ „Kuntár József 90 holdas vérszopó kulák”-ról is írtak a Narda is a beadás teljesítésével akarja megülni a Forradalom ünnepét cím alatt.¹⁴⁰ A perinti „kuláklébános-atompapról”¹⁴¹, a vaszilvágyi „kulák-esperesről”¹⁴² – mások mellett – az 1950-es esztendőben olvashatott a lakosság a megyei napilapban.

A „klerikális reakció” üldözése: egyebek

A klerikális reakció elleni harc általános, kötelező feladata volt a párttagoknak. Ezt a korabeli dokumentumok jól igazolják. Az alap- és középfokú politikai iskolába küldött káderek Vas megyében helyi adatokkal gazdagított segédletet is kaptak „A klerikális reakció népi demokráciánk ellensége” című tananyaghoz, amelyet az MDP megyei agitprop osztály állított össze. (5 számú melléklet) Ebben „A klerikális reakció a haladás ellensége” fejezetben a 17–19. századból, „A klerikális reakció a Horthy-fasizmus hű kiszolgálója” fejezetben a 20. század második világháború befejezéséig tartó időszakából, „A klerikális reakció népi demokráciánk ádáz ellensége” fejezetben pedig az

137 HARANGOZÓ 2001, 163–164.

138 SOÓS 2005/4, 449.

139 Vasmegye 1951. július 1. 3.

140 Vasmegye 1951. október 14. 3.

141 Vasmegye 1950. június 4. 8.

142 Vasmegye 1950. június 18. 7.

1948-tól tartó időszakból hoztak példákat. Az utóbbi fejezetben vasi példákkal alátámasztva mutatják be, hogy a „klerikális reakció” az iskolák államosítása ellen van, hogy a „lelki terror a klerikális reakció kedvelt fegyvere”, hogy a papok az imperialisták, a háború ügynökei, – végül – hogy a szocializmus építésének aktív ellenségei. A példák egyike Tüll Géza kisunyomi plébánosra vonatkozik, aki: „népellenes tevékenységét világosan kinyilvánította, 1949 január 16-i prédikációjában, amikor Mindszenty letartóztatása miatt siránkozott. Hangsúlyozta, hogy azért előbbre való az égi hatalom és csak azután jöhet a földi. Majd kijelentette, hogy ezen a helyzeten csak háború változtathat.”¹⁴³ Ezzel vált Tüll Géza a „háború ügynökévé”. A „szocializmus aktív ellenségévé” vált például Permayer János, aki „a szombathelyi kálvária templomban 1952 januárjában így próbálta a dolgozókat eltántorítani a szocializmus építésétől: 'osztály nélküli társadalmat soha sem lehet megvalósítani, mert Isten nem egyenlőknek teremtette az embereket. Mindig lesz tudós és tudatlan, szorgalmas és lusta, gazdag és szegény.' Amint látjuk, a klerikális reakció nem hagyja annyiban veszített hatalmát, minden eszközt, lehetőséget felhasznál veszített gazdasága, hatalma visszaszerzése, csökkent tömegbefolyásának megtartása érdekében. Ezért fokozza az úgynevezett hitbuzgalmi tevékenységét, szüntelen misékkal, litániákkal igyekszik a dolgozókat elvonni a termelésből.”¹⁴⁴

Permayer Jánost, bár kezdetben a püspök nem akarta, végül mégis áthelyezte Ikervárra. Az ÁEH-jelentésben olvashatjuk: „a püspök különösen Permayer János szombathelyi kálváriai adminisztrátor elmozdításához nem akart hozzájárulni, hivatkozva arra, hogy máris minden számottévő szombathelyi plébánián a békepapok töltik be a vezető szerepet. Amikor azonban mi érveinket felvonultattuk, a püspök beleegyezett Permaier (sic!) leváltásába, illetve Ikervárra helyezésébe.”¹⁴⁵

A tananyagban még a gyónást is szóba hozták, mint a lelki terror kedvelt eszközét”. „Bartal Zsigmond volt premontrei szerzetes a gyermekektől gyónás közben követelte, hogy:

1. ezentúl nem fognak semmit sem aláírni;
2. Meg kell ígérniök, hogy vallásoktatásban akarnak részesülni a jövőben is, akármilyen is lesz a hitoktatás;
3. sajnálkozásukat kell kifejezni társaik előtt, hogy azt a bizonyos ívet (iskolák államosítása, Mindszenty letartóztatása) aláírták”¹⁴⁶ – olvasható a segédletben. E néhány példából is látható, hogy bizonyos tényeket valóban használtak a tananyaghoz, de ezeket elferdítve magyarázták, hiszen az egyház pusztasága már klerikális reakciónak minősült az elvakult kommunisták szemében.

Mindszenty József családjának is kijutott a megtorlásból: még Mindszenty rokonának a menyasszonya sem tudott állandó munkához jutni. (7/a. számú melléklet)

143 Megyei segédanyag az alap- és középfokú politikai iskolák, alapismereti tanulókörök számára. A klerikális reakció népi demokráciánk ellensége című tananyaghoz. H. é.n. 9. (A továbbiakban: Megyei segédanyag)

144 Uo. 9–10.

145 VaML XXIII. 24/1. Alá nem írt „esemény jelentés” 1952. augusztus 15-i keltezéssel.

146 Megyei segédanyag, h. é.n. 8.

A papi békemozgalom ugyan csak 1950. augusztus 1-étől működött szervezetten – ekkor alakult meg a Katolikus Papok Országos Békebizottsága –, de ennek egyik vezéralakja, Beresztóczy Miklós¹⁴⁷ már 1946 februárjában és márciusában egyeztetett Horváth Zoltánnal, „aki akkor még a Szociáldemokrata Párt megbízásából, de az ún. Baloldali Blokk nevében is vetette fel az Egyház és az állam együttműködésének lehetőségeit”.¹⁴⁸ Amikor 1950 tavaszán a püspököket igyekeznek beszervezni a mozgalomba¹⁴⁹, Kovács Sándor¹⁵⁰ szombathelyi püspök ezt többször is elvetette. Április végén egy „'Megvédjük a békét' mozgalom Országos Tanácsa felhívja a béke minden magyar hívét, hogy csatlakozzon a Béke hívei Világkongresszusa alábbi határozatához” fejlécű aláíróívet juttattak el a püspökhöz, aki az irattárban fennmaradt feljegyzés szerint azt a választ küldte, hogy minden kérdésben a püspökkal együtt jár el, külön nyilatkozatot vagy aláírást nem ad. Emellett még ugyanazon a napon, április 29-én körlevélben tudatja papjaival és híveivel a Magyar Püspöki Kar békemozgalommal kapcsolatos nyilatkozatát, amelyet a papok és a szerzetesek nevében egyaránt tesz. Ebben a püspöki kar kifejezi, hogy az egyház imával, tanítással és munkával törekszik a béke megővésére és tartós megvalósítására. Majd Sándor püspök hozzáfűzi: „Egyben úgy rendelkezem, hogy május hónapban, a Béke Királynőjéhez egy Miatyánk, Üdvözlégyet és Dicsőséget imádkozunk a krisztusi békéért, ezzel a fohással: Béke Királynéja, könyörögj érettünk.”¹⁵¹ Ezzel a püspök világosan kifejezte az alakulóban lévő papi békemozgalommal kapcsolatos álláspontját, s megjelölte azt az utat, amelyet az egyháznak folytatnia kell a békéért. A békeívet alá nem író alsószőlőki papot, Török Bélát egy éjjel a plébániára autóval érkező ÁVH osztag súlyosan bántalmazta, de ő ennek ellenére nem volt hajlandó együttműködni.¹⁵²

Az MDP megyei bizottságának agitprop osztálya jelentést kért a katolikus papok békennyilatkozatával kapcsolatban. A szentgotthárdi járási párttitkár minden pap véleményét külön foglalta össze. A válaszok néha semlegesek, néha politizálók, de egyben azonosak: mind elítélik azokat, akik nem akarnak békét. Iványi Dezső Szentgotthárdról például „a szószékről hirdeti a békét, elítéli a háborúra törekvőket, egyéni beszélgetései során a béke szószólója.”¹⁵³

147 A békebizottságnak Beresztóczy, az Esztergomi Egyházmegye helynöke lett a bizottság elnöke

148 Dr. BERESZTÓCZY MIKLÓS: *A katolikus békemozgalom 20 éve*. Bp., 1970. 14.

149 Ennek egyik lépése volt, amikor neves közéleti személyiségek április 25-én felhívták a római katolikus egyház vezetését, hogy csatlakozzon a stockholmi békefelhíváshoz, s írja alá a békeívet. Vö.: LÉNÁRD et al. 2006, 223.

150 Kovács Sándor megyéspüspök állambiztonsági dossziéját nem állt módomban áttekinteni, ez a későbbi kutatás feladatai közé tartozik. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában két kötet vonatkozik Kovács Sándorra a katolikus egyházzal kapcsolatban 1970-ig keletkezett operatív anyagok között. Vö.: TOMKA 2005, 337.

151 SZPL AC 1250/1950.

152 NAGYNÉ SZIKLAI ÁGNES: *A Vendvidék a Rákosi-korszakban*. In: *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001*. 195.

153 Mersits György járási titkár jelentése a "3 tagú brigádok munkájáról" 1951. május 16-ai keltezésű. VaML 44. f. 2. fcs. 1949–1955. 57. 6e. Egyházak és egyházi személyek munkájával kapcsolatos iratok. MDP Szentgotthárdi Járási Biz.

A Vas megyei katolikus békebizottság első elnöke Gergye Sándor, titkára pedig Szűcs Dezső lett 1950-ben,¹⁵⁴ majd az 1951 szeptemberében újjáválasztott vezetői dr. Rohn Ernő, elnök, Farkas Dénes, alelnök, valamint Bodorkós Gilbert és Lőrincz Dénes titkár lettek.¹⁵⁵ A Szombathelyi Egyházmegyéből az Országos Békebizottság tagjaivá választották 1951 októberében Bodorkós Gilbertet, Farkas Dénest, Hirschberg Ernő plébánost (Kerkahetes), Rohn Ernő tanácsos plébánost (Szarvaskend).¹⁵⁶

A papi békemozgalomba Vas megyében csak nehezen tudtak tagokat toborozni: 1951 végén a 194 vasi papból csak 30 vett részt a mozgalomban.

A püspöki kar „együtműködési” nyilatkozata

Az egyház felszámolására – Rákosi utasítására – már 1946-ban létrehozták az egyházi ügyek alosztályát. A felszámolási kísérlet egyik mérföldköve volt Mindszenty közeletről való kivonása. Miután Mindszenty Józsefet a börtönbe juttatták, már csak a megfelelő alkalmat és az embert kellett ahhoz megtalálni, hogy az állam és az egyház közötti együtműködés aláírásával a katolikus egyház vezetőit sarokba szoríthassák. 1950. augusztus 30-án – a Vatikán kizárásával – megkötötték az „egyezményt”, amelynek aláírója a püspöki kar elnöke, Grósz József, kalocsai érsek volt. Grósz fél év múlva perbe fogták, s a börtönből csak 1956 közepén szabadult, mert a kormányzati szervek a magyar katolikus egyház gyakorlati vezetőjének szemelték ki Czapik érsek halála után.¹⁵⁷ A „megegyezésre” azért volt szükség, hogy hivatkozási alap lehessen a további lépések megtételéhez. De kiváló alkalom nyílt annak, a nyilvánosság előtt gyakran hangoztatott kommunista párti szlogennek, hogy a kommunisták nem ellenségei a vallásnak, s hogy a kormány is mindig tiszteletben tartja az állampolgárok vallásszabadságra vonatkozó alkotmányos jogát. Holott az egész csak – amint ezt a korszak neves kutatója, Ormos Mária fogalmazza meg – a „nagy megtévesztés” része volt.¹⁵⁸ Üldözöttről üldözött kellett alkotni – akár folyamatos hazugságok árán is –, hogy a népi demokrácia „megvéddesse magát a klerikális reakciótól”. Emiatt kezdődött a megegyezés szövege azzal, hogy a püspöki kar támogatja a kormányt, amely teljes vallásszabadságot biztosít az ország lakosságának. Emiatt a püspökök támogatják a kormányt a szocializmus építésében (az ötéves terv teljesítésében, termelőszövetkezetek szervezésében, a békeharcban), „kötelezik magukat, hogy a szocializmus építésének akadályozóit maguk is felelősségre vonják”.¹⁵⁹

154 Uo. 30.

155 Uo. 33.

156 Uo. 34.

157 LÉNÁRD et al., 2006, 245.

158 Vö.: KAHLER 1999, 248.

159 MÉSZÁROS ISTVÁN: „Megegyezett az állam a katolikus egyházzal!” Az 1950 – 1964 közötti megegyezések természetéről. In: MÉSZÁROS ISTVÁN, 2002. 76.

Amikor 1950. június 1-én a párt Központi Vezetősége meghozta a klerikális reakció elleni harcról szóló határozatát, akkor megállapította, hogy „a klerikális reakció tömeg-agitációjának legfontosabb szervezetei a különféle férfi és női szerzetesrendek”.¹⁶¹ Röviddel ezután elkezdődött a szerzetesrendek felszámolása. Még júniusban három és fél-ezernyi férfi és női szerzetest telepítettek „kényszerlakhelyre”, azaz internálták őket rendházaikból.¹⁶² A szombathelyi ferencesek kitelepítésére Sill Ába Ferenc emlékezik. Amikor a szombathelyi ferencesek hírül vették, hogy a déli határhoz közeli kolostorokból elvitték a szerzeteseket, Szombathelyen összeült a házi tanács, s a teológusok hazaküldéséről döntöttek: a növendékek június 10-én mentek haza. Hármójuk a világi kispapokhoz ment aludni azzal, hogy másnap utaznak haza, de a titkosrendőrök éjnek éviadján letartóztatták őket azzal a gyanúval, hogy disszidálni akarnak, s emiatt a kistarcsai internáló táborba kerültek.¹⁶³ 1950. szeptember 7-én az Elnöki Tanács megvonta a legtöbb szerzetesrend működésének az engedélyét. A papi utánpótlás korlátozására megszüntettek több papnevelőt, illetőleg egyes szemináriumokat összevontak. 1948-ban 23 férfi és 44 női szerzetesrend működött hazánkban. A férfi szerzetesrendekben 2429 rendtag (1521 felszentelt pap, 908 novícius, tanuló és munkás) élt 157 rendházban; míg a női rendtagok száma 9036 volt, akik 580 rendházban éltek. A szerzetesek 74, a nővérek 328 iskolában tanítottak. A nővérek emellett 127 óvodát vezettek, továbbá 80 kórházban és 173 szociális intézményben munkálkodtak.¹⁶⁴ A szentgotthárdi ciszterciták kitelepítésére a lakosság felháborodott: asszonyok egy csoportja hivatalos helyre ment papot kérni.¹⁶⁵

Koholt vádak alapján elítélt papok

Hogy végleg megtörjék a katolikus egyház ellenállását, koholt bűnvádi eljárásokkal további papokat hurcoltak meg, kínoztak meg, s ítélték el hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre. Miután az állam és a katolikus egyház között az 1950. évi egyezményt Grósz József kalocsai érsek aláírta, 1951-ben az egyik legnagyobb ilyen perben öt ítélték el 15 évre, míg a koncepciós per mellékvádlottjai is 8-tól 13 évig terjedő börtönbüntetést kaptak.¹⁶⁶ Az egyház elleni hadjárat egyes felvonásainak hatását az MDP hangulatlajelentésekkel vizsgálta. Grósz perét sikerült a sajtónak úgy tálnia, hogy az emberek

160 Országos áttekintést nyújt: BORSODI CSABA: *A szerzetesrendek feloszlása, működésük megvonása 1950 nyarán*. Magyar Egyháztörténeti vázlatok. Regnum 2000/1–4. 183–210.

161 MÉSZÁROS 2002, 72.

162 MÉSZÁROS 2002, 77.

163 HENDE TAMÁS: *Háború és forradalom között. Interjú dr. Sill Ába Ferencsel*. Vasi Szemle 2002/5. 642–647.

164 MÉSZÁROS ISTVÁN: *Szerzetesség Magyarországon (1945–1950)*. In: MÉSZÁROS ISTVÁN: „Devictus vincit”. Tanulmányok a magyar katolikus egyház 1945–2000 közötti történetéből. Bp., 2002. Szent István Társulat, 65. — Mészáros később ugyanitt arról ír, hogy az 1948-as „névtár szerint 69 kórházban és 173 szociális intézményben dolgoztak ekkor apácák”. Uo. 69.

165 NAGYNÉ SZIKLAI 2000–2001, 194.

166 ROMSICS 2005, 360.

jelentős része elhitte, a „Grösz-banda” fegyverkezett, gáztetteket hajtott végre – ilyen jellegű magyarázatokat jelentett a szentgotthárdi járási titkár az MDP megyei központjába 1951. május 25-én.¹⁶⁷ További példákat a koncepciók perekről szólva fennebb soroltunk.

Az egyházi „ellenállás” lehetőségei

1949–50-ben Becsvölgyén templom épült, melyet 1950. július 7-én szentelték fel a Foglyokiváltó Szűz Anya tiszteletére: *„A templom célja – a helyi használati célokon kívül – hirdetni a mai nehéz időkben, hogy a Foglyok Pártfogója és Édesanyja a Szent Szűz”* – jegyezték a Mária enciklopédiához készített kéziratban, még 1950-ben.¹⁶⁸ A korabeli megjegyzésből kitűnik, hogy itt nem elsősorban a hadifoglyokra gondoltak, hanem az egyház elleni állami támadás szenvedő alanyaira – többek között, vagy elsősorban – a börtönben sínylődő Mindszenty Józsefre.

A nárai hívekről feljegyezték, hogy amikor az 50-es években az iskolában a gyerekeket a Jó napot!, stb. köszöntésekre szoktatták, hogy a köszönésből kivesszen a Dicsértessék a Jézus Krisztus!, s egy gyerek az utcán Jó napot!-ot mondott, akkor Mindörökké! volt a legtöbb felnőtt válasza.¹⁶⁹

E sajátos ellenállás mellett a kényszernek és a zsarolásnak nem engedő papok és hívek százai meg ezrei vállalták gyakorta az ellenállásukat megtörni akaró és másokat megfélemlíteni, elrettenteni kívánó büntetéseket.

A harcos ateizmus sikertelenségei

A harcos ateista cselekvéssel a falvakban kiválasztott új politikai elit nem mindig azonosult. Az egyházügyi titkár 1953. március 18-án Ivánra ment ellenőrizni a szentségimádási napot, mivel az munkanapra esett, s emiatt úgy gondolta, hogy a plébános ekkor helyezte szándékosan munkanapra. A helyszíni szemléről a következőket is írta: „Elmentünk a falu DISZ-titkárához, ki szintén ünneplőbe öltözve jött elénk, és imakönyvvel a kezében indult több lány társaságában a templomba.” Emiatt az egyházügyi titkár a megyei DISZ-bizottságnál feljelentette.¹⁷⁰

A vizsgált korszakban az egyházügyi hivatalnak, valamint a kommunista párt vezetésének folyamatosan foglalkoznia kellett egyes párttagok vallási megnyilvánulásaival. Az MDP megyei bizottsága például 1956 húsvétja előtt leveket intézett a járási vezetőknek, amelyben kérte: „Mindenekelőtt a párttagság körében fokozott felvilágosító munkával ériék el, hogy ne vegyenek részt a szertartásokon, valamint gyermekeik sem. Ezentúl a pártonkívüliek közt is végezzenek felvilágosító munkát.

167 VaML 44. f. 2. fcs. 1949–1955. 57. öe. Egyházak és egyházi személyek munkájával kapcsolatos iratok. MDP Szentgotthárdi Járási Biz.

168 SZPL Kovács Sándor 14. doboz

169 NÉMETH TAMÁS: *Nárai. Szilurtól az Európai Unióig*. NÁRAI, 2004. 81.

170 BENCZIK GYULA, é.n. 94.

Segítsenek a pedagógusoknak, szakszervezeteknek, DISZ-nek és más tömegszervezeteknek különböző kultúr- és sport műsorok rendezésében.”¹⁷¹

Az ÁEH sajátos nyomásgyakorlásai

A papok büntetése a diszpozíció mellett a kongrua megvonásával történhetett. Megesett többek között Egyedi József guttorföldi plébánossal, aki 1952. december 21-én „a falu fiatalsága között ünnepség ellenes destruáló kijelentéseket tett” – erről tájékoztatta Kaposi Györgyöt Miklós Imre, az ÁEH alosztályvezetője a három hónapos megvonás befejeztével.¹⁷²

A püspök büntetésének egyik módjaul a határsávi engedély meg nem adását választották. Emiatt például 1951-ben nem volt bérmlás Alsószőlőn, hanem a 67 fiatal Vasszentmihályra, Ivánra vagy Szócére ment bérmlkozni.¹⁷³

Előfordult, hogy egyenesen az internálással fenyegették meg a kemény dorgálásra nem az ÁEH kívánságai szerint cselekvő vagy viselkedő papot. Bontó Ernő vassurányi adminisztrátort 1953 tavaszán például internálással fenyegette Kaposi György.¹⁷⁴ Ha a körmenetet nem a megengedett útvonalon tartották, a papot pénzbírsággal sújtották, amint azt a nyögéri papra kiszabott büntetés is tanúsítja. (6. számú melléklet)

Állami célok a püspöki körlevelekben

A püspökök kényszerűen írtak alkalmanként az állam ügyeit szolgáló körleveleket: többek között így születtek a tavaszi és őszi mezei munkákat szorgalmazó, a békekölcsön jegyzésére buzdító vagy éppen a fémgyűjtést támogató körlevelek.¹⁷⁵ Ilyeneket Kovács püspök is közzétett. A körlevelek helyi közzétételéről s azok fogadtatásáról is jelentettek az ÁEH emberei. A békekölcsönnel kapcsolatban 1952. októberében például azt jelzik a Szombathelyi Egyházmegyéből, hogy a papság többsége feolvasta és meg is magyarázta a körlevelet. De Kovács József felsőpatyi esperes – ahogy még néhányan – csak felolvasta. Magyar János egyházháshelyi pap pedig gúnyt űzött a békekölcsön jegyzésből, mert a jegyzett ívét a tanácsházáról hazamenet ismerőseinek eladásra kínálta. Óriszentpéteren pedig rosszul megy a jegyzés: ott a pap „házzról házra járt agitálni. Hogy miről beszélt, adataink nincsenek.” Jelentik azt is, hogy az egyházmegyében 197 pap összesen 110905 forintnyi békekölcsönt jegyzett, tizenhatan még nem jelentették a jegyzésüket.¹⁷⁶

171 VaML 44. f. 2. fcs. 1949 – 1955. 57. öe. Kovacs László megyei titkár levele 1956. március 26.

172 VaML XXIII. 24/1. 1953. május 14-én kelt értesítés.

173 KOZAR, MARIJA, 2001. 59.

174 VaML XXIII. 24/1. 1953. március 14-i jelentés.

175 TOMKA 2005, 388. és 392. – 1949-ben előbb 500 millió forint névértékű tervkölcsönt, majd 1950-ben 750 millió békekölcsönt bocsátottak ki, hogy a fizetőképes keresletet visszafogják, valamint az állami hitel sajátos formájához jussanak. Vö.: ROMSICS 2005, 357.

176 VaML XXII. 24/1. Egyháziügyi titkár iratai. 1951–1954.

A szombathelyi szemináriumba való 1952. évi felvételéről adott jelentésben a püspöki helynök, Farkas Dénes leírja: „A papság lehangoltan vette tudomásul a püspöki papnevelőnek Győrbe költöztetését, és megszüntetésnek fogja fel. Most az a hír terjedt el, hogy a püspökségek számát is csökkenti az állam: csak az esztergomi, győri és egri püspökségek maradnak meg. (...) Saját nézetem szerint a Győrbe átköltözés megtudása az I. évre jelentkezők között lemorzsolódást fog eredményezni. Nagyrészüknél ugyanis ez a nagy távolság, idegen város stb. nem fog tetszeni. Lemorzsolódási tényező még a hadmentességi adó kiírása, mely befizetését eddig a hatóság nem szorgalmazta, jövőben azonban meg kell fizetniük.”¹⁷⁷

A közterületi szakrális emlékek „üldözése”

A közterületen álló szakrális emlékek áthelyezése, lerombolása, eltüntetése is része volt az egyház üldözésének. (7/b. számú melléklet)

A szombathelyi Fő tér Szentháromság-szobrának áthelyezéséről már 1951-ben döntés született. A megjelent újsághír címével az egyházi beleegyezést sugallták.¹⁷⁸

1952. október 29-én az egyházügyi titkár jelenti a budapesti központnak, hogy „Vas megyében egy forgalmat gátló keresztet távolítottak el, amihez a püspök minden nehézség nélkül hozzá járult. Ezen kívül ebben az évben az egyik vendéglő oldalába épített „Szent Antalt” távolították el, a vendéglő állami kezelésbevétele alkalmával.”¹⁷⁹

Az Egyházmegyei Hivatal egy Kám és Alsóújlak közötti kökereszt romjaira hívta fel 1953. április 15-én a kámi plébános figyelmét. A keresztet elvitetik, s ha összeállítható, akkor a plébánia vagy a templom kertjében engedélyezik felállítani.¹⁸⁰ Hogy a közterületekről az ÁEH helyeztetni át a kereszteteket, szakrális szobrokat, az másik két levélből világosan kitűnik: „Az AEH szombathelyi képviselője által azon kívánság tolmácsolatott, hogy a Szentgotthárdon a piactéren lévő Máriaszobor onnét egyházi területre helyeztessék át.” – olvashatjuk az egyikben.¹⁸¹ A másikban pedig az ÁEH kívánsága szerint a jános-házi iskola udvarán álló Mária-szobrot helyeztetik át a plébániatemplom kertjébe.¹⁸²

177 VaML XXII. 24/1. Egyházügyi titkár iratai. 1951–1954.

178 A püspökség kérelmére a székesegyház előtt helyezik el a Szentháromság-szobor műemléket. Vas megye 1951. szeptember 7. 3.

179 VaML XXII. 24/1. Egyházügyi titkár iratai. 1951–1954.

180 SZPL AC 964/1953.

181 SZPL AC 735/1953. – Ezzel kapcsolatban Kaposi György egyik jelentésében ez áll: „A plébánián Farkas Imre adminisztrátorral beszéltem (...) Nevezett előtt felvetettem, hogy a város piacát parkírozni fogják és így akadályt jelent az ott lévő Mária szobor – milyen akadályát látja annak, hogy ezt eltávolítsák. Azt felelte, hogy ő készséggel ebbe beleegyez (sic!) és akár a mai napon is megoldható a kérdés. Mondtam neki, hogy a püspökkel megbeszélem és ő is majd küld ki utasítást ezzel kapcsolatban. (A püspökkel már kedvezően elintéztam.)” Kiszállásról szóló jelentés 1953. március 21-i dátummal. VaML XXIII. 24/1. 1.

182 SZPL AC 503/1953.

1953-ban például a rendelkezések szerint „a miséket csak reggel illetve este lehetett megtartani, hogy ne zavarja a cséplőgépek munkáját” –, de Petres József, vasaljai plébános számára Kemestaródfán kivételt jelentett Sarlós Boldogasszony ünnepe, ahol a tanács engedélyével délelőtt 10-kor volt szentmise.¹⁸³ A szertartások időpontjának a meghatározását hol a mezőgazdasági munkára, hol az állami ünnepekre hivatkozva tették közzé.

A z egyházi ünnepek korlátozása, tiltása mellett új ünnepek bevezetésével is megkísérelték a vallásosságot háttérbe szorítani. Az egyházi ünnepeket pedig igyekeztek deszakralizálni: karácsonykor nem Jézus születését ünnepelték, s így inkább a télapó hozta az ajándékot és nem a „Jézuska”. Húsvétot pedig a május elseje ünneplésével, valamint az úgynevezett Forradalmi Ifjúsági Napok rendezvénysorozattal akarták ellensúlyozni. Az 1950-es évekbeli ünnepi képeslapok is tükrözték e deszakralizációt. (8/a-b. számú melléklet)

5. AZ „ENYHÜLÉS”, AVAGY A MÓDSZEREK FINOMODÁSA (1953 – 1956)

Kurzusváltás a politikában

Miután 1953. március 5-én meghalt Sztálin, a megváltozott szovjet politika hatására az MDP Központi Vezetőségének több erős embere – élükön Rákosi Mátyással – lemondott, s az új kormányfő, Nagy Imre 1953. július 4-én mondta el a programbeszédét. A Nagy Imre-kormány röpke két esztendeje alatt, 1955. március 28-ig a politikai kurzus több pontján módosításokat hajtottak végre: a kemény diktatúra elmeit tompították vagy megszüntették. Elkezdődött a politikai foglyok rehabilitációja, az internálótáborok felszámolása. A párt és az állami vezetők viszony az egyházhoz és a valláshoz azonban nem változott. A helyi, napi gyakorlatban változatlanul a „klerikális reakció elleni harc” volt napirenden.¹⁸⁴ A párt – e téren való – belső tisztogatásai is erősödtek: például az MDP megyei bizottsága a járásoktól 1955 augusztusában jelentést kért arról, „milyen intézkedéseket tettek azokkal a párttagokkal szemben, akik gyermekeiket hittanra beíratták”?¹⁸⁵

Az ÁEH finomodó módszerei

Az Állami Egyházügyi Hivatal módszeresebben végezte a megfigyelést, valamint az egyház életének közvetlen befolyásolását. Ugyanakkor emberibb módot választott a

183 TAKÓ 1999, 26.

184 Az MDP szentgotthárdi járási bizottsága az 1955 júniusi taggyűlések beszámolójának két oldalas vázlatát készítette el „A klerikális reakció elleni harc” címmel. VaML 44. f. 2. fcs. 1949 – 1955. 57. öe. Ebben – egyebek mellett – kihangsúlyozzák: „A klerikális reakció a szocializmus építésének legádázabb ellensége. (...) Néhány évvel ezelőtt a papok nyíltan uszítottak a kommunisták ellen (...) Most nem nyíltan uszít, hanem megpróbálja a kommunistákra is kiterjeszteni befolyását. Családjukon, gyermekeiken keresztül igyekszik közel férközni hozzájuk (...)”

185 VaML 44. f. 2. fcs. 1951 – 154. 58. öe. 1955. augusztus 29-i level.

végrehajtáshoz, azaz a korábbi durvább technikákat felváltották a kifinomultabb metódusok. Ezt már egy korábbi fejezetben részleteztük.

A sajtó „pozitív” egyházi kampánya

1954–56-ban a megyei napilap már csak ritkán foglalkozott egyházi ügyekkel: például 1955-ben a papi békemozgalom 5 éves évfordulója alkalmából jelent meg cikk a megyei papi békebizottság üléséről. A hangnem egészen más, mint amit 1953-ig megszokhattak az újságolvasók. *„A jó papnak azon kell munkálkodnia, hogy a dolgozó nép boldoguljon, gyarapodjék. Ezért kell a falusi papoknaktevőlegesen támogatniok a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztését”* – írják ekkor.¹⁸⁶

6. AZ 1956-OS FORRADALOM

Egyháziak a szombathelyi eseményekben

A forradalom szombathelyi eseményeinek egyik fontos helyszíne volt a püspöki palota. Az épület előtt gyülekező tüntetők október 28-án a püspököt kívánták hallani, ő azonban a Győri Egyházmegyében bémált. A püspök távollétét Tibola Imre, a Szent Erzsébet templom káplánja jelentette be, majd felolvasta az általa megfogalmazott 10 pontot, mint az egyház követeléseit. *(9. számú melléklet)* A tíz pontot a hétfőn este hazatérő Kovács püspök is elfogadta, csak a harmadikat, a békepapokra vonatkozót húzta ki belőle, s így jelenhetett meg a Szabad Vasmegye november 1-i számában. Majd Tóth Imre tanító és dr. Szendy László apátplébános szóltak a tömeghez, ezzel sikerült elejét venni annak, hogy a tömeg a hősök temetőjében ledöntse a szovjet katonák emlékművét.¹⁸⁷

A vidéki események és az egyház

A forradalom idején mondott beszédéért vizsgálati fogságba vetették többek között Czigány Bélát, akiről már szoltam. Hasonló helyzetbe került a rábagyarmati plébános, Szabó Zoltán is. Amikor a forradalom idején tanúsított magatartása miatt két hét vizsgálati fogságba vetették, felbolydult faluja népe, s többek között néhány asszony Szombathelyre is papjuk ügyében.¹⁸⁸

A vidéki eseményekben az egyház ügye gyakran került elő a követelések megfogalmazásakor. Celldömölkön a vasutasok forgalmi szolgálatának munkástanácsa 5 pontjára

¹⁸⁶ A megyei papi békebizottság üléséről. Vasmegye 1955. szeptember 22. 4.

¹⁸⁷ A történetet részletesen leírta Tibola Imre. TIBOLA IMRE: *56-os emlékeim ... Katolikus papok a szombathelyi eseményekben*. Vasi Szemle 1996/4. 505–525.

¹⁸⁸ 1957. májusában az „esti jelentések” gyakori témája Szabó Zoltán letartóztatása. VaML XXIII. 301. b. 9. d. 1957. május 2.; május 7.; május 13.; csörötneki jelentés dátum nélkül; május 22.; május 23.; május 28.; május 31.

ből az utolsó így hangzott: „Mindszenty József bíboros hercegprímást és a többi ártatlanul elítélt paptársát azonnal bocsássák szabadon és tegyék lehetővé, hogy Mindszenty hercegprímás rádión keresztül szóljon az országhoz.”¹⁸⁹ Halastón a Nemzeti Bizottság pontjai között a következők foglalkoztak a vallással, az egyházzal: „1. Nem „Előre”, hanem „Dicséretessék a Jézus Krisztus” a diákok köszöntése. 2. A tanítás Miatyánkkal kezdődik. 3. A hitoktatás mindenki számára legyen kötelező az iskolában. (...) 9. Vallás- és sajtósza-
badságot.”¹⁹⁰ A kőszegi téglagyár 18 pontjában is szerepelt a szabad vallásgyakorlás és az iskolai hittanoktatás.¹⁹¹ Vasalján és Viszákon a szülők követelték a tanítás utáni imát és a gyermekek templomba járatását.¹⁹²

Sárváron Abai Imre a tömeget több alkalommal csitította; emellett a plébánia épületében helyzeték el az el nem égetett ÁVH-s iratanyagot. Továbbá Abait beválasztották a sárvári Nemzeti bizottság elnökségébe: e szerepkörében többek között megintette dr. Szemerédi Róbertet, aki utasítás nélkül ÁVH-sokat tartóztatott le: a letartóztatások során lőtték derékon az egyik hadnagyot, aki közben vadászfegyveréhez nyúlt. Utóbb, az Abai elleni perben¹⁹³ az ÁVH-s megsebesítését is Abai bűnéül rótták fel.¹⁹⁴

Amint Abai Imre¹⁹⁵ plébános tette Sárváron, úgy vállaltak a papok sok helyen „vilámhárító” szerepet: ők csillapították, nyugtatták a tömegeket, hogy elkerülhető legyen az önbíráskodás, a fölösleges vérontás. Kenyeriben a munkástanács felkérte Horváth István esperest, hogy a templomban „csendesítő beszédet intézzen a néphez”.¹⁹⁶ Bögötén is a plébános csillapította a kedélyeket, majd a tömeg kérésére megáldotta a zászlót.¹⁹⁷ Salköveskúton is a plébános szavai segítették a rend és a fegyelem megtartását.¹⁹⁸

Nemeskeresztúron a plébános prédikálta, hogy remélhetően ismét kifüggeszthető lesz a feszület az iskolákban.¹⁹⁹ Vaskeresztesen a követelések között szerepelt a kereszt visszahelyezése az iskolába, meg a hittanítás bevezetése.²⁰⁰

Nádasdon a templomok tornyára tűzték a nemzeti zászlókat, miután közepükből kivágták a népköztársasági címet.²⁰¹ S a példákat még sorolhatnánk.

189 *Emlékkönyv III.* 1997. 18. – Mindszenty visszahelyezését követel a rábapatyi – akkor rábabogyszói – dolgozók is 7 pontos követeléseik között. *Emlékkönyv III.* 1997. 149.

190 *Emlékkönyv III.* 1997. 60.

191 *Emlékkönyv III.* 1997. 106.

192 *Emlékkönyv III.* 1997. 95.

193 A perben a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésével elkövetett bűnben és államtitok jogosulatlan megszerzésével és megsemmisítésével elkövetett büntettségben találták bűnösnek, s 12 börtönre ítélték. *Emlékkönyv III.* 1997. 165.

194 *Emlékkönyv III.* 1997. 95., 161–165.

195 SZIBLER IMRÉNÉ VARGA MÁRIA: *Akikért a harang szól. (Részletek)* Vasi Szemle 1996/4. 555–559.

196 *Emlékkönyv III.* 1997. 31.

197 *Emlékkönyv III.* 1997. 116.

198 *Emlékkönyv III.* 1997. 259.

199 *Emlékkönyv III.* 1997. 39.

200 *Emlékkönyv III.* 1997. 267.

201 *Emlékkönyv III.* 1997. 82.

A megtorlás egyházi vonatkozásai

A forradalom alatt kiszabadított egyházfő, Mindszenty József a forradalom leverését követően a budapesti amerikai nagykövetségre menekült, s onnan mozdította el – a Szentszékkal egyetértésben – mindazokat a helynököket és irodaigazgatókat, akik 1951-től a papi békemozgalomban részt vettek.²⁰² A pápa elítélte a magyar forradalom vérbefojtását: 1956. november 5-én a Datis nuperrime kezdetű enciklikájában, majd november 10-én rádióbeszédében a szovjet hadsereg beavatkozása ellen tiltakozott.²⁰³ De ezzel a politikusok nem sokat foglalkoztak.

Kovács Sándor a helyi érintettekkel ezt október 31-én tette meg: elmozdította dr. Farkas Dénest püspöki helynöki és hitoktatási felügyelői, Bartányi Andort püspöki irodaigazgatói, Zenz Pétert pedig székesegyházi esperesi és főplébániai vezetői tisztéből. Az ezekről a helyekről és más fontos pozíciókból eltávolított vezető papjait pedig többek között e helyekre állította. Ekkor tértek vissza a püspök környezetébe Szendy László és Géfin Gyula, míg Galambos Miklóst zalaegerszegi főplébánosnak, Takács Jánost pedig zalaegerszegi hitoktatónak nevezte ki.²⁰⁴ – A forradalom leverését követően a már korábban igen veszélyes reakciónak bélyegzett papokat, – köztük néhányat a visszahe-lyezettek közül – ismét letartóztattak. 1956. november 4-én tartóztatták le dr. Sággy Eleket, november 5-én pedig Szendy Lászlót és Ungvárra vitték. Sággyt december 11-én engedték haza, majd 1957-ben ismét elhurcolták: ekkor fél évre a tököli internálótáborba került.²⁰⁵ Szendyt is hazaengedték decemberben, majd 1957. március 13-án ismét letartóztatták: ezután a márianosztrai börtönből 1958. április 7-én szabadult.²⁰⁶ Lelkes József először november 5-én, majd 1957. márciusában, míg Óra Kálmánt ugyancsak 1957. márciusában tartóztatták le.²⁰⁷ Lelkes Józsefet először november 17-én engedték ki a megyei börtönből, majd 1957-ben szeptember 6-án helyezték szabadlábra. Az első alkalommal minden megokolás nélkül tartották fogva, másodszor pedig többek között a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való részvétellel gyanúsították, s végül a vádat elejtették.²⁰⁸

A forradalomban részt vettek felelősségre vonásának összegzésekor Mayer László nem különböztette meg az egyházi személyeket, ezért e statisztika, mely a Vas Megyei Bíróság 1956-os büntetőpereiről készült, csak általános tájékoztatást nyújt a megtorlás büntetőügyi részéről. Ezzel kapcsolatban egy 1959-es VB-ülésen állítottak össze táblázatot.²⁰⁹ (10. számú melléklet)

Sárváron Abai Imre plébános a forradalmi hangulatban felbőszült tömeget több alkalommal lecsillapította – többek között ávósok, rendőrök kérésére. Ávósokat, rendőröket

202 ROMSICS 2005, 403.

203 ROMSICS 2005, 403.

204 SOÓS 2006, 575–576.

205 HETÉNYI VARGA 2004, 499.

206 HETÉNYI VARGA 2004, 506.

207 SOÓS 2006, 569.

208 HETÉNYI VARGA 2004, 494–495.

209 MAYER LÁSZLÓ: *Adatok az 1956-os forradalom Vas megyei résztvevőiről*. In: *Előadások Vas megye történetéből II.* Szerk.: TILCSIK GYÖRGY. Szombathely, 1993. 265–275. /Vas megyei levéltári füzetek 6.

rejtett le, s segített nekik vidékre távozni a népharag elől. De 1957. február 26-án letartóztatták, s Szombathelyen kegyetlenül megkínozták (pl. a körmei alá gombostűket vertek; hosszan ütlegettek: egy alkalommal nyolcvannyolc ütésig számolt). Első fokon 12 év börtönre, teljes vagyonelkobzásra és jogaitól való 10 évi eltiltásra ítélték, majd másodfokon 2 év 6 hónap börtönre csökkentették, majd közkegyelemmel ezt is felezték.²¹⁰

A forradalom után megnőtt az emberek templomba járása, s – a párt megfigyelői szerint – a növekedés kiemelkedően nagy volt a nemzetiségiek körében. – Ezt egyesek azzal magyarázzák, hogy a forradalom után felszabadultabbak voltak az emberek, mások szerint pedig „az egyházhoz tartozás tüntető kifejezése a rendszer csöndes elutasítását jelezte”.²¹¹

Az állam és az egyház viszonya a forradalom után

Az 1957. évi 22 tvr. előzetes állami hozzájáruláshoz kötötte az egyházi állásba való kinevezést – kivéve a vidéki plébánosokét és káplánét ám –, ezzel egyidejűleg bevezették a miniszteri biztosi intézményt, amivel folytatódott a „bajszos püspökök” tevékenysége.²¹² Május 24-én a püspöki kar határozott az egyház békemozgalomban való részvételéről is, amelyet az Opus Pacisban szervez.²¹³ Gyakorlatilag hamarosan megtörtént a visszarendeződés: az egyház állami felügyelet alatt tartása nem szűnt meg. Ismét papokat vetettek börtönbe, hurcoltak internáló táborba. A megfélemlítés sem szűnt meg, sőt alkalmanként végzetes formát is öltött, mint például a rábakethelyi fiatal káplán esetében.

A Brenner-gyilkosság

Azt gondolom, hogy Brenner János meggyilkolásával kapcsolatban már sok minden kiderült, de még nagyon sok minden kiderítetlen. Az eset eddigi legjobb összefoglalását Kahler Frigyes készítette.²¹⁴ A gyilkosságnak vélhetően még hosszabb előzményei vannak, mint amit eddig tisztázni lehetett. Magára a rábakethelyi plébániára, illetve annak plébánosára, Dr. Kozma Ferencre már a 40-es években felfigyeltek a hatóságok egyházi reakció elleni harcban. Az alispán 1949-ben véleményt kér a szentgotthárdi járástól Kozma politikai magatartásáról, a demokráciához való viszonyáról.²¹⁵

A Brenner-gyilkosság erősen foglalkoztatta a környék lakosságát. Ezt tanúsítják a rendőrségi „esti jelentések”, azaz a hangulatjelentések. Idézzünk néhányat! Az őrszentpéteri őrsről jelentik, hogy nincs arra nyom, hogy valaki orvost hívott volna szűrt seb ápolása miatt. Egy bajánsényei férfi szerint imperialista ügynökök követték el a gyilkosságot, míg a rábagyarmati kocsmáros szerint a pap kémszervezet tagja volt, de nem

210 SZIBLER IMRÉNÉ VARGA MÁRIA, 1996. 555–559., valamint BAJONTAI IMRE: *Mi történt Sárváron 1956-ban?* Vasi Szemle 1997/5. 659. és 663.

211 SZESZTAY ÁDÁM: *Nemzetiségi törekvések az 1956-os forradalomban*. Regio 1994/2. 119.

212 LÉNÁRD et al. 2006, 227.

213 LÉNÁRD et al. 2006, 228.

214 KAHLER 2005.

215 Az MDP járási bizottságának írt kérelem 1949. november 22-én kelt. VaML 44. f. 2. fcs. 1949–1955. 57. öe. Egyházak és egyházi személyek munkájával kapcsolatos iratok. MDP Szentgotthárdi Járási Biz.

dolgozott, s emiatt gyilkolták meg. Farkasán rossz volt a hangulat a katolikusok között a gyilkosság miatt, Soós Gyuláné például „nagyon sajnálja a papot mert rendes becsületes ember volt, valamint az a véleménye hogy igen bátor volt mert ha este meg késet (sic!) hiába marasztalták akkor is mindég haza ment motorral”. Egy másik farkasfai szerint vérdíjat kellene kitűzni a gyilkos fejére, akkor gyorsabban megtalálnák.²¹⁶

A fiatal káplán meggyilkolásával először meggyanúsított Tóka Ferenc elítélésével ráadásul két legyet ütöttek egy csapásra. Tóka neve már 1957 tavaszán megjelent a megfigyelésekben, mert azon méltatlankodott, hogy a munkásoknak március 15-ét nem engedték megünnepelni, holott a kormány nyilvánosságra hozta, hogy nemzeti ünnep.²¹⁷ Tehát Brenner János meggyilkolásával kapcsolatban még sok új információ előkerülése várható.

Brenner János esetével párhuzamba hozható a fiatal gencsi káplán, Kovács Ferenc története. Kovácsot azonban nem meggyilkolták, hanem halálos betegre verték. Neki több minden felróhattak: például titkos pálos szerzetességét, de különösen az ifjúsággal való jó kapcsolatát. Eredetileg a községi káplánt verték meg kegyetlenül, mert kiállt a hitoktatás mellett. Kovács Ferenc nem volt hajlandó a megfélemlített környékbeliek társául szegődni, s meglátogatta káplántársát, Kovács Imrét, hogy megbeszéljék az 1958. évi nagyheti helyettesítéseket. Útban hazafelé megállították, s akkor verték el először...²¹⁸ A forradalom bukását követően rajtuk kívül más fiatal káplánok is kénytelenek voltak megismerkedni a rendőrség módszereivel.

FELHASZNALT SAJTÓANYAG

- Dr. POSFAI JÓZSEF: *Kritika és tónus*. Nyugati Kis Újság 1947. április 23. 1.
Ledöntötték Budapesten a Prohászka szobrot. Nyugati Kis Újság 1947. április 29. 4.
„Aki dolgozik és nem ellensége a haladásnak, annak nincs oka félelemre”. Nyugati Kis Újság 1948. január 24. 3.
Jövőre már három ünnepnappal kevesebb lesz. Nyugati Kis Újság 1948. február 7. 2.
301 iskolát államosítanak Vasmegyében. 695 tanító kerül állami státusba. Nyugati Kis Újság 1948. június 17. 3.
A celldömölki kiscelli kegytemplom 200 éves jubileuma. Magyar Kurír 1948. szeptember 14. du. 2 óra. II. kiadás
Javaslatot fogadott el a megyei törvényhatóság Mindszenty ellen. Nyugati Kis Újság 1948. november 30. 5.
Mindszenty bíboros eltávolítását követelte a püspökvár előtti tüntetésen a katolikus diákság. Nyugati Kis Újság 1948. december 9. 3.

216 VaML XXIII. 301.b., 9.d. 1957. december 17.; dátum nélküli, de a temetés utáni; december 21.; december 22.; december 25.; december 28.; 1958. január 1.

217 Azt gondolom, hogy csak további kutatáson múlik annak igazolása, hogy Tókát attól kezdve, hogy a rendőrség úgynevezett „Esti jelentésében” szerepelt, megfigyelték. – A jelentésben ugyan 43 évesen szerepel, de az adatok a perbe fogottra vonatkoznak. VaML XXIII. 301. b. Rendőrségi jelentések, Szentgotthárdi járás. 22/1957.

218 KAPILLER FERENC: *„Szeretettel szünni” Kovács Ferenc gencsapáti káplán életáldozata*. II. Vasi Szemle 2000/4. 513–521.

Újabb diáktüntetés a püspökvár előtt Mindszenty bíboros ellen. Nyugati Kis Újság 1948. december 17. 3.

Memorandumot nyújtottak át Kovács Sándor megyéspüspöknek Vasvármegye politikai és közéleti vezetői nevében. Nyugati Kis Újság 1948. december 25. 3.

LŐRINCZ – : Vízet prédikál, bort iszik az ikervári kulákesperes. Vas megye 1950. június 2. 5.

Távolítsák el a háborús uszító Iványi Dezső hitoktatót. Vas megye 1950. június 2. 6.

Nem tűrjük, hogy iskolánkban a béke ellensége tanítson. A szombathelyi tanulóifjúság követeli a békealáírást megtagadó hitoktatók azonnali leváltását. Vas megye 1950. június 3. 5.

Akadályozza a népi szervek munkáját, kulákokkal paktál és rémhíreket terjeszt a perinti kuláklebános-atompap. Vas megye 1950. június 4. 8.

Harc a klerikális reakció ellen. Révai József elvtárs beszámolója az MDP Központi Vezetőségének ülésén. Vas megye 1950. június 7. 3–4.

Békénk ellensége. Óra Kálmán nőcsábító hitoktató. Vas megye 1950. június 8. 5.

A 100 holdas kulákpap meg a bűn. Vas megye 1950. június 10. 5.

A béke és a nép ellensége a „furfangos” perenyei kulák-pap. Vas megye 1950. június 11. 4.

„Solymos Szilveszter hitoktató megsértette alkotmányunk 54. paragrafusát. Vas megye 1950. június 15. 5.

„Legyen a dolgozók diákfiataloké a régi világ ’úri’ iskolája!” Kőszegi levél – aláírással. Vas megye 1950. június 17. 3.

Miszticizmus és babona: a fekete reakció háborús uszító eszközei Vasvárott. Vas megye 1950. június 17. 5.

„Miért haragszik a gépállomásra Zalavári Sándor plébános?” Vas megye 1950. június 18. 6.

Rövidesen bírái elé áll a csaló, rémhírterjesztő, szabotáló, erkölcstelen Györök Pál, a vasszilvágyi kulák-esperes. Vas megye 1950. június 18. 7.

Rábahídvég dolgozó népe szembefordult a demokrácia ellen uszító, cselédjét éheztető, szabotáló Szekér Antal pápai kamarással. Vas megye 1950. június 21. 5.

Mózer János római katolikus esperes-plébános: Óriási űr van a papság és a püspöki kar között. Vas megye 1950. június 21. 3.

„Kovács püspök nem méltó arra, hogy a mi általunk szőtt ruhát hordja, dolgozó parasztágunk által termelt kenyeret egye”. Vas megye 1950. június 25. 7.

A püspökség kérelmére a székesegyház előtt helyezik el a Szentháromság-szobor műemléket. Vas megye 1951. szeptember 7. 3.

A Feketevágó és szabotáló kulákok fölött ítélkeznek a járásbíróságok. Vas megye 1951. július 1. 3.

Narda is a beadás teljesítésével akarja megülni a Forradalom ünnepét. Vas megye 1951. október 14. 3.

Ellopták az iskola padjait és székeit Grineusz György sárvári plébános. Vas megye 1952. szeptember 5. 5.

KERÉK LÁSZLÓ: Az „esőcsináló” pap – és az öntözőes. Vas megye 1953. április 18. 3.

A pápóci gyermekek réme. Vas megye 1953. április 19. 5.

„Vannak még gyermekrontó plébánosok”. Vas megye 1953. április 26. 7.

Karcpénzen vett szeretők. Vas megye 1953. május 14. 4.

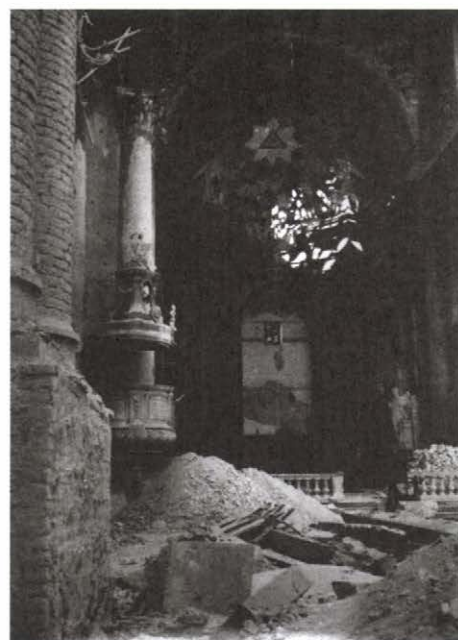
A kontár kántor és gazdája. Vas megye 1953. május 7. 3.

A megyei papi békebizottság üléséről. Vas megye 1955. szeptember 22. 4.

“BLESSED ARE THE POOR IN SPIRIT, FOR THEIRS IS THE KINGDOM OF HEAVEN.”
PERSECUTION OF THE CHURCH IN THE EPISCOPACY OF SZOMBATHELY 1945-1957

Present paper discusses the darkest period of Hungarian Church history through the events taking place in the Episcopacy of Szombathely. The believers and the clergy of the episcopacy were to suffer from an even harder persecution due to the fact that it is situated near the Hungarian-Austrian border, and that primate József Mindszenty was born in the territory of the episcopacy. The episcopacy was seriously destroyed by both fascist and soviet forces. After World War II the German population of the region was partly relocated.

Between 1949 and 1953 the Church had to face extreme state terror. The state aimed at banning religious education. ‘Clerical reaction’ was persecuted in different ways: by press propaganda, in show trials, and the priests were accused of being kulaks. Religious orders were dissolved; the seminar in Szombathely was also banned. The period between 1953 and 1956 may be regarded as a period of easing compared to the previous years, although it was mainly due to the refinement of methods. Similarly to other parts of the country, clergymen in the Episcopacy of Szombathely also took part in the 1956 Hungarian Revolution and War of Independence. This was then followed by serious sanctions. Among others, the young chaplain of Kéthely, János Brenner was killed.

*A lebombázott székesegyházból Beer Ferenc építési vállalkozó több fényképet készített.
Ezekből láthatunk néhányat
(Beer Ferenc örököseinek tulajdona, Szombathely)*

*A lebombázott szombathelyi székesegyházát 1947. szeptember 7-én Mindszenty József hercegprímás szentelte fel: a Szombathelyre érkező hercegprímás köszöntése
(A szombathelyi Savaria Múzeum Történeti Tárának fotótárára)*

*1947. szeptember 8-án, Kisboldogasszony ünnepén Mária-kongresszussal folytatódott Szombathelyen az ünneplés – mintegy 120 ezer hívő részvételével
(A szombathelyi Savaria Múzeum Történeti Tárának fotótárára)*

A kommunista párt, majd a kormány a nyilvánosság előtt fennen hangoztatta a vélemény- és vallásszabadság támogatását, valamint az egyház segítségét, miközben a gyakorlat ennek az ellenkezője volt. Egy korabeli röplap is az egyház támogatásáról beszél (A szombathelyi Savaria Múzeum Történeti Tára)

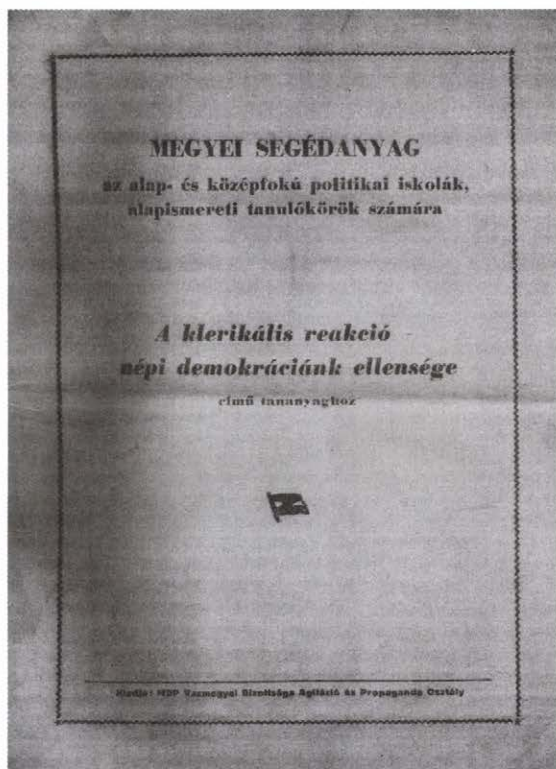

53. 8. (1) A Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát.

Kormányunk eddig is minden segítséget megadott az egyháznak abban, hogy szabadon gyakorolhassa vallási feladatait és a katolikus alópapság már eddig is egyre nagyobb számban sorakozott fel a békeért harcoló hívők mellé. Most a magyar püspöki kar letette az esküt Népköztársaságunk alkotmányára.

És egy hasonló tartalmú, korabeli újsághír (A szombathelyi Savaria Múzeum Történeti Tára)

A klerikális reakció népi demokráciánk ellensége című tananyag segédlete. Kiadja: MDP Vasmegyei Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya. A kiadás éve ismeretlen, az adatok alapján legkorábban 1952-ben készülhetett. A segédanyag tíz nyomtatott oldalból áll (Másolata a szombathelyi Savaria Múzeum Történeti Tárának adattárában)

1		2	3		4	5
A dolgozó		A dolgozó az SZTK melyik helyi szervezetét volt nevére, milyen törzskönyvi alatt	A munkáltatói segély a dolgozó		kifizetőhely név	A bejegyzésnek a munkáltató által igazolása (munkáltatói segélykifizetőhely esetében a kifizetőhely bejegyzése)
munkabeszorás napja	munkabeszorás napja		lappénzt, munkajuttatást (gyógykezelési) ápolást kapott	elő - ut	akinek neve, családi neve, viszonya	
1913 I. 20	1913 II. 22	1913 860				
1913 III. 7	1914 III. 1.					
1914 III. 1	1914 IV. 3					

4		5
kifizetőhely név		A bejegyzésnek a munkáltató által igazolása (munkáltatói segélykifizetőhely esetében a kifizetőhely bejegyzése)
akinek neve, családi neve, viszonya	elő - ut	

Részlet Csapó Irén, Fukszberger Imre menyasszonyának társadalombiztosítási könyvecskéjéből. Látható, hogy nem, illetőleg csupán alkalmilag kapott munkát. Az ok „egyszerű”: Mindszenty József rokonának a menyasszonya volt

Büntetőparancs

(név) esperes (társ, foglalkozás)
lakos ellen T. J. R. R. feljelentése
Nyöger vároiban — községben
— megánindítványa — alapján azért, mert
195. évi június. hó 15. napján a. körmenetet nem az előírt útvonalon
tartotta meg.
3481/1914. L. E. R. 1 §
1912. LXIII. tc. rendelet
rendelettel megerősített szabályrendelet §-ába bekezdésébe (pontjába) ütköző
kihágás miatt 51 85 ss alapján a
Bcs. 79 § alkalmazásával 200 forint pénzbüntetést állapítok meg és
meghagyom, hogy ezt az összeget a kézbesítés napjától számított nap alatt a kihágási bíróságnál
fizesse meg.
A pénzbüntetést a kihágási bíróság behajthatatlanság esetén napi elzárásra fogja átváltoztatni.
A pénzbüntetés, valamint az elkobzott tárgyak értékesítéséből befolyt összeg teljes egészében az
államkincstárt illeti meg.
A pénzbüntetés végrehajtását egy évi próbaidőre feltételesen felfüggesztem.
A pénzbüntetésen felül kártérítést is megállapítok a kötelezem, hogy Ft fillért a
büntetőparancs kézbesítésétől számított 15 nap alatt részére a kihágási
bíróságnál fizessen meg.
Sértettet magánjogi igényével a Rbsz. 43. §-a alapján polgári perre utasítom,
..... részére az Rbsz. 210. §-a alapján Ft fill. eljárási költ-
séget állapítok meg és kötelezem terhelte, hogy ezt az ösz-
szeget terhelte egyetemlegesen a büntetőparancs kézbesítésének napjá-
tól számított 15 nap alatt a kihágási bíróságnál végrehajtás terhe mellett fizesse meg.
A lefoglalt elkobzását és értékesítését — megsemmisítését — a
..... alapján elrendelem, jogos tulajdonosának visszaadni rendelem, igénylőjét polgári perre utasítom.
Ha a fél a büntetőparancsban nem nyugszik meg, a kézbesítést követő nap alatt a kihágási
bíróságnál előszóval, vagy írásban fellebbezést jelenthet be, vagy tárgyalás megtartását kérheti.
Kelt SÁRVÁR 195. 2. évi hó n.
A büntetőparancsral kapcsolatos tudr
büntetőparancs hálapján vannak feltüntetve.

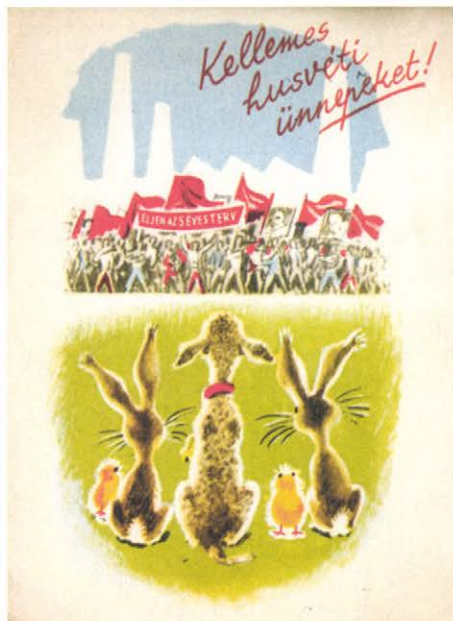
Lenarschich István nyögéri plébánost 200 forintos pénzbüntetéssel sújtották, mert 1952. június
15-én nem az előírt útvonalon tartotta meg a körmenetet
(A nyögéri Lenarschich István Alapítvány tulajdona)

Fotó egy 50-es évekbeli keresztrombolásról
(A nyőgéri Lenarschich István Alapítvány tulajdona)

Az egyházi ünnepek korlátozása, tiltása mellett új ünnepek bevezetésével is megkísérelték a vallásosságot háttérbe szorítani. Az egyházi ünnepek deszakralizálásának eszköztárába beleillettek a „profán”, de alaposan átpolitizált ünnepi képeslapok: mint ez a karácsonyi (Magántulajdon)

Vagy egy húsvéti képeslap az 50-es évek elejéről

MUCSI ANDRÁS

A REFORMÁTUS EGYHÁZ MISSZIÓI MUNKÁJÁNAK MEGBÉNÍTÁSA 1948 UTÁN

Cikkemben fel kívánom vázolni azt a folyamatot, amely során néhány év leforgása alatt sikerült a templom négy fala közé szorítani a református egyházat. Ez a folyamat – mint látni fogjuk a református egyházi vezetők jelentős közreműködésével ment végbe. A hazai egyházi történetírás egyik fontos területe a szocializmus korszaka egyházpolitikájának feldolgozása, ebben pedig előkelő helyen szerepel a Rákosi-korszak. Isko-laállamosítás, őrségváltás, a vallásoktatás megszüntetése, az ÁEH felállítása, missziói rendeletek, az egyesületek felszámolása, beszervezések, megfélemlítés – mind-mind megérne egy külön tanulmányt. Ebben az írásban arra kívánok kitérni, hogy miként számolták fel a református missziói egyesületeket, valamint a missziói szabályrendelet módosításával miként korlátozták legfelsőbb szinten a missziói munkát. Tanulmányomban 1952-ig tárgyalom az eseményeket.

TÖRTÉNELMI HÁTTÉR

A háború utáni időszak fontos kérdése az útkeresés volt, erre a következő fejezetben részletesebben kitérünk. A kommunista egyeduralom kiépítésével párhuzamosan az egyházakat is szűk keretek közé kívánták szorítani. 1948-ban a kommunisták által dominált törvényhozás államosította az iskolákat, ezzel párhuzamosan pedig zajlott az „őrségváltás” is, a régi, nem megfelelő egyházi vezetői gárda lecserélése baloldali érzel-műekre. Az első célpont Lázár Andor, a Dunamelléki Református Egyházkerület fő-gondnoka volt, aki Gömbös Gyula kormányában igazságügy-miniszteri tisztséget viselt. Miután többször támadták szóban, és 1948. április 1-jén bevitték az Andrássy út 60-ba, április 2-án beadta Ravasz László püspöknél a lemondását.¹ Nagy jelentőséggel bírt Karl Barth svájci teológus magyarországi látogatása, aki március 22-én érkezett ha-zánkba, és április 6-án ment haza. Az elutazása előtti napon találkozott Ravasz László-val is, akinek visszavonulási szándékát firtatta.² Több lehetséges utód neve is felmerült

1 „Remélem, hogy ezzel a lemondásommal az adott körülmények között szolgálatot tehetek egyháza-mnak.” – írta lemondólevelében Lázár. Idézi: LADÁNYI SÁNDOR: *Vázlatos áttekintés a magyarországi refor-mátus egyház közelebbi múltjáról*. In: BARCZA József - DIENES Dénes: *A Magyarországi Református Egy-ház története 1918–1990*. Sárospatak, 1999, 111.

2 RAVASZ LÁSZLÓ: *Emlékezéseim*. Budapest, 1992, 334–335.

ekkor. Ravaszt egyébként április 1-jén értesítették először a kormány lemondatási szándékáról. Április 8-án pedig néhány politikus, teológus, valamint a püspökök Tildy Zoltán államfőnél jártak, aki közölte velük: a református egyháznak és az államnak egyezményt kell kötnie.³ Rákosi Mátyás április 14-én fogadta Ravaszt, közölte vele, hogy mondjon le minél hamarabb tisztségeiről, utódként csak Bereczky Albertet hajlandó elfogadni.⁴ Ravasz április 28-án lemondott a Református Egyetemes Konvent, két nap múlva a Zsinat elnöki tisztségéről.⁵ Május 11-én megtartotta utolsó püspöki beszámolóját egyházkerülete közgyűlésén. Itt hangsúlyozta: az egyház ragaszkodik a függetlenségéhez.⁶ Ravasz lemondása mellett elfogadták Lázár Andor főgondnok távozását is, az ő helyére választást kellett kiírni, Ravasz tisztségeire pedig az alelnökök léptek. Révész Imre, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke ezután mint a Zsinat lelkészi elnöke vezette az állammal folytatott tárgyalásokat.⁷

1948. május 9-én megjelent a júniusban egyesülés útján megalakuló Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata; a dokumentum tartalmazza az oktatási intézmények államosításának igényét is. Ezt a koalíció pártjai is elfogadták és május 15-én a szakminiszter bejelentette, hogy az iskolákat hamarosan államosítani fogják. Miközben a tárgyalások folytak, általánosak voltak a megmozdulások pro és kontra. A Pócs-petriben történetek⁸ követő megtorlás figyelmeztette az egyház vezetőit arra, hogy a lehető leggyorsabban alá kell írni mindent. Eközben június 13–14-én megtartotta első kongresszusát a Magyar Dolgozók Pártja. Rákosi Mátyás főtitkári beszédében az államosításokról és az egyházakról is szót ejtett. Az állam már 1945-ben megtehetné volna – mondta –, hogy „szétválassza” az államot és az egyházat, de erre nem került sor, sőt az állam még segítő kezét is nyújtott az egyház felé pl. a templomépítésben-helyreállításban. Azt viszont nem tűrheti az állam, hogy az egyház a „reakció illegális politikai pártjává” alakuljon. A református egyházzal a két fél viszonyának rendezése érdekében folynak a tárgyalások. Az iskolákat államosítják ugyan, de a vallásoktatás marad. Az államosítás alól mentesülnek olyan nagy múltú iskolák, mint a pápai, debreceni, sárospataki kollégium. „Hogy az egyházaknak módjuk legyen politikailag átépülni, az állam 20 esztendeig vállalja anyagi támogatásunkat.” – mondta Rákosi.⁹

Az állam és a református egyház közötti készülő, az iskolákat érintő egyezmény csak a négy egyházkerületi székhely egy-egy gimnáziumának (beleértve a debreceni

3 A beszélgetést részletesen ismerteti RAVASZ i. m. 337–340.

4 RAVASZ i. m. 340–341.

5 KÁDÁR IMRE: *Egyház az idők viharaiban*. Budapest, 1957, 173.

6 BOLYKI JÁNOS – LADÁNYI SÁNDOR: *A református egyház*. In: LENDVAI L. FERENC (szerk.): *A magyar protestantizmus 1918–1948*. Kossuth, Budapest, 1987, 104–109.

7 BOLYKI JÁNOS – LADÁNYI SÁNDOR: *A Magyarországi Református Egyház 1918–1948 között*. In: BARCZA JÓZSEF – DIENES DÉNES (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990*. Sárospatak, 1999, 90.

8 1948. június 3-án Pócs-petriben tiltakozó gyűlést tartottak az iskolák államosítása ellen. Egy rendőr fegyvere elsült és a golyó magát a rendőrt ölte meg. Az eset körülményei meglehetősen homályosak. Az esetet gyilkosságnak állították be, a helyi segédjegyzőt kivégezték, a plébánost is halálra ítélték, de a büntetést kegyelemből életfogytiglanra változtatták. Az eseményeket felhasználva szavazta meg a parlament az iskolák államosítását.

9 „A Magyar Dolgozók Pártjával erős, virágzó Magyarorszáért” Rákosi Mátyás beszéde az Egyesülési Kongresszuson (1948. június 13–14.). In: RÁKOSI MÁTYÁS: *Válogatott beszédek és cikkek*. Szikra, Budapest, 1950, 303–307.

Dóczi és a budapesti Baár-Madas leánynevelő intézetet is), ezek általános iskolai tagozatának és a 4 teológiának megtartását engedélyezte. Május 22-én a kormány és az Egyetemes Konvent kiküldött bizottsága, majd június 3-án a Zsinati Tanács elfogadta az egyezmény tervezetét. A Zsinat június 14–15-én ülésezett, és kénytelen volt igent mondani az államosításra.¹⁰ Az egyházi iskolák államosításáról szóló 1948. évi XXXIII. törvényt 1948. június 16-án fogadta el az Országgyűlés.¹¹ Ezt követően tovább folytak a tárgyalások az állam és a református egyház között a két fél viszonyát rendező egyezmény megkötéséről. A Zsinat állásfoglalásban kérte, hogy a négy nagy múltú középiskola mellett hagyják egyházi kezelésben a debreceni Dóczi és a budapesti Baár-Madas leánynevelő intézeteket is, továbbá a meghagyott iskolákat a hozzájuk tartozó általános iskolákkal együtt mentesítsék az államosítás alól. A kormány július 2-án tárgyalta a kérdést, de kijelentették, hogy az „állam 14 éves korig minden iskolát a demokrácia iskolájának tekint.” Ezt közölték az egyházzal is. Révész Imre július 4-én baráti hangú levelet intézett Ortutay Gyula miniszterhez, melyben az egyházi álláspont helyességéről próbálta a politikust meggyőzni.¹² Mivel sem a levél, sem a tárgyalások nem jártak jelentősebb sikerrel, és a kormányzat csak abba ment bele, hogy a budapesti Baár-Madas intézet a Lónyay utcai gimnázium leánytagozataként működjön.¹³ A református egyház kénytelen volt belemenni az egyezmény aláírásába, amelyet szeptember 29-én fogadott el a Zsinat. A kormánytól ígéretet kapott, hogy a vallásoktatás az állami iskolákban továbbra is kötelező marad.¹⁴ Ezt a megállapodást még ugyanazon év október 7-én meg is kötötték.¹⁵

10 Az államosításhoz lásd: FÜRJ ZOLTÁN: *Az iskolák államosítása és a Református Egyház.* = Theológiai Szemle 1991/3.; DANCs ISTVÁNNÉ (szerk.): *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról (1945–1948).* Budapest, 1979; *A Magyar Dolgozók Pártjával erős, virágzó Magyarorszáért* Rákosi Mátyás beszéde az Egyesületi Kongresszuson (1948. június 13–14.) i. m.: 303–307.; Révész Imre megnyitja a zsinaton. (1948. június 13.) In: RÉVÉSZ Imre: *Vallomások.* Budapest, 1990, 118–123.

11 A törvényjavaslatra 230 képviselő igennel, 63 nemmel szavazott, ez utóbbiak főként a Demokrata Néppárt képviselői közül kerültek ki. Vö.: VIRÁGH FERENC: *A Kiszáradt párt rövid története.* (3., bővített kiadás) Budapest, 2001, 69. A református egyház elvesztette 448 népiskoláját, 676 általános, 14 polgári iskoláját és 20 gimnáziumát. Vö.: *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról.* 778–779.

12 A levél szövegét közli: *Confessio* 1989/4. 120–122.

13 FÜRJ i. m. 166.

14 Uo.

15 1. Az egyezmény első pontja leszögezi, hogy az országos vallásügyi törvényeknek megfelelő módosításokat a református egyház is végrehajtja saját törvényeiben.

2. A vallásszabadság biztosítását ígérte az állam a dokumentum második pontjában, az egyház pedig ennek kapcsán megállapította, hogy a Magyar Köztársaság eddig is védelemben részesítette a vallás szabad gyakorlását, az egyháznak pedig segítyt folyósított.

3. Az állam teljes szabadságot biztosít az egyháznak az istentiszteletek, bibliaórák, konferenciák, misszió, diakónia, és a kötelező iskolai vallásoktatás (!) lebonyolítására. Ehhez az állam az iskolák helyiségeinek használatához is hozzájárul mindazokban az esetekben és mindaddig, amíg az egyház nem tud megfelelő helyiséget szerezni.

4. Biztosítja az állam az egyháznak szeretetintézmények fenntartását, adományok gyűjtését.

5. A „szabad egyház a szabad államban” elvnek megfelelően az állam vállalta, hogy további húsz évig, 1968. december 31-ig államsegélyt folyósít az egyháznak, de ennek mértéke öt évenként 25%-kal csökken, míg végül 1969-re megszűnik és így az egyház „önálló lábakra áll.” Hasonló a helyzet a renoválás fordított pénzével is, az is 1969-re szűnik meg. Ezt a pénz azonban az egyház kizárólag templomfelújításra, gyülekezeti épületek állagmegóvására használhatta fel. Vállalja az állam továbbá, hogy az Országos Református Lelkeszi Nyugdíjintézet tagjainak, ezek árváinak, özvegyeinek folyósított pénzt, valamint

Ezzel egy időben folyt az „örségváltás” is. Először a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöki tisztségének betöltését kellett végrehajtani. A püspököket a presbitériumok választják, egy presbitériumnak egy szavazata van. A kommunisták Bereczky Albert megválasztása mellett szálltak síkra, őt támogatták. Ravasz lemondása után kiírták a választást, melyen több jelölt is indult. Az 1948. július 16-i urnabontás után a szavazatszámoló bizottság megállapította, hogy 640 szavazatból Bereczky Albert 340-et, a nagy ellenfél Muraközy Gyula – egyházkerületi főjegyző – 146-ot szavazatot kapott, míg a többi szavazat a fennmaradó további öt jelölt között oszlott meg.¹⁶ Ezzel Bereczky lett a püspök. A Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoki tisztségére szintén több jelölt volt. Közülük a kommunista hatalom Kiss Rolandot preferálta, akit viszont csak több menetben, erőszaktól, nyomásgyakorlástól sem mentes procedúrával sikerült egyházkerületére ráerőltetni.¹⁷ 1949. szeptember 1-jével Révész Imre tiszántúli püspök is lemondott tisztségéről.¹⁸ Révész lemondásával megürült a Konvent és a Zsinat lelkészi elnöki széke, valamint a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöki tisztsége. Ezekre új személyt kellett választani. Az előbbi posztokra Bereczky került. A tiszántúli püspöki posztra pedig Péter Jánost, Tildy korábbi személyi titkárát, a majdani Kádár-korszakbeli külügyminisztert szemelte ki a Magyar Dolgozók Pártjának vezetése. A választás előtt azért a látszat kedvéért a debreceni teológia tanárai, 11 esperes, több egyházmegyei tisztviselő összesen 180 aláírást tartalmazó levélben fordultak a presbitériumokhoz és Péter Jánost ajánlották a figyelmükbe. Az új püspököt a beérkezett szavazatok 63,5%-ával választották meg, az ünnepélyes beiktatásra pedig december 15-én Debrecenben került sor.¹⁹ Szentpéteri Kun Béla tiszántúli főgondnok 1950. június 13-i halála után tisztségére választást írtak ki. A presbitériumok által beküldött szavazatokat március 5-én számolta meg a szavazatbontó bizottság. Erdei Ferenc földmű-

az 1953. december 31-ig nyugdíjellátásban részesítettek nyugdíját az állam folyósítja.

6. Az egyház az istentiszteletek keretében imádkozik az államért.

7. Az egyház tudomásul veszi az iskolák államosítását, valamint azt, hogy ezek illetményföldjei, épületei állami kezelésbe mennek át, a tanári és egyéb személyzetet az állam átveszi. A református egyház kezelésében marad viszont:

a sárospataki református kollégium gimnáziuma, liceuma, tanítóképzője,

a debreceni református kollégium gimnáziuma, liceuma, tanítóképző intézete, a Dóczi leánynevelő intézete,

a pápai református kollégium gimnáziuma,

a budapesti IX. kerületi Lónyai utcai református gimnázium és a kebelébe beolvasztott Baar-Madas leánygimnázium.

Az állam 1968-ig hozzájárul a felsorolt intézmények fenntartásához, ezután viszont az egyháznak magának kell gondoskodnia iskoláiról. Az egyezmény szövegét közli: BOLYKI – LADÁNYI i. m. 97–99. és *Az Út* (szerk.: MORVAY ISTVÁN) 1948. október 10. 1.

16 KÁDÁR i. m. 177–178.

17 Lásd ehhez: LADÁNYI SÁNDOR: *Örségváltás háttérzenével.* = *Confessio* 1991/1.; illetve Uő.: *Vázlatos történelmi áttekintés a Magyarországi Református Egyház közelebbi múltjának alakulásáról.* In: BARCZA – DIENES i. m. 117–118. A főgondnokot 1949. április 6-án iktatta be az egyházkerületi közgyűlés.

18 Ennek okát Révész ekképpen adta meg július 12-én, a Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlésén: „A testi és szellemi kimerülésnek mértéke akkora, hogy pásztori és felvigyázói feladatokat tovább eredményesen nem láthatom el.” Ezt az egyetlen okot adta meg, „mást keresni alaptalan és felesleges törekvés”. Vö.: *Utolsó jelentés az egyházkerület számára (1949. július 12.)* In: RÉVÉSZ: i. m. 128–141.

19 KÁDÁR i. m. 187. Az új püspök székfoglalóját *Eligazodásunk* címmel közli: Református Egyház, 1950. január 1. 7.

velésügyi miniszter, aki közismerten baloldali elkötelezettségű volt, a szavazatok 95,96%-át kapta meg. Az eredményt a zsinati és a konventi elnökségi tanács örömmel üdvözölte. Az egyházkerület világi főjegyzője a Szegedi Tudományegyetem rektora, dr. Kalmár László lett.²⁰ Erdei emellett a Zsinat világi alelnökségét is betöltötte, Kiss Roland pedig mint az Egyetemes Konvent és a Zsinat világi elnöke fungált. Az őrsváltás megtörtént, az egyház kommunista társutas vezetők kezébe került.²¹

1949. augusztus 20-án életbe lépett Magyarország (ezentúl: népköztársaság) új alkotmánya, amely elvben biztosította a vallásszabadságot,²² de ez csak szólam volt, amelyet az állam ugyanúgy nem tartott be, mint az egyezményt. Az 1949. június 26-án megjelent 4105/1949. számú kormányrendelettel elvették a kecskeméti jogakadémiát a reformátusoktól, de a katolikusok is elveszítették az egri, az evangélikusok a miskolci jogakadémiát. 1949. szeptember 5-én az Elnöki Tanács 5. számú rendelete eltörölte a kötelező iskolai hitoktatást, helyébe a fakultatív lépett.²³ Az egyházak mozgástere egyre jobban beszűkült.

ÉBREDÉSI MOZGALOM ÉS AZ EGYESÜLETI ÉLET FELSZÁMOLÁSA

Ladányi Sándor, kortárs református történész, a Károli Gáspár Református Egyetem oktatója úgy gondolja, hogy egy sor egyesület 1946. július 4-i feloszlata²⁴ annak a folyamatnak a kezdete volt, amelynek végére az 1950. december 12-én kiadott „Testvéri Izenet” című püspöki körlevél tett pontot, amely minden missziói tevékenységet az egyház irányítása alá rendelt. Az 1952. március 1-jén hatályba lépett Missziói Szabályrendelet csak betetőzte ezt a folyamatot.²⁵

Ahhoz, hogy jobban megértsük korszakunkat, át kell tekintenünk, hogy milyen előzményei voltak az ébredésnek, valamint az ún. szolgálat-teológiának. Amint az többékevésbé ismert, a 19. század végén, és a 20. század elején döntő mértékben az ún. liberális teológia uralta a hazai protestantizmust,²⁶ de jelen volt a református ortodoxia is. A

20 Erdei Ferenc földművelésügyi minisztert választotta főgondnokává a Tiszántúli Egyházkerület. = Református Egyház, 1951. március 15. 26. Beiktatása április 25-én volt.

21 „Más a helyzet a protestáns egyházaknál. Itt az új vezetők, kik jórészt az Egyházügyi Hivatal akaratából kerültek az élre, már hivatalos színben, tehát mintegy egyházuk nevében tesznek eleget a tőlük elvárt politikai szolgálatnak. Vannak köztük, akik csak a kénytelen alkalmazkodásig mennek el, de a többség, sajnos, nem titkolt buzgalommal, egymásra is rálicitálva, iparkodik a politikai megfelelésben. Ez érvényes a Református Egyházra éppúgy, mint az Evangélikusra. S e politikai megfelelés már nem csak alkalmi nyilatkozatokban ölt formát. Ez hagyján volna, ezt a katolikus vezetők is kénytelenek tenni. Ami azonban jóval súlyosabb: e vezetők egyházaik hagyományos tanításait szabják át az Ideológiának (sic!) megfelelően.” – írja Gombos Gyula. Lásd: GOMBOS GYULA: *A történelem balján II.* Püski, Budapest, 1992, 236–237.

22 Az Alkotmány szövegét többek között közli: Szabad Nép, 1949. augusztus 19. Lásd az 54.§. (1) és (2). Ez utóbbi az állam és az egyház különválasztásáról rendelkezik, de „...az egyházakat nem választottak el az államtól; ellenkezőleg: oly mértékben vetették alá őket az állam kényének, mint soha sehol történelmük során.” Vö.: GOMBOS i. m. 233.

23 LADÁNYI: *Vázlatos történelmi áttekintés...* 123.

24 Ekkor oszlatta fel Rajk László kommunista belügyminiszter pl. a cserkesz szövetséget is. A hivatalos indoklás szerint a fasiszta vagy fasiszta színezetű szervezetek működését tiltották be, a gyakorlatban több egyházi egyesületet eltöröltek a rendelettel.

25 LADÁNYI SÁNDOR: *Vázlatos történelmi áttekintés...* 17.

26 Ennek történetéhez lásd: Márkus Jenő: *Liberális szellem a református egyházban.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2005; MÁRKUS Mihály: *Teológiai irányzatok 1867–1918.* In: *Tanulmányok a Magyarországi Refor-*

19. század végén jelentkező belmissziói mozgalom ezekkel szemben az evangélium befogadására, a Krisztushoz való megtérésre, a hit valódi megélésére helyezte a hangsúlyt. A 20. század első felében színesedett a teológiai irányzatok palettája.²⁷ A Horthy-korszakban a következő irányzatoknak volt jelentősebb támogatottsága a magyarországi reformátusság körében Bolyki János és Ladányi Sándor felosztása szerint:²⁸

1. Egyházépítő ortodoxia²⁹ 2. Belmissziói irányzat.³⁰ 3. Újkantianizmus³¹ 4. Történelmi kálvinizmus³² 5. A barthiánus vagy dialektika teológia³³ 6. Szociális és szolgálat-teológiai irányzat.³⁴

Jos Colijn teológiai-politikai alapon három csoportot különböztet meg a harmincas-negyvenes évek Magyarországi Református Egyházában: Kezdetben a *konzervatív csoportosulás* volt a legerősebb, többnyire ők adták az egyház vezetőit. Ők elsősorban népegyházi keretekben gondolkodtak. Az egyházi *megújulást és ébredést* szorgalmazó köröket nem annyira az egyház világháború utáni sorsa, mint inkább az emberek személyes megtérése érdekelte. Sok szállal kapcsolódtak a háború előtti evangélikációs-ébredési szervezetekhez. Az *egyházi ellenzék* – amely szintén az ébredést szorgalmazta – politikai érdekeket is képviselt. Voltak közöttük kommunista érzelműek, az egyházi vezetést kritizálók, a szocializmus építését támogatók, olyanok, akik az egyház intézményét kívánták átmenteni, valamint egyszerű karrieristák is.³⁵ Nem beszélhetünk homo-

mátus Egyház történetéből 1867–1978. 155–193.; BÍRÓ SÁNDOR – SZILÁGYI ISTVÁN (szerk.): *A magyar református egyház története*. Kossuth, Budapest, 1949. Különösen: V. fejezet: A szabadságharcról az első világháborúig.

27 Ehhez lásd: NÉMETH PAL (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2000.

28 BOLYKI – LADÁNYI 1999.

29 BOLYKI – LADÁNYI 1999, 34–36. Célja a hitvallásos kálvinizmus erősítése volt a liberalizmus rovására. Főbb centrumaként Debrecent lehet számon tartani, nevesebb képviselői között mindenképpen említést érdemel Id. és Ifj. Révész Imre, Makkai Sándor, Csikesz Sándor és Kiss Ferenc.

30 BOLYKI – LADÁNYI 1999, i. m. 36–37. Szabó Aladár, valamint a skót misszió és a németajkú leányegyház munkásságára vezethető vissza a *belmissziói irányzat* kezdete. A kezdetben főként egyesületekben folyó munka 1920 után módosult: Ravasz László tétele szerint szükséges volt az egyház missziósítása és a misszió egyháziasítása. Az „általános keresztyénségnek” is titulált belmisszió és a kálvinizmus tehát közeledett egymáshoz, de az utóbbi nagyobb hangsúlyt szeretett volna fektetni a felekezeti jelleg kibontakoztatására. Legjelentősebb és legismertebb képviselője Victor János volt.

31 Bolyki BOLYKI – LADÁNYI 1999, 37–39. Néhány teológiai tanár (egy ideig Ravasz László is) ennek hatása alatt dolgozott, de az irányzat a gyülekezetekben nem érezte a hatását.

32 BOLYKI – LADÁNYI 1999, 39–40. A történelmi kálvinizmusra elsősorban a hollandiai szigorú református egyházban teret nyerő kálvinizmus hatott. Legjelentősebb hazai képviselője Sebestyén Jenő budapesti teológiai tanár volt, akinek nagy szerepe volt abban, hogy a református egyház főként az „általános keresztyénséggel” szemben megőrizte teológiai identitását.

33 BOLYKI – LADÁNYI 1999, 40–41. A barthiánus vagy dialektika teológia Karl Barth svájci református teológus nevéhez fűződik. Hatása először Kolozsvárott, majd Sárospatakon jelentkezett. Vasady Béla, Nagy Barna, Tavasz Sándor képviselte, hatott Török Istvánra, Bartha Tiborra, Victor Jánosra is.

34 BOLYKI – LADÁNYI 1999, 42–44. Már a Horthy-korszakban jelentkezett a svájci vallásos szocialista eszmékre választ kereső szociális és szolgálat-teológiai irányzat, amely a szociális kérdésekre, majd a háború alatt a szomszéd népekkel való megbékélésre, a zsidóüldözés ellenzésére helyezett nagy hangsúlyt. A háború után ők voltak azok, akik a bűnbánatra hívták fel a reformátusságot. Képviselői között meg kell említeni Jánosi Zoltánt, Bereczky Albertet, Péter Jánost és Tildy Zoltánt. Lásd még: PÁSZTOR JÁNOS: *A svájci vallásos szocializmus és hatásai a magyar reformátusok között (disszertáció)*. Budapest, 1969.

35 COLIJN, JOS: *„Kicsoda ellenünk?”* KEVE, Kiskunfélegyháza, 1997, 13–14.

gén csoportosulásokról. Az utóbbi két csoport egyetértett az egyházvezetés bírálatában, de ez a bírálat is csak felelős volt, mert Révész Imre és Ravasz László püspökök már a háború előtt foglalkoztak a lelki megújulás kérdésével, erről tanúskodnak az egyháztagságról és a presbiteri tisztségről kezdeményezett viták. A két nagyobb szembenálló tábor közötti küzdelemben azonban beleszólt a politika is, így a baloldal által támogatott egyházi személyeknek volt esélyük arra, hogy a református egyház jövőjét érdemben alakítsák, és az egyház irányítását átvegyék.³⁶

Az 1945 utáni éveket három kulcsszóval jellemezhetnénk: ébredés, bűnbánat, útkeresés. A második világháborút követő nyomor, a megrázkódtatások, a politikai rendszer összeomlása alapvetően megváltoztatta emberek millióinak az életét, a csalódások után sokan már csak Istentől reméltek gyógyulást. 1945–50 között hatalmas lelki ébredés söpört végig az országon,³⁷ amely nem volt előzmény nélküli.³⁸ Az ébredés teológiai értelemben véve „...Isten Szent Lelkének olyan kiáradása, melynek hatására aránylag rövid idő alatt tömegek tapasztalják meg Krisztus megváltó hatalmát és szentelik oda magukat Isten országa szolgálatára, az egyház közösségében.”³⁹ Bütösi János meghatározása elsősorban az egyház szemszögéből közelíti meg a jelenséget, hiszen feltételezi, hogy a megtérők beépülnek a gyülekezetekbe. A magyar ébredési mozgalom nagy dilemmája éppen ez: a gyülekezetekben vagy csak külön egyesületben kell-e ezt az egymással való közösséget gyakorolni? Erre a kérdésre a későbbiekben ki fogunk térni. Az ébredés egyik jele a bűnbánat, bűnbánó tömegek jönnek Krisztushoz gondjaikkal, terheikkel, és átadják az életüket Jézus Krisztusnak.⁴⁰ A „felébredtek”, tehát a megtért emberek először is az Istennel való kapcsolatra, a belső hitéletük ápolására, a bizonyosságtételre, a szeretetszolgálatra koncentráltak, csak ezután jöhetett a tudomány, a kultúra, a politika terén való munkálkodás. Ezt az a fontos hittétel is aláhúzza, hogy ez a világ elmúlik, az a maradandó, amit Istenért teszünk.⁴¹ A koronként mindig jelentkező ébredési hullámok minden esetben krisztocentrikusak. Ilyen volt az 1945–50 közötti református ébredés is, de annak ellenére, hogy nem kapott nagy publicitást, és a történet még jórészt feltáratlan, ilyen volt az 1955–58-as és az 1968–71-es magyarországi ébredés is. A mozgalom főként az egyszerű néprétegekre hatott, de a középosztályban, sőt a határokon túl is éreztette hatását. Annak ellenére, hogy komoly kritikát kaptak a halott gyülekezetek és a hitetlen lelkészek, a felébredtek bent maradtak a református egyházban. 1949

36 COLIJN i. m. 15.

37 BOJTOR ISTVÁN: *Misszió a Tiszán innen*. Kazinczy Ferenc Társaság, Miskolc, 1996, 30. Bojtor István szerint az ébredés felerősödését három komponens is erősítette: 1. A Szentháromság Isten hatalma kiáradásának köszönhetően bátor igehirdetők munkája nyomán tömegek fogadták el Krisztust megváltójuknak. 2. A világháborúban kivérzett a magyarság, elvesztette szeretleit, vagyonát, és csak a hit, a reménység maradt Krisztusban. 3. Csalódás a hamis politikai, ideológiai, teológiai tételekben, eszmékben. Ugyanott.

38 A barthi teológia nagy térhódításáról ír a két világháború közötti korszakra vonatkoztatva JÁNOSSY IMRE In: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978*. 363ff. Barth teológiájának középpontjában Isten Igéjének újbóli felfedezése áll, annak minden következményével együtt. Egy másik helyen térünk ki a belmisszió egyesületeinek munkájára.

39 BÜTÖSI JÁNOS: *A koinonia mint az evangélizáció emberi előfeltétele*. = *Teológiai Szemle*, 1993/6. 55.

40 „Bizony, bizony mondom neked, ha valaki nem születik újonnan, nem láthatja meg Isten országát.” (János evangéliuma 3,3)

41 „Mert minden test olyan, mint a fű, és minden dicsőség, mint a mező virága: megszárad a fű, és virága elhull, de az Úr beszéde örökké megmarad.” (Péter első levele 1fejezet 25.vers)

után az új egyházvezetés üldözte a „beteges pietizmusnak” titulált ébredést, és azt igyekezett kitisztítani. Az ébredés során megtértekre, külön közösségekbe tömörülő személyekre használt „bethániás”⁴² jelző komoly megbélyegzésnek számított. Mindezek mellett le kell szögeznünk, hogy a teológiai munka az, amely helyes mederbe tereli az ébredést. Az ébredés és a reformáció nem ugyanaz, de mindkettő szükséges.⁴³ A második világháború után a misszió nyomán ébredés támadt, a felébredtek pedig követelték az egyház reformációját.

Az ébredési mozgalom fontos kérdése volt az egyház reformációja, a népegyház hitvalló egyházzá formálása. Ennek érdekében kezdődött vita az egyháztagság kritériumairól, a presbiterek feladatairól, egyházi szerepéről is. Victor János intette nyugalomra a radikális ébredési-ellenzéki köröket: a reformációnak nem szabad elsodornia a hivatalos egyházat, minden változásnak fokozatosan, egyházi módon kell végbemennie.⁴⁴ A probléma az volt, hogy az egyházi ellenzék lassan elszakadt a krisztusi indítástól, és a szocializmus építését akarta az egyház feladatává tenni. Ez sikerült is nekik.⁴⁵ Az azonban biztos, hogy az ellenzéknek, amely később átvette az egyház irányítását, komoly szerepe volt az 1945–48 közötti útkeresésben, még akkor is, ha szerepüket és jelentőségüket eltulozták, felnagyították később.⁴⁶

Amikor Budán még dörögtek a fegyverek, 1945. februárjában Ravasz László megtartotta azt a prédikációját, amelyben az „amit vet az ember, azt is aratja” bibliai igever alapján élesen bírálta a letűnt rendszert. A korábbi rendszer a „testnek vetett” a javak igazságtalan elosztásával, a kizsákmányolással, a szörnyű háborúval, a népiártással pl. a zsidóüldözéssel. *„A testnek vetettünk és halált arattunk! Vessünk tehát a léleknek! (...) Léleknek nem vetünk addig, amíg bűnbánatot nem tartunk. (...) Isten elé kell állnunk egyenként és megvallanunk, hogy életünkben mennyi volt a hazugság, a hűtlenség, a gyávaság, a képmutatás, a gyalázatos önzés.”*⁴⁷ A múltbeli bűnök között ott van a góg, a hazugság, a képmutatás, a gyalázatos önzés. A felelősséget nekünk kell viselnünk, azt senki sem veszi le rólunk, de a Szentléleknek vethetünk akkor, ha alázatosan elkezdünk dolgozni.⁴⁸

A református egyházban a háború utáni első években a megújulás utáni vágy volt érzékelhető. A Dunamelléki Református Egyházkerület 1945. június 4–10. közötti evangélizációs hetén is a bűnbánat dominált. Az erkölcsi hanyatlás és a Tízparancsolat sárba tiprása volt a szörnyű pusztulás oka.⁴⁹ A Zsinati Tanács 1945. május 9-i ülésén vallotta meg, hogy nem teljesítette prófétai tisztét, nem intette sem a népet, sem a fel-

42 A Bethánia Egylet a magyar protestantizmus egyik legismertebb, leghatékonyabb szervezete volt, amelyről a jövőben még szólni fogunk. Az egylet tagjai ellen az volt a közegyház kifogása, hogy gyakran befele forduló életet éltek, távolságot tartottak a „népegyházzal” szemben.

43 BOLYÓR i. m. 29–31.

44 COLJN i. m. 21.

45 COLJN i. m. 22. Gombos Gyula véleménye szerint a Bereczky és köre által képviselt „keskeny utoteológia” semmiképpen sem tekinthető teológiának, mert ez tulajdonképpen csak a marxizmus-leninizmus messianizmusát öltöztette teológiai mezbe, néhány kulcsfogalmon (bűn, kegyelem, bűnbánat) kívül nem hasonlít sem a reformátorok teológiájára, sem más keresztyén teológiára. Vö.: GOMBOS i. m. 238.

46 Ebben a szellemben íródott meg a „Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978” vonatkozó fejezete is.

47 Idézi: BOLYKI – LADÁNYI 1999, i. m. 81

48 Uo.

49 Uo.

sőbb hatalmat, amikor az Isten törvényével ellentétes útra lépett. Nemcsak az egyháznak, hanem az egész népnek el kell jutnia bűnei felismerésére és megvallására.⁵⁰

Bereczky Albert és köre a Református Gyülekezeti Evangélizáció Baráti Társasága nevű szervezetben – amelynek vezetője Békefi Benő nyíregyházi református lelkész volt – tevékenykedett.⁵¹ Ez az egyesület szervezte meg 1946. augusztus 14–17 között az Országos Református Szabad Tanács ülést.⁵² Bereczky Albert elnöki megnyitójában utalt arra, hogy Isten türelme fogyóban van, az idők jeleivel kényszeríti rá az egyházat arra, amit korábban elmulasztott megtenni. Isten ítéletét bűnbánattal kell fogadni, és vissza kell térni a forráshoz, ahonnan az ősök, a reformátorok is merítettek. Az egyháznak a „szabad egyház a szabad államban” elvet kell vallania.⁵³ A tanácskozás résztvevői több bizottságban⁵⁴ folytattak eszmecserét, amelyből a „C” bizottság jelentéséből – amely az egyház intézményes életével foglalkozott – szeretnék néhány gondolatot idézni. Alapvetően újra akarták gondolni az egyháztagság kérdését. Eszerint a református egyház tagja az lehetne, aki meg van keresztelve, konfirmált, az egyházfenntartásban anyagiilag részt vesz, úrvacsorázik, és élő hite van Krisztusban. Egyházi tisztségviselő a jövőben csak hitvalló lehetne.⁵⁵ Az egyház lényege a misszió, erre mindkét sákramentum⁵⁶ szerzetelési ígéje is mutat, amelyek missziói parancsot is tartal-

50 BOLYKI – LADÁNYI 1999, 82. Bűnbánatra és az új társadalmi rend elfogadására már Kévész Imre is felhívta egyháza tagjait: 1947 áprilisában „közös töredelemre” hívta fel a hívőket a zsidókérdés és az „egyre pogányabb irányú”, 1945 előtti kormányzat miatt, hiszen a magyar reformátusok nem hívták fel erre úgy a figyelmet, mint a német Hitvalló Egyház (Bekennende Kirche). Vö.: POÓR JÓZSEF: *A protestáns teológia Magyarországon 1945–1985*. Kossuth, Budapest, 1986, 29. Az igazság kedvéért el kell ismerni, hogy a második világháború alatt is voltak olyanok, akik felismerték, hogy nem jó irányba haladnak a dolgok. Bereczky Albert így írt 1944-ben „A jövő egyháza” című cikkében: „Sokat gyötört az a gondolat, hogy Isten ítéletének a tüzeben milyen megszokott kereteink és nekünk érzelmileg nagyon kedves alkalmaink éghetnek meg. Rájöttem, hogy nem a mi dolgunk ezen törni a fejünket. Lehet, hogy Isten sok mindent össze fog törni, de ez egészen az Ő hatalmában van. Nekünk azt kell számon vennünk, ami megmarad. Mi marad meg? A Bibliánk... hitvallásaink... megmarad a múltunk. Az a történelemmé vált, és mégis élő örökség, amit Isten kegyelme a magyar népnek a magyar reformáció által adott. Megmarad ez a múlt megsegényítésünkre tükröz gyanánt is. Ha nem lettünk volna hűtlenek az atyák hitéhez, a most elkövetkező ítéletet is másként fogadhatnánk.” Vö.: JÁNOSSY IMRE: *Teológiai irányzatok 1919–1948*. In: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978*. 375–376.

51 A szervezet úgy definiálta magát, mint kimondottan missziói jellegű társaság, szolgálati szerv, nem pedig mint kegyességi mozgalom. Munkája az egész országra kiterjedt, célja a magyarországi református egyház evangélizációs munkájában való támogató részvétel volt. Vö.: BEKEFI BENŐ (szerk.): *Hit útján a magyar jövő felé. Az 1946. évi Országos Református Nagygyűlés emlékkönyve*. Kiadja a Magyar Református Ébredés. Budapest, 1947, 4.

52 Ennek előzménye az az 1945 őszi tanácskozás volt, amelyet a Pasaréti Református Gyülekezetben tartottak kb. harminc, az egyház megújulásáért tenni kívánó lelkész részvételével. A téma a megújulás, a múlttal való szembenézés és az evangélizáció volt. Békefi egyesülete, a Református Gyülekezeti Evangélizáció Barátainak Társasága a szavakat tettekre váltotta, és megszervezte a nagygyűlést. BOLYKI – LADÁNYI 1999, 82–83.

53 BEKEFCZY ALBERT: *Mit akarunk?* (Elnöki megnyitó). In: BEKEFI BENŐ (szerk.): *Országos Református Szabad Tanács – Nyíregyháza, 1946. augusztus 14–17*. Nyíregyháza, 1946. 26–29.

54 A tanácskozáson a következő elnevezésű bizottságok tevékenykedtek: A: Az Ige az egyházban; B: Az egyház és a jövőendő nemzedék; C: Az egyház intézményes élete; D: A gyülekezet élete és szolgálata; E: Az egyházi ének, sajtó irodalom.

55 BEKEFI I. m. 50–51.

56 A református egyház két sákramentumot – azaz szentséget – ismer el: a keresztséget és az úrvacsorát, mivel református felfogás szerint csak ezek szerzetelése tulajdonítható Jézus Krisztusnak.

maznak. Az egyház megújulásának alapvető kérdése a misszió komolyan vétele.⁵⁷ A református egyház felvázolt útja: egység és közösség az evangéliumi egyházakkal, köztük a korábban szeretetlenül kezelt szabadegyházakkal, a törvényesen bevett és elismert vallásfelekezet közötti megkülönböztetés, valamint a reverzális eltörlése, bocsánatkérés a zsidókkal szembeni mulasztások miatt.⁵⁸

Békefi egyesülete és az általa szerkesztett lap, a *Magyar Református Ébredés* 1946. november 1–3. napjain megrendezte Budapesten az Országos Református Nagygyűlést,⁵⁹ amelynek témája „*Hit útján a magyar jövő felé*” volt. A háromnapos rendezvényen ismert református személyiségek tartottak előadást,⁶⁰ a gyűlés több deklarációt is elfogadott. Az egyház szolgálatáról szólva megfogalmazták: a gyülekezetek érezzék, hogy ők maguk az egyház, ahol mindenkinek meg kell találni Istent és a lelki közösséget. Az egyház vezetői felé rámutattak arra, hogy Isten igényli és munkálja az egyháztagok megtérését, közösségeinek megújulását, az egyház reformációját.⁶¹

Ez a két nagyobb rendezvény azért bír jelentőséggel számunkra, mert ezekből láthatjuk, hogy milyen komoly erők munkálkodtak a református egyházban a belső megújulásért. A misszió itt még az eredeti, bibliai értelmében szerepel, a cél az emberek Krisztushoz vezetése.

A Református Országos Zsinat 1947. május 7–8-án tartott ülése az elmúlt évtizedek mulasztásairól vallást téve elismerte, hogy az egyház nem állt mindig az elnyomottak, a kisemmizettek mellé, nem képviselt határozott szociális programot, és „...kereszténynek mertük nevezni, ami nem volt krisztusi, sőt éppen ellentéte volt annak, ami krisztusi.”⁶² A református egyház Zsinati Tanácsa egy év múlva, 1948. április 30-án deklarációt fogadott el, amely a későbbiek során meghatározta a Magyarországi Református Egyház hivatalos teológiai gondolkodását.⁶³ Örömmel állapította meg az egyház vezetése, hogy az 1946. évi I. tc. biztosítja Magyarországon a teljes vallásszabadságot, és hogy az állam nagy részt vállalt az egyházi épületek, létesítmények felújításában. Az egyház megragadott minden lehetőséget arra, hogy a kiemelkedő alkalmakkor pozitívan foglaljon állást a fennálló állami és társadalmi rendhez való viszonyulásában. Vallást tettek egyúttal arról, hogy az egyházi élet valóban megújulásra szorul, valamint hogy a régi társadalmi-politikai formák „Isten rendelkezéséből” tűntek el. A demokrácia klasszikus tanításait és a szabadságjogokat „...nemcsak az evangélium szellemével megegyezőknek, hanem abból egyenesen következőknek”⁶⁴ nevezték, amelyben a református egyháztörténet legnevesebb hagyományai is felismerhetők. A forradalmak és az osztályharcok is éppen azért következtek be, mert az emberek nem hajtották végre a jézusi programot. Az egy-

57 i. m. 56–57.

58 i. m. 71–73.

59 Az alkalmon 378 vidéki helyszínről 3013 személy vett részt, Budapestről pedig további 3000 fő látogatott el a helyszínre. Vö.: BÉKEFI BENŐ (szerk.): *Hit útján a magyar jövő felé*. 126–127.

60 Az előadók a következő személyek voltak: Ravasz László, Békefi Benő, Fekete Sándor, Zsindelyné Tüdös Klára, Victor János, Kádár Imre, Szüle Miklós, Szabó Imre, Bereczky Albert, Molnár Bálint.

61 Az Országos Református Nagygyűlés deklarációja református egyházunk szolgálatáról. In: BÉKEFI BENŐ: i. m. 110–111.

62 BOLYKI – LADÁNYI 1999, i. m. 86.

63 Ezt a Deklarációt megerősítette a Zsinat 1948. június 14–15-i ülése, valamint ez képezte az 1948. október 7-i Egyezmény teológiai alapját is. Vö. BOLYKI – LADÁNYI 1999, 86–87. A deklaráció szövege megtalálható ugyanott.

64 A dokumentumot közli: BOLYKI – LADÁNYI 1999, 87.

ház felelőssége főleg abban áll, hogy nem adott a világnak határozott szociális programot, állásfoglalásokat, ezt most meg kell tennie, szükséges a reformáció, a megújulás. Fel kell emelni a szavát a béke védelmében, és szükséges, hogy a reformátusok is kivegyék a részüket az ország újjáépítéséből. A „Szentírással egyezőnek” ítélték a dokumentum szerzői a nagybirtok felszámolását, a nagyvállalatok államosítását és a földosztást. Leszögezték, hogy a jövőben a „szabad egyház a szabad államban” elvet tartják követendőnek, amely anyagi és politikai önállóságot is jelent egyúttal.⁶⁵ A dokumentum egyfajta politikai fordulatot jelzett a református egyház életében,⁶⁶ itt kezdődött a kibontakozó szocializmus teológiai feldolgozása a református egyházban.⁶⁷ Az egyház készen nyilatkoztatta magát arra, hogy helyzetét az állammal kötött egyezményben rendezze.⁶⁸ A deklaráció alapján építette fel teológiáját az őrsegyház utáni egyházvezetés.

A református egyház vezetésében és teológiai irányvonalában bekövetkező változások nem érintették az evangélizációt, a megújulást. Ezt a tényt támasztja alá az a számtalan rendezvény és evangélizációs alkalom, amelyek közül csak néhányról tehetek említést a helyhiány miatt. 1948 nyarán Budapest-Kelenföldön és a Fásorban is volt evangélizáció, amelyek középpontjában a Jézushoz és a Szentlélekhez fordulás állt.⁶⁹ Július 5–11 között Tahiban a leányok között végzett misszió munkásai, augusztusban gyermekmissziói munkások részére szerveztek konferenciát.⁷⁰ Augusztus végén tartották Alcsúton a Bethánia Egylet 12. táborát, amelyen 3000 ifjú vett részt.⁷¹ Szeptember elején 4000 lélek részvételével rendeztek Vaján ébredési konferenciát, amelynek tárgya Jézus Krisztus volt. Az Út című lap arról cikkezett október 17-i számában, hogy nagyon megnőtt a Szentírás iránti kereslet. Míg 1945-ben 7738 darab jelent meg és kelt el, addig 1947-ben már 19794 Biblia, 10136 Újszövetség és 54900 evangélium talált gazdára. 1949-re 30000 db Szentírás kiadása lett tervbe véve.⁷² Az Útban Szikszai Béni, a Bethánia Egylet vezetője rovatot kapott „Készítsétek meg az Úrnak útát!” címmel.

A Dunántúli Református Egyházkerületben 1948-ban még nagyon sok nehézséggel kellett megküzdeni. Az iratmisszió, a szeretetmunka, a zsidó- és pogánymisszió ügye nagyon elhanyagolt, szervezetlen volt. A gyermekmunkához még hozzá sem kezdtek, a szóróanyagmunka is nagy nehézségekbe ütközött. Az evangélizáció néhány helyen indult meg, de ahol beindult, ott bő termést is hozott.⁷³ A Dunamelléki Református Egyházkerületben nagy lelki ébredés indult meg, bár elmaradt a tiszántúlival és a tiszáninnenivel összehasonlítva. A legtöbb missziói munkás ugyan itt élt, de ezek igen sokat szolgáltak más egyházkerületekben. A gyülekezetek tagjainak 10%-a járt csak templomba, így aztán szükség volt a megújulásra. Ez be is következett a férfi, női, felnőtt, gyermekmisszióban. Be-

65 BOLYKI - LADÁNYI 1999, 88–89.

66 POÓR JÓZSEF: *Századunk és a protestantizmus*. Kossuth, Budapest, 1981, 110.

67 POÓR JÓZSEF: *A protestáns teológia Magyarországon 1945–1985*. Kossuth, Budapest, 1986, 39.

68 JÁNOSSY IMRE: *Teológiai irányzatok*. In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978, 378–379.

69 Az Út, 1948. július 25. (I.évf. 3. szám) 3.

70 Az Út, 1948. július 25. 8.

71 Az Út, 1948. augusztus 29. 4.

72 Az Út, 1948. október 17. 4.

73 Makkai Sándor konvinti missziói eloadói jelentése az Egyetemes Konvent 1949. május 19-i ülésére. 1–2.o. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (a továbbiakban: Zsinati Levéltár), 2.e. fond 5. IV. Missziói jelentések

indultak a családlátogatások, a házi istentiszteletek,⁷⁴ és a Bethánia Egylettel is együtt tudtak működni.⁷⁵ A tiszáninneri ébredés és misszió mozgatói egyrészt hívő lelkipásztorok és nők voltak, úgy is lehet fogalmazni, hogy a nők jelentették az ébredés élcsapatát. 1948-ban komoly ébredés bontakozott ki az egyházkerületben, de még mindig voltak lelkészek, akik elzárkóztak az evangélizációtól. 77 gyülekezet rendezett egyhetes hitmélítő alkalmat, két munkatársképző tanfolyam is indult Miskolcon és Sárospatakon. A Tiszántúli Református Egyházkerületben szintén áldásos munka folyt a lelkészek és a presbiterek „felébresztésére”. Sikeres volt az ifjúsági, annál kevésbé sikeres a gyermekmunka, ez utóbbi oka a munkások hiánya volt. 275 gyülekezetben rendeztek evangélizációt, különösen sok fiatal adta át az életét Jézusnak.⁷⁶ 1948 egyébként az ifjúsági misszió éve volt az országos egyházban, több ifjúsági munkást és lelkészt is munkába állított a Konvent. 1948 nyarán az ifjúsági evangélizációkon meglepően sokan jelentek meg és tértek meg.⁷⁷

1949-ben tovább folytatódott a lelki ébredés, ahogy az a konventi missziói előadó jelentéséből kiderül. A Dunántúlon 1949 „Isten kedves esztendejének” bizonyult, mert sokan jutottak hitre, akik aztán a munkába is bekapcsolódtak. Habár továbbra is voltak nehézségek (pl. a fiú és leánymunkában), az evangélizációs alkalmak megsokszorozódtak, a hitélet megerősödött. A Dunamelléken is több tízezer ember jutott elő hitre, de Makkai Sándornak el kellett ismernie, hogy sok esetben a lelkipásztorok hozzáállásával komoly baj volt. Nagy nehézségek adódtak a férfiak, a fiúk és a presbiterek közötti munkával kapcsolatban.⁷⁸ Többnyire hívő lelkészek munkaközösségei végezték a missziói szolgálatokat a Tiszáninneren. A bibliakörök, biblitanfolyamok gyümölcse beérett, komoly lelki élet folyt itt. A legnagyobb eredményt a nők közötti szolgálat hozta. Míg a férfiak és a presbiterek közötti munka ebben az egyházkerületben a több évtizedes hanyagság miatt gyengélkedett, a Tiszántúli Református Egyházkerülettel kapcsolatban éppen ennek az ellenkezőjéről számolhattak be. 1949 itt is az ébredés és a szolgálatvállalás ideje volt.⁷⁹ 1949 nyarán a debreceni Református Evangélisták Munkaközössége két ifjúsági konferenciát, lelkészek találkozóját, női konferenciát, és a szatmári egyházmegyében kilenc helyen „bokorevangélizációkat” rendezett. Mindezeket „gazdagon megáldotta az Úr”, sokan jutottak hitre.⁸⁰ Az ébredési alkalmakról folyamatosan tájékoztatást adott a református egyházi sajtó, de ezek a híradások 1950 tavaszán – az új kurzus jegyében – lassan elmaradtak, a nyilvános evangélizáció megszűnt.⁸¹

A misszió fellendülésével párhuzamosan folyt a teológiai háttérmunka, mert a misszió fogalmát is tisztázni kellett.⁸² Amint azt fentebb említettük, a Szabad Tanács

74 Makkai ezzel kapcsolatban kénytelen volt megjegyezni, hogy a házi istentiszteleteknél komoly veszélyt jelent a világius beszélgetésbe vagy szektás magatartásba torkollás. Idézett dokumentum: 3.

75 Idézett jelentés: 2–3.

76 Idézett dokumentum: 4–5.

77 Idézett dokumentum: 8–9.

78 Makkai Sándor konventi missziói előadó jelentése az Egyetemes Konvent 1950. május 12-i ülésén. Zsinati Levéltár, 2.e.fond 5.doboz IV. 1–3.

79 Idézett dokumentum: 3–6.

80 Józán László levele a debreceni Református Evangélisták Munkaközösségének, 1949. augusztus 6. Zsinati Levéltár, 2.e. 112. doboz XVII. 1.

81 Lásd pl. a Református Egyház 1950 tavaszi számait.

82 „A [tiszántúli – M.A.] egyházkerület lelkési közössége szaporodik, s a missziói alkalmakon többnyire ennek tagjai szolgálnak. Az igetanutmányok és lelki beszélgetések mellett most a hitvallások tanulása kerül előtérbe, és a legfontosabb teológiai kérdések tisztázása.” Makkai Sándor idézett 1950-es jelentése, 4.

1916-ban megfogalmazta, hogy a missziói parancsnak való engedelmeskedés előfeltétele az egyház megújulásának. 1947-ben megszűnt a Szabad Tanács,⁸³ 1948 augusztusában pedig Békefi Benő egyesülete, a Református Gyülekezeti Evangélizáció Barátainak Társasága is.⁸⁴ Az ébredés során kétségtelenül szükségessé vált a missziói munka összehangolása, amely munkában oroszánrészt vállalt Makkai Sándor, az Egyetemes Konvent missziói előadója. Ő a misszió új értelmezését teológiailag nem alapozta meg kellőképpen, amely később súlyos visszaélésekhez vezetett. A misszió nagyon sokrétű dolog, de Makkai főleg a gyülekezeti misszióra koncentrált, a gyülekezet lett a misszió alanya és tárgya, végül az egyház azonos lett a misszióval. A missziói munka kerete beszűkült, innen csak egy lépés vezetett a Missziói Szabályrendelethez, az egyesületek, a külmisszió felszámolásához, majd a fogalom teljes átértékeléséhez.⁸⁵ A korszak helyes megítélésekor nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Makkai Sándort és körét a jó szándék vezette akkor, amikor rendezni kívánta azt az áldatlan helyzetet, amely a Magyarországi Református Egyházat az ébredés kezdete óta jellemezte. Az egyház feladata az Ige hirdetése, és végső soron az egyháznak magának kellene a missziót végeznie. Miután ő maga erre alkalmassá vált, a felelős posztokon hívő-hitvalló személyek álltak, már nem volt szükség arra, hogy ez a munka jórészt külön egyesületekben folyjék. A megfelelő összhangra is oda kellett figyelni: „a fürdővízzel nem szabad kiönteni a gyereket”, tehát nem is tervezték az egyesületi hálózat teljes felszámolását. Legalábbis egyelőre. A gyülekezeti missziói munkát össze kellett hangolni. Az Egyetemes Konvent kiadványaként jelent meg 1947 őszén az „Útmutató – a gyülekezeti misszió munkájához”, amely tulajdonképpen körlevél volt, és hasznos tanulmányokat, írásokat tartalmazott. Az 1948. tavaszi számban például az ifjúsági, gyermek-, férfi- és nőmisszió, a diakónia és a misszió munka terve tárgykörben jelent meg számos írás. Az őszi számot több teológiai cikk, valamint a misszió eseményeiről szóló beszámoló színesítette.⁸⁶ Elnellett szintén a Konvent gondozásában „Ezeket szőljad!” címmel az ifjúsági misszió munkásai számára is készítettek egy útmutatót, amelyben bibliai, egyháztörténeti, hitvallási, életgyakorlati kapcsolatos írásokat lehetett olvasni.

Makkai Sándort minden bizonnyal a jó szándék vezette akkor, amikor az egyház missziói munkatársai által 1948. július 14–16-án megrendezett sárospataki konferencián létrehozták Országos Református Missziói Munkaközösséget.⁸⁷ A szervezet működését leíró tervezetben⁸⁸ így fogalmaz: „A missziói munka lényegében gyülekezeti, a gyülekezet által és a gyülekezetért folyik.”⁸⁹ A gyülekezeti misszió irányítója összefogóan a lelkipásztor, az Egyetemes Konvent pedig felügyeli ezt a munkát. Az egész tevékenysé-

83 KOOL, ANNE-MARIE: *Az Úr csodáisan működik. A magyar protestáns külmissziói mozgalom (1756–1951)* III.kötet. Harmat – Protestáns Missziói Tanulmányi Intézet, Budapest, 2000. 35.

84 A feloszlatast Békefi a szolgálat nehézségével, a lelkészek ellenállásával indokolta, amelyet megerősített az is, hogy beépültek a nyíregyházi gyülekezet és a Makkai-fele missziói munkaközösség szolgáló közösségebe. Az Út, 1948. augusztus 22. 1.

85 KOOL i. m. 38–39.

86 Makkai Sándor (Szerk.): *Útmutató a gyülekezeti misszió munkájához. Körlevél a lelkipásztorokhoz és a missziói munkásokhoz.* 1948 tavaszi és őszi számok. Kiadja: a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje. Budapest, 1948.

87 LADÁNYI i. m. 126.

88 A tervezeten a munkaközösség neve még „A Magyarországi Református Egyház Missziói Munkaközössége”. Zsinati Levéltár, 2.e.fond 5. doboz IV. 1.

89 Idézett dokumentum 1.

get a Konvent missziói előadója volt hívatott koordinálni. Az Országos Missziói Munkaközösségnek ezért továbbra sem lehetett feladata a munka „diktálása”, hanem csupán koordinációs feladatokat kellett ellátnia, valamint segítséget nyújthatott azoknak a gyülekezeteknek, amelyek ezt igényelték. Milyen gyakorlati haszna volt az új munkaközösségnek a tervezet készítőjének szándéka szerint? Először is országos, tehát legmagasabb szinten folyt a vezető- és missziói munkásképzés. Másrészt viszont a munkaközösség fel akarta vállalni a sajtómunkát is: könyvek, traktátusok, folyóiratok kiadását. Harmadrészt szükség volt országos intézmények (konferenciatelepek, üdülők) fenntartására.⁹⁰ Úgy képzelték el, hogy a szervezet munkaágakból áll, ezek élén az Intéző Tanács áll, amelynek elnöke a konventi missziói előadó.⁹¹ A tervet tettek követték és az Egyetemes Konvent áprilisi ülésén kimondták, hogy szükség van egy szabad missziói munkaközösség megalakítására. Makkai tárgyalásokba bocsátkozott a Bethánia Egylet képviselőivel is azzal kapcsolatban, hogy be kívánnak-e kapcsolódni a munkaközösség munkájába. A négy egyházkerületi missziói előadó és Makkai Sándor július 9-én ült asztalhoz a Bethánia vezetőivel. A bethánisták kifejtették, hogy több lelkész szektásnak bélyegzi őket, és nem tudnak közösséget vállalni „az egyházi köntösbe öltözött világiassággal.” Az ő ébredési teológiájuk valódi kálvinista teológia. Az egyház hivatalos képviselői azzal érveltek, hogy az erőket egyesíteni kell, a két fél segíti egymást, és a munka élharcosa munkaágként éppen a Bethánia lenne. Az ébredésből így újul meg az egyház.⁹² A Bethánia Egylet bekapcsolódása a hivatalos egyház munkájába hosszabb folyamat volt. Szikszai Béni Az Út 1948. július 11-i számában az evangélizációs erők egyesítése mellett tört lándzsát, amely során nem engedhető meg, hogy a gyülekezeti, közösségi érdekeket a lélekmentéssel szemben bárki is előtérbe helyezze.⁹³ A Bethánia örömmel fogadta az egyesület és a református egyház helyzetének rendezésére irányuló tárgyalásokat, amely azért is fontos volt, mert a tagok 90%-a a református egyházhoz tartozott.⁹⁴ Az Országos Missziói Munkaközösség a július 14–16 között Sárospatakon tartott konferencián alakult meg, amelyen 55 egyházi munkatárs vett részt. Kimondták, hogy a munkaközösség nem egy merev szervezet, vagy külön test az egyházon belül, hanem csupán segítőszolgálat ellátására vállalkozik. Egyik célja a missziói munkások képzése, akiket ajánlani fog az egyházmegyéknek és a gyülekezeteknek, a másik pedig az iratmisszió, sajtószolgálat felajánlása. A munkaközösség evangélizációs ága 1948 őszére országos hitébresztő konferenciák szervezését tervezte.⁹⁵ Augusztus elején körlevélben fordult a presbitériumokhoz, amelyben kérte őket, hogy kapcsolódjanak be a missziói munkába, valamint figyelmükbe ajánlotta, hogy az egyházat és a missziót a gyülekezeti tagok önkéntes adományából kell hosszú távon fenntartani.⁹⁶ Az

90 Idézett dokumentum 1–3.

91 Idézett dokumentum. 4.

92 Jegyzőkönyv az Egyetemes Konvent által kiküldött bizottság és a Bethánia Egyesület megbízottai között 1948. július 9-én folytatott tárgyalásokról. Zsinati Levéltár 2.c.fond 112. doboz XVIII. 1–6.

93 SZIKSZAI BÉNI: *Egyesíteni kell az evangélizációs erőket.* = Az Út, 1948. július 11. 1.

94 *Bethánia az egyháztól – az egyház a Bethániáról...* = Az Út, 1948. július 11. 3.

95 MAKKAJ SÁNDOR: *Országos református missziói munkaközösség.* = Az Út, 1948. július 25. 1.

96 Üzenet a presbitériumokhoz. = Az Út 1948. augusztus 8. 1. A levélben többek között ez olvasható: „A megalázkodás és hálaadás imádságos légkörében vigyék Isten trónja elé egyházunknak a lelkeken át való megújulása nagy könyörgését, féltelmes megítélését, és kegyelemből való boldog reménységét. Adják át és ajánlják fel az egyház Urának, a feltámadott Krisztusnak életüket, szolgálatukat. Egyházunk lelki értelem-

Országos Missziói Munkaközösség és az egyház missziói tényezői közötti összhang megteremtése volt annak az Országos Missziói Konferenciának a célja, amelyet szeptember 15–17-re hívtak össze Monorra.⁹⁷ Itt a Bethánia Egylet vezetője, Szikszai Béni bejelentette, hogy szervezete, mint a C.E. mozgalom református ága csatlakozik a Munkaközösséghez, és sáfársága 10%-át felajánlja a misszió központi pénztársa céljaira.⁹⁸ Az Egyetemes Konvent szeptember 9-én elfogadott, tárgyalási alapul ajánlott dokumentumát a Bethánia november 21-én tartott közgyűlése is megtárgyalta, és azt el is fogadta. Az egyesület létrehozta a református egyesületi tagokat tömörítő *Református C.E. Mozgalmat*, mint a missziói munkaközösség egyik munkaágát, amely szervezeti autonómiával rendelkezett, de el kellett fogadnia az Egyetemes Konvent felsőbbiségét tanításbeli, erkölcsi, egyházügyi kérdésekben.⁹⁹ Ezt az Egyetemes Konvent és a Zsinat Elnökségi Tanácsa is jóváhagyta 1949. január 6–7-én.¹⁰⁰ Így aztán részlegesen sikerült bevonni a református egyházi misszióba az evangéliumi ébredés legnagyobb múltú és táború magyarországi egyesületét.

1949-ben kezdődött az egyesületi munka elsorvasztása is. Az Út február 20-i számában komoly támadást intéztek az „egyházellenes erők” ellen. A cikk szerzője szerint, aki „Egyházi Pál” néven írt, a restaurációs ellenforradalmi erők először az evangélizációt, mint a megújulás segítőjét vették célba, majd miután az egyház népére igenis hatott az ébredés, módszert váltottak, és „meddő és terméketlen pietizmusba” szertétek volna szorítani a megújulást.¹⁰¹ A cikknek nem is kellene nagy jelentőséget tulajdonítani, ha az ötvenes években nem érik hasonló vádak a továbbra is összejáró közösségeket. Az egyházvezetés részéről határozottan megfogalmazódott az az amúgy nagyon helyes szándék, hogy egységes koordinációt adjanak a misszióknak, de ezen továbbmenve egyre több szó esett a zárt közösségek, így az egyesületek felszámolásáról. A Magyarországi Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége (SDG) nevű református diákszervezet is „belátta”, hogy a társadalmi elkülönülés nem szolgálja a helyes célt, ezért

ben romokban hever és Nehémiás prófétával kell vallanunk, hogy „gyalázatául” vagyunk Krisztusnak ebben a világban és csak amilyen teljes őszinteséggel tudjuk ezt elfogadni és magunkénak vallani, láthatjuk meg a hűséges Isten kegyelméből azt, hogy a költő szavával egyházi létünk képe mégis „romon virág.” (...) Ha valaha, most tudnunk kell, hogy egyházunk csak a maga áldozatának önfenntartó erejéből maradhat meg, ami azt jelenti, hogy boldog szegénkezéssel visszauadja egy csekély töredékét mindannak a lelki és anyagi kincsnek, amit Istentől érdemtelenül és felbecsülhetetlenül kapott. Akit elrémít az a gondolat, hogy az egyházat és benne a missziót a magunk áldozatából kell fenntartanunk, az Isten ítéletét mondja ki önmaga felett, vagyis azt, hogy nem tagja a Krisztus testének és így az elválasztottak egyházának.”

97 A konferencia jelentőségét mutatja, hogy azon megjelent 4 püspök, 3 lelkész és 2 világi főjegyző, 24 esperes, 4 espereshelyettes, 29 missziói előadó, 1 helyettes, az OMMK részéről a gyermekmisszió, az ifjúsági misszió, a nőszövetség, az evangélizációs munkaág, a gyülekezetlépítési munkaközösség, a pogánymisszió, a zsidómisszió, a diakóniai munkaág, a nevelői munka és a sajtószolgálat, valamint a Bethánia képviselője. Vö.: Ifj. SZABÓ DÁNIEL: *Az Országos Missziói Konferencia*. In: Makkai Sándor (szerk.): *Útmutató*. 1948. ősz. 82.

98 I. m. 85.

99 Tanbeli kérdésekben a Biblia, a Heidelbergi Káté, a II. Helvét Hitvallás, erkölcsi kérdésekben a Szentírás irányadó. A szervezet tagjai kötelesek látogatni a református gyülekezetek alkalmait. Vö.: Jegyzőkönyvi kivonat a Bethánia Egylet 1948. november 21-én tartott közgyűlése jegyzőkönyvéből. Zsinati Levéltár 2.e. 5. doboz II. 1–2.

100 Kivonat az egyetemes konventi és zsinati elnökségi tanács Budapesten, 1949. január 6–7. napján tartott ülésének jegyzőkönyvéből. Zsinati Levéltár, 2.e. fond 5.doboz II.

101 EGYHÁZI PÁL: *Lehullt a lepel*. = Az Út, 1949. február 20. 3.

egyesülethől szabad missziói közösséggé alakult át.¹⁰² A cél egyre inkább az volt, hogy a missziói munkát már nem a belmissziói egyesületek, hanem maguk a gyülekezetek végezzék.¹⁰³ Ennek szellemében fogalmazta meg Makkai Sándor 1949 tavaszán, hogy az evangélizációnak gyülekezetszerűnek és nem individualistának kell lennie, mert az evangélizáció a gyülekezetben és a gyülekezetre, mint Krisztus testére nézve ébreszt fel a bűnből. A felébredt ezért azonnal bekapcsolódik a gyülekezet közösségébe. A szociális evangélizáció lényege, hogy az egyéni üdv helyett Isten országára kell irányulnia.¹⁰⁴

1949 nyarán-őszén vitának adott helyet Az Út című lap. A vita témája a „Közösségből gyülekezetbe?” kérdésköre volt, amelyre többen is reagáltak. Farkas József véleménye az volt, hogy a közösségnek a gyülekezetben az őt megillető helyre kell kerülnie, hogy ott egy szív dobogjon, ne pedig több szív marakodjon egymással. A közösség által az egész egyház megelevenedik.¹⁰⁵ A megújult egyház felé a gyülekezeti közösségeken keresztül vezet az út, nem az alvók között kell feloldódni a felébredteknek, hanem a még alvóknak kell megtérni és a hívő közösségekbe beolvadni. A közösségellenesség hamis egyházhűséget tükröz. – mondta M.Szabó Imre.¹⁰⁶ Hajdú Péter úgy látta, hogy a kis-közösségeknél is szemléletváltás kell: ha elhiszik, hogy Isten életre tudja kelteni az alvó gyülekezetet, és ezért imádkoznak, máris a centrumba kerülnek a perifériáról.¹⁰⁷ A közösségeket védendő, Szikszai Béni is tollat ragadott, és megosztotta az egyházi közvéleménnyel, hogy ők hűek az egyházhoz, akkor is azok voltak, amikor lenézték, bántották őket, sok helyen a bethániás lelkészeket nem engedték szolgálni, csodaszámba ment, ha egy Bethánia-tagot presbiterré választottak. Ahol a lelkipásztor felismerte a Bethánia szolgálatának jelentőségét, ott az egylet beépült a gyülekezeti szolgálatba.¹⁰⁸

Az Egyetemes Konvent Elnöksége 1949. nyár végén döntést hozott a református egyesületek feloszlataásáról, amelyről a belügyminisztériumot is értesíteni kellett. Erre az értesítésre Pálffy Ernő miniszteri tanácsos válaszolt.¹⁰⁹ Ekkor a következő egyesületekről volt szó: Bethánia Egylet, International Hebrew Christian Alliance Magyarországi Szövetség,¹¹⁰ Kecskeméti Református Egyesület, Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE),¹¹¹ Külmissziói Szövetség,¹¹² Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség (MEKDESZ),

102 *Átalakul a Soli Deo Gloria.* = Élet és jövő, 1949. április 9. 3.

103 Nem kívánok részletesebben belemenni ennek a kérdésnek a taglalásába. Megérne egy külön tanulmányt, de a liberalizmus fogságában vergődő református egyháznak a 19–20. század fordulóján igenis nagy szüksége volt ezekre a közösségekre, és éppen a gyülekezeti többség volt az, amely nem fogadta be a „hívőket.”

104 „Az a kérdés, hogy megtörténik-e az evangélizációnak az az egységes teológiai tisztázása és gyakorlati átértékelése, ami az egyéni megtérésekben és az »ekklézis» elszigetelődésekben megrekedt szolgálatot átrendíti az evangélium szerinti gyülekezeti evangélizáció szolgálatába és hívő lelkipásztorok és pásztori lelkek közösségében az élő és hívő gyülekezet, a lelki egyház építő erejévé válik a Szentlélek vezérlése alatt.” MAKKAJ SÁNDOR: *Református gyülekezeti evangélizáció.* = Az Út, 1949. május 22–28. 1.

105 FARKAS JÓZSEF: *Közösségből gyülekezetbe?* = Az Út, 1949. augusztus 1. 1–2.

106 M. SZABÓ IMRE: *A közösség a gyülekezet »jobbik éneje»* = Az Út, 1949. szeptember 18. 2.

107 HAJDÚ PÉTER: *Centrum és periféria.* = Az Út, 1949. szeptember 25. 2.

108 SZIKSZAI BÉNI: *Közösségből gyülekezetbe?* = Az Út, 1949. szeptember 4. 5.

109 A 884/1949. számú levelét közli: LADÁNYI i. m. 124ff., 27. jegyzet keretében.

110 LADÁNYI i. m. 125. Pálffy indoklása szerint teljesen felesleges megkülönböztetést tenni a keresztyén egyházakon belül zsidók és nem zsidók között.

111 Uo. az indoklás úgy szólt, hogy az egyesület céljait az állam megfelelő szervezetein és neveléspolitikáján keresztül teljes egészében megvalósítja.

112 Uo. Mert a külmisszió nem egyesületi, hanem egyházi feladat, hangsúlyozta Pálffy.

Magyar Evangéliumi Szövetség (Alliance), Magyar Keresztyén Leányegyesületek Nemzetközi Szövetsége, Magyarországi Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége (SDG), Vakok Világossága Társaság, Országos Református Lelkészegyesület (ORLE), Országos Református Szeretetszövetség (ORSZ), Országos Református Tanáregyesület.¹¹³

Az SDG december 17-én tartotta meg a feloszlását kimondó rendkívüli közgyűlést, vagyonát a református egyház vette át. A feloszló egyesület vezetői egyúttal kérték, hogy volt munkatársaikat vegye át az egyházi ifjúsági misszió.¹¹⁴ November 15-én a Külmissziói Szövetség tett hasonlóképpen, de munkáját folytathatta a Missziói Munkaközösség külmissziói munkaágaként.¹¹⁵ A Bethánia Egylet többször is kimondta a feloszlását, de a konventi elnökség formai okokra hivatkozva az értesítést mindig visszaküldte hiánypótlásra, míg végül 1950. március 6-án utolsó alkalommal terjesztette be a megfelelő dokumentumokat. A feloszlott szervezetek anyagi ügyeit vizsgáló bizottság ezután nyomatékosan felszólította az egyesületet, hogy szervezeti működést ezután már ne fejtessen ki.¹¹⁶

Az Országos Református Lelkész Egyesület (ORLE) és az Országos Református Presbiteri Szövetség (ORPSZ) olyan nagy erőt képviselt, olyan jelentőséggel bírt a Magyarországi Református Egyházban, hogy Kiss Roland, a Konvent és Zsinat későbbi világi elnöke, honvédelmi államtitkár 1948-ban „ötödik püspökségnek” nevezte a két szervezet elnöki tisztségét.¹¹⁷ Valóban jelentős volt a két ikerszervezet, hiszen tömörítette egyrészt a lelkesi kart, másrészt pedig a presbiterek jelentős része is tagságot vállalt az ORPSZ-ben.

A két egyesület 1949. július 25-i tisztikari és szeptember 1-jén tartott választmányi ülésén döntés született a szervezetek feloszlásáról.¹¹⁸ Ez utóbbin mindennek ellenére még elfogadták a két szervezet 1950. évi költségvetését. Az ORPSZ vezetésének megbízatása lejárt, illetve Révész Imre alelnök, valamint Darányi Lajos lemondott tisztségeiről,¹¹⁹ ezért szeptember 2-án új vezetőket választottak. Elnök ismét Szabó Imre, alel-

113 Tekintve, hogy a nevelés állami feladat lett, az egyesület nem tudta már ellátni feladatát.

114 Levél az Egyetemes Konvent Elnökségéhez az SGD feloszlása tárgyában (1949. december 19.) Zsinati Levéltár, 24. fond a. 6. doboz. SDG iratai.

115 Kivonat a megszűnő egyházi jellegű egyesületek vagyoni helyzetének tisztázására a konventi és zsinati elnökségi tanács által kiküldött bizottságának 1950. március 24-én Budapesten tartott üléséről. Zsinati Levéltár, 24. fond a. 4. doboz

116 Kivonat a megszűnő egyházi jellegű egyesületek vagyoni helyzetének tisztázására a konventi és zsinati elnökségi tanács által kiküldött bizottságának 1950. március 24-én Budapesten tartott üléséről. (II.) Zsinati Levéltár 2.e. fond 5. doboz II. 1.o. Itt nem ugyanarról a dokumentumról van szó, mint a 111. jegyzetben idézett jegyzőkönyv, de ugyanarról a tanácskozásról két jegyzőkönyv is készült, ez utóbbi az előzőnek a folytatása. Az egyesület feloszlásáról csak egy rövid közlemény jelent meg az egyházi sajtóban. „A Bethánia feloszlott. A C.E. Szövetség, közismert nevén Bethánia Egylet legutóbbi közgyűlése egyhangú határozattal kimondta az egyesület feloszlását. Gyűlékezeteinkben betöltött munkakörét ezután maga a református egyház látja el.” = Református Egyház, 1950. április 1. 18. A Bethánia ennek ellenére meg akarta tartani zárt formáit, a tizedszedést, a Bethánia életformáját akarták alkalmazni a biblikori tagokra is. Vö.: SZABÓ IMRE: *Ég, de meg nem emésztetik. Naplók 1914–1954.* Budahegyvidéki Református Egyházközség, Budapest, 2001, 192–193.

117 SZABÓ I. i. m. 182.

118 *Tájékoztatás az ORLE és az ORPSZ feloszlását kimondó közgyűlés számára.* = Református Egyház. 1950. április 1. 12.

119 Révész Imre tisztsége azért szűnt meg, mert lemondott a lelkipásztori jellegéről, Darányi Lajos pedig egészségügyi okok miatt volt kénytelen megválni a posztjától.

nök Enyedy Andor, Bereczky Albert, Makkai Sándor, Victor János, Egerházy Lajos, Farkas Ignác, valamint „a megválasztandó tiszántúli püspök” lett. Főtitkárokká pedig Balla Árpád hajdúnúási és Dobos Károly budapesti lelkipásztort választották.¹²⁰ A felszámolás már eldöntött tény volt, amikor Szabó Imre levélben fordult a Konvent Elnökségi Tanácsa tagjai felé, amelyben bejelentette, hogy a két szervezet felszámolását még hajlandó ugyan levezényelni, de a továbbiakban ne számítsanak az elnöki közreműködésére. 1947-ben még birta a Konvent Elnökségi Tanácsa bizalmát, de ez 1949 végére elillant. Másrészt pedig kifogásolta, hogy a Magyar Presbiter című lap 1949-ben csak egy alkalommal jelenhetett meg. A tagdíjak nem folynak be, a konferenciák költségét nem tudják előteremteni, a hatalmas lelki igény ellenére „felszárnyal és lekötött félkarral” nem lehet munkát végezni. Ezzel burkoltan kifogásolta, hogy az egyház vezetése nem támogatja a munkáját.¹²¹ A két szervezet számvevőszéke 1950. március 16-án tartotta ülését, amelyen kisebb szabálytalanságot találtak.¹²² Dr. Matolcsy Sándor, az ORPSZ világi, valamint Szabó Imre, az ORLE és az ORPSZ lelkési elnöke tollából tájékoztatás jelent meg a *Református Egyházban*.¹²³ A dokumentum leszögezte, hogy az egyházi munka felelős területe maga az egyház, és éppen ezért ennek az elvnek a megvalósulása hónapok óta olyan módon van folyamatban, hogy az egyesületek egymás után mondják ki szabályos közgyűlési határozattal a feloszlásukat. A református lelkipásztorok és presbiterok felismerték múltbeli vétkeiket és mulasztásaikat, hogy kezük alatt az egyházi élet erőtlenné vált. Az egyház új életre kelése idején szükség van arra, hogy tovább dolgozzanak. „A lelkészek és presbiterok közös szolgálatának útjáról határozott és világos terveink vannak, amelyeket egyházunk vezetőségével letárgyalva, a lelkipásztorokkal és a presbiterekkel is meg fogunk tárgyalni.”¹²⁴ Az ORLE és az ORPSZ nagy szolgálatot végzett a lelkészek továbbképzése és a presbiterok nevelése terén, de tagjait nem ezek a tevékenységek, hanem az Úr szeretete tartotta össze. Annak ellenére, hogy „Régi jogi keretek és formák időszerűtlenné és sokszor akadállyá válhatnak az új társadalmi rendbe való beilleszkedésben”,¹²⁵ az egyesületek munkáját a lelkészek és a presbiterok munkaközössége fogja folytatni.

A szervezetek feloszlása április 11-én történt meg, bár az első közgyűlést április 3-ra hirdették meg, de az határozatképtelennek bizonyult. Az ORPSZ közgyűlésén Nagy Sándor pénztárnok ismertette az 1949. évi zárszámadást, majd felszámoló bizottságot választottak.¹²⁶ Ezt követően határozat született az ORPSZ feloszlásáról. Az egyesület vagyona a közegyházra szállt, azt az Egyetemes Konvent keretén belül folyó presbiteri munkára szánták. A feloszlást május 4-én hagyta jóvá a belügyminisztérium.¹²⁷ Ugyan-

120 Az Országos Református Lelkészegyesület és az Országos Református Presbiteri Szövetség Debrecenben, 1949. szeptember 1-jén tartott választmányi ülésének jegyzőkönyve. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 10. fond 1.d. ORLE és ORPSZ iratai.

121 Szabó Imre emlékirata a Konventi Elnökségi Tanácshoz (1949. december 4.) In: SZABÓ I. i. m. 431–432.

122 Jegyzőkönyv az ORLE és az ORPSZ számvevőszékének gyűléséről. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára 10. fond 1.d. ORLE és ORPSZ iratai.

123 Tájékoztatás az ORLE és az ORPSZ feloszlását kimondó közgyűlés számára. = Református Egyház, 1950. április 1. 12.

124 Uo.

125 Uo.

126 Ennek tagjai voltak: Szabó Imre, dr. Matolcsy Sándor, Dobos Károly, Szabó Sándor, Okos Gyula és dr. Nagy Sándor.

ekkor szűnt meg az ORLE és az Országos Református Jóléti és Gazdasági Társulat, az ORJO is.¹²⁸ Az ORLE és az ORPSZ felszámolása után a Konvent úgy határozott, hogy a missziói szervezetben egy lelkészi és egy presbiteri munkaágat iktatnak be, a missziói kérdéseken túl pedig a lelkészeket és a presbitereket érintő ügyek számára külön konventi lelkészi és presbiteri bizottságot alakítanak.¹²⁹ Az egyházi egyesületek „önmaguktól” kimondták a feloszlátásukat, és valószínűleg Péter János püspök volt az, aki kijárta Kádár János belügyminiszternél, hogy ezek a szervezetek szabadon dönthessenek a vagyoniuk sorsáról. Ez ugyan benne volt az alapszabályukban, de könnyen megtörténhetett volna az, hogy mindent államosítanak. Így mindent a közegyház „örökölt.” Ez valószínűleg egy gesztus volt a Bethánia felé, amely olyan erős volt a Tiszántúlon, hogy akár saját püspökjelöltet is tudott volna állítani. Volt is egy jelöltjük Bakó László személyében, de ő Szikszai Béni rábeszélésére letett a tervéről és Péter Jánost támogatta, aki el is nyerte a püspöki hivatalt. A Bethánia vagyona nem is került állami tulajdonba.¹³⁰

Az egyesületi élet felszámolása 1950 májusára befejeződött, Makkai Sándor így meg tudta állapítani május 12-i misszió jelentésében: „...itt csak általánosságban adok kifejezést annak az öröndes ténynek, hogy ezeknek az alakulatoknak megszűnésével, bizonyára Isten kegyelmes akarata szerint is, külsőképpen is könnyebbé vált a missziói munkának az egyház testébe saját munkájaként való beszervezése és beolvasztása.”¹³¹

A TEMPLOMI KERETEK KÖZÉ SZORÍTÁS A MISSZIÓ ELLEHETETLENÍTÉSE (1950–1952)

Az egyházi egyesületek felszámolása mellett fokozatosan elsorvasztották az egyházi sajtót is. 1948-ban megszüntették a *Hajnal*, az *Élet és Jövő*, a *Missziói Lapok*, és az *Útmutató* című lapokat, 1949-ben hasonló sorsra jutott a *Külmissziói Füzetek*, a következő évben a *Református Gyülekezet*, 1951-ben a *Theológiai Szemle*, a *Lelkipásztor* és az *Élő Víz*.¹³² Ezzel egyidőben felszámolták a helyi és az egyházkerületi református sajtót is. Az egyház hivatalos lapjaként kéthetente megjelent a *Református Egyház*, hetilapként pedig *Az Út*.¹³³

127 Jegyzőkönyv az ORPSZ 1950. április 11-én Budapesten tartott közgyűléséről. Zsinati Levéltár 10. fond 1. d. ORLE és ORPSZ iratai.

128 Megszűnt az Országos Református Jóléti és Gazdasági Társulat. Dr. Kiss József egyetemes konventi főtanácsos 2537/1950.sz. körlevele. = Református Egyház 1950. május 1.

129 *Az Egyetemes Konvent missziói határozatai* = Református Egyház 1950. május 15. 15.

130 SZABÓ I. i. m. 190.

131 Makkai Sándor konventi missziói előadó jelentése az Egyetemes Konvent 1950. május 12-i ülésén. Zsinati Levéltár, 2.e.fond 5. doboz IV. 11.

132 Ezek listáját, a megjelenés évét és a szerkesztők nevét közli: KOOL i. m. 245.

133 Lásd a Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978 című kötetben a 474–478. oldalon Czegle Imre írását, amelyben néhány adatot közöl a református sajtóról: 1920–45 között 244 egyházi lap, folyóirat indult, ezek egy része gyülekezeti lapként mindössze egy-két évig működött, de 16 új országos, 25 ifjúsági és 19 egyesületi lap hosszabb ideig tudott életben maradni. 1945 után 39 lap indult újra, de ezek az ismert okokból elsorvadtak, megszűntek. Az Út és a Református Egyház mellett 1958-tól megjelent a Theológiai Szemle, 1977-től a Confessio, mint kulturális folyóirat, illetve meg kell emlékezni az angol és német nyelven megjelenő Hungarian Church Press című periodikáról is. Vö.: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből... 474–478.

Időközben egyre jobban kiteljesedett a kommunista diktatúra Magyarországon. Az államforma népköztársaság lett, a Magyar Dolgozók Pártja vezére, Rákosi Mátyás körül személyi kultusz épült ki. A diktatúra a református egyházban is éreztette hatását. A hivatalos egyházi teológiai irányzat az ún. szolgálati teológia vagy szolgálat-teológia lett, amely megpróbált minden más teológiai gondolatot elnyomni, de ez nem sikerült teljesen. Bölcskei Gusztáv úgy fogalmaz, hogy az ébredési teológia az egyháztagok, teológusok, lelkipásztorok körében a hivatalos irányzat ellenpólusaként működött.¹³⁴ Ugyancsak ezt támasztja alá Colijn megállapítása: a pietizmus, a modernizmus, a barthianizmus, és az ébredési teológia hatása nem szűnt meg teljesen, sőt, a hivatalos egyházi vezetők is használják kifejezéseiket.¹³⁵ Boross Géza 1964-ben a *Theológiai Szemlében* publikált, *Milyen teológiai irányzatokat tükröz a mai magyar igehirdetés?* című cikkében elismerően szól Barth hatásáról. Nem tartja viszont túl jónak a pietizmust és a konfesszionalizmust, mert ezek úgymond nem elég nyitottak az új kor eszméi iránt, az előbbi irányzat pedig elfordul a világtól, az örök érvényű igazságokra figyel csak. Természetesen dicséri a szolgálat teológiáját.¹³⁶ Mindezek leszögezése azért fontos, hogy érzékeltesük: a következőkben ismertetendő szolgálati teológia korántsem volt képes teljhatalomra szert tenni a református egyházban, és bármennyire szeretne volna a hivatalos egyház (és az Állami Egyházügyi Hivatal), a lelkipásztorok jelentős hányada továbbra is a valódi missziós gondolkodást képviselte.

A korszak hivatalos teológiájának elnevezése nem teljesen egyértelmű, amint a korszakolása sem. Azt le kell szögeznünk, hogy „...ha a korszak teológiai gondolkodásáról beszélünk, nem valódi szabad teológiai gondolkodásra kell gondolnunk, hanem a kor »uralkodó« teológusainak és egyházi vezetőinek ideologizáló gondolkodásmódjára, ahogy az igehirdetéseikben, meditációikban, publikációikban megjelenik.”¹³⁷ – fogalmaz Colijn. Hozzáteszi még, hogy ennek az irányzatnak az volt a legfőbb sajátossága, hogy az állam és az egyház viszonyát úgy igyekezett bemutatni, ahogy az államnak tetszik, ezzel is esélyt nyerve a túlélésre. Bojtor István az 1945–1956 közötti korszakra nézve a református teológiai alakulása szempontjából egy hármas felosztást javasol: 1. Evangéliumi tradíció és útkeresés. 2. A keskeny út teológiája. 3. Az engedelmisség teológiája. Ezt követte a Kádár-érában a szolgálat teológiájának korszaka. Az első szakaszban az útkeresés jellemzi a hagyományos egyházat, sokan térnek meg, virágzanak a missziós egyesületek, felpeszdul a gyülekezeti élet.¹³⁸ Az 1949–50-re tehető szakaszt a keskeny út teológiájá-

134 BÖLCSKEI GUSZTÁV: *A legújabb kori egyháztörténetünk áttekintése (1948–1990)*. In: BARCZA JÓZSEF – DIENES DÉNES (szerk.): i. m. 168–169. Bölcskei ezen a helyen rámutat arra, hogy az ébredési teológia hívei nehéz helyzetben találták magukat 1990 után, hiszen ugyan megszűnt az elnyomás, de az évtizedes védekezésre való berendezkedés okozta nehézségeket, zárkózottságot nehéz volt feloldani.

135 COLIJN i. m. 47. Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy az elhallgattatott, hivatalos kiadványokban nem publikáló ébredési, tehát nem a szocializmusról prédikáló lelkészek tollából 73 prédikáció jelent meg az „Adventtől adventig” című, Cseri Kálmán által szerkesztett kötetben. (Az más kérdés, hogy csak 1989-ben.)

136 BOROSS GÉZA: *Milyen teológiai irányzatokat tükröz a mai magyar igehirdetés?* = *Theológiai Szemle*: 1964/2. 78.

137 COLIJN i. m. 47.

138 Az ébredés fő üzenete Bojtor szerint: Bűnös vagy, de Krisztus meghalt érted és megbocsátott neked. Higgy és térj meg azonnal. Krisztus által leszel új emberré. Az egyháztagok és a gyülekezeten kívül élők elérésére és megtérítésére evangélizációkat szerveztek. Lelkész-evangélizátorok is működtek ország-

nak nevezi szerzőnk. Ekkor Bereczky püspök utasítására csak gyülekezetekben, egyháztalálkozók részére lehetett evangélizációkat tartani, a misszió kimondottan a reformátusok felé volt végezhető. Ennek célja a missziói lendület lefékezésére volt. Makkai Sándor is úgy vélte, hogy a missziót, a gyülekezetek megújítását csak a hívő közösségek végezhetik saját maguknak.¹³⁹ 1950-ben adták ki a módosított Missziói Szabályrendeletet, amely „a missziót sajnos nem élesztette, hanem elhamvasztotta.”¹⁴⁰ A harmadik fázisban, 1951–55 között az egyházban uralkodóvá vált az ún. engedelmességi teológia, amelyet „újreformatori” vagy „szolgálati teológiának” is neveztek. Eszerint a bűnt gyűlölő és kegyelmes Isten megítélte a múltat. Ezt bizonyítja, hogy hazánk kétszer is vesztésként került ki a világháborúkból. El kell szakadni a kizsákmányolóktól, és az új rendszer mellé kell állni. A politikai és egyházi kérdésekben igazán az egyházi vezetők járatosak, ezért tőlük kell tanulni. A korszak teológiai irányzata tehát az államnak és az egyházkormányzatnak szóló engedelmisséget propagálja. A *missziói teológia* úgy alakul át, hogy a János evangéliuma 3. fejezet 16. versének csak az első felét idézik: „Mert úgy szerette Isten a világot, hogy az egyszülött fiát adta érte.” Mivel Isten Jézus Krisztust adta a világért, az engedelmes keresztyén szereti a világot és tesz is érte, szolgál a szocializmusért.¹⁴¹ A „forradalmi teológia” szerint a misszió nem egyéb, mint forradalmi megmozdulás és békeszolgálat a világban.¹⁴² Bölcskei Gusztáv nem periodizálja a szocializmus korának teológiáját, hanem egyszerűen hivatalos református egyházi teológiának nevezi a keskeny út, szolgáló egyház, szolgáló gyülekezet gondolkörét.¹⁴³ Bogárdi Szabó István teológiai doktori értekezésében is csak a szolgáló egyház teológiáját elemzi.¹⁴⁴ Colijn szintén nem ért egyet a korszakolással. Ő az 1948. október 7. és 1990. március 19. közötti periódust (amíg érvényben volt az egyezmény) egy egységként kezeli. Az a véleménye, hogy nem lehet egymástól elválasztani az 1956 előtti korszak ún. „keskeny út teológiáját” az 1956 utáni „szolgáló egyház teológiájától”, mert alapjában véve mindkét elnevezés ugyanazt a gondolkodásmódot követi. Habár mutatkozik némi változás a teológiai alapfogadatokban, az egyház útkeresésének irányultsága ugyanaz marad az egész korszakban. Az egyház vezetői az egyház túlélését akarták biztosítani a szocializmusban, de ehhez komoly áldozatokat kellett hozni. Így aztán bizonyos szintű önállóságra is szert tudtak tenni.¹⁴⁵

Az elmúlt évtizedek református egyházi történetírása is foglalkozott a háború utáni időszakkal, hiszen saját legitimitását is igazolni kellett. Kocsis Elemér az egyház által

szerte 1949-ben, de a laikus igehirdetők is nagy sikerrel tevékenykedtek. Különböző csoportoknak, köröknek szerveztek konferenciákat, bibliaórákat. BOJTOR i. m. 35.

139 MAKKAI SÁNDOR: 1950: a gyülekezeti közösségek esztendeje egyházunkban. = Református Egyház, 1950. január 1. 3–4.

140 BOJTOR i. m. 37.

141 BOJTOR i. m. 37.

142 Péter János püspöki jelentése. = Református Egyház, 1951. január 15. 3.

143 BÖLCSKEI i. m. 168. A püspök megjegyzése erről a teológiáról: „Részgazságok felnagyításával és önállósításával próbált teljes teológiai rendszert alkotni. A teológia azonban mindig a hit kritikai reflexiója az egyházon belül, s egy kritikát nem tűrő egyházkormányzat, a cenzúra és az öncenzúra kényszere alatt álló tudományos munkálkodás ennek kibontakozására nem teremtenek lehetőséget.” i. m. 168.

144 BOGÁRDI SZABÓ ISTVÁN: Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között. Societas et Ecclesia sorozat, kiadja a Protestáns Közművelődési Egyesület. Debrecen, 1995. Bővebben lásd a mű III. fejezetét!

145 COLLIN i. m. 52–53.

kiadott ötkötetes *Studia et Acta Ecclesiastica* utolsó kötetében („Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből”) „elgazodás korának” nevezi az 1948–58 közötti periódust, amelynek kezdőpontja az 1948-as Zsinati Deklaráció, amikor a Zsinat kezébe vette az egyház tanítását és a teológiai munka irányítását is. Addig több teológiai irányzat is élt egymás mellett az egyházban. Már ekkor lerakták a szolgáló egyház teológiájának alapjait, amelynek két fontos eleme van: a szocialista társadalom építése és a béke védelme. A teológiai „megújulásban” „hibák” is voltak, így pl. a személyi kultusz egyházon belüli megjelenése, de ennek kijavításába beleszólt 1956. Az 1958–68-as évek által határolt időszak a „szolgáló egyház útján való járás megtanulása”, ezután pedig a nevezett teológia kibontakozása következett. Kocsis külön nem foglalkozik a misszió kérdésével.¹⁴⁶ Poór József egyik könyvében¹⁴⁷ szintén azt a nézetet vallja, hogy a szolgáló egyház teológiája csak 1958 után bontakozott ki, az ezt megelőző időszakot tekintve a „tájékozódás időszakáról” beszél. Kiemeli, hogy a misszió fogalma is átértékelődött, olyan elemekkel gazdagodott, mint a szocializmus építése. Poór az 1981-es kötetében viszont precízebb vázlatot nyújt: a szolgáló teológia első szakaszában, 1945–48 között az elméleti alapvetés kimunkálására került sor, míg 1948–56 között már az egyházvezetésben is érvényesült az új teológiai orientáció, 1956 után pedig kibontakozott a szolgáló teológia.¹⁴⁸ Külön missziológiai fejtegetésre az egyébként marxista történész nem tér ki. A misszió szemszögéből vizsgálja az 1945 utáni eseményeket két tanulmány, amelyeket idézni kívánok. Szathmáry Sándor 1960-as cikkében¹⁴⁹ azt a véleményt fogalmazza meg, hogy a misszió csak 1945 után vált az egyházi élet fő kérdésévé. 1945–49 között a Krisztushoz való személyes megtérésig jutott el az egyház, a következő három évben pedig a gyülekezeti élet iránti érdeklődés állt a középpontban. A harmadik missziói korszak (1951–59) fő felismerése a szolgálat fontossága. Az, hogy az egyház a világért van, Isten országát nem feltalálni, hanem megtalálni kell. Az egyházi misszió útja az engedelmesség útja. A két töréspont 1948 és 1951. 1948-ban a misszió és az egyház találkozott, az egyház kezébe vette a misszió ügyét. Az 1951-es év pedig a Testvéri Izenet miatt fontos, a tanítás központi helyet kapott, a közösség fogalmát letisztázták, a missziót alárendelték az egyház hitben történő vezetésének. 1951 után pedig az egyház a szocializmus építése mellett az ökumenikus mozgalomban is nagyobb intenzitással vett részt. Lényegében ugyanezt a felosztást követi Karl-Heinz van Kooten is.¹⁵⁰

A misszió nagy kísértése volt az ő véleménye szerint az, hogy megáll az általános lélekmentés feladatánál, és elveszíti érzékét az Istentől kapott mai feladatok iránt, de a második szakaszban pontosan letisztázták, hogy mit is kell misszió alatt érteni. Az ébredéssel kapcsolatban is azt az álláspontot képviseli, hogy a csak szolgálatot igénylő, de szolgálni nem akaró ébredés jogtalanul viseli az ébredés nevet. A misszió új értelmet nyer azáltal, hogy feladata a hívő ember elvezetése oda, ahol Isten a szolgálatot várja tőle.¹⁵¹

146 KOCIS ELEMÉR: *Teológiai gondolkodás egyházunkban*. In: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978*. 563 ff.

147 POÓR JÓZSEF: *A protestáns teológia Magyarországon 1945–1986*.

148 POÓR JÓZSEF: *Századunk és a protestantizmus*. 110–111.

149 SZATHMÁRY SÁNDOR: *A misszió fogalmának teológiai fejlődése egyházunkban 1945–1959-ig*. = *Theológiai Szemle*, 1960/1–2. 22 ff.

150 KOOTEN, KARL-HEINZ VAN: *Misszió és diakónia*. Budapest, 1983, 25–27.

151 KOOTEN i. m. 28–29.

A misszió elsorvasztása, a fogalom átértékelése jól nyomon követhető a református egyházi sajtó, valamint a hivatalos egyházi vezetők megnyilatkozásai alapján is. Már rögtön az 1950-es évet úgy indította a Református Egyház című lap, hogy egy-egy cikket közölt Victor János és Makkai Sándor tollából. Victor János *„Mi van előttünk?”* című írásában arról értekezett, hogy a keresztyén egyház mind világszerte, mind Magyarországon válságban van, lassan véget ér a „nagykonstantinusi korszak”, az állam és az egyház frigye. Az egyháznak úgy kell berendezkednie, hogy független legyen az államtól és annak anyagi támogatásától, éppen ezért a Magyarországi Református Egyháznak is új alapokra kellett helyeznie saját anyagi fenntartását. Korábban, a két szervezet szétválasztása előtt az állam megtette az egyházat a társadalom szellemi irányítójának, nevelőjének. *„A döntő változás, amely most végbemegy, lényegében véve nem más, mint a világ életének ez alól az egyházi irányítás alól való függetlenülése. A világi élet elindult a maga útján, kialakítani a maga eszmevilágát és a maga gyakorlati rendjét, tekintet nélkül arra, hogy ez az egyház helyesli-e azt vagy mást helyeselne.”*¹⁵² – mutat rá Victor. Ez a folyamat pedig nem más, mint a szekularizáció. Victor cikke voltaképpen nagyon éleslátó és előremutató. Míg a múltban az számított különcknek, aki nem vett részt az egyházas életformában, a közeljövőben éppen azt fogják furcsának tartani, aki még ragaszkodik pl. a gyermeke megkereszteléséhez. *„...amit az emberek egyházukért tesznek, nem azért fogják többé tenni, mert az az általános szokás, hanem az egyre általánosabbá váló közszokástól eltérve és azzal szembehelyezkedve fogják tenni.”*¹⁵³ – mondja a teológus. A népegyházból át kell menni a hitvalló egyház modelljébe. Victor János tudós ember volt, minden bizonnyal jól tudta, hogy a szocializmusban nem sok jót várhat az egyház, és túlélése érdekében kompromisszumot kell kötnie az állammal. Az állam és az egyház szétválasztása viszont egyáltalán nem történt meg. Sőt, az állam teljes mértékben ellenőrzése alá vonta az egyházakat, amelyeket tulajdonképpen meg akart semmisíteni. Az 1951-ben felállított Állami Egyházügyi Hivatal ezt az ellenőrzést tette totálissá. A „keskeny út” szóhasználat is arra utal, hogy a reformátusságnak is meg kell találnia (álárendelt) szerepét az új rendszerben, így biztosítva a túlélését. Az 1945–52 közötti korszakra Bogárdi Szabó István a *„durva szekularizáció”* és a *„gettólétre szorítás”* fogalmait használja. Az állam elvette az egyházak intézményeinek 98%-át, a birtokokat, javadalomforrásokat, az egyházi iskolákat és egyesületeket, és az egyházi élet színteréül a templomot és néhány lelkészképző intézetet hagyták meg.¹⁵⁴ Colijn is használja a *gettósítás* kifejezést, azzal összefüggésben, hogy az államhatalom elvette az egyház intézményeit, szélnek eresztette a diakonisszákat, feloszlatta az egyesületeket. Ehhez a református egyház vezetése asszisztált, mert a vallásszabadságról beszélt, *„...s közben a gyakorlatban együttműködött az agresszív módon vallásellenes hatalommal.”*¹⁵⁵ Victor

152 VICTOR JÁNOS: *Mi van előttünk?* = Református Egyház, 1950. január 1. 1.

153 VICTOR i. m. 1–2.

154 BOGÁRDI SZABÓ i. m. 15. Amint azt látni fogjuk, a református egyháznak meghagyott iskolákat maga a kollaboráns egyházi vezetés adta át az államnak, csak a debreceni kollégiumot tartotta fenn továbbra is. 1951-ben a négyből két lelkészképző intézetet egyszerűen felszámolták, a debreceni egyetem hittudományi karát pedig ugyanebben az évben leválasztották az egyetemről, és „visszaadták” az egyháznak.

155 COLIJN i. m. 47–58. A holland lelképásztör megjegyzése: az 1956-ig terjedő időszakot a konfrontáció jellemzi, mert a „kommunizmussal rokonszenvező” egyházvezetés állt az egyik oldalon, a másikon pedig a hívek tömegei és a lelkészi kar. 1956 után némi enyhülés következett be, mert az állam belát-

cikkével kapcsolatban megjegyzendő, hogy megállapításai az egyházas létforma jövőjével kapcsolatban részben helyesek, de a szekularizáció már jóval korábban megkezdődött mind nyugaton, mint Magyarországon. Utalhatunk itt a 19. század végének egyházpolitikai törvényeire. A szekularizáció, valamint az államnak és az egyháznak a szétválasztása emellett nagy lehetőségeket is rejt magában a misszionáló egyház számára, erre a modern missziológiai szakirodalom is rámutat.¹⁵⁶ Az más kérdés, hogy 1950 után a missziós munka gyakorlatilag ellehetetlenült, az egyház a „szocializmus építője” lett.¹⁵⁷

Előremutató és sokat sejtető Makkai Sándornak, az egyház misszió-felelősének „1950: a gyülekezeti közösségek esztendeje egyházunkban” című írása. Annak kapcsán, hogy a Missziói Munkaközösség Intézőbizottsága az előző év decemberében kimondta a „Gyülekezeti Közösségek Munkaágának” megalakítását, annak a véleményének adott hangot, hogy az evangélizációk során hitre jutott embereket szolgáló közösségek formájában kell a gyülekezeti misszió munkálásába bekapcsolni.¹⁵⁸ Ezeknek vezetője csak a lekipásztor lehet. Külső egyesületek és csoportok nem végezhetik többé szolgálatukat „...mert ezen egyházunk már túllépett éppen az Isten kegyelméből gazdagon megáldott lelki ébredés nagy méretei és az Igére szomjas lelkeknek a bibliai tanfolyamok felé való sereglése folytán.”¹⁵⁹ A gyülekezeteken belül nem történhet többé egyesületi alapú szervezkedés. Arról, hogy egy csoportosulás mennyiben nevezhető gyülekezeti közösségnek, a missziói intézőbizottság dönt. Egy ilyen közösség pedig nem önmaga építéséért van,¹⁶⁰ hanem a gyülekezetet, hangsúlyozottan a gyülekezetet kell építenie, nem pedig külmissziót végeznie. A paradigmaváltás a misszióban tehát már itt megfigyelhető, a misszió célja továbbra is a hitre jutásban való segítségnyújtás, de kifejezetten csak a saját egyházon belül.¹⁶¹ A népegyházból hitvalló egyházba való átmenet jele, hogy ismét komolyan kell venni olyan kálvini fogalmakat, mint az egyházfegyelem.¹⁶² A közösség fogal-

ta, hogy az egyházak nem halnak el egyhamar, és a társadalmi békehez nagy szükség van az egyházak munkájára is.

156 A magyar nyelvű szakirodalomból lásd: PÁSZTOR JÁNOS: *Misszió a XXI. században*. Velence, 2000, magánkiadás. Különösen: A szekularizáció, A világ ma, A posztmodern állapot című fejezetek!

157 Erre jó példa a Konvent két elnökének, Bereczky Albertnek és Kiss Rolandnak a július 13-i keltezésű körlevele, amelyben a lekipásztorok figyelmébe ajánlja a Könyvterjesztő-Nemzeti Vállalat munkatársait, akik felkeresik a gyülekezeteket, és olyan könyveket ajánlanak, amelyek beszerzése nagyon fontos, hiszen „A konvent maga is kíváncsi arra, hogy egyháztagjaink elsősorban pedig a lekipásztorok megismerkedjenek azzal a szocialista irodalommal, amely népi demokráciánk felépítésének elvi alapjait tartalmazza.” Vö.: *Református Egyház*, 1950. július 15. 24.

158 Erről tanácskozott a berekfürdői misszió otthon felügyelő bizottsága is január 3–4-én. Az otthont is az ébredés szolgálatába állították, fontos súlypontot képzett a misszióban a szolgáló közösségek kiépítése, a presbiter- és a lelkeszevangélizáció, az ébredés és a hivatalos egyház összehangolása. = *Református Egyház*, 1950. február 1. 5.

159 MAKKAI SÁNDOR: *1950: a gyülekezeti közösségek esztendeje egyházunkban*. = *Református Egyház*, 1950. január 1. 3–4.

160 „A gyülekezeti közösségek missziói tényezők, vagyis nem önmagukért vannak, a maguk befelé irányuló önépítésére és kegyességükben való tetlen gyönyörködésre, hanem teljes odaadással kovász, só és világosság gyanánt kell szolgálniuk a gyülekezet alvó, tévelygő, szenvedő, bűnben vergődő, közönyös, névleges keresztény részének fölébresztésére, tanítására, gondozására, egészében gyülekezetté tételére.” MAKKAI i. m. 3.

161 MAKKAI i. m. 3–4.

162 Lásd ehhez Fejes Sándor cikkét: *Egyházfegyelem és megújuló egyház*. = *Református Egyház* 1950. január 15. 3–4.

ma ebben az időben gyakori téma volt az egyházi sajtóban. A megtérés fontos lépcső, de azt követnie kell a közösségbe való betagozódásnak, sőt a közösség a megszentelődés elengedhetetlen kelléke is, írta 1950-ben Szikszai Béni.¹⁶³

1950-ben a hivatalos egyházi vezetés még erőteljesen támogatta az evangélizációkat, igaz, elsősorban a reformátusok hitébresztésének szolgálatát. A hitébresztést és a református jelleg erősítését kellett szolgálniuk pl. a bibliaóráknak, amelyek életre hívását minden gyülekezetben szorgalmazták.¹⁶⁴ A külvilág felé irányuló misszióval ekkor már komoly baj volt, 1950 elején pl. leállt a kórház- és a börtönmisszió.¹⁶⁵

Hosszas előkészítés után, 1950. május 12-én módosították az 1931-es Missziói Szabályrendeletet. A Református Egyetemes Konvent és a Református Országos Zsinat vezetői erről pünkösdi körlevél formájában értesítették a gyülekezeteket. Amint fogalmaztak, a Magyarországi Református Egyház Isten kegyelméből elérkezett ahhoz a történelmi ponthoz, hogy valóban missziói egyházzá váljon. A szabályzat világosan elmondja, hogy a misszió munkája mindenestől a gyülekezetek feladata, azt az egyesületek helyett ők maguk végzik.¹⁶⁶ Mindez megjelenik a szabályrendelet bevezetésében is.¹⁶⁷ A missziót – amelynek alapja a Biblia és a hitvallások¹⁶⁸ – az egyház lényegéből fakadó, egyházi, elsősorban gyülekezeti feladatként definiálták. Missziói munkának az evangélizációt, a bibliai tanítást, az egyéni, családi és gyülekezeti lelkigondozást, a diakóniát és a külmisziót tekintették; ezt bárki végezhet, akin „...a szolgálatra való belső elhívás jelei külsőleg is felismerhetők, a akiknek a gyülekezet előtt is jó bizonyosságuk van.”¹⁶⁹ A rendszeres missziói szolgálathoz külön képzettséget is kérhettek, de ez ekkor még nem volt kötelező. A munka szervei az egyházközségi, egyházmegyei és egyházkerületi missziói bizottságok, valamint az Egyetemes Konvent missziói bizottsága, munkacsoportjai, munkaágai voltak. Az egyházközség területét meghaladó szolgálathoz az illetékes egyházmegye vagy egyházkerület adhatott engedélyt. A Konvent május 13–14-i ülésén ezen kívül több más, a missziót érintő határozatot is hozott. Egyrészt felhívta a presbitériumok figyelmét arra, hogy fokozottan vegyék komolyan a zsidómisszió munkáját és az egyházfegyelmet. Megválasztották továbbá az új

163 SZIKSZAI BÉNI: *Langyfürdő vagy közösség.* = Református Egyház 1950. április 1. 13. Erről a kérdésről azért is beszélni kellett, mert a kisegyházak, szekták, vagy akár az egyházon belüli „felébredtek” is szívesen különbséget tettek az ún. látható és a láthatatlan egyház között. A hivatalos egyházi lap 1950/5.sz. közzéadta cikkét *A látható és láthatatlan közösségről* címmel. Lásd még továbbá: *A „közösség” a református teológiában* (= Református Egyház, 1950. április 15.) és *Közösség az egyházban* (= Református Egyház, 1950. április 1.). Az ébredési mozgalom „egyháziasítása” során fel kellett számolni az ilyen jellegű ellentéteket is. A teológiai-dogmatikai irodalom is foglalkozik a kérdéssel.

164 VICTOR JÁNOS: *A bibliaanfolyamokról.* = Református Egyház 1950. február 15. 1–2.

165 SZABO I. i. m. 187.

166 Pünkösdi körlevél az összes lelkipásztorokhoz és presbitériumokhoz. = Református Egyház, 1950. május 15. 1.

167 „Most amikor a misszió, a régi nagy munkásainak nevéhez fűződő megújulás útját követve – az egyesületi és egyháztársadalmi keretek feloldásával – egyházunkban és egyházunkért való teljes kibontakozáshoz érkezett, vallást teszünk arról, hogy Isten a mi sok hűtlenségünk ellenére mindenkor, mindent bölcsen intézett.” A rendelet szövegét közli: Református Egyház, 1950. május 15. 10–13.

168 A Magyarországi Református Egyház hivatalos hitvallási iratai az óegyházi hitvallások mellett a Heidelbergi Katechizmus és a Második Helvét Hitvallás.

169 Lásd a rendelet 2.§. a. pontját. Református Egyház, 1950. május 15. 11.

konventi missziói bizottság vezetését. A bizottság elnökei a Konvent lelkészi és világi elnökei lettek.¹⁷⁰

A „népi demokráciában” a misszió lehetősége beszűkülésére utal Bereczky Albert és Balogh Jenő május 11-i keltezésű levele, amiben figyelmeztetik a lelkészeket, hogy a gyülekezeti iratterjesztésben az egyház hivatalos kiadványain kívül csak a lelkipásztor és a gyülekezeti iratterjesztő munkatárs saját felelősségére lehet egyéb vallásos iratokat terjesztetni.¹⁷¹

A kommunista államhatalommal együttműködni nem akaró egyházi elemeknek szóló hadüzenetként értékelhető a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének tanácskozása és határozata a „klerikális reakció” elleni harcról. Az 1950. május 31-én és június 1-jén ülésező grémiumon Révai József tartott beszédet a tárgybán.¹⁷² Az ülésen határozatot is hoztak, amelynek végső célja a magyarországi egyházak (különösen a katolikus egyház) maradék ellenállásának megtörése volt. A dokumentum szerzői szerint a „klerikális reakció aknamunkája a népi demokrácia ellen az utóbbi hónapokban fokozódott”, ez összefüggésben áll az osztályharc élesedésével, az imperialisták „háborús uszításának” fokozódásával. A határozat a „klerikális reakció” (főként a katolikus klérus értendő ez alatt) szemére veti, hogy az imperialisták „ötödik hadoszlopa”, szándéka a régi rendszer visszaállítása, a mezőgazdaság szocialista átalakításának megakadályozása. Célja elérése érdekében aknamunkát folytat, beépül a tömegszervezetekbe, szembefordítja egymással a szülőket és gyermekeiket, megszegyeníti azokat, akik nem járnak hittanoktatásra,¹⁷³ hittételeit a kulákok védelmére, a kizsákmányoló elemek iránti részvét keltérése használja fel. A dokumentum szerzői különbséget tesznek a „demok-

170 A testületnek hivatalból tagja lett a négy püspök, és az egyházkerületi főgondnokok, az egyházkerületi missziói bizottságok előadói. Választott tagok: dr. Makkai Sándor ügyvezető alelnök, Szabó Sándor, Ecsedy Aladár, Szabó Imre, Benkő István, Farkas József, Pákozdy László, Pilder Mária, Bodoky Richárd, Döbrössy Lajos, Szikszai Béni, Kádár Imre; a különböző ügyekért pedig a következő személyek voltak felelősök: Szabó Imre (lelkészi), Matolcsy Sándor (presbiteri), Bodoky Richárd (diakónia), Farkas József (külmisszió), Csomasz Tóth Kálmán (énekügy), Finta István (sajtó). A teológiákat Victor János, Benedek Sándor, Szabó Zoltán, valamint Czeglédy Sándor, a négy egyházkerületet pedig Pap Géza (Dunamellék), Boda József (Dunántúl), Szabó Dániel (Tiszáninnen) és Bakó László (Tiszántúl) képviselte. Vö. Református Egyház, 1950. május 15. 14.

171 Református Egyház, 1950. május 15. 13.

172 A párt főideológusa négy pontban jelölte meg a teendőket: 1. Leleplezni a klerikális reakciót, a katolikus püspöki kart, mint a béke ellenségét. 2. Támogatni és segíteni azokat a néphez hű papokat, akik a püspökökkel szemben támogatják a népi demokráciát és a békeharcot. 3. Megfelelő állami önvédelmi rendszabályt is foganatosítani kell a klerikális reakció elleni harcban. 4. Fokozni kell a klerikális reakció elleni propagandát a nép között, és az egyházi ideológia elleni felvilágosító munkát a pártban. Vö.: In: SZABÓ Csaba (Szerk.): *Egyháziügyi hangulat-jelentések*. Osiris – Budapest Főváros Levéltára. Budapest, 2000, 45–46.

173 A hittanoktatással kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a következő év augusztusában az MDP Központi Vezetősége örömmel állapíthatta meg, hogy ugyan összességében az általános iskolások 43,1%-as iratkozott be vallásoktatásra, szemben az 1950-es 43,9%-kal, de Budapesten ez az arány 10,3%-ról lecsökkent 2,5%-ra. Több megyében enyhe csökkenés volt tapasztalható, de vidéken összességében nőtt a hittant tanulók száma (48,5% helyett 49,1%). Ezt a papság igen aktív kampányával magyarázták. A gimnazisták körében már nagyobb eredménnyel járt a „meggyőzés”: „A tavalyi 10,5 százalékaról az idei jelentkezés lecsökkent 5,9 százalékra. Jövőre tehát valószínűleg megszüntethetjük a hittanoktatást az általános gimnáziumokban.” Vö.: *A klerikális reakció elleni harc feladatai*. Az MDP Titkárság jegyzőkönyve, In: SZABÓ CS. i. m. 61.

ratikus" alsópapság, valamint a „reakciós” püspökök, a szerzetesrendek között.¹⁷⁴ Szót ejtenek a protestáns egyházak, valamint a zsidó felekezet kérdéséről is. A megkötött egyezmény ugyan beváltotta a hozzá fűzött reményeket, de a protestánsoknál és a zsidóknál is jelentkeznek reakciós tendenciák: kulákok a presbitériumokban, reakciós hortysta politikusok megválasztása egyházi tisztségekbe, cionizmus, a „szekták” az amerikai imperializmus szolgálatában állnak.¹⁷⁵ A konkrét teendők között szerepel a hittudományi karok leválasztása a „tudományos oktatást nyújtó egyetemekről”, valamint a fellépés a protestáns egyházakban jelentkező reakciós irányzatok ellen.¹⁷⁶ Bereczky Albert püspök reagált a határozatra: *„Nyugodtan hivatkozhatunk arra, hogy a magyar református egyháznak az állammal kötött egyezménye és az egyezményből következő magatartása (...) nem csak a mi egyházunk számára biztosította a szabad egyházi munkát, hanem a többi egyházaknak is. De sajnos meg kell állapítani azt is, hogy az ország újjáépítésével, a szocializmussal, a békemozgalommal szembeforduló más egyházi magatartás rossz következményei minket is érintenek. A magyar protestantizmus éppen azért abba a kínos helyzetbe került, hogy nem hallgathatta el intő és ítélő szavát a római katolikus egyház vezetőségének harcra, ellenállásra szító állásfoglalásával szemben.”*¹⁷⁷

Az 1950-es év egyik szégyenteljes eseménye volt a debreceni teológusok fegyelmi ügye. Az ügy ott kezdődött, hogy Debrecenben – csakúgy, mint az ország több más helyén – 1949-re nagy teret nyert a lelki ébredés. A lelki éhséget evangélizációkon, istentiszteleteken elégítették ki a lelkészek, teológus hallgatók és laikusok. Példaként említhető dr. Szabó Mihály táblabíró, gyülekezeti gondnok, akit egy vasárnap kétezren is hallgattak Debrecenben. Nem mindenki nézte jó szemmel az ébredési mozgalmat. Ebben nem csak a kommunisták hitölő törekvései játszottak szerepet, hanem bizonyos egyházi körök is egyházszakadástól tartottak. 1948. március 9-én egy debreceni teológuskonferencián több előadásban támadták a teológusok evangélizációs munkáját. Czeglédy Sándor kijelentette: a teológusok tanulmányi eredményeit nem ronthatja a külsős szolgálat. Pákozdy László professzor az egyházszakadás rémképét vázolta fel, aminek előidézője az ébredési hullám lenne. Dr. Ilyés Endre professzor főleg a Bethánia Egyletet támadta keményen. 1949-ben felszámolták a Bethániát, az ébredési mozgalomra is sanyarú sors várt. 1950-ben Bereczky püspök egy mátraházi konferencián már arról beszélt, hogy a teológia és a reakció „összefogott az egyházkormányzat ellen.” Április végén Czeglédy professzor fegyelmi eljárást indított néhány „szabálysértő” teológus ellen és a tárgyalást június 6-ra tűzték ki. Tekintve, hogy az eljárás alá vontak mellett 32 további teológus is kiállt, őket is kihallgatták. A Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Karának Lelkészképző Intézete úgy hozott ítéletet június 23-án öt diák ellen, hogy ennek a szervnek nem volt joga senkit sem eltávolítani az

174 A Központi Vezetőség határozata a klerikális reakció elleni harcról. In: BALOGH SÁNDOR (szerk.): *Nehéz esztendőkről 1949–1953. Dokumentumok*. Gondolat, Budapest, 1986, 258–259.

175 i. m. 260.

176 i. m. 261. Mindemellett szó esett a szerzetesrendek feloszlásáról, a „reakciós” papok fizetésének megvonásáról is. A szak- és tudományos képzést nyújtó iskolák esetében nem érvényesülhet a fakultatív hitoktatás elve, kommunista párttag ne járassa gyermekét hittanra, ne vegyen részt egyházi szertartáson, („a vallás a párton belül nem magánügy”), fokozottabb mértékben folytassanak felvilágosító propagandát a nép körében. A Magyar Népköztársaság viszont továbbra is kész a baráti együttműködésre mindazokkal, akik támogatják az állam „békepolitikáját.”

177 BERECKZY ALBERT: *Egyházunk útja*. = Az Út, 1950. június 18. 1.

egyetemről. Mind az öt hallgatót kitiltották az ország valamennyi teológiájáról. Miután felismerték, hogy erre nem volt joguk, és Péter János püspök is megsemmisítette az ítéletet, intézkedtek, hogy mind az öt hallgatót¹⁷⁸ átvegye a sárospataki teológia.¹⁷⁹ Az ügyben megszólalt a Tiszántúli Református Egyházkerület Lelkészképző Intézete is. Közleményükben arról beszéltek, hogy növekvő aggodalommal figyelték a teológusok munkásságát, mert az ilyen szolgálatok (mármint az ébredési mozgalom és annak egyesületei) – szerintük – hamis egyházfogalomra építenek, megbontják a fegyelmet, engedtlenségre, a tanulmányok könnyévé válására csábítják a fiatalokat. Így aztán ezeket a külső szolgálatokat meg kellett tiltani.¹⁸⁰ Mindez természetesen szerves része volt annak a folyamatnak, amely a misszió eredményeinek felszámolását célozta.

1950 az egyházi sajtó elsorvasztásának is az éve. Eddigre lényegében felszámolták a regionális és helyi egyházi lapokat és a reformátusok egyetlen hetilapja *Az Út* maradt.¹⁸¹ 1950. január 13–14-én mondták ki, hogy *Az Út* a négy egyházkerület védnöksége alatt áll, és az egyházkerületek közösen adják a szerkesztőbizottságot. Szentpéteri Kun Béla kifejtette ezen a konferencián, hogy a hetilap nem különösen népszerű az egyházi közvéleményben. Szabó Imre esperes véleménye az volt, hogy ez csak növeli az egyházi vezetés és a hívek közötti távolságot. Új névvel és új gárdával szerkesztett új lapot javasolt, de nem fogadták el a javaslatát.¹⁸² Az egyházi sajtótermékek ugyan megfogtak, de az egyház vezetése nem hagyta olvasnivaló nélkül a lelkipásztorokat. Egy július 13-án kelt levélben Bereczky Albert és Kiss Roland a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalat által kiadott könyveket ajánlotta a gyülekezetek figyelmébe, amelyek „a szocializmus építő munkájában és a békéért való harcban” „feltétlenül” szükségesek. A gyülekezetek ezért jól teszik, ha erejükhez mérten minél több kötetet vásárolnak könyvtáruk számára a kommunista irodalomból.¹⁸³ Ezen túlmenően a *Református Egyház* című lapban felhívták a gyülekezetek figyelmét arra, hogy az istentiszteleti hirdetéseknek is meg kell újlalniuk, a hirdetések során jó lenne idézni az egyházi vezetőknek az egyházi sajtóban megjelent nyilatkozatait, állásfoglalásait, amelyek eligazítást nyújtanak az aktuális kérdésekben.¹⁸⁴

Az 1950-es évet már a „békeharc” uralta. Ezt bizonyítják a hivatalos lapokban megjelent cikkek és nyilatkozatok,¹⁸⁵ de egyúttal az egyház életének összeszűkülése is folytatódott 1950-ben. Különösen szembetűnővé vált ez a „Testvéri Izenet” megjelentetésével, amely az istentiszteletre akarta koncentrálni, és lényegében redukálni a gyülekezeti életet. Még mielőtt a dokumentum megjelent volna, Bereczky püspök már utalt erre az év végi püspöki jelentésében. A gyülekezeti közösséget mindenekfölött az isten-

178 Ezek név szerint: Bojtor István, Debreczeny István, Horváth Zoltán, Solyom Ferenc, Tariska Jenő.

179 Vö. BOJTOR i. m. 56–58.

180 Református Egyház, 1950. szeptember 15. 7.

181 LADÁNYI i. m. 27.

182 SZABÓ I. i. m. 188.

183 *Körlevél valamennyi gyülekezet lelkipásztorához.* (Bereczky Albert és Kiss Roland 1950. július 13-i körlevele) = Református Egyház, 1950. július 15. 3.

184 Némegy István: *Templomi hirdetések a megújulás szolgálatában.* = Református Egyház, 1950. július 15. 2.

185 *„Szolgálatunk a paraszti életforma átalakulása idején”* = Református Egyház 1950. szeptember 1. vagy *„Még többet a béke ügyéért!”* és *„Az egyház szava a szocializmus építésének idején”* = Református Egyház 1950. november 15.

tiszteletlen kell gyakorolni, mondta.¹⁸⁶ A háromoldalas, és 1950. december 12-én kelt Testvéri Izenet¹⁸⁷ című körlevelet az egyház valamennyi püspöke és főgondnoka is aláírta. A levél tulajdonképpen összefoglalása azoknak a „felismeréseknek”, amelyeket az egyház vezetői tettek a szocializmus építésével és az új egyházvezetési gyakorlattal kapcsolatban. A lelkipásztoroknak és gyülekezeti munkatársaknak törekedniük kell arra, hogy „a gyülekezet mind teljesebben a hívők közösségévé váljon”, és azt is a figyelmükbe ajánlották, hogy az egyház szolgálata nem választható el a nép szolgálatától. *„Egyházunk ügyét elválaszthatatlanul egynek tartjuk hazánk megépítésének és a világ békessége megvédelmezése ügyével.”*¹⁸⁸ A reformátusságnak hálaadásban, bűnbánatban és felelősség tudatban kell megújulni a Szentlélek által. Az evangélizáció munkásainak is világosan kell látniuk a helyüket a szolgálatban, csakúgy, mint az ébredési egyesületek tagjainak. Az egyház korábbi elesett állapota miatt szükséges volt ezeknek az egyesületeknek a megalakítása, de a „felszabadulás” után Isten az egyháznak „megújulást és hitben való engedelmisséget” ajándékozott, így a nevezett szervezetek kimondták önkéntes feloszlátásukat. *„Ennek a feloszlásnak az őszinteségéhez és hitből való engedelmisségéhez hozzátartozik az is, hogy az egyesületek volt tagjai ezt a feloszlást személy szerint is, szívében is kimondják. Ez az üdvös és egészséges folyamat még egy tekintetben befejezésre vár. A régi, nem egyszer évtizedes megszokásban gyökerező és a beletartozókra sok áldást jelentő együttlét, az ú.n. közösség egészen bele kell épüljön a „test”-be, a magyar református egyház szerves és szervezett életébe. Nem maradhat meg tehát semmiféle formában feloszlott egyesületek volt tagjainak külön összejövetele, vagy bárminő külön munkája.”*¹⁸⁹ A dokumentum szerzői ezzel nyíltan hadat üzentek a továbbra is laza szerveződészként összejáró, nem kontrollálható csoportosulásoknak. Az utolsó lényeges pont az istentisztelet kérdése volt. Arra hivatkozva, hogy a gyülekezet tagjainak próbája egymás kölcsönös elviselése, elhordozása, kimondták, hogy az egyházban a tagok az egymással való közösséget elsősorban és mindenek fölött az istentiszteleten élik meg. A gyülekezeti élet ezen felül a gyülekezet felelős vezetőjének gondos ellenőrzése mellett zajlik.

A gyülekezeti élet összeszűkítése következett a Testvéri Izenetből. A misszió már nem a hitetlenekért, hanem csak a gyülekezetért történt, a lelkipásztor vagy az evangélista el sem hagyhatta gyülekezetét, az egyházkormányzat teljes kontrollt gyakorolt a misszió felett. A lelkipásztor feladata – összhangban az ÁEH elképzeléseivel – az volt, hogy a parókiáján üljön egész héten, munkája a vasárnapi istentisztelet megtartására redukálódott.¹⁹⁰ Az istentiszteleti alkalom valóban fontos, de nem *kizárólagos* terepe az egyház életének, hiszen Isten és az ember találkozásának színtere, viszont nem túl személyes, a gyülekezeti tagok *egymással* nem lépnek interakcióba. Victor János érvekkel is alátámasztotta, hogy miért játszik olyan nagy szerepet a közösséggyakorlásban az istentisztelet.¹⁹¹ Ez tulajdonképpen az egész gyülekezeti élet szíve, a gyülekezet „boldog találkozása Urával.” Korábban az istentiszteleten csak az egyháztagok találkoztak

186 Református Egyház, 1950. december 1.

187 A dokumentum teljes címe: *„Testvéri Izenet gyülekezeteink lelkipásztoraihoz és presbitériumaihoz, egyház megyéink espereseihez és missziói bizottságaihoz, egyházunk minden szolgájához és tagjához.”* (214/1950-I.sz.) = Református Egyház, 1950. december 15. 3-6.

188 Református Egyház, 1950. december 15. 3.

189 Református Egyház, 1950. december 15. 5.

190 BOJTOR i. m. 37.

191 VICTOR JÁNOS: *Istentisztelet és közösség.* = Református Egyház, 1951. július 1. 6-7.

egymással, de az élő Isten nem volt jelen. Ez az oka azoknak a „közösségi jelenségeknek”, amelyek fel sem merültek volna, ha nincs ez a hanyatlás. Az ilyen, az élettől külvönvált, vasárnapi keresztyénség által fémjelzett istentisztelet semmit sem ér. De ha az istentisztelet a gyülekezet találkozásának fő alkalma, ahol nem válogathatjuk meg, hogy kivel akarunk közösséget vállalni és kivel nem, és ha senki sem hagyja otthon a hétköznapi valóságát és problémáit, hanem elhozza Isten elé, és felajánlja neki szolgálatait, helyreáll az istentisztelet eredeti funkciója. Victor János írásának fő gondolata tehát az, hogy a valódi közösség csak az istentiszteleten jön létre, és nem kis, önkéntes alapon összeálló körökben, és az istentisztelet egyúttal a szolgáló gyülekezet találkozása is. Makkai Sándor abban látja az 1950-es év két alapvető fontosságú dokumentumának üzenetét, hogy a misszió horizontja kitárult, már nem csak a lelki kérdésekkel foglalkozik, mert az „megüresíti az Ige szerinti teljes és valóságos békesség értelmét.” A gyülekezet éppen azáltal és csakis azáltal lesz valódi közösséggé, hogy képes a szolgálatra. A gyülekezeten belüli zárt közösséget vérrögnek minősítette, amely a vérkeringést akadályozza.¹⁹² A cél világos: a vallásszabadság deklarált elve miatt az egyház formális működését biztosítani kell, de elég, ha csak vasárnap nyílik ki a templom ajtaja. Az egyéb összejövetelek, családlátogatások, evangélizációk nemkívánatos jelenségnek minősülnek. Mindez érthető annak fényében, hogy Rákosi Mátyás szerint 20 év elég lesz az egyházak felszámolására.

„1951 a békéért való nagy erőfeszítések esztendeje lesz. (...) Az egyháznak tudnia kell, hogy olyan mértékben szolgálja a békesség evangéliumát, amilyen mértékben hozzájárul ahhoz, hogy 1951 a békeügy új diadalainak az esztendeje legyen. A magyar nép 1951-ben azáltal járul hozzá a békeügy erősítéséhez, hogy fokozza a szocializmus építését. A szocializmus diadala egyértelmű a béke győzelmével.”¹⁹³ – írta Péter János az új év kezdetén. A református lelkész missziói szolgálata a „békeszolgálat”, a szocializmus építése lett.¹⁹⁴ Ez az év a református egyház fájdalmas öncsonkolásának éve is volt. A „széles körű demokráciára” utal a Konvent Elnökségének felhívására. 1951. január 1-jétől bárminemű hivatalos nyomtatványt a Konvent sajtóosztályával kellett engedélyeztetni.¹⁹⁵ Feladatul tűzte ki az egyház vezetése az 1950. december 31-én kiadott minisztertanácsi rendelettel beindított 5 éves terv támogatását. A hatalmas pénzeket felemészítő tervet (modern szóval élve: project) az ún. békekölcsönökkel lehetett (kellett) támogatni. Az egyház vezetői takarékoskosságot és a békekölcsön jegyzését kérik a gyülekezetektől. Maga Bereczky is jegyzett békekölcsönt, természetesen nagy sajtópublicitás mellett.

A sajtó szerepével foglalkozott az „Egyházi sajtónk” című konferencia, melyet január 18–20 között rendeztek. A rendezvény címe kissé groteszk, tudva azt, hogy ekkor az „egyházi sajtónk” az Út és a Református Egyház kiadására szorítkozott. A Zsinat Sajtóosztálya emellett évente néhány könyvet is megjelentethetett, ezek egy része politikai színezetű kiadvány volt. A konferencián meghatározták az egyházi sajtó feladatát: „Az épülő szocializmusban élő egyházunk sajtója, mint ahogy minden egyéb tevékenysége is,

192 MAKKAI SÁNDOR: *Missziói jelentés 1950-ről.* = Református Egyház, 1951. június 1. 9–11.

193 PÉTER JÁNOS: *Bölcs szívvel 1951-ben.* = Református Egyház, 1951. január 1. 1.

194 Lásd pl.: *Gyülekezeti lelkipásztoraink békemunkája a gyakorlatban.* = Református Egyház, 1951. július 1. 8ff.

195 „Az egyetemes konvent elnöksége felhívja az egyházi hatóságokat, intézményeket és gyülekezeteket, hogy 1951. január 1-től bárminemű hivatalos nyomtatvány engedélyezése ügyében az egyetemes konvent sajtóosztályához forduljanak.” Református Egyház, 1951. január 1. 15.o.

csak a szocialista kultúra és civilizáció rendjében történhetik. A sajtónak vállalnia kell az egyház zsinata által politikát.”

Emellett a politika mellett kellett tehát mindeniknek felsorakozni. A szervilizmus a nyugati egyházakban is visszatetszést keltett. A Nemzetközi Béketanács (működési területe: Anglia) levélben fordult Bereczky püspökhöz a következő kérdéssel: Megfelelő tevékenységet folytathat-e a keresztyén egyház a kommunista államokban? A püspök igeversekkel megtűzdelt válaszában egyértelműen igennel válaszolt az érdeklődésre, hiszen „minden lehetséges a hívőknek.” Cáfolta, hogy a szocialista államban csak üldözött vagy teljesen behódolt („bedarált”) egyházként dolgozhat Jézus Krisztus magyar egyháza. Az egyház végre valódi küldetését végezheti, ugyanis nem kell az iskolákkal törődnie, már nem közjogi és állami egyház. Az egyház és az állam kapcsolata nagyon jó, az egyháznak műsorai vannak az állami rádióban, lapokat jelentet meg, stb. – írta Bereczky.¹⁹⁶

Az őrsegyváltás jegyében csere történt a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoki székében. Szentpéteri Kun Béla halála (1950. június 13.) után választást kellett kiírni tisztségére. A presbitériumok által beküldött szavazatokat 1951. március 5-én számolta meg a szavazatbontó bizottság. Erdei Ferenc közismerten marxista földművelésügyi miniszter a szavazatok 95,96%-át kapta meg. Az eredményt a zsinati és a konventi elnökségi tanács örömmel üdvözölte. Az egyházkerület világi főjegyzője a szegedi tudományegyetem rektora, dr.Kalmár László lett.¹⁹⁷ A *Studia et Acta Ecclesiastica* V. kötete pozitívan értékeli Erdei megválasztását „az egyik legmezőgazdaságibb jellegű egyházigazgatási egység” főgondnokává. „Mind székfoglaló beszéde, mind az egyházkerületben való forgolódása segítette azt az eligazodást, amelyre szüksége volt lelkipásztorainknak a paraszti életforma átalakulása időszakában végzett szolgálataihoz.”¹⁹⁸ Erdei azon buzgólkodott, hogy az agrárius Tiszántúlon minél több református parasztot tereljenek be a kolhozokba. Helyesen fogalmaz Glatz Ferenc az 1988-ban megjelent *Az újabb kori magyar nemzeti kultúra és a református egyház* című írásában, amikor azt mondja, hogy a református egyház hanyatlása akkor indult meg, amikor 1949–51 között hozzáfogott a rendszer az egyház bázisát adó kis- és középparaszti réteg felszámolásához. A reformátusság legerősebb társadalmi csoportjának széthullása azzal is járt, hogy elveszett az a paraszti-polgári magatartásforma, ami olyannyira egybeforrott a reformátussággal. Az 5–20 hold közötti birtokosok 33,7%-a, a 100 holdon felüliek 32,2%-a volt református. Ezzel szemben a reformátusok aránya az össznépelességen belül csak kb. 20% volt. Szintén az enyészete lett a Tiszántúlon jelentős, a Horthy-korszakban exponálódott hivatalnokréteg, értelmiségi középosztály. Glatz az egyház 1945 utáni szerepét értelmezve arra a következtetésre jutott, hogy a katolikusellenes, ateista kommunisták éppen a radikális református értelmiségiekben találtak szövetségesekre, akik pedig a Nemzeti Parasztpárthban tömörültek. Az egyházon belül két irányzat alakult ki az egyház jövőjéről alkotott elgondolásokat tekintve: Révész püspök vonala alkalmazkodni akart a megváltozott körülményekhez, de az egyház lényegében az államtól függetlenül tevékenykedett volna, Erdei és a kommunistákkal szövetséges értelmiség vi-

196 Református Egyház, 1951. január 15. 11.o.

197 Református Egyház, 1951. március 15. 26. o.

198 Lásd az „Egyház a nemzet életében” című fejezetet a *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből (1867–1978)* című kötetben! (522. o.)

szont komolyan gondolta, hogy az egyház megtalálhatja feladatát, helyét a szocializmus építésében. A tragédia az, hogy ez a folyamat az egyház bázisának felbomlásával járt együtt.¹⁹⁹

Erdei Ferenc tehát egy új, az egyháztól idegen szemléletet képviselt. Beiktatása 1951. április 25-én ünnepélyes egyházkerületi közgyűlés keretében a debreceni Nagytemplomban volt. Az ünnepségen részt vett Dobi István, a minisztertanács elnöke, Darvas József kultuszminister, a református püspöki kar, Vető Lajos és Dezséry László evangélikus püspökök. Reök Iván evangélikus egyetemes felügyelő, az állami szervek, tanácsok, társadalmi szervezetek képviselői. Ferenczy Károly főjegyző ismertette a különböző tisztségekre kiírt választások eredményeit: főgondnok: Erdei Ferenc; világi főjegyző: dr.Kalmár László; világi tanácsbíró: Dienes József; világi jegyző: Szabó Miklós; egyházkerületi ügyész: dr.Gaál István; teológiai tanárképviselő: dr.Tóth Endre. Az eskütétel után Péter János igehirdetése, majd a Kollégium dísztermében Erdei Ferenc székfoglalója következett. Erdei olvasatában a református egyház a feudális katolikus egyház és a nagybirtok elleni harcban formálódott, mindig a haladást, a nemzeti függetlenség eszméjét képviselte, bár ez 1868 után elhomályosult.²⁰⁰ A „felszabadulás” után megújult az egyház, folyamatosan eltűntek a régi rendszer maradványai, és egy új állam bontakozik ki. Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Mezőtúr szocialista városok, ahol a parasztok többsége termelészövetkezetben dolgozik, a régi birtokosokat és a kulákokat a földjüktől megfosztották és kezük munkájából kell megélniük. Az egyháznak örülnie kell a fejlődés ilyen eredményeinek, mondta Erdei. Szót ejtett arról is, hogy szorgalmazni kell az egyházi földek felajánlását, ami „...egyformán szolgálja az egyház sajátos egyházi feladatainak megkönnyítését, a lekipásztorok javát és mindenekfelett dolgozó parasztágunk felemelkedésének ügyét, mezőgazdaságunk termelésének fejlődését. Úgy gondolom, hogy mind az egyházközségeknek, mind a lekipásztoroknak fontos szolgálatuk az egyház és a nép iránt egyrészt, hogy az egyházi földek felajánlásának és átadásának elősegítésével megoldják a paróchia és a falu viszonyának ezt a terhes kérdését, és egyúttal elősegítsék termelészövetkezeteink fejlődését és gyarapodását.”²⁰¹ Feladata az egyháznak továbbá az ún. klerikális reakció, a szocializmussal ellentétes, egyházon belüli elemek elleni, illetve a békéért folytatott küzdelem, hangsúlyozta a főgondnok. A közgyűlés további részében Bereczky Albert püspök, Darvas József, az evangélikus egyház felügyelője, továbbá a többi felekezet (zsidó, metodista, unitárius, baptista) képviselője köszöntötte az új egyházi vezetőket.²⁰²

A Magyar Dolgozók Pártja Titkársága 1951. május 4-én döntött arról, hogy az egyházi ügyeket leválasztja az illetékes minisztériumról, és Állami Egyházügyi Hivatal néven külön intézményt hoz létre az egyházak teljes ellenőrzésére.²⁰³ Az erről szóló 1951.

199 GLATZ FERENC: *Az újabb kori magyar nemzeti kultúra és a református egyház.* = Confessio 1988/1. 31ff.

200 Erdei református történelemszemlélete kísértetiesen hasonlít Rákosi Mátyas nézeteire. Vö. RAVASZ LÁSZLÓ: *Emlékezéseim. „Beszélgetés Rákosi Mátással”* című fejezet.

201 Református Egyház, 1951. május 1. 6.

202 Református Egyház, 1951. május 1. 5–11.o.

203 Gombos Gyula megjegyzése: az ÁEH-t inkább „Egyházak Kormányzóságának” kellett volna elnevezni, mert a hivatal a gyakorlatban szerves része lett az egyházak működésének, nemcsak ellenőrizte, de lényeges lépéseikben igazgatta is őket. Olyan szerepet játszott, mint az iparügyi minisztérium a vállalatok életében, azzal a különbséggel, hogy a vállalatok legalább önállóak voltak, legalábbis a szabad világban. Az ÁEH engedélye nélkül nem lehetett betölteni semmilyen egyházi tisztséget. Az egyházak hely-

évi I. törvényt május 18-án fogadta el az Országgyűlés, amelynek végrehajtása tárgyában a 110/1951. (V.19.) M.T. rendelet látott napvilágot.²⁰⁴

A rendelet szerint az ÁEH feladata:

a) Az egyházakkal és vallásfelekezetekkel kötött egyezmények és megállapodások végrehajtása.

b) Az ezek állami támogatásával kapcsolatos személyi és dologi ügyek intézése.

c) A mentesített egyházi és vallásfelekezeti gimnáziumoknak az államsegély folyósítása.

d) A hitoktatása költségeinek folyósítása.

e) Egyházi vagyoni jogi ügyek intézése.

f) Egyházi vonatkozású jogszabályok előkészítése.

g) A vallás szabad gyakorlásával, ezek biztosításával kapcsolatos ügyek intézése, az egyház zavartalan működésének biztosítása.

h) A korábban a vallás- és közoktatásügyi miniszter jogkörébe tartozó tennivalók elvégzése.

i) Az egyházakat érintő minisztertanácsi intézkedések végrehajtása.

Megjegyzem, hogy az ÁEH-hoz hasonló intézmény nem volt egyedi jelenség, a többi kommunista államban is találkozunk vele:

Szovjetunió – Egyházügyi Tanács (1943)

Románia – Felekezetügyi Hivatal (1948. 08.03.)

Csehszlovákia – Állami Egyházügyi Titkárság (1949. 10.25.)

Lengyelország – Egyházügyi Hivatal (1950. 04.19.)

Bulgária – Bolgár Egyházügyi Bizottság (1949. 02.26.)

Kína – Kínai Államtanács Egyházügyi Hivatala (1951. január).²⁰⁵

Az ÁEH 1951 augusztusában már mintegy 67 munkatárssal működött. Először két osztály (személyzeti és egyházpolitikai) és három csoport (ellenőrzési, ügyviteli, könyvelési) működött, de nemsokára önálló pénzügyi osztályt is kialakítottak.

Az egyházpolitikai osztály három alosztályra tagozódott: katolikus, protestáns alosztályra és az archívumra. A katolikus a római és a görög katolikus egyházat felügyelte, intézte a kongruál (papok fizetésének) kapcsolatos ügyeket, ellenőrizte a körleveleket és a hitoktatást, valamint az alkalmazottak, egyházmegyei megbízottak továbbképzését. A protestáns alosztályhoz tartoztak a történelmi protestáns egyházak, a szabadegyházak, valamint minden más felekezet (az izraeliták is). Feladata lényegében azonos volt a katolikuséval. Az archívum egyrészt gyűjtötte az egyházi kiadványokat (bel- és külföldieket), másrészt cenzúrázta a hazai egyházi sajtót, könyveket, körleveleket. („Szabad egyház a szabad államban”...)

A személyzeti osztály a saját kádereivel illetve az egyházi személyekkel foglalkozott, azokról adatokat gyűjtött. Vezetőjéhez tartozott az áthelyezések ügye, tárgyalt a püspökökkel, egyházi vezetőkkel. A pénzügyi osztály a megállapodásokban rögzített gazdasá-

zete 1956 után csak romlott, az államtól való teljes függés alakult ki. Minden egyházi tisztség betöltéséhez az állam előzetes (!) engedélye kellett, de új egyházi törvények elfogadására is csak az állam adhatta engedélyt. Az ÁEH képviselője jelen volt minden testületi tanácskozáson is. Vö. GOMBOS i. m. 233.

204 A szóban forgó rendelet szövege olvasható a *Magyar Közlöny* 1951. május 19-i és a Református Egyház június 1-jén megjelent számában (13.o.).

205 BALOGH MARGIT: *Egyházügyi hivatalok*. = História, 1991. 5–6. szám. 24.

gi kérdéseket, pénzek folyósítását intézte. Az osztályok mellett működő titkárság végezte az iratok kezelését, a postázást, stb. Volt még egy igazgatási iroda is, ez az egyházi személyek nyugdíj-, kegydíj- és SZTK-ügyeit intézte. Az ÁEH központja Budapesten a Pasaréti út 55–59. szám alá (II. kerület) került.²⁰⁶ A megyékben dolgoztak az ÁEH megbízottai, a megyei tanácsi egyházügyi előadók, akik a megyében tevékenykedő egyházi vezetőket számoltatták be, tekintve, hogy azok beszámolási kötelezettséggel tartoztak nekik. Az espereseken keresztül a hivatal a lelkészeket is tökéletesen ellenőrizni tudta, a legapróbb családi ügyekbe is beavatkoztak. A gyülekezetbe rendszeresen járókat is megfigyelték. Erről, valamint a hitoktatás alakulásáról, egyházi értekezletekről rendszeresen tájékoztatták az illetékes pártszerveket.²⁰⁷ Az ÁEH-ról szóló törvény elfogadása után nem sokkal, 1951. május 18-án letartóztatták és június 28-án 15 év börtönre ítélték Grósz József kalocsai érseket. Június 23-án háziőrizetbe került további négy püspök, helyükre békepapokat állítottak helynökként.²⁰⁸

Keserű sors várt tehát az egyházakra, a teljes felszámolás, ebben pedig a pártállammal kollaboráló papokat is felhasználták. A katolikus egyház ellenállását nehezen törték meg, a protestáns egyházak viszont sajnos gyorsan kezes bárányokká váltak. Életüket teljes mértékben ellenőrizte és meghatározta az ÁEH. A kommunista párt vezetősége 1953-ban örömmel nyugtázta, hogy az evangélikus és református egyházi vezetők teljesítik a párt és a hivatal kívánságait kül- és belpolitikai kérdésekben egyaránt.²⁰⁹ Az egyházakat rá kellett venni arra, hogy a termelőszövetkezetek szervezése mellett agitáljanak, segítsenek a begyűjtésben, a szocialista haza szeretetére és a munkafegyelemre neveljék az állampolgárokat. A hivatal vidéki megbízottai mindezt alaposan ellenőrizték. A hivatalos pártpolitika változásai lecsapódtak az Állami Egyházügyi Hivatal működésében is. Míg 1953-ban Nagy Imre „baloldali elhajlással” vádolta a hivatalt, addig 1955-ben az ismét megerősödő Rákosi-vonal már „jobboldali elhajlásról” és „az egyházak megerősödéséről” beszélt. 1956-ban az ÁEH-t is megszüntették, de 1957-ben újjászervezték.²¹⁰

206 SZABÓ USÁBA (szerk.): *Egyházügyi hangulat-jelentések 1951, 1953.* Osiris – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2000, 58–59.

207 KÖPECZI BÓCZ EDIT: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004, 23–24.

208 Egyházügyi hangulat-jelentések, 55.

209 Elég csak belelapozni az egyház hivatalos lapjának, a Református Egyháznak az 1951-es számaiba, máris szemmel látható a totális szolgalelkűség. A püspökök és a főgondnokok március 27-én körlevelében fordultak minden lelkipásztorhoz és presbitériumhoz, amelyben nemcsak azt ajánlották a figyelmükbe, hogy írják alá a békeíveket, hanem arra is kérték őket, hogy tevékenyen vegyenek részt a békemozgalomban. Vö.: *Körlevél valamennyi gyülekezet lelkipásztorához és presbitériumához.* = Református Egyház, 1951. április 1. 1. A közösségben gondolkodó, és nem az elszigetelődés útját választó református egyház számára nagyon jó alkalom a bizonyításra a békemozgalomban való részvétel. Victor János: *Tovább a békéért való küzdelemben!* = Református Egyház, 1951. április 15. 2. Bereczky püspök szavai szerint az Igének engedelmeskedve, hűségben kell a népet szeretni, azt szolgálni, a keresztyének felelősek a népért, hazájukért, a világért. A Bibliában nem talált egyetlen olyan választott szolgát sem, aki ne szeretne volna forrón a népet. BERECKZY ALBERT: *A lelkipásztor időszzerű feladatai.* = Református Egyház, 1951. június 15. 1–2.

210 KÖBEL SZILVIA: *Az Állami Egyházügyi Hivatal működése az '50-es években (1951–1959)* = Magyar Közigazgatás, 2000/8. 507–509.

Kossa István, az ÁEH elnöke 1951. július 17-én bizalmas megbeszélésen adta tudtul Péter Jánosnak és Finta István konventi főtanácsosnak, hogy mit kíván a párt a református egyháztól:

1. Diakonissza-szervezetek felszámolása.
2. Maradék egyházi földek felajánlása az államnak.
3. A kis létszámú gyülekezetek összevonása társegyházközségekké.
4. A teológiai akadémiák összevonása.
5. Egyházkerületek összevonása.

Az „egyházzsugorításról” július 24-én tárgyaltak az egyház vezetői, akik eldöntötték, hogy a diakonissza-szervezeteket november 30-ig megszüntetik, a volt diakonisszákat lehetőség szerint egyházi munkaterületen helyezik el, vagy nyugdíjazzák. Felszólították a presbitériumokat, hogy szeptember 1-jéig ajánlják fel földjeiket az államnak. Ez alól csak az egyházi tulajdonú háztelkek, a maximum 800 négyszögöl nagyságú háztáji telkek mentesültek.²¹¹ Elfogadták azt is, hogy a kis lélekszámú anyaegyházközségek számát öt év alatt 20–25%-kal csökkentik, illetve, hogy a négy teológiai akadémiából is elég lesz kettőt fenntartani. Így aztán – sokszor fájdalmas pillanatok között, és a Tiszáninneri Református Egyházkerület ellenállása mellett – szeptember 1-jével nem nyitott új évet a több évszázados pápai és sárospataki teológiai akadémia, a hallgatókat Budapestre és Debrecenbe irányították át.²¹² A debreceni egyetem kilökte magából a hittudományi kart, amelyből tulajdonképpen maga az intézmény kifejlődött. Az MDP Központi Vezetőségének 1950-es határozata szellemében a debreceni tudományegyetemről leválasztották a teológiai fakultást, és azt a Tiszántúli Református Egyházkerület a lelkészképző intézettel együtt teológiai akadémiává alakította át.²¹³ Az evangélikusok már 1950-ben kénytelenek voltak a pécsi székhelyű Erzsébet Tudományegyetem Hittudományi Karát, valamint annak szép soproni épületét feladni, és a teológiai akadémiát Budapestre költöztetni.²¹⁴ 1951 őszén megalakult az Református Országos Zsinat, amelyen félreállították a maradék egyházi ellenzéket is.²¹⁵

Az 1952-es év első jelentős eseménye az Egyetemes Konvent február 29-én megtartott tanácskozása volt. Ez azért fontos számunkra, mert itt fogadták el a hírhedt Misszi-

211 A döntést a presbitériumoknak kellett meghozni, ezt tudatni az illetékes tanáccsal és az egyházi hatóságokkal. Arra nézve, ha a presbitérium ezt esetleg leszavazná, nem sok jóval kecsegtet Bereczky és Kiss: „Azokban az egyházközségekben tehát, amelyeknek presbitériuma esetleg nem ajánlaná fel az egyházközség tulajdonában levő földeket, a tényből eredő minden jogkövetkezmény anyagilag is egyetemlegesen a presbitereket terheli.” Református Egyház, 1951. július 15.–augusztus 1. 37–38.

212 LADÁNYI Vázlatos történeti áttekintés... 132–133. A pápai akadémia megszüntetéséhez lásd Kövy Zsolt írását: *Exodus. A pápai református teológusok hűsége és a beért gyümölcs, 1951–2001.* Pápai Református Teológiai Akadémia, Pápa, 2001, KÖVY ZSOLT: *A pápai teológusok exodusa 1951-ben.* = Teológiai Szemle. 1998/5. szám. Sárospatakról: SZENTIMREI MIHÁLY: *Megemlékezés a Sárospataki Református Kollégium és Teológiai Akadémiájának megszüntetéséről és újraindításáról.* In: Enyedi emlékkönyv. Sárospatak, 1992; MAJSAI TAMÁS: „Magasabbrendű szempontok szolgálatában” Adalék a református egyház két teológiai főiskolájának 1951-es felszámolásához. = Egyház és világ, 1990. szeptember 7.; BOJTOR i. m. 66–98.

213 *Miről tárgyalt az Egyetemes Konvent 1951. május 18-i ülésén.* = Református Egyház, 1951. június 1. 5.

214 FABINY TIBOR: *Geschichte der Lutherischen Kirche in Ungarn.* Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1997, 39.

215 KOVÁCS BÁLINT: *Pap Béla, a mártír sorsú lekipásztor (1907–1957).* = *Confessio*, 1990/2. 92.; SZABÓ I. i. m. 205–206

ói Szabályrendeletet, amely 1989-ig gúzsba kötötte a református misszió ügyét. Ennek mintegy nyitányaként „Missziói életünk új szakasza” címmel Fekete Sándor, Az Út felelős szerkesztője vezércikket közölt lapjában. Véleménye szerint a misszió az egyház minden élettevékenységének és szolgálatának foglalatja, eddig eltorzult és megcsönkült fogalom volt, hiszen „bizonyos propagatív, térítő, hitébresztő egyházi munkát” értettek alatta. Most új szakasz kezdődik, mert „...az igehirdetés tartalma megtelítődik és átlleksül azoktól a hitbéli felismerésektől, amelyeket Isten felelős egyházi vezetőink igehirdetésein keresztül oly gazdagon adott.”²¹⁶ Ezt a gondolatot alátámasztotta Bereczky Albert is: az egyház hivatása a szolgálat. Erre maga Jézus Krisztus nevel, Isten „bűnbánatban és hálaadásban szolgáló egyházzá akar tenni minket.” A szolgálat célja az, hogy az egyház megértesse híveivel Isten döntését.²¹⁷ A rendelet tervezetét a forma kedvéért megtárgyaltatták és elfogadtatták az esperesekkel is.²¹⁸ A konventi ülésen pedig el is fogadták a dokumentumot. „A misszió ügyének rendezését sürgette az a sok visszasság, amely aránylag rövid idő alatt halmozódott fel ezen a téren a legutóbbi rendezés óta. Mivel egyes kifogásolható jelenségek néhol már túllépték az egyházi fegyelmezés hatókörét, nem vállalhatjuk tovább a felelősséget az alaposabb rendezés keresésétől származó esetleges nem kívánatos káros következményekért. Az esperesek a Missziói Szabályzat módosításának tervezetét a bajoktól való szabadulás megkönnyebbítő érzésével üdvözölték.”²¹⁹ – mondta Kiss Roland elnöki megnyitójában. Egyébként ezen a tanácskozáson döntöttek az egyházmegye határainak újrendezése tárgyában is, valamint az 1952–54-es ciklusra megválasztották a konventi tisztikart és a bizottságokat. A lelkeszi elnök Bereczky Albert, a világi elnök Kiss Roland lett. Ugyanők látták el a missziói bizottság elnöki tiszt-ségét is.²²⁰

Az 1952. február 29-én elfogadott dokumentum előszavában leszögezi, hogy már az 1931-es Missziói Szabályrendelet is komoly fejlődés eredménye volt, de az 1951-es jog-szabály már azt fejezte ki, hogy „...a misszió szervezesebben lett az egyház közvetlen és enge-delmesen vállalt feladatává, mint korábban.”²²¹ Valamint hogy az egyházi misszió fő fel-adata a tiszta igehirdetés, a sákramentumok helyes kiszolgáltatása, a szeretetszolgálat végzése, és az egyházfegyelem gyakorlása. Ez is jó példa arra, hogy az egyház nem töre-kedett a misszió klasszikusnak nevezhető formáinak gyakorlására, az evangélizációk,

216 Az Út, 1952. január 13–19. 1.

217 „Az egyház hivatása: szolgálat” = Az Út, 1952. február 10–16. 1.

218 Az esperesi értekezletről Békefi Benő írt cikket a hivatalos lapba. A résztvevő esperesek megtárgyalták a Kiss Roland által beterjesztett szabályrendelet-tervezetet, és „A hozzászólásokból kiűnt, hogy az egy-temes konvent bölcsen cselekedett, amikor a tervezetet a konventi ülés előtt az esperesi konferencia elé ter-jesztette megbeszélés végett.” = Református Egyház, 1952. március 1. 9. Bereczky Albert „Misszióink és szeretetszolgálatunk” címmel tartott nekik előadást. Elmondta: „Ha az egyház úgy hirdeti és éli Jézus Krisztus igazságát és életet ajándékozó ígétét, hogy az egyház tagjaival együtt alkalmassá válik a népért való szolgálat betöltésére, akkor jótétemény lehet a szocializmus építésének idején.” = Az Út, 1952. március 2–8.

219 Református Egyház, 1952. március 1. 6–8.

220 A konventi missziói bizottság tagjai a két elnökön kívül Győry Elemér, Péter János püspök, Farkas Elek püspökhelyettes, Erdei Ferenc, Balogh Jenő, Horváth Elemér főgondnok, Victor János, Ferenczy Károly, Benkő Ferenc, Fazekas Endre, valamint Patay Pál volt. Hivatalból pedig Tamás Ferenc kon-venti missziói osztályvezető, Pap Géza, Pataky László, Tussay János és Nagy István egyházkerületi missziói előadó volt a bizottság tagja. Lásd: Református Egyház, 1952. március 1. 5.

221 A rendelet előszava = Református Egyház, 1952. március 1. 6.

hitmélyítő alkalmak szervezésére, iratmisszióra, stb., csak a szűkebb értelemben vett templomi szolgálatra és a diakóniára koncentrált, egyszóval befele fordult. A 2.§. pontosítja a misszió fogalmát, valamint azt, hogy mi is a misszió véső célja: a jól végzett misszió eredményeképpen az egyházban és tagjaiban *„kialakul és tevékenyvé válik a szolgáló egyház.”* A szolgáló egyház *„...részt vesz Isten munkatársaként az új társadalom építésében minden jónak, békességre valónak a munkálásában.”* Az egyház elkötelezett a szocializmus építésében, és a béke védelmében, és *„...ez az elkötelezés a missziói szolgálat minden részletében nemcsak kifejezésre jut, hanem érvényesül is.”*²²² A missziói munkát gyülekezeti feladatként definiálták (3.§.), a szolgálat felett pedig az egyházkerületi szervek örködték (4.§.). Sokatmondó az 5.§. rendelkezése: az egyházi missziót csak olyan személy végezheti, aki megfelelő kiképzésben részesült, a szolgálatra elhívást kapott, és azt az egyház felismeri. Ez a pont tulajdonképpen a lelkipásztor kizárólagos jogává tette a missziói munkát, abban laikusok csak külön egyetemes konventi engedéllyel vehettek részt. A 12.§. értelmében a gyülekezeti munka a lelkipásztor és a presbitérium közvetlen felelőssége mellett történt, akik eljárásukkal a felettes egyházi szerveknek felelősséggel tartoznak. *„A gyülekezetek rendszeres tevékenységétől eltérő összejöveteli alkalmak rendezéséhez a presbitérium indokolt határozatával az egyházmegyei elnökség hozzájárulását kell kérni.”*²²³ Éppen ezért a korábbi laikus evangélizációs, bibliakörös munka illegálissá vált, a missziói munkából még a nem kisszámú lelkes és elhivatott presbitert is kikapcsolta a hivatalos egyház. A rengeteg munkát egyedül elvégezni nem képes lelkész könnyen ellenőrizhető volt, és szükség esetén el is helyezték felettesei. A missziói munka szerveiként a presbitériumi, egyházmegyei, egyházkerületi és konventi missziói bizottságokat határozták meg. Ellehetetlenítették, pontosabban engedélyhez kötötték azt is, hogy több egyházkerület gyülekezetei közös alkalmakat tartsanak, illetve az egyházmegyei lelkészek értekezletét is csak az esperes hívhatta össze püspöki engedéllyel.

A komoly korlátozás ellenére ekkoriban még nem tudták teljesen ellehetetleníteni az egyházi munkát. Erről tanúskodik pl. Cs. Kiss Andor nyugalmazott református lelkész nemrégiben (2008) megjelent könyve (*„Ez jutott nekem...”* Egy református lelkipásztor életútja, Kálvin Kiadó, Budapest, 2008), aki az ötvenes évek elején Hajdúsámsonban volt lelkipásztor. A templomban és a tanyasi istentiszteleti helyeken mindig sokan megfordultak az istentiszteleti alkalmakon. A lelkész három presbiterrel együtt végezte szolgálatát, hatalmas tanyavilágot kellett bejárnia.²²⁴ *„Hajdúsámsonban még abban az időben is zavartalanul dolgozhattunk. Senki sem korlátozott semmi- ben.”* — írja Cs. Kiss Andor.²²⁵ Az ő könyve is azt példázza, hogy a virágzó egyházi élet tönkretétele nem ment egyről a kettőre, és még sok-sok évnél el kellett telnie, mire az egyházi keretek összeroppantak. Mindenesetre a Missziói Szabályrendelet már jelezte az egyház négy fal közé szorítását célzó szándékot.

222 Református Egyház, 1952. március 1. 6.

223 Uo.

224 I. m. 72.

225 I. m. 77.

ÖSSZEGZÉS

A református egyház tragikus eseményeken ment keresztül 5–6 év leforgása alatt, amely során az egyházi missziói munka nagyrészt lehetetlenné vált, illetve maga a misszió is új értelmet nyert. A missziói jelentések elemzése egy külön tanulmány témája lehetne, hiszen ezekből kiderül, hogy mennyire erodálódott az egyház. Az igazi hanyatlás mindesetre csak a hatvanas-hetvenes években kezdődött el, a Rákosi-korszakban még erősen élt a lelki ébredés hatása, valamint a kommunista ideológia sem volt képes kikezdeni a népegyházi kereteket. Más volt a kép 20–30 év elteltével.

Tanulmányomban rámutattam arra, hogy a kommunista államhatalomnak elsősorban két irányból kellett csapást mérnie az egyházra: az iskolák elvételével magához vonta a jövő nemzedékeinek nevelését és befolyásolását, valamint a püspöki-esperesi tisztségek „megbízható” személyekkel való betöltésével sakkban tudták tartani a „tűzbuzgó” lelkipásztorokat, így akinek „túl jó” volt a statisztikája, bármikor elhelyezhették, mégpedig az egyházi törvények szellemében. A laikus szolgálatok megnehezítését, valamint a lelkesi munka megnövelését célozta a Missziói Szabályrendelet többszöri módosítása, amely gyakorlatilag minden feladatot a lelkészekre helyezett. Komoly csapást jelentett a személyes védeltséget és testvéri közösséget jelentő, de az egyházkormányzat által nem ellenőrizhető egyesületek felszámolása. Maga az ébredés komoly eredményeket hozott az egyházi munkába, és élettel töltötte meg az gyülekezeteket. Az egyház új vezetői, Bereczky és Péter is az ébredési mozgalomból kerültek ki. Sajnálatos módon a kommunisták szolgálatába álltak, és közreműködtek az egyház karanténba szorításában. Nem tehettek mást? Ennek eldöntésére még bizonyos történelmi távlat és alapos kutatás szükséges.

ANDRÁS MUCSI

THE DECAY OF THE MISSIONARY ACTIVITY OF THE REFORMED CHURCH AFTER 1948

The Reformed Church in Hungary had gone through tragic events during a period of 5-6 years, when the missionary work of the Church became impossible, and also the missionary activity itself gained a new meaning. Reports of missionary work could be analysed separately in another paper, since they reveal the process how the Church was degrading in this period. The process of decline, however, started in the 1960s-70s. Since during the communist regime led by Rákosi, people were still devoted believers with the wish to reawaken spiritually, and the communist ideology was not strong enough either to destroy the framework of traditional Christian churches incorporating almost all the population of the country up to the end of World War II. During a period of 20-30 years the situation had changed.

Present paper discusses how the communist regime oppressed the Reformed Church both by closing down denominational schools gaining control over the entire educational system, and by appointing "reliable" people as bishops and deans, this way controlling the activity of the so called "too eager" pastors, who gathered "too many" believers around their parish. The Mission Regulations were modified several times in order to make laic service difficult, this way loading the pastors with all possible work. Eliminating the religious societies independent of the church government, but functioning both as protective and as spiritual communities, also broke the strength of the Church. The awakening movement itself brought about significant results in denominational life, at the same time revitalizing the community itself. The new leaders of the Church, Bereczky and Péter, were also members of the awakening movement. Unfortunately, they began to serve the communist regime fostering the oppression of the Church. Perhaps, they could have no other choice. This question could be answered only from a certain historical distance and after conducting thorough research.

BAGYINSZKI ÁGOSTON OFM

A WASHINGTON DC-KÖRNYÉKI, SZENT ISTVÁN KIRÁLYRÓL NEVEZETT MAGYAR-AMERIKAI KATOLIKUS KÖZÖSSÉG VÁZLATOS TÖRTÉNETE

Az alábbi összefoglaló – írásos források hiányában – visszaemlékezésekre épül, de minden adatot a közösség több tagja is megerősített, illetve a szöveg egészét is internetes levelezőlistánkon való közlés nyomán jóváhagyottnak lehet tekinteni. Az adatközlésért és lektorálásért kiemelten is szeretnénk köszönetet mondani Gajary Juditnak, Kovács Évának, Kokai Kun Hajnának, Máriássy Juditnak, Nt. Mayer Juditnak, Rev. Miklósházy Attila püspök úrnak, Molly G. Schuchat-nak, Sayko Editnek és Takács Zsuzsának)

Az Egyesült Államok keleti partjának középső régióját a Washington DC-vel közvetlenül határos Maryland és Virginia, valamint a szomszédságban lévő West Virginia, Pennsylvania, Delaware, és North Carolina alkotják. Ennek a térségnek a DC-ből egy-két órás autózással megközelíthető körén belül maga DC, Baltimore (MD) és Devon (PA) városok jelölik ki a környék magyarsága hitéletének a kialakult központjait. Ez a hitélet sohasem koncentráldott annyira, hogy itt magyar templomok épüljenek (mint pl. északabbra NYC térségében, vagy a Nagy Tavak mellett), de még a legutóbbi évtizedekben is képes volt arra, hogy havi rendszerességgel megszervezze a vasárnapi istentiszteleteket és más kapcsolódó programokat.

Washingtonnak a II. világháború előtt nem volt számottevő magyar lakossága. Ennek oka főként abban keresendő, hogy az I. világháború előtti évtizedek nagy magyar emigráns hullámában túlnyomó részt kétféle munkások érkeztek az Újvilágba, akik bányászként és földművesként helyezkedtek el, és ennek megfelelő szempontok szerint jellemzően pl. az északi iparvidékek közelében telepedtek le. A legendás Böhm Károly atya, az amerikai emigráns magyarság első apostola is közöttük kezdi el az egyházközségek szervezését, magyar templomok építését a századfordulón. A két világháború között már több értelmiségi is érkezett a kontinensre, de ők nagyrészt New York City-ben telepedtek le. Washington térségében csak csekély számban bukkantak fel magyarok, ők viszont befolyásos diplomatakként és tudósokként voltak ismertek. A tudósok közül például Teller Ede a környékbeli egyetemek vonzásában hat éves washingtoni tartózkodással kezdi amerikai pályafutását. (Időben visszaugorva, itt jegyezhetjük meg, hogy diplomáciai céllal már a XIX. század közepén Kossuth Lajos is megfordult az amerikai fővárosban az elbukott szabadságharc után, magyar érdekekért lobbizva beszédet is mondott a kongresszusban, aminek emlékét a Kapitólumban elhelyezett szobra őrzi. Ezt a szobrot Tom Lantos, első generációs magyar-amerikai emigráns és kongresszusi képviselő közreműködésével az Amerikai Magyar Szövetség állíttatta, 1990. március

15-én).). A főváros diplomáciai jelentőségét felismerve, 1939-ben az emigráns magyarság életének koordinálásában akkor már három évtizede központi szerepet játszó Amerikai Magyar Szövetség is elérkezettnek látta az időt arra, hogy központi irodát állítson fel Washingtonban.

A II. világháború utáni években Washington, már mint a szabad világ fővárosa, egyre intenzívebben vonzotta a magyarokat, akik között sok tanult ember is érkezett. Nagy Ferenc (1903-1979) magyar miniszterelnök is, miután 1947 júniusában svájci szabadságáról – a Magyar Kommunista Párt befolyása miatt – már nem térhetett vissza Magyarországra, az Egyesült Államokba emigrált és Washington DC-hez közel telepedett le. Emlékezetes még ebből az első időszakból Massey (Hajmássy) Ilona (1910-1974) filmszínésznő, aki miután kongresszusi képviselő volt a férje (Donald Dawson), szintén hosszabb ideig a régióban lakott, és a magyar miséket is rendszeresen látogatta. A magyarok Washington-környéki letelepedésének folyamata az 1956 után érkező menekültekkel hirtelen felgyorsult. Ezek a menekültek jórészt a húszas éveikben járó, fiatal emberek voltak. A Szabadságharcosok Szövetsége már 1957-ben összejevetelt tartott Washingtonban. Gyorsan megjelentek a különböző magyar szervezetek, kulturális központok is a régióban. A híres magyar tudósok közül Bay Zoltán már 1948-tól (1992-ben bekövetkezett haláláig) a helyi magyar közösséghez tartozik, Szilárd Leo pedig 1961 és 1964 között töltött itt néhány évet. 1960 körül a washingtoni régió magyarságának létszáma 1.000 fő körül mozgott, bár a rendezvényeken egyszerre 200 főnél több nem volt látható. Ebben az időszakban a katolikus és a református hitélet központi szerepet játszott a magyarok összetartásában. A magyarok helyi közösségének öntudatosulását jelzi, hogy hamarosan három magyar étterem is megnyílt a környéken. 1980-ra a magyar közösség létszáma már 1.500 főre duzzadt, de ez a szám a későbbiekben már inkább csökkent, mintsem nőtt. Annak ellenére, hogy a washingtoni közösség sohasem tartozott a népesebb magyar emigráns telepek közé, a főváros országos és nemzetközi politikai szerepénél fogva az itt élő magyarokat mindig a magyar ügyhöz való sajátos viszonyukban becsülte meg az ország és a világ emigráns magyarsága.

Az 1950-es évek elejétől Washington DC-ben már volt havi rendszerességgel magyar szentmise (emberemlékezet óta a hónap harmadik vasárnapján, a nyári hónapok kivételével), bár ennek konkrét körülményei időről időre változtak. A szentmisék után a templomi közösségi helyiségekben az agapék, vagyis az étkezéssel egybekötött közösségi élet kötetlenebb alkalmai is kialakultak. Az amerikai katolikus hierarchia részéről is akadt hathatós pártfogója a helyi magyar katolikus hitéletnek, és különösen is igaz ez 1956 után. Itt feltétlenül meg kell említenünk Philip Matthew Hannan, helyi születésű, későbbi magyarbarát püspök nevét, aki tanulmányait Rómában végezte, és a II. világháború alatt is Európában szolgált. Amikor 1956-ban Hannan-t a washingtoni érsekség segédpüspökévé szentelték, minden lehetséges módon támogatta a helyi katolikus közösséget (magyar ünnepeken rendszeresen ő misézett), amely ezt forró ragaszkodással viszonzta. Ez a kapcsolat egészen 1965-ig fontos volt a helyi magyar hitélet számára, amikor Hannan püspököt New Orleans 11. érsekévé nevezték ki, aki emiatt elköltözött. E támogatás mellett természetesen a magyar ajkú papság jelenléte volt a közösség életének legfontosabb támasza.

1953-ban telepedtek meg a piaristák a Katolikus Egyetem szomszédságában, egy erre a célra magyarok közreműködésével felújított házban, akik ettől kezdve a közösség lelki gondozásában főszerepet játszottak. Rozsály Ferenc SchP atya rendszeresen misé-

zett az egyre nagyobb létszámban ide települő magyarságnak. Az ötvenes és hatvanas években Báthory József SchP atya is átjárt Baltimore-ból misézni és (később) irodalmi előadásokat tartani, de az 50-es évek második felétől már egyre inkább a helyben lakó Irányi A. László SchP atya szervezte meg a katolikus közösség lelki gondozását (ő 1951-ben érkezett az Egyesült Államokba, először Derby-ben töltött néhány évet). Ekkoriban a magyar szentmisék Washington DC legrégebbi templomában, a Saint Patrick-ban (10th & G sts N.W.) kaptak helyet. A hetvenes évektől a szentmisék átkerültek a domonkosok templomába (South West). A hetvenes évek elején egy ideig a Taiwan-ról itt doktoráló Zsoldos Imre SVD atya is bekapcsolódott a közösség papi szolgálatába. Ezen az időszakon kívül, és a nyolcvanas években, a Washington DC-ben lakó Irányi atya volt a közösség állandó papja 1983-ig, amikor is római kinevezés nyomán, július 27-én a washingtoni Immaculate Conception bazilikában az atyát a külföldi magyarok első püspökévé szentelték. Ezután az új püspök a szolgálatával járó utazgatásai miatt éveken keresztül Zalotai József atya által gondoskodott a helyi közösségről (aki a Katolikus Egyetem Újszövetség-tanára is volt). A magyarországi rendszerváltozás után, a kilencvenes években lehetővé vált, hogy ünnepi alkalmakra az Anyaországból jöjjenek püspök-vendégek. Így a teljesség igénye nélkül megemlíthetjük Balás Béla, Ternyák Csaba, Ladocsi Gáspár, Keresztes Szilárd, Jakubinyi György, Kiss-Rigó László, Seregély István (1996), Várszegi Asztrik (1998), Bosák Nándor (1999), Paskai László (2000) és Erdő Péter bíboros-primás (2005) püspök atyák nevét, akik a magyar közösséggel is kapcsolatba lépve megfordultak a fővárosban. 1999-től kezdve Mustos István SchP atya (Passaicból, NJ) és Csorba Domonkos OFM atya (New York City-ből) felváltva utaztak ide a havi egyszeri szentmise megtartásáért. A körülmények miatt már nemcsak a nyári hónapokban, hanem gyakorta évközből is kimaradtak a havi szentmisék. 2003 körül a magyar szentmisék már átkerültek a Saint Mary Mother of God (4th Street, North West) templomba. Féléves szünet után, 2005. karácsonyától az ő szerepüket vette át Bagyinszki Ágoston OFM atya (New York-ból), aki (doktori tanulmányaival is összhangban) 2007-től a közösségnek ismét helyben lakó papja lett.

A washingtoni katolikus közösség történetének mérföldköveit jelentik az emigráns magyarság lelkipásztori ellátásával megbízott püspökök itt tett látogatásai. 1974-ben Mindszenty József bíborost fogadta ilyen minőségben a környék magyarsága. Irányi László püspök urat, akit e közösség papjaként emelt püspöki rendbe a Szentszék, 1983-tól 1987-ben bekövetkezett haláláig helyben lakó főpásztorának tudhatta a washingtoni magyarság. Utódja, Miklósházy Attila püspök úr 1992. augusztus 19-én tett a külföldi magyarok püspökeként lelkipásztori látogatást a fővárosban (helyi delegátusával, Mustos István SchP atyával a közösségnek később folyamatos kapcsolata volt). 2009. június 28-án Cserháti Ferenc püspök úr (és helyi delegátusa, Kiss Barnabás OFM atya) látogatására újabb fontos ünnepet jelentett. Felismerve, hogy a washingtoni katolikus magyarság történetéről eddig nem készült történeti összefoglaló, ez a püspöki látogatás szolgált alkalmul jelen sorok megírására.

A katolikus közösség életének civil koordinátorai is fontos szerepet játszottak az elmúlt három évtizedben: Horváth Mihály, Dr. Spillenbergy György (nyolcvanas évek) Bross Cecilia – Pulváryné Józsa (a kilencvenes évektől 2005-ig), Kovács Éva – Saykó Edit – Takács Zsuzsa (2005-től máig). A közösség állandó orgonistái voltak: Hátfalvi Emil, majd Renner Ádám. A Máltai Lovagok észak-amerikai magyar delegációja is fontos szerepet játszik a washingtoni katolikus hitélet támogatásában.

Bross Cecilia és Pulvári Józsa szervezték az éves miserendbe illeszkedő, Mindszenty bíboros fent már említett, 1974-es látogatására emlékező novemberi szentmisét, amelyek a látogatás egyik eredeti helyszínén, a Szentföldi Ferences Kustódia washingtoni templomában kaptak helyet (a magyar misék régebbi időpontjának megfelelően ezeket a szentmiséket a koradélutáni órákban tartották meg). A Mindszenty-látogatás emlékét őrzi az a közösség tulajdonában lévő magángyűjtemény is, amely a bíboros által 1974-ben használt liturgikus tárgyakból áll. Emlékezetesen szép esemény az is, hogy 1999-ben, a közösség a lengyel katolikusokkal közös szentmisén ünnepelte Árpádházi Kinga szentté avatását az Immaculate Conception bazilika altemplomában.

A régióban – lévén az Egyesült Államok fővárosa és egyetemi oktató-kutató központ – sok magyar diplomata élt és több neves magyar professzor működött. Bár ők szorosabban ritkán kapcsolódtak be a hitéletbe, az egyetemi tanárok közül meg kell említeni P. Zrínyi József, P. Sebes József és P. Örsy László jezsuitákat, valamint Zalotai József verbita atyát. Ők a helyi magyarság megbecsültségéért igen sokat tettek. A Georgetown Egyetemen tanító P. Sebes a hetvenes években például nagyon népszerű volt a hallgatók körében. A diákjai között Bill Clintonnak kifejezetten kedvenc tanára is volt, amit a későbbi politikus elnökként is szívesen hangoztatott. Örsy László atya szintén világszerte ismert és elismert egyházjogász.

A washingtoni magyar közösség sok évtizedes életrevalósága figyelemre méltó annak fényében, hogy magyar templom (sem katolikus, sem református) építésére soha sem teremtdtek meg a feltételek a régióban. Apróbb és a központtól távolabb eső építészeti erőfeszítésekről lehet csak beszámolni. 1980 tavaszán a Washingtoni Szabadságharcosok Szövetsége Györík Ilona vezetésével a nyugat virginiai Berkeley Springsben emlékkápolnát építtetett, amelyet Alba Regia néven szenteltek fel és vettek használatba, temetkezési helyet is létesítve a szomszédságában.

Közösségünk jó kapcsolatokat ápol a helyi református közösséggel, amelynek története a közös amerikai és magyar adottságok miatt néhány szempontból párhuzamosan fut a katolikus közösségével. A Magyar Református Egyesület székhelye már a II. világháború előtt is Washingtonban volt, ahol az egyesület lelkész tagjai több-kevesebb rendszerességgel istentiszteleteket tartottak a környék magyarságának. Az alábbi lelkészek kapcsolódtak be ebbe a szolgálatba (a teljesség igénye nélkül): Újlaky Ferenc, Borsy-Kerekes György, Szijártó István, Balogh István, Béky Zoltán, Kecskméthy József, György Árpád, Muzsnai István, Csikesz Tibor és Hőgye Mihály. A közösség az első évtizedekben még nem volt hivatalosan bejegyzett egyház, de az igény és a vágy megvolt arra, hogy az istentiszteleti alkalmak az egyházi kereteket is megkapják. Az istentiszteletek helyszíne többször változott. Az épület eladását megelőzően eleinte a Református Egyesület épületében, a Kossuth Házban (P Street, NW) tartották az összejöveteleket. Később a Nemzeti Katedrális egyik kápolnájában, majd a First Congregational templomban kaptak otthont az összejövetelek. 1982-ben a közösség a magyar istentiszteletet rendszeresen látogató tagok határozata alapján "Missziói egyházzá" alakult. Ettől kezdve a Wesley Szeminárium kápolnájában volt havonta egyszer magyar nyelvű református istentisztelet (napjainkig). Ennek a missziói gyülekezetnek a lelkipásztori munkáját Dr. Harsányi András ny. lelkész és Dr. Bertalan Imre, az Amerikai Magyar Református Egyesület elnöke vállalták el. 1993-ban a Missziói Egyház a két lelkész vezetése alatt teljes jogú egyházzá alakult. 1994-ben Dr. Harsányi András egészségi állapotára hivatkozva visszavonult a szolgálattól. Ugyanezen időben Bertalan Imre

nyugdíjba vonult az egyesületi pozíciójából, s a gyülekezet ekkor őt választotta meg lelképásztornának. Ezt a szolgálatot 2008. júliusában bekövetkezett haláláig hűségesen végezte. A gyülekezet jelenlegi lelkésze Mayer Judit. 1997-től a Wesley Szemináriummal közös program keretében két-két évre a Debreceni Református Hittudományi Egyetem végzett diákjai közül érkezik egy-egy ösztöndíjas hallgató Washingtonba, aki tanulmányai mellett a gyülekezetben mint társlelkész szolgál. A katolikus és református közösség közötti jó viszonyt jelzi, hogy a nyolcvanas évek elejétől a református istentisztelet átkerült a harmadikról a negyedik vasárnapra, hogy így a vegyes felekezetű házaspárok mindkét magyar közösséget látogathassák. Az együttműködés az 1974-től indult magyar cserkészterén is fontos volt (eleinte a cserkészek többsége katolikus volt, ma már a többség református). A cserkészek számára hagyományosan Veni Sancte misét tartottak a tanév elején (az ún. Benedek-tanyán), valamint év közben is őket olvastak fel a szentmiséken. A cserkészek száma 30 és 40 fő között változott.

Az elmúlt évtizedekre visszatekintve szép hagyomány, hogy a környék keresztény magyarsága a felekezeti szentmisék és istentiszteletek mellett a következő ünnepeken találkozik: március 15-én, Anyák Napján, augusztus 20-án és október 23-án. (Október 6-a jelentősége 1956 után fokozatosan elhalványult.) Jó alkalom az együttlétre az Adventi Bazar (eleinte a Mindszenty Társaság, majd a cserkész szülők szervezésében), illetve karácsony, a gyermekek betlehemesével. 2006 óta a katolikus közösség internetes honlapot is működtet az aktuális információk terejsztése céljából (<http://church.hungaria.org>).

A közeljövőben (várhatóan 2010-ben) mérföldkő lesz, hogy a washingtoni Immaculate Conception bazilikában (aminek az alttemploma jelenleg a katolikus szentmisék helyszíne) sor kerül egy Magyar Nemzeti Kápolna létesítésére, amely új lelki otthonnal ajándékozza majd meg a környék és a világ katolikus magyarságát.

ÁGOSTON BAGYINSZKY OFM

A BRIEF HISTORY OF THE SAINT STEPHEN OF HUNGARIAN CATHOLIC COMMUNITY OF THE WASHINGTON METROPOLITAN AREA. (SYNOPSIS)

The Hungarian community of the Washington Metropolitan Area, because of its proximity to the Capital, holds a historically significant position in Hungarian emigration for its ability to represent Hungary's interests. We can follow growing political and cultural activities since the mid 19th century, when Lajos Kossuth lobbied for Hungary's independence.

The expanding number of Catholic Hungarians in the region created a spiritual need to practice religion in their native language. Monthly masses have been held regularly and continuously in Washington, D.C. since the early 1950s. Initially, the Piarist fathers served the spiritual need of their fellow immigrants.

Cardinal Mindszenty's historical visit in 1974 marked an important milestone in the life of the Community. Following major political changes in Hungary, in the 1990s several bishops, including Cardinal Paskai and Cardinal Erdő honored our community with their visits.

In the spirit of ecumenism, the Saint Stephen of Hungary Catholic Community built a mutually respectful and cooperative relationship with the local Hungarian Reformed congregation.

Plans are firming up to consecrate a Hungarian National Chapel at the Basilica of the National Shrine of the Immaculate Conception, where our monthly masses are held. This much anticipated new milestone will present a new spiritual home to Hungarian Catholics in the region as well as all over the world.

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK

SZABADOS GYÖRGY

A MAGYAR TÖRTÉNELEM KEZDETEIRŐL

Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században
Balassi Kiadó, Budapest, 2006.

Szabados Györgynek, az MTA-SZTE-MOL Magyar Medievisztikai kutatócsoportjának tudományos főmunkatársának kutatói és publikációs tevékenysége két nagy területet ölel fel. Az egyik Imre király és kora, a másik pedig a 15–18. századi magyar historiográfia fejlődése. Az utóbbi témában védte meg 2003-ban a doktori disszertációját, melynek kibővített változata *A magyar történelem kezdeteiről* című monográfia.

A magyar történelem kezdeteiről című könyv a Balassi Kiadó gondozásában jelent meg 2006-ban Budapesten. A 245 oldalas könyv borítóján Juhos Kiss Sándor *Táltoskirály* című festménye látható, ami azért kiváló választás, mert a képen épp egy koronázás látható, ami utal az Árpád-házi királyokra, viszont a címben szereplő táltos szó a régi magyar hiedelemvilágra, a magyar őstörténetre vonatkozik. A könyvben tárgyalt történetírók éppen ezzel a két korról foglalkoznak. A könyvben a középkori krónikásoktól egészen a 18. századi jezsuita történetírókig tárgyalja a szerző a hazai historiográfiánk fejlődését és irányait az előidő-szemlélet szempontjából. Ez a monográfia hiánypótlónak tekinthető a szakirodalomban, hiszen először foglalkozik összefoglalóan a hazai historiográfia előidő-szemléletével.

A bevezetés és összegzés között a könyv öt fejezetre oszlik, ezeken belül alfejezetekre. Az első fejezet a középkori előzményeket vizsgálja Thuróczy Jánosig, különös tekintettel az őstörténetre. Szabados sorra veszi Anonymus Gestáját, a két 14. századi krónikacsálódót, valamint Thuróczy krónikáját. Nagy hangsúlyt kap a hun-magyar rokonság, előtérbe kerül az Attila-hagyomány, amely a következő századok őstörténetírását meghatározta. A krónikák közül legbőségesebben Thuróczy művéről ír Szabados, akinél először jelenik meg az Attila-Mátyás párhuzam. Bemutatja a honfoglalás évszámának torzulását, hiszen a Regino évkönyve által megadott 889. évből 888, 872, 677 majd 744 lett. A harmadik alfejezetben tárgyalja az *Ének Pannónia bevételeiről* című hőséneket, amit Csáti Demeternek tulajdonítanak. Szabados kihangsúlyozza, hogy ebben az énekben nem jelenik meg a hun-magyar rokonság, csupán Árpád bejövetelét tárgyalja. Tagadja Csáti szerzőségét, szerinte csak az a három versszak tulajdonítható neki, amelyek Árpád utódlásáról emlékeznek meg; az éneknek szerinte nem szerzője, hanem lemásolója.

A második fejezetben először két, Mátyás király udvarában élő humanista történetíróval, Petrus Ransanussal és Antonio Bonfinivel foglalkozik. Hangsúlyozza, hogy bár

mindkét szerző középkori, műveinek hatása 1526 után érződött. Kiemeli, hogy Ransanus munkájában kisebbitette Attila szerepét, többet foglalkozik Szent Istvánnal, felhasználva a Hartvik-féle legendát. Bonfininél jelennek meg az avarok a Kárpát-medencében, kialakítva ezzel a hun-avar-magyar tagolást, fontos szerepet kap István, megemlíti a koronaküldést, illetve István törvényhozását. Bonfini munkája meghatározta a 16–17. századi történetírást. A következő alfejezetben tárgyalja Benczédi Székely István Világkrónikáját, amely addig hiánypótló műfaj volt. Az 1559-ben, Krakkóban megjelent műben Szabados Thuróczy és a Budai Krónika hatását ismeri fel. Megemlíti Gregoriantzi Pál zágrábi, majd később győri püspök latin nyelvű munkáját, melyben az általa vélt legfontosabb történeti és földrajzi tudnivalókat ismerteti. Foglalkozik Bakschay Ábrahám királykronológiájával és Heltai Gáspár Bonfini-kivonatával, ezekben felismeri és hangsúlyozza a középkori krónikás stílusjegyeket. Ide tartozik még Siegler Mihály műve, illetve Jacobus Bongarsius 1600-ban Frankfurtban kiadott munkája is. A főszereplő ebben az alfejezetben Zsámboki János, aki kinyomtatta Ransanust, Bonfinit, Szent István törvényeit és Intelmeit.

A harmadik fejezetben a 17. század historiográfiájának kétirányú fejlődését mutatja be Szabados. Kétirányú, hiszen Magyarországon és külföldön is születtek Magyarországról szóló történeti művek. Sőt fontos megemlíteni ebben a fejezetben a reformáció és ellenreformáció hatását historiográfiánkra. A magyarországi írókat Thuróczy és Bonfini befolyásolta. Elsőként Révai Péter koronaőr tevékenységét méltatja, aki az első Szent Korona-kutató volt, hiszen művében megírta a korona történetét, kiemelve II. Szilveszter szerepét, illetve ő tagolta évszázadok szerint a Magyar Királyság történetét. Ezek után természetesen nála Szent István kap nagyobb hangsúlyt. Megemlíti az úgynevezett Nádasdy-mauzóleumot, mely alapos betekintést ad a korabeli művelődésbe, hiszen a kötetben nem a szikár történelmi tények vannak felsorolva, hanem azok – az összeállítója által fontosnak vélt – tettek, amelyeket az adott történelmi személy vitt véghez. Petthő Gergely magyar nyelvű összegzésében fontos kiemelni, hogy ő jelölte ki a ma is használatos politikátörténeti korszakhatárokat (1301 és 1526). Szabados szerint Zrínyi Miklós szerepe annyiban fontos, hogy Mátyás királyról szóló elmélkedéseiben Attila szerepét hangsúlyozza, mint államalapító. Fontos még Zrínyinél megemlíteni, hogy Petthő munkáját ő rendezte sajtó alá. A következő alfejezetben Szabados a reformáció által kettészakadt egyháztörténeti-írás fejlődését mutatja be, kiemelve Caesar Baronius hatását, hiszen évkönyvét már programszerű forráskutatással és forráskritikával írta. Az egyetemes historiográfiára kitekintő alfejezet beillesztését az indokolta, hogy az anyagismereti és módszertani megújulást hozó, Nyugat-Európában kutató magyarok szellemi környezetét a maga jelentőségében lehessen megismerni. A harmadik alfejezet a külföldön kutató magyarokat mutatja be, külön kiemelve a jezsuiták tevékenységét, megemlítve röviden a történeti segédtudományok területén végzett kutatásaikat. Inchofert Menyhért, a Rómában élő jezsuita szerzetes a magyarországi egyháztörténetet kívánta bemutatni számos külföldi forrással alátámasztva. Sajnos csak az első kötet jelent meg, amelyben 1059-ig jut, a második kötet csak kézirat formájában maradt fenn. Szabados megemlíti a protestáns kortársakat is, kiemelve Ambrózy János eredet-kutatását, Nadányi Jánost, aki elsőként tette a magyar népvándorlást a 9. századra és Otrókoci Főris Ferenc első önálló formában kiadott östörténeti könyvét, amelyben Bonfini koncepciójához képest fejlettebb formában jelenik meg a hun-avar-magyar hármasság.

A negyedik és ötödik fejezetben a jezsuita történetírás által meghatározott 18. századot mutatja be a szerző. Egyháztörténeti szempontból ez a fejezet a legfontosabb. Szabados kiemeli a jezsuiták szerepét, hiszen a még pogány népek térítésén kívül felhalmozták a bejárt területek tudásanyagát, amelyet eljuttattak Európába. Az első alfejezetet Hevenesi Gáborral kezd, aki 1695-ös programnyilatkozatában a magyar egyháztörténet forrásainak összegyűjtésére buzdította kortársait, meghatározva a 18. századi jezsuita kutatás egyik fő irányát. Ismét említésre kerül Otrokocsi Fóris Ferenc, akinek katolizálásával a protestáns őstörténeti tudásanyag került át a nagyszombati kollégium falai közé. Ezzel a lépéssel a 18. századi jezsuita történetírás kétirányú lett, hiszen a Hevenesi által meghatározott egyházi vonal mellett megjelent a magyar őstörténet kutatása. Szabados kiemeli, hogy ezek a kutatók már felhasználták elődeik munkáit, pontos hivatkozásokat használnak munkáikban. Megemlíti Timon Sámuel, aki egyszerre foglalkozott a hun-avar-magyar őstörténettel és Szent István korával. Jelentős kutató volt Kéri Borgia Ferenc, aki felfedezte a magyar historiográfiának Bíborbanszületett Konstantin *A birodalom kormányzásáról* című munkáját. Munkásságával megalapozta a magyar bizantinológiát. Utolsóként megjelenik Joannes Stillingus, akinek az *Acta Sanctorum*ban megjelent Szent István-életrajza, amely az első mai értelemben vett tudományos feldolgozás az államalapító királyról és koráról. Jelentősége abban rejlik még, hogy István ekkor érte utol ismertségben Attilát. A második alfejezetben a jezsuitákon kívüli történetírókkal foglalkozik, kiemelve az evangélikus Bél Mátyást, aki felfedezte Anonymus Gestáját, majd tanítványa Johann Georg Schwandtner adott ki 1746-ban. Ezzel a lépéssel Álmos és Árpád is előtérbe került. Végül Szabados tárgyalja a piarista Desericzky József Ince munkásságát, akinek művében nagy hangsúlyt kap Anonymus.

Az ötödik fejezetben a két legjelentősebb jezsuita történetíróval foglalkozik a szerző, akik megalapították a hazai kritikai történettudományt. Az első alfejezetet Pray Györgynek szenteli. Pray legfőbb ismérve az volt, hogy a forrásokat ütköztette egymással, így vizsgálta őket. A magyar őstörténet kutatásában felhasználta a belső-ázsiai jezsuita misszió során felhalmozott ismereteket, Pray máig ható vitát gerjesztett a magyar nagyfejedelmi hatalom kezdeteiről tett meglátásával, mivel tagadta Álmos első fejedelemségét, 997-et tartotta a magyar őstörténet határának. Munkásságában kiemelendő még, hogy több forrást ő használt fel először, például Kézai gestáját és a pozsonyi évkönyvet. A második alfejezetben Katona István történetírását értékeli. Szabados hosszasan értekezik a 42 kötetes *Historia critica*-ról, amely a honfoglalástól tárgyalja történelmünket 1810-ig. Külön bemutatja az őstörténeti és a Szent István-kori kötetet. Katona művében érződik Anonymus hatása, hiszen Prayjal ellentétben Álmost jelöli meg első fejedelemként. A honfoglalást helyesen 889–896 közé tette és hangsúlyozza a pápai koronaküldést. Az alfejezetben Szabados még röviden elemzi Katona István más történeti műveit. A harmadik alfejezetben továbbra is Katonával foglalkozik, kiemeli azt, hogy ő indokolta először az Árpád-ház fogalmának létjogosultságát, ami azért is furcsa, mert a *Historia critica*-ban Álmost nevezi meg, mint első fejedelmünket. Katona ezt úgy magyarázza, hogy Árpád hatalma volt a nagyobb, ezért adta ezt az elnevezést. Mindenesetre ezzel a megnevezéssel tudatosította, hogy történelmünk nem Szent Istvánnal kezdődött. Katonánál az addig előtérbe helyezett Attila helyére Árpád és a későbbi Árpád-ház kerül.

Szabados értékes és fontos monográfiát írt, hiszen az előidő-szemlélet szempontjából még nem vizsgálták a magyar historiográfiát ilyen összefoglalóan, csak néhány életrajzi

feldolgozás született. A könyv felépítése jól tagolt, az idézett szövegrészeket dőlt betűvel, jól elkülöníthetően szedi, ezeket lábjegyzetben eredeti latin nyelven is leírja. A fordítások nagyrésze Szabados munkája, ezek pontosak, fordítási hiba nem található bennük. Dicsérendő, hogy az egyes fejezeteknél kitekint az egyetemes historiográfiai folyamatokra, megemlíti a nyugati hatásokat, ezekkel könnyebben megérti az olvasó a magyarországi eredményeket és munkákat. Viszont itt kell kritikaként megemlítenem, hogy ezek a kitekintések nem azonos hangsúllyal jelennek meg. A 16. századnál bőségesen kitekint Nyugat-Európára, ezt pedig nem tette meg például a humanistáknál. Ennél a résznél van egy kis hiányérzetem, bővebben össze lehetett volna foglalni a reneszánsz történetírás sajátosságait. Kiemelendő, hogy történész létére munkájához felhasznál irodalmi műveket is, nem zárkózik el más tudományok művelőinek megemlítésétől – például itt jelenik meg Csokonai történetírói munkássága is –, ezeket pedig összehasonlítja a történeti munkákkal. A felhasznált irodalom bőséges, a kutatók számára igen értékes. Stílusa érthető, olvasmányos, bár nagy valószínűséggel a szerzőre hathatott a humanistákra jellemző retorikus történetírás, mert helyenként igen hosszasan értekezik egy-egy problémáról, gondolatról, ám mindezek ellenére a könyvet nyugodt szívvel ajánlom nemcsak a történetírással foglalkozó kutatóknak, hanem az érdeklődő olvasó számára is.

Ábrahám Ádám

KONCZ LAJOS

Iskolák menekült magyaroknak német földön
1945–1956

Az írás megmarad. A németországi magyar gimnáziumok története. 1945–1956.

Szerkesztette, valamint az „alap- és összekötő szöveget” írta Koncz Lajos.

Booksurge Publishing. 650 p.

1944/1945 vérzivataros telén és koratavasán, a háború tombolásának utolsó szakaszában menekült magyarok százezrei érkeztek a lebombázott, kivérzett – de még harcoló – Németország területére. Különbő okokból hagyták el Magyarországot, amelyet 1945 áprilisára teljesen megszállt, elfoglalt a szovjet hadsereg. A menekültek nagy része családjával érkezett: asszonyokkal, gyerekekkel, öregekkel, köztük soktízezer 6–18 év közötti lánnyal, fiúval.

Nem sokkal a háború befejeződése után, 1945 októberében a levert Németország amerikai zónájában, a mintegy 1500–1600-as létszámú passauai menekülttáborban gyűjtött össze magyar gyerekeket, fiatalokat Csejtei Béla és matematika-kémia szakos felesége –, hogy őket tanítsa, hogy folytassa velük a megszakadt otthoni tanulmányukat. (Nekik négy iskoláskorú gyermekük volt). De talán még ennél is fontosabb célnak tekintették azt, hogy a háború utáni zűrzavaros menekült-világ körülményei között megmentsek a gyerekeket, fiatalokat az elzúllástól. Mert az az erős meggyőződés élt bennük, hogy „a dolgok rendeződése után” visszatérhetnek Magyarországra. Ebben az első időszakban alighanem így gondolkodott az akkori menekültek többsége.

Csejtei Béláék 1945 október végi kezdeményezésével kezdődött el a németországi magyar iskolák küzdelmes, de gazdag eredményt hozó élete.

A szervezők — akikhez nemsokára számos menekült-pedagógus csatlakozott munkatársként —, az addigi magyarországi iskolarendszer tananyagát vették alapul. Az egyes gyerekeket meglevő végzettségük, illetve tudásuk alapján csoportosították: a 6–10 éveseket besorolták az elemi iskola 1–4. osztályaiba; az idősebbeket a négy osztályos polgári iskolába; ismét másokat a nyolc osztályos gimnáziumba. Mindegyik iskolatípus koedukált volt.

Csejtei Béla 1946 tavaszán hivatalos engedélyt kapott a Bajorországi Amerikai Katonai Parancsnokságtól, hogy mint igazgató, magyar iskolát szervezzon. 1946. szeptember 26–27-én tartották az iskola első vizsgáját. Ennek eredményeként összesen 138 tanuló kapott magyar-angol nyelvű bizonyítványt saját osztálya tananyagának sikeres elsajátításáról. Ezeket a vizsgán jelenlévő amerikai katonai parancsnok is aláírta, hivatalos pecsétjével is ellátta.

1947 januárjában az iskolát a Vatikáni Misszió védelme alá vette. Ez a tanároknak szerény jövedelmet biztosított, és segítséget jelentett a diákok élelmezését, illetőleg taneszközök beszerzését illetően.

1947. február 24–28-án tartották a következő vizsgát, a passauai amerikai városparancsnok jelenlétében. Ezt megelőzően február 17–18-án Fichtenthal-ban, február 20-án Anzenkirchen-ben zajlottak le a vizsgák a környékbeli magyar fiatalok számára, mint magántanulóknak. A levizsgázott tanulók száma: 61 elemista, 30 polgári iskolás és 145 gimnazista.

Időközben a bajor tartomány („Bajorország”) kultuszminisztériuma újjászerveződve visszanyerte önállóságát s a passauai „magyar elemi iskola és középiskola” működését jogszerűnek ismerte el. A magyarországi és a bajor iskolatípusok azonosak voltak; a magyar tanterveket összhangba kellett hozni a bajor tantervekkel. A passauai magyar iskolaegyüttes fenntartója és ügyeinek intézője a bajorországi magyar Iskolabizottság volt; ez a szponzorok (Vatikáni Misszió, Az Evangélikus-Református Lelkesi Szolgálat, a Magyar Segítő Szolgálat és a müncheni Magyar Caritas) képviselőiből állt.

1974-től évente többször tartottak érettségi vizsgát a gimnázium nyolcadik osztályát sikerrel elvégzett tanulók számára a passauai magyar gimnáziumban, teljesen a korábbi (és a mai) hazai szokásoknak megfelelően. Kezdődött a ballagással, zászlóátadás-sal; majd az írásbeli következtek (latin, magyar, német, angol, mennyiségtan), azután a szóbeli vizsgák (latin, magyar, történelem, német, angol, mennyiségtan, fizika). Majd szerény „bankett” és szomorkás búcsúzkodás.

A bajor kultuszminisztérium a passauai magyar gimnázium érettségi vizsgáira is hivatalos miniszteri biztost küldött (legtöbbször a passauai német gimnázium igazgatóját). Ennek elnöklete alatt a magyar gimnáziumban szerzett érettségi bizonyítvány egyenértékűvé vált a német gimnáziumokban kiadottakkal. Ezáltal — a kor hazai és külföldi szokása szerint — egyetemi felvételre és felsőszintű továbbtanulásra jogosított.

1947-ben és 1948-ban összesen 64 magyar diák szerzett Passauban érettségi bizonyítványt. Kézbekapták a négy nyelvű érettségi bizonyítványt, ennek szövege magyar, német, angol és francia. Aláírta a bajor miniszteri megbízott, mint érettségi elnök, mellette körpecsétje az oroszlanos bajor tartományi címerrel; azután a bajorországi katonai parancsnokság képviselője, ugyancsak saját pecsét kíséretében.

Mellettük Csejtei Béla gimnáziumi igazgató, valamint az érettségi tárgyak tanárainak aláírása és az iskola pecsétje látható.

1947-től gyarapodott a passauai magyar gimnázium tanárainak száma, s az iskola nemcsak a szűkebb passauai menekülttáborból, és annak környékéről verbuválta növendékeit, hanem Németország távolabbi vidékeiről is érkeztek tanulók. Az iskola mellett kezdettől fogva internátus is működött, a diákok jelentős része helyi magánháznál lakott. Számos távolabb lakó diák magántanuló volt. A gimnáziumban a tanulók szülei beiratkozási díjat, havonta tandíjat, havi internátusi díjat fizettek; az érettségizők külön vizsgadíjat róttak le. Az elemisták a gimnáziumi tandíj felét fizették havonta.

Természetesen a tanítás nyelve a magyar volt; külön rendes tantárgyként tanították a német, valamint az angol nyelvet-irodalmat. Már kezdetektől fogva működött a gimnáziumban mind a lányok, mind a fiúk körében a cserkészlet; az iskola cserkészcsapata az elsők között alakult meg a külföldi magyar fiatalok körében; Csejey igazgató egyik előkészítője volt a külföldi Magyar Cserkészszövetség létrehozásának.

Így folyt a passauai magyar elemi iskola és gimnázium élete a hajdani erdei gyártelep (Waldwerke) barakjaiban 1951 júliusáig.

* * *

Ezzel kezdődött el 1945 után a németországi magyar iskolák élete, amely azután tovább folytatódott a következő években. Mindezt abból a terjedelmes kötetből tudhatja meg a 20. századi magyar iskolatörténet iránt érdeklődő olvasó, amely 2008-ban jelent meg az Amerikai Egyesült Államokban. „Az írás megmarad. A németországi magyar gimnáziumok története. 1945–1956.” Szerkesztette, valamint az „alap- és összekötő szöveget” írta Koncz Lajos. Kiadója a Booksurge Publishing. Terjedelme 650 nagy alakú oldal.

A kötet szerkesztője 1936-ban született, édesapja katonaoorvos volt Komáromban. Családjával 9 éves korában került ki Németországba 1945 elején. Az itteni magyar gimnáziumban 1956-ban érettségizett. A következő tanévben a müncheni orvostudományi egyetemen folytatta tanulmányait. Később neves amerikai kutatóorvos lett.

Koncz Lajos 2002 karácsonyán keltezte azt a levelet, amelyet szétküldött a világ minden tájára az 1945–1956 közötti években az egykori németországi magyar iskolákban tanult diákoknak (ekkor már legnagyobbreszt nyugdíjas hajdani tanuló társaknak), azzal a felhívással, hogy írják meg emlékeiket, gyűjtsék össze az iskolára vonatkozó fényképeket, dokumentumokat. A felhívás sikerrel járt: az egykori diáktársak tömege idézte fel írásban vagy elektronikus levélben az 50–60 évvel azelőtt átélt eseményeket és igen gazdag anyagot juttattak el a szerkesztőnek az Egyesült Államokbeli Dedham-be.

Koncz Lajos szokatlan feldolgozási módszert választott, amely sikeresnek bizonyult. A beküldött sok-sok emlékező szöveget iskolánként csoportosította, majd ezen belül különféle témák szerint alszektorokat képezett belőlük, más forrásokból is beiktatott ideillő szövegrészeket. Majd az egész anyagot ellátta bevezetéssel, valamint összekötő-értelmező magyarázatokkal. E kötet szerzői tehát tulajdonképpen az egykori diákok. Ez a közlés szavahihetőségét, hitelességét, életszerűségét is biztosította, hiszen ők valóban a leghitelesebb tanúk, akik annak idején átélték mindazt, amiről most beszámoltak, s ami a kötetben mindenki számára olvasható.

A szinte az egész világra kiterjedő előzetes széleskörű levelező-szervező munka után hatalmas erőfeszítést, hozzáértést és empátiát követelt a szerkesztőtől e hatalmas

anyag szakszerű áttekintése, feldolgozása, sajtó alá rendezése. De ő – és munkatársi gárdája –, derekasan helytállt ebben is. Értékes, maradandó művet hoztak létre: ezeknek az igen nehéz körülmények között működő, mégis hősiesen és eredményesen dolgozó magyar iskoláknak emléket állítottak mind az egykori diákok, mind pedig a mai kortársak, illetve az utókor számára.

A terjedelmes kötet egykori tényeket, emlékeket felidéző szövegeit olvasva, a sok fényképet, irat- és dokumentum-reprodukciót nézegetve, az olvasó részese lesz e sajátos egykori magyar közösség belső életének. Megismeri a kisebb-nagyobb tanulókat, a tanárokat, igazgatókat, a tanítási órákat, a szabadidős szórakozásokat, a tankönyv nélküliséget, a sok jegyzetelést, a vizsgákat és bizonyítványokat, a szentmiséket és istentiszteleteket, az ünnepélyeket, a Mikulás-estek és a farsangi álarcos bálók hangulatát, diákcsínyeket és diákszerelmeket, a kirándulásokat, mozi- és színházlátogatásokat, táborozásokat és tábortüzeket, népdalokat és népi táncokat, a cserkészetet, a Mária Kongregációt, az önképzőköri felolvasásokat, a nyomorúságot, a háború utáni gyenge és egyhangú élelmezést, a téli fűtés nehézségeit, az idegen környezetet, az örömeket és kudarcokat, a csalódásokat és reményeket ...

S a kötetet áttanulmányozva a kései olvasó megtapasztalja a lényeget: a németországi magyar iskolákban 1945–1956 között a nagy világhégés utáni igen nehéz körülmények között magyar gyerekek és fiatalok keresztény és magyar szellemű nevelése folyt; egy, a korábbinál jobb jövő magyar társadalmának polgáraivá igyekeztek formálni-alakítani kiváló és átlagos, vagy éppen gyenge pedagógusok a rájuk bízott, magyar földön magyarnak született lányokat és fiúkat. Igen-igen elgondolkodtató az itt végzett tanulók életpályáinak hosszú fejezete ...

• • •

A Koncz Lajos által szerkesztett kötetből – a passai gimnázium mellett – tökéletes képet kap az olvasó egy másik, korabeli magyar oktatási-nevelési intézményről is. Ez 1947 elején nyílt meg ugyancsak Bajorországban: 1947. január 7-én volt a Veni Sancte Niederaudorf községben (az ausztriai Kufstein közelében) a bentlakásos magyar leánygimnáziumban. Az iskolafenntartó ugyanis bérleti szerződést kötött az ott levő Alpenhof-panzió magántulajdonosával, aki az épület egyik részét az új intézmény rendelkezésére bocsájtotta, és az élelmezést is vállalta. Itt 40-45 leányt lehetett elhelyezni. Az igazgató dr. Ravasz Dezső középiskolai történelem-földrajz szakos tanár lett. Kezdetben négy tanárnő, egy tanár és két hitoktató oktatta a több tanulócsoportba osztott lányokat, akik a hazai 10–18 éves fiatalok számára szervezett nyolc osztályos gimnázium tananyagát tanulták (akárcsak a passaiak).

1948 tavaszán – bérfizetési gondok miatt –, a kollégium az Alpenhof-ból átköltözött a közeli, ugyancsak Niederaudorf területén lévő karmelita kolostor egyik traktusába, kedvezőbb anyagi feltételekkel. Itt folytatódott tovább az intézmény élete. Ettől kezdve fiúk is résztvehettek az oktatásban, mint magántanulók. Ők a faluban albérletben laktak. Gyarapodott a tanárok száma, de cserélődtek is.

1949 májusában 35 nyilvános és 25 magántanuló tanult itt 6 tanár vezetésével. (Ekkor a két bajorországi magyar gimnáziumnak összesen 127 nyilvános és 75 magántanulója volt.)

A tanulók itt is ugyanúgy fizették a különféle járandóságokat, mint passai társaik. Ugyanúgy folytak le itt helyben, Niederaudorf-ban az érettségi vizsgák is.

Közben olyan külső események történtek, amelyek jelentősen befolyásolták a menekültek életét, ennek következtében a magyar iskolák belső világát is. 1948 júniusában zajlott le a németországi pénzreform, ez a menekültek számára súlyos anyagi csapást jelentett. Magyarországon 1947–1948-ban véglegessé vált a kommunista hatalom győzelme, a határok Magyarország felé lezárultak. 1949–1950-ben viszont megnyílt a kivándorlás lehetősége az USA-ba, Kanadába, Ausztráliába, egyes dél-amerikai államokba. Sokan éltek ekkor ezzel a lehetőséggel, mind a tanárok, mind a diákok családjaik részéről. De sokan maradtak Németországban is az egykori menekültek közül: közelebb Magyarországhoz, közelebb a hazatérés lehetőségéhez.

A megváltozott helyzetnek megfelelően az iskolabizottság 1951 márciusában a niederaudorfi iskolát egyesítette a passau-i iskolával, s az egyesített intézményt az ugyancsak bajorországi Lindenberg kisvárosba költöztette: a Hotel Krone lett a magyar iskolások új otthona, Ambrus Szaniszló katolikus pap, igazgató irányítása alatt. A háború óta üresen álló szállodaépületben külön internátusuk volt a fiúknak, külön a lányoknak. De jutott hely tantermeknek, sőt tanárlakásoknak is.

Érdekesség, hogy a tanulók gyakran szerepeltek népdalkórusukkal a müncheni Szabad Európa Rádió magyar adásában, de betlehemes játékkal, sőt a „Pál utcai fiúk” előadásával is.

Nem sokáig maradt a magyar gimnázium Lindenbergben: három tanév elteltével a Baden-Württemberg tartományban – Pforzheim város közelében – Bauschlott községben álló vadászkastélyban folytatta tovább működését. Az átköltözés 1954 áprilisában ment végbe. A főépület földszintjén a fiúkat, az emeleten a lányokat helyezték el: a diákok összlétszáma 122 volt. Az igazgató továbbra is Ambrus Szaniszló atya maradt.

Gazdaggá vált ekkorra – a folyamatos fejlesztés következtében – az iskola diákkönyvtára, sok régibb-újabb magyar szerző művével; már „jazz-zenekar” is alakult a diákokból. S 1954 októberében megjelent az iskola – tanulók által szerkesztett – újságja, a havonta kézbe kerülő Magyar Diák első száma, amelyet a többi szám követett.

A németországi középiskola-reform szerint az 1954/55-i tanév végén nem tartottak sehol érettségit: ezután ugyanis a kilenc osztályossá bővített középiskola sikeres elvégzése után tehettek a diákok érettségi vizsgát (a korábbi nyolc osztályos végzés helyett). Így történt ez a bauschlott-i magyar gimnáziumban is, az 1955/56-i tanév végén. De Baden-Württemberg tartományi kultuszminisztériuma rendelkezésére a bauschlott-i érettségiző magyar diákoknak – a gimnázium kilencedik osztályát bevégzett 12 tanulóknak (küztük Koncz Lajosnak) – a közeli Pforzheim német gimnáziumába kellett menniük, az érettségi vizsgát ott tartották a korábbi módon. Az eredmény így is sikeres volt.

A kitűnően szerkesztett kötet összeállítója ezzel – az 1956 júniusában tartott érettségivel – zárta a németországi 1945 utáni magyar iskolázás első korszakát.

Majd elkövetkezett Magyarországon 1956 őszén a forradalom és szabadságharc, amelynek drasztikus leverése után újabb magyar menekült-tömegek érkeztek az ekkorra már jelentősen konszolidálódott Nyugat-Németországba. Új tanárok és új tanulók jelentek meg a tíz éves múlttal rendelkező bauschlott-i magyar gimnáziumban is, főként 1957 januárjától. Az iskola – újabb nagy nehézségek közepette – kibővült létszámmal tovább folytatta működését, de ismét új helyen: a bajorországi Burg Kastl régi kolostor-épületében. Az átköltözés Bauschlott-ból részben 1958-ban, részben 1959-ben történt.

Ez tehát nem egy új gimnázium volt, hiszen első tanulóinak jelentős hányadát a Bauschlott-ból áttelepülő tanulók adták; az elődiskolákban évek óta oktató-nevelő tan-testület itt is folytatta munkáját; s a korábbi igazgató, Ambrus Szaniszló vezette az iskolát Burg Kastlban is, 1960-ban történt – nem egészen önkéntes – távozásáig.

Burg Kastl iskolája az egy évtizedes németországi magyar iskolázás tapasztalataira, eredményeire, kudarcaira és sikereire, diákjaira és pedagógusaira épült, bár kétségtlenül részben másféle célok megvalósítása érdekében.

Összegzőként megállapítható, hogy Koncz László értékes művet alkotott: feltárta és feldolgozta a 20. századi magyar iskolatörténet egy sajátos elágazását, oldalhajtasát, teljes részletezéssel és alapos dokumentáltsággal. Ez – az 1945–1956 között működő németországi magyar iskolák története – eddig teljesen ismeretlen volt nemcsak a közvélemény, de a téma szakemberei előtt is. Könyvével értékes művel gyarapította a magyar iskolatörténeti szakirodalmat.

De hozzátehetjük: a kötet gazdagította emellett a magyar emigrációtörténet anyagát; segítette a háború utáni menekülések eseményeit, illetve a magyarság 20. századi lélekszámviszonyainak alakulását vizsgáló, a politikai menekülés lélektanával és szociológiájával, a magyar–bajor kapcsolatok feltárásával, a magyarság beilleszkedési képességeinek kutatásával foglalkozó szakemberek munkáját is.

De túl a szakmai, szaktudományi vonatkozásokon, a kötet nagy értéke minden olvasója számára – nem csupán a szakmai érdeklődőknek – egy sajátos érzés s az abból fakadó eszmélkedés e vaskos könyv végigolvasása után. Hazánk a második világháborúban a vesztesek oldalára került, Magyarországot leverték, megszállták, megbüntették. De vajon milyen következményekkel járt ez az egyes emberek életére?

A kötetben mélyen elgondolkodtató emberi sorsok megdöbbentő élethűséggel felidézett sokasága olvasható: mélységek, küzdelmek, bukások, felemelkedések, kibontakozások sokszínű variációi. Az élni akarás, az emberként élni akarás, a magyarként élni akarás meggyőző példái vonulnak el lelki szemeink előtt.

S az energiabázist, az alapozó erőforrást az 1945–1956 közötti németországi magyar iskolák jelentették sokak számára. Mély nyomokat hagytak a világ különböző tájaira szétszóródott egykori tanulók legtöbbszörében ezek az iskolai évek. Ezt bizonyítja, hogy milyen sok egykori diák 50–60 év elteltével milyen pontosan, részletesen emlékezett az egykori körülményekre, viszonyokra, történésekre, tanárookra, diáktársakra, még az apróbb-kisebb eseményekre is. S ezekből a múltat idéző leírásokból legtöbb helyen átsüt e fiatalkori iskolák iránti szeretet, a hozzájuk való ragaszkodás, az irántuk kifejezett hála érzése.

Az egyik emlékező, Koncz László szerkesztőtársa, az USA-ban évtizedeken át sokszínű pedagógusmunkát végző Hegedűs Nóra bizonyára nem csupán maga és két testvére, hanem sok tanuló társa véleményét is kifejezte 2007-ben, visszatekintve Niederaudorf-ban töltött iskolás éveire:

„... rendkívüli időkben, rendkívüli helyzetben nőttünk fel. Gyermekként ki lettünk szakítva otthonunkból, a megszokott környezetből. Viszontagságos módon hagyuk el hazánkat, nagyszülőket, rokonokat, barátokat. Átéltük a háború és a menekülés borzalma. Hamar felnőttünk. Niederben találtunk meg egy olyan közösséget, ahol valamennyiünk sorsa hasonló volt. És újra megtaláltuk gyermekkorunkat. Kitűnő tanáraink voltak, akik céltudatosan irányítottak, neveltek minket, biztonságot adtak, meghatározták életünk folyását, akikkel együtt a mindennapi élet nehézségeivel megküszködünk. Egyébe kovácsoltunk.

Vallásos nevelésben volt részünk. Amit ott kaptunk, megmaradt bennünk. Hazánk és egymás iránti ragaszkodás, hit abban, hogy feladatunk van a világban. Mindezt örökre hálásak maradunk szüleinknek, akik annyi önfeláldozással megadták a lehetőséget a tanulásra. Ami még megfogta lelkünket, az a csodálatos táj, a hegyek, a természet szépségei. Ezek a mindennapi nehézségeket elfelejtették velünk. Megtanultunk dalolni, újra játszani. Mindezek után a sors szétszórta minket a világ minden tájára...”.

Mészáros István

SZEGEDI MEDIEVISZTIKAI KONFERENCIAKÖTETEK A KÖZÉPKORI EGYHÁZTÖRTÉNETI KUTATÁSOKRÓL

Tanulmányok a középkori magyar történelemről.
Szerk. Homonnai Sarolta, Piti Ferenc, Tóth Ildikó.
Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999. 161 p.

Tanulmányok a magyar középkorról.
Szerk. Weisz Boglárka, Balogh László, Szarka József.
Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2001. 183 p.

Középkortörténeti tanulmányok.
Szerk. Weisz Boglárka. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2003. 238 p.

Medievisztikai tanulmányok.
Szerk. Marton Szabolcs, Teiszler Éva.
Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2005. 242 p.

Középkortörténeti tanulmányok. 5. köt.
Szerk. Halmágyi Miklós, Révész Éva.
Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2007. 261 p.

A Szegedi Tudományegyetem Medievisztika PhD-programja szervezésében 1999 óta kétfévente megrendezésre kerülő középkortörténeti konferenciák közül a legutóbbira 2007 júniusában került sor. Az immáron ötödik alkalommal megtartott szakmai rendezvény előadásait tartalmazó tanulmánykötet 2007 decemberében látott napvilágot, ez adott apropót arra, hogy az eddig megjelent kötetek egyes egyház, illetve vallástörténeti tematikájú tanulmányaiból adjunk közre rövid ismertetéseket.

Szegeden a tudományos fokozatok Magyarországon új, angolszász mintájú egységesítésére való törekvése közben 1993-ban megindult a medievisztika szakképzés, amit 1994-ben követett a Medievisztika PhD-képzés¹ amely a maga területén az ország első doktori iskolája volt. A PhD-program oktatói zömmel a Történeti Segédtudományok Tanszék, a Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, illetve a Középkori Egyetemes Történeti Tanszék tanárai, illetve az ország különböző egyetemeiről több neves meghívott oktató is tanít a képzésben. A szegedi Medievisztika PhD-programban

1 A képzés első három évének tapasztalatairól: KRISTÓ GYULA: *A doktori képzésről a szegedi tapasztalatok alapján*. Aetas 1997 (2-3). 225-229.

mindaddig összesen 54 hallgató vett részt, akik közül 16-an szereztek Szegeden fokozatot, illetve további 11 szakember védte meg itt a disszertációját.

A szegedi medievisztika PhD-képzést és annak eredményeit azonban nem önmagában kell szemlélni, hanem a szegedi középkorkutatás további színtereivel szerves egységben. Ezek közül kétségtelenül a legfontosabb a néhai Kristó Gyula akadémikus és Makk Ferenc professzor által 1992-ben életre hívott Szegedi Középkorász Műhely,² amely idővel nem csupán a szegedi középkorkutatás fellegvárává vált, hanem országos szinten is rendkívül nagy elismertséget szerzett. A Műhely nem egyszerűen összefogja a főként a magyar középkorral foglalkozó medievisztákat, hanem a hozzá tartozó Szegedi Középkortörténeti Könyvtár révén lehetőséget biztosít monográfiák illetve más jellegű kiadványok megjelentetésére is; a műhely megalapítása óta eltelt több mint 15 évben mintegy hatvan munka jelent meg Szegeden, nem csupán szegedi szerzők tollából. Fontos megjegyezni, hogy a középkortörténeti konferenciakötetek szintén a Szegedi Középkorász Műhely gondozásában jelennek meg.

A szegedi középkorkutatás szerves részét képezi az 1999-ben létrejött Magyar Medievisztikai Kutatócsoport,³ amelynek tagjai egyaránt a szegedi medievisztika PhD-képzésben vettek részt, és Szegeden is szereztek meg PhD fokozatukat. A csoport mindenkor vezetője a Szegedi Tudományegyetemmel áll munkaviszonyban, így ezt a posztot jelenleg Makk Ferenc professzor tölti be, helyettese pedig Piti Ferenc tudományos főmunkatárs. A kutatócsoport kétségtelenül legfontosabb vállalkozása az Anjou-kori oklevéltár regesztáinak publikálása, melyek közül immáron huszonhárom kötet jelent meg, amelyek több mint húszezer regesztát tartalmaznak.

A szegedi középkorkutatás természetesen nem csupán a magyar medievisztikára szorítkozik. A Róna-Tas András, illetve a későbbiekben a néhai Berta Árpád nevével fémjelzett MTA-SZTE Turkológiai Kutatócsoportban főként nyelvészeti, a szegedi Móra Ferenc Múzeumban régészeti kutatások folynak, míg a Zimanyi István vezetésével az 1990-es évek elején elindított Magyar Őstörténet szak, valamint a későbbiekben speciális képzés lehetőséget nyújt a hallgatóknak a magyar őstörténet, illetve az eurázsiai steppe korai történetének megismerésében. Az 1991-ben elindult Magyar Őstörténeti Könyvtár pedig az eddigiekben már számos hiánypótló munkát tett közzé mind a történelem, mind a régészet, mind pedig a nyelvészet tárgyköréből.

Az egyház és keresztény vallástörténeti⁴ témájú kutatások mindhárom fent említett történeti tanszéken folynak, az oktatásban pedig a főszakokon túl az 1999-ben elindított, az Európa és a Mediterráneum Vallás- és Egyháztörténete c. három éves speciális képzés látja el az érdeklődő és felkészült hallgatók képzését.

2 A Szegedi Középkorász Műhelyről bővebben lásd: KRISTÓ GYULA: *Középkorkutatás Szegeden (Egy műhely anatómiája)*. Történelmi Szemle 38. 1996 (1). 125–133; KRISTÓ GYULA: *A társadalomtudományok felső szintje. A szegedi középkorász műhely tíz éve*. Szeged 14. (8). 2002 2–5; MAKK FERENC: *Kristó professzor nyomdokain. A műhely él, és dolgozik tovább*. Szeged 18. (2). 7–10; KOSZTA László: „... a Műhely igazi jelentősége a közösen készített kötelekben van” *Beszélgetés Kristó Gyulával a szegedi Középkorász Műhely megalakulásának tizedik évfordulóján*. Aetas 2002 (4). 97–104.

3 A kutatócsoport 2007. januárjától MTA-SZTE-MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport néven működik, összefogva az MTA-MOL Zsigmond-kori Oklevéltár Kutatócsoporttal. Bővebben lásd SZABADOS GYÖRGY: *A szegedi Magyar Medievisztikai Kutatócsoportról*. Tiszatáj 2007 (12). 55–63.

4 Az egyéb vallások kutatásával és oktatásával főként a Vallástudományi Tanszék foglalkozik, amelyhez a „Vallástudomány” főszak is tartozik.

Szegeden 1997-ben alakult meg a Capitulum Magyar Egyháztörténeti Kutatócsoport, Almási Tibor, illetve Koszta László vezetésével. A kutatócsoport egyik nagyívű munkájaként az 1181 és 1353 között keletkezett magyar hiteleshelyi oklevelek számítógépes adatbázisának létrehozása volt Hunyadi Zsolt vezetésével. Ezen munkálatokkal szinkronban a kutatócsoport csatlakozott egy francia vezetéssel, angol, bolgár, spanyol, portugál, és olasz szakemberek részvételével zajló kutatássorozathoz, amely a középkori kanonokok életrajzainak összehasonlító vizsgálatát tűzte ki céljául. A Capitulum kutatócsoportja ezen felül egy, a magyar püspökségekre vonatkozó adatbázis létrehozásán is dolgozik, mely projektbe az arra érdemes hallgatókat is bevonták.

A tanulmánykötetekben publikáló fiatal történészek közül többen már sikeresen védtek meg PhD-disszertációjukat, és az ország különböző egyetemlein, illetve kutatócsoportjaiban dolgoznak. A hagyományteremtő első konferencián 14, a másodikikon 13, a harmadikon 19, a negyedik konferencián 17, míg a legutóbbi, ötödik rendezvényen 23 előadást tartottak. A szóban forgó előadásoknak mintegy harmada, összesen 26 kapcsolódik az egyház, avagy a vallástörténethez. Terjedelmi korlátok miatt mindegyik munka bemutatására jelen írásban nincs lehetőségünk, így ezen okból kifolyólag az egyes kötetekben megjelent tanulmányokból rövid ismertetéseket tudunk közreadni. Mindegyik PhD-kötetből két-két írás bemutatása mellett felsorolás szintjén az összes egyháztörténeti munkáról szót kívánunk ejteni.

A szegedi medievisztikai PhD-konferenciák első kötete *Tanulmányok a középkori magyar történelemről* címmel Homonnai Sarolta, Piti Ferenc és Tóth Ildikó szerkesztésében látott napvilágot 1999-ben.

Hunyadi Zsolt tanulmányában, amelyet *A johanniták a középkori Magyarországon: az első évtizedek* címmel írt meg, kitér a johanniták magyarországi történetével kapcsolatos eddigi monografikus igényű munkákra. Ezt követően bemutatja a rend magyarországi tevékenységének kezdetével kapcsolatos forrásokat, a johannita rend gazdasági alapjait a Magyar Királyság területén, illetve kitér a renden belüli hierarchiára is, továbbá ismerteti a témával kapcsolatos szakirodalmi véleményeket.

Kőfalvi Tamás *A pécsváradai konvent külső hiteleshelyi tevékenységének főbb jellemzői 1526-ig* című munkájában azt elemzi, hogy az egyik legrégebbi s egyben az egyik legjelentősebb magyarországi bencés monostor milyen szerepet töltött be az ország hiteleshelyei között. A szerző kitér a konvent hiteleshelyi munkájának jellegére, továbbá összegzésként megállapítja, hogy a konvent ezen tevékenységéből következően a rend Regulája természetszerűen nem érvényesülhetett, ami nagymértékben kihatással volt az itt élő szerzetesek életére is.

A kötetben található további egyháztörténettel foglalkozó tanulmányok: Kiss Gergely: *A pécsváradai bencés monostor birtokainak és egyházjogi kiváltságainak biztosítása a 12–13. században*; Kurecskó Mihály: *A nyitrai káptalan kétes hitelű oklevele*; Regényi Kund: *A eperjesi Szentháromság karmelita konvent története*; Thoroczkay Gábor: *Az első magyarországi érsekek kérdéséhez*.

A második szegedi PhD-konferenciakötet Weisz Boglárka, Balogh László és Szarka József szerkesztésében *Tanulmányok a középkorról* címmel jelent meg 2001-ben.

Fedeles Tamás *A pécsi székeskáptalan hiteles helyi levéltára a középkorban* címmel megírt tanulmányában a szerző a mintegy hétszáz évig közhitelű tevékenységet folytató pécsi székeskáptalan működését veszi górcső alá. Bemutatja, hogy milyen források

állnak rendelkezésre az oklevélmegőrzés kezdetéről, helyéről és az oklevélkiadás módjáról, továbbá kitér a pécsi oklevélmegőrzés nagy jelentőségére is.

Szarka József *Néhány megjegyzés a temetési menetben vezetett, egyházra hagyott lovakról* című írásában az egyháznak tett adományok ezen, a szerző kutatásai alapján igen gyakori válfaját elemzi, hosszasan taglalva a honfoglalás-kori magyar lovastemetkezés jellegét és a pogány loáldozatok bemutatásának szokásait, kitekintve ezek XVI. századi párhuzamaira is.

A PhD-kötetben megtalálható továbbá Bartkó János: *Egy 13. századi francia prédikációgyűjtemény – Hugues de Saint-Cher: Sermones dominicales*; Nyulassy Ágnes: *Adalék a Santiago de Compostelában járt magyarországi zarándokok történetéhez*; Parlagi Márton: *A bácsi káptalan hiteles helyi tevékenysége a 14. század első felében* című munkája is.

A harmadik konferenciakötet *Középkortörténeti tanulmányok* címmel Weisz Boglárka szerkesztésében jelent meg 2003-ban.

Homonnai Sarolta *János kalocsai érsek szerepe III. András kormányzatában* című tanulmányában a 13. század második fele rendkívül nagy hatalommal bíró főpapjának egyházkormányzóként végzett munkáját mutatja be. A szerző kitér a IV. (Kun) László uralkodása alatti állapotokra, és részletesen taglalja János kalocsai érsek politikai szerepvállalásának két eltérő szakaszát is.

Thoroczkay Gábor *Az államalapítás korának néhány egyháztörténeti problémája. As(e)rik-Anasztáz érsek és Sobottin kapcsolata* című dolgozatában Adalbert, a mártírhaltalt prágai püspökre vonatkozó egyik forrás, a *Passio Sancti Adalberti* egyes részeit elemzi. A tanulmányban emellett nagy hangsúlyt kap a téma eddigi kutatástörténetének bemutatása is, melynek összegzéseképpen a szerző ha módosításokkal is, de elfogadhatónak véli Györffy György álláspontját a szenvedéstörténetre vonatkozólag.

A tanulmánykötetben helyet kapott további egyháztörténeti munkák: Fedeles Tamás: *A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi vonzáskörzete (1354–1526)*; Kiss Gergely: *„talem concessimus libertatem, qualem detinet monasterum Sancti Benedicti in Monte Cassino...” Pannonhalma és a montecassinoi szabadság (libertas)*; Regényi Kund: *A budai Irgalmasság anyja karmelita konvent*; Szeberényi Gábor: *Domonkos zágrábi püspök politikai szerepe a 12–13. század fordulóján*.

A negyedik, 2005-ben kiadott kötetet amely *Medievisztikai tanulmányok* címmel jelent meg, Teiszler Éva és Marton Szabolcs szerkesztette.

Kiss Gergely *„...iurisdictionem ... in abbatiis et praepositis regalibus, ecclesiae Strigoniensi per Ungariam ubicunque subiectis...” A királyi egyházak helye a középkori magyar egyházi hierarchiában (Eredmények és kutatási lehetőségek)* című tanulmányában az egyházi igazgatástörténet sajátos aspektusát vizsgálja. A szerző sorra veszi a bencés apátságok, a különféle prépostságok, a plébániák, illetve az esperességek jellemzőit, s összegzésképpen megállapítja, hogy a királyi egyházak egyházz jogilag az esztergomi érsek igazgatása alá tartoztak.

Nótári Tamás *Adalékok Virgil apát és püspök bajorországi működéséhez* című munkájában a püspök salzburgi, illetve ennek előzményeképpen írországi tevékenységét elemzi, nagy hangsúlyt fektetve Bonifác pápai legátussal való konfliktusára. A konklúziót leszűrve a szerző úgy véli, hogy a két főpap „küzdelmének” pozitív végkifejleteképpen következhetett be a IX. század elejétől fogva Salzburg első szellemi virágkora

A kötetben olvasható továbbá Fedeles Tamás: *Pécsi kanonokok uralkodói szolgálatban a késő középkorban*; Hunyadi Zsolt: *Predálások, haszonbérlok: johannita birtok*

*gazdálkodás a 13–14. században; Kófalvi Tamás: A pécsváradi konvent hiteleshelyi ki-
küldöttjei.*

Az ötödik tanulmánykötet, amely a legutóbbi, 2007-es konferencia előadásait adja
közre, Révész Éva és Halmágyi Miklós szerkesztésében látott napvilágot.

Révész Éva *A keleti keresztény temetkezési rítus X. századi sírleleteinkben* című tanul-
mányában az egyes forrásokat, illetve a régészeti leleteket felhasználva, továbbá a bol-
gár párhuzamok alapján vázolja fel a görögkeleti elemek előfordulását a X. századi, te-
hát a honfoglalás utáni magyar temetkezésekben. A szerző nemcsak lokalizálja és
behatárolja a keleti rítusú temetkezések előfordulási helyeit és jellemzőit, hanem az
adott leleteket össze is veti az egyes balkáni leletekkel, egyúttal felvázolja az azonosítás
nehézségeit is.

Tóth Ildikó *Adalékok Jánki László kalocsai érsek életrajzához* címmel megírt munká-
jában az 1317–1337 között működő kalocsai főpap, királyi kancellár Jánki László ér-
sekségének első éveit mutatja be, külön hangsúlyt fektetve a Károly Róberttel való bi-
zalmi kapcsolatának jellegére. A szerző ezen felül kitér a királynak az ország többi
főpapjával fenntartott ellenséges viszony kérdéskörére is.

A fenti tanulmányokon túl a kötetben megtalálható még Kiss Gergely: *A székesfehérvári prépostság középkori kiváltságai egy XVIII. Századi „vitairatban”*; Nótári Tamás: *A iurisprudentia helye Enea Silvio Piccolomini munkásságában.*

Jelen munkában értelemszerűen nem lehetett célunk a szegedi középkor-, illetve
egyháztörténeti kutatások teljes spektrumának bemutatása. Azonban az egyes kutató-
csoportok és az egyetemi oktatás posztgraduális elemeinek sokszínűsége meggyőzően
bizonyítja, hogy a Szegedi Tudományegyetemen minden szempontból megfelelő minő-
ségű történészi munka zajlik. Minderre kétségkívül jó példák az ezen cikkben sorra vett
öt tanulmánykötetben található, változatos témákat feldolgozó egyháztörténeti mun-
kák is, amelyekkel a fiatal szegedi PhD-hallgatók az elmúlt kilenc évben bemutatták ku-
tatásaik főbb irányvonalait.

Makó Gergő

A METEM EDDIG MEGJELENT KIADVÁNYAI

METEM-Könyvek

Sorozatszerkesztők:

Várszegi Asztrik OSB és Zombori István

1. Szabó Ferenc S. J.: A teológus Pázmány. A grazi „theologia scholastica” Pázmány életművében, Róma, 1990. 365. p.
2. kiadás Budapest, 1998. 368 p.	ára: 399 Ft
ára: 980 Ft
2. Sóllymos László Szilveszter – Várszegi Imre Asztrik: Pannonhalmi főapátok. 1. Kreusz Krizosztom (1856–1885), Kelemen Krizosztom (1929–1950), Budapest, 1990. 370 p.	ára: 280 Ft
3. Udvardy József: A Kalocsai Főszékeskáptalan története a középkorban, Budapest, 1992. 152. p.	ára: 180 Ft
4. Csapodi Csaba: Gróf Zichy Nándor élete és politikája Budapest, 1993. 160. p.	ára: 200 Ft
5. Kelet–Közép–Európa szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla) Szerkesztette: Somorjai Ádám Budapest, 1994. 206. p.	ára: 300 Ft
elfogyott
6. B. Murádin Katalin: Faragott kőszószerzők Erdélyben Budapest-Kolozsvár, 1994. 168. p.	ára: 350 Ft
7. Elmer István: Börtönkereszt Budapest, 1994. 224. p.	ára: 350 Ft
8. Fülöp Éva Mária: A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949) Budapest, 1995. 252. p.	ára: 400 Ft
9. Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995. 318. p.	ára 550 Ft
elfogyott
10. Reisner Ferenc: A Katolikus Szemle egyháztörténeti anyagának repertóriuma (1887–1944). Budapest, 1995. 178 p.	ára: 250 Ft
11. Boba Imre: Morávia története új megvilágításban Budapest, 1996. 197 p.	ára: 650 Ft
12. Orbán Gyula József: Friedensbewegung katholischer Priester in Ungarn, 1950–1956. Budapest, 1996. 380 p.	ára: 1500 Ft
13. Rónay Jácint: Napló Budapest–Pannonhalma, 1996. 400 p.	ára: 896 Ft
14. Galcsik Zsolt: Szerzetesrendek feloszlása Nógrád megyében (1950) (Dokumentumgyűjtemény) Budapest, 1996. 316 p.	ára: 650 Ft

33. **Orbán József Gyula:** Katolikus papok békemozgalma Magyarországon. 1950–1956. Budapest, 2001. 307 p. ára: 1500 Ft
34. **Szilas László SJ:** Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben (1591–1599). Budapest, 2001. 159 p. ára: 1200 Ft
35. **Frenyó Zoltán:** Egy magyar katolikus gondolkodó. Mihelics Vid életműve. Budapest, 2002. 277 p. ára: 1500 Ft
36. **Tempfli Imre:** Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora 1892–1966. Budapest, 2002. 1157 + 10 p. illusztráció. ára: 4800 Ft
37. **A bécsi Pázmáneum.** Budapest, 2002, ára: puha kötés: 2000 Ft
377 + 29 p. illusztráció. kemény kötés: 2500 Ft
38. **Sarnyai Csaba Máté:** Polgári Állam és katolikus egyház (1848. március–december). A katolikus autonómia-törekvések megjelenése. Budapest, 2002. 179 +5 p. illusztráció. ára: 1200 Ft
39. **Schwarcz Katalin:** „Mert ihon jönnek a bonyotok és kezében új szoknyák” – Források a klarissza rend magyarországi történetéből. Budapest, 2003. 288 p. ára: 1600 Ft
40. **Mező András:** Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest, 2003. 546 p. ára: 1800 Ft
41. **Molnár Antal:** Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből. Budapest, 2003. 120 p. ára: 1000 Ft
42. **Csetri Elek–Frivaldszky János, id.:** A köz hasznára – az ég kegyelmével. Fridvaldszky János a jezsuita, tudós és feltaláló. (1730–1784). Budapest, 2003. 160 p. ára: 1300 Ft
43. **Valter Ilona:** Árpád-kori téglateplmok Nyugat-Dunántúlon Budapest, 2004. 330 p. ára: 3500 Ft
2. kiadás: Budapest, 2005, 330 p.
44. **Molnár Antal:** A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Budapest, 2003. 213 p. ára: 1500 Ft
45. **Molnár Antal:** Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez. Budapest, 2004. 189 p. ára: 1500 Ft
46. **Tóth Sándor Attila:** Rómából a Pannon Árkádiába. Patachich Ádám fiók-Árkádiája: Nagyvárad, Kalocsa. Budapest, 2004. 311 p. ára: 2000 Ft
47. **Leslie László:** Church and State in Hungary (1919–1945). Budapest, 2004. 400 p. ára: puha kötés: 4000 Ft
kemény kötés: 4500 Ft

48. **Holt Béla:** A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században. Budapest, 2004. 315 p. ára: 1900 Ft
49. **Molnár Antal:** Mezőváros és Katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. Budapest, 2005. 322. p. ára: 2000 Ft
50. **Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére.** Szerkesztette: Petrovics István. Budapest, 2005. 307 p. ára: 1900 Ft
51. **Kiss Gergely:** Abbatia Regalia – Hierarchia ecclesiastica. A királyi alapítású bencés apátságok a 11–13. században. Budapest, 2006. 227 p. ára: 1600 Ft
52. **Kakucs Lajos:** Santiago De Compostela: Szent Jakab tisztelete Európában és Magyarországon. Budapest, 2006. 328 p. ára: 2800 Ft
53. **Bikfalvi Géza:** Magyar jezsuiták történeti névtára 1853–2003. Budapest, 2007. 279 p. ára: 2000 Ft
54. **Öze Sándor:** A határ és határtalan. Budapest, 2006. 365 p. ára: 2200 Ft
55. **Sümei György:** Szakrális emlékek a Duna–Tisza közéről. Budapest, 2006. 247 p. ára: 2400 Ft
56. **Molnár Antal:** A bátai apátság és népei a török korban. Budapest, 2006. 169 p. ára: 1500 Ft
57. **Kelemen Miklós–Saliga Irén:** Az Unitárius Értesítő (1922–1945) és az Unitárius Élet (1948–2005) mutatója. Budapest, 2006. 369 p. ára: 2500 Ft
58. **Ingrid Graziano–Eördögh István:** Jozef Tiso és a szlovákiai holokauszt. Budapest, 2006. 128 p. ára: 1500 Ft
59. **Kisházi-Kovács László:** A városi kegyuraság Szegeden (a kezdetektől 1850-ig). Budapest, 2006. 316 p. ára: 2000 Ft
60. **Takács József:** Budapesti toronyórák története (1889–1909). Budapest, 2007. 136 p. ára: 1600 Ft
61. **Varga Géza:** A Pannonhalmi Egyházmegye népiskolái a XIX–XX. században. Budapest, 2007. 160 p. ára: 1500 Ft
62. **Historicus Societatis Iesu. Szilas László Emlékkönyv.** Budapest, 2007. 408 p. ára: 3000 Ft
63. **A Pécsi Egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Timár György tiszteletére.** Budapest, 2007. 348 p. ára: 2200 Ft
64. **Szelestei Nagy László:** Rekatoizáció és barokk áhítat. Budapest, 2008. 193. p ára: 1800 Ft

65. **Lénárd Ödön:** Történelemszemlélet. Budapest, 2008. 253 p. ára: 2000 Ft
66. **Tóth Sándor Attila:** A szép-jó hatalma és a jezsuita szellem. Szerdahelyi György költészetelmélete és poézise. Budapest, 2009. 355 p. ára: 3000 Ft
67. **Okolicsányi József:** A Nógrádi Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházmegye monográfiája Budapest, 2009. 320 p. 3500.-
68. **György Lajos:** Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815) életrajzából. Budapest, 2009. 256 p. 2500.-
69. **Hegedűs Antal:** Patlachich Gábor kalocsai érsek élete és restaurációs tevékenysége. Budapest, 2010. 141 p. 1800.-
70. **Zsolt Hunyadi:** The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387 Budapest, 2010. 354 p. 4500.-

EGYÉB KIADVÁNYOK

1. **Igazságot szeretettel.** Szerk.: Zombori István. Budapest–Szeged, 1995. 203 + 4 p. ára: 440 Ft
2. **Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete.** Szerk.: Zombori István. Szeged, 1995. 172 + 28 p. ára: 360 Ft
elfogyott
3. **Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve.** Szerk.: Zombori István. Budapest, 1996. 337 + 16 p. ára: 1250 Ft
4. **Pál József:** Ferences harmadik rend Szegeden (1919–1944). Budapest, 1996. 80 p. ára: 300 Ft
elfogyott
5. **Lapo Lombardi:** La Santa Sede e i cattolici dell'Europa Orientale agli arbori della guerra fredda. Roma–Budapest, 1997. 155 p. ára: 850 Ft
6. **Mille anni di storia dell'arciabbazia di Pannonhalma.** Roma–Pannonhalma, 1997. 233 p. + [11] t. ill. ára: 1200 Ft
7. **Rudnay Sándor és kora.** Szlovák cím Esztergom–Nagyszombat, 1998. 188 p. ára: 1000 Ft
2. kiadás. Esztergom–Budapest, 2007. 188 p.
8. **Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban** Piliscsaba–Budapest, 1999, 358 p. ára: 1400 Ft
9. **Lorenz Weinrich:** Hungarici monasterii ordinis Sancti Pauli primi heremitae de urbe Roma. Instrumenta et priorum registra (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 2.) Roma–Budapest, 1999, 416 p. ára: 2000 Ft

10. **Bálint László:** Lakos Endre. Budapest–Szeged, 2000. 90 p. ára: 400 Ft
11. **Kereszténység, kultúra, közélet.** Szerk.: Žilka Tibor. ára: 1200 Ft
Budapest–Piliscsaba, 2001. 184 p.
12. **Katolikus múzeumok és kinestárak Magyarországon.** ára: 1200 Ft
Szerk.: Zombori István. Budapest, 2001. 106 p.
13. **Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000.** Szerk.: Zombori István. Budapest, 2001. 135 + 21 p. ára: 1990 Ft
14. **Le relazioni diplomatiche tra l’Ungheria e la Santa Sede 1920-2000.** A cura di István Zombori. Budapest, 2001. 146 + 21 p. ára: 2200 Ft
15. **Sasvári László:** Az ikonosztáz vonzásában. Budapest, 2002. ára: 900 Ft
122 + 6 p.
16. **István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et ára: 3000 Ft
Transilvania (1572–1717) I. (Bibliotheca Academiae Hungariae in
Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2002. 756 p.
17. **István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et ára: 3000 Ft
Transilvania (1572–1717) II. (Bibliotheca Academiae Hungariae in
Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2003. 839 p. (757–1596 p.)
18. **Cevins, M.-M. de:** L’église dans les villes Hongroises ára: puha kötés: 4000 Ft
à la fin du Moyen Age (1320–1490). kemény kötés: 4500 Ft
Budapest–Paris–Szeged, 2003. 419 p.
19. **Krzysztof Szydlowiecki** kancellár naplója 1523-ból. ára: 3800 Ft
Szerk.: Zombori István. Budapest, 2004. 396 p.
20. **Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében.** ára: 1800 Ft
Szerk.: Zombori István. Budapest, 2004. 219 p.
21. **Fight against the Turk in Central-Europe in the First Half of the 16th Century.** Edited by István Zombori. ára: 2500 Ft
Budapest, 2004. 227 p.
22. **A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára.** I-II. Szerk.: Őze Sándor–
Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba–Budapest, 2005. 1086 p. ára: 4400 Ft
23. **Bohdan Cywiński:** Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam ára: 1900 Ft
Kelet-Közép-Európában. II. Budapest, 2005. 464 p.
24. **István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et ára: 3000 Ft
Transilvania (1572–1717) III. (Bibliotheca Academiae Hungariae
in Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2005. 800 p.
(1597–2396 p.)
25. **István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et
Transilvania (1572–1717) IV. (Bibliotheca Academiae Hungariae

- in Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2005. 665 p. ára: 3000 Ft
(2397–3061 p.)
26. **Kiss G. – Radó B. – Sashalmi E.:** Abszolutizmus és isteni jogalap (szöveggyűjtemény) Budapest, 2006. 138. p. ára: 1200 Ft
27. **Szilárdfy Zoltán:** Mária Terézia eucharisztia-kultuszának emlékei Magyarországon. Budapest, 2006. 40 p.
28. **Szilágyi István:** A selmecbányai Kálvária ábrázolásai. Budapest, 2006. 76 p. ára: 1800 Ft
29. **Molnár Antal:** Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane (1572-1647). Rome–Budapest, 2007. 431 p. ára: 4000 Ft
30. **Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére.** Budapest–Pécs, 2007. 129 p. 181 p. ára: 1600 Ft
31. **Emlékkötet Szatmári György tiszteletére.** Budapest–Pécs, 2007. 129 p. ára: 1600 Ft
32. **Gyuris György:** Bálint Sándor munkássága. Bibliográfia. Budapest–Szeged, 2007. 122 p. ára: 800 Ft
33. **Sujánszki György Euszták:** Az aradi rendház naplója (1847–1851). Budapest, 2007. 103 p. ára: 1000 Ft
34. **István Szilágyi:** Die mittelalterliche Kalvarie von Schemnitz und ihre Darstellungen. Budapest, 2007. 76 p. ára: 2000 Ft
35. **István Szilágyi:** Banskoštiavnická Kalvária a jej zobrazenia. Budapest, 2007. 76 p. ára: 2000 Ft
36. **A Domonkos Rend Magyarországon.** Piliscsaba–Budapest–Vasvár, 2007. 573 p. ára: pk. 3000 Ft
kk.: 3500 Ft
37. **Jozef Haľko:** A Kék templom. Budapest, 2007. 127 p. ára: 2900 Ft
38. **István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) V. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2008. 275 p. (3063–3337 p.) ára: 3000 Ft
39. **Kegyelem életfogytig.** Esterházy János szenvedéstörténetének dokumentumai. Budapest, 2008. 173. p. 2. kiadás 2009. 173 p. ára: 1500 Ft
40. **„His Eminence Files” American Embassy, Budapest Mindszenty Biboros az Amerikai Nagykövetségen.** Budapest, 2008. 368. p. ára: 3500 Ft
41. **Hetény János:** A Szűzanya vérrel könnyező győri képének tisztelete napjainkban. Budapest, 2008. 103. p. ára: 800 Ft
42. **Gryneus Tamás:** Köztéri szakrális kisépítmények. Szeged–Budapest, 2008. 365. p. ára: 3000 Ft

43. **Szathmári Pap Károly** erdélyi országgyűlési arcképcsarnoka ára: 3500 Ft
1842. Budapest, 2008. 192. p.
44. **Szilárdfy Zoltán:** A magánahítat szentképei a szerző ára: 6500 Ft
gyűjteményéből III. Szeged–Budapest, 2008. 622 p.
DVD melléklettel
45. **A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965** ára: 8000 Ft
között. Dokumentumok. I–II. kötet. Budapest, 2008. 1482 p.
46. **Bikfalvi Géza:** Jezsuita olvasókönyv. Bp. 2008, 161. p ára: 1 800 Ft
47. **Bálint Sándor könyvtára** (szerk. Zombori István). ára: 3500 Ft
Budapest–Szeged, 2009. 290 p.
48. **Stanko Andrić:** Kapisztrán Szent János csodái. ára: 3500 Ft
Budapest, 2009. 323 p.
49. **Somorjai Ádám:** Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph ára: 2500 Ft
Mindszenty, II. Documenta 1956-1963. Az Apostoli Szentszék és
Mindszenty József kapcsolattartása, II. Budapest, 2009. 264 p.
50. **Lagzi István:** „A magyar-román zöld hatáton át kísértünk sok ára: 1800 Ft
lengyelt”. „A lengyel hadsereg fővezére, Rydz-Smigly marsall
Magyarországon van” A németmegszállók által üldözött lengyel
menekültek Romániába menekítése Szeged-Makó környékén 1944
tavaszán. Budapest-Szeged, 2009. 164 p.
51. **Stefaniak, Piotr:** Árpádházi-Boldog Konstancia. Bl. Konstancja ára: 1500 Ft
Arpadówna Budapest, 2009. 90 p.
52. **Albert András:** Az erdélyi református egyház a 17-18. században ára: 1800 Ft
Budapest, 2009. 162 p.
53. **Bikfalvi Géza:** Jezsuiták Magyarországon és a világ más részein ára: 2000 Ft
Budapest, 2009. 192 p.
54. **Az 1956-os forradalom hatása a környező országok** ára: 2500 Ft
egyházaira Budapest, 2009. 237 p.
55. **The Impact of the 1956 Hungarian Revolution on Religious** ára: 2500 Ft
Life in Eastern Europe Budapest, 2009. 147 p.
56. **Józsa László:** „Isten hajléka az emberek között” A ára: 4000 Ft
kunszentmártoni római katolikus nagytemplom Budapest, 2009.
327 p.

HASONMÁS KIADVÁNYOK

1. **Pásztor Lajos:** A magyarság vallásos élete a Jagellók korában ára: 1200 Ft
Budapest, 2000. 181 p.
2. **Monumenta Vaticana I–VI.**, (1–6. kötet = 5 db) ára: 1800 Ft/db
Budapest, 2000
3. **Monumenta Vaticana II. sorozat I–III.** Budapest, 2001 ára 1800 Ft/db
(1–2. kötet = 3 db)

A Monumenta Vaticana (Vatikáni Magyar Okirattár) köteteinek eredeti megjelenési éve

Első sorozat:

- I. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375. Budapest, 1887. LXXVII + 520 p.
- II. Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311. Budapest, 1885. CXX + 510 p.
- III. IX. Bonifác pápa bullái 1389–1396. Budapest, 1888. XXXVIII + 365 p.
- IV. IX. Bonifác pápa bullái. Második rész. 1396–1404. Budapest, 1889. 654 p.
- V. A római Szentlélek-Társulat anyakönyve 1446–1523. Budapest, 1889. XXVIII + 168 p.
- VI. Mátyás király levelezése a római pápákkal 1458–1490. Budapest, 1891. LXXV + 275 p.

Második sorozat:

- I. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526. Budapest, 1884. CLIII + 472 p.
- II. Buonvisi bíbornok bécsi nuncius jelentései. Budapest, 1886. CLIV + 308 p.
- III. Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből. Budapest, 1909. XXXVI + 485 p.

EGYHÁZLÁTOGATÁSI JEGYZŐKÖNYVEK

Sorozatszerkesztők:
Szántó Konrád és Zombori István

1. **Kalocsai főegyházmegye.** Budapest, 1994. ára: 250 Ft
135 p. Összeállította: Dóka Klára
2. kiadás, Budapest, 1998. 115 p. ára: 250 Ft
2. **Váci egyházmegye.** Budapest, 1997. ára: 250 Ft
136 p. Összeállította: Patkóné Kéringer Mária
3. **Székesfehérvári egyházmegye.** Budapest, 1997. ára: 250 Ft
127 p. Összeállította: Dóka Klára
4. **Veszprémi egyházmegye.** Budapest, 1997. ára: 450 Ft
296. p. Összeállította: Dóka Klára
5. **Egri főegyházmegye.** Budapest, 1998. ára: 250 Ft
217. p. Összeállította: Dóka Klára
6. **Győri egyházmegye.** Budapest, 1998. ára: 250 Ft
214 p. Összeállította Dóka Klára
7. **Pécsi egyházmegye.** Budapest, 1999. ára: 250 Ft
208 p. Összeállította: Patkóné Kéringer Mária
8. **Szombathelyi egyházmegye.** Budapest, 1999. ára: 400 Ft
276 p. Összeállította Dóka Klára
9. **Esztergomi főegyházmegye. I–IV.** Budapest, 2000. ára: 3000 Ft
Összeállította: Hegedűs András–Tóth Krisztina
I. kötet A–K. 300 p.
II. kötet L–Z. 251 p.
III. kötet. Mutató. 168 p.
IV. Térképek 12 db.

ECCLESIA SANCTA sorozat

Sorozatszerkesztők:
**Várszegi Asztrik, Somorjai Ádám,
Török József, Zombori István**

1. A katolikus egyház Magyarországon. Budapest, 1991. 160 p.	ára: 150 Ft
2. A katolikus egyház a Szovjetunióban. Budapest, 1994. 124 p.	ára: 150 Ft
3. A katolikus egyház Lengyelországban. Budapest, 1994. 441 p.	ára: 280 Ft
4. Az orosz ortodox egyház története. Budapest, 1999. 295 p.	ára: 1200 Ft
5. A katolikus egyház a balti országokban. Budapest, 2000.
344 old.	ára: 1680 Ft
6. A katolikus egyház Írországon. Budapest, 2002. 414 p.	ára: 2500 Ft
7. A katolikus egyház Észak-Európában. Budapest, 2003. 284 p.	ára: 1900 Ft
8. A katolikus egyház Svájcban. Budapest, 2004. 495 p.	ára: 2600 Ft
9. A katolikus egyház Ausztriában. Budapest, 2005. 306 p.	ára: 2200 Ft

Előkészületben:

**A cseh egyház története
A horvát egyház története
Az örménykatolikusok
A kopt egyház története**

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK REGNUM

1. évf. 1989. 1. köt.	400 Ft
2. évf. 1990. 1. köt.	400 Ft
3. évf. 1991. 1. köt.	400 Ft
4. évf. 1992. 1. köt.	400 Ft
5. évf. 1993. 1-2., 3-4.	400 Ft
6. évf. 1994. 1-2., 3-4.	400 Ft
7. évf. 1995. 1-2., 3-4.	400 Ft
8. évf. 1996. 1-2., 3-4.	400 Ft
9. évf. 1997. 1-2., 3-4.	400 Ft
10. évf. 1998. 1-2., 3-4.	400 Ft
11. évf. 1999. 1-2., 3-4.	400 Ft
12. évf. 2000. 1-4.	800 Ft
13. évf. 2001. 1-2., 3-4.	400 Ft
14. évf. 2002. 1-4.	800 Ft
15. évf. 2003. 1-2., 3-4.	400 Ft
16. évf. 2004. 1-2., 3-4.	500 Ft
17. évf. 2005. 1-2., 3-4.	500 Ft
18. évf. 2006. 1-2., 3-4.	500 Ft
19. évf. 2007. 1-2., 3-4.	500 Ft
20. évf. 2008. 1-2., 3-4.	500 Ft
21. évf. 2009. 1-4 sajtó alatt	

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Scholarly manuscripts related to Church history in Hungary, academic comments on books, articles, – photocopies of unpublished documents and sources, – related to the Church's history in Hungary and in Hungarian linguistic communities with correct references, double-spaced and typewritten, are invited and should be submitted in two copies to the Editor:

Zombori István, Szerkesztő, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, Szeged, Dáni u. 5., H-6720 Hungary. Tel./fax: +36+62+426+043.

E-mail: heh@t-online.hu

References should be included in text within parenthesis and arranged as this example (Gabriel, 1986, p. 15). All references should be listed alphabetically at the end of the manuscript, author, title, year, place, publisher, and should be arranged as in the following examples:

Book:

3 Gabriel, Astrik, L. 1986. *The University of Paris and Its Hungarian Students and Masters During the Reign of Louis XII and François I.* Frankfurt am Main: Verlag J. Knecht.

Article:

Fraknói, Vilmos. 1902. „Vatikáni levéltár és a római magyar intézet.” *A katolikus Magyarország 1001–1901.* Edited by János Kiss, János Sziklay. Budapest: Stephaneum, I. pp. 425–429.

Every contributor should include with his/her manuscript a short abstract limited to 250 words and a short introduction about him/herself.

Author will receive 3 complimentary copies of the issue in which his/her article appears and 50 separatum

Any comment on method and observation about METEM project, request for information about advertising, sponsorship, bequeath, supporting Patron-, and Director-membership in METEM-International should be sent to Rev. Dr. Tibor Horváth, S. J., METEM, Regis College, 15 St. Mary Street, Toronto, Ont., Canada M4Y 2R5. Tel.: 1-416-922-2476. Fax. 1-416-922-2773

